

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

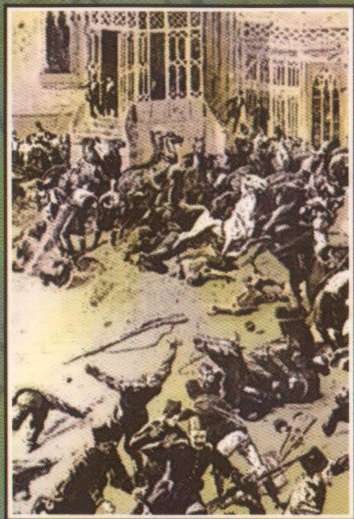
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SALAHİ R. SONYEL

OSMANLI ERMENİLERİ

Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları

Remzi Kitabevi

2. BASIM

SALAHİ R. SONYEL 1932'de Kıbrıs'ta doğdu. Lefkoşa İngiliz okulunu bitirdikten sonra 1957'ye kadar Kıbrıs'taki İngiliz Sömürge yönetiminde memur olarak görev yaptı. Bu görev sırasında Kuzey İrlanda Belfast'daki Queen's Üniversitesi'nde okumak üzere bir devlet bursu aldı. Buradan B.A., M.A. ve Eğitim Diploması aldıktan sonra Londra Üniversitesi'nde tarih alanında doktora yaptı.

Prof. Sonyel'in, Kıbrıs, Türkiye, Yunanistan, İngiltere ve ABD'de birçok dergi ve gazetede makaleleri yayımlandı. Halen basılmış olan kitapları arasında; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* (Türk Tarih Kurumu 1975, 1986), Londra ve New York'ta basılan, *Türk Diplomasisi, 1918-1923* (Sage Publications) ve Londra Kıbrıs Türk Derneği tarafından 1976'da basılan *The Turco-Greek Conflict* (Türk-Yunan Çatışması) bulunmaktadır.

Prof. Sonyel, Ankara'da Türk Tarih Kurumu şeref üyesidir. Türk tarihine yapmış olduğu hizmetlerden dolayı kendisine Atatürk Üstün Hizmet Madalyası verilmiştir.

SALAHİ R. SONYEL

Osmanlı Ermenileri

*Büyük Güçler Diplomasisinin
Kurbanları*

Türkçesi
Ayden Birerdinç

2. Basım

Remzi Kitabevi

OSMANLI ERMENİLERİ / Salahi R. Sonyel
Özgün Adı: *The Ottoman Armenians*

Her hakkı saklıdır.
Bu yapıtın aynen ya da özet olarak
hiçbir bölümü, telif hakkı sahibinin
yazılı izni alınmadan kullanılamaz.

Kapak: Murat Özgöl

ISBN 978-975-14-1353-6

BİRİNCİ BASIM: Eylül, 2009
İKİNCİ BASIM: Ekim, 2009

Remzi Kitabevi A.Ş., Akmerkez E3-14, 34337 Etiler-İstanbul
Tel (212) 282 2080 Faks (212) 282 2090
www.remzi.com.tr post@remzi.com.tr

Baskı ve cilt: Remzi Kitabevi A.Ş. basım tesisleri
100. Yıl Matbaacılar Sitesi, 196, Bağcılar-İstanbul

Teşekkür

Bu kitabın hazırlanmasında doğrudan ve dolaylı emeği geçen herkese teşekkür etmek istiyorum; özellikle Türkiye'nin eski Londra Büyükelçisi Sayın Vahap Aşıroğlu, eski Başkonsolos Sayın Turan Fırat ve Londra Türk Büyükelçiliği eski Basın Ataşesi Sayın Ercan Çitlioğlu ve yardımcıları, ayrıca Birmingham, Selly Oak College'den merhum Dr. Jean Michel Hornus, Londra'daki Kıbrıs Türk Derneği'nden Sayın Fuat Memduh, Sayın Mustafa Gençsoy, Sayın Osman Tukay ve Londra Üniversitesi, Senato, ve Doğu ve Afrika Araştırmaları Koleji Kütüphanesi görevlilerine sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, Londra'daki Türkiye eski Büyükelçisi Sayın Rahmi Gümrükçüoğlu'na sonsuz teşekkürlerimi, derin anlayış ve sabrıyla bana çok değerli öneriler getiren ve destek veren eşim Anne Hollingworth'e şükranlarımı sunarım.

Türkçe Baskı İçin Not

Bu kitap, Ankara'daki Türk Tarih Kurumu onur üyeliği, T.C. Üstün Hizmet Madalyası ve Atatürk Araştırma Merkezi'nin başbakan tarafından tevdi edilen Gümüş Plaka'sıyla ödüllendirilmiş olan ve şimdi İngiltere'de yaşayan Kıbrıslı Türk Tarihi profesörü Dr. Salahi R. Sonyel tarafından *The Ottoman Armenians-Victims of Great Power Diplomacy* başlığı altında İngilizce olarak kaleme alınmış ve Kemal Rüstem ve Kardeşi tarafından 1987'de basılmıştı.

Genellikle özgün kaynaklara dayanan ve tarih boyunca Türk-Ermeni ilişkilerine ışık tutan bu yapıt, bilim çevrelerinde olumlu karşılanmış, birçok yazı ve tezlere kaynak olmuştur.

Türk-Ermeni ilişkilerinin yeniden önem kazandığı bu dönemde, okurlarımız arasında İngilizce bilmeyenlerin de bu eserden yararlanmalarına yardımcı olmak amacıyla, bu eseri Sayın Sonyel'in yardımı ve yeni katkılarıyla Ayden (Asım) Birerdinç'in Türkçesiyle sunuyoruz.

İçindekiler

GİRİŞ	13
BİRİNCİ BÖLÜM: Ermeniler	17
Ermeni Kimliği	17
Ermenilerin Asıl Yurdu	19
Ermenilerin Dini	20
Türk Yönetiminde Ermeniler	26
Ermeni Milletinin Örgütlenmesi	35
Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin Durumu	44
İKİNCİ BÖLÜM: 'Ermeni Sorunu'nun Doğuşu	47
Doğu Sorununun Kökeni	47
Türk-Rus Savaşı	51
Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması	54
Kıbrıs Sözleşmesi	58
Berlin Kongresi	62
Ermeniler ve 'Doğu Sorunu'	64
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İngiliz Koruyuculuğu Altında Ermeniler	83
Bağımsız Bir Ermeni Bölgesi Kurma Çabaları	83
Yeni Osmanlı Kabinesi ve Öngörülen Reformlar	88
Zeytun İsyanı	95
Osmanlı İmparatorluğu'nun İçişlerine Karışma Tehdidi	98
Gladstone'un Liberal Hükümeti ve Ermeniler	104
Büyük Güçler'in Ortak Notası	108
Doğu İllerinin Nüfusu	109
Ermeniler İsyanı Hazırlanıyor	117
Abdülhamit Tüm Gücü Ele Geçiriyor	121
Rus-Ermeni Entrikaları	122

Osmanlı Kamu Borçları ve Reformlar	124
Yeni İngiliz Büyükelçisi	126
Türk-İngiliz İlişkilerinde Gerginlik	130
Ermeni Başkaldırı Hareketi	134
Türk-İngiliz İlişkileri Bozuluyor	138
Rusya Ermenilere Düşman Oluyor	140

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: Ermeni Örgütleri

ve Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulması	143
Ermeni Komiteleri Etkinliklerini Artırıyorlar	143
Hınçak Derneği'nin Kuruluşu	145
Ermeni Asilerle Çatışmalar Başlıyor	150
Sasun (Sason) Olayı	153
Ermeni İhtilalci Federasyonu Daşnaktsutyun'un Kuruluşu.....	159
Erzurum Olayları	164
Kumkapı Olayları	166
Padişahın Uzlaşma Jesti.....	170
Ermeni Asıllı İngiliz Konsolos Yardımcısının Raporu:	
'Ermeniler Arasında Tehlikeli Akım'	172
Yeni İngiliz Büyükelçisi ve Ermeniler	174
Ermeni İhtilalci Faaliyetlerinin Yoğunlaşması	176
Merzifon Olayı	178
Ermeni Saldırı Merkezleri	181
İngiltere Yine Müdahale Ediyor	184
Olaylar ve Tutuklamalar Sürüyor	188
Ermeni Patriği'ne Suikast Girişimi	193
Aşırı Eğilimli Ermeniler Osmanlı Yönetimini	
İhtilalle Tehdit Ediyor	195

BEŞİNCİ BÖLÜM: Anadolu'da İç Savaşa Doğru

Sasun İsyanı	197
Sasun İsyanının Yankıları.....	202
Sasun Olaylarını Soruşturma Komisyonu.....	206
Yeni Olaylar.....	217
Yeni Bir Reform Planı	219
Babıâli Gösterisi	226
'Ermeni Sorunu'nun Sona Erdirilmesi	230

Anadolu'da İç Savaşa Doğru	232
İngiltere Silahlı Müdahaleye Hazırlanıyor	234
Müslümanlar Arasında İhtilal Olasılığı	235
Yeni Osmanlı Kabinesi	237
Hücumbot Diplomasisi	240
Zeytun'da Yeni bir Ermeni İsyanı	244
Ermeni Komplosu.....	247
ALTINCI BÖLÜM: Uzlaşma Çabaları	249
Şiddet Sonrası	249
Olaylar Sürüyor	250
Van'da Ermeni İsyanı	254
Ermeni İhtilalcilerin Osmanlı Bankası'na Saldırısı	258
Osmanlı Başkentinde Olaylar	265
İstanbul Olaylarının Yankıları	266
Padişaha Karşı Eleştiriler	269
Türk-Ermeni Uzlaşmasına Doğru	271
Kıbrıslı Rumların Ermenilere Karşı Tutumu.....	274
Rus-İngiliz İkilisinin Osmanlı İmparatorluğu'nu	
Parçalama Çabaları	277
Yeni Ermeni Patriği Seçiliyor	284
Türk-Ermeni Yakınlaşması	286
Türk-Yunan Savaşı ve 'Ermeni Sorunu'	289
Uzlaşma Sonrası Türk-Ermeni İlişkileri.....	291
Alman İmparatorunun İstanbul Ziyareti ve Ermeniler	294
'Ermeni Sorunu' Ölmedi.....	295
Rus-Ermeni Entrikaları	297
YEDİNCİ BÖLÜM: Jön Türk İhtilali ve Ermeniler	300
Ermeni Patriği'ne Suikast Girişimi	300
Makedonya Sorunu ve Ermeniler	301
Bazı Batılı Politikacıların Ermeni İhtilalcilere Karşı Tutumu	308
Olaylar Sürüyor.....	312
Abdülhamit'e Suikast Girişimi.....	318
Bomba Olayının Yankıları.....	322
Fransa, İngiltere ve Rusya Arasında 'Ermeni Sorunu'	
Yakınlaşması.....	324

Jön Türk İhtilalinden Önce	328
Jön Türk İhtilali	335
SEKİZİNCİ BÖLÜM: Türk-Ermeni Trajedisi	342
Jön Türk İhtilali Sonrası	342
Osmanlı Seferberliği ve Ermeniler	347
Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriyor.....	352
Ermeni Olayları ve İsyanları.....	354
Ermenilerin Yeniden İskanı	363
Ermeni 'İhaneti' ve Olaylar Sürüyor	367
Osmanlı İmparatorluğu'nun Yenilgisi	374
SONUÇ	379
NOTLAR	394
KAYNAKÇA	439
DİZİN.....	457

Giriş

Günümüze değin, Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri ve de özellikle bu ilişkileri etkileyen İngiltere, Fransa ve Rusya gibi Büyük Güçler'in bu ilişkilerdeki rolünü inceleyen sayısız kitap yayımlanmıştır. Bu konuyu irdeleyen önemli çalışmaların çoğuna kaynakça bölümünde yer verilmiştir. Ancak bunların büyük kısmı ya Ermeniler ya da Ermeni yandaşı yazarlar tarafından yazılmıştır ve tamamen tek yanlı bir görüş sergilemektedir. Türkiye dışında yayınlanan bu çalışmaların pek azı bu ilişkilerde Türk görüşlerine veya diğer kaynaklara yer vermiştir. Dolayısıyla, bu çalışmanın başlıca amaçlarından biri bu eksikliği gidermek olacaktır. Bu kitabın diğer bir hedefi de Türk-Ermeni ilişkilerini daha derinlemesine irdeleyerek olaylara ışık tutmak, bu ilişkileri etkileyen gerçekleri daha geniş bir açıdan incelemeye çalışarak bugüne kadar kısmen yanıtsız kalan sorulara daha yeterli açıklamalar getirmektir.

Genellikle özgün kaynaklara dayanılarak hazırlanmış olan bu eser önce Ermenilerin kim olduğunu, anavatanlarını, kültürlerini, göçlerini, kısacası Türklerin bu coğrafyada baş göstermeden önceki dönemde, Türklerin gelişi sırasında ve gelişlerinden sonraki dönemlerde Ermenilerin tarihçesini sunuyor. Bu bölüm, Ermeni milletinin Osmanlı İmparatorluğu içindeki yapısını ve durumunu inceleyerek 'Ermeni sorunu'nu tetikleyen 'Doğu Sorunu'nun başlamasına neden olan başlıca olayları inceliyor. Bundan sonra, Ayastefanos (Yeşilköy) Kıbrıs Konvansiyonu (Cyprus Convention) ve Berlin Antlaşmaları'yla noktalanan 1877-78 Türk-Rus Savaşı'nın evrelerini kısaca veriyor. Bu uluslararası anlaşmalar Osmanlı Ermenilerine sözde daha çok imtiyazlar, daha sonra onlara özerklik hatta bağımsızlık sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiş olmakla beraber, gerçekte başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Büyük Güçler'e Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışma hakkını vererek, bu imparatorluğun ilerdeki yıkılışında ondan en büyük parsayı koparmak fırsatını yaratmak amacı gütmekteydi.

Bu kitap, eleştirel bir bakış açısıyla, İngiliz Muhafazakâr ve Liberal hükümetlerinin, 1878'den sonra Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Hristiyanların ve özellikle Doğu Anadolu illerinde yaşamlarını sürdüren Ermenilerin yararına bir takım reformları yapmak için gösterdikleri çabaları incelemeye çalışacaktır.

Batılı güçlerin başarısız kalan ilk girişimlerinden biri, 'Özerk Ermeni bölgesi' kurma çabaları olmuştur. Bu tutum, Ermeni aşırıları isyana teşvik etmiş ve neredeyse Batılı güçlerin askeri müdahalesine neden olmuştur. 1880 Nisanı'nda, İngiltere'de Liberal Parti'nin yönetime gelmesiyle başbakan olan Gladstone, önceki meslektaşları Beaconsfield ve Salisbury'den daha büyük bir çabayla, Büyük Güçler'e Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Ermeni reformlarını gerçekleştirmeye zorlamıştır. Bu gelişmeler, Türk imparatorluğunun varlığını temelinden sarsmış ve Padişah II. Abdülhamit'i bu durumu dengelemek için bütün iktidarı kendi elinde toplamaya yöneltmiştir. Aynı zamanda gelişmeler bazı aşırı Ermenileri yüreklendirmiş ve gizli dernekler kurarak, Doğu Anadolu'da çoğunluğu % 80 Müslüman olan, sadece % 15 oranında Ermeni bulunan yerlerde özerk bir Ermeni bölgesi oluşturmak için isyanlar düzenlemesine fırsat yaratmıştır.

Burada ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun mali çöküşünü ve bu çöküşle birlikte 'Ermeni sorunu'nun nasıl daha ciddi bir noktaya geldiğini göreceğiz. Bu durum, hem Türk-Ermeni, hem de Türk-İngiliz ilişkilerini zedelemiş, Türkiye'den daha büyük pay koparma yarışına giren ve 'Ermeni sorunu'ndan önce kendi çıkarlarını kollayan İngiliz ve Rus devletlerinin bencilliği Ermenileri büyük hayal kırıklığına uğratmıştır. Gerçekten de, hem Salisbury hem Gladstone, Ermenilere daha çok haklar tanınması için çalışmaya söz vermişler ama daha çok kendi çıkarları için çaba göstermişlerdir. Ancak bu çabalar bir sonuç vermemiştir çünkü Büyük Güçler'in çıkarları hep birbiriyle çatışmıştır.

Kitap ayrıca, yurtdışındaki Ermenilerin kurmuş olduğu Hınçak ve Taşnak adlı gizli ihtilal örgütlerinin neden olduğu kanlı olaylara değinmektedir. Bu örgüt hain bir terör kampanyası sürdürerek, cinayet, sabotaj, yangın çıkarma, haraç alma gibi eylemlerle, Ermeniler de dahil birçok insanın canına kıymış, Osmanlı yetkililerini büyük baskı altına almıştır... Bu durum sonucunda Ermeni terörüne karşı koymak amacıyla Hamidiye Alayları kurulmuştur.

Türklerle Ermeniler arasında ilk büyük çatışma ilk kez 1895 yılında,

Ermeni asilerin Doğu Anadolu'da, Sasun'da tertipledikleri bir ayaklanma sırasında gerçekleşti. Bu olayı Anadolu'nun diğer birçok yerinde, yine Ermenilerin başlattığı ve bir iç savaş görünümü veren, sayısız can ve mal kaybına neden olan olaylar izledi. Bu arada Ermeni Patriği, Büyük Güçler'den yardım istedi. Bu dilek Londra'da, Liberal Parti Hükümeti'nin silahlı bir müdahale tasarlamasına ve Osmanlı Devleti'ne karşı gözdağı diplomasisi uygulanmasına yol açtı. Daha sonra Salisbury'in hararetle savunucusu olduğu bu tutum, özellikle İngiltere ve Rusya arasında anlaşmazlıklara neden olduğu için bir sonuca varılamadı. Büyük Güçler, İstanbul'daki özel çıkarlarını tehlikeye atmayı göze alamadıkları için böyle bir müdahaleye sıcak bakmıyorlardı. Abdülhamit ise bu anlaşmazlıkları pek iyi sezinlemiş ve bunu kendi yararına kullanmada oldukça becerikli davranmış, gerek Ermenilerle gerekse Jön Türklerle uzlaşma olanakları aramaya çalışmıştır.

Bu kitap, 1894-96 olaylarından sonra Türklerle Ermenilere uzlaşma ortamı hazırlayan çabaları da kritik bir açıdan irdeliyor. Ancak 'Ermeni sorunu', 1897 Türk-Yunan Savaşı, Alman İmparatoru'nun İstanbul'u ziyareti, Girit ve Makedonya sorunları, Ermeni teröristlerin 1905'te Sultan Abdülhamit'e karşı suikast girişimi ve 1912-13 Balkan Harbi sürecinde başgöstermiş olan bir sorundur. Bu sorun, isyan eden Ermenilerle Jön Türklerin yaklaşmasını sağlamak için kullanılan bir araç olmuştur. 1908'deki Jön Türk Devrim Hareketi, Türklerle Ermeniler arasında büyük bir uzlaşma ve anlayış rüzgârı estirmiş, her iki taraf da barışı kurmaya ve yeni anayasanın özü olan 'özgürlük, eşitlik ve kardeşlik' ilkelere sadık kalmaya yemin etmişlerdir. Ancak ne yazık ki, 'Ermeni sorunu' Jön Türk Devrimi'yle de sona ermedi. Sorun sürüncemede kaldı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Türklerle Ermeniler arasında korkunç bir çatışma ve daha sonra bir iç savaş haline geldi. Ermeniler bu durumu kendilerine yapılan bir 'katliam' veya 'jenosit' olarak nitelendirdiler. Oysa Türkler bu olayları Ermenilerin Türk ulusuna karşı yaptığı büyük bir 'vahşet ve ihanet' olarak nitelendirdi. Bu suçlamalar 70 yıl sonra hâlâ devam etmekte ve her fırsatta Ermenilerin suçlamaları ve Türklerin karşı suçlamaları sürüp gitmektedir.

Ermeniler

Ermeni Kimliği

Ermenilerin kökeni oldukça tartışmalıdır. Bu konuda Ermeni akademisyenler bile genel bir görüş birliğine varamamışlardır. Kimi Ermeni düşünürlere göre kökleri Hay isimli bir folklor kahramanına dayanır. Bu kahraman, 400 yıl yaşamış ve ülkesinin sınırlarını Babil'e¹ kadar genişletmişti. Bu yüzden kendilerine Hay (çoğulu Hayk) adını takmışlar, ülkenin adını da Hayastan koymuşlar. Diğer bir inanışa göre Ermeniler, Nuh'un torunu² olan Aram'ın soyundan gelirler ve Nuh'un gemisinin Türkiye'de Ağrı Dağı'nın tepesinde olduğuna inanırlar. Fransız tarihçi Auguste Carriere,³ geçmişteki tarihçilerin mitoloji ve destanlara dayanan bu açıklamalarını safdillik olarak nitelendirir.

Diğer bir kısım Ermeni tarihçi ise, köklerinin (MÖ 7. ve 3. yüzyıl) Urartulara dayandığını öne sürer. Ancak Ermeniler ve Urartular arasındaki ilişki konusunda hiçbir kesin kanıt bulunamamıştır. Diğer bir anlayışa göre Ermeniler Güney Kafkasya halklarından. Ancak diğer Kafkasyalılarla Ermeniler arasında da herhangi bir soy yakınlığı olduğu kanıtlanmamıştır. Başka bir bakış açısına göre Ermeniler, Turan soyuna mensuptular ve Türklere⁴ çok benziyorlardı. Ancak, bu teori de ispatlanamamıştır. Bazıları ise, Ermenilerin İran ailesinden geldiklerini, ancak Hint, Afgan, Asuri ve Türk ırklarıyla karıştığını öne sürmüşlerdir. Kimileri de, Ermenilerin Pamir steplerinden gelen Aryanlarla, Mezopotamya (Irak) Yahudilerinin karışımı, Hristiyan Yahudiler olduklarını iddia etmişlerdir.

Ancak, Ermeni tarihçilerinin çoğunluğunun kabullendiği en güçlü tez, Ermenilerin ilkin Balkanlar bölgesine yerleştikleri tezidir; Trakya-Frigya kökenlidirler ve Illirya'lıların baskısına dayanamayarak MÖ 6. yüzyılda Doğu Anadolu'ya göç ettikleri düşünülür. *Encyclopedia*

Britannica'ya göre ise, Ermeniler Eski Hint-Avrupa⁵ aşiret kollarından birine mensupturlar. Yunan tarihçilerden Herodotos ve Rodoslu Exodus da onları Frigyalılarla akraba olan, MÖ 7. yüzyılda Küçük Asya'ya Trakya'dan⁶ giren, oradaki halklara yönetim ve dillerini kabul ettiren *Armenii*'ler olarak tanımlar.

Bu değişik teoriler ışığında Ermenilerin 4000 yıldan beri Anadolu'da yaşadıklarını iddia etmek olanaksızdır. Dolayısıyla Ermeniler, Doğu Anadolu'nun gerçek yerli halkı olduklarını iddia edemezler. Onlar, MÖ 590 yılında bölgeye sürülen veya göç etmeye zorlanan bir soydur. Oysa, Anadolu'da 15 bin yıldan beri yaşayan yerli halklar vardır.⁷

Ermeniler esmer tenli, geniş alınlı, zeki, çalışkan, cana yakın ve konuksever insanlar olarak bilinirler. Dostlarına sadık, inançlarına ve geleneklerine bağlıdırlar. Bu nedenlerden dolayı tarihleri boyunca uğramış oldukları baskılara rağmen büyük çoğunluğu din veya tarikatlarını değiştirmemişlerdir. Bulundukları ortama kolay uyum sağlayabilen, gayretli ve tez canlı insanlar olmalarına rağmen daha az enerjik komşuları tarafından hem özenilmiş, hem kötülenmişlerdi. İşadamı olarak açık göz, tutumlu ve sıkı pazarlıkçıdırlar. Tartışmayı ve çekişmeyi severler, oldukça bilmişlerdir.⁸

Belki bazı yazarlar haksızca, Ermenileri 'kurnaz, açgözlü, ketum, para düşkünü, dürüstlükten uzak, dini inançlarını hilekârlık ve hırs uğruna kullanan, girişimci' insanlar olarak göstermiş olabilirler.⁹ Ermeni sempatzanı yazar David Marshall Lang bile, sıkı bir bireyci, ketum ve hırslı olma özelliklerinin, komşuları gözünde onları sevimsiz kıldığını kabul eder.¹⁰ Çok asabi ama oldukça yetenekli, ılımlı bir hükümdarı bile çileden çıkarabilecek inada sahiptirler. Hiçbir kurala uymazlar.¹¹ Sir Charles Eliot onları, Polonyalılara, özellikle de dünyanın her yanına yayılmış olan Yahudilere benzetir; devlet kurma yeteneği ve zekâsından yoksun bir soy olarak tanımlar. Eliot'a göre bu yetenek eksikliği Türklerin Anadolu'yu fethiyle ilgili değildir. Türklerden önce de Ermeniler dayanışmadan yoksundular. Tarih boyunca birbirlerine olan muhalefetleri yüzünden bölünüp, sırasıyla Partiyanların, Romalıların, Arapların ve Yunanlıların boyunduruğu altında yaşamışlardır. Gene Eliot'a göre, Yunanlılar ve Slavlar, Ermenileri Hristiyan kardeşleri gibi görmemişlerdir. Ermeniler ticaret alanında oldukça yetenekli, para konularında da çok esnek ve beceriklidirler. Bazı karakter özelliklerini mertçe korumakla birlikte, sanatsal hassasiyet, zarafet ve hatta cesaret

gibi özelliklere sahip değillerdir.¹² Genellikle kendi çıkarları gerektirdiği zaman çabuk taraf değiştirmekle suçlanmışlardır, bu da yandaş oldukları taraf kayba uğradığı zaman başlarına birçok felaketin gelmesine yol açmıştır. Tacitus, *Annalium Liber* adlı yapıtında Ermenilerin bu özelliğine değinerek, onları “acayip insanlar” olarak tarif eder. Bu onların sık sık yer değiştirmelerine neden olan sebeplerden biridir.¹³

Diğer birçok ırklar gibi, Ermeniler de homojen olmaktan uzaktır. Balkanlar’dan Küçük Asya’ya, oradan Ağrı bölgesine, Rusya’ya ve Orta Asya’ya rastgele dağılarak Yunanlılar, Romalılar, Yahudiler, İranlılar, Araplar, Moğollar, Kürtler ve Türklerle karışmışlardır. İstila ve savaş nedeniyle ırkların karışmış olduğu bu coğrafyada Ermenilerin de saf bir ırk olmadığı kuşku götürmez.¹⁴

Ermenilerin Asıl Yurdu

Bugünkü Türkiye’nin doğusunda, Kafkasya’nın ve Karadeniz’in güneyinde, Küçük Asya’nın doğu kısmı ve Rusya’nın güneyinde bulunan Trans-Kafkaslar¹⁵ ile; kuzeyde Gürcülerin yaşadığı, güneyde İran sınırına dayanan bir bölgede Kafkaslar’a kadar uzanan ve “Ermenistan” olarak adlandırılan yüksek bir yayla vardır.¹⁶ Bu sözcük Yahudicede “Ararat” kelimesinden gelen eski bir coğrafi deyimdir. Aramicede bu sözcük *Harminyap* (Harmeni) olarak geçer. Muhtemelen Persler, bunu MÖ 520 dolaylarında, Pers Kralı Büyük Darius kayıtlarında *Armina* olarak kullanmışlardır. Daha sonra bu deyim Yunanlılara, oradan da dünyaya *Armenia* olarak yayılmıştır. Türkler bu bölgeye *Ermenistan* ¹⁷ adını verirler.

MÖ 7. yüzyılın sonlarına doğru Ermeniler muhtemelen Van kentini içine alan Urartu Krallığını işgal ettiler. Bu bölgede daha sonraları çok önemli ve ilginç eski eserlerin kalıntılarına rastlanmıştır.¹⁸ Böylece Ermeniler Küçük Asya’nın doğusundaki yüksek yaylalara yerleştiler. Serüvenci bir gezgin ve asker olan Xenophon, 10 bin askeriyle birlikte, MÖ 401-400 yıllarında o bölgelerden geçerken, Ermeniler orada yaşıyordu.¹⁹ Herhalde Ermeniler daha önceki yıllardan beri,²⁰ birçok uygarlıkların bulunduğu, ganimeti bol, işgalci ve fatihlerin prenslik, krallık ve imparatorluklar kurmak için can attıkları ve Hazar, Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz gibi denizlerle çevrilmiş olan bu bölgelerde varlıklarını sürdürmek çabasıyla yaşıyorlardı. Bu nedenle Ermenilerin

yerleşmiş olduğu bu bölgelerin defalarca yağmalanmış olması da hiç de şaşırtıcı değildir.

Genellikle Ermeniler oralara egemen olan güçlerin boyunduruğu altında yaşıyor ve sürekli olarak kimliklerini, dinlerini, dillerini, âdetlerini ve ulusal varlıklarını korumak için çaba harcıyorlardı. Ancak, bu çabalar hiçbir zaman, birlik olup özerk bir devlet kurmaları için yeterli olmamıştır. Bölgenin politik ve jeofizik özellikleri nedeniyle, Ermeniler işgalcilerin zulmünden korunmak için birçok kez göç etmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucu olarak, bölgede dağınık halklar olarak yaşamış ve hiçbir yerde çoğunluk sağlayamamışlardır.²¹ Ermeniler bugün, Ermenistan Cumhuriyeti, Gürcistan, Azerbaycan, Güney Kafkas Cumhuriyeti, Türkiye, Batı ve Kuzey Batı İran, Kuzey Irak, Suriye'nin kuzeyi, Lübnan, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşamaktadırlar.²²

Ermenilerin Dini

Ermenilerin büyük çoğunluğu, milli kiliseleri olan Ermeni Apostolik (Ortodoks) Kilisesi'nin Gregoryen koluna mensupturlar. Ermenistan, Apostol (havari) Bartholomeo ve Thaddaeus tarafından Hristiyanlaştırılmıştır ve Apostolik unvan Ermenilerce muhafaza edilmiştir. Ermenilerin MS 300 yıllarında Hristiyan dinine geçmeleriyle Hristiyanlık devlet dini ilan edilmiş, Kral Tiridates Hristiyanlığı devlet dini ilan eden ilk kral olmuştur. Kral Kapadokyalı misyoner Aziz 'Gregory the Illuminator' (Aydınlatıcı Gregory) tarafından Hristiyanlaştırılmıştır. Kirkor Lusavorich diye de adlandırılan bu misyoner, Ermenilerce en yüce milli kahraman, havari ve ilk piskopos olarak kabul edilir.²³

Yeni Ermeni Kilisesi, kısa zamanda esas kuruluşunun gerçekleştiği Caesare (Kayseri) Kilisesi'nden ayrılarak, kutsal el yazılarını, dua şekillerini ve kurumsal terminolojilerini, sıkı ilişkileri olan Suriyelilerden aldı. Ancak, 5. yüzyılda Aziz Maşdots'un'un milli alfabeyi icadı ve yapmış olduğu sayısız tercümeler sonucu Suriye'ye olan bu bağımlılık sona erdi. MS 506'da Ermeni Ruhani Meclisi, Gürcü, Kafkas ve Arnavut piskoposları, Patrik Papken'in başkanlığında, Dvin Meclisi'nde (Council of Dvin) toplandı ve resmen Efes Meclisi'nin inançlarını kabul etti (MS 431). Bu meclis Nestoryen inancına yakın her şeyi ve ayrıca,

İsa'nın tek kişiliğinin çift mahiyetli olma özelliğini savunan Kalkedon Meclisi'nin açıklamalarını (MS 451)²⁴ kesinlikle reddederek Monofizit (İsa'nın bir vücut ve bir kişi olduğu) inancını benimsedi. II. Dvin Meclisi, MS 554'te Bagrevanel'li Patrik Nerses başkanlığında bu kararı pekiştirdi ve Kalkedon Meclisi'ni tekrar eleştirerek Ermeni Kilisesi'nin Constantinople (İstanbul) Kilisesi'ne bağlılığını yineledi;²⁵ ayrıca, Kalkedon Meclisi'nin kararlarını kabul edenleri aforoz etti.

Gregoryen Kilisesi 7. yüzyılda Ermenilerden kopup Yunan Ortodoks Kilisesi'ne bağlandığı zaman, Ermeniler inanç bağlamında kendilerini komşularından kopmuş hissettiler. Buna karşın Kopt Kilisesi ve İskenderiyeli Aziz Cyril'in İsa'yla ilgili formülünü savunan Suriye Jacobite (Yahudi) Kiliseleri'yle bağlantılarını sürdürdüler. Ancak, Bizans ile Ermenilerin dini birliklerini gerçekleştirmek için yapılan bütün çabalara karşın başarı sağlanamadı ve zaman içinde bu iki kilise arasında büyük uçurum meydana geldi.

Sultan II. Mehmet, Bursa Ermeni Piskoposu Ovakim'i Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin Patriği olarak atadığı zaman, bir فرمانla onu hem dini hem de sivil konularda sorumlu kıldı. Patrik, sultana karşı sorumlu olmasına karşın kendi mahkeme ve hapishanelerini kurma imtiyazına sahipti. Vergi toplayabiliyor, ceza mahkemelerini yürütebiliyor, çiftleri evlendirebiliyor, sivil veya dini kararlar verme yetkisini uyguluyordu.²⁶ Gerçekte patrik, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeni halkının din ve toplum işleri konusunda tam anlamıyla yetkili kılınmıştı. Dolayısıyla, Fatih Sultan Mehmet, tarihte ilk kez Ermeni halkına, dini vecibelerini yerine getirebilme, dillerini konuşabilme, eski âdetlerini, geleneklerini ve mesleklerini serbestçe yürütebilme olanağı sağlamıştır. Haklarının bir idareci tarafından ilk kez bu denli korunmuş olması Ermeni halkının da Osmanlı Devleti'ne ve Osmanlı milletine sadakatle bağlanmasına neden olmuştur.²⁷

"Aydınlatıcı Gregory" ve onun ilk varisleri Eçmiyatzin'de ikamet ediyorlardı.²⁸ 1441'de keşiş Kirakos, "Eçmiyatzin Katolikosu" seçilerek bütün Ermenilerin başpiskoposu ilan edildi. 1828'de Rusya, İran sınırları içinde kalmış olan Ermeni illerini ele geçirince bütün Ermenilerin başpiskoposunun makamı Eçmiyatzin Manastırı Erivan Hanlığı'nın sınırları içine katılmış oldu. O sıralarda Katolikos'un yetkileri askıya alınmıştı, çünkü kendisi, geçmişten kalma kutsal bir kalıntı olarak görülüyordu. Ayrıca, Sis kentinde bu katolikosun yetkisini kabul etme-

yen başka bir Katolikos vardı. İstanbul'daki Ermeni Patriği ise onun yetkilerine gölge düşürüyordu. Ancak Rus diplomasisi, Eçmiyatzin Katolikosu'nun yetkilerini güçlendirmek konusunda büyük başarı sağladı. 1840'larda Rusya'nın İstanbul üstündeki etkisi bir hayli artmıştı. Çünkü, Mısırlı Mehmet Ali Paşa'nın ihtiraslarına karşı Osmanlı'nın tek desteği Rusya'ydı. Bu dayanışma sonucu, Eçmiyatzin Katolikosu diğer bütün patrikler üzerinde üstünlük kazandı ve ruhani liderliğini kesin bir şekilde pekiştirerek bir kez daha Gregoryen Kilisesi'nin üst makamını eline geçirdi. Böylece Rusya Ermeniler üzerinde büyük etki sahibi oldu.²⁹

Zaman zaman patriğin seçimi konusunda Ermeni halkı arasında çekişme ve gerginlikler yaşandı. Bazen da hiçbir ruhani yetkisi olmayan kişilerin patrik seçilmiş olması sonunda ortaya çıkan yolsuzluk ve kötü yönetim halkı birbirine düşürdü. Kanlı olaylara yol açtı. Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin birbirlerini yok etmelerini önlemek amacıyla müdahale etmek zorunda kaldı. Bu iç çekişmeler ve genelde Gregoryen toplumu içindeki ruhani seviyenin çöküşü, Ermenilerin, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu içinde görev yapan Katolik ve Protestan misyonerlerinin etkisinde kalmasını kolaylaştırdı. Bu durumdan telaşa kapılan Ermeni liderler Osmanlı Devleti'ne müdahale etme çağrısında bulundular. Ancak, Osmanlı Devleti, bu durumun bir iç mesele olduğunu öne sürerek müdahale etmedi. Bunu kanlı olaylar izledi. Gregoryen patrikleri Çuhacıyan ve Tahtacıyan, Gregoryen inançlarını reddeden Ermenileri cezalandırıp aforoz ettiler.³⁰

Ermeni Katolik Kilisesi, Katolik olan Halep Ermeni piskoposu Abraham Artzivian'ın, Kilikya'da Sis Patriği seçilmesinden sonra, Papa XIV. Benedict'e saygılarını sunmak için Roma'ya gitmesi sonucu kurulmuştu. Papa Ermeni Katolik Kilisesi'ni, resmen Roma Kilisesi'ne bağlı, kalıcı bir kuruluş olarak kutsadı (1742). Osmanlı Devleti, 27 Şubat 1742'de Ermeni Katolik Kilisesi'ni ayrı bir *millet*'in temsilcisi olarak kabul etti. Ermeni Protestan Kilisesi ise protestan misyonerlerinin Anadolu'ya sızması sonucu 1831'de kuruldu. Ermeni Gregoryen Patriği, 1846'da Protestanlığı kabul eden bütün Ermenileri aforoz etti; ancak, bir süre sonra İngiltere, Amerika ve Almanya'nın önerileri sonucu, Osmanlı Devleti bunları ayrı bir dini grup olarak tanıdı. Ermeni Gregoryen Patriği'nin bütün itirazlarına rağmen, Sultan 1850'de bir fermanla Protestan Ermenilerini de ayrı bir *millet* olarak tanıdı.³¹

Osmanlı Hükümeti tarafından Müslümanlarla temas etmesi engellenen ve (çoğunluğu Amerikalı olan) Protestan misyonerler ülkedeki Hristiyan uyruklularla, özellikle de Ermeni halkıyla yakından ilgilendiler ve onları büyük ölçüde etkilediler. Ülkenin her yanında okul ve hastane kurdular; Ermenilere tarihlerini ve edebiyatlarını öğrettiler, insan hakları ve milliyetçilik fikirlerini aşıladılar.³² Ancak Ermeniler arasında Protestanlığın yayılmış olması, Ermeni yazar A. P. Vartoociyan'ın anlatımıyla 'Ermeni halkı açısından büyük bir felaket olmuştur'.³³ Sydney Whitman'ın ifadesine göre bu misyonerlerin onlara aşıladığı ideoloji, doğrudan olmasa bile fikir olarak istenmeyen sonuçlar doğurdu ve birkaç kuşak sonra Türkiye Ermenileri arasında isyan hareketlerinin başlamasına neden oldu.³⁴

Bu arada Protestan misyonerler, gizlice Müslümanları ve diğer dini grup mensuplarını da Protestan yapmak için çaba harcarken, Katolikler de Ortodoks Hristiyanları Vatikan'a bağlamaya çalışıyor; Ortodokslar ise halkın kendi kilisesinden kopmasını önlemek için baskı yapıyordu. Bu misyonerler kendilerini ve Protestanlığı kabul etmiş olanları korumak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyanların koruyuculuğunu üstlendiler ve Büyük Güçler'e müdahale çağrısı yaparak birtakım diplomatik sürtüşmelere neden oldular. Osmanlı ülkelerindeki din adamları dünyanın hiçbir yerinde emperyalist güçlerin amaçlarına bu kadar iyi hizmet etmemişlerdir. Ermeni-Türk çatışmaları konusunda kendi hükümetlerine tek taraflı raporlar gönderip asileri yüreklendiren yine bu din adamları olmuştur.³⁵

Harput Amerikan Koleji Müdürü M. Wheeler'le bir görüşme yapan Henry Tozer'in anlattığına göre bu misyonerler her ne kadar politika-dan uzak durduklarını iddia etmiş olsalar da en azından Avrupalı konsoloslar kadar etki sahibi olmuşlardı. M. Wheeler'in de doğuda olup bitenleri merak eden İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Layard ile sıkı bir ilişki kurduğu biliniyordu. 'Ermeni sorunu'nu tek yanlı olarak abartmış olan bu misyoner raporları, kısmen kitap veya broşür haline getirilmiş, başlıca hedefi bu olmasa bile Ermeni isyan hareketlerine bir temel oluşturmuştur.³⁶ Amerikan ve İngiliz halkları olayları misyonerlerin ağzından işitiyor, onların gözüyle görüyorlardı. Bazıları ise daha ileri gideyerek, Türkleri bütün dünyaya "Hristiyanların katilleri" olarak gösteriyorlardı. Öte yandan, fanatik Ermeni yanlısı James Bryce, bu misyonerlerin "Hristiyan halkın siyasal tahriklerden uzak kalması için ellerin-

den geleni yaptıklarını” iddia eder.³⁷ Misyonerlerin bazıları bunu yapmış olabilir ancak birçoğu bu tahriklere göz yummuştur.

Türkiye’de yaşayan Katolikler, Fransa ve Avusturya; Protestanlar İngiltere, Ortodokslar ise Rusya tarafından korunuyorlardı. Bütün bu devletlerin, kendilerini bu din topluluklarını korumakla görevli saymakla birlikte asıl hedefleri, Osmanlı İmparatorluğu içinde etkilerini çoğaltıp Türklerin iç işlerine karışmaktı. Osmanlı İmparatorluğu içinde büyük ölçüde ekonomik, siyasal ve stratejik çıkarları bulunan bu Büyük Güçler, Türkiye’yi, kapitülasyonlar yoluyla etki altına almak hevesindeydiler. Kapitülasyonlar imparatorluk içinde yabancı uyruklulara olağanüstü imtiyazlar tanıyarak onları Türk vergilerinden muaf tutup, kendi mahkemelerinde yargılanma olanağını sağlıyordu. Zamanla bu imtiyazlar, koruma altındaki Hristiyanlar (genellikle Yunanlılar, Ermeniler ve Yahudiler) için de tanınarak onların ülke içinde ekonomik denetimi ele almalarını sağlamıştı.³⁸

Ekonomik çıkarların yanı sıra, kapitülasyonlar, Büyük Güçler’in bizzat kendilerinin yaratmış oldukları bu *koruma sistemi* sayesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun iç işlerine karışma olanağını da sağlıyordu. Bu sistem yoluyla, Osmanlı uyruklu kişiler yabancı uyruğa geçebiliyor ve uyruğunu aldığı bu ülkede oturma zorunluluğu bile olmadan yabancıların korumasına girebiliyor, sonuç olarak da Türkiye’de yabancıların kullandığı bütün kapitülasyon olanaklarından yararlanabiliyorlardı. Önceleri bu koruma sistemi Kudüs’te yaşayan bazı dini topluluklara mensup kişilere sağlanmıştı. Ancak 19. yüzyılda bu sistem yozlaşarak Osmanlı İmparatorluğu’nu içten bölmek için kullanılan bir yöntem haline gelmişti. Böylece Müslüman olmayan Osmanlı uyrukları, vergi yükünden kurtulmak, yabancıların kapitülasyon yoluyla kullandıkları haklara sahip olmak ve en önemlisi, ayrımcı hareketler ve isyanlar karşısında Osmanlı’nın müdahalesini engellemek amacıyla dış güçlerin koruması altına giriyorlardı.³⁹

Bu şekilde Ermeniler, Batılı güçlerin çıkarları doğrultusunda bölünmüşlerdi. Rusya, Akdeniz’in sıcak sularına inmek ve İngilizlerin Hindistan yolunu kesmek amacıyla Ermenileri kullanıyor; İngiltere, Protestan ve Gregoryen Ermenileri kullanarak Hindistan yolunu açık tutmak için Rusya’yı sıkıştırıyor, Fransa’nın etki alanını daraltıyordu. Fransızlar da Orta Doğu’daki çıkarlarını sürdürmek amacıyla Katolik Ermenileri kullanıyorlardı. Bu güçler, bilerek veya bilmeyerek çeşitli

Ermeni topluluklarını birbirlerine düşürmüştü. Öte yandan, aynı güçler Ermenileri kullanarak Hristiyan azınlıkların haklarının koruyuculuğunu yaptıklarını öne sürüp Osmanlı Devleti üzerindeki etkilerini artırmak suretiyle, "Hasta adam"ın ölümünden sonra en büyük parsayı koparmak için birbirleriyle yarışa girmişlerdi. Bu tip müdahaleler Ermeni azınlıkların ulusal duygularını kamçılarmış, isyancı-terörist hareketlerin artmasını sağlayarak zaman içinde 'Ermeni sorunu'nun doğmasına neden olmuştu.⁴⁰

Ermenilerin çeşitli dini toplumlara bölünmeleri zamanla birlik ve beraberliklerini sarsmış, onların birbirlerine düşmanlık beslemelerine neden olmuştu. 1858'in Mart ayında, İstanbul'daki Fransız elçisi, kendi Dışişleri Bakanlığı'na, İngiliz elçisi tarafından maddi destek verilen Protestanların Anadolu'da yaşayan Gregoryen Ermenileri Protestanlaştırmaya çalıştıklarından şikâyet ediyordu. Protestanlığı kabul eden Ermeniler misyonerlerden para yardımı alıyorlardı. Tabii bu arada Katolikliği kabul eden Ermenilerin sayısında da büyük artış olmuştu ancak hızlı Protestanlaşma sonucu olarak Katoliklerin mağdur durumda kalacağını düşünen Fransız elçisi, Anadolu kentlerinde daha fazla konsolosluk açılması gerektiğini öne sürmüştü.⁴¹

1877'nin ilkbahar ayları boyunca İzmit'te yaşayan Protestan Ermeni toplumu Ortodoks Ermeniler tarafından rahatsız ediliyor ve saldırıya uğruyordu. Protestan okul ve kiliseleri basılıp hasara uğrattılıyor, kitap ve İnciller çalınıp tahrip ediliyor, pencereler ve eşyalar kırılıp dökülüyordu. Saldırıya uğrayan Ermeni toplumu, bu konuyu Türk yetkililerine şikâyet etmişti. Bunun üzerine soruşturma başlatan yetkililer, büyük olasılıkla bazı Ermeni liderlerin araya girmesi sonucu soruşturmayı yarıda bıraktılar. Olaylara neden olan kişilerin bir Ermeni papazı ile oğlu olduğu anlaşılmıştı.

Ermeni misyonerler, Ermeni misyon görevlilerinin de desteğiyle bu olaylar hakkında Ermeni Patriği Nerses'ten yardım istediler, patrik yardım sözü verdi ancak sözünde durmayınca şikâyet İngiliz Elçisi Sir Austen Henry Layard'a ulaştırıldı. Büyükelçi, dragomanı (çevirmeni) Hugo Marinitch'i patriğe gönderdi ve vermiş olduğu sözü tutmadığı takdirde bu 'Hristiyanlara Hristiyanların yaptığı katliamı' Osmanlı Hükümeti'nin dikkatine sunacağını bildirdi. Patrik hemen harekete geçti ve Protestanların bundan böyle rahatsız edilmemesini emretti. Bu olay sonunda İngiliz Büyükelçisi, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord

Derby'ye mektup yazarak, Türkiye'de yaşayan bu rakip Hristiyan toplulukların beraberce, 'kardeşlik ilişkileri içinde' yaşamasını umduğunu ve her seferinde Müslümanların müdahalesini gerektiren ve Hristiyan toplumlarının birbirine eziyet etmeleriyle sonuçlanan bu tip olayların son bulmasını dilediğini bildirdi.⁴²

Bütün bu gelişmelere karşın Ermeni toplumları arasında süregelen kargaşa bitmek bilmedi. Bu durum, yıllarca hem yabancılarla, hem birbirleriyle bireysel veya gruplar halinde mücadele eden Ermeniler için hiç de alışılmamış bir durum değildi. Bu çekişmeler zaman zaman bir iç savaş haline gelerek, kan davası uğruna grupların birbirini yok etmesiyle sonuçlanıyordu. Bütün bu çekişmeler, gerginlikler, ticari rekabetler, siyasal ve özellikle dini görüş ayrılıkları Ermeniler için büyük sorunlar yaratmış, onların kötü niyetli dış güçlerin etkisi altında kalmalarına yol açmıştı.

Türk Yönetiminde Ermeniler

MS 11. yüzyılda⁴³ Doğu'da yeni bir güç doğuyordu. Arap halifeliklerinin imparatorluğu, Asya'dan akıp gelen ve Müslümanlaşan paralı askerlerin akınına uğruyordu. Önceleri dağınık olan bu göçler daha sonra aşiretlerin toplu göçü haline gelince, Selçuklu hanedanı tarafından siyasal bir güce dönüştürüldü. Selçuklu Türkleri Abbasi Halifeliği'nin geçici olarak temsilciliğini üstlendi ve İslam dünyasına yeni bir ivme kazandırdı. Yeni bir fetih dalgası yaratan bu durum, Bizans İmparatorluğu'nun egemenliğinde yaşayan dağınık Ermeni prensliklerini de etkileyecekti. Aslında Ermeni prensleri Doğu Roma İmparatorluğu'nun koruması altındaydılar ama bu onlara hiçbir rahatlık sağlamıyordu. Bizans, Konstantinopolis'te merkezleşerek Batı Latin dünyasından kopuk bir şekilde evrenselliğini yitirme yolundayken Ortodoks Kilisesi kökleşiyor kendisine ait bir din örgütü kuruyordu. Ancak Ermeniler bu beraberliğin zaman içinde kendilerini Helenleştirebileceği düşüncesindeydiler.⁴⁴

Büyük Selçuklu Sultanı Ertuğrul Bey, Pers (İran) ülkesini fethederek Bağdat kentinin ve güçsüz bir durumda bulunan halifenin koruyuculuğunu üstlenmişti. Varisi olan Alp Arslan ise 1066'da Doğu Anadolu ve Gürcistan'a yayılarak zaten pek tutulmayan Bizanslıları bu bölgeden çıkarmıştı. Buralarda yaşayan Ermeniler "Monofizit" inanç-

ları yüzünden (Hz. İsa'yı hem insan hem de tanrı olarak düşünmek) Bizanslılardan çok baskı görmüşlerdi. Hem Bizans'ın paralı askerleri tarafından iyi korunmuyorlar, hem de çok ağır vergi ödemek zorunda kalıyorlardı. Ermenilerin bu biçimde aldatılmaları karşısında hissetikleri kin ve eski özgür yaşamlarına duydukları özlem, günümüz tarihçilerinden Lastivert'li Aristakes tarafından çarpıcı bir biçimde anlatılmaktadır.⁴⁵

Ermeniler, bu sıkıntıları nedeniyle Selçuklu Türklerinin Bizans'a karşı açmış olduğu savaşta yardımcı olmuşlar; Türklerin Anadolu'yu fethetmesini olumlu karşılamışlardı. Bu gerçeği Ermeni tarihçi Asoghik de doğrulamaktadır. Diğer bir Ermeni tarihçi, Edessa'lı (Urfalı) Matheos, Türklerin Urfa'yı fethetmesinden sonra Ermenilerin nasıl sevindiklerini anlatır.⁴⁶ İmparator IV. Romen Diyojen Güney Anadolu'da Alp Arslan'a saldırınca, büyük bir savaşın ardından 1071 yılında, Malazgirt'te yenilgiye uğratarak esir alınmıştı.⁴⁷ Malazgirt'in ele geçirilmesiyle Roma İmparatorluğu'na bağlı Anadolu illerinin tümü Selçukluların yönetimine geçmiş oldu.

Selçuklular, kimi önyargılı tarihçilerin öne sürdüğü gibi, çapulcu bir göçebe topluluğu değildi. İngiliz yazarlarından Sir Mark Sykes, onları diğer aşiretlere kıyasla daha uygar ve merhametli olarak niteler ve Ermenilere iyi davrandıklarını ifade eder.⁴⁸ Ermeni tarihçi Urfalı Matheos, *Kronikler*'de (129 sayılı), Selçuklu Sultanı Melikşah'ı şöyle anlatır: "Melikşah'ın yüreği Hristiyanlara karşı sevgi ve merhametle doludur. İsa'nın çocuklarına iyi davranmış, Ermenilere gönenç, barış ve mutluluk getirmiştir." Matheos şöyle devam eder: "Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Hristiyanlar derin bir mateme büründüler, çünkü bu sultan, yardımsever ve asil karakterli bir insandı."⁴⁹

Selçuklulardan sonra 13. yüzyılda, Batı Asya'da Moğol akınlarından kaçan Karluk ve Harzemşahlar sahneye çıktı. İlk büyük Moğol saldırısı 1235'te başladı. Anadolu'yu işgal ettiler ve Ermenileri doğuya, Kazan ve Astragan'a sürdüler.⁵⁰ Aksak Timur'a karşı Yıldırım Bayezid'in yanında yer alan bazı Ermeniler yaşamlarını yitirdi⁵¹ ama bazı Ermeniler de Moğollara ticaret elçisi, çevirmen ve asker olarak yardımcı oldu.⁵² Kısa süre sonra Moğol İmparatorluğu parçalandı ve 13. yüzyılda Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi Türk beylikleri ortaya çıktı.⁵³

Doğu Anadolu'da dört asır boyunca süren bu kargaşa, Batı Asya'da Moğol akınlarından kaçan Türk aşiretlerinden biri olan Osmanlıların

yükselişiyle son buldu. Bu aşiret Orta Anadolu'da, Konya bölgesinde yerleşmiş Selçuklu sultanlarının egemenliği altındaki topraklara yerleşmiş, aşiretin kurucusunun oğlu burada 13. yüzyılın sonuna doğru Müslümanlığı seçerek Osman adını almış, hanedanlığına da bu ismi vermişti.

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu sıralarda Ermenilerin büyük bir kısmı Kilikya, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da, yabancı güçlerin yönetiminde küçük krallıklar veya prenslikler halinde; İran, Bizans veya Gürcistan'a dağılmış halde ve Selçuklu boyunduruğunda yaşıyorlardı. Bağımsız bir siyasal veya sosyal örgütlenmeye sahip değillerdi, çünkü yüzyıllar boyunca yabancı devletlerin boyunduruğu altında yaşamış, onlar tarafından çeşitli biçimlerde kullanılmışlardı, dinlerine bile müdahale edilmişti. İlk Osmanlı Sultanı Osman Bey, Ermenilere ayrı bir toplum olarak örgütlenme hakkı tanımış ve ilk Ermeni dini merkezinin Kütahya'da kurulmasına izin vermişti.⁵⁴ 1324 yılında Osman Bey, başkenti Bursa'ya taşıyınca, Kütahya Ermenilerinin büyük bir kısmı ve dini liderleri de buraya gelmişti.

1453'te İstanbul'un fethinden sonra, Türklerle Ermeniler iyi ilişkiler içine girmiş, hatta uzun süren kuşatma sırasında Ermeniler dost bildikleri Türklere ellerinden geldiği kadar yardımcı olmuşlardı.⁵⁵ Bu ilişkiler karşılıklı güven üzerine kurulmuştu ve yüzyıllarca süregelmişti. Fatih Sultan Mehmet onları koruması altına almış; haklarını, özgürlük ve dinlerini tanıyarak Osmanlı Devleti içinde en güvenilir topluluklardan biri haline getirmişti. Zamanla Ermeniler *tebaa-ı sadıka-i Şahane* (Sultanın sadık tebaası) veya *millet-i sadıka* (sadık millet) olarak kabul edilmişlerdi. İstanbul'un fethinden hemen sonra Fatih Sultan Mehmet, Rum Patriği Gennadius II'yi Rum Ortodoks Hristiyanların lideri olmaya davet etmişti. Sekiz yıl sonra 1461'de, Bursa Ermeni Piskoposu Ovakim'i (Hovakim) imparatorluk içinde yaşayan bütün Ermenilerin patriği ilan etmişti.⁵⁶

Zamanla Osmanlı Devleti, karışıklık ve belirsizlikler içinde olan Ortadoğu'da sağlam ve köklü bir İslam İmparatorluğu olarak yerini aldı. 15. yüzyılın sonuna doğru Çanakkale'nin batısından itibaren genişleyerek bütün Güney Doğu Avrupa'yı Osmanlı İmparatorluğu'na katmış, Tuna'ya ve Macar sınırlarına kadar dayanmıştı. Fatih Sultan Mehmet Anadolu beyliklerini kendine bağlamış, Trabzon 'Pontus' İmparatorluğu'nu da ilhak etmişti. 16. yüzyılda, I. Sultan Selim impa-

ratorluğun sınırlarını Mısır'a kadar genişletmişti. Ermenilerin yoğun yaşadığı bütün bölgeler I. Selim zamanında imparatorluk sınırlarına katılmıştı.

17. yüzyılda Osmanlı Devleti çöküş belirtileri göstermeye başlayınca kimi Ermeni liderler, Ortodoks Hristiyanların kurtuluşunu Rusya'da aramaya başladılar. Çar Büyük Petro hem Türklere karşı sürdürdüğü savaşlarda, hem de İran, Orta Asya ve Hindistan'a yönelik planlarının gerçekleşmesi çerçevesinde Ermenileri değerli bir müttefik olarak görmeye başlamıştı. Rusya'nın 1722'de Kuzey İran'ı istila harekâtı Ermeniler arasında büyük bir coşku yaratmış ve harekâtı desteklemişlerdi. Fakat Türklerin diplomatik çabaları ve tehditleri sonucu Ruslar İran'ın Hazar bölgesinden hızla çekilmeye başlayınca Ermeniler zor durumda kaldılar. Gerçi Petro, Ermenileri unutmamıştı. 1724'te Ermenilere, Rus İmparatorluğu sınırları içinde özel ayrıcalıklar ve koruma içeren bir *ukase* (ferman) çıkarmış;⁵⁷ ancak Ruslar Ermenilere çok şey vaat edip pek azını gerçekleştirmişlerdi.⁵⁸

O sıralarda Rus İmparatorluğu büyük ölçüde bir genişleme politikası çerçevesinde, bir yandan Orta Asya'dan Çin'e ve Pasifik Okyanusu'na ulaşmak, öte yandan da Osmanlı topraklarını ele geçirerek, kıtalar arasına sıkışmış olan imparatorluğu Akdeniz'in sıcak sularına ulaştırmak çabası içindeydi. Bu hedefine ulaşmak için bir kısım azınlıkları, özellikle ortak Ortodoks Hristiyan inançlarını kullanarak Balkanlar'da Yunan ve Slavların, sonra da Anadolu'da Ermenilerin milli duygularını kışkırtarak, Osmanlı ülkelerinde huzursuzluk çıkarmaya çalışıyordu.

1768'de Rusya Osmanlı'ya saldırma kararı alınca İmparatoriçe II. Katerina, Ermenilere Rusya'nın koruması altında bir Ermeni devletinin kurulacağı sözünü vermişti. Rus yüksek komutanı Prens Potemkin Rusya'nın denetimi altında bir Ermeni Krallığı kurulmasını düşlüyordu. Ancak, Başpiskopos Argulyan, Türkiye ile İran arasındaki topraklarda bir Ararat Devleti'nin kurulması için Rusya'ya çağrıda bulununca, kendisine yanıt bile verilmedi.⁵⁹ 1777 yılında General Suvorov Katerina'nın emriyle Kırım'ı istila etmişti. Burada yaşayan Ermeni halkını yerlerinden söküp Güney Rusya'nın değişik bölgelerine yerleştirdi. İki yıl sonra Rostov şehrine altı mil uzaklıkta Yeni Nahcivan şehrini kurdu ve Kırım Ermenilerini buraya yerleştirdi. Gerekli hazırlık yapılmamış olduğundan bu taşınma sırasında sayısız Ermeni açlık ve

soğuktan telef oldu.⁶⁰ Ermeniler Katerina'ya olan güvenlerini, imparatoriçe 1791'de ölünceye dek devam ettirmişlerdi, ancak Katerina tıpkı Yunanlılar gibi Ermenileri de yüzüstü bırakmıştı.

Bununla birlikte, Rusya 10 Temmuz 1774 günü Osmanlı Devleti'yle Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamayı başarmıştı.⁶¹ Bu anlaşmayla Rusya ilk kez Karadeniz'de bir açılım yakalamıştı; 17. yüzyılın sonundan beri yabancı gemilere kapalı olan İstanbul ve Çanakkale boğazlarından Rus ticaret gemileri geçebilecekti. Rusya bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu'na konsolos gönderebilecek, İstanbul'da bir Ortodoks Kilisesi inşa edecek ve çok tehlikeli bir biçimde yanlış anlamaya açık bir deyişle, bu kilisenin ve ifade ettiği inançların koruyucusu olacaktı.⁶² Bu anlaşma Türkiye için oldukça tehlikeli koşullar içeriyor, öteki Batılı güçlerin de birtakım ticari ayrıcalıklar koparmasına fırsat tanıyordu. Zamanla, Ruslardan cesaret alan diğer Batılı güçler de kazanılmış hak olan bu koşullara dayanarak Osmanlı'nın iç işlerine karışma fırsatını ele geçirmişlerdi.⁶³

Ancak, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasından çok önce, Osmanlı İmparatorluğu zirveden sonra çöküş dönemine girmişti. İmparatorluğun erişmiş olduğu sınırlar, sultanın ülkeyi sağlıklı bir biçimde yönetemeyeceği genişliğe varmıştı. Üstelik 17. yüzyılın sonlarında Fransa'nın öncülüğünde kapitülasyonların kabul edilmesiyle Osmanlı Devleti zayıflamaya başlamıştı. 1792'de Türk-Rus Savaşı'nın sona ermesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu Fransız İhtilali'nden bir hayli etkilenmişti.⁶⁴ Bu ihtilalin özünü oluşturan ilkelerin ışığında imparatorluğun Avrupa'da bulunan eyaletleri daha çok özgürlük, hatta bağımsızlık hareketleriyle çalkalanmaya başladı. İngilizlerin Napolyon'a karşı Osmanlı'yı desteklediğini gören Ermeniler bekle-gör politikası izlemeyi tercih ettiler. Ruslar da aynı çizgiyi seçerek İngilizlerle 3 Ocak 1799'da bir ittifak anlaşması imzaladılar.⁶⁵

Napolyon, Mısır ve Suriye seferleri sırasında Ermenilerle bir hayli ilgilenmiş, 1802'de hazırladığı bir emirle 'Ermenistan'da ve Suriye'de yaşayan Ermenilerin İstanbul'daki Fransız Konsolosu'nun koruması altında' olduğunu ilan etmişti.⁶⁶ Napolyon Akra'da yenilince Katolik Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı isyana kışkırtmak istediye de İstanbul'da bulunan Fransız Büyükelçisi Sebastiano onu bu amacından vazgeçirdi. Napolyon bu sefer de Kafkaslar üzerinden Hindistan'a yürümeyi tasarladı, Tiflis'te kuracağı orduda Ermeni birliklerine de yer ver-

meyi öngörüyordu. Bu plan gerçekleşmedi ama Napolyon Ermenilere olan ilgisini sürdürdü ve Paris'teki Doğu Dilleri Okulu'nda bir Ermeni kürsüsü kurdurdu.⁶⁷

Bu arada Ermeniler 1820'de başgösteren Yunan ayaklanmasını sempatiyle izliyorlardı. Yunanlıların başarısı milli duygularını kamçılamış ve onlara şu dersi vermişti; bir azınlığın bağımsızlık arzusu ancak bir Batılı gücün desteğiyle gerçekleşebilirdi.⁶⁸ Bu olaylardan sonra Ermeniler 'Dinsizler'den (Türklerden) kurtulma yolunu gene Rusya'ya yaklaşımda buldular. Rusya'nın gücüne ve iyi niyetine aşırı derecede ve safça güveniyorlardı. 1827 yılında, General Kont Paşkeviç önderliğindeki Rus ordusu, Kafkaslar'dan İran üzerine yürümeye başlayınca, Eçmiyatzin Katolikosu Nerses Asdarakes, Ermenilerden oluşan 'yurtsever' bir muhafız alayı toplamış, Erivan ve 'Doğu Ermenistan'ın işgalinde Rus ordusuna yardımcı olmuştu.⁶⁹

Bir yıl sonra Türkiye ile Rusya arasında yeniden savaş başlamıştı. Sultan II. Mahmut, Ermeni Gregoryen Patriği'nden Ermeni toplumunun Osmanlı Devleti'ne sadık kalacağına dair güvence istemişti. Patrik, Gregoryen Ermeniler için garanti vermeye hazırdı ama öteki mezhepler için güvence veremeyeceği yanıtını vermiş, padişahı, Gregoryen olmayan tüm Ermenileri başkentten sürmesi gerektiğine inandırmıştı. Padişah bir fermanla, patriğe ve yetkililerine, öteki mezheplerden olan Ermenilerin yer değiştirmesi sırasında onlara nezaret etme görevini vermişti. Ancak patrikle memurları, Gregoryen olmayan Ermenilere karşı o kadar zalimce davranmışlardı ki İstanbul'da yaşayan Türkler müdahale ederek onlara yardım etmek zorunda kalmışlardı. Patrik Osmanlı Hükümeti'nden, yer değiştiren Ermenilere yardım eden memurların ve hatta valilerin azledilmesini istiyordu. Fakat padişah kendi soruşturmaları sonucu Gregoryen olmayan Ermenilerin sadık bir toplum olduğunu öğrenince onlara kötü davrananlar hakkında soruşturma başlattı; patrik kendini kurtarmak için, sürgün sırasında ona yardım etmiş olan yandaşları aleyhine dönerek onları harcamaktan çekinmedi. Katolik Ermeniler, Ahilkelek'te, Ruslara karşı kahramanca savaşınca, Sultan Mahmut, Gregoryen olmayan Ermeniler için genel af çıkardı ve 27 Şubat 1830'da Katolik Ermenileri ayrı bir *millet* olarak tanıdı.⁷⁰

Ancak, 1828 Türk-Rus Savaşı sırasında, Türkiye'nin doğu illerinde yaşayan Ermeniler, Erzurum'un işgalinde Ruslara yardım etmişlerdi. Bu kent 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması'yla Türkiye'ye iade edi-

lecekti.⁷¹ Bu savaştan sonra birçok Ermeni daha iyi yaşam şartları umu-
duyla Rusya'ya göç etmiş ama orada sadece zulüm görmüştü.⁷² Rus
Hükümeti Ermenileri yatıştırmak amacıyla 1836'da ilan ettiği *pologenie*
adlı düzenleyici bir yasayla onlara Ermeni Kilisesi'nin arazilerini mu-
hafaza etme ve Ermeni okullarına özerkliği koruma hakkı vermişti.⁷³

Çar I. Nikola, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Hristiyan-
ların baş koruyucu statüsüne sahip olduğunu devamlı olarak öne sü-
rüyordu.⁷⁴ Onun yönetimi altında Ermenilerin eski ulusal varlıkları-
nı yeniden canlandırma hayalleri suya düşmüştü. Ruslar Erivan ili-
ni doğudaki diğer Rus sömürgeleri gibi yönetmeye devam ediyorlar-
dı. Çok geçmeden Rusya Ermenileri arasında, Haçadur Abovyan ve
Mikael Nalbandyan'ın önderliğinde radikal bir Ermeni hareketi baş-
ladı. Ayrıca Doğu Kafkasya'da çoğunluğu oluşturan Müslümanlar da
Rus yönetimini kabullenmemişlerdi. 1830'dan itibaren Kafkasya'nın
Dağıstan, Abhazy bölgelerinde ve öteki Müslüman bölgelerde sürekli
olarak isyanlar ve savaşlar başgösteriyordu. Barbarca davranan Rusya,
bu Müslüman halklara karşı şiddet uygulamış, birçok aşireti katletmiş,
köylerini yakmış ve Rus askerleri geçtikleri bölgelerde sadece dumanları
tüten yıkıntılar bırakmışlardı.⁷⁵

1838 yılında Türkiye ile İngiltere arasında bir Ticaret Antlaşması
imzalanmıştı. Bu anlaşma ve Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu
ıslahat (reform) hareketi, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'nin Osmanlı
Hükümeti'ni etki altına almasına ve İngiliz mallarının Türk pazarları-
na hakim olmasına yol açmıştı. En tanınmış Osmanlı devlet adamları-
ndan biri olan Reşit Paşa İngiltere Büyükelçisi Canning'in nezareti al-
tında çalışıyordu. Bu yeni gelişmeler Ermenileri daha güçlü bir duru-
ma getirmişti. Rusya ve İngiltere'nin Osmanlıların iç işlerine karışma-
sı ve etki alanını genişletmesi 'Ermeni sorunu'nun patlamasının başlı-
ca nedenlerindendir.⁷⁶

Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı Batılı güçleri des-
teklemişti. Bunu fırsat bilen Rusya azınlıkların sözcüsü rolüne bü-
rünerek Türk devletini zayıflatıp parçalamak hevesiyle onları isyana
kışkırtmaya soyundu. Bu savaş sırasında doğu bölgelerinde yaşayan
Ermenilerin bir kısmı Rusya'yı desteklemiş ama büyük bir çoğunlu-
ğu Osmanlı Devleti'ne sadık kalmıştı. Bu savaşın sonucu olarak Sultan
Abdölmecit 18 Şubat 1856'da yayınlanan *Hatt-ı Hümayun*'la bütün
Osmanlı uyruklarının dini ve yasal eşitliğini teyit etmişti.⁷⁷ Aynı yılın

30 Martı'nda Kırım Savaşı'nı sona erdiren Paris Antlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ve bağımsızlığı güvence altına alınmış Osmanlı Devleti Avrupa Birliği'ne (Concert of Europe)⁷⁸ kabul edilmişti. İngiltere bu anlaşmayı, Osmanlı Hristiyanlarının 'toplu olarak korunması'na imkân sağlayan bir fırsat olarak algılıyordu. İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Lord John Russell'in görüşüne göre, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1856 Paris Antlaşması'na kadar geçen zaman süresince Rusya, Türkiye'nin iç işle-
rindeki etkinliklerini büyük ölçüde sınırlamıştı. Türk imparatorluğunda, devamlı olarak yenilenen anlaşma ve konvansiyonlarla, bazen silahlı müdahaleler veya koruma bahanesiyle verilen ayrıcalıklarla Hristiyan halk neredeyse Osmanlı Devleti'nin olduğu kadar çarın da tebaası haline gelmişti. Paris Antlaşması'yla bütün bunlar değişecekti.⁷⁹

Ermeni yazar E. Aknuni'ye göre çar, Ermenileri hayal kırıklığına uğratmıştı, çünkü Türkiye'nin doğu illerinde Rusya'nın koruması altında bir Ermeni Krallığı kurulmasını öngören sözü tutmamıştı. Çar, gönüllü askere gereksinimi olduğu zaman Ermenilere yakınlık göstermiş ama Ermenilerin isteklerini gerçekleştirmek için hiçbir çaba sarf etmemişti. 1827'de Rusların İran seferine gönüllü bir Ermeni alayı gönderen Başpiskopos Nerses Asdarakes büyük hayal kırıklığına uğramış, Rusya'dan sadece bir teşekkür mektubu almıştı. Rus Hükümeti bu yaşlı kilise adamının küstah isteklerinden kurtulmak için ona karşı şiddet kullanmaktan çekinmemiştir. Nerses 1857 yılında aniden ölünce herkes Rus Hükümeti'nin yaşlı rahibi zehirleyerek, onu Ermeni reformlarıyla birlikte gömmüş olduğuna inanmıştır.⁸⁰ Bütün bunlara karşın Ermeniler Ruslara olan bağlılıklarını devam ettirdi ve Eçmiyatzin Katolikosu, Türkiye'de yaşayan Ermeniler üzerindeki etkisini her zaman Ruslar lehine kullanmaktan çekinmedi.⁸¹

Kırım Savaşı ile 1877 Türk-Rus Harbi arasında geçen zaman süresince Avrupa, Ermenilerle fazla ilgilenmemiş, Türkiye'de yaşayan Ermeniler ise Kafkaslar'da yaşayan soydaşlarının kışkırtmalarına pek itibar etmemişlerdi. Gerçekte Ermeni liderlerin çoğu Rusya'nın bu kışkırtıcı tutumunu eleştiriyor ve Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermenilerin elde ettikleri gelişmeleri övüyordu. Onların sağlamış olduğu gelişmeler, Batılı güçlerin ve özellikle İngiltere'nin Türkiye'deki temsilcileri tarafından yakından izleniyordu. Örneğin, Türkiye'de kırk yıldan fazla yaşamış olan ve Türkleri iyi tanıyan İngiltere'nin İzmir

Konsolosu Charles Blunt 1860'ta şunları yazıyordu: "Genel durum günden güne değişiyor; bu değişimler genellikle Hristiyanların yararına oluyor; onlar Türk mallarını satın alıyorlar."⁸²

Konsolos Blunt'a göre, bu genel iyileşme, 1839'da *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nun ilan edilmesiyle başlamıştı. Bu tarihten itibaren Hristiyanlar nüfusça artar ve refaha ererken Türkler her açıdan gerilemişlerdir. Türkler askerlik yapmakla yükümlüydüler ve askerden döndükleri zaman yaşamış oldukları yerlerin değişmiş, çoğunluğu oluşturan Müslüman halkın yerine Hristiyanların yerleşmiş, toprakların işlenmemiş olduğunu görüyorlardı. Topraklarında çalışmak isteyenler ise Hristiyan tefecilerin eline düşüyor, kısa zamanda topraklarını tamamen veya kısmen onlara kaptırıyorlardı. Tarımla uğraşmak isteyenler ise tarlalarını düşük fiyatlara Ermenilere veya Rumlara satmak zorunda kalıyorlardı.⁸³

Bu genel durum Anadolu'nun çeşitli yerlerinde görev yapmakta olan konsolosların raporlarına da yansıyor. İngiliz Konsolosu Palgrave, 1868'de Trabzon'dan yazdığı bir raporda askerlik yükünün tamamen Müslüman nüfusa yüklendiğini belirtiyordu. Hristiyanlar elde ettikleri yararlarla oranla çok düşük vergi veriyorlardı. Müslümanlar sık sık çıkan savaşlarda kan dökerek sayıca ve ekonomik açıdan mağdur olurken, Ermeniler ve diğer Hristiyan azınlıklar, imparatorluğun ekonomisini ele geçirip zenginleşiyorlardı. Ünlü Osmanlı reformcusu Mithat Paşa'nın deyişiyle, Hristiyanlar "ülkenin ve de Hristiyan azınlıkların yaşam güvencesini sağlamak için dökülen kanın sadece parasını ödüyorlardı."⁸⁴ İşte Müslüman halkın nüfus olarak görece azalmasının ve Hristiyan nüfusunun artmasının nedeni budur.⁸⁵

Yine Konsolos Palgrave'in gözlemlerine göre Müslümanlar merkezi hükümette kendilerini temsil edecek kimseyi bulamıyorlardı, herhangi bir durum karşısında şikâyet edecek bir makamdan da yoksundular. Buna karşın Hristiyanlar için hem başkentte hem de imparatorluğun her yanında İstinaf Mahkemeleri, konsolosluklar bünyesinde temyiz işlemleriyle yükümlü temsilciler, ajanslar ve elçilikler vardı. Üstelik, onların şikâyetleri sadece dinlenmekte kalmıyor, 'şikâyetler bile icat ediliyordu'. Sonuç olarak Palgrave şunları yazıyordu:

"Türkiye'de yaşayan Ermenilerin bariz refahını yalnızca onların Müslüman halktan daha çalışkan, daha yetenekli veya becerikli olduklarına bağlamak yanlıştır. Gerçek şudur ki, Müslümanlar gerek çalış-

kanlık, dürüstlük gerekse disiplin açısından Yunan ve Ermeni vatan-daşlardan daha ilerdedirler. Ancak Müslümanlar sürekli olarak bazı yükler altında ezilir hatta baskı altında yaşarken Hristiyanlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki elverişli durumlardan dolayı son yarım yüzyılda çeşitli spekülasyonlarla dolaylı ya da dolaysız yolsuzluklarla ve sağla-dıkları aşırı faizlerle zenginleşmektedirler.'

"Osmanlı İmparatorluğu (devlet) yükünü iki tarafa yani Hristi-yanlara ve şu anda bütün yükü taşıyan Müslümanlara eşit şekilde da-ğıtmadığı sürece ayakta duramaz... Görülen şudur ki Osmanlı Devleti Hristiyanların lehine Müslüman halka baskı yapmakla suçlanmakta-dır. Bu suçlamayı teyit etmekten üzüntü duyarım."⁸⁶

1869 yılında Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Taylor'un raporuna göre bu bölgedeki Ermeniler küçük bir azınlık olmalarına karşın tüm tarımı ele geçirmiş ve ticaretle sermayenin dörtte üçünü kendi dene-timlerine almışlardı. Buna rağmen yine adaletsizlikten şikâyet ediyor, Ruslara yanaşıyorlardı. Taylor'un bu konuda yaptığı açıklamaya göre, Ermeniler Ruslardan başka hiçbir devletin kendilerine yardım etme ka-rarı veya isteği olmadığına inanıyorlardı. Konsolos şöyle devam ediyor-du: "Rus Hükümeti ve Rus temsilcileri bu tarz görüşleri destekliyor, şikâyetleri abartıyor, yenilerini icat ederek memnuniyetsizlik havasının devam etmesini sağlıyor, Doğu Avrupa ülkelerinde de sürdürmüş ol-dukları politikayı burada da devam ettiriyorlardı."⁸⁷

Ermeni Milletinin Örgütlenmesi

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki öteki Hristiyanlar gibi Ermeni mil-leti de *reaya* olarak tanımlanıyordu. Bu sözcük Arapça *ra'a*' dan alın-mıştı ve kimi bilgisiz Türk düşmanlarının ileri sürdüğü gibi 'insan sü-rüsü' anlamına gelmiyor, aksine bir çobanın 'koruduğu kuzular' an-lamında ve Orta Doğu'da çok kullanılan bir imajı canlandırıyordu.⁸⁸ Hristiyanlar kendi aralarında ve Müslüman olmayan diğer etnik ve dini azınlıklarla eşit sayılmalarına rağmen Müslüman halkla aynı ya-sal haklara sahip değillerdi, bazı yasalara uymak zorundaydılar ve si-lah taşımaları yasaktı. Ancak, Müslümanlara oranla daha ağır bir bas-kı altında değillerdi; aksine Müslümanlardan daha iyi durumdaydılar. Askerlik yükümlülüğünden muaf tutuluyorlardı, üstelik Osmanlı va-tandaşlığı haklarına, dini ve vicdani özgürlüğe sahiptiler.

Tarih boyunca, hiçbir hükümdar onlara (Ermenilere) böyle haklar tanıyıp hoşgörü göstermemiştir. Ermeni yazar Mıgırdiç Dadyan da 1867'de yazdığı yazılarda, 1839 *Tanzimat Fermanı*'nın ilanından sonra Ermenilerin gelişme kaydetmiş olduğunu doğruluyor. Yazarın görüşlerine göre Osmanlı Ermenileri özgür yaşıyorlardı; sosyal gelişimleri Türkler tarafından kesinlikle engellenmediği gibi, 'dini kurumları' da tam bir özerklik içinde çalışıyordu.⁸⁹ Diğer bir Ermeni yazar Varandiyan ise, Türkiye'deki Ermenilerin Rusya'da yaşayan soydaşlarından daha rahat yaşadıklarını, kültür, edebiyat ve dil açısından çok daha bağımsız olduklarını yazıyordu.⁹⁰ Toynbee ve Waugh adlı İngiliz yazarlar da, genel olarak Türklerin Ermenilere hoşgörülü davrandığı gerçeğini kabul ediyor⁹¹ ve Osmanlı'nın tanıdığı ayrıcalıklardan büyük çıkarlar elde ettiklerini doğruluyorlardı. Grandville ise daha da ileri giderek, Ermenilerin kendi güvenliklerini, tarih, din ve kültürlerinin devamını Türkiye'nin koruyuculuğuna borçlu olduklarını belirtir.⁹²

Buna karşın batılı kimi gezgin, akademisyen ve diplomat, Türkleri baskıcı, zalim ve hoşgörüden uzak bir toplum olarak göstermişlerdir. Alman tarihçi F. G. Maier'in de açıkladığı gibi bu görüşler genellikle yanıltıcı tarihi klişelerden biridir ve gerçeklikten uzaktır. Osmanlı İmparatorluğu kesinlikle despot bir teokrasi yapısına sahip olmamıştır ve Müslüman olmayan azınlıklarına kötü davranan, onlara baskı yapan, istismar eden bir devlet olmamıştır. Tam aksine, Müslüman olmayan azınlıklara geniş çapta yerel, toplumsal ve bölgesel bağımsızlık tanımıştır ve o günkü Avrupa koşullarıyla kıyaslandığında Osmanlı sınırları içinde yaşayan azınlıklara etnik ve dini açıdan örnek olacak bir hoşgörü göstermiştir.⁹³

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan beri bütün dini ve etnik azınlıklara, özellikle Rum Ortodoks ve Gregoryen Ermeni Hristiyanlara, Yahudilere ve diğerlerine din ve ırkları ne olursa olsun, güçlü ve iyiliksever bir devletin sunabileceği hoşgörü ve desteği vermiştir. Azınlıklara yaşam güvencesi, özgürlük, mal mülk, sosyal, dini, kültürel ve dil özgürlüğü, tam bağımsızlık içinde ekonomik gelişme olanaklarından yararlanma; dini ve etnik kimliklerini Osmanlı *millet* sistemi çerçevesinde huzur ve düzen içinde yaşama olanağı sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Hristiyan *millet* kavramı ulusal şirketlerde olduğu gibi yazılı fermanlarla kurulmuştur. Her millet bir patrik tarafından yönetilirdi. Patrikler hükümetin yetkisine dayanır ama millet tarafın-

dan seçilirdi ve ait olduğu *reaya* topluluğunun liderliğiyle Osmanlı makamları arasında bir köprü görevi yapardı. Patrikhanelere verilen bu görevlerden dolayı *millet*'ler kurum olarak dini bir karaktere sahiptiler. Yakın Doğu'da ise kiliseler sadece milliyet kavramını temsil etmekle kalmıyordu, patrikhaneler okulların denetimini, hatta bazı sivil yasaların uygulanmasını bile üstlenmişlerdi. Gerçekte *millet*'ler din, kültür ekonomi ve sosyal alanlarda özerk kuruluşlardı.⁹⁴

Batılı sömürgeci güçlerin ve bazı azınlıkların da desteğiyle imparatorluğun çöküşe geçmesinden sonra yanlış uygulamalar sonucu Hristiyanlar bazı sıkıntılar çekmiş olabilir. Bu durumun asıl nedeni sınırsız yetkilerle donatılmış dini liderler veya *millet başlarının*, cemaat işlerini devlet müdahalesi olmadan bağımsız bir biçimde yönetme biçimleriydi.

Genellikle Hristiyan *millet*'ler, ister Rum Ortodoks ister Gregoryen Ermeni olsun, din-ekonomi ekseninde oluşmuş bir oligarşi tarafından ve bu oligarşinin çıkarları yararına yönetiliyordu. Ancak bu dini ve etnik azınlıklar çoğu zaman Osmanlı'nın kötü yönetiminden çok kendi liderlerinin kötü yönetiminden dolayı sıkıntı çektiler. 19. yüzyıla kadar devam eden bu durum, Osmanlı devlet adamlarının *milletlerin* yönetim sisteminde yaptıkları düzenlemelerle değişmişti. Bu şekilde, laik konseyler tarafından seçilen dini liderlerin ve cemaat liderlerinin olağanüstü yetkileri kısıtlanmış oluyordu. Osmanlı *millet* sistemi sayesinde sultanın Müslüman veya Müslüman olmayan uyrukları 19. yüzyılın başlangıcında, milliyetçi ve ihtilalci fikirler Osmanlı sistemini bozunca ya kadar barış ve güven içinde yaşamışlardır.⁹⁵

Bu durum o dönemde Avrupa'da yaşayan etnik ve dini azınlıkların statüsü ve kaderiyle çelişmektedir. Örneğin Yahudiler, Magribiler (İspanya yarım adasında yaşayan Endülüs Emevi Müslüman Magribi Devleti), İrlanda Katolikleri, Fransa ve Silezya (Orta Avrupa) Protestanları, Macaristan Calvinistleri, Transilvanya'da yaşayan Ünitariyenler, Rusya'nın Kazakları ve daha niceleri inançları nedeniyle katlediliyorlardı. Bunların büyük bir kısmı, Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin yan yana barış içinde yaşadıkları Osmanlı topraklarına göç ederek hayatlarını kurtarmışlardır. Aleksander Powell'e göre, Avrupa'da 13 ile 16. yüzyıllar arasında görülen dini fanatizm ve inanç nedeniyle zulüm, Osmanlı Devleti'nin bütün tarihi boyunca rastlanandan daha fazladır.⁹⁶ Bu nedendir ki 1452 yılında Türkler İstanbul'un kapılarına dayan-

dıkları zaman Katolik Kilisesi'yle birleşmeyi reddeden Rum Ortodoks Büyük Dükü Lucas Notaras "Constantinople'da Roma Kardinalinin şapkasına Türk'ün sarığını yeğlerim" demiştir.⁹⁷

İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği'nin baştercümanı, Türk düşmanı yazar Andre Mandelstam bile, Osmanlı Hükümeti idaresinde yaşayan Ermenilerin durumunda bir hayli gelişme olduğunu kabul ediyor.⁹⁸ Ermeniler, ayrılıkçı görüşleri nedeniyle Gregoryen olmayan idarelerin pençesinde cefa çekiyorlardı, oysa Osmanlı İmparatorluğu herkesi eşit tutuyordu. Osmanlı Hükümeti, Gregoryen Ermenilerin dini kimliklerini tanıyor, onları komşu oldukları Ortodokslarla eşit tutuyordu. Zaman içinde diğer kiliselere ait olan Ermeniler de aynı ayrıcalıklara sahip olmuşlardı. Ermeni diasporası bile Osmanlı yönetiminden yararlanmış, Ermenilerin sözde 'anavatanı' nında bile Osmanlı Hükümeti lehinde düşünceler egemen olmuştu. Bu hükümet 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ermeni vatandaşlara genelde doğrudan bir otorite uygulamamıştı. Doğrudan otoriteyi uygulayan sadece Ermeni Patriği'ydi.

19. yüzyılın başından itibaren Ermeni Patriği, başkentte yaşayan ve *Amira* olarak anılan elit Ermeni görevlilerin, tüccarların ve bankacıların temsilcisi haline gelmişti. Bir çeşit aristokrasi oluşturan bu elit grup Ermeni Kilisesi'nin ve cemaatinin sorunları konusunda söz sahibiydi.⁹⁹ 1841'de ilan edilen ferman, sivil halktan seçilmiş bir konseye *millet* sorunlarında denetim yetkisi vermişti,¹⁰⁰ fakat bu konsey devamlı entrika ve anlaşmazlık merkezi olmaktan öteye gidememiş, patrik ise onların elinde oyuncak olmuştu. Esnaf birlikleri halinde örgütlenmiş Ermeni halkı ise cemaat işlerinin yönetiminde söz sahibi değildi ve liderlerini eleştiremiyordu. En küçük eleştiri bile Ermeni Kilisesi Yüksek Konseyi tarafından reddediliyordu. Bu durum karşısında, esnaf birlikleri Sultan Abdülmecit'ten yardım istemişlerdi. Sonuç olarak 1844'te patrik tarafından seçilen 14 esnaf birliği temsilcisi, 30 kişiden oluşan Ermeni Kilisesi Yüksek Konseyi'ne katılmıştı.

Üç yıl sonra, patrikle işbirliği yapmak üzere iki konsey daha kurulmuştu: Din işlerini denetleyen Ruhani Konsey ve toplum işleriyle ilgilenen Sivil Konsey. Patrik bu iki konseyin de başkanıydı. 9 Mart 1847 günü sultanın ilan ettiği ferman, yapılan bu değişiklikleri kabul etmek suretiyle Ermeni Kilisesi'nin demokratikleşmesinde bir dev adım atmış oluyordu. Bu şekilde Ermeni halkı, liderlerini seçme hakkını kazanarak elit azınlığın egemenliğinden kurtuluyordu.¹⁰¹ Ancak liberal ve eğitim-

li unsurlardan oluşan *Jeune Armenie* partisi, bu iki konseyin de, toplumun ileri gelenleri tarafından seçilmiş olduğu için halkı asla temsil etmediğini iddia ediyor ve daha popüler ve daha demokratik bir yönetim için çabalıyordu.¹⁰²

O sıralarda, Balkan halkları gibi, Ermeniler de Yunanlılardan esinlenen kültürel bir uyanış yaşıyorlardı. Bu halk uyanışı, iletişim olanaklarının gelişmesi, ticaretin artması ve misyoner hareketleriyle Avrupa'nın Türkiye'ye sızma yollarından sadece biriydi. Bu misyonerler, siyasal anlamda tam bir milli uyanış örgütü olan iki kültür merkezi kurmuşlardı. Bunlardan birisi, Kafkaslar'daki Rus vilayeti başkenti Tiflis'te, öteki ise Osmanlı başkenti İstanbul'da kurulmuştu.¹⁰³

1870 yılında Agop adında bir Ermeni İstanbul'da ilk Türk tiyatrosunu kurmuştu. Ermenilerin opera gösterileri de bu tiyatrodaki yapılıyordu. İlk Ermeni gazetesi *Şafak* İzmir'de 1839 yılında yayınlanmıştı, oysa Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde Ermenilerin ilk baskı makineleri 16. yüzyılda kurulmuştu.¹⁰⁴ 25 yıl gibi bir zaman içinde imparatorluk sınırları içinde basılan Ermeni gazetelerinin sayısı on dörde çıkmıştı. Prens Dadyan'a göre Ermeni basını hiçbir sansür veya dış baskıya tabii değildi. Ancak Ermeniler ayrılıkçı eylemlerine başladıktan sonra basın özgürlüğüne bazı sınırlamalar getirilmiş ve sonunda da yayınlar tamamen yasaklanmıştı.¹⁰⁵

Diğer azınlıklar gibi Ermeniler de eğitim konusuna çok önem veriyorlardı. 1866 yılına gelindiği zaman Türkiye içinde birçok kız ve erkek okulu açılmıştı. Zengin sınıflar çocuklarını yurtdışındaki okullara gönderiyorlardı. 18. yüzyıldan beri Venedik'te Ermenice öğrenim yapılıyordu ve Roman Katolik Mehkitarist Tarikatı orada bir manastır açmıştı. 1846'da bu tarikat Paris'te Samuel Moorat Koleji'ni kurmuş, bu okul kısa zamanda Ermeni öğrencilerin merkezi haline gelmişti. Bu gençlerin bir çoğu 1840 yıllarında Paris'te başlamış olan demokrasi akımlarından etkilenerek Fransız ihtilali fikirlerinin birer sözcüsü olarak İstanbul'a döndüler, Lamartin ve Hugo'nun eserlerinin çevirilerini beraberlerinde getirdiler. Zamanla İstanbul Pera tiyatrolarında Fransız klasik eserlerini sahneye koymaya başladılar.¹⁰⁶ Ermeni Kilisesi'nin yönetimini geliştiren hareketleri başlatan ve Türk *millet* sistemi içinde Ermenileri örgütleyen ihtilal akımını yaratan hep bu gençlerin çabaları olmuştu.

Üstelik Osmanlı Devleti içinde başlamış olan reform hareketle-

ri Ermeniler arasında da bir devrim dalgası yaratmıştı. İmparatorluk içinde başlatılan ihtilal sürecinde bazı Ermeni gençler, Jön Türklerle işbirliği yapmaya başlamışlardı.¹⁰⁷ Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Hristiyanlara eşit haklar tanınması yolunda Batılı güçlerin sarf ettiği çabalar Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla doruk noktasına ulaşmıştı. Bu ferman, Edward Mead Earle'in deyişiyle aynen İngiltere'de düzenlenmiş olan *Magna Carta* gibi bir reform belgesidir.¹⁰⁸ 3 Kasım 1839'da Sultan Abdülmecit tarafından imzalanan ve *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* adı altında ilan edilen bu fermanın hazırlamasına, Osmanlı'nın büyük devlet adamlarından biri olan Mustafa Reşit Paşa'nın önemli katkısı olmuştur.

Bundan on yedi yıl kadar sonra, tam olarak 18 Şubat 1856'da Sultan "Islahat Fermanı"nı¹⁰⁹ ilan etmişti. Bu fermanın ilan edilmesi aynı yıl Paris'te toplanacak Paris Barış Konferansı'na katılmanın ön şartıydı. Bu ferman Osmanlı halkına hiçbir din ve ırk ayrımı gözetmeden tanınan hak ve özgürlükleri teyit eden Tanzimat Fermanı'nı yineliyor, cemaatlere ayırım yapmadan, kamu görevlerinde çalışabilme olanağı sağlıyordu. Mahkeme oturumları açık olacak, cemaatler arası anlaşmazlıklar (*Muhtelit Divanlar*) adı altında ortak mahkemeler tarafından görülecekti. Vergi sistemi değiştiriliyordu. Müslüman olmayan cemaat mensupları da askerlik görevi yapacak veya *bedel-i askeriye* adı altında bir vergi karşılığı askerlikten muaf tutulacaktı. Bu değişikliklerden amaç, azınlıkları bağımsızlık sevdasından vazgeçirmek ve millet sistemini ortadan kaldırmaktı; fakat bizzat Türklerin benimsediği ulusal bağımsızlık fikirleri bu değişikliklerin uygulanmasını olanaksız kılmıştı.¹¹⁰ Grandville'in deyişine göre bütün bu reformlar Büyük Güçler'in çıkarlarına hizmet etmediği için, yine o güçlerin çabalarıyla uygulanamaz hale getirilmişti.¹¹¹

David Marshall Lang ve Christopher Walker adlı Ermeni sempatanları, Osmanlı'nın 19. yüzyılda yaptığı reformların Ermenilere hiçbir yarar sağlamadığını, haksız bir şekilde ileri sürdüler. Onlara göre Tanzimat Fermanı, 'Avrupa'nın hasta adamı' olarak bilinen Osmanlı Devleti'nin, Batılı diplomatların baskısıyla yaptığı ve sadece göstermelik bir reform çabasıydı.¹¹² Ancak onlar, bu reformlar sayesinde Ermenilerin *Nizamname-i Millet-i Ermeniye* diye anılan bir anayasa sahibi olduklarını unutuyordu. Bu anayasaya göre Ermeni milleti 24 Mayıs 1860 yılında seçimle kurulan *Ermeni Meclis-i Millisi*, yani

Ermeni Genel Millet Meclisi sayesinde kendi kendini yönetecek bir duruma gelmişti. Bu meclisin idari başkanı İstanbul Ermeni Patriği'ydi.

Bu göreve aday olmak için piskopos 35 yaşından büyük ve Osmanlı Devleti'nin güvenini sağlamış olmak gerekiyordu. Patrik, Genel Milli Meclis tarafından ve imparatorluk içinde yaşayan piskoposlar arasından mutlak çoğunluk sistemine göre seçiliyordu. Ancak ruhani ve sivil konseyler kendi adaylarını koyma hakkına sahiptiler. Seçimin padişah tarafından onaylanması zorunluymuştu.

Patriğin görevleri anayasayı korumak ve çıkacak sorunları ilgili konseylere yönlendirmektir, ancak acil durumlarda müdahale etme yetkisine sahipti. Herhangi bir suç durumunda, Genel Milli Meclis, oylama sonucu, patriği itham etme veya görevden uzaklaştırma yetkisine sahipti. Patrikhaneye ilgili işlerin yürütülmesi için değişik bölümler içeren bir sekreterlik, bürolar ve memurlar öngörülmüştü.

Ruhani Konsey, 30 yaşın üstünde ve en az 5 yıl dini görevlerde bulunmuş 14 din adamından oluşuyordu. Ruhani Meclis bu rakamın üç misli fazla papazı seçimle Genel Milli Meclis'e getirir, Milli Meclis bunlar arasından 14 kişiyi seçer ve aday listesini onaylaması için sultana sunar. Konsey üyeleri her iki yılda bir değişirdi. Konsey'in görevi milletin ruhani konularını denetlemek, Ermeni Kilisesi'nin öğretilerinin yozlaşmasını önlemek ve Ermeni papazlar ve okullar üzerinde yetki kullanmaktır. Gereken durumlarda Konsey, sorunları bütün piskoposlardan kurulmuş olan Genel Ruhani Meclis'e götürür, meclis ise durumu Eçmiyatzin Katolikosu'na havale ederdi. Genel Ruhani Meclis bütün piskoposlardan, papazlardan, vaizlerden ve İstanbul'un en kıdemli papazından oluşurdu ve Ruhani Konsey tarafından oylama yoluyla seçilirdi.

Sivil Konsey, Genel Milli Meclis tarafından oyla seçilen, Osmanlı yasalarına ve milli konulara vakıf 20 sivil kişiden oluşurdu. Seçimlerin Osmanlı Hükümeti'nce onaylanması gerekiyordu. Konsey'in görevi sivil ve güncel işleri izlemek ve sorunları gereken komisyonlara yönlendirmektir. Üyeleri her iki yılda bir değişirdi. Komisyonların öneri veya kararlarına aykırı herhangi bir yaptırımında bulunamazdı. Halkı bilgilendirme, cemaat malları, adalet ve manastır konularıyla ilgili dört komisyon vardı. Bu komisyonların altında ise finans, veraset işleri, hastaneler ve kiliselerle ilgilenen dört ayrı komite bulunuyordu.

Genel Milli Meclis 140 üyeden oluşuyordu. Bunların 20'si İstanbul

papazları tarafından kendi aralarından seçiliyordu. Her piskoposluk bölgesinin Genel Eyalet Meclisi tarafından seçilen 40 bölge temsilcisi ve İstanbul kilise komiteleri tarafından seçilen 80 üyenin katılımıyla meclis tamamlanıyordu. Ruhani ve sivil konseyler, Genel Meclis'in toplantılarına katılabiliyor, ancak temsilci olarak seçilmiş değillerse oy hakkına sahip olmuyorlardı. Milli Meclis'in başlıca görevi, katolikosu, patriği, milletin önemli memurlarını, ruhani ve sivil konsey üyelerini atamaktı. Milli Meclis her iki yılda bir, üyelerin çoğunluğunun arzusu doğrultusunda, konseylerden birinin isteğiyle ve Osmanlı Hükümeti'nin rızasıyla patrik tarafından toplantıya çağrılıyordu. Ermeni Anayasası'nın ana ilkeleri değişmez nitelikteydi ancak bazı ayrıntılar, anayasanın kabulünden 5 yıl sonra, Genel Milli Meclis'in kabulü ve sultanın onayıyla özel olarak kurulmuş 20 kişilik bir komisyon tarafından değiştirilebilirdi.¹¹³

Bu Anayasa 30 Mart 1863 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından Ermeni milletini örgütlemek amacıyla kabul edilmişti ve Genel Milli Meclis üyelerini, tıpkı küçük bir parlamento gibi genel seçim yoluyla oluşturma olanağı tanıyordu. Sadi Koças'ın değindiği gibi, bu anayasa Ermenilere Batılı devletlerin baskısı sonucu değil, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne gösterdikleri sadakat sonucu bir ödül olarak hazırlanmıştır.¹¹⁴ Bununla birlikte patrik, halkın seçtiği temsilcilerin tam denetimi altındaydı. Yani, Langer'in deyişiyle Ermeniler Osmanlı Hükümeti'nin herhangi bir müdahalesinden uzak, liberal ve demokratik bir anayasaya sahip olmuşlardı. Cemaat olarak Ermeniler sadece kendi kendilerini yönetmekle kalmıyor, son derece gelişmiş bir sistemle idare ediliyorlardı.¹¹⁵ Lang, Türk yetkililerinin bu anayasayı devlet içinde devlet kurma gibi algıladıklarını iddia eder ama bu inanılması güç bir iddiadır.¹¹⁶ Aslında tam tersine Ermeni Anayasası, köklü bir devletin azınlıklarına tanıdığı ayrıcalık haklarının güzel bir örneğidir. Türkler bile Ermenilere tanınan böylesine olağanüstü ayrıcalıklara sahip değillerdi.¹¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen bu reformlar Rusya'ya çok endişelendirmişti. 1829'da Kafkasya'yı ilhak ettikten sonra Rusya sınırları içinde yaşayan etnik azınlıkları özellikle de Ermenileri Ruslaştırma politikası güdüyordu. Kiliselerini ve kültürlerini baskı altında tutarak Ermenileri asimile etmeye çalışıyordu. Bu tutum kısmen de olsa Ermenilerin, velinimetleri Rusya'ya tepki göstermesine neden oldu. Ancak Ermeni liderler özgür ve bağımsız bir Ermenistan mücadelesin-

de Türklere karşı Rusya'ya gereksinim olduğunu anlayınca onlarla işbirliği yapmaktan başka çare olmadığını kabul ettiler.¹¹⁸

Bu sırada Rusya'da yaşayan Ermeniler zalim ve diktatör bir hükümetin yönetimi altında eziyet çekiyorlardı. Hayır derneklerine, okullarına ve din kurumlarına el konmuştu veya sıkı denetim altındaydı, ana-dilleri ilkokullarda bile okutulamıyordu, seyahat ve toplanma özgürlüğü sınırlanmıştı, basın özgürlüğü kısıtlanmıştı. Katolikosluk siyasal bir oyuncak haline gelmişti ve birçok Ermeni siyasal suçlu olma bahanesiyle Sibiry'a sürülmüştü. Oysa Türkiye'de yaşayan Ermeniler cemaat sorunlarını Milli Konsey'de özgürce tartışabiliyor, din ve eğitim kurumlarını yönetebiliyor, öğretmen ve papazları istedikleri şekilde atayabiliyorlardı.¹¹⁹

Bu dönemde, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılma gibi bir amaçları yoktu. 1877 yılına kadar Türkler hâlâ Ermenilere karşı 'sınırsız güven' duyuyor ve onlarla çok iyi geçiniyorlardı.¹²⁰ Ermeniler için düşman Rusya'ydı. Sadık vatandaş olarak, Ermenilerin nasıl ibadet ettikleri, ne düşündükleri ve ne konuştukları Türkler için önemli değildi. Buna karşın Rumlar bakışlarını Hellas'a (Yunanistan'a) çevirerek zengin olur olmaz Yunan vatandaşı olmak için can atıyorlardı. Ticari nedenlerle dış ülkelerde yaşayanlar dışındaki Ermeniler ise Türklerle birlikte yaşamaktan ve paralarını Türkiye'de harcamaktan mutluydular.¹²¹

Ermeniler, Avrupa'da başgöstermiş ulusalcılık akımından henüz etkilenmemişlerdi. Ancak, 1856'da Van Piskoposu Hrimyan Hayrik (Küçük baba) *Arziv Vaspuragan* (Van Kartalı) isimli aylık bir dergi yayınlamaya başlamıştı¹²² ve bu dergide 'zalim rejim'e karşı başkaldırmayı öneriyor, 'ulusal özgürlük'ten söz ediyordu. Piskoposun bu çabaları başkentteki Ermenilerce hoş karşılanmamış, dahası bu istenmeyen kışkırtıcı unsuru öldürtmek için bir Kürt tetikçi göndermişlerdi. Ancak bu girişim başarısız olmuş ve bu piskopos 1869'da İstanbul Patriği seçilerek Ermeni cemaatinin başına geçmişti. Onun yönlendirmesiyle kilise örgütü ilk kez illerde yaşayan Ermeniler hakkında bir araştırma başlatmış, bu konuda hükümete şikâyet bildirmiş ve Ermenilerin korunmasını istemişti.¹²³ En büyük dileği Avrupa'nın müdahalesiydi ama bazı Ermeni liderler bu tutumu tehlikeli bularak patriği 1873'te istifaya zorlamışlardı.¹²⁴ Bir yıl sonra onun yerine Nerses Vartabedian atanmıştı. Hrimyan, 1889 yılında Kudüs'e sürgüne gönderilmiş ama üç yıl

sonra Eçmiyatzin Başpiskoposu seçilmiş ve 1907 yılında ölünceye kadar bu görevde kalmıştı.

Bu sıralarda, Haçadur Abovyan ve Mikael Nalbandyan gibi milliyetçi Ermeni yazarlar Ermenilerin sultana ve çara karşı besledikleri memnuniyetsizliği dile getiriyorlardı.¹²⁵ Bununla beraber Ermeniler 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türk yönetiminde oldukça sakin bir şekilde yaşadılar ama 1850'den itibaren milliyetçi emeller ve siyasal ihtiraslar içinde çalkalanmaya başladılar. 1872'de Krikor Ardruni, Tiflis'te yayınlanan *Mushag* isimli bir gazetede şunları yazıyordu: "Düne kadar dini bir cemaat olarak yaşıyorduk ama bugün vatanseverleriz, yarı işçiler ve düşünürlerden oluşan bir millet olacağız."¹²⁶ Bu da gösteriyor ki, Türkiye'den nefret eden İngiliz James Bryce'in, 1877'ye kadar Ermenilerin hiçbir politik emellerinin olmadığını iddia etmesi safdillikten başka bir şey değildir.¹²⁷ Onların siyasal emelleri her zaman vardı, eksik olan bunu organize edip yönlendirecek güçtü.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin Durumu

Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeniler beş büyük gruba ayrılmıştı. Birinci grup varlıklı, hükümette ve sivil alanda etki sahibi olan sınıftı. İkinci gruba tüccarlar, finans sektöründe çalışanlar, İstanbul ve Anadolu kentleriyle kasabalarında bulunan ve sanayicilikle uğraşan kişiler oluşturunuyordu. Üçüncü grubu imparatorluğun her yanına dağılmış köylü sınıfı oluşturunuyordu ve bunlar çoğunlukta idi. Dördüncü grup dağlık bölgelerde dağınık bir şekilde yaşayan, Sasun ve Zeytun bölgelerinde olduğu gibi başına buyruk, yarı özerk biçimde yaşam süren sınıftı. Beşinci grubu ise papazlar ve üst sınıf din görevlileri oluşturunuyordu. Bunlar imparatorluk içinde yaşayan en varlıklı toplulukların başında geliyordu. Askerlikten ve savaşın tehlikelerinden uzak yaşayan bu cemaat mensupları kısa zamanda, hem sayıca çoğalmış, hem de ekonomik bakımdan gelişerek epey ayrıcalıklı bir duruma gelmişlerdi. Yoğun çalışma, tutumlu davranış, yaratıcı düşünce ve tabii yüksek kültür seviyesi sayesinde muazzam bir ilerleme kaydetmişlerdi.¹²⁸

Doğu Anadolu köy ve kentlerinde yaşayan Ermeniler daha çok tarım, yöresel zanaatlar ve küçük çapta ticaretle uğraşıyorlardı. Büyük kent ve kasabalarda yaşayan Ermeniler ise dükkân sahibi, vergi memu-

ru, müteahhit, simsar, sanatkâr, kuyumcu, işadami, bankacı, matbaacı, tıbbi eleman, fabrika sahibi ve çoğunlukla ithalat-ihracat yapan tüccarlardı. Bunların birçoğu da aşırı yüksek faizlerle, özellikle Türklere borç veren tefecilerdi ve bu yoldan bile hayli zengin olmuşlardı.¹²⁹ Ne var ki, bu unsurlar devlete hizmet etmekte istekliydiler, Türk kültürünü benimsemişlerdi, zeki ve çalışkandılar ve diğer azınlıklar gibi ayrılıkçı fikirlerle kapılmamışlardı. Bütün bu nedenlerden dolayı imparatorluğun değişik kademelerinde kamu işlerinde görevlendirilmiş ve en yüksek rütbelere ulaşmışlardı.

Özellikle 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin kapıları onlara hep açık olmuştu. Sultan II. Mahmut (1808-1839) devrinde Ermenilere devletin gösterdiği güvenin bir belirtisi olarak, başlıklarında imparatorluk simgesini kullanmalarına izin verilmişti. Sultan Abdülmecit devrinde (1839-61) ise Ermeniler devletin en yüksek kademelerine, devlet memuru, idare memuru ve diplomatlık gibi görevlere getirilmişlerdi. Birçoğu üst düzey devlet memuru, vali, genel müfettiş, büyükelçi, hatta vezir olmuştu. Gerçi Bryce'a göre, ait oldukları ırka has özelliklerinden dolayı, kendi vatandaşlarına hizmet verme konusunda Ermeniler devlet memuru olarak hiç de güvenilirdi değillerdi.¹³⁰ Osmanlı tarihinde ilk kez 1868'de bir Ermeni, Nafia Nezareti'ne getirilmişti.¹³¹ 'Ermeni sorunu' imparatorluğun tüm varlığını tehlikeye sokma noktasına gelinceye kadar Ermeni vatandaşlar devletin oldukça önemli makamlarında görev yapmaya devam etmişlerdi.¹³²

Avrupalı işadamları da ticari ilişkilerinde, bankacılık ve gemi işletmeciliği konularında kendilerini kanıtlamış Ermenilere güveniyorlardı. Zamanla Avrupalı kapitalistlerin etkisi ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma oranı arttıkça, devletin en zenginleri ve en kalabalık aydınlar grubu olarak tanınan Ermenilerin gücü de aynı oranda artmıştı.¹³³ 1874 yılında Lord Salisbury, Ermenileri 'İmparatorluğun en ahlaksız dolandırıcıları' diye nitelerken belki de onlara biraz haksızlık etmişti. M. Palgrave ise 1869'da *Quarterly Review* dergisinde, Ermeni tefeciği tarif ederken oldukça katı bir yaklaşımla şöyle diyordu: "Anadolu köylerinin terk edilmiş veya mahvolmuş olmasının ve tarlaların bakımsız kalmasının" nedeni Türklerin beceriksizliği değil Ermenilerin tutumudur. Ermeni bankacılar 'tamahkâr ve zalimdir.' Onlar Ermenileri Türklere karşı korurken, kendi insanlarına en büyük zulmü yine kendileri uygulamıştır. Palgrave Ermenilerle ilgili olarak şunları ekliyordu:

....hepsinin de... kürek gibi kocaman elleri vardır ve her parmağın boğumunda, avucun her çizgisinde aynı şey yazılıdır: 'Almak vermekten daha kutsaldır'. Milliyetleri konusunda Yahudilerden daha tutucu, para konusunda onlardan daha tutumlu ve haris bir soy yoktur. Yaşlı Rothschild'e atfedilen söylem ise şöyledir: "Dünyanın bütün Yahudilerini ve Ermenilerini bir borsaya kapatınız, yarım saat içinde Yahudilerin bütün zenginliğinin Ermenilere geçtiğini görürsünüz."¹³⁴

Osmanlı Sarayı'nın Maliye Nezareti'nden başkahyasına kadar bütün makamlar Ermenilerin elindeydi. Saltanatın onlara olan güveni o kadar sınırsızdı ki, sultan her hafta Ermeni eşrafından Gümüşgerdan'ın evine akşam yemeğine giderdi. Sarayın kapıları bu ailenin bütün fertlerine her an açıktı.¹³⁵ Kısacası Osmanlı Devleti, Ermeni halkına her alanda özel haklar, ayrıcalıklar ve olanaklar tanıdı. İmparatorluğun en önemli makamlarına yükselme olanağına sahiptiler.¹³⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda 29 Ermeni paşa vardı. Hariciye, Maliye, Hazine, Nafia ve Posta Telefon bakanlıkları dahil 22 bakan, 4 Ayan azası, 1876 Osmanlı Parlamentosu'nda 10 kadar milletvekili ve 5 müsteşar Ermeniydi.¹³⁷ Berlin, Viyana, Brüksel, Londra, Lahey ve Roma büyükelçileri, 10'dan fazla başkonsolos ve konsolos, birçok danışman, sekreter, müdür, 4 Meclis üyesi, birçok illerde genel vali yardımcısı veya bölge vali yardımcısı, 11 üniversite öğretim görevlisi ve daha birçok yüksek rütbeli memur Ermeni vatandaşlardan oluşmuştu.

Bundan başka Ermenilerin tanınmış gazeteci, yazar, şair, mimarları; maliyeci, sanayi uzmanı, avukat, kadın ve erkek oyuncular, müzisyen ve bestecileri vardı. Onların sanat, yetenek ve maharetlerinden Osmanlı Devleti ve halkı büyük yararlar sağlamıştı.

‘Ermeni Sorunu’nun Doğuşu

(Temmuz 1875–Temmuz 1878)

Doğu Sorununun Kökeni

19. yüzyılın ikinci yarısına doğru Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü hızlanmıştı. Bu çöküşten yararlanmayı hesaplayan Büyük Güçler, ölmek üzere olan ‘Avrupa’nın Hasta Adamı’nın kalıntılarını paylaşmak için sabırsızlıkla bekliyorlar, ölümü çabuklaştırmak için imparatorluk içinde, özellikle Balkanlar’da gittikçe yayılan milliyetçi akımlara destek veriyorlardı. Trakya’da Yunanlılar, Bosna Hersek ve Bulgaristan’da Sırp lar ve Slavlar, daha sonra Anadolu’da Ermeniler, Büyük Güçler’in dolaylı veya açık desteğine güvenerek özerklik veya bağımsızlık talebinde bulunmaya başlamışlardı. Batılı güçler kendi bencil çıkarlarını tatmin etmek amacıyla genelde Yakın ve Ortadoğu’nun, özellikle de Balkanlar’ın, İstanbul Boğazı’nın ve de Türkiye’nin doğu illerinin denetimini elde etmek için birbirleriyle yarışa girmişlerdi.¹ Onların son darbeyi vurmalarına tek engel şuydu: Osmanlı İmparatorluğu büsbütün çökerse, aralarındaki rekabet, kendi içlerinde tahmin edilmeyecek kadar ciddi çatışmalara neden olabilirdi. Ancak, Osmanlı Devleti’nin varlığı sürdürülse bile çok zayıf bir devlet olarak kalmalıydı, çünkü güçlü bir imparatorluk, Büyük Güçler’in çöküş içinde olan Osmanlı Devleti’nden sağlamış oldukları ticari ve diğer çıkarları ortadan kaldıracabilirdi.²

18. yüzyılın sonundan beri İngiltere’nin Ortadoğu politikası, Osmanlı Devleti’ni Rusya’nın ve Panslavizmin yayılmasını önlemek için bir siper olarak kullanmaya odaklanmıştı. Bu politikayı ilk kez 1791 yılında William Pitt uygulamıştı. 1820’lerde George Canning de aynı çizgide Osmanlı Devleti’ni Rusya’nın genişlemesine bir engel olarak kullanmıştı.³ Wellington Dükü, 1829’da Türk imparatorluğuna Türklerden çok Hristiyan Avrupa’nın gereksinimi olduğunu beyan

ediyordu. Palmerston ise kırk yıl boyunca izlenecek yeni bir politika tasarlamıştı, buna göre Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığının sağlanması 'Doğu Sorunu'nu uluslararası bir düzeye çekmekle mümkün olacaktı.⁴

Bu politika, daha sonraları bu anlayışın şampiyonluğunu yapacak ve 1877-1880 arasında İstanbul'da İngiltere Büyükelçisi olarak bulunan Sir Austen Henry Layard tarafından özetlenmişti. Türk imparatorluğunun toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak amacıyla yürütülen bu eski İngiliz politikasının İngiltere için önemi büyüktü. Çünkü, İngiltere'nin egemenliği altında yaşayan öteki Müslüman halkları yönetmede, Doğu Avrupa ve Asya'da yardımına ve sempatisine güvenebileceği güçlü bir dost ihtiyacı vardı. Bu yüce Türk imparatorluğu parçalanırsa, İngiltere'nin düşmanı olan güçlerin bu durumdan yararlanarak güçlenmeleri ve İngiltere'nin çıkarları için tehlikeli olmaları ihtimali vardı. Bu politika Chatham'dan beri İngiliz devlet adamları tarafından izlenen bir politikaydı.⁵ Londra'daki Fransız Maslahatgüzârı'nın açıklamasına göre 'Doğu Sorunu', 'Hindistan ve Hindistan'daki İngiliz İmparatorluğu'nun sorunuydu.'⁶

Hindistan'a giden yolu korumak 1830'lardan beri ve Süveyş Kanalı'nın açılmasına kadar, İngiltere'nin çok önem verdiği bir konuydu.⁷ Bu sıralarda İngiltere, Osmanlı topraklarından geçerek Akdeniz'den Basra Körfezi'ne kadar uzanacak olan bir demiryolunun yapılmasına çok önem veriyordu, böylece Hindistan'a ulaşım kolaylaşacaktı. Bu da İngiliz siyasal çevrelerinde, Osmanlı Devleti'ne duyulan ilgiyi artırmıştı. 1854 yılında Osmanlı Devleti, Fransa ve İngiltere'yle birlikte Kırım Savaşı'na girdiği zaman ülke içinde bir toparlanma olacağına inanılıyordu. Ancak bunu izleyen yirmi yıl boyunca bu umut gerçekleşmedi. Gerçekten de ne İngiltere ve Fransa Osmanlı Hükümeti'nin burada kapsamlı bir reform yapılması konusunda samimiydi, çünkü Osmanlı İmparatorluğu üstünde sağladıkları ayrıcalıkları yitirmekten kaygılanıyorlardı. 1870'li yılların başlarında Osmanlı Devleti'nin mali durumu çok umutsuzdu, kendi yönetimini ve ordusunu örgütleyemeyecek ve ödeneksiz bir duruma gelmişti. Özellikle vergi tahsildarlarının zorla topladığı ve gittikçe artan vergiler bölgesel isyanlara neden oluyordu.⁸

Bu gibi isyanları, Ruslar da kendi çıkarlarına hizmet etmek amacıyla kışkırtıyorlardı.⁹ Bu yıllarda Rusya saldırgan bir güçtü. III. Napolyon'un Avrupa hegemonyasının çöküşünden sonra yayılmacı Panslavizm, ken-

di yönetim kademelerinde doruğa çıkmıştı. İstanbul'daki Panslavist Rus Büyükelçisi Kont Nikolay İgnatyev, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına yönelik çaba içindeydi. Daha 1870 yılının başlarında, Balkan Slavlarının Türk yönetimine karşı ayaklanması sonunda Osmanlı Devleti'nin yakın zamanda çökeceğine inanıyordu.¹⁰ Bu düşünce Rus siyasi liderlerinin çoğunluğunun da görüşlerini yansıtıyordu. Rusya'nın Doğu Akdeniz bölgesini tehdit eden bu yayılmacı politikasına, 1874'ten beri İngiltere'nin Muhafazakâr Partisi'nin başkanı Benjamin Disraeli karşı çıkmıştı, çünkü o sırada Hindistan'la ve buraya uzanacak yeni yollarla özellikle ilgileniyordu.¹¹

1875 yılında, bir yıl önce kötü geçen hasat sonrası, Bosna Hersek'te yaşayan Sırlar gittikçe artan vergiler ve tarım alanındaki dayanılmaz koşullar nedeniyle isyan etmişlerdi. Sırbistan'dan gelen gönüllüler de onlara yardımcı olmuş ve çok geçmeden isyanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Bosna'ya da sıçramıştı.¹² Büyük Güçler isyan bölgelerini sınırlamaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardı. Bu arada, Prusya Şansölyesi Bismarck, İngiliz Hükümeti'ne, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasını önermişti (Ocak-Şubat 1876). İngiliz kamuoyu Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi görüşündeydi, hatta bunu önermeye hazır olmakla birlikte, İngiliz kabinesi bu konuda bölünmüştü ve bir türlü karar verilemiyordu.¹³

24 Mayıs 1876'da İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli, İngiliz donanmasının Beşike Körfezi'ne gitmesini emretmişti. Bu davranış, İngiltere'nin kendilerini desteklediğini gösteren bir kanıt olarak algılandı, Türkler tarafından çok olumlu karşılandı ve onları tutumlarında direnmeye sevk etti. Ancak bu gelişmeler sonucu Rusya'nın İstanbul'u ve Boğazlar'ı ele geçirebilme olasılığı Disraeli'yi ürkütmüştü.¹⁴ Bununla birlikte 9-10 Haziran'da, Bosna Hersek'e özerklik verilmesi konusunda Rusya'ya, gizli ama başarısız olacak bir İngiliz-Rus anlaşması teklif etmişti.¹⁵ Bu girişim, Türk milliyetçiliğini daha bir ateşlemişti. Padişah Abdülaziz tahttan indirilmiş, Rus yanlısı Sadrazam Mahmut Nedim Paşa görevden alınmış, 30 Mayıs'ta Mütercim Mehmet Rüştü Paşa başkanlığında yeni kabine göreve başlamıştı. Bir hafta sonra Sultan Abdülaziz'in intihar etmiş olduğu haberi resmen yayınlandı.¹⁶ Akli dengesi bozuk olan halefi V. Murat, tahtta sadece üç ay kalabildi ve 31 Ağustos'ta o da tahttan indirildi. Saltanat, 33 yıl boyunca tahtta kalacak II. Abdülhamit'e geçmişti.¹⁷

Bu sırada, ordusu çoğunlukla Rus subaylardan oluşan ve Rus komutanlar tarafından yönetilen Sırbistan, 30 Haziran'da Türkiye'ye savaş açmış, Rusya Sırbistan'a destek olmak üzere çok sayıda gönüllü göndermişti.¹⁸ 8 Temmuz'da Çar II. Aleksander ile İmparator Franz Josef, Reichstadt'ta, başlıca bakanlarının hazır bulunduğu bir toplantıda, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma konusunu görüşmüş; paylaşım koşulları üzerinde gizlice anlaşmışlardı. Ancak Sırbistan'ın savaşta yenilgiye uğratılmış olması bu planın gerçekleşmesini engellemişti. Sırbistan savaşından önce, Nisan 1876'da Bulgaristan'da silahlı *komitacılar* isyan etmiş ve Türk Hükümeti tarafından sert bir şekilde bastırılmıştı. Bu olay nedeniyle Babiâli, 'Bulgaristan'da canavarlık yapmakla' suçlanmıştı.¹⁹

6 Eylül'de İngiltere'nin Liberal Parti Lideri William Ewart Gladstone, "Bulgaristan'daki Vahşet ve Doğu'nun Sorunları" (The Bulgarian Horrors and the Question of the East) başlıklı bir broşür yayınlamıştı. Gladstone, bu broşürde Türklerden, pılsını pırtısını toplayıp, sandığı gibi Avrupa topraklarından değil, 'yıkıp kirlettiği illerden' yani Bulgaristan'dan çıkıp gitmelerini talep etmiş, Avrupa ülkelerini 'titreyen bir dünyanın taşmış olan duygularını yatıştırmaya' çağırmıştı.²⁰ Ancak Gladstone, *komitacıların*, birçok bölgede silahsız ve korumasız Türk erkeklerine, kadınlara ve çocuklara yapmış oldukları zulümden, kırimdan; bu saldırıları ve katliamı yapanların Bulgarlar olduğundan hiç söz etmemişti.²¹

Bu arada, Disraeli (1876'dan sonra Lord Beaconsfield olmuştu), yenik düşen Sırbistan'la mütakere imzalaması için Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapmış²² ve bu şekilde İstanbul'da bir Barış Konferansı yapılmasını sağlamıştı. (12 Aralık 1876'dan 20 Ocak 1877'ye kadar süren) bu konferansta İngiltere'yi, Sömürgeler Bakanı olan Lord Salisbury temsil ediyordu.²³ Salisbury, Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürmesini istemeyen ve onun gücüne inanmayan ancak ılımlı görünmeye çalışan Rus Büyükelçisi İgnatyev'le ilişki kurmuştu. Büyük Güçler Türkiye'nin kabullenemeyeceği bir reform paketi üzerinde anlaşmışlardı. 20 Aralık 1876'da²⁴ Mütercim Mehmet Rüştü Paşa'nın yerini almış yeni sadrazam Jön Türk lideri Mithat Paşa, Abdülhamit'i bir anayasa düzenlenmesi konusunda ikna etmişti ve 23 Aralık'ta anayasa (Kanun-i-Esasi) top atışlarıyla ve törenlerle ilan edilmişti.²⁵

Mithat Paşa bu anayasayı kullanarak Batılı güçleri bölmeye çalış-

mış ve önermiş oldukları programı Abdülhamit'in kabul etmeye yanaşması üzerine, Yüksek Konsey'in bunu reddetmesini sağlamıştı. Mithat Paşa, Rusya'nın ordusunu harekete geçirmeye cesaret edemeyeceğine ve Salisbury'nin Türkiye'yi kendi yazgısına bırakacağı yolundaki tehdidinin İngiliz Hükümeti'nin gerçek niyeti olmadığına inanıyordu. Gerçekten de Beaconfield, İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisini geri çekerek, İngiliz donanmasının İstanbul Boğazı'na girmesi ve Abdülhamit'e konferans önerilerini kabul etmesi için baskı yapması yolunda Salisbury'nin öne sürmüş olduğu görüşü reddetmişti.²⁶ 1877 yılının ocak ayının ortalarına doğru, Mithat Paşa'nın oldukça etkili danışmanlarından Ermeni Odyan Efendi, Paris ve Londra'ya yapmış olduğu gezi dönüşü, Babıâli Batılı güçlerin isteklerini yerine getirmezse, İngiltere'nin herhangi bir yaptırımında bulunmayacağı haberini getirmişti. Konferans sonuca varmadan 20 Ocak'ta kesintiye uğramıştı. Bu olaydan iki hafta sonra, sadrazam olarak sadece 49 gün görev yapmış olan Mithat Paşa tutuklanıp Brindisi'ye²⁷ sürülmüş, onun yerine Ethem Paşa getirilmişti.

Türk-Rus Savaşı

İstanbul Konferansı'nın kesintiye uğraması, 24 Nisan 1877'de Türk-Rus Savaşı'nın başlamasına yol açmıştı. Bu savaş dokuz ay sürmüş ve 31 Ocak 1878'de Edirne Antlaşması'yla sona ermişti. Plevne'de Gazi Osman Paşa'nın kahramanca direnişi İngiltere'de Türklere karşı sempati yaratmıştı. Kraliçe Victoria, Ruslara savaş açılmasından yanaydı ancak 1877 Nisan ve Mayıs aylarında Çanakkale Boğazı'nı ele geçirmek niyetinde olan İngilizler²⁸ bu görüşü desteklemiyordu. Salisbury İngiltere'nin geleneksel politikasını bir yana bırakarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesine yönelik yeni ve cesur bir siyaset uygulanmasını önermiş ama kabine bu öneriyi dikkate almamış, İngiltere Başbakanı da bu görüşü gayri ahlaki bularak reddetmişti.²⁹

1877 yazında, Beaconsfield, Kraliçe Victoria'nın da güçlü desteğini sağlayarak Ruslara karşı aktif direnişe geçilmesini öneriyordu. 6 Haziran'da İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard'a, Abdülhamit'i, İngiliz donanmasını İstanbul'a çağırmak ve Gelibolu Yarımadası'nın İngilizler tarafından işgal edilmesine ikna etmek için emir vermişti. (Beaconsfield'e göre) bu durum savaşın sonunda yapılacak barış gö-

rüşmelerinde İngilizleri güçlü bir duruma getirecekti. Layard da aslında Beaconsfield'e aynen bunu önermişti.³⁰ 30 Haziran'da İngiltere'nin Akdeniz Filosu Beşike Körfezi'ne gitme emrini almış ve 18 Temmuz'da Lord Derby, Rusların askeri nedenlerle bile olsa, İstanbul'u işgal etmeleri halinde İngiltere'nin tarafsız kalmayacağını Rusya'nın Londra Büyükelçisi Shouvalov'a duyurmuştu.³¹ 22 Temmuz'da, Beaconsfield Kraliçe Victoria'ya şunları yazmıştı: "Hindistan İmparatoriçesi, ordularını gönderip Orta Asya'yı bu Moskoflardan temizlemeli ve onları Hazar Denizi'ne sürmelidir."³²

Bir gün önce İngiliz kabinesi, Rusya Türk başkentini işgal ettiği takdirde şehrin derhal boşaltılması için hazırlık yapmazsa, Rusya'ya savaş ilan etme kararı almıştı.³³ İngiltere ayrıca Malta'daki garnizonunu da terk etmeyi kararlaştırmış, 28 Temmuz'da Layard, sultan gerekli gördüğü takdirde İngiliz donanmasının İstanbul'a girebileceğini bildirmişti. 6 Ağustos'ta Beacondfield, Layard'a gönderdiği mektupta İngiliz ordusunun, Rusya Ermenistan'ını işgal etmeyi, hatta Tiflis'i ele geçirmeyi tasarladığını yazıyordu.³⁴ Layard, hükümetinden, İngiliz donanmasının Türk imparatorluğunun çıkarlarını korumak niyetiyle İstanbul'a geleceğini açıkça beyan etmesini istemiş³⁵ ve şunları eklemişti: "Biz Türklerle müttefik ve dost olarak onlara yardım etmek üzere gelmezsek buraya hiç gelmeyiz veya Türkiye'yi, Rusya'yla barış ve ittifak imzalamaya zorlamış oluruz ki bu da şimdikinden daha ciddi bir durum yaratabilir."³⁶

Gazi Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, açlıktan bitkin olmasına karşın teslim olmamıştı ancak daha üstün olan düşman ordusunu son bir kez daha yarmaya çalışmışsa da başarıya ulaşamamış ve 10 Aralık'ta Plevne'de teslim olmak zorunda kalmıştı. Ama Osmanlı'nın kesin yenilgisi bir ay sonra idi. Türklerin Ruslarla ateşkes anlaşması yapmaktan başka seçeneği kalmamıştı. Buna rağmen Ruslar ilerlemeye devam etmiş, 20 Ocak'ta Edirne'ye girmişlerdi. Şubat ayında ise Rus Ordusu İstanbul kapılarına dayanmış, Osmanlı başkentinde panik baş göstermişti. Nazırlar İngiltere'yi Osmanlı'ya ihanet etmekle suçlamış, hatta bazıları Ruslara kucak açmayı bile önermişlerdi. Padişah yaşamını ve tahtını yitirmekten korkuyor, hatta emrine bir İngiliz gemisi verilirse İngiltere'ye kaçmayı bile tasarlıyordu.³⁷

Bu sırada, İngiltere Rus karşıtı fikirlerle çalkalanıyordu. İngiliz Hükümeti Rusya'yı, İstanbul'u, geçici olarak bile olsa işgal ederler-

se, İngiltere ile Rusya arasındaki iyi ilişkilerin 'ciddi şekilde tehlikeye' düşeceğine dair uyarılmıştı. Ancak Rus Dışişleri Bakanlığı, en büyük Panslavist hedeflerin gerçekleştiği güne kadar savaşın sürmesinden yanaydı. İngiliz Kabinesi 12 Ocak'ta toplanarak Ruslardan Çanakkale Boğazı'nı işgal etmeyeceklerine dair güvence istemeye karar verdi. Ancak bu güvencenin verilmemesi üzerine, İngiliz donanmasının Gelibolu'ya gönderilmesi kararı alındı. Üç gün geçtikten sonra, 15 Ocak'a kadar, St. Petersburg'dan yanıt alamayan kabine, donanmayı gönderme emri verdi. Aynı gün öğleden sonra beklenen güvence verince, emir geri alındı.³⁸

Bu arada İngiliz basını Rus askerlerinin, yasaklanmış olduğu halde gizlice İstanbul'a girdiği haberlerini yayımlıyordu. Beşike Körfezi'nde bulunan İngiliz filosuna, Türk sularına girmesi için telgrafla emir verilmişti. Filo harekete geçmişti ancak bu kez de yeni bir engelle karşılaşıldı. Ruslar, İngiliz gemilerinin İstanbul Boğazı'na girmesi halinde Rus askerlerinin de derhal İstanbul'u işgal edeceği uyarısında bulundu. 24 Aralıkta 1877'de İngiltere'nin arabuluculuk önerisini hemen kabul eden padişah, İngiliz Hükümeti'nden bu kararını geri almasını dilemiş, İngiliz gemileri Boğazlar'ın girişinde belirince, Amiral Hornby'ye, Çanakkale'yi geçmeye yeltenmesi durumunda, Gelibolu Valisi'nin buna şiddetle karşı koymak için emir almış olduğu duyurusunda bulunmuştu. Bunun üzerine filoyu durduran Hornby, İngiliz Elçisi Layard'ın da yapmış olduğu gibi Londra'ya yeni talimat isteğiyle telgraf gönderdi; Hornby, Türk Hükümeti'nin itirazlarını kabul etmişti.³⁹ Ancak İngiliz Hükümeti kararından vazgeçmedi ve dördüncü kez amirale ilerlemeyi sürdürmesini ve kendisine ateş açılması halinde 'ateşle cevap' vermesini emretti. Gelibolu Valisi bu kışkırtmaya karşılık vermedi, sözlü protestosunu yinelemekle yetindi. 15 Şubat'ta İngiliz donanması Haliç önlerine demir atmış bulunuyordu.⁴⁰

Ruslar, İngiliz donanmasına yanıt olarak ordularını biraz daha ilerletmiş, Rus öncü birlikleri İstanbul'un minarelerini ve İngiliz donanmasının tehditkâr gölgelerini görecektir mesafeye ulaşmıştı. Bu sırada İngiltere'de savaş rüzgârları esiyordu, barış tehlikeye düşmüştü. Ancak bitkin Rus ordusunun yeni bir savaşı göze alamayışı ve İngiliz politikasında görünen tutarsızlıklara rağmen Beaconsfield'in uygulamakta olduğu politika sonucu savaş önlenmişti. Beaconsfield padişaha, Rusların barış önerilerini reddetmesini, bu konuda İngiltere'nin yardımcı olaca-

ğını ima ederken Lord Derby, İngiltere veya Avusturya'dan gelecek herhangi bir desteğe güvenmemesini, zararlarını azaltmak için ivedilikle barış yapmasını tavsiye ediyordu.⁴¹ Bunun üzerine, 19 Şubat'ta, ilgililerin saygınlığını koruyacak bir çözüm bulundu: Rusların Gelibolu'yu işgalden vazgeçmelerine karşılık İngilizlerin de Türkiye topraklarına asker çıkarmaması kararlaştırıldı. Buna ek olarak, İngiliz donanması, İstanbul'a birkaç kilometre uzağa, telgrafla iletişim mesafesine, Marmara Denizi'ne çekildi. Burada altı aydan uzun bir süre demir attı.⁴²

Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması

Osmanlı Hükümeti'nin rızasıyla, on bin Rus askeri Yeşilköy'ü 23 Şubat'ta işgal etti.⁴³ Dokuz gün sonra taraflar Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nı imzaladılar.⁴⁴ Antlaşmanın koşulları, 22 Mart tarihine değin, İngiliz Hükümeti'ne resmen bildirilmemişti. Antlaşma Panslavist çıkarlarına tümüyle hizmet eden, İngiltere ve Avusturya'nın hazmedemeyeceği koşullar içeriyordu. Bu antlaşmaya göre Avrupa'da, Karadeniz'den Ege Denizi'ne kadar uzanan ve Rusya'nın uydusu olacak bir 'Büyük Bulgaristan' kurulacak, Ruslar oradan istedikleri an İstanbul'u işgal edebileceklerdi. Bu, Rusya'nın Balkanlar'ı ve Boğazlar'ı tamamen hakimiyeti altına alması anlamına geliyordu. Antlaşma Karadağ'a geniş topraklar sağlarken Sırbistan'a sadece güney ve güneybatı sınırlarında küçük bölgeler veriyordu. Her iki devlet, Romanya da dahil olmak üzere bağımsızlık kazanacaklardı. İstanbul Konferansı'nda önerilen reformlar Bosna Hersek için de uygulanacaktı. Görünen şuydu ki Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa ülkelerinin yapısını derinden sarsacak ve güç dengelerini değiştirecek nitelikte bir antlaşma yapıyordu.

Antlaşma koşullarına göre Rusya Küçük Asya'da (Anadolu'da), Kars, Ardahan ve Batum'a sahip olacaktı. Bu durumda Karadeniz bir Rus gölü haline gelecek, Asya Türkiyesi tamamen Rus etkisine ve işgaline açık kalacaktı. Ayrıca bu antlaşma Rusya'ya, Fırat ve Dicle vadisine sızma olanağı verecekti, bu da hem İngiltere, hem de Osmanlı İmparatorluğu için oldukça zararlı sonuçlar doğurabilirdi.⁴⁵ Koşullar arasında ayrıca Türkiye'nin doğu illerinde yapılacak reformlar konusunda anlamsız yükümlülükler vardı. Örneğin, 16. madde şöyle diyordu:

Rus askerlerinin Ermenistan'da (Türkiye'nin doğu illeri kastediliyor) işgal etmiş oldukları toprakları terk etmesi ve Türkiye'ye iade edilmesi gereken bölgenin boşaltılması, iki ülke arasındaki ilişkilerin sürdürülmesine zararlı olacak çatışma ve karışıklıklara yol açabileceği için Babıâli, Ermenilerin, Kürt ve Çerkezlerle karşı güvenliklerini temin edecektir.⁴⁶

Türkiye yüklü bir savaş tazminatı ödeyecek, ancak bu tazminatın bir kısmı, Dobruca'nın ve Tuna Nehri deltasında bulunan adaların, Anadolu'da ise Ardahan, Kars, Batum, ve Bayazıd'ın Ruslara bırakılmasıyla karşılanacaktı. Açıkçası bu antlaşma Türkiye açısından büyük bir yenilgiydi.⁴⁷

Antlaşma koşullarının açıklanması Londra'da büyük bir tepki yaratmıştı. İngiliz Hükümeti tüm bu antlaşmanın, Büyük Güçler'in katılacağı bir konferansta görüşülmesini önerdi. Çünkü bu antlaşma, Osmanlı topraklarını güvence altına alan 1856 Paris Antlaşması'nın bütün maddelerine aykırıydı; ayrıca Avrupa devletleri tarafından imzalanan herhangi bir antlaşma bu devletlerden biri tarafından, diğerlerinin rızası alınmadan değiştirilemezdi. İngiltere'nin bu iddiası, Rusların elde ettiği bütün kazanımların yeniden gözden geçirilmesi anlamına geliyordu ve St. Petersburg'ta bu iddia, Rusya'yı küçük düşürme çabası olarak değerlendiriliyordu. Ancak iç meselelerde yaşadığı zafiyet ve yalnız kalmış olması, Rusya'yı İngiltere'nin bu önerisini kabule zorladı.⁴⁸

Bu arada, İngiliz Hükümeti'nin, Ayastefanos Antlaşması'nda tam olarak hangi maddelere itiraz edeceğini belirlemesi gerekiyordu. 21 Mart'ta Salisbury, Beaconsfield'e şu öneride bulunmuştu: Rusya'nın Küçük Asya'da elde ettiği kazanımlara karşı İngiltere'ye, mesela Limni ve Kıbrıs adaları gibi yerlerde iki deniz üssü verilmeli ve moral açıdan etkili olmak üzere, geçici bir süre için bile olsa İskenderun işgal edilmeliydi.⁴⁹ Bunun üzerine, Beaconsfield Rusya'nın daha da genişlemesini etkin bir şekilde engellemek amacıyla uygun bir üsse sahip olma konusunda rapor hazırlanmasını istedi. Danışmanlarının önermiş olduğu yerler arasından, Albay Robert Home'un önerisi üzerine ve özellikle Fransızların hassasiyetleri de göz önünde bulundurularak sonunda Kıbrıs Adası seçildi.⁵⁰

Layard, 6 Mart 1878'de, Beaconsfield'e göndermiş olduğu özel bir mektupta şöyle diyordu: "...Sultanın, İngiltere'yle yapacağı bir ittifa-

kın hem kendi kişisel refahı hem de ülkesi için oldukça yararlı olacağına gerçekten inandığını sanıyorum. Şu anda sultanın Ruslara karşı olduğu hiç şüphe götürmez bir gerçektir. Şimdilik gerçekten İngiltere'nin dostluğuna güveniyor..."⁵¹ Layard, İngiltere'nin askeri ve mali yardımlarıyla sultanı Asya'da güçlendirmesi gerektiğini, böylece takviye edilecek güçlü bir Türkiye'yi İngiltere'nin müttefiki ve Hindistan'a giden alternatif yolun bekçisi olarak görüyordu. Layard'ın bu görüşlerine, 28 Mart'ta Derby'nin istifasından sonra Dışişleri Bakanı olan Salisbury de katılıyordu.⁵² Ancak Salisbury, hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasından yanaydı ve Türk tarihçilerine göre, bu amaca ulaşmak için diplomasi, siyasal baskı ve hile yolunu tercih etmiş, hedefine ulaşmak amacıyla Osmanlı Devleti'nin koruyucusu rolünü oynamaya ve politik gelişmeleri çok iyi kullanmaya başlamıştı. Bu planında Layard ona büyük destek veriyordu.⁵³

Beaconsfield'e göre, 23 Mart 1877'de İstanbul'a İngiltere Büyükelçisi olarak atanan Layard, 'gerekli deneyime ve yönetsel bir kafaya sahipti, lider özellikleri vardı ama... pek fazla dürüst olamayan birisi' idi.⁵⁴ Osmanlı'nın iç işlerini gayet iyi bilenlerden ve Kırım Savaşı'nı en aktif biçimde destekleyenlerden biriydi. Beaconsfield onu güçlü bir Türk dostu, enerjik ve inisiyatif sahibi olmasından dolayı özellikle seçmişti; ayrıca, ondan önce görev yapmış olan Stratford ve Eliot'un izinde devam edeceğine inanıyordu. Layard, II. Abdülhamit'in güvenini kazanmayı başarmıştı, Beaconsfield'e sultanı, 'hayatımda tanıdığım en sevimli...', 'iyi içgüdülere sahip bir insan' olarak tanımlıyordu.⁵⁵

Jön Türklerin öne sürdüğü ve bazı Batılı akademisyenler tarafından da yinelenen bir bilgiye göre Abdülhamit'in annesi, Sultan Abdülmecit'in haremde yaşayan ve güzelliğiyle sultanın ilgisini çeken Ermeni bir cariyeydi. Daha art niyetli olan bazıları ise, Abdülhamit'in, padişahın emrinde çalışan bir arabacıyla haremde yaşayan bir kızın gayri meşru çocuğu olduğunu söylüyorlardı. Yüz hatları, duruşu ve yürüyüş şekliyle Abdülhamit'in, Osmanlı'dan çok Ermeni karakteri taşıdığı iddia edilmişti.⁵⁶ Fakat Türk tarihçiler bu savları reddeder ve sultanın annesinin Çerkez kökenli Tirimüjgan Kadın Efendi olduğunu ileri sürerler.⁵⁷ Tirimüjgan Kadın Efendi'nin, az konuşan ve kuşkucu bir karaktere sahip olan oğlu 11 yaşına gelinceye kadar haremde dışlanmış bir şekilde yaşamıştı. Babası, Abdülhamit'ten pek hoşlanmazdı ve genç adam, modern görüşlere sahip olan kardeşi Murat'ın gölgesinde

kalmıştı. Diğer tüm Osmanlı şehzadeleri gibi devlet işlerinden özenle uzak tutulmuştu.

Saltanatının ilk yıllarında Abdülhamit, içten davranışlarıyla çevresindekiler üzerinde iyi bir izlenim bırakmıştı. Layard onun hakkında şunu yazmıştı: "Sultan bana, oldukça yetenekli, iyi niyetli, dürüst, hoş, insancıl ve halkının geleceği için elinden gelenin en iyisini yapma çabası içinde olan birisi izlenimi vermiştir" diyordu. Gerçekten zeki ve çok çalışkan bir kişiliği vardı. Geceleri notlarla dolu masasında çalışır, günlük konuşmalarının tutanaklarını dosyalarda saklardı. Türkiye'nin borçlarını ödemesi gerektiğini kavramış görünüyordu ve tutumluluk konusunda örnek alınacak davranışlarda bulunuyordu.⁵⁸ Başka bir sefer Layard yine Abdülhamit'ten şöyle söz ediyordu:

"...olağanüstü yeteneğe sahip, oldukça liberal ve aydın görüşlere sahiptir... Birçok güçlüklerle karşı karşıyadır ve genellikle iyi niyetini gerçekleştiremiyor. İçinde bulunduğu durum oldukça güçtür.

"O, kadim geleneklere ve dinsel önyargılara, özellikle Hristiyan güçlerden gelen tüm reformlara karşı muhalefet eden devlet içindeki güçlü bir partiye karşı mücadele etmek zorundadır."⁵⁹

Abdülhamit'in bir biyografi yazarı onun müziği sevdiğini, piyano çaldığını ve şarkı bestelediğini kaydeder. Abdülhamit oldukça dindardı ve din felsefesine ilgi duyuyordu. Kelebek koleksiyonu vardı ve marangozluktan da hoşlanırdı. Güçlü bir belleği vardı, düzgün konuşur ve yabancılara karşı daima iyicil ve nazik davranırdı. Kısmet'e inanırdı. Çekingen bir mizaca sahipti, daima ölçülü davranır ve savaştan nefret ederdi. Yaşamı gibi giyinişi de sadeydi. Zalim bir adamdı ama kinci değildi. Her şeyi bilmek isterdi. Kimseye güvenmezdi ve başkaları hakkında bilgi edinmeyi severdi. Radikal atılımlara karşıydı. Avrupa devletlerine karşı dost ve barışçı bir politika sürdürme yanlısıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkılmaya hazır, mahvolmuş bir kervansaraya benzetiyordu. Yaşamı boyunca bu harabenin kendisinin ve halkının üstüne yıkılacağı korkusuyla yaşamıştı ve reformlar yapılırsa imparatorluğun yıkılacağına inanıyordu. İslam Birliği'nin, Batılı güçlerin, imparatorluğu paylaşma planlarına karşı bir denge yaratacağına inanıyordu. İzlediği politikaların tek amacı, Osmanlı Devleti'nin yıkılışını önlemek veya geciktirmektir.⁶⁰

Kıbrıs Sözleşmesi

Layard, Küçük Asya'nın (Anadolu) Hindistan'a uzanan yol üzerinde önemli bir yeri olduğunu ve İngiltere'nin çıkarları için ne kadar hayati olduğunu İngiliz Hükümeti'nin ve halkının dikkatine sunan kişiydi. Osmanlı Devleti'yle ilgili geleneksel İngiliz politikasının yeniden hayata geçirilmesi ve yapılacak reform denemeleri söz konusu olunca akla gelen ilk isim Layard idi.⁶¹ Bu konuda ona en büyük desteği veren Salisbury idi. Salisbury'ye göre Ayastefanos Antlaşması'yla Rusya'nın genişlemesi ve güç kazanmasına karşı, İngiltere sorunu Avrupa ve Asya olmak üzere iki ayrı bölüm altında incelemeliydi. Avrupa sorunlarıyla ilgili önerilerini, 29 Mart 1878'de Layard'a gönderdiği çok önemli bir yazıda öne sürmüştü, daha büyük bir Bulgaristan kurulması fikrine karşı çıkmıştı. Bu konuda Avusturya'dan da destek alıyordu ve bu politikası başarılı olmuştu. Salisbury, Yakın Doğu konusunda, doğrudan bir İngiliz-Rus anlaşması yapılması görüşüne sıcak bakıyordu ve Rusya'nın Londra Büyükelçisi Suvalov'un desteğiyle 30 Mayıs'ta gizli bir İngiliz-Rus anlaşmasının imzalanmasını sağlamıştı. Bu antlaşma gerçek bir İngiliz-Rus çatışması tehlikesini ortadan kaldırmış ve İngiliz Hükümeti'ne, Türkiye'nin Avrupa bölgelerindeki sorunları makul ve memnuniyet verici bir çözüm bulma fırsatı vermişti.

Oldukça güç bir sorun olan Asya sorununu, İngiltere yalnız başına çözümlmek zorundaydı. 30 Mayıs'ta imzalanmış olan antlaşma Doğu Anadolu'da kazanmış olduğu bölgelerin büyük bir kısmını Rusya'ya bırakıyordu. Avusturya ise Rusya'yı Balkanlar'ın dışında dizginlemek için pek az çaba gösteriyordu. Ancak, 1877-78'de İngiliz devlet adamları, özellikle Beaconsfield ve Salisbury, Osmanlı Devleti'nin korunmasına önem veriyorlardı, çünkü bu imparatorluk Asya'daki İngiliz gücünü dolaylı olarak destekliyordu. Osmanlı Devleti çökerse, Ruslara, Doğu Anadolu yoluyla Akdeniz ve Basra Körfezi'nin yolu açılmış olacaktı. Bu denli bir Rus yayılması İngiltere'nin Asya'daki saygınlığına darbe vuracaktı. Bu da, Rusya'ya, yıkılmaya yüz tutmuş İran ve hatta Afganistan üzerinde hakimiyet kurma fırsatı verecek, İngiltere'nin Hindistan'la kurduğu iletişim yollarından en önemlisinin kesilme tehlikesini yaratacaktı.⁶² Bu nedenle Salisbury, Türkiye'nin Asya'daki topraklarını korumak amacıyla bu devletle ittifak yapmanın önemini kavramıştı. Ama bu ittifakın etkin olabilmesi için ya Anadolu toprakların-

da ya da Anadolu'ya yakın bir yerde kara ve deniz üsleri kurulması gerekecekti. İşte bu nedenle Kıbrıs Adası iyi bir seçimdi.⁶³

Salisbury'ye göre İngiltere, Rusya'nın Türkiye'nin Asya topraklarına saldırmasını önlemek için Osmanlı Hükümeti'yle savunma açısından bir ittifak yapmalıydı.⁶⁴ Beaconsfield onunla bu konuda aynı görüşteydi. 5 Mayıs'ta Kraliçe Victoria'ya yazdığı mektupta şöyle diyordu:

Babiâli, Majestenize Kıbrıs Adası'nı bırakır ve İngiltere aynı zamanda Osmanlı Devleti'yle Asya topraklarını Rus istilasına karşı korumayı amaçlayan bir savunma anlaşması imzalarsa, İngiltere'nin Akdeniz'deki gücü bu bölgede kesinlikle artacak ve Majestenizin Hindistan İmparatorluğu güçlenecektir. Kıbrıs, Batı Asya'nın anahtarıdır. Böyle bir anlaşma Avrupa Türkiyesi'ni de bir hayli güçlendirecek ve böylece Türkiye, Rusya'ya karşı, 1878 savaşından önce olduğundan daha güçlü bir engel oluşturacaktır...⁶⁵

İngiliz kabinesi, savunma amacı güden bu İngiliz-Türk ittifakı projesini 16 Mayıs 1878'de onaylamış⁶⁶ ve 24-25 Mayıs gecesi Layard'a gönderilen telgrafta Salisbury'nin anlaşma taslağını padişaha sunması emredilmişti.⁶⁷ Bu gelişimi, Suvalov'un 22 Mayıs'ta St. Petersburg'tan dönerek, Rusya'nın Anadolu'da sağlamış olduğu kazanımlardan vazgeçmek istemediğini ispatlamış olması tetiklemişti.⁶⁸ Salisbury'nin önerisi, sultana 48 saatlik süresi olan bir ultimatom biçiminde sunulacak, önerilerin reddedilmesi durumunda İngiltere'nin dostluğundan vazgeçilecek ve bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesine yol açacaktı. Layard padişaha, Asya'daki topraklarını güvence altına almak amacıyla oldukça gizli bir savunma anlaşması önermekle görevlendirilmişti. Bu anlaşmaya göre, Rusya kesin barış antlaşmasıyla saptanmış olan sultanın Asya topraklarının herhangi bir bölümünü işgale kalkışırsa, oraları savunmak için İngiltere sultana askeri destek verecekti. Buna karşılık sultan söz verdiği gibi doğu illerinde yaşayan Hristiyan vatandaşların yönetiminde gerekli reformları daha sonra bu iki devlet tarafından belirlenecek biçimde yerine getirecek ve anlaşma gereği sorumluluklarını yerine getirmesine olanak sağlamak için Kıbrıs Adası'nı İngiltere'ye devredebilecekti. Bu antlaşma, Rusya'nın işgal etmiş olduğu Kars ve diğer Doğu Anadolu bölgelerini elinde tuttuğu sürece geçerli olacak, Rusya buralardan çekilirse Kıbrıs boşaltılacak ve antlaşma sona erecekti. Layard'a

gönderilen yönergeler şöyle devam ediyordu: "Bu antlaşma koşullarının kabul edilmesi için gereken bütün baskıyı kullanınız... Padişah, İngiltere'nin iyi niyetinin devamını diliyorsa bu antlaşmayı derhal kabul etmelidir. Bu fırsat değerlendirilmezse bir daha ele geçmeyebilir."⁶⁹

Layard hiç zaman geçirmeden, bu anlaşma metnini 25 Mayıs'ta sultana ve nazırlarına sunmuştu. Ancak kurnaz bir hükümdar olan sultan, İngiliz entrikalarına kurban gitmek istemiyordu. Ama Rusya'nın saldırgan tutumu karşısında antlaşmayı kabul etmekten başka bir seçeneği yoktu. Üstelik içte de sorunlar vardı, çünkü Ali Suavi'nin önderliğinde darbe yanlısı bir grup Osmanlı, sultanı tahttan indirip yerine Şehzade Murat'ı geçirmek için 24 Mayıs'ta girişimde bulunmuştu.⁷⁰ Kan dökülmesiyle sonuçlanan bu olay sultanı çok etkilemiş, sinirlerini yıpratmıştı.

25 Mayıs'ta Layard onu görmeye gittiği zaman Abülhamit, İngiliz Büyükelçisi'nin kendisini öldürmek veya zorla bir İngiliz gemisine götürmek üzere gelmiş olduğu kanısına kapılmıştı. Padişahla görüşme sırasında bir İngiliz çevirmen, bir Türk paşa, bir de gerekirse müdahale etmek üzere hazır durumda arkada duran Çerkez bir muhafız birliği bulunuyordu. Layard etraftan duyulmasını önlemek için alçak sesle konuşmuş ama daha söze yeni başlamışken, Abdülhamit ayağa kalkarak hasta olduğunu, daha fazla dinlemek istemediğini söylemişti. Layard ısrar ederek sultana, Asya'daki topraklarını Rus saldırganlığına karşı koruyacak bir savunma antlaşması sunmaya geldiğini anlatmaya çalışmıştı. Ancak sultan sarayına çekilmiş ama yapılan kısa görüşme sonunda antlaşmayı kabul ettiği ve nazırlara bu konuda görüşmeler yapmak için yetki verdiği haberini sadrazamla Layard'a ulaştırmıştı.⁷¹

Sultanın sinirli ve heyecanlı hali karşısında Salisbury'nin tasarlamış olduğu tehditkâr konuşma üslubuna bu durumda gerek kalmamıştı. Layard da Sadrazam Sadık Paşa ve Dışişleri Bakanı Safvet Paşa'yla konuşurken tehdit edici bir tarz kullanmamıştı. Ancak Türk kaynaklarına göre, Safvet Paşa'nın Kıbrıs'la ilgili görüşmelerden haberi yoktu ve Kıbrıs Sözleşmesi'ni imzalamaya karşı çıkmıştı. Bunun üzerine Layard, Osmanlı Hükümeti'nin bu antlaşmayı kabul etmemesi halinde yakın bir tarihte gerçekleşecek Berlin Konferansı'nda İngiltere'nin anlaşma koşullarını Türkiye'nin lehine çevirecek hiçbir çabada bulunmayacağını ve İngiliz deniz güçlerini seferber edip, Kıbrıs Adası'nı zor kullanarak işgal edeceğini açıklamıştı.⁷² Layard, Osmanlı Devleti'ne mali yardım ve

destek vaat etmiş, Kıbrıs Adası'nın İngiltere tarafından işgal edilerek yönetilmesinden sonra ek yardım sağlanacağına dair söz vermişti.

Bundan sonra, görüşmeler hızla ve düzenli bir biçimde sürmüştü, diğer bazı bakanların da görüşleri alınıp sultanın da onayıyla Sadık ve Safvet paşalar antlaşmanın başlıca maddelerini kabul etmişlerdi.⁷³ Resmi olarak hazırlanmış bir antlaşma taslağı, İngiltere'nin Dışişleri Bakanlığınca hazırlanıp İstanbul'a gönderilmişti ama Layard, İstanbul'daki siyasal durumun normal olmaması ve padişahın şüpheli karakteri nedeniyle her an hükümette değişiklik yapma olasılığını göz önünde tutarak Londra'dan gönderilen taslağın ulaşmasını beklememişti.⁷⁴ Layard, aynı gün (30 Mayıs'ta), antlaşmanın kabul edildiği haberini İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na telgrafla bildirince, Salisbury Ruslarla gizli bir antlaşma imzaladı. Önceleri gizli tutulan bu özel antlaşmanın Kıbrıs Sözleşmesi'ni içeren paragrafında şunlar vardı:

Rus İmparatorluğu'nun Batum limanını işgal etmesine ve Ermenistan'da işgal etmiş olduğu toprakları koruma arzusuna itiraz etmemeyi kabul eden Majestemiz hükümeti, Rusya'nın sınırlarının bu şekilde genişlemesinin, gelecekte Asya Türkiye'si'ndeki yaşayan halkların sükûnetini bozabilecek tehlikeli gelişmeler yaratacağını düşünmektedir. Majestelerinin hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nu bu tehlikelere karşı koruma yükümlülüğünü (özel bir tedbirle) üstlenmesinin Avrupa'yı yeni bir savaşın felaketinden kurtaracağı inancındadır.⁷⁵

Bazı önemsiz noktalar telgraflaşmayla düzeltildikten sonra, İngiltere Büyükelçisi Sir Austin Henry Layard ile Osmanlı Hariciye Nazırı Safvet Paşa, 4 Haziran 1878'de Yıldız Sarayı'nda sözleşmeyi imzaladılar. Abdülhamit antlaşmaya aşağıdaki ihtiraz kaydını koydurmayı ihmal etmemişti: (*Cezire-i Mebhuse üzerindeki hukuk-u Şahanemiz baki kalmak kayd-u şartı ile..*) 'Bu antlaşmayı, ada üzerindeki egemenlik haklarımızı saklı tutmak kaydıyla tasdik ediyoruz'.⁷⁶ 'Kıbrıs sözleşmesi' diye bilinen Savunma Antlaşması'nın 1. maddesi şöyledi:

Batum, Ardahan, Kars veya bunlardan herhangi birisi Rusya tarafından alıkonursa veya Rusya, ilerideki bir tarihte Osmanlı padişahının kesin barış antlaşmasıyla tespit edilmiş başka herhangi bir toprağını işgal etme teşebbüsünde bulunursa, İngiltere o toprakları silah gücüyle savun-

mada padişaha destek vermeye Majesteleri söz verir.⁷⁷ Buna karşılık zatı-şahaneleri Osmanlı Sultanı, yönetimi ileride iki devlet arasında kararlaştırılacak şekilde iyileştirmek ve Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan ve diğer vatandaşların güvenliğini sağlamak için gerekli reformları yapmaya söz verir. İngiltere'nin üstüne düşen yükümlülükleri yerine getirebilmesini sağlamak amacıyla, sultan hazretleri Kıbrıs Adası'nın İngiltere tarafından işgal edilip yönetilmesine rıza gösterir.

2. madde, sözleşmenin bir ay içinde karşılıklı olarak onaylanıp değiş tokuş edileceğini beyan ediyordu.⁷⁸

Rusya yönetimi, Kıbrıs Sözleşmesi'ni ve bu sözleşmenin uzantısı olarak İngiltere'nin Anadolu ve Mezopotamya'da (Irak) demiryolu inşaatı projelerine yol açmış olmasını, Rus çıkarlarına karşı bir tehdit olarak nitelendiriyordu. Fransız Dışişleri Bakanı William Henry Waddington da 14 Temmuz 1878'de kaleme aldığı bir yazıda, Kıbrıs'ın İngiltere tarafından işgalinin (Rusya) için kalıcı bir tehdit olduğunu ve Ermenistan'daki Rus toprakları açısından oldukça tehlikeli bir durum yarattığını kaydetmişti.⁷⁹

Berlin Kongresi

13 Haziran'da 'Doğu Sorunu'nu inceleyecek meşhur Berlin Kongresi oturumları başlamıştı. Bu kongrenin başarısı daha önce Batılı güçler arasında imzalanmış gizli antlaşmalarla büyük ölçüde sağlanmış bulunuyordu. İngiltere (30 Mayıs'ta) Rusya ile, (4 Haziran'da) Türkiye ile (6 Haziran'da) Avusturya-Macaristan'la üç ayrı sözleşme imzalamıştı. Berlin Kongresi'nde anlaşmaya varılmasına yardımcı olan bazı gelişmeler vardı; İngiltere'de ekonomik durgunluk gittikçe artıyordu ve Rusya'da iç huzursuzluk hüküm sürüyordu.⁸⁰ 22 Haziran günü kongrede, özerk Bulgaristan'ın Varna'yı ve Sofya sancağının bir bölümünü içermesi kararı alınmıştı. Buna karşın Bulgaristan'ın, Ayastefanos Antlaşması'yla elde etmiş olduğu Makedonya'nın bir kısmını geri vermesi istenmişti. 21 Haziran'da ise kongrede bir kriz çıktı. O gün Beaconsfield, Bulgaristan ile Batı Rumeli arasındaki sınır konusunda Rusya'ya bir ultimatom verdi ve delegelerin gerekirse kongreden ayrılması için özel bir trenin hazırlanmasını emretti ama Bismarck'ın müdahalesi Rusya'yı yola getirdi.

Sonuçta kabul edilen antlaşmanın tüm koşulları İngiltere'nin istekleri doğrultusunda idi. Buna göre, Ayastefanos Antlaşması gereğince kurulacak Bulgaristan Devleti, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'da tehdit edemeyecek ölçüde küçültülmüştü. İngiltere, bu başarıyı kısmen Avusturya'nın desteği sayesinde elde etmişti. Ancak, bu destek karşılığında İngiltere, Avusturya'nın 28 Haziran'da Bosna Hersek'i işgal etmesine, Türkiye'nin dostluğu pahasına razı olmuştu. Türkiye'ye Balkanlar boyunca savunulabilir bir sınır çizgisi verilmiş olmasına karşın Türkler, Avusturya'nın Bosna Hersek'i işgal etmesine karşı çıkıyordu.

Kongrenin son gününde, Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Andrassy Türkiye'nin saygınlığını koruyacak anlamsız bir deklarasyonla durumu kurtarmıştı. Bu deklarasyona göre Bosna Hersek'in işgali geçici olacak ve bu iki il, padişahın egemenliği altında kalmaya devam edecekti. Berlin Antlaşması Sırbistan, Romanya ve Karadağ'a resmen bağımsızlık vermişti. Ancak her üçü de kendilerine verilmiş olan topraklar konusunda hayal kırıklığına uğramışlardı.

Öte yandan, İngiltere, Asya'daki düzenlemeler konusunda isteklerini tamamen elde edememişti. En büyük sorun Batum'la ilgiliydi. Rusya, tüm çabalarına karşın ateşkes ilan edilmeden önce Batum'u işgal edememişti. Ruslar, Batum'u, Gürcistan ve Trans-Kafkasya illeriyle kendi güney illeri arasında kolay iletişim sağladığı gerekçesiyle istiyorlardı. İngiliz yetkililer ise Batum'un bir Rus deniz üssü olmasından kaygılanıyor, buranın tamamen silahsızlandırılmasının antlaşma koşullarına eklenmesini istiyorlardı. Sonuç olarak antlaşmaya sadece 'Batum ticari bir liman olacaktır' kaydı konulmuştu.

13 Temmuz'a doğru, pratik bir uzlaşma formülü imzaya hazır idi. Buna göre, Avusturya dilediği tüm toprakları elde etmiş, İngiltere tartışmasını yaptığı her şeyi sağlamış, toprakları bölünmekte olan Türkiye ise sesini bile çıkaramamıştı. Rusya da, biraz prestij kaybına rağmen birçok kazanımlar elde ediyordu. Tüm bunlara ek olarak kongre, 4 Haziran'da imzalanmış İngiliz-Türk Sözleşmesi'yle Kıbrıs'ın İngiltere'ye verilmesini öngörüyordu.⁸¹ Bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu, Makedonya ve Trakya dışında bütün Avrupa topraklarını kaybetmişti. Osmanlı Devleti tam anlamıyla aşağılanmıştı.

Gerilim atlatıldıktan sonra, Salisbury, bu konuda anılarına gururla kayıt düşen Drummond Wolff'a şu sözleri söylemişti:

“Türkiye’ye karşı tam bir bencillikle davrandık ve onun romantik bir dostumuz olduğunu iddia etmeye artık hiç hakkımız yok.”⁸²

Türkler bu gerçeği iliklerine kadar hissettikleri içindir ki, İngiltere’ye olan bütün güvenlerini yitirmiş ve 1880 ve 1890 yıllarında yeni ve başka bir dostluk aramaya başlamışlardı.⁸³ M. Debidour’un değerlendirmesine göre; Türkiye’yi Rusya’ya karşı kıskırtmış olan İngiltere ile Avusturya-Macaristan, bu davranışlarının ürünlerini elde etmişlerdi. İngiltere Kıbrıs’ı ele geçirmiş, Türklerin, Küçük Asya’daki yetkilerinin yıkılmasına, Mısır’ın işgal edilmesine ve Avusturya’nın Bosna Hersek’i almasına izin verilmişti. Hiç kuşkusuz, İngiltere Osmanlı Devleti’ne alçakça davranmıştı ve tutumu dürüst olmaktan çok uzaktı.⁸⁴ Salisbury için Kıbrıs’ın işgali, Küçük Asya’nın tamamını İngiliz egemenliğine geçirmek için uygulanan planın ilk adımıydı. Zaten padişah, Berlin Kongresi’nden önce Kıbrıs Sözleşmesi’ni kabul etmemiş olsaydı İngiltere, “Rusya ve diğer güçlerle işbirliği yaparak, Türk devletini sona erdirmeye konusunda kesin olarak kararlıydı.”⁸⁵

Ermeniler ve ‘Doğu Sorunu’

1876 yılı Eylül ayından beri, Türkiye’deki Gregoryen Ermeni toplumu, Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlar’da karşılaşmış olduğu karışıklıktan yararlanarak, Ermeni halkı arasında bir memnuniyetsizlik akımı başlatmıştı.

Babıâli’ye ve padişaha bir dilekçe göndererek, tahsildarlarının uyguladığı vergilerden, Kürtlerden çektikleri zulümden ve hükümetin kendilerini bu hareketlere karşı korumadığından şikâyet ettiler. Bu şikâyetlerini İngiliz Büyükelçisi Elliot’a da iletmişler, büyükelçi de onların bu şikâyetlerini haklı bulmuştu.

Bu tarihten altı ay önce Türkleri ve Ermenileri tehdit eden ve günden güne artan ‘Kürt zulmü’ Babıâli’ye bildirilmiş, bu konuyu incelemek üzere bir komisyon kurulmuş ama hiçbir sonuç alınamamıştı. Elliot bu durumu Derby’ye şöyle aktarıyordu: “Hükümete karşı haklı bir memnuniyetsizlik var ve bu durum dışardan da kıskırtılıyor.”

Yüksek makam sahibi bir Ermeni’nin Elliot’a verdiği bilgiye göre o sırada sürmekte olan bu memnuniyetsizlik, Rus entrikalarıyla körükleniyordu, gerçi eğitimli Ermenilerin büyük çoğunluğu Rusya’ya şiddet-

le karşı çıkıyorlardı ama halk Ruslara karşı değildi ve herhangi bir değişikliğin kendi çıkarlarına olacağına inanıyorlardı.⁸⁶

Anlaşılan, Doğu Anadolu illerinde ve özellikle Müslüman aşiretlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde yaşayan bazı Ermeniler, bu aşiretlerin bazı grupları tarafından yağma ve saldırıya uğruyorlar, bölgedeki Osmanlı vergi tahsildarlarının ve kimi yetkililerin baskısı altında yaşıyorlardı⁸⁷ ama Türk-Müslüman vatandaşlar da aynı koşullardan, hatta daha fazlasından ıstırap çekiyordu. Türkler bu durumu şikâyet edecek hiçbir makam bulamazken Hristiyanlar, özellikle Ermeniler, Büyük Güçler'in korumasından yararlanmaya başlamışlardı.

Örneğin Ermeni Patriği Arşevik Nerses Vartabedian, 6 Aralık 1876'da İngiliz Büyükelçisi Elliot'a başvurarak, yakında toplanacak İstanbul Konferansı'nda, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmış illere Babiâli'nin vermeyi tasarladığı ayrıcalıkların Ermeni toplumuna da verilmesini istiyordu. Ancak Elliot, bu konferansın hedefinin, karışıklık çıkan illere sükûnet getirmek olduğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm yönetsel sorunlarını çözümlmek amacıyla olmadığı yanıtını vermişti. Bunun üzerine patrik, Ermeni cemaatinin heyecan içinde olduğunu, 'Avrupa güçlerinin sempatisini kazanmak için isyan etmek gerekiyorsa böyle bir akımı başlatmanın güç olmayacağı' uyarısında bulunmuştu.⁸⁸

Bu olaydan sonra patrik, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, Ermeni toplumunun şikâyetlerini dile getiren ve bu sorunlara çare bulunmasını isteyen dilekçeler yağdırmaya başladı. 1877 yılının Ocak ayı başlarında, Büyük Güçler 'Doğu Sorunu'na çözüm bulmak için İstanbul'da görüşmeler yaparken, patrik o sırada konferansta İngiltere'yi temsil eden Salisbury'ye, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin 'sürekli olarak zulüm altında' yaşadıklarını bildiren bir mektup yolladı. Ancak, patriğin bu şikâyetleri, Konferans gündeminde olmadığı için görüşülmedi.⁸⁹ Bu arada, İstanbul Konferansı'nda önerilmiş olan koşulları tartışmak amacıyla, Sadrazam Mithat Paşa tarafından Türkiye'ye çağrılan Ermeni temsilci M. Emphieciyan, özel bir toplantıda, Ermeni patriğin şikâyetlerine Türk temsilcilerle birlikte itiraz etti.⁹⁰

Kışkırtıcı davranışlarda bulunan patrik bu dönemde yalnız değildi. Rusya'da yaşayan ve Türkiye'deki soydaşlarını koruması altına alması için Rus Çarı'ndan yardım isteyen Ermeni liderlerin desteğini de alıyordu. Bu konuda ilk adımı, Tiflis'te 1876 Aralık ayın-

da yayınlanan *Mushak* (işçi) isimli Ermeni gazetesinin editörü Krikor Ardsruni atmıştı. Ardsruni, Ermenileri 'dinsizlere karşı' isyan etmeye ve Rusya'ya güvenmeye çağırıyordu.⁹¹ Ayrıca bazı Ermeni yazarlar, halkın milli duygularını kışkırtan yazılar yazmaya başlamışlardı. Örneğin, yazılarında Hagop Melik-Hagopyan adını kullanan Raffi, Osmanlı Türkiye'sinde yaşayan Ermenilerin çektiği ıstırapı anlatıyor, 'Türk boyunduruğu'ndan kurtulmak için silaha sarılmayı öneriyor, bu yöntemin Balkanlar'da başarılı olduğunu öne sürüyor, ancak Büyük Güçler, 'Ermeni sorunu'nu birbirlerine karşı çevirdikleri entrikalara alet olarak kullandıkları için Avrupa'dan yardım beklememelerini tavsiye ediyordu. Kamar Katiba adlı yazar, Ermenileri yepyeni bir hayatın beklediğinden ve Balkanlar'daki halklar gibi onların da esaretten kurtulacaklarından söz ediyordu. Ona göre, Ermeniler uyanmalı, örgütlenmeli ve silahlanmalıydılar.⁹² Ancak bu çağrılar ve dilekler önceleri çok az yankı bulmuştu.⁹³

Öte yandan, bu sırada Tiflis ve çevresinde yaşayan Ermenilerin büyük kısmı Rus yönetiminden memnun değildi ve Rusların yenilgiye uğratılacağını umuyorlardı. Birçok Ermeni askeri fırsat çıktığı takdirde Türk tarafına geçmeyi düşünüyordu.⁹⁴ Hristiyan misyonerler de Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu destekliyorlardı. R. Bosworth Smith adlı misyoner şöyle diyordu:

"İflah olmaz Tatar özelliğine ve Avrupa uygarlığının kötü etkilerine karşın ortalama bir Türk, barış zamanında ağırbaşlı, kendine güveni olan, doğru sözlü, misafirperver, iyiliksever ve insanîyetli bir kişidir."

Amerikalı misyoner Dr. Goodall Türklerden, küçümseyen bir tarzda söz eden genç misyonerlere şöyle diyordu:

"Hristiyan âleminde sözünü ettiğimiz erdemlerin burada (Türkiye'de) var olduğunu göreceksiniz." Türkiye'de bulunan Amerikan misyonerler, en hilekâr ve ölümcül düşmanın Türk etkisi değil, Rus etkisi olduğuna inanıyor ve şöyle diyorlardı:

"Devrim geçirmiş Hristiyanlık dinimizde bizce en değerli olan şeyler adına" Türk yönetimini tercih ediyoruz.⁹⁵

Tüm bu demeçler, Trabzon'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Alfred Biliotti'nin de doğruladığı gibi, Türklerin Hristiyanlara, dini inançlarından dolayı hiçbir zaman zulüm yapmamış olduğunu kuşkusuz bir biçimde gösterir. Türkler, aralarında yaşayan Hristiyanlardan nefret etmiyorlardı. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmak için

Hristiyanları bir bahane olarak kullanan Rusya'dan hiç hoşlanmıyorlardı. Avrupalılar da bu Rus oyununu oynayarak, diğer Hristiyanları ihmal etmek pahasına Slavların ihtiraslarını kamçılıyorlardı. Bu durum, Osmanlı Hristiyanlarını, başkalarına oranla daha büyük çıkarlar sağlamak umuduyla Türkleri desteklemeye sevk etmişti. Ayrıca, Rus yönetiminden hiç hoşlanmıyorlardı.

Aslında Ermeniler Türkiye'de ulusal duygularını diriltmeyi umut ediyorlardı, çünkü Rus yönetiminde böyle bir olanağın mümkün olmayacağı kesindi. Rus uyruğuna girmiş olup Türkiye'de Rusya'nın koruması altında yaşayan Ermeniler Türkiye'nin Rusya'ya yenilmesi fikrinden korkuyor, Türk yönetimini Rus yönetimine tercih ediyorlardı. Konsolos Biliotti, Rusya'yı ziyaret edip oradaki yönetim şeklini tanıyan doğu illeri sakini Hristiyanların Rus yönetimini, 'kötü idare' diye nitelendirilen Türk yönetimine tercih etmeye hazır olmadıklarını önemle belirtmektedir.⁹⁶

25 Nisan 1877'de Osmanlı Hükümeti, Rusya'nın Türkiye'ye savaş açtığını mecliste açıklayınca, aralarında Meclisi Mebusan Başkan Yardımcısı Ohannes Allahverdi'nin⁹⁷ de bulunduğu dokuz Ermeni milletvekili, Ruslara karşı padişahı destekleyeceklerini oybirliğiyle kabul edip açıklamışlardı. Bu konuda Ermeni temsilciler herkesten daha hevesliydiler. Dahası, Hristiyan milletvekilleri Babiâli'ye, Hristiyanlardan oluşan bir alayın kurulması önerisinde bulunmaya bile hazır dılar. Halep Ermeni milletvekili Manon Efendi şu demeci vermişti:

"Biz Hristiyan Ermeniler Rusya'nın koruyuculuğuna ihtiyacımız olmadığını açıklamak istiyoruz... Müslüman dostlarımızı hiçbir zaman terk etmedik, şimdi de terk etmeyiz."⁹⁸

Savaşın başlamasından çok önce, Mithat Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, Osmanlı Hükümeti, Rus Büyükelçisi İgnatyev'in sunduğu ve şartlar reddedilirse savaş açılacağı tehdidi içeren ultimatomla karşılaşınca, Ermeni Patriği heyecanla ayağa fırlamış ve şunları söylemişti: "Eğer bu büyük devlet yıkılma kaderiyle karşı karşıyaysa onun yıkıntıları altında gömülmek bizim için bir görevdir. Onurlu ve vakarlı bir ölüm, utanç içinde yaşamaktan daha iyidir." Bunun üzerine, Rus ultimatomu reddedilmişti.⁹⁹

Hristiyan azınlıkların Türk Hükümeti'ne karşı duyduğu yakınlık ve Çar Rusyası'na karşı Türkiye'de yaşayan dini toplumların önderlerinin birçoğunun sergiledikleri tutum, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi

Sir Austen Henry Layard'a Nisan 1877'deki ziyaretleri sırasında daha da açığa çıkmıştı. Rusya'ya karşı besledikleri düşmanlık duygularını ve Moskof'un baskısı altına girmektense Türk yönetiminde yaşamayı tercih ettiklerini oybirliğiyle ifade etmişler, Türk Hükümeti yönetiminde kendi dinlerini korumada ve uygulamada hiçbir engelle karşılaşmadıklarını, oysaki Rus Hükümeti idaresinde dini özgürlüklerinden yoksun kalacaklarına inandıklarını bildirmişlerdi.¹⁰⁰

Özellikle, 26 Nisan'da Layard'ı ziyaret eden Gregoryen Ermeni Patriği, Ermeni milletinin Rus idaresine girmektense Osmanlı yönetimini tercih ettiğini gizlice söylemişti. Sözlerini sürdüren patrik, Türkiye'de kendi dinlerini sürdürmelerine izin verildiğini, ama Rusya'da kendi inançlarını terk ederek Rum Ortodoks dinine geçmek zorunda kalacaklarını, bunun da kanıtlarının mevcut olduğunu ileri sürmüş, buna asla boyun eğmeyeceklerini eklemişti. Çıkarları Türk çıkarlarıyla çakışıyor, Osmanlı vatandaşı olarak kalmak onlara Rus vatandaşı olmaktan daha büyük yararlar ve özgürlükler sağlayacaktı. İstanbul ve diğer illerde yaşayan Ermenilerin, yapılan muameleden hiçbir şikâyeti yoktu, yüksek rütbeli ve onurlu görevlere getirilmişlerdi, imparatorluk içinde ve devlet yönetiminde büyük ölçüde etkin olmuşlardı.

Patrik Nerses, Türk Hükümeti'nin, Ermenileri bu alanda yüreklen-dirmesini onlara her türlü ayrıcalığı ve korumayı sağlamasını öneriyordu. Tek şikâyeti Van ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde Osmanlı Hükümeti'nin kontrolünden çıkmış 'fanatik Kürtler'in Ermenilere karşı yaptığı zorbalıktı.¹⁰¹

Babîâli bu konuyu araştırıp suçluları cezalandırmaya söz vermişti ancak patriğin iddiasına göre verilen bu söz tutulmamış ve Ermenileri düş kırıklığına uğratmıştı. Patrik ayrıca, Türk Hükümeti'ne, Rus vatan-daşı olan Eçmiyatzin Katolikosu'nun Ermeniler üzerinde hâlâ çok büyük etkisi olduğunu ve Rus Hükümeti'nin Anadolu'yu işgal etmekte olan ordusunun komutasına özellikle Ermenileri yerleştirerek onların yardım ve sempatisini kazanmaya çalıştığını hatırlatmıştı. Ama patrik, Babîâli, Ermenilere adaletli davranır ve onları korursa, Rusların başarılı olamayacaklarına ve Rus işgalcilere karşı ülkeyi korumak için bir Ermeni milis gücü kurulup Müslüman askerlere destek sağlanabileceğine değinmişti.

Layard, patriğin bu sözlerinden memnun kalmıştı; padişah Hıristiyan tebaasına yönetimde layık oldukları değeri verir ve onları Müslü-

man halkla eşit tutarsa Ermenilerin imparatorluğun yönetiminde önemli bir rol oynayabileceklerine, zenginlik ve refaha kavuşacaklarına inanıyordu. Layard ayrıca Van bölgesinde meydana gelen olaylar konusunda soruşturma yaparak suçluların cezalandırılması için çalışacağına dair patriğe söz vermişti. Bir süre sonra, elçilikten, Alfred Sandison'u Osmanlı Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya gönderdi. Sandison, Ermenilerin yatıştırılmasının önemini vurgulayıp Van bölgesindeki zorbalıkların önlenmesinin ve suçluların cezalandırılarak Ermenilerin korunmasının gereğini hatırlatarak havayı yumuşatmasını sağlamakla görevlendirilmişti.¹⁰²

Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan azınlıkların liderleri arasında, Türk yönetiminde kalmanın kendileri için daha hayırlı olacağı konusunda görüş birliğine varılmıştı. Bu görüşü Layard da destekliyor ve bunun İngiliz Hükümeti'nin çıkarları doğrultusunda olduğuna inanıyordu. Layard, Rusya'nın Anadolu'yu, Dicle ve Fırat arasındaki vadiyi işgal etmesi ve egemenliğine alması durumunda baş gösterecek tehlikeler konusunda kendi hükümetini uarmıştı; Ruslar 'Ermenistan'a ayak bastıkları takdirde Hindistan'a giden yolları tıkayarak sonuçta İran'ı kısıvrak avcunun içine alacaktı'.¹⁰³ Layard ayrıca, Osmanlı Hristiyanları arasında meydana gelmiş olan ve gittikçe yayılan Rus düşmanlığını kışkırtıyordu. Ruslar bu kışkırtmaya karşı o kadar öfkelenmişlerdi ki, Ermenileri sultana karşı ayaklandırmayı reddeden Üç Kilise'nin baş rahibini boğarak öldürtmüş, oradaki Ermeni manastırını yakarak değerli dini elyazmaları koleksiyonunu yok etmişlerdi. Bu zorbalıklar Osmanlı Ermenilerini Ruslara karşı daha da düşman yapmıştı.¹⁰⁴

Bununla birlikte, çoğunlukla Ermeni Rus generallerin komutasında bulunan Rus orduları Haziran 1877'de, Erzurum'u işgal edince, bazı Osmanlı Ermenileri işgalcilere katılmış ancak Rus ordusu geri püskürtülünce, aynı Ermeniler yine saf değiştirerek Türklere katılmışlardı. Bu duruma hayli içerlemiş bir İngiliz gazeteci şu yorumda bulunmuştu:

"Ermenilerden daha bencil, dar kafalı, alçak ve dalkavuk bir soy yoktur."¹⁰⁵

Bazı Osmanlı Ermenilerinin bu ihaneti, onların teskin edilmeleri gereğini açıkça gösteriyordu ama ne Babiâli ne de saray bu gereği göz önüne almıştı. Tam aksine temmuzda padişah, Rum patriğiyle Bulgar piskoposunu görkemli bir törenle kabul ederken, Ermeni patriğini ta-

mamen ihmal etmişti. Durumu hemen fark eden Layard, Abdülhamit'i, Ermeni patriğini de aynı şekilde şerefleştirmesi konusunda uyarmış, Abdülhamit bu uyarıyı derhal benimseyerek, Ermeni patriğini huzura kabul etmiş ve ona Osmaniye Nişanı vermişti.¹⁰⁶

Padişahın bu jesti etkili olmuştu. Ermeni toplumunun Genel Meclisi, 7 Aralık'ta Patrik Nerses'in başkanlığında toplanarak, padişahın da başvurusu üzerine, Ermenilerin yurdu korumak amacıyla kurulacak birliklere katılmasına oybirliğiyle karar verdi. Beş binden fazla Ermeni kendi milletvekilleri etrafında toplandı, toplantı sonunda Nerses 'Padişahın ve bakanların değerli hayatlarını koruması için' Tanrı'ya dualar etti.¹⁰⁷

Ancak, yaklaşık on gün sonra, Gazi Osman Paşa'nın Plevne'de yenilgisi üzerine, Rus yandaşları Ermenilerin Genel Meclis'te almış oldukları kararı değiştirme çabasına giriştiler. Bunun sonucu aynı meclis, 18 Aralık'ta çok sayıda Ermeni rahibinin de katılımıyla yeniden toplandı ve çoğunluğun oyuyla önceki kararı bozdu. Böylece, Ermenilerin kendi ülkelerini korumaya hazır olduklarını Babıâli'ye bildirmiş olan Nerses, kötü bir sürprizle karşılaşarak güç durumda kalmış oldu.¹⁰⁸

Ayrıca meclis, çara aşağıdaki dileklerini içeren bir dilekçe vermişti: Fırat Nehri'nden Ararat iline kadar uzanan bölgeyi Ruslar ilhak etmeli, ilhak mümkün olmazsa, bu bölgede yaşayan Ermenilere, Bulgarlara verilen bütün ayrıcalıklar tanınmalı, Rus ordusunun işgal bölgesini terk etmesinden sonra bölgede yaşayan Ermenilerin istediği reform ve ayrıcalıkların gerçekleştirileceğine ilişkin güvence verilmelidir.¹⁰⁹

Ermenilerin bu ani fikir değişikliğine bazı gelişmeler neden olmuştu. Bu gelişmelerden birisi de Rus ordularının Balkanlar'da ilerleyişiydi. Bu durum, İstanbul'daki Ermeni aydınlar ve din adamları arasında, Rusların güçleneceği, Osmanlı Devleti'nin ise sonuçta çökeceği inancına yol açmıştı. Ermeniler, Osmanlı egemenliğinin hızla çökmesi üzerine hesaplar yapıyor, yüzlerini Osmanlı'nın yerini alacak devlete çeviriyorlardı.

Bir başka gelişme ise Rusya'nın Türkiye ile barış anlaşması yapmak için öne sürmüş olduğu söylenen koşuldur. Bu koşula göre Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'nun tümünü veya bir kısmını Rusya'ya vermiyordu.

Bütün bu gelişmeler Layard'ı o kadar endişelendirmişti ki, 4 Aralık'ta Derby'e gönderdiği gizli bir notta şöyle diyordu:

Bu sorun İngiltere'nin çıkarlarını etkiler. Gelişmeler, İngiltere'nin doğudaki çıkarları ve etkisi açısından tehlike arz eder. Bunu engellemek için önlemler almalıyız. Bu durum, Orta Asya'da ve Hindistan'daki Müslüman nüfusu etkileyecek ve Rusların, İran ve Anadolu'da yeni istilalara girişmesini kolaylaştırarak, Hindistan'la olan ulaşımı ve ticari ilişkilerimizi zedeleyecektir.¹¹⁰

Ermenilerin Türklere yardım sözünden dönmüş olmalarının nedeni, Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasından iki hafta kadar sonra, 18 Mart 1878'de, Patrik Nerses tarafından, İngiltere Dışişleri Bakanı'na verilmek üzere hazırlanmış bir mektubu Layard'a sunarken izah edilmişti.¹¹¹ Patrik, bu fırsattan yararlanarak Ermeni toplumunun durumunu ve şikâyetlerini büyükelçiye iletmış ve görüşlerinde değişiklik olduğunu kabullenmişti. Patriğe göre, Rusların başarıları ve özellikle Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasında, Doğu Anadolu'da idari reform yapılmasının şart koşulmuş olması, durumu tamamen değiştirmişti. Ermeniler, Ruslara karşı tavır alarak Türk Hükümeti'ni destekleme kararı alan patriğe çok kızıyor, onu alaşağı etmekle tehdit ediyorlardı. Rus işgali sonucu, 'Ermenistan'ın (Doğu illerinin) bir kısmının Hristiyan yönetimine geçmiş olmasından ve Avrupa kıtasındaki Hristiyan uyruklarına Türkiye tarafından özerklik verilmek üzere olmasından dolayı, Osmanlı Ermenileri doğal olarak aynı ayrıcalıkların kendilerine de tanınmasını istiyorlardı.

Patriğe göre, Ermenilerin Müslüman yönetimine karşı oluşan bu nefretinin nedeni, Van ilinde ve Bayazıd ilçesinde Ermenilere karşı yapılan saldırılar ve hükümete yapılan başvurulara rağmen bu saldırıların cezasız kalmasıydı. Artık Ermeniler haklarını aramak ve başka yerlerde yaşayan soydaşları gibi eşit muamele görmek istiyorlardı. Ermenilerin talepleri, Avrupa'nın desteğiyle yerine getirilmezse, Rusya'dan yardım isteyecekler ve uğraşlarını, o ülkeye ilhak edilinceye kadar sürdüreceklerdi. Patrik birçok Ermeni'nin, Rusya'ya bırakılmış olan bölgelere göç etmeye hazırlandıklarını iddia etmiş, yakında oturumlarına başlayacak olan Berlin Kongresi'nde Ermenilerin 'özerk bir Hristiyan yönetimi' kurma taleplerinin olumlu karşılanacağını ve Avrupa'nın baskısıyla 'özerk bir Ermeni ili' kurulması konusunda direneceğini belirtmişti. Bizzat patrik Prens Bismarck'a gönderdiği mektupta, Ermeniler için koruyuculuğu ve iyi niyetini talep etmişti.¹¹²

Ancak, patrik, Rus orduları Başkomutanı Büyük Dük Nicola'yı Ayastefanos'ta ziyaret ettiğini, daha sonra, Mıgırdiç Hrimyan başkanlığında ve Horen Narbey, Stepan Papazyan, M. Mosedciyan'dan oluşan bir delegasyonu başkomutana göndermiş olduğunu Layard'dan gizlemişti. Bu delegasyon, Büyük Dük'e hitaben yazılmış bir mektupta, Osmanlı Hükümeti'nden şikâyet ederek, Türkiye'nin doğu illerinde bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını veya bölgenin Rusya'nın egemenliğine verilmesini diliyordu. Delegasyon, Büyük Dük tarafından çok iyi karşılanmıştı ama sözde 'Ermeni Vilayetleri'¹¹³ için özerklik sağlayamamış ve misyonunda başarıya ulaşamamıştı. Ruslar Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermenilerin mutsuz olmasından memnundu zira böylesi bağımsız bir Ermeni devleti, Rusya'da yaşayan Ermenileri de yüreklendirebilirdi.¹¹⁴

Patrik ayrıca, 13 Şubat 1878'de çara gönderdiği ve âdeta yalvarır bir üslupla yazılmış bir dilekçede, ondan Osmanlı Ermenilerinin haklarının sağlanmasını dilemişti.¹¹⁵ Layard'ın bu dilekçeden de haberi yoktu. Ama, Ermeni kökenli general Lazarev komutasındaki Rus ordusu Türkiye'nin doğu vilayetlerinde ilerlemeye başlayınca Ermenilerin onları karşılamaya gittiklerinden ve Erzurum'u işgal etmelerine yardım ettiklerinden Layard haberdardı. Ermeniler, Kafkaslar'ı işgalinde de Ruslara hatırı sayılır destek vermişlerdi.¹¹⁶ Bazı Ermeniler 1877-78 savaşında kendini göstermişti. Örneğin, Rusya'nın en başarılı üç generali, Loris-Melikov, Lazarev ve Tergukasov Ermeni kökenliydi. Melikov, Kars Kalesi'ni teslim alan generaldi.¹¹⁷

Rus-Ermeni yakınlaşması Layard'ı o kadar kaygılandırmıştı ki 17 Mart'ta Ermeni patriğiyle yaptığı görüşme sırasında ona, 'Ermenistan' sözcüğünden ne anladığını ve kendi görüşünce, Türkiye'nin Asya kıtasındaki hangi bölgenin 'özerk bölgeye' katılması gerektiğini sormuştu. Patriğin yanıtına göre 'Ermenistan', Van ve Sivas illerini, Diyarbakır'ın büyük bir bölümünü, eski Kilikya Krallığı topraklarını, Hatay'ı veya Suriye'nin kuzey sınırından başlayarak, batıya doğru Toros Dağları'ndan denize ulaşan bölgeleri içeriyordu. Layard patriğe, istemiş olduğu bölgenin padişaha Anadolu'da bırakılmış olan toprakların oldukça büyük bir bölümünü oluşturduğunu ve üstelik bu bölgelerde Müslüman halkın çoğunlukta olduğunu anlattı. Nerses bu gerçeği kabul ediyordu ama bizzat Türklerin, Babîali yönetiminden hiç de memnun olmadığını, can ve mal güvenliğini sağlayacak Hristiyan bir yönetim altında ya-

şamayı tercih edeceklerini iddia ediyordu. Layard, Berlin Kongresi'nin bu gibi muazzam bir projeyi kabul edeceği konusunda kuşkuları olduğunu ifade edince, patriğin buna yanıtı kesin oldu:

"Kongre, Ermenilerin bu 'haklı taleplerini' yerine getirmezse çok kısa bir zamanda, adı geçen bölgelerde, Türk idaresine karşı isyan çıkacak ve Rusya'ya ilhak edilecektir." Ona göre, Ermeni halkı, bundan böyle Müslüman yönetiminde yaşamak istemiyordu ve patrik de onların bu arzusuna karşı gelemezdi.

Layard ile patrik arasında geçen bu görüşme, Türkiye'nin Avrupa kıtasındaki halklara özerklik sağlayarak imparatorluk sınırları içinde yaşayan öteki halkların benzer umut ve arzularını kamçılama gibi bir tehlike yarattığını kanıtlamıştı. Bu durum, Osmanlı topraklarının her yanında entrika ve isyan olaylarının başlamasına neden olacak, padişahın yetkilerini kökünden sarsacaktı. Gerçekte bu entrikalar geniş çapta yürütülüyordu ve Ermeni olayları bu hareketlerden besleniyordu. Çok geçmeden benzeri hareketler Anadolu'nun başka yerlerinde de, sadece Hristiyan halklar arasında değil, Müslüman halklar arasında da başlayabilirdi. Layard, Derby'ye şöyle yazıyordu:

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve çökmesi belki bazıları için arzu edilen bir gelişme olabilir, ancak İngiltere'nin en azından bu olayın yaratacağı sonuçlara hazırlıklı olması gerekiyor. Patriğin önermiş olduğu özerk bir 'Ermenistan' devletinin, yarı bağımsız bile olsa, kendi sınırları içinde uzun süre varlığını sürdürmesi, bu devletin sınırları içine alınacak illerin nüfus yapısını iyi bilenler için olanaksızdır.

Layard gelecek için de şunları öngörüyordu:

Bu bölgeye özerklik verilirse sonunda Rusya'ya bağlanacaktır. Zaten patrik de bunu istiyor. Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki bu kadar büyük bir bölümünü kendi topraklarına katması ve Suriye sınırlarına kadar dayanması İngiltere'nin çıkarına olabilir. Bana göre Rusya, Bayezid'in güneyine kadar uzanan Doğu Ermenistan bölgesini kendine bağlamak yoluyla bunu yapacaktır.¹¹⁸

Üstelik Türkler anayurtlarını savunmakta kararlıydılar. Bir Ermeni yazarının iddiasına göre, daha 1878'den önce bile, Osmanlı erkânı-

harbiyesi, Türk yurdu Anadolu'yu savunmak konusunda planlar yapıyordu. 1877-78 yıllarında Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da toprak kaybetmesinden sonra Türk ordusu anayurdu Orta Anadolu'yu korumakta kararlıydı. Abdülhamit'e atfedilen bir demece göre 'Balkanlar ve Arap toprakları, Osmanlı İmparatorluğu'nun kolu ve bacağı sayılabilir; onların koparılması belki ölüme neden olmaz ama İstanbul ve Anadolu, imparatorluğun kalbi ve ciğerleridir, onlar koparılsa bütün vücut ölür."¹¹⁹

İşte, Ermenilerin yapmak istediği de, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbini ve ciğerlerini koparmaktı. Ermeni unsurlar, 'Özerk Ermeni ili' düşünse o kadar kapılmışlardı ki, Berlin Kongresi'ne sunulmak üzere yöreyle ilgili bir anayasa hazırlığı içine girmişlerdi ve bu konuda İngilizlerin desteğine güveniyorlardı. 'Ermeni ili' olarak adlandırılan bölge, Rusya ve İran sınırından Karadeniz'e kadar uzanan geniş bir alanı kapsıyordu. Sınır hattı sahilde Tirebolu'dan başlayarak Kızılıçubuk Çayı'nın 38. enlem boyunca güneyde Fırat Nehri'yle birleştiği yerden doğuya doğru yukarı Dicle Nehri'nin ötesine geçip Bitlis Nehri'ni, Mukus Dağları'nı, Van Gölü'nün güneyini içeriyor, Rusya sınırına kadar dayanıyordu.¹²⁰ Ermeniler bu sırada Kilikya'yı bu 'özerk' bölgeye dahil etmeyi düşünmüyorlardı. Bununla birlikte Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretül Aziz ve Sivas illerini içeren *Elviye-i Selase* olarak anılan bölgelerin yeniden örgütlenmesi için buralarda yaşayan Ermenileri temsil eden kurul tarafından bir plan hazırlanmıştı. Bu plana göre bir Ermeni genel vali tayin edilecek, bu vali emrinde çalışacak olanları seçebilecek veya görevlerine son verebilecekti. Ermenilerden ve bu yörelerde yaşamaya devam eden Müslümanlardan oluşan bir jandarma gücü kurulacak, ama buna Kürtler dahil edilmeyecek; eşit sayıda Müslüman ve Hristiyan temsilcilerden oluşacak bir genel meclis toplanacak ve her topluma eşit haklar tanınacaktı.¹²¹

Öte yandan, Ermeniler, bu 'haklı talepleri'ni Berlin Kongresi'de kabul ettirinceye kadar uğraşmak (ajitasyon yapmak) azminde olduklarını ve dış güçlerin desteğini alamadıkları takdirde, Türk yönetiminde kalmaktansa tamamen Ruslara teslim olup onlara bağlanmayı tercih edeceklerini tehditkâr bir şekilde açıkladılar. Layard'dan, bu Ermeni Anayasası'nı, Berlin Kongresi'ne sunulmak üzere İngiliz Hükümeti'ne iletmesini istediler ama Layard bu konuda onlara pek cesaret vermedi.¹²² Yine de, İngiliz yanlısı Ermeniler İngiltere'nin, Ermeni amaçları-

nın gerçekleşmesi için kendilerine destek vereceğini umuyorlardı. Bu arada Ermeniler İngiliz yazarlar tarafından cesaretlendiriliyor, hatta kışkırtılıyordu. Bu yazarlardan James Bryce, 20 Mart tarihli *The Times* gazetesinde şu soruları soruyordu:

"Neden Avrupalıların bütün sempatisi Bulgarlara yöneltiliyor? Neden Ermenilerin de özerk bir yönetime veya en azından köklü reformlara hakkı olmasın?"

Bryce'a göre, Ermeniler Rusları gerçekten sevmiyorlardı ve Osmanlı yönetiminde kalmayı tercih ediyorlardı ama onlar için bir şeyler yapmak gerekiyordu. O sıralarda, içinde bulundukları durum Rus yönetimi altındaki yaşamdan da beterdi.¹²³ Aynı yazar ilk baskısı 1879'da yapılmış *Transkafkasya ve Ağrı (Ararat)* başlıklı eserinde Ermenileri isyana davet ediyordu:

Neden Ermeniler, atalarının Selevkos ve Partlara karşı yaptıkları gibi bu zulme karşı isyan etmiyorlar? Çünkü silahsızdırlar, Tatarlar, Kürtler ve Osmanlılarla bir arada yaşadıkları için çoğunlukta değiller ve özellikle yıllarca süregelen kölelik, Ermeni milletinin ruhunu kırmıştır. Üstelik onları yönlendirecek bir önderleri de yoktur, birlikte davranamıyorlar, Avrupalılardan da en küçük bir sempati ve destek görmüyorlar...¹²⁴

Ermeni liderlerin aslında fazla bir kışkırtmaya gereksinimleri de yoktu. Patrik Nerses, Ayastefanos'ta (Yeşilköy) Rus karargâhıyla sürekli irtibat halindeydi. Horen Narbey ve Ermeni Kilisesi'nin bir başka yetkilisi St. Petersburg'a gönderilmişti. Ermenilerin 'özerklik' hareketini örgütleyenler, kendi savlarını yansıtmak amacıyla Berlin Kongresi'ne bir kurul göndermeyi tasarlıyorlardı. Büyükelçi Layard bu akımdan oldukça kaygılanıyordu, çünkü bu girişimi çok ciddi sonuçlara yol açabilecek bir hareketin başlangıcı olarak değerlendiriyordu.

Bu olay, eninde sonunda Rusya'ya bağlanacak yarı bağımsız bir bölgenin, Türk İmparatorluğu'ndan kopması anlamına geliyordu. Layard, Ermenilerin, İngiltere'nin 'sempati, saygı ve yardımına' layık olduklarını, kongrede onlara 'iyi ve âdil' bir yönetim sağlamak ve özellikle, devamlı saldırılarla Ermenileri yıldırılmış 'Kürt aşiretler'inden korumak gerektiğine inanıyordu. İngiliz Büyükelçisi, Osmanlı Hükümeti'nin âdil ve cömert bir davranışla, Ermenileri memnun etmesiyle Ruslardan yardım ve korunma isteklerini engellemenin Osmanlı çıkarlarına

da hizmet edeceğini düşünüyordu. Layard, bu hedefe ulaşılması için İngiltere'nin maddi yardımda bulunabileceği görüşündeydi. Ancak 'o sırada kendi kendini yönetemeyen bir bölgeye özerklik vermenin, olduğundan daha kötü bir durum yaratabileceği'ne inanıyordu, üstelik 'ortaya çıkacak sonuçlar İngiltere'nin yararına olmayacaktı.'¹²⁵

Ancak Layard, Ruslar tarafından sürekli kışkırtılan inatçı Ermeni liderlerini 'Özerk Ermeni bölgesi' sevdasından vazgeçirememişti. Bu Ermeni liderler amaçlarına ulaşmak için, yalnızca İngiltere'nin ve öteki devletlerin desteğini elde etmek çabasıyla yetinmiyor, tüm Avrupa başkentlerinde de eylem yapıyorlardı. Patrik Nerses, selefi Mıgırdiç Hrimyan ile Narbey'i, Büyük Güçler'e 'Ermeni sorunu'nu anlatmak amacıyla Avrupa'ya göndermişti. 8 Nisan'da Fransa Dışişleri Bakanı William Henry Waddington ile görüşen Khrimyan, ondan yardım ve destek sözü almıştı. Ancak bakan, Ermeni liderlerini şöyle uyarmıştı: "Batılı güçler Ermenistan'dan çok uzakta bulunmaktadır. Ermeniler kendi ülkelerinin daha iyi bir şekilde yönetilmesi konusunda 'daha somut ve pratik bir plan' sunmalıdırlar." Aynı gün, Khrimyan, Mısır Hidivi'nin eski bakanı Nubar Paşa ile birlikte Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Lord Lyons'u görmeye gitmiş ve 'Ermeni sorunu'nu fazla ayrıntılara girmeden anlatarak İngiliz Hükümeti'ne de bizzat izah etmesini istediklerini bildirmişti.¹²⁶

Khrimyan ve diğer Ermeni delegeler 9 Nisan'da Londra'ya ulaşmış ve büyük bir olasılıkla, Dışişleri Bakanlığı'nın bazı alt kade-me mensuplarıyla görüşmüşlerdi ama bu görüşmelerin hiçbir kaydı bulunmamaktadır. Ermeni tarihçi Sarkisyan'a göre Ermeni delegeler 1878'de, Nisan ile Haziran ayları arasında İngiltere'deydiler ve 10 Mayıs'ta Lord Salisbury'yle görüşme yapmışlardı. Ancak, Salisbury onlara sadece 'basmakalıp güvenceler' vermekle yetindi.¹²⁷ Bu arada Lord, Ermeni Patrik Nerses'ten de 13 Nisan 1878 tarihli bir mektup almıştı. Patrik, bu mektupta, Ermenilerin şikâyetlerine dikkat çekerek, onların Müslümanlarla bir arada yaşamalarının artık olanaksız olduğunu ve tek çarenin, Lübnan'daki gibi 'özerk bir Hristiyan örgütlenmesi' olduğunu dile getiriyordu.¹²⁸ Fakat, o sırada, Salisbury'nin, geçmişte oldukça barışçıl ve iyi huylu olan ama artık geçici hevesler peşinde koşan Ermenilerle uğraşacak vakti yoktu.¹²⁹

Yine de bu konuda İngiltere'de birkaç toplantı yapılmıştı. Westminster Kilisesi, Kudüs Salonu'nda Dekan Stanley başkanlığında ya-

pılan toplantıda,¹³⁰ Ermeni savı desteklenmişti. Ermeni delegeler St. Petersburg, Roma, Viyana ve Berlin'i de ziyaret etmiş, St. Peterburg'ta çar onlara, Berlin Kongresi'ne katılmalarını, Ermeni savını oradaki politikacılara ve devlet adamlarına anlatmalarını önermişti.¹³¹

Ermeni liderler bu arada, Türkiye'de ve diğer ülkelerde gösterdikleri çabayla Osmanlı Devleti içinde bağımsızlık peşinde koşarken Kafkaslar'da yaşayan kimi Ermeniler, Gürcülerin de desteğiyle Birleşik Gürcü ve Ermeni Topluluğu'nu kurarak Rusya'dan ayrılmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu topluluğun iki üyesi, Poti'de bulunan İngiliz Konsolos Yardımcısı Thomas Gardner'i Nisan 1878'de ziyaret ederek topluluğun, İngiltere'nin yardımını sağlamak amacıyla Layard ile görüşmek üzere İstanbul'a bir kurul göndermek istediğini bildirdiler. Gardner bu üyelerden, topluluğun iyi örgütlenmiş olduğunu ve Avrupa'nın desteği sağlanırsa bağımsızlıklarını ilan etmeye hazır olduklarını öğrenmişti. Ama konsolos yardımcısı onlara bu konuda fazla umut vermedi ve bu görüşmelerden hiçbir sonuç çıkmadı.¹³²

İstanbul'da Layard, Ermenileri Rus etkisinden kurtarmak için elinden geleni yapıyordu. Layard ve siyasi danışmanı, Ermenilere daha iyi muamele yapılmasını sağlamak için çalışıyorlardı. Layard'ın görüşüne göre, Babıâli Ermenilere 'daha âdil ve eşit' muamele yapılmasını sağlamaya kararlı olduğunu kanıtlamalıydı. Ancak bu yolla Rusya 'Ermeni sorunu' bahanesiyle Osmanlı'nın iç işlerine karışmaktan ve Doğu Anadolu'daki topraklara el koymak fırsatından yoksun bırakılabildi. Layard, Diyarbakır ve Erzurum'da yaşayan Ermenilere Müslüman aşiretler tarafından yapılan 'saldırı ve şiddet uygulamaları'nın önlenmesi konusunda, Sadrazam Sadık Paşa'ya somut önerilerde bulunmuş ve o illerde görevlerini başarıyla sürdüren valilerin Hristiyanları koruyabilmeleri için daha çok askere ve daha güçlü bir polis örgütüne ihtiyacı olduğunu öne sürmüştü.

Sadık Paşa, Layard'ın önerilerine kulak vererek bu doğrultuda davranacak bir kişilikti.¹³³ Layard'ın yoğun çabası sonucunda, Osmanlı Hariciye Nazırı Safvet Paşa bu konuyu Vekiller Heyetine getirmiş, heyet, Ali Şefik'i, Ermenilerin sıkıntı ve şikâyetlerini saptamak göreviyle, doğu illerine özel görevli olarak atamış, aynı zamanda, yerel askeri güçlere, aşırılıklarda bulunan Müslüman aşiretlerine karşı güç kullanma ve Hristiyan halkı koruma alanında geniş yetki vermişti.¹³⁴

Bu arada 'Doğu Sorunu'nu tartışacak Berlin Kongresi'nin açıl-

lışımdan cesaret alan Ermeni Patriği Nerses, 30 Haziran'da İngiliz Büyükelçisi'ni yine ziyaret ederek ona, Ermeni delegelerinin gelecekteki 'Ermenistan' yönetiminin organizasyonunu içeren bir mektubu, kongrede tartışılmak üzere Prens Bismarck'a verdiğini ve Bismarck'ın da bunu kongreye sunduğunu bildirmişti. Nerses, Layard'dan, (Ermeni) bölgelerinin ancak Ermeni memurlar tarafından örgütlenirse başarılı olabileceğine dair Salisbury'ye telgraf çekmesi için ricada bulunmuştu. Patriğin iddiasına göre, Ermeniler yabancı bir devlete bağlanmak veya bağımsız bir devlet olmaktansa sultanın egemenliğinde, mutlu bir şekilde yaşamak istemekteydiler. Kongre'ye sunulan proje bu anlayışla yazılmıştı. Nerses, Layard'dan Ermeni savlarını Beaconsfield ve Salisbury'ye iletmesini istiyordu. Nerses'in anlattığına göre, Babıâli onun Berlin'e gitmesine engel olduğu için Ermeni savını savunmayı Khrimiyan'a emanet etmişti.¹³⁵ Dolayısıyla Nerses, Salisbury'nin, Khrimiyan'ın önerilerini olumlu karşılayacağını umuyordu. Layard, Nerses'e, Salisbury ve Beaconsfield'in, Ermeniler ve padişahın öteki uyrukları için iyi ve âdil bir yönetim uygulaması yönünde ellerinden geleni yaptıklarını anlatmış ve başarıya ulaşacaklarını umduğunu söylemişti. Bunun üzerine patrik, Layard'dan Salisbury'ye minnettarlığını bildirmesini ve Ermenilerin tek koruyucusunun İngiltere olduğunu yinelemesini rica etmişti.¹³⁶

On gün sonra, Berlin Kongresi ateşli bir şekilde devam ederken Nerses, Layard aracılığıyla Salisbury'ye yine başvurarak, barış antlaşmasında Ermenilerden de söz edilmesini ve gerekirse kendilerine yabancı güçlerden yardım isteme hakkının verilmesini istedi. Nerses, kongreye sundukları Ermeni Anayasası'nın kabul görmemesi nedeniyle, Ermenilerin tek umudunun İngiltere'nin himayesi olduğunu ifade etti. Layard bu konuyu telgrafla Salisbury'ye iletmeyi kabul etti ama patriği, önerinin kabul görmesi konusunda fazla yüreklendirmede.¹³⁷

İngilizlerle Ermenilerin yakınlaşması sürerken Rusya da boş durmuyor, alışılmış entrikalarla Anadolu Ermenilerini kışkırtmaya devam ediyordu. Ermenilerin yoğun yaşadığı illerde, Babıâli'nin yönetimi ve yetkisine karşı halkın memnuniyetsizliğini körüklemek amacıyla Rus ajanlar gönderiyordu. Başkentte, etkili ve önemli Ermeni unsurların da üye olduğu bir Rus partisi kuruluyordu.¹³⁸ Bu Rus yanlısı parti, Rus aleyhtarı görüşler besleyen Ermeni patriğine düşman olmuştu. Bu parti, Berlin Kongresi'nde Ermenilerin isteklerinin göz önüne alınmamış

olması ve İngiltere'nin Ermenileri koruması altına almayı kabul etmesi gerekçesiyle patriği istifaya zorluyordu.

Nerses, Layard'a istifa etmeyi düşündüğünü bildirdi ve halkını Rusya'nın sözlerine kapılmaması ve padişaha sadık kalması için ikna etmeye çalıştığını anlattı. Patriğin iddiasına göre, kendi tavsiye ve çabaları sayesinde Ermeniler savaş sürerken isyan etmemişlerdi. Fakat Kongre, Ermeniler için hiçbir adım atmamıştı. Antlaşmada 'Ermenistan'ın adı bile geçmiyordu, bu yüzden Rus Partisi onu Ermeni savına ihanet etmekle suçluyordu. Slavlar ve Türkiye'de yaşayan diğer Hristiyanlar Rusya'yı dinledikleri ve onlardan yana savaştıkları için bağımsızlık veya en azından özerklikle ödüllendirilmişlerdi. Bu iddialar, Ermeniler üzerinde o kadar etkili olmuştu ki, şimdi patriği hainlikle suçluyor, onu makamından indirmeye hazırlanıyorlardı. Dolayısıyla patrik, milletini gerçekten yüzüstü bıraktığını düşünüyor ve istifa etmekten başka çare göremiyordu.

Layard, patriği yatıştırmaya çalıştı, istifa ettiği takdirde hiçbir şey kazanmayacağını, sadece kendi toplumu içinde bölünme ve anlaşmazlıklara neden olacağını, zaten Rusya'nın da bunu istediğini izah etti. Ona, 4 Haziran 1878'de imzalanmış Kıbrıs Sözleşmesi'nin koşullarını açıkladı. Babiâli, Anadolu'da yaşayan Hristiyanların daha iyi yönetilmesi ve korunması konusunda İngiltere'yle bir anlaşma yapmayı kabul etmişti. İngiliz Hükümeti Ermenilerin durumuyla pek ilgilenmiyordu. Layard, aceleyle alınacak yanlış bir kararın hem İngiliz Hükümeti'ni hüsrana uğratacağı, hem de Ermeni cemaatine daha büyük felaketler getireceği konusunda patriği uyarmıştı. Kısa bir tartışmadan sonra patrik istifa etmekten vazgeçti ve Layard'dan Salisbury'ye bir telgraf çekerek sona ermekte olan Berlin Konferansı'na hiç olmazsa 'Ermenistan' kelimesinin eklenmesini sağlamasını rica etti. Patrik, Berlin Kongresi'nde sadece bu isimden bahsedilmesinin bile, kongrede delegasyonları hiç ilgi görmemiş Ermenilerin gönlünü alabileceğini düşünüyordu. Layard patriğin bu isteğini olumlu karşıladı fakat Salisbury'nin, padişahın Anadolu topraklarıyla ilgili kongre kararlarını değiştirmesinin mümkün olmayacağını ve bu konuda fazla umut beslememesini söyledi.

Bununla birlikte Layard, Salisbury üzerinde etkisini kullanarak, Berlin Antlaşması'na 61. maddenin eklenmesini sağlamıştı, bu şekilde Ermenilerin dileği yerine getirilmiş oluyordu.¹³⁹ Bu madde, ılımlı ve Avrupa yanlısı kimi Ermenileri yatıştırmıştı ama Rus yandaşları bun-

dan hiç memnun kalmamıştı. Çünkü 61. maddenin kabul edilmesinin Osmanlı Hükümeti'nin bir başarısı olduğuna inanıyorlardı. Söz konusu madde şöyleydi:

Babıâli, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde, yerel gereksinimler doğrultusunda, istedikleri reform ve iyileştirmeleri vakit geçirmeden yapmayı ve onların, Çerkezlere ve Kürtlere karşı güvenliklerini sağlamayı üstlenir. (Hükümet) bu konuda alacağı önlemler hakkında düzenli bilgi verecek ve Batılı Güçler bu önlemleri denetleyecektir.

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi arasında önemli bir fark vardı. Ayastefanos Antlaşması'na göre, Türkiye, Ermenileri korumak ve doğu illerinde reform yapmak konusunda Rusya'ya teminat vermişti. Rus işgal ordusunun Türkiye topraklarından çekilmesi bu koşulların tümüyle yerine getirilmesine bağlı olacaktı. Oysa Berlin Antlaşması'na göre, Türkiye aynı koşulları yerine getirmek için Batılı güçlere söz vermişti ama bu koşulların yerine getirilmesini sağlayacak bir Rus işgal ordusu artık yoktu.

Böylece Ermeniler Ayastefanos Antlaşması'yla Rusya'yı dost ve koruyucu olarak kucaklarken Berlin Antlaşması gereği Batılı güçlere güvenmek zorunda kalmışlardı. Oysa, sözü geçen bu ihtilafli bölgelerde, güçlerin karşılıklı çıkarları çatışıyordu ve Abdülhamit bu güçleri her an birbirlerine düşürebilir ve bundan yararlanabilirdi.¹⁴⁰ Gerçekten kimi tarihçiler Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili hükümlerinin değiştirilmesini, sultanın, Batılı güçler arasında güvensizlik yaratarak onlara karşı kullandığı yetenekli diplomasiye atfediyorlar.¹⁴¹ Ancak, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ermeni reformlarını, imza sahibi güçlerin güvencesi altına koymuştu ve bu güçlere böylece Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hakkı tanıyordu.¹⁴² Ancak, Ermeniler, Anadolu'nun birçok yerinde dağınık bir şekilde yaşadıkları için, 'Ermenilerin yaşadığı bölgelerde' yapılması öngörülen reformların uygulanması çok geniş bir alana yayılmış oluyordu ve Avrupa'nın, tüm Türkiye'yi kontrolü altına almadan bu reformların uygulanmasını denetlemesi olanaksızdı.¹⁴³

Berlin Kongresi'ne katılmış Ermeni Kurulu sonuçtan memnun kalmamıştı, çok küçük bir başarı elde ettiklerine ve başvurularına önem verilmediğine inanıyorlardı. Öne sürdükleri programda uydurma nü-

fus istatistiklerine yer vererek, 'Özerk Ermeni bölgesi'nde 1,172,000 gayrimüslime karşın sadece 528,000 Müslüman¹⁴⁴ yaşadığını iddia ediyorlardı; oysa bu tamamen asılsızdı. Buna ek olarak, Doğu Anadolu illeri için Lübnan modeli bir *sancak* yönetimi öngörmüşlerdi. Padişah tarafından atanan ama Batılı güçlerin izniyle görevden alınabilecek Hristiyan (mümkünse Ermeni) bir genel vali atanmasını, mali ve adli konuların yeniden gözden geçirilmesini, göçmen unsurların katılmaya-çağı bir milis ve jandarma gücü kurulmasını talep etmişlerdi. Bunların hiçbirini Berlin Antlaşması'nda yer almamıştı.¹⁴⁵

Ermeni Kurulu, 61. maddeyi yetersiz bulmuştu, 13 Temmuz'da şu resmi protestoyu yayınladı:

Ermeni Kurulu son derece ılımlı taleplerinin kongre tarafından kabul edilmemiş olmasından üzüntü duymaktadır... Ermeniler aldatılmış olduklarını şimdi fark etmişlerdir, hakları tanınmamıştır, kadim kiliselerinin ve milliyetlerinin bağımsızlığını sürdürmenin onlara hiçbir yarar getirmediğini anlamışlardır.

Ermeni Kurulu, doğuya dönecek ve almış olduğu dersi de beraber götürecektir. Avrupa Ermeni halkının yasal taleplerini karşılayıncaya kadar haykırmaya devam edecektir.¹⁴⁶

Türk tarihçilere göre bu Ermeni protestosunun metninin son bölümü şöyleydi:

Ermeni Kurulu doğu ülkelerine dönecek; mücadele ve ihtilal olmadan hiçbir şeyin sağlanamayacağı dersini de akıldan çıkarmayacaktır. Haklı istekleri Avrupa tarafından tatmin edilinceye kadar Ermeniler, dilekçe göndermekten asla vazgeçmeyecektir.¹⁴⁷

Açıkçası, antlaşmanın 61. maddesi, Ermenilere yurtlarına dönerek savlarını kanıtlamalarını ima ediyordu.¹⁴⁸ Ermeni Kurulu İstanbul'a döndükten sonra kurul lideri Khrimiyan, Ermeni halkına, diğer küçük ulusların kongreye demir kepçelerle geldiklerini ama Ermenilerin kâğıt kepçeler taşıdıklarını acı bir dille anlattı. Bu açıkça Bulgarların yaptığı gibi isyan etmeye davet demektir, ama Ermenilerin çoğunluğu hâlâ İngiltere'nin kendilerine yardıma geleceği umudunu besliyordu. Bu umut ve Kıbrıs Sözleşmesi'nin görünürdeki parıltısı, ayrıca Berlin

Kongresi'nin 61. maddesinin sağlamış olduğu güçle patrik şimdilik istifa etmekten vazgeçmişti. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde sağlamış olduğu etki ve prestije dayanarak Ermenilere, hedeflerine ulaşma şansı vereceği inancına yol açmıştı.¹⁴⁹

Ermeni Ulusal Meclisi, patrikten Berlin Kongresi'nin sonucunun anlamını açıklamasını istediğinde, Nerses 21 Temmuz günü mecliste okunan yazılı açıklamasında şöyle diyordu:

Berlin Kongresi'nin 61. maddesi hakkında üzülecek tek bir nokta varsa o da sorunumuzun çözümlenmesini kısmen geciktirmesidir; ulusun beklentilerine cevap vermiyor ve gelecek için hiçbir umut vermiyor. Ama hangi ulus hedeflerine hemen kavuşmuştur?

Başlamış olduğumuz işi sürdürelim. Bu denli bir iş ne bir günde ne de bir kişi tarafından başarılabilir. Gelecek için hazırlanalım. Ermenistan'a gidelim. Milletimizin yetenekli, tanınmış ve yurtsever eğitimcilerini ve papazlarını Ermenistan'a gönderelim. Doğru yolu gösterenlerimiz, öğretmenlerimiz ve ateşli gençlerimiz Ermenistan'a gitsin. Bugün her günden fazla ölçülü, ileri görüşlü ve etkili çalışmalıyız.¹⁵⁰

Fakat ne Nerses ne de diğer Ermeni liderler, İngiltere yönetiminin, Ermenilerden daha çok, Ermenilerin yaşadığı, Akdeniz'den geçerek Hindistan yoluyla Rusya arasında bir tampon bölge oluşturan topraklarla ilgilendiğini anlamışlardı.¹⁵¹ Lord Salisbury'nin Berlin Antlaşması'na 61. maddenin eklenmesine aracı olmasının tek nedeni, Rusya'yı, kendi gizli amaçları için Türkiye'nin doğu illerini Balkanlaştırma fırsatından yoksun bırakmaktı.¹⁵²

3

İngiliz Koruyuculuğu Altında Ermeniler

(Ağustos 1878–Ağustos 1886)

Bağımsız Bir Ermeni Bölgesi Kurma Çabaları

1878 yılında Kıbrıs ve Berlin antlaşmalarının imzalanmasının hemen ardından İngiliz yönetimi, Osmanlı yönetimine, Doğu Anadolu’da yapmaya söz verdiği reformları gerçekleştirmesi için baskı yapmaya başlamıştı. Lord Salisbury, Layard’a yazdığı mektupta, ‘reformların niteliği’ konusunda padişahın, bizzat Layard ile görüşeceğini bildirmiş ve ona, Hristiyanların çoğunlukta olduğu bölgelerde ‘yöneticilerin karıştığı suistimal olaylarını’ saptamak üzere yerel temsilci kurulları kurulmasını sağlamayı önermişti. Salisbury’nin inancına göre, düzeni korumak için, Avrupalı subaylardan oluşan bir ‘özel jandarma’ gücü oluşturulmalıydı. Ancak, Salisbury Layard’ı uyararak, İngiltere’nin sultanın egemenliğine müdahale ettiği izlenimini vermemesi için, bu güce İngiliz subaylarının katılmasını önermemesi uyarısında bulunmuştu. Ayrıca, vergi sisteminde ve adaletin uygulanmasında iyileştirme yapılması gerekliydi; bu da, Avrupalı danışmanların yardımıyla yansız ‘devlet mahkemeleri’ kurulmasını gerektiriyordu.

Layard bu yönergeleri alır almaz Osmanlı yönetimine bir nota göndermiş ama yeni atanmış Sadrazam Safvet Paşa ve öteki Osmanlı yetkilileri bu notayı tepkiyle karşılamışlardı. Denetim görevlerine Avrupalıların atanması önerisi hoş karşılanmamıştı, üstelik reformların uygulamaya konması için gereken fon yoktu. İstanbul’daki bir grup bakan ve birçok üst düzey yetkili Osmanlı İmparatorluğu’nun iç işlerine karışılmasına kesinlikle karşıydı. İngiliz Hükümeti’nin reformlar konusundaki direnişini, Avrupalıların Türkiye’nin iç işlerine karışmak ve sultanın egemenlik haklarına ve Türkiye’nin bağımsızlığına bir sal-

dırı olarak algılıyorlardı. Layard ise bu muhalefetin dış güçler tarafından cesaretlendirildiğine ve desteklendiğine inanıyordu.

Bu arada, Osmanlı yönetimi, Layard'ın vermiş olduğu notayı ve buna verilecek yanıtı devamlı tartışmaktaydı; konu birçok kez padişaha sunulmuştu. Padişah ile Safvet Paşa, İngiliz Hükümeti'nin arzusu doğrultusunda hareket etmek taraftarıydılar¹ ve bu da Osmanlı yönetiminin vermiş olduğu yanıtı yansıtmıştı. Bu yanıtta Babiâli, İngiliz yönetiminin tavsiyelerine uymak arzusunda olduğunu ifade ederek, Avrupa modeline uygun bir kolluk gücünün kurulması gereğini kabul ediyordu, ancak bu güçte bazı değişiklikler yapılarak ülke geleneklerine ve padişahın egemenlik haklarına uyumlu hale getirilmesi gerektiğini öne sürüyordu. Bu kolluk gücü Avrupalı subaylar tarafından örgütlenecek ama onların komutası altında olmayacaktı. Yabancı subaylar, kolluk gücü örgütleninceye kadar görevde kalacaklardı. Osmanlı Hükümeti adalet sisteminin de Avrupalı uzmanların yardımıyla geliştirilmesinden yanaydı ama her mahkemeye yabancı bir yargıcın atanmasına ve her kararda bu yargıçlardan izin alınmasına karşıydı. Çünkü onlar ülkenin dilini, yasalarını ve âdetlerini bilmedikleri için ortaya sorunlar çıkacaktı. Bunun yerine her ile müfettiş olarak atanacak Avrupalı yargıçlar, adaletin uygulanmasını denetleyebilirlerdi.²

Üstelik Salisbury'nin önermiş olduğu bu geniş kapsamlı reformların gerçekleştirilebilmesi için mali güce gereksinim vardı, bu nedenle padişah, İngiltere'den altı milyon sterlin tutarında borç istemişti.³ Daha önce de ordusunun gereksinimlerini karşılamak için aşırı derecede yüksek faizle borçlanmak zorunda kalmıştı. Layard'ın, Salisbury'nin tavsiyelerini iletmiş olduğu Safvet Paşa da, reform fikrini onaylıyordu, ancak adli görevlere getirilecek Türkçe bilen Avrupalı uzman bulmanın olanaksız olduğunu öne sürüyordu; Sefvet Paşa da reformların gerçekleştirilmesi için gereken paranın bulunmadığını vurguluyordu.⁴ İngiliz Hükümeti yeni borçlar sağlanması konusunda Osmanlı Devleti'ne yardım edemezdi, çünkü ülkenin para getirecek bütün kaynakları tükenmişti ve Osmanlı İmparatorluğu hızla iflasa doğru gidiyordu.⁵

Padişah ve hükümeti, içine sürüklendikleri bu pahalı savaşın neden olduğu mali durumun sıkıntılarını yaşarken, bu durumdan yaralanan Rusya, doğuda yaşayan Hristiyan azınlıkların koruyucusu rolünde, Türkiye Ermenileri arasında propagandayı hızlandırarak kışkırtmayı sürdürüyordu. Rus ajanlar iş başındaydı; öte yandan Kafkasya'da ya-

yınlanan gazetelerden biri olan, Tiflis'te basılan ve Türkiye Ermenileri tarafından çok okunan *Mushak* (İşçi) adlı gazete, Ermenileri Türkiye ve İngiltere'ye karşı kışkırtıyor, kendilerini korumak için Rusya'ya güvenmelerini telkin ediyordu.⁶

Rus-Ermeni yakınlaşmasının doğuracağı tehlikeden kaygılanan Layard, 18 Eylül'de padişah Abdülhamit'le görüşerek onu bu gelişmeler hakkında uyardı. Abdülhamit, Doğu Orduları Komutanı İsmail Hakkı Paşa'ya ivedilikle emir yolladı ve Ermenilerin korunmasını istedi. Hakkı Paşa, padişaha bölgenin sakin olduğunu ve Hristiyanların güvenliğinin kendi sorumluluğunda olduğunu bildirdi. Durumu Salisbury'ye ileten Layard şöyle diyordu:

"Ermenistan'daki gelişmeler konusunda Avrupa'yı aldatmak, Ermenileri Osmanlı Hükümeti'ne karşı ayaklandırmak ve panik yaratmak için komplolar kurulmuştur."

Görünüşe göre Ruslar ve Rus yanlısı Ermeniler, işgal edilmiş Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri korkutmak amacıyla yakında terk edilecek yerlerde Müslümanların, işgalci Rusları desteklemiş olan Ermenileri katledeceği haberini yayıyordu. Bu haber Trabzon'daki Konsolos Yardımcısı Alfred Biliotti ve Erzurum'daki Amerikan misyonundan R. M. Cole tarafından da doğrulanmıştı. Cole, Biliotti'ye yazdığı mektupta Erzurum'daki Hristiyanlar arasında, Müslümanların tehdit ve saldırıları nedeniyle panik yaratılmış olduğundan söz ediyordu.⁸

Eylül ayının ortalarına doğru durum biraz sakinleşmişti ama bu topraklarda yaşayan Ermenilerin birçoğu işgalci Rusya'yı desteklemiş oldukları için kaygılanarak ülkeyi terk ediyorlardı; Avrupa'nın, ulusal emellerine destek olacağı inancı kaybolmuştu. Rus yönetimi altına girerlerse beklentilerinin sona ereceğini biliyorlardı ama yine de Türkleri fena halde yaralamış olduklarını bildikleri için Rusya'ya göç etmeyi yeğliyorlardı. Oysa Ruslar, Ermenilerin Rusya'ya göç etmesini hiç desteklemiyordu, çünkü Biliotti'nin de ifade ettiği gibi; 'Ermeniler, Türkiye'de her an kışkırtıcı ve sorun yaratıcı bir unsur olarak kalmalıydı. Rus işgali sırasında, Ermenilerin Müslümanlara eziyet etmesine fırsat vermekle ortam yaratılmıştı'. Bizzat kendisi de Ermeni olan Rusya'nın Genel Kurmay Başkanı, korkulacak hiçbir şey olmadığı gerekçesiyle Ermenileri teskin etmeye çalışıyordu.

Müslüman aşiretler de Rusya'nın elinde güçlü bir araç haline gelmişti. Billiotti şöyle diyordu: "Bu aşiretlerin yaptığı zulüm ve yağmalama-

malar, Rusya'nın müdahalesi için bahane olacaktır... Yani, Ruslar hedeflerine ulaşmak amacıyla, haklarını korumak için Türkiye'ye savaş açmayı kabullenmiş oldukları Hristiyanları bizzat kurban ediyorlardı. Rusya, Ermenileri korkutmanın ve Müslüman halkı kışkırtmanın yolunu bulmaktan emindi."

Kışkırtılmış Müslümanların entrikaları Rusların Erzurum'u işgalı sırasında ortaya çıkmıştı; Dersim'den bazı aşiret liderleri Genel Vali Duhowsky ile görüşerek ileriye dönük iletişim planları yapmışlardı. Ayrıca, Müslüman aşiretlerini kışkırtarak sultanı devirmek amacıyla, Van, Bitlis, Siirt ve Cezire'ye Rus gizli ajanları gönderilmişti.⁹

Biliotti'ye göre, bu Rus entrikalarını önlemenin tek yolu İngiliz askeri güçlerinin 'Ermenistan'ı (doğu illerini) işgal ederek Rusların oyununu engellemek ve durumu İngiltere Hükümeti lehine çevirmektir. Böylece Ermeniler iyi ve güvenli bir yönetime kavuşacak, Müslüman aşiretler itaatkâr duruma gelecek, İngiltere'nin İran'la olan iletişimi güvence altına alınacak ve tüm reformlar kolayca uygulamaya konulacaktı. İngiltere tarafından işgal edilmiş Kıbrıs, yayılma politikasının, Suriye ve Konya-Karaman sınırlarına, oradan da Anadolu'nun kuzey bölgelerine yavaşça ulaşmasını sağlayacak bir merkez haline gelecekti. Aynı şekilde, işgal edilmiş olan 'Ermenistan'da güney bölgelerini etkileyerek kısa bir süre içinde Asya'nın yeniden canlanmasını sağlayacaktı. Böylece İngiltere, Rus tehdidi baş gösterince Hindistan'daki çıkarlarını etkin biçimde koruyacak olanaklara sahip olacaktı.¹⁰ Üstelik, İngilizler tarafından yönetilen bu bölge, Hristiyan halka öyle yararlar sağlayacaktı ki Ermeniler buralara toplanarak zamanla nüfusun çoğunluğunu oluşturabileceklerdi. O zaman, Biliotti'ye göre, 'Bağımsız Ermenistan' bir hayal olmaktan çıkacak ve hiçbir güçlkle karşılaşmadan varlığını sürdürebilecekti'.¹¹

Esasında Biliotti, sadece Rusya'nın yayılmasını önlemek amacıyla, Osmanlı yönetiminin, doğu illerinin İngilizler tarafından işgal edilmesine razı olacağına inanmakla safdillik ediyordu. Buna karşın Rusların bu yayılcı tutumu, hem Osmanlı, hem İngiliz hükümetlerini kaygılandırıyor. Özellikle Layard, Rusların faaliyet ve entrikalarından o kadar endişeleniyordu ki, Ermeni Patriği'yle görüşerek, Rusların Erzurum'dan çekilmesinden sonra, Osmanlı yönetiminin, Ermenilerin Müslümanlar tarafından misillemeye girişilmesine karşı öngördüğü önlemleri onunla tartışmıştı. Patrik, önlemleri yeterli bulmamış,

Ermenilerin Ruslara inanmalarını önlemenin ve padişaha sadık kalmalarını sağlamanın tek yolunun Ermenistan'a bir Ermeni genel vali atanması olduğunu ileri sürmüştü.¹²

Layard böyle bir atama yapılması için zamanın henüz uygun olmadığını; Müslümanların bir Hristiyan vali tarafından yönetilmeyi kabul etmeyeceğini ve buna karşı koymak için isyan ederlerse bunun Osmanlı yönetimini güç duruma sokacağını ve Hristiyanlar için de çok ciddi sonuçlara yol açabileceğini vurgulamıştı. Layard patrikten, Ermeni halkını sabırlı olmaya ikna etmesini ve Rus işgali sona erdikten sonra Osmanlı yönetiminin oralarda yetkisini sağlamlaştırıncaya kadar hükümetin öngördüğü önlemlerin desteklenmesini istedi. Patrik, güç durumunda olduğunu, çünkü Ermenilerin kendisini, savaş sırasında Ruslara katılarak Bulgarlar gibi bağımsızlığa veya en azından özerk bir yönetim kavuşmalarına engel olmak ve yanlış yola sevk etmekle suçladıklarını; bir Ermeni genel vali atanmasından başka, Osmanlı Hükümeti'nin yapacağı hiçbir şeyin inandırıcı olmayacağını vurgulamıştı. Patriğe göre, eğer bu olmazsa, Hristiyanların korunmasını denetlemek ve söz verilmiş olan reformların gerçekleşmesini sağlamak amacıyla bir Avrupa Komisyonu'nun kurulması gerekiyordu.¹³

Hristiyan (Ermeni) bir genel vali atanması sorunu Biliotti'nin özellikle ilgisini çekiyordu. Bu konuda Salisbury'ye yazdığı mektupta, 'olaksız ümitler peşinde' olan Ermenilerin bu atamadan pek memnun kalmayacaklarını ileri sürüyordu, zira atanacak genel vali, Osmanlı Hükümeti hizmetinde bulunan ve Rus yanlısı bir Ermeni olabilirdi ve bu da Ermenilerin yaşam koşullarını iyileştirme konusunda kesinlikle yarar sağlayamazdı. Bu durumda Ermeniler bağımsız bir prenslik kurmaktan başka hiçbir şeyden memnun olmayacaklardı.¹⁴ İngiliz general Baker Paşa da Ermenilerin bu planını olaksız, hatta tehlikeli bulmuş ve şu yorumu yapmıştı:

Ermenilerin özerklik planının ne kadar saçma olduğunu anlamak için ülkeyi iyi tanımak gerekiyor. Ermeniler her bölgede azınlıktadır ve genellikle nüfusun sadece üçte veya beşte birini oluşturmaktadırlar. Ermenilere özerklik vermek, onları Kürtlerin insafına bırakmak olacaktır... Durumları bugünküne oranla on kat daha kötü olacaktır. Üstelik böyle bir düşüncenin yaratacağı karışıklık Türkleri onlara karşı daha fazla düşman eder. Araştırmalarımın sonucu şunu gösteriyor: Bu böl-

gelerdeki yönetsel durum gerçekten acınacak bir halde olmasına karşın, Müslüman halk Hristiyanlardan daha fazla sıkıntı çekmektedir.¹⁵

İngiliz Hükümeti, o sırada, 'özerk bir Ermeni bölgesi' kurulmasını ve oraya Ermeni genel vali atanmasını desteklemiyordu, çünkü bölgenin Rusya'nın etkisi altına girmesi olasılığı vardı. Dolayısıyla bu Ermeni emelleri ve doğu illerinde süregelen Rus entrikaları konusunda elde etmiş olduğu raporlar üzerine Layard harekete geçerek Binbaşı Trotter'den, zaman kaybetmeden İngiliz Konsolosu olarak Erzurum'a gitmesini istedi. Layard ayrıca Rus ajanların bir süreden beri oralarında Türk Hükümeti'ne karşı hoşnutsuzluk yaratmak ve özellikle bağımsızlık peşinde olan Ermenileri kışkırtmakta ne ölçüde başarılı olduğunu ve Rus entrikalarının nasıl yürütüldüğünü saptaması konusunda da görev verdi.¹⁶

10 Kasım'da Erzurum'a varan Trotter, üç gün sonra gönderdiği raporda halkın ağır vergi koşullarından ve askerlerin yörede yerleşmesinden şikâyetçi olduğunu bildirdi. Şehir içinde durum fena değildi, fakat Rus işgali sırasında bazı Ermeniler polis olarak görev yapmış ve Müslümanlara kötü davranmış, onlara zulüm uygulamıştı. Rus Konsolos Yardımcısı bu nedenle bazı Ermenileri kırbaç cezasına çarptırmıştı. Rusların bölgeyi boşaltma zamanı gelince misilleme tehditleri duyulmuştu ve bu, Ruslar ayrılmadan birkaç gün önce Ermeniler arasında ciddi bir panik yaratmıştı. Ancak Osmanlı Komutanı Musa Paşa'nın çabaları sonucu hiçbir olay çıkmamış, her iki taraf da sakinleşmişti.

Ruslar çekilirken sınır yakınlarında çok sayıda Hristiyan, Rusya'ya geçmek istemiş, ama Ruslar buna izin vermemiş ve onları Türk topraklarına geri göndermişlerdi. Tebriz'deki İngiliz Konsolosu'na göre bu davranış Rusların 'bu talihsiz insanlar'ın sıkıntılarını Osmanlı Hükümeti'ne karşı alet olarak kullanmak istediğinin göstergesiydi. Ruslar, kendilerinin neden olduğu bu durum sonucu Ermenilerin başına gelecek herhangi bir felaketten Osmanlı Hükümeti'ni sorumlu tutacaklardı.¹⁷

Yeni Osmanlı Kabinesi ve Öngörülen Reformlar

1878 yılının sonlarına doğru Türkiye'nin doğu illerindeki önemli kentlerde, Hristiyanlara ve özellikle Ermenilere yapılan muameleyi de-

netlemek amacıyla İngiliz konsoloslukları kurulmuştu. Konsolosların buralardaki varlığı ve Hristiyanlara gösterdiği sempati Ermenilerin umutlarını yeniden artırmıştı.¹⁸ Birçoğu, İngiltere'nin ülkenin yönetimine el koyacağına inanıyordu. Bilgili bir gezgin olan H. Tozer şunları yazmıştı: "İngiltere'nin doğu illerini koruyuculuğu altına almasından sonra oralara askeri ataşelerin atanmış olması, yerlilerin aşırı umutlanmasına neden olmuştu. Her yerde İngilizlerin ülkeyi yönetmek için geldikleri inancı egemendi ve her yanda, en azından Küçük Asya'da, bu konuyla ilgili raporlar sevinçle karşılanmıştı."¹⁹

Aynı şekilde, Henry C. Barkley de 1878 sonlarında şu görüşleri öne sürmüştü: "Bütün Ermeniler, İngiltere'nin Anadolu'nun yönetimini ele geçireceğine inanıyor ve o mutlu günü sabırsızlıkla bekliyorlardı...Nereye gitsek herkesi İngiltere'nin müdahale edeceği konusunda umutlu bulmuştuk. Tüm sınıflar, Türkler ve Hristiyanlar bu mutlu olayın gerçekleşmesini bekliyorlardı."²⁰

İleriki yıllarda, Ermeni ihtilalcilerinden Han Azad, anılarında bu dönemden söz ederken aynı duyguları yansıtıyordu: "(Ermenilerin) hepsinin aklında, çakılmış bir çivi gibi, sadece tek bir görüş vardı: Bulgaristan, Rusya'nın müdahalesiyle özgürlüğüne kavuşmuştu; Ermenistan da İngiltere'nin yardımıyla bağımsızlığa neden kavuşmasın?"²¹

Hiç kuşkusuz, Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Sözleşmesi, Ermeniler üzerinde büyük etki yapmıştı, çünkü onlara özel ayrıcalıklar sağlama hakkına sahip oldukları izlenimini vermişti ve bu görüş kolayca abartılarak bir Ermeni Krallığı veya en azından özerk bir Ermeni bölgesi kurma biçimine dönüşebilirdi. Eliot şöyle diyordu: "Alelade halk, bu görüşlerin gerçekleşmesi için İngiltere'ye güveniyordu; oysa İngiltere Türkiye ile dostluk ilişkilerini sürdürmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatma amacı güdüyordu."²²

Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu bir kabine krizi geçirmektedir. 5 Aralık 1878'de Padişah Abdülhamit, yeni bir kabine kurmuş ve savaşın getirmiş olduğu güçlükleri yenmek, barış ve reform yapmak niyetinde olduğunu açıklamıştı. Padişah, bir süre önce yönetime sunulmuş reform projelerinin derhal yürürlüğe girmesini sağlayacak bir fermanı yakında ilan etmeye söz vermiş, Sadrazam Hayreddin Paşa'ya ve diğer nazırlara, reformların bir an önce uygulanmasını sağlayacak gerekli düzenlemenin yapılmasını emretmişti.²³ Sadrazam, reformları yapmaya gönüllüydü; olağan ziyaretini yapan Patrik Nerses'e, Ermenilere kar-

şı iyi niyet beslediğini; padişahın da isteği doğrultusunda, Ermenilere adil ve eşitlikçi davranılacağı konusunda güvence vermişti.²⁴

21 Aralık sabahı padişah, Büyükelçi Layard'ı kabul ederek, İngiliz Hükümeti'ne vermiş olduğu söz gereğince, sadrazama reformların bir an önce uygulanması emrini vermiş olduğunu bildirdi. Layard, İngiliz Hükümeti'nin bu gelişmeden duyduğu memnuniyeti dile getirdi ve reformların, doğu bölgesinde iki ilde, zaman kaybetmeden uygulamaya konulmasını arzu ettiklerini bildirdi. Padişah yanıtında, İngiliz Hükümeti'nin önerilerine göre davranmaya söz verdi, örnek olarak da, sınır düzenlemesi için Yunanistan'a toprak önerisinde bulunduğunu hatırlattı. Avrupa'nın bütün isteklerini yerine getirmek için elinden gelen her şeyi yapmış olduğunu, Berlin Antlaşması'nın tüm maddelerini yerine getirmeyi istediğini ve böylelikle Rusya'nın Türk topraklarını bir an önce terk ederek, kendi yönetimini yeniden inşa ederek canlandırma fırsatını vereceğini umduğunu ifade etti. Ancak, bu antlaşmanın uygulanmasında karşılaşılan ciddi güçlükler konusunda Avrupa hiç yardımcı olmuyordu ve padişah, halkının çıkarlarıyla onlardan beklenen özveriye bir dengeye oturtmak ve aynı zamanda ülkesinin egemenlik haklarını korumak zorundaydı.

Layard, İngiliz Hükümeti'nin bu güçlükleri anladığını ve ona bu konuda yardımcı olmayı dilediğini ifade ediyordu, ancak İngiliz kamuoyunu reformlar konusunda memnun ederek İngiliz yönetimini güçlendirmek gerekliydi. Esasında bu reformlar tüm uyrukların yararınaydı. Konuşmanın sonunda Abdülhamit konuyu yine İngiltere'den istediği borç konusuna getirdi: Para yokluğunda reformlar yapılamazdı. Layard, Lord Salisbury'nin Osmanlı Devleti'nin mali durumunun ne kadar acınacak bir halde olduğunu çok iyi bildiğini ve bu durumun İngiliz yönetimince ciddi biçimde dikkate alınmış olduğunu açıkladı.²⁵

Bu arada İngiltere ve Rusya'nın²⁶ baskısıyla, Osmanlı Hükümeti, Anadolu'nun doğu bölgelerine, Şubat 1879'da, Hristiyanların şikâyetlerini araştırmak amacıyla iki komisyon gönderme kararı almıştı. Her komisyon, bir Türk ve bir Ermeni memurdan oluşacak ve rütbeleri eşit olacaktı. Komisyonlardan birisi kuzeyde, Erzurum ve Van illerinde, Ermeni ve Müslümanların yaşadığı bölgeleri, öteki komisyon ise güneyde Diyarbakır ve Halep'i de içine alan bölgeleri ziyaret edecekti.

Ancak Türk tarihçi Kamuran Gürün üç komisyondan söz eder; Yusuf Paşa ve Nuryan Efendi'den oluşan 1. komisyon, Erzurum ve Van

bölgesini; Abidin Paşa ve Manas Efendi'den oluşan 2. komisyon, Diyarbakır ve çevresini ve Sait Paşa ile Sarkis Efendi'den oluşan 3. komisyon da Halep ilini ziyaret edecekti.²⁷

Layard, Hayrettin Paşa'ya bir İngiliz konsolosunun da komisyona katılmasına itirazı olup olmadığını sormuştu. Sadrazam bunu hemen kabul etmemiş ama Layard'ın bu önerisinin reddedilmeyeceği izlenimini vermişti.²⁸ Layard kısa süre için İstanbul'dan ayrılmak üzere olduğundan, padişah onu 18 Şubat'ta saraya davet etti. Layard bu fırsattan yararlanarak, Abdülhamit'e, söz vermiş olduğu reformların bir an önce uygulanması gerektiğini tekrar hatırlattı. Padişah vermiş olduğu sözleri unutmadığını; bir kolluk gücü kurulması konusunda ilerleme kaydedilmiş olduğunu ve kimi bölgelerde derhal yeni reformlar yapılması için gerekli adımların atılmış olduğunu hatırlattı.²⁹

Layard'ın yokluğunda, Anadolu'da araştırma yapacak komisyonların kurulmuş olduğunu haber alan Ermeni Patriği Nerses, İngiliz Maslahatgüzarı Edward B. Mallet'ye bir mektup göndererek, Ermeni toplumunun, Anadolu'daki reformların başlatılmasına nezaret edecek uluslararası bir komisyonun İstanbul'da kurulmasını istediğini ama Babiâli'nin bunu reddettiğini bildirmişti. Bunu takiben, Ermeni toplumu, Türk müfettişlere Ermeni müfettişlerin eşlik etmesini istemiş, ancak bu önerisi de geri çevrilmişti. Hükümet, Anadolu'da reformları uygulamak ve oralarda yerel gereksinimleri karşılayacak özel komisyonlar kurmak amacıyla müfettişler göndermek üzere olduğuna göre, Ermeniler de bu komisyonlarda kendi yerel temsilcilerinin bulunmasını istiyorlardı. Ayrıca, Müslüman aşiretlere karşı koruma sağlamak için karma bir polis gücü kurulmasını, orada yaşayan toplumların sayısal oranını aksettiren karma mahkemeler oluşturulmasını, halkı tatmin edecek tarımsal yasalar geçirilmesini istiyorlardı.³⁰ Mallet bu mektubun bir kopyasını da Babiâli'ye göndermeyi ihmal etmedi.

Patrik, Rus yönetimi altında yaşayan Ermenilerin acınacak durumlarının herhalde farkındaydı, çünkü İngiliz Büyükelçiliği'ne gönderdiği mektupta 'Özerk Ermeni bölgesi' konusuna hiç değinmemiş ve bu bölge için bir genel vali atanmasından hiç söz etmemişti. Gerçekte bu sıralarda Kafkaslar'da, Rusların Ermenilere kötü davrandıklarını doğrulayan haberler duyuluyordu. Ermeni eşrafından birisi bu konuda Biliotti'ye şunları söylemişti: "Biz savaş günlerinde bile Türk yönetimi altında şimdikine oranla daha mutluyduk."³¹ Ancak, Türkiye'de re-

formlar konusunda hâlâ fazla bir ilerleme görülüyordu. Abdülhamit, 1878-79 kışından beri İngiltere'den uzaklaşmaya başlamıştı, çünkü İngiltere hem borç para vermekten kaçınıyor, hem de reformlar konusunu dayatıyordu. Padişah, Rusya'yla bir anlaşma yapılmasını olumlu karşılayacağı izlenimi vermeye başlamıştı.³² Türkiye üzerindeki İngiliz etkisi Rus savaşıdan bu yana gittikçe azalıyordu ve bunun nedeni de açıktı; Müslümanlar İngiltere'nin kendilerine destek olacağını umuyor, destek gelmeyince de İngiltere'yi suçluyorlardı. 4 Haziran'da imzalanmış Kıbrıs Sözleşmesi onları biraz ümitlendirmişse de buradan da bir sonuç çıkmamıştı. Diğer yandan Türkiye'nin en çok ihtiyacı olduğu bir sırada İngiltere onu ortada bırakmıştı; İngiltere'nin İslamı koruduğu iddiası, Afganistan'da yaptığı savaşla çürütülmüş, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma isteğinin sahte olduğu ise İngiltere'nin Kıbrıs'a el koymasıyla kanıtlanmıştı.³³

Ermeniler, İngiltere'nin bu politikasını çok iyi biliyor ve reformlar konusunda, çıkan her fırsatı kullanarak şikâyetlerini sürdürüyorlardı. Örneğin, Ermeniler, 20 Mayıs 1879'da, Doğu Rumeli sorunuyla ilgilenen İngiliz temsilci Sir. H. Drummond Wolff'un İstanbul'da bulunmasından yararlanarak, Berlin Konferansı'na da katılmış Beşiktaş Ermeni Başpiskoposu Horen Narbey ve daha sonra Osmanlı Dışişlerinde müşteşarlık yapacak Artin Dadyan aracılığıyla İngiliz temsilciye başvurduklar ve Doğu Rumeli'ye uygulanan statünün 'Ermenistan'a (doğu illerine) de uygulanmasını önerdiler. Drummond Wolff onlara, ilkelerine sempatisi olmakla birlikte kendi görevinin Avrupa kıtasıyla sınırlı olduğunu anlattı, ancak önerilerini Salisbury'ye ileteceğine söz verdi.³⁴ Drummond Wolff, 'Rus etkisi altında ve tehlikeli bir adam' olarak tanımladığı Artin Dadyan'ın, Rus yanlısı bir Osmanlı devlet adamı olan Mahmut Nedim Paşa'nın³⁵ güvendiği birisi olduğunu ve bunun ilk adımı olarak, Erzurum ve Sivas'a birer Hristiyan genel vali, Diyarbakır'a ise Hristiyan bir vali veya murasarrıf atanmasını önermiş olduğunu Salisbury'e rapor etmişti.³⁶

Bu arada, patrik her zamanki gibi, Layard'a Berlin Antlaşması'nın maddelerinin uygulanmadığından şikâyet ediyordu. Şikâyet mektubu Layard'a Horen Narbey tarafından verilmişti. Narbey, Avrupa Komisyonu'nun Doğu Rumeli için tasarladığı yasal statüyü andıran ve bir genel vali yönetiminde özerk bir Ermeni ilinin hemen kurulmasının ne kadar ivedi olduğunu uzun uzun anlatmış, Layard ise Osmanlı

yönetiminin verdiği sözleri tutması için elinden gelen her şeyi yapacağını söylemekle yetinmişti.³⁷

Bu mektup ve Binbaşı Trotter'la 'güvenilir bazı kişilerin' Türkiye'nin doğusundaki durum hakkında verdikleri endişe verici raporlar sonucu, Layard hüküm süren anarşinin ve Hristiyan halka yeterince korunma sağlanamaması, reformların başlatılmamasının doğuracağı tehlikeler konusunda Osmanlı Hükümeti'ni uyardı. Bu uyarıyla Layard, kabinede sert bir muhalefetle karşılaşan sadrazamın ve hariçiye nazırının elini güçlendireceğini umuyordu. Layard, bu gelişmeleri Salisbury'ye duyururken, bir önseziyle şöyle diyordu:

Babıâli, dikkatli davranmaz, ileri görüşlü ve zeki bir davranış içine girmezse, bir gün, savaşa yol açmış olan Bulgar sorunu gibi Anadolu'da da bir Ermeni sorunuyla karşılaşacaktır. Bir Ermeni ulusu yaratmak amacıyla aynı entrikalar sergilenebilir ve durum öyle bir kerteğe getirilebilir ki, Hristiyanların zorbalığa karşı yardım çılgınları Avrupa'nın işe el koymasına neden olabilir.³⁸

Kıbrıs Sözleşmesi'nin birinci yıldönümünde, reformların büyük kısmı hâlâ gerçekleşmemişti. Ermeniler, hâlâ Anadolu'da güvensizlikten ve eşitsizlikten şikâyetçiydiler. Layard ise, Çerkezlerin ve diğer 'çapulcuların' hem Müslümanlara, hem de Hristiyanlara yaptıkları zulmü kınıyordu. Sadrazam Hayrettin Paşa ve Hariciye Nazırı Kara Todorî Paşa, Layard'ın şikâyetlerini haklı buluyorlardı. Sadrazam, Anadolu'daki üç ilde reformları hemen başlatmaktan yanaydı ama mali durum buna hâlâ büyük engel oluşturuyordu.³⁹

Reformların uygulanmasında kaydedilmiş olan gecikme Ermeni Patriği'yle İngiliz Büyükelçisi arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine yol açmıştı. 1879 Haziran ayının ortalarında, patrik Osmanlı yönetiminin, Rumeli'de yaşayan 4000 göçmeni Anadolu'da Muş kentine taşıyacağını öne sürerek şikâyetle bulunmuştu. 20 Haziran'da Layard kendisini görmeye gelen patrikten bu konu hakkında ayrıntılı bilgi istemiş ama tatmin edici bir yanıt alamamıştı. Layard, Salisbury'ye gönderdiği raporda, patriğin, 'Ermeni sorununu gündemden düşürmemek amacıyla, bu tip şikâyetleri sürekli olarak yabancı elçiliklere iletmeyi âdet edinmiş olduğunu' bildirmişti. Layard'a göre, bu şikâyetler genellikle ya abartılmış ya da hiçbir dayanağı olmayan demeçlerdi.⁴⁰ Bunu,

Layard'ın canını sıkan başka gelişmeler de izlemişti. İngiliz Büyükelçisi, patriğe Batı Anadolu'daki siyasal dengeleri altüst edecek, padişahın yetkisini tehlikeye atacak ve sonuç olarak bizzat Ermenilere zarar verecek entrikalardan sakınması uyarısında bulunmuştu. Patrik gerçekten halkının mutluluk ve refahını istiyorsa, bu denli 'çılgın ve uygulanması olanaksız projeler yerine, yetkisindeki tüm yasal olanakları kullanarak 'iyi ve adil bir yönetim sağlamasını' önermiş ve bu konuda kendisine azami desteğin verileceğini söylemişti. Layard, Salisbury'ye, patrikle yaptığı bu gerçekçi görüşmeyi açıklarken, patriğin çevresindeki bazı kişilerin etkisi altına girdiğini ve bunların onu entrikaya sürüklediklerini, bu durumun da 'Ermenilerin gerçek çıkarlarına' yararı olmayacağını belirtmişti.⁴¹

Bu arada Layard ile patrik arasındaki sürtüşme devam ediyordu. Haziran ayında Layard tarafından Doğu Anadolu'ya bir İngiliz konsolos atanmasına canı sıkılan patrik bunu da hemen İngiliz yönetimine şikâyet etmişti. Bu konsolosun gerçek adıyla 'Ermenistan'a atanmış olduğunun bildirilmesi gerektiğini iddia ediyordu. Patriğin bu şikâyeti yerel bir gazete olan *Phare du Bosphore*'da yayınlandı ama Layard, patriğe hiçbir yanıt vermedi. Salisbury'ye gönderdiği raporda, Avrupa ve Rusya'nın desteğiyle Anadolu'da özerk bir Ermeni bölgesi kurulması için çaba harcadığını ve bu bölgenin sonuçta bağımsız bir devlet haline gelebileceğini öne sürüyordu. Babiâli, özellikle Avrupa Türkiye'sinde yaşadığı acı deneyimlerden sonra, böylesi çabaları hiç cesaretlendirmiyor ve 'Ermenistan' adıyla tanımlanan bir bölgeyi tanımıyordu.

Ancak Layard sürekli olarak Babiâli'yi, söz vermiş olduğu reformları bir an önce gerçekleştirmezse, çok geçmeden 'Ermeni sorunu'nun hatta benzeri başka sorunların ortaya çıkacağını ve hem padişahın yetkisine zarar vereceği hem de toprak kaybına mal olacağı uyarısını yapıyordu.⁴²

Patrik Nerses'in entrikaları Salisbury'yi de kaygılandırıyor. Anadolu'daki İngiliz temsilcilerinin gönderdiği raporlara da dayanarak Ermeniler arasında, büyük olasılıkla Rusya'nın da desteğiyle, özerk bir Ermeni bölgesi kurmak için gizli bir akım başlatılmış olduğuna inanıyordu.⁴³ Salisbury bu tahminlerinde haklıydı, çünkü o sırada Zeytun bölgesindeki Ermeni asiler yoğun bir faaliyet içindeydiler.

Zeytun İsyanı

Zeytun, Halep iline bağlı dağlık bir bölgeydi. Zeytun kasabası Çırık Dağı'nın eteklerinde, Çavdar Deresi ile Tekke Deresi'nin birleştiği yerde kurulmuştu. Arazi çetin, halk sert tabiatlıydı. Kasaba dört semte ayrılmıştı, Yeni Dünya, Süren Oğlu, Kargalar ve Boz Bayır adıyla anılan semtlerin her biri, önceleri birbirinden bağımsız, bir *İşhan*'ın yönetimindeydi. Aşiret ağaları burada yaşayan köylülerden vergi topluyordu. Yokuş ve dar sokaklarda çoğu kez kanlı sahneler sergileniyordu, zira aşiretler birbirleriyle sürekli savaş halindeydi. Boz Bayırlı bir kişinin Yeni Dünya'daki bir kiliseye girip ibadet etmesi veya bunun aksi, çok ender rastlanan bir olaydı ve bu hoşgörüsüzlük diğer bütün bölgelerde egemendi. Kasabada 1270 Hristiyan ve 30 Müslüman hane vardı, kasaba dışındaysa 7 Hristiyan ve 22 Müslüman köyü bulunuyordu. Bu köy sakinleri sürekli olarak birbirleriyle savaşıyorlardı. Bölge 1545'ten beri eşkıyalığa ve isyanlara sahne olmuştu. Ermeniler arasındaki genel huzursuzluk nedeniyle, oralarda yaşayan birçok Türk başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştı.

Zeytun Dağları'nda yaşayan Ermeniler, 1877 yılında Türk-Rus Savaşı'ndan yararlanarak, yönetimin, savaş nedeniyle para ve hayvanlarına el koyması yüzünden, Babık (Babıkyan) adlı bir eşkıyanın önderliğinde isyan ederek, Türk komşu aşiretlere saldırıp köyleri talan etmişler, Bozdoğan Yürük aşiretinden birçok kişiyi yaralamışlardı. Halep ve İstanbul'dan gönderilen askerler tarafından, 1878 Eylül ayında etkisiz hale getirilen asiler, hükümetin önerdiği koşulları kabul edince huzur yeniden sağlanmıştı. Askeri birlikler, başka yerlerde de gereksinim olduğundan bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştı. Kasım ayının başlarında, İstanbul'dan Zeytun'a gelen 'Deli Papaz' adlı bir rahip tarafından kışkırtılan halk bütün bölgede yeniden isyan etmişti. Bunun üzerine, yeniden Zeytun bölgesine ivedi olarak üç tabur asker gönderilmesi emredilmişti.⁴⁴

Bir sabah Zeytun Kaymakamı uykudan kalkınca, cami ve hükümet binalarını alevler içinde buldu. Kaymakam Maraş'a kaçtı. Bunun üzerine, etkin bir kişiliğe sahip Halep Valisi Kamil Paşa, askeri birliklerle derhal Zeytun'a giderek 200 kişiyi tutukladı, 1200 silah ele geçirdi ve taraftarlarıyla birlikte dağa çıkmış Babık, Katsof, Basterma gibi elebaşları yönetime teslim olmaya çağırdı. Teslim olmayı reddettiler. Bunun

üzerine, Kamil Paşa, haydutların eşlerini (toplam olarak 8 kadını) toplayarak, beraberinde Halep'e götürdü. Kamil Paşa'nın bu davranışı, Halep'teki İngiliz Konsolosu M. Henderson'u epeyi kızdırmıştı; derhal Ermeni asilerden yana tavır takınarak Zeytun haydutlarına destek çıktı. Onlarla gizli iletişim kurdu ve toplantı yaptı. Konsolos, Ermeniler sanki İngiliz koruyuculuğu altındaymış gibi davranarak Ermeni tutsakların serbest bırakılması ve dağlara kaçmış asilere af uygulanması için Kamil Paşa'ya büyük baskı uyguladı.

İngiliz Konsolosu M. Henderson, Kamil Paşa'nın yetkisini kırmak ve Ermeniler arasında İngiltere'nin etkisini ve kendi saygınlığını artırmak konusunda kesin kararlı görünüyordu. Salisbury'ye gönderdiği raporlarda, Kamil Paşa'ya karşı sert saldırılarda bulunmuş, Salisbury'yi yanlış bir şekilde yönlendirmişti. Halep Konsolosu'nun Kamil Paşa hakkında yazdığı raporları okuyan Salisbury o kadar içerlemişti ki, 4 Aralık 1878'de, Büyükelçi Layard'ın dikkatini 'bu mutsuz insanlara sebepsiz yere gösterilen vahşet'e çekerek Osmanlı Hükümeti'ne bir nota gönderilmesini ve Halep Valisi'nin davranışlarının şiddetle kınanmasını önermişti.

Layard, 18 Aralık'ta Salisbury'ye gönderdiği gizli bir mesajda Türk yetkililerin bu olayda gerçekten nasıl davrandığını saptamanın ve durum hakkında gerçekçi bir sonuca varmanın güçlüğünden söz ediyordu. Henderson Halep'e gelmeden önce çok güvendiği üst düzey İngilizlerden, Kamil Paşa hakkında çok olumlu bilgiler almıştı. Kamil Paşa'yı Layard'a, namuslu, dürüst ve yetenekli bir kişi olarak tanıtmışlardı. Başkonsolos Elridge, o sırada Beyrut'ta vali olan Kamil Paşa'yı hem resmi, hem de gayriresmi olarak çok yakından tanıyordu ve onu Layard'a 'tanıdığım en iyi Türk vali' diye tanımlıyor, Kamil Paşa'nın, Suriye Genel Valiliği'ne getirilmesini önerdiğini belirtiyordu. Osmanlı Bankası Müdürü M. Foster ve Kamil Paşa'yı yakından tanıyan daha birçok kişi de onun karakteri hakkında çok olumlu konuşmuşlardı. Kamil Paşa, Avrupa'da eğitim görmüştü, İngilizce konuşuyor, hatta biraz da yazabiliyordu. Oysa Henderson Halep'e vardığı günden beri Kamil Paşa'yı cahil, yozlaşmış ve yeteneksiz bir vali olarak tanımlamış, kendi bölgesini mahvetmekte olduğunu iddia etmiş, aleyhinde o kadar büyük iddialar öne sürmüştü ki, Layard konuyu sadrazamın dikkatine sunarak, Kamil Paşa'nın istifasını istemek zorunda kalmıştı.⁴⁵

1879 Şubat'ının ortalarına doğru Zeytun'da durum daha da kötü-

leşmişti, çünkü etraftaki Müslüman köy sakinleri, Ermenilere silahla karşı koymaya başlamıştı. Kamil Paşa Zeytun halkını isyana kışkırttığı⁴⁶ gerekçesiyle patriği suçlayınca Salisbury harekete geçerek, sadrazamı, olayların derhal önünü alması konusunda uyardı; aksi takdirde İngiliz Hükümeti'nin, konuyla ilgili belgeleri parlamentoya sunacağını, bunun, 'Osmanlı Hükümeti'nin bu kötü yönetimine karşı' İngiliz kamuoyunda infial yaratacağını ve Osmanlı yönetiminin kınanacağını bildirdi.⁴⁷ Bunun üzerine Babıâli, 23 Şubat'ta Halep'in 'en iyi valisi'ni görevden alma ve Zeytun bölgesine olayları araştırmakla görevli bir komisyon gönderme kararı aldı.⁴⁸ Salisbury bu gelişmelerden çok memnun olmuştu.

Nisan ayı başlarında, içinde Mazhar Paşa ve (Ermeni) Nuriyan Efendi'nin de bulunduğu bir imparatorluk komisyonu, Zeytun bölgesindeki olayları incelemek ve uygulanacak reformlar konusunda bir proje hazırlamak üzere bölgeye gönderildi. Bu komisyona, Halep bölgesi yeni genel valisi Galip Paşa'yla, komisyona yardımcı olmak için Layard'ın seçmiş olduğu İngiliz Askeri Ataşesi Albay Chermside da eşlik ediyordu.⁴⁹ Bu kez de, Konsolos Henderson, meslektaş Chermside'le işbirliği yaparak, Mazhar Paşa'ya karşı entrika çevirmeye başlamış ve onun görevinden alınmasını istemişti. 13 Temmuz'da, İngiliz Elçiliği Mazhar Paşa'nın 'derhal görevden alınması' konusunda Babıâli'ye baskı yapmıştı. Bu konuda Sadrazam şunları söylemişti:

Osmanlı Hükümeti bu şekilde çok güç bir durumda bırakılmıştır. Çünkü, konuya taraf olanlarca etki altında bırakılmış veya yanlış bilgi almış herhangi bir İngiliz ajanının sadece bir şikâyeti ya da vetosu üzerine (Türk) görevli işinden uzaklaştırılır veya başka bir biçimde cezalandırılırsa, hiçbir Türk memurunun güven içinde ve gönüllü olarak görev yapmasına imkân olmayacaktır... İngiliz ajanlarının Türk memurlara karşı öne sürdükleri suçlamalarla ilgili olarak, Babıâli sert biçimde harekete geçmeden önce, bu denli suçlamaları derinlemesine araştırmalıdır.⁵⁰

Bu arada, Zeytun Ermenileri, komisyona iki temsilci göndererek, yönetime sadık olduklarını ve genel valiyi ve askeri birlikleri iyi karşılayacaklarını bildirmişlerdi. Ancak, genel af çıkarılmadan önce askerlerin bölgeye gönderilmesini istemiyorlardı. Çünkü isyancı Ermeni lideri Babık'a bağlı küçük bir grubun, cahillik veya umutsuzluk nedeniyle çı-

karması olası olayların, binlerce 'zararsız ve sadık (Ermeni) yurttaşının durumunu tehlikeye düşürmesinden korkuyorlardı.⁵¹

Haziran başında komisyon, Zeytun'da pratik açıdan bir sonuç alamadan, İstanbul'a dönme kararı aldı. Komisyonun ve Albay Cherm-side'in bölgeden ayrılması, dağlı Ermenileri korku içinde bırakmıştı. 1 Haziran tarihli Cherm-side raporunda bölgenin 'karışıklık ve hoşnutsuzluk içinde' olduğu yazıyordu. Komisyonun oraya gidişi, durumu daha da kötüleştirmiş ve halkın umutsuzluğunu artırmıştı. Layard bu durumu Salisbury'nin dikkatine sununca, Salisbury büyükelçiden, durumun yaratacağı tehlikeler konusunda Osmanlı hükümet üyelerini uyarmasını istedi.⁵²

Layard, 5 Haziran'da, Osmanlı Dışişleri Bakanı'na bir nota göndererek, komisyonun başarısızlığı nedeniyle üzüntülerini bildirdi ve Salisbury'nin uyarılarını tekrarladi.⁵³ Bu davranış, istenen sonucu verdi; bir süre sonra Sait Paşa Zeytun'a gönderildi, Babık ve diğer asi Ermeni elebaşları paşaya boyun eğdiklerini bildirdiler. Bunun üzerine Sait Paşa genel bir af çıkarılması önerisinde bulundu, padişah ve kabine bunu oybirliğiyle kabul ettiler.⁵⁴ Aralık ayının sonuna doğru Zeytun isyanı sona ermişti. Henderson, Ermenilere padişaha teşekkürlerini bildiren bir telgraf çekmelerini önermiş, bu davranışın iyi karşılanacağını belirtmişti. Ermeniler de bu öneriyi kabullenmişlerdi.⁵⁵ Ancak Ermeniler, padişahın, Batılı güçlerden gelen askeri müdahale tehdidi karşısında boyun eğmiş olduğunu düşünmekten de geri kalmamışlardı. Böylece, Babiâli'nin yetkisi bir kez daha sarsılmıştı. Ermeni yurttaşların, padişaha gösterdikleri sahte sadakat sözde sürüyordu ve Ermeniler gözlerini bir kere daha İngiltere'ye çevirmişlerdi.⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun İçişlerine Karşıma Tehdidi

1879 yılının yaz aylarında, Osmanlı İmparatorluğu Soruşturma Komisyonu adı altında başka bir kurul, durumu incelemek üzere doğu bölgelerine gönderilmişti. Erzurum'da Ermeniler, hazırlamış oldukları bir projeyi bu komisyon üyelerine iletmışlerdi. Bu projede, vergi toplanmasında yapılan yolsuzluklardan, Türklerin aşiretlerin, askerlerin ve polislin zulmünden, Müslümanların kendilerine karşı işlediği suçlardan şikâyetler dile getiriliyordu.⁵⁷ Ermeniler, duruma bir çare bulması için

Babîâli'ye başvuruyorlardı, ancak Babîâli, yine mali nedenlerden dolayı etkin önlemler alacak durumda değildi, çünkü hazine bomboştu.

Ekim ayının başlarına doğru durum öylesine tehlikeli boyutlara ulaşmıştı ki, Büyük Güçler'in, özellikle de İngiltere'nin duruma müdahalesi söz konusu olmaya başlamıştı. Bismarck, Andrassy, Waddington ve Salisbury arasında Dieppe kentinde yapılan toplantıdan padişah çok endişelenmişti; Türkiye'ye karşı düşmanca girişimler içeren gizli bir plan hazırlığı içinde olduklarından kuşkulanıyordu. Abdülhamit, eylül ayı sonlarında Avusturya Büyükelçisi Kont Zichy ile görüşmesi sırasında bu kaygısını dile getirmiş, ancak Kont Zichy, bu üç imparator arasındaki birliğin bozulmuş olduğunu, toplantıda Bismarck ile Andrassy'nin Berlin Antlaşması ve Slav saldırganlığının tehlikeleri konusunda görüş alış verişinde bulunduklarını öne sürerek padişahı yatıştırmıştı.⁵⁸

Buna karşın Abdülhamit, 29 Temmuz'da Hayreddin Paşa'nın yerine atanmış Sadrazam Ahmet Arifi Paşa'yı görevden azletmiş⁵⁹ ve yerine 18 Ekim'de, Adliye Nazırı olarak görev yapmış Mehmet Sait Paşa'yı getirmişti. Yeni kabinede, Rus yanlısı Mahmut Nedim Paşa Dahiliye, Sava Paşa Hariciye Nezaretine getirilmişti. Safvet Paşa ise reformların uygulanmasını sağlayacak tüm nazırlıkların genel müfettişi olarak atanmıştı ve padişahla doğrudan temas halindeydi.⁶⁰ Layard bu yeni değişikliklerden hiç memnun değildi ve atamaların İstanbul'da kötü izlenim bıraktığını öne sürüyordu. Layard, Salisbury'ye söz verilmiş olan reformların derhal uygulanmasında direnme zamanının geldiğine inanıyordu.⁶¹

Birkaç gün sonra Layard, yeni sadrazamı şöyle uyardı: "Reformlar derhal uygulanmazsa ve Doğu Anadolu'da yaşayan Hristiyanlar kesin koruma altına alınıp hakları verilmezse, İngiliz Hükümeti, Türkiye'ye destek vermekten vazgeçecek ve bu da padişahın tahtını ve imparatorluğunu ani bir tehlikeye atacaktır." Sait Paşa, Layard'ın önermiş olduğu her şeyi yerine getirmek için boş sözler vermekten kendini alamadı.⁶² Londra'daki Türk Büyükelçisi, Salisbury'yi ziyaret ederek ona, İstanbul'daki yeni yönetim hakkında bilgi verince, İngiliz Dışişleri Bakanı, hükümette sık sık yapılan bu değişikliklerin, reformların uygulanması için alınacak önlemler açısından ciddi ve olumsuz sonuçlar doğuracağını ve bunun da üzüntü verici olduğunu belirterek, büyükelçiye yeni kabineden dolayı, büyük olasılıkla da Mahmut Nedim Paşa'yı ima ederek, duyduğu huzursuzluğu belirtti.⁶³

Mahmut Nedim Paşa'nın İngilizler arasında kötü bir ün yapmış olduğunu bilen padişah, 25 Ekim'de Layard'ı onunla görüşmeye davet etti. Paşa da hemen ertesi gün Layard'la görüştü. Uzun süren görüşme sırasında büyükelçi, uygulanması sözü verilmiş reformların gerçekleştirilmekte direnmenin, padişahın tahtı ve imparatorluğu için büyük tehlikeler yaratacağına Mahmut Nedim Paşa'yı inandırmayı başarmıştı. Layard, paşaya nezarette kalmakla tehlikeyi daha çok artıracığını anlattı. Ayrıca padişahın uygulama sözü verdiği reformların derhal gerçekleşmesi ve İngiliz general Baker Paşa'nın Anadolu'da üst düzeyde bir göreve atanması konusunda vermiş olduğu sözler sonucu, Türk sularına girmesi emredilmiş Fransız donanmasının bunu yapmaktan vazgeçmiş olduğunu ama bu sözler yerine getirilmediği için Fransız donanmasının pek yakında Türk sularında görülebileceği uyarısında bulunmuştu.

Mahmut Nedim Paşa bu duruma engel olması için Layard'a yalvarmış ve büyükelçinin istemiş olduğu bütün tedbirlerin alınması için elinden gelen her şeyi yapacağına dair ciddi güvence vermişti. Büyükelçiden, ivedi gördüğü bütün önlemlerin bir listesini hazırlamasını istedi. Layard, Mahmut Nedim Paşa'nın imparatorluğun içinde bulunduğu ciddi durumu gerçekten anlamış olduğu izlenimine varmıştı; onun korkularını ve 'yurtseverliği'ni kullanarak İngiliz Hükümeti'ni memnun edecek bir sonuç elde edeceğini umuyordu. Amiral Hornby, Layard'a, Urla ve Beşike'ye doğru hareket emri aldığını ve 5 Kasım'da Malta'dan ayrılmaya hazır olduğunu bildirmişti. Ancak Layard ona, önce Urla'ya gitmesini, Beşike'ye gitmeden önce kendisiyle yazışmasını önerdi.⁶⁴

İngiliz donanmasının Türk sularına girme hazırlığı içinde olduğunu duyan padişah oldukça kaygılanmış ve Salisbury'den birkaç kez, emri geri almasını istemişti, çünkü İngiliz donanmasının Türk sularında görünmemesi onun için çok önemliydi. Bu isteği kabul edilirse, İngiliz Hükümeti'nin reformlar konusundaki isteklerini yerine getireceğine söz verdi. Münir Bey'i Layard'a göndererek, İngiltere'nin önemli bulduğu reformlar hakkında bilgi edinmesini istedi. Layard, Safvet Paşa'nın listesinde bulunan reformların ivedilikle yerine getirilmesini bekliyordu. Büyükelçi, ayrıca Salisbury'den, donanma hakkında resmi söylemin ne olacağı hakkında bilgi istedi, zira bu haber İstanbul'da büyük heyecan yaratmıştı.⁶⁵ Salisbury, Layard'a donanmanın ilk ola-

rak Urla'ya gideceğini bildirmişti. Bu kararı değiştirmek için bir neden görmüyordu. İngiliz Hükümeti padişahla uzlaşmak için yeterince çaba harcamıştı. Layard'a, Londra'dan gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: "Padişaha karşı kararlılıkla davranmazsak gülünç oluruz, zaten padişah bir süreden beri bize gülüyor. Onu, Anadolu'nun Asya sınırlarında kolluk güçleri oluşturmaya ve bu güçlerin komutasına bir İngiliz subayını atamaya zorlamalıyız."⁶⁶ Gerçekte, İngiliz donanmasının Ege Denizi'ne dönmesi için verilmiş emrin, padişahın davranışıyla hiçbir ilgisi yoktu. Bu emrin asıl nedeni, Osmanlı yönetimindeki Rus yanlısı kimi bakanların dikkatle izlenmediği takdirde 'Rusya'nın bir oyununa' fırsat vermeleri tehlikesiydi.⁶⁷

Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi Musurus Paşa, 4 Kasım'da Salisbury'yi ziyaret ederek, Malta'da bulunan İngiliz donanmasının Türk sularına gitmek üzere emir aldığını öğrenmiş olan hükümetinin çok endişeli olduğunu bildirdi. Böyle bir müdahalenin Türk kamuoyunda kötü bir etki yaratacağını anlattı ve bu nedenle İngiliz Hükümeti'nin verdiği bu emrin geri çekilmesini istedi. Paşa ayrıca Osmanlı Hükümeti'nin, ülkenin dış politikasında herhangi bir değişiklik olmadığı konusunda Salisbury'ye güvence verdi; bütün nazırların, söz verilen reformları incelediğini ve uygulama konusunda padişahın yakında emir vereceğini, ayrıca Avrupalı subayların Anadolu'da bağımsız komutanlıklara atanacaklarına inandığını ekledi.

Salisbury, büyükelçinin isteğine karşı çıktı ve bunu 'yeni bir rica' olarak tanımladı. İngiliz donanmasının Ege Denizi'nin herhangi bir noktasına gitmesini engelleyecek hiçbir hazırlık söz konusu değildi; üstelik diğer güçlerin filoları zaten Türk limanlarında bulunuyordu. Buna karşın İngiliz Hükümeti padişahın istek ve duygularına saygı göstererek geçici olarak bu emri geri almaya razı olabilirdi, ancak söz verilmiş reformların inatla uygulanmaması, İngiliz Hükümeti ve halkının Türkiye'ye karşı beslediği duyguları etkilemişti. Salisbury ayrıca, Anadolu illerinde hüküm süren düzensizliğin insanların yaşamlarında çok ciddi tehlikeler yarattığına ve durumun böyle devam etmesi halinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne neden olacağına inanıyordu. Salisbury, Avrupalı subayların komutasında ve onların eğiteceği yetenekli bir jandarma gücü kurulmadığı takdirde Anadolu'da hayat ve mal mülk güvenliğini sağlamanın olanaksız olduğunu düşünüyordu; durumun oldukça ciddi olduğunu ve derhal önlem alınmazsa, halkın

bu kötü yönetime artık tahammül etmeyeceğini söyleyerek Musurus Paşa'yı uyardı. Buna karşın, Salisbury, İngiliz donanmasının şimdilik Türk sularına gitmeyeceğini ama gelecek için hiçbir söz veremeyeceğini; padişahın verdiği sözü tutmaması halinde İngiliz Hükümeti'nin bu tutumuna sadık kalmayacağını bildirdi.⁶⁸

İngiliz Hükümeti'nin, filoyu Türk sularına göndermeme kararı padişahı memnun etmişti. Abdülhamit, reformları gerçekleştirmek amacıyla olduğunu açıklamıştı, ancak bu tutumuyla, imparatorluğunu kurtarmak için İngiltere'nin desteğini sağlayabileceğine inanıyordu ama bu konuda karşılaştığı güçlük ve entrikaların göz önünde tutulmasını istiyordu.⁶⁹ 10 Kasım'da, Layard'la yaptığı uzun görüşmede İngiltere'yle ilgili politikasında hiçbir değişiklik olmadığını ciddi olarak ve ısrarla tekrarlamış, İngiltere'yi hâlâ en iyi dost ve müttefik olarak gördüğünü belirtmişti. Padişah, İngiliz donanmasının Türk sularına girme emrinden dolayı bir hayli endişelenmiş, bu yüzden kabinenin sunmuş olduğu reformların uygulanmasını onaylamada çekimser davranmıştı, çünkü bunları doğrudan doğruya onayladığı takdirde, tehdit karşısında teslim olduğu kanısı yaratmış olacağını düşünüyordu ve kendi isteğiyle çağrılmadığı takdirde, İngiliz donanmasının Türk sularına tekrar girmeyeceğine dair Layard'dan yazılı güvence istiyordu. Layard böyle bir güvence vermekten kaçınmış, ancak Abdülhamit'e, Salisbury'den, donanmaya verilmiş olan emrin padişahı tehdit etmek amacıyla verilmediğini ilan etmesini isteyeceğine söz vermişti.⁷⁰ Layard, Salisbury'ye böyle bir açıklama yapıp yapmayacağını sorunca, Salisbury bu açıklamanın hiçbir işe yaramayacağını ileri sürmüştü; ancak padişah, İngiliz general Baker'i, 'en az 5000 kişilik' bağımsız Anadolu kolluk gücünün başına getirdiğini ilan eden bir fermanı Layard'a teslim ederse bunu kabul edebileceğini eklemişti. Salisbury 'böyle bir önlem alınmadığı takdirde gülünç duruma düşecekleri' kanısındaydı.⁷¹

Padişah, Salisbury'yi memnun etmek amacıyla kabinenin önermiş olduğu reformların derhal uygulanmasını emreden bir *İrade* yayımlanmasına izin verdi. Ayrıca, kolluk güçlerini denetleme yetkisine sahip olmak ve oradaki halkın durumunu incelemek üzere Baker'i Anadolu'ya göndermeyi ve ilerde ona yüksek bir görev vermeyi düşünüyordu. Ancak bu sırada padişah, Malta'dan alınmış Reuter raporlarından, İngiliz donanmasının birkaç güne kadar yola çıkacağı haberini almıştı ve endişeliydi; mabeyincisi Münir Bey aracılığıyla

la bu konuyu Layard'ın dikkatine sundu. Layard konu hakkında bilgi sahibi değildi; Salisbury'ye bu konuyu sorduğu zaman İngiliz bakanlardan bu haberin gerçek olmadığı yanıtını aldı.⁷² Salisbury, Osmanlı Büyükelçisi Musurus Paşa'ya da, padişahın reformları konusunda İngiliz Hükümeti'ne derhal yetki vermesi ve iyi niyet göstergesi olarak Baker Paşa'yı görevlendirmesi gerektiğini söyleyerek, İngiltere'nin padişahı tehdit etmek niyetinde olmadığını ama İngiliz Hükümeti'nin 'sabrı taşarsa' donanmayı yola çıkarmayacağına dair söz veremeyeceğini büyükelçiye bildirdi.⁷³

Salisbury yeni kurulan Osmanlı Kabinesi konusunda sabrını yitirmeye başlamıştı. Çünkü, İngiliz Elçiliğinden Yüzbaşı Swaine'in, Avusturya Askeri Ataşesi Albay Raab'dan sağlamış olduğu gizli bilgiye göre Rus Büyükelçisi, Livadya'dan çok özel bir planla dönmüştü ve bu plan Mahmut Nedim Paşa aracılığıyla uygulanacaktı. Bunun sonucu olarak, Rusya ile Türkiye arasında bir ittifak kurulacak ve Rusya'nın Anadolu'da kazanmış olduğu topraklara sahip olmasına yol açabilecekti. Fransızların da bu ittifaka katılmaya gönüllü olduklarına inanılıyordu, ancak bu konuda İtalyanlar kararsızdı. Layard kesin bilgiye sahip değildi ama padişah ile Rusya arasında bir şeyler olduğundan bir hayli kuşkulanıyordu.⁷⁴ Avusturya Büyükelçisi Kont Zichy ise, çar ile padişah arasında bir anlaşma yapılmasını sağlama doğrultusunda çalışmalar olduğu kanısındaydı.⁷⁵

Layard, bu Türk-Rus yakınlaşması konusunun doğruluğu hakkında Salisbury'den bilgi istemişti, çünkü Ruslar padişahı, İngiltere'ye karşı kışkırtmak için her türlü entrikaya başvuruyor, İngiltere'nin padişahı tahttan indirmek istediği ve bunun için Layard'ın Mithat Paşa'yla işbirliği yaptığı dedikodularını yayıyorlardı. Bu yöndeki işbirliğini kanıtlayan, Avrupa kökenli telgraflar ele geçirilmiş ve padişaha sunulmuştu. Bütün bunlar Abdülhamit'i daha çok kuşkulandırmış ve telaşa düşürmüştü. Layard onu uyararak, bu gibi uydurulmuş raporlara kulak asmamasını, bunların kendisini yanlış yola sürükleyerek geleceği için yanlış kararlar almasına neden olabileceğini söylemişti.⁷⁶ Ancak, Salisbury'nin bu konu hakkında bilgisi yoktu; Layard'a gönderdiği telgrafta 'donanmayı hareketsiz tutmak konusunda son derece kuşkulu ve endişeliyim' diyordu.⁷⁷

Bu entrikalar ışığında Layard, zaman kaybetmeden, Osmanlı Hükümeti'ne, Müslümanların ve Türk yönetiminin Anadolu'daki Hristiyan

halka kötü davrandığına dair bir kez daha uyarıcı bir nota gönderdi.⁷⁸ Buna ek olarak, Mahmut Nedim Paşa'ya, Erzurum iline Ermeni olmas şart olmayan ama Hristiyan olan bir genel vali atanmasının ne kadar gerekli olduğunu vurguladı ve bu göreve Rüstem Paşa gibi birisini önerdi. Bunun üzerine padişah, bu öneri doğrultusunda Rüstem Paşa'yı, bir ferman ile Erzurum valisi olarak atadı. Atamadan çok memnun olan Layard, Salisbury'ye bu bilgiyi derhal ilettil ve bunun 'Zatı Şahanelerinin Majeste Kraliçe yönetimini memnun etmek ve Hristiyan halkın adaletil ve tarafsız bir biçimde yönetilmesini sağlamak amacının bir göstergesi' olduğunu ifade etti.⁷⁹ Padişahın bu davranışı ve Zeytun asilerini affetmiş olması, hem Salisbury'yi, hem de İngiliz Hükümeti'ni memnun etti ve İngiliz donanması tehdidi bir süre ertelendi.

Gladstone'un Liberal Hükümeti ve Ermeniler

1880 yılının Nisan ayında İngiltere'de genel seçimler yapılmış ve William Eward Gladstone'un Liberal Parti'si başa geçmişti. Bu olay padişahı o kadar kaygılandırmıştı ki, İngiltere'nin yönetim değişikliğinin getireceği sonuçlar karşısında ne gibi bir tutum izlemek gerektiğini tartışmak üzere Osmanlı devlet adamlarıyla çeşitli düzeylerde görüşmeler yapmış, kabine üyeleri ise imparatorluğu kurtarmak için bazı temel reformların derhal uygulanmasını öneren bir rapor hazırlamışlardı.⁸⁰

İngiltere'de, Liberal Parti'yle birlikte Türk-İngiliz ilişkileri hızla bozulmaya başlamıştı. Liberal Parti'nin başkanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalması gerektiğine inanıyordu, çünkü onun çökmesi, Avrupa barışını tehdit edecekti; ayrıca Rusların İstanbul'u ele geçirmelerine veya orada üstünlük sağlamalarına karşıydı. Ama, Padişah Abdülhamit'in temsil ettiği veya desteklediği her şeyden nefret ediyordu. Gladstone ile padişah arasındaki karşılıklı anlayışsızlık ve kuşku aşılma bir uçurum haline gelmişti ve bu uçurum günden güne derinleşiyordu. Layard, 'padişahın Gladstone'dan dehşetle nefret ettiğini', Gladstone'un ise, 'Türk Hükümeti demek olan padişahın beyninin, dibi olmayan bir hile ve düzenbazlık kuyusu olduğuna, onun, askeri güç veya ona yakın bir baskı olmadan hiçbir şey yapmayacağına' inandığını iddia ediyordu.⁸¹

Yeni Dışişleri Bakanı Lord Granville, 30 Nisan'da Osmanlı Büyükelçisi Musurus Paşa'yla görüşerek, Majeste Kraliçe'nin yeni danışmanlarının, Berlin Antlaşması'nın yerine getirilmeyen hükümlerinin uygu-

lanmasını sağlamayı hedeflediklerini, Osmanlı Hükümeti'ni tehdit eder görünmek istememekle beraber, yapılacak herhangi bir önerinin aynen uygulanmasını umut ettiklerini bildirmişti. Musurus Paşa Granville'in görüşlerini kendi hükümetine aktaracağına söz verdi.⁸²

İngiltere Dışişleri Bakanı Fransa, Almanya, Avusturya, Rusya ve İtalya hükümetlerine de başvurarak, Osmanlı Hükümeti'nin Berlin Antlaşması hükümleri gereğince Yunanistan, Karadağ ve 'Ermenistan'a karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmesi için hep birlikte baskı yapmalarını istiyordu. Antlaşmanın 61. maddesi gereğince, Osmanlı Hükümeti'nin, doğu illerinde uygulaması gereken reformları gerçekleştirmedigi gibi, Batılı güçlerin denetimi altında bu uygulama doğrultusunda hiçbir önlem de almamıştı. 'Ermenistan' acınacak bir durumdaydı ve İngiliz Hükümeti bu maddenin ölü bir belge olarak kalmasına izin vermeyecekti. Ancak güçlerin birleşmesinden doğacak bir baskı Osmanlı Hükümeti'nin yükümlülüklerini yerine getirmesinde etkili olabilirdi. Dolayısıyla Granville, 61. madde hükümlerinin yerine getirilmesinin ivedilikle talep edilmesini istiyor, Osmanlı Hükümeti'nin, antlaşmanın ilgili maddesinin yerine getirilmesi için almış olduğu önlemleri açıkça belirtmesi görüşünde direniyordu.⁸³

Liberallerin bu baskıcı politikasını uygulamak amacıyla Granville, Beaconsfield iktidarının politikalarını yakından tanıyan Sir Austen Henry Layard'ı görevden alıp yerine İstanbul özel büyükelçisi göreviyle George J. Goschen'i atama kararı aldı. Bu atamayla İngiliz Hükümeti, padişahın ve Babiâli'nin, durumun ne kadar tehlikeli olduğunu özel bir elçi aracılığıyla daha kolayca kavrayacağını umuyor, Osmanlı Devleti'nin, Berlin Antlaşması hükümlerini tam olarak yerine getirmesi konusunda diğer güçlerle birlikte sergiledikleri bu kararlı tutumun daha iyi anlaşılacağını umuyordu.⁸⁴

İngiltere'nin yeni dışişleri bakanı, Babiâli'ye yeni bir elçi atama kararı alırken, Layard'ın bir süre önce göndermiş olduğu bir rapordan da yararlanmıştı.⁸⁵ Bu raporda Layard, Osmanlı Devleti'ndeki tüm gücün ve devlet işlerinin kontrolünün tamamen padişahın elinde olduğunu belirtiyordu. Padişahı sık sık gördüğünü ve 'hoşgörü ve nezaket'le karşılandığını söyleyen Layard, onu son zamanlarda izlemiş olduğu tutumun tehlikelerine karşı defalarca uyarılmış olduğunu; geçmişte, padişahın Layard'ın öneri ve uyarılarına kısmen uymakla birlikte, son zamanlarda bunlara pek kulak asmadığını aktarıyordu. Büyükelçi, çevresinde-

ki kişilerin padişahın kuşkularını kamçılıyarak, İngiltere'nin Anadolu topraklarını işgal etme planları içinde olduğu şüphesine kapılmasına neden olduğuna inanıyordu. Abdülhamit'in İngiltere'ye karşı olan kızgınlığının nedenlerinden biri de, İngiltere'nin, Berlin Konferansı'nda Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından işgal edilmesini önermiş olması, diğeri ise, Ekim 1879'da donanmaya Türk sularına girme emrini vermiş olmasıydı. İngiliz Hükümeti'nin padişahı son derece endişelendiren bu emri vermesinin, Osmanlı Hükümeti'nin Anadolu'da uygulamaya söz vermiş olduğu reformların gerçekleşmesini sağlamak amacı güttüğü düşünülüyordu. Buna karşın Layard, padişahın herhangi bir Avrupa devletine yakınlaşma eğilimi varsa, bunun ancak İngiltere olacağına, imparatorluğunun geleceği için İngiltere'yle bir uzlaşmaya varması gerektiğine inanıyordu.

Öte yandan, Kıbrıs Sözleşmesi'yle cesaretlenmiş olan Ermeniler, İngiltere'den yardım ummuşlar, ancak reformların uygulanmayışından dolayı düş kırıklığına uğramışlardı. Bu hoşnutsuzluk havasından yararlanan Rusya, Ermenileri yardım ve koruma beklentisi içine sokarak duruma el koymaya ve Anadolu topraklarını işgal etmenin yolunu açmaya çalışıyordu. Layard, Osmanlı yönetiminin, İngiltere'yle anlaşmaya vardığı reformların hiçbirini uygulamadığına ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin hükümlerini yerine getirmediğine inanıyordu. Üstelik, Ermenilerin durumu gittikçe kötüleşiyordu, çünkü 'Kürtlerin zorbalıklarına ve Türk yetkililerin kötü yönetimine' ek olarak, bölgede hüküm süren açlık da onların sıkıntılarını artırıyordu. Layard, bu insanlar için bir şeyler yapılmasının şart olduğuna ve Türk hükümetine, bu durumun sürmesine izin verilmeyeceğinin anlatılması gerektiğine inanıyordu.

İngiltere'de hüküm süren sempatiden yüreklenen Ermeniler, Türkiye'ye karşı yürütülen İngiliz politikasında yakında bir değişiklik olacağına inanarak, bağımsız değilse bile özerk bir 'Ermenistan' kurmak için projeler hazırlıyorlardı. Layard bu konuda şu uyarıyı yapmıştı:

Bu planın, içinde bulunduğumuz koşullarda gerçekleşmesi için yapılacak herhangi bir girişim oldukça ciddi sonuçlara yol açacak ve Ermenilere felaket getirecektir. Ermeniler genel nüfus içinde azınlıktır ve birçok ilçede küçük azınlıklar oluşturmaktadırlar... Anadolu'da yaşayan Müslümanlar, Balkanlar'daki bağımsız Hristiyan illerindeki din kardeşlerinin başına gelenleri biliyorlar. Aynı duruma düşmemek için

direneceklerdir. Ermenistan'da özerklik talebi kırımlara yol açabilir ve bunun sonucu olarak Rusya derhal duruma karışacak ve bu da önüne geçilmez sonuçlar yaratacaktır. Bu girişim başarılı olsa bile, Ermeniler o kadar gurur duydukları milliyetlerini bile muhafaza edemeyeceklerdir. Muhtemelen Rusya özerk veya bağımsız bir Ermeni devletinin oluşmasına izin vermeyecek, böyle bir devletin kurulması, Ermenilerin Rus İmparatorluğu içinde eritilmesine ve bu kadim ulusun dil ve inançlarının yok olmasına neden olacaktır.⁸⁶

Haziran ayı başlarında İstanbul'a gelen Layard'ın halefi George J. Goschen, diğer meslektaşlarının yaptığı gibi, Osmanlı Hariciye Nazırı Abidin Paşa'ya gönderdiği benzer notada; 'Berlin Antlaşmasının 61. maddesinin tümüyle ve ivedilikle uygulanmasını' ve Osmanlı yönetiminin bu maddenin yerine getirilmesi için ne gibi önlemler aldığını ayrıntılarıyla bildirmesini talep etti. Nota ayrıca, Osmanlı Hükümeti'nin bu sorunu çözümlenmeyi geciktirmesinin 'ağır sorumluluk' yaratacağı uyarısında bulunuyordu.⁸⁷

Goschen, yaklaşık bir ay sonra Abidin Paşa'dan yanıt aldı. Paşa uzun yanıtında, reform projelerini açıklıyordu. Bu projeler, köylerin ve polis güçlerinin yeniden örgütlenmesinden, istinaf mahkemesi kurulmasından ve diğer reformların uygulanmasından söz ediyordu. Abidin Paşa'ya göre, ilgili illerde yaşayan Hristiyanlar tüm nüfusun dörtte birini oluşturunuyordu. Van, Bitlis, Erzurum ve Sivas'taki nüfusun yüzde 21'i Hristiyan, yüzde 79'u Müslüman idi.⁸⁸ Bu rakamlar, Osmanlı Hükümeti'nin General Baker Paşa başkanlığında Anadolu'ya göndermiş olduğu reform komisyonunun verilerinden alınmıştı.⁸⁹

Goschen, Osmanlı Hükümeti'nin bu yanıtından memnun kalmamış, Babiâli'nin verdiği rakamları 'şaşırtıcı' bulmuştu; ancak Ermeni Patriği'nin vermiş olduğu rakamlar da İngiliz Büyükelçiliği'ne mensup Albay Wilson'a göre 'bir hayli abartılmıştı'. Goschen, Granville'e Osmanlı Hükümeti'nin derhal bütün grupları memnun edecek bir nüfus sayımı yapmasını önerdi.⁹⁰ İngiliz Büyükelçisi, Batılı güçlerin nüfus konusunda sağlıklı bilgi edinmeden herhangi bir planı üstlenmeyeceklerine inanıyordu. Eğer Ermeniler azınlıkta iseler, çoğunlukta oldukları varsayımıyla onlara kurumsal güç verilmesi tehlikeli olacaktı. Granville, nüfus sayımı fikrini onayladı, ancak Goschen'den, bunun, uygulamaları geciktirmesine bir bahane yaratmasına izin vermemesini istedi.⁹¹

‘Ermeni sorunu’na gösterilen bu ani ilgi Ermeni Patriğini yeniden hareketlendirmiş, Büyük Güçler’in elçiliklerine mektuplar, dilekçeler, talepler ve üstü kapalı tehditler yağdırarak reformların uygulanmasını istemesine yol açmıştı. Patrik, 17 Temmuz’da Ermenilerin istediği reformların bir özetini ve Kraliçe Victoria’ya hitaben, Van’da yaşayan halkın çektiği sıkıntıları anlatan bir dilekçeyi Goschen’e göndermişti.⁹² Ancak Goschen, ‘yabancıardan gelen dilekçelerin’ diplomatik bir temsilci tarafından iletilmediği takdirde kraliçeye sunulmasının protokole uymadığını patriğe anlatmış, buna karşın, patriğin sözünü etmiş olduğu gerçeklerin, Ermenilerin geleceğiyle yakından ilgilenen İngiliz Hükümetince hatırdâ tutulacağını söylemişti.⁹³

Büyük Güçler’in Ortak Notası

Goschen, 9 Ağustos’ta, ‘Ermeni sorunu’ konusunda Osmanlı Hükümeti’ne bir yanıt taslağı hazırlamış, Rus Büyükelçisi Novikov buna bazı ekler yapmış ve metin, Büyük Güçler’in diplomatik temsilcileri tarafından kendi yönetimlerine önerecekleri bir belge olarak kabul edilmişti.⁹⁴ Goschen bu metni Granville’e iletmış, o da bunu onaylamış ama şu görüşleri belirtmişti: İstanbul’daki büyükelçiler herhangi bir öneride bulunmadan önce (Avrupa’daki) kabinelerin kendi aralarında görüş birliği oluşturması gereken bir konu vardı: Reformların uygulanmasına Avrupa Komisyonu mu (Albay Wilson’un önerisi) yoksa (Ermenilerin önerdiği gibi) Batılı güçlerin seçeceği veya garanti edeceği bir vali mi nezaret edecekti? Goschen, Lübnan’da olduğu gibi, bir genel valinin atanması konusunda Batılı güçlerin aralarında anlaşma sağlayarak bunu Osmanlı Hükümeti’ne zorla kabul ettirme olanağının var olup olmadığını Granville’e sorduğu zaman Granville bunu yapmaya hazır olmadıkları yanıtını verdi.⁹⁵

7 Eylül’de Hatzfeldt, Novikov, Goschen, Corti, Tissot ve Calice’den oluşan Büyük Güçler’in büyükelçileri, 5 Temmuz günlü Osmanlı notasına yanıt olarak ortak notayı Osmanlı Hükümeti’ne sundu. Notada, Osmanlı Hükümeti’nin önerilerinin, Berlin Antlaşması’nın 61. maddesine uymadığı vurgulanıyor ve diğer bazı görüşler belirtiliyordu. Nota ayrıca bazı konularda hükümeti eleştiriyordu; Ermeniler için uygulanacak yasalar Müslüman aşiretleri için uygun değildi; yerleşik Ermenilerle yarı göçebe aşiretler aynı biçimde yönetilemezdi. Dağlarda göçebe ola-

rak yaşayan Müslüman aşiretler yazın ovalara iniyor ve orada yaşayan Hristiyanları 'rahatsız ediyorlardı'; bu yüzden onların nüfus sayımına dahil edilmemesi gerekiyordu. Üstelik 'Ermenistan' halkı için öngörülen reformları göçebeler için uygulamak doğru olmayacaktı, bu 'savaşçı ve ilkel' insanlar için onlara uygun bir yönetim şekli uygulanmalıydı. Müslüman aşiret mensuplarının Ermenilere yüklemiş oldukları ağır yük ve zoraki çalışma haksızca bir uygulamaydı; sadece suistimale dayanan alışkanlıklardan kaynaklanıyordu ve kaldırılmalıydı.

Nota, belediye başkanlarının toplumdaki çoğunluk içinden seçilmesi konusunda yapılan düzenlemeyi olumlu karşılıyordu, ancak üst düzey memurların atanmasında da bu düzenlemenin yapılmamış olmasının, reform çalışmalarında bu illerin gereksinimlerinin göz önüne alınmadığının göstergesi olarak kabul ediliyordu. 'Değişik inançlara sahip unsurların yaşadığı bölgelerde' yetkileri yerel unsurlarla paylaşmanın özellikle gerekli olduğunu vurgulayan nota, bu konunun Osmanlı belgesinde yeterince irdelenmediğine işaret ediyordu. Özellikle Ermenilerin yaşadığı illerde, genel valilerin görev tanımı ve süresi açıkça belirtilmeden ve bağımsızlıkları genişletilmeden hiçbir etkili reform uygulanamayacağı belirtiliyordu. Buna ek olarak bu illerin yerel gereksinimleri daha geniş bir şekilde dikkate alınmalıydı, bölgedeki Müslüman aşiretlerin 'tacizlerine' karşı halkı korumak amacıyla bir polis gücünün kurulması gerekiyordu. Nota, bağımsız bir komisyonun derhal bir nüfus sayımı yapması ve Ermenilerin yaşadığı illerde yapılacak reformların, Batılı güçlerin denetimi altında gerçekleştirilmesi gerektiğini vurguluyordu.⁹⁶ Babiâli, bu diplomatik notayla uzun süre uğraşacaktı, çünkü 12 Eylül'de kabine değişikliği yapılmıştı. Sadrazam Mehmet Kadri Paşa'nın yerine, Mehmet Sait Paşa getirilmiş, Asım Paşa ise Hariciye Nazırı olmuştu. Reformlar konusundaki gelişmeleri incelemekten önce, 'Ermeni sorunu'nu doğru bir perspektif içine oturtabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu illerinde yaşayan nüfus istatistiklerini kısaca incelemek yararlı olacaktır.

Doğu İllerinin Nüfusu

'Ermeni sorunu'nun en can alıcı noktasında, Ermeni liderlerin ve özellikle Patrik Nerses'in, doğu illerinde Ermenilerin çoğunlukta olduğu iddiası yatmaktaydı. Babiâli bu iddiayı derhal yanıtlamıştı. Ancak bu

konuda en büyük güçlük, güvenilir bir nüfus sayımı olmayışydı. H. F. B. Lynch'e göre iki tane olası bilgi kaynağı vardı: a) Her ilde yayımlanan Salnameler'de, her ilçenin Müslüman ve Hristiyan nüfus rakamları resmi listeler halinde verilmekteydi; b) her piskoposluğun yetki alanında tutulan defterlere, Ermeni Anayasası'nın 14. ve 19. maddeleri gereğince, Ermeni toplumunda gerçekleşen bütün doğum ve ölümler kaydediliyor ve bunların suretleri İstanbul'daki Patrikhane'nin merkez bürosuna gönderiliyordu. Ancak, piskoposluk yetkilileri, genellikle vergi amacıyla hükümet tarafından listelenmiş Ermeni nüfus rakamlarına ters düşen bilgileri kaydetmekten kaçınıyorlardı, çünkü bu rakamlar hem Müslümanların, hem Hristiyanların sayısını olduğundan az gösteriyordu. Doğuda kadınlar evlerde kapalı bir şekilde yaşadıkları için onların nüfus sayımını yapmak olanaksızdı. Erkek nüfusun sayısı ise askeri sayımlardan kaynaklanıyordu ve bu da pek sağlıklı bir kaynak sayılamazdı, çünkü erkekler askerden kaçmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Göçebe nüfus ise sayıma dahil değildi.⁹⁷

Ermeni Patriği'ne göre, doğu illerinde yaşayan Ermenilerin nüfus bilgileri şöyleydi:

<i>İl</i>	<i>Gregoryen Ermeniler</i>	<i>Katolik Ermeniler</i>	<i>Protestan Ermeniler</i>	<i>Türkler (Çerkez, Kürt ve diğer Müslümanlar)</i>
Erzurum	110.000	10.000	1000	50.000
Van	250.000	2000	500	20.000
Sivas	40.000	10.000	2000	50.000
Harput (Mamuretül Aziz)	140.000	5000	10.000	60.000
Diyarbakır	80.000	8000	800	40.000
Halep	80.000	10.000	500	50.000
Toplam:	700.000	45.000	14.800	270.000
Ermenilerin toplamı:	759.800			

Patrik Nerses, Çerkezleri, Kürtleri ve diğer Müslümanları ayrı olarak sayıyor, yukarıdaki illerde yaşayan Hristiyanların toplam sayısını 780.000 olarak gösteriyordu. Bu rakamlara 23.000 Rum, 251.000

Nasturi ve Katolik ilavesiyle 1.054.800 Hristiyanlara karşı toplam 1.831.300 Müslüman nüfus bulunuyordu.⁹⁸

Oysa, Ermeni Patriği'nin isteği üzerine, Ermeni eşrafından Odyan Efendi, Sir C. Dilke'ye gizli bir belge⁹⁹ sunmuş ve Binbaşı Henry Trotter'in 'oldukça' şaşırtıcı olarak nitelediği şu demeci vermişti: "Ermenistan'da bulunan Türkler ve Kürtler sonradan İslamı seçen Ermenilerdir." Trotter, Goschen'e yazdığı gizli bir mektupta 'Bu demecin gerçek olduğu asla kabul edilemez' demişti. Odyan Efendi'nin, Ermeni Partikhanesi kaynaklarına dayanarak sunmuş olduğu bu istatistik rakamların güvenilir olmadığını da vurgulayan Binbaşı Trotter yaptığı inceleme sonucunda, bir Ermeni genel valinin yönetiminde kurulması öngörülen büyük ilin üç kenti olan Erzurum, Van ve Bitlis'te Hristiyanların (Nasturiler dahil) bütün nüfusun üçte birini, Müslümanların ise üçte ikisini oluşturduğu sonucuna varmıştı... Trotter, kendi konsolosluk yetkisi içinde kalan bütün illerde (yani yukarıdaki kentlere Diyarbakır, Harput ve Mamuretül Aziz de eklenerek) yaptığı araştırmada, Hristiyanların tüm nüfusun 2/7 (yedide ikisi) olduğu sonucuna varmıştı.¹⁰⁰

2 Kasım 1881 günü Patrik Nerses, o sırada İngiliz Büyükelçisi olan Lord Dufferin'e yeni rakamlar sunarak, Türkiye'nin doğu illerinde Ermeni nüfusun toplam 886.811 kişi olduğunu, bu bölgede 505.836 Türk, 313.410 Kürt, 301.394 Kızılbaş ve 90.772 Çerkez bulunduğunu, bölgede ayrıca 7.669 Ermeni-Müslüman, 520 Ermeni-Rum ve 88.338 Nasturi bulunduğunu iddia edecekti.¹⁰¹ Dufferin bu bilginin doğru olup olmadığını saptaması için Binbaşı Trotter'a göndermiş, Trotter (1881'de, no. 6 olarak) basılmış olan ve Ermeni çevrelerinde bir hayli heyecan yaratan *Mavi Kitap*'ın içeriğiyle karşılaştırıldığında, Ermeni Patriği'nin öne sürmüş olduğu rakamlarının eksik ve yanıltıcı olduğunu açıklamıştı. Berlin Kongresi'ne sunulmuş istatistiklerin¹⁰² hazırlayıcısı Stepan Papazyan, 1881 yılı sonbaharında, Ulusal Ermeni Asamblesi'nde, patriği kurula danışmadan elçiliklere birtakım istatistikler göndermekle suçlamıştı. Bunun sonucu olarak Berlin Kongresi'ne sunulan rakamlarıyla patriğin ileri sürdüğü rakamlar arasında ortaya çıkan büyük farklılıklar güvensizlik yaratmıştı. Bu konuda Trotter de aynı görüşteydi.¹⁰³ Hiç kuşkusuz, patriğin sunmuş olduğu rakamlar siyasal amaçlara hizmet ediyordu ve Lynch'e göre bu rakamlar 'hayal kırıklığı ve tiksinti uyandırıyor, bunlara önem verilmesi gerekiyor'du.¹⁰⁴

Türk kaynaklarına göre, Doğu Anadolu'da dağınık bir biçimde yaşayan Ermenilerin toplam sayısı aşağıda görüldüğü gibiydi:

<i>İl</i>	<i>Gregoryen</i>	<i>Katolik</i>	<i>Protestan</i>	<i>Toplam Ermeni</i>	<i>Toplam Nüfus</i>	<i>Ermeni %</i>
Erzurum	101.138	6.730	1.970	109.838	659.155	16.60
Bitlis	101.358	4.948	1.498	107.804	276.998	38.90
Van	60.448	----	----	60.448	269.860	22.30
Diyarbakır	46.833	9.955	3.981	60.769	289.591	20.98
Mamuretül						
Aziz (Harput)	73.178	1.915	4.971	80.64	481.346	16.60
Sivas	116.256	3.223	1.994	121.473	926.564	13.50
	-----	-----	-----	-----	-----	
Toplam	499. 211	26 771	14.414	540 396	2.903.514	

1882 yılında Doğu Anadolu'nun önemli bölgelerinde yaşayan Ermeniler:

<i>Bölge</i>	<i>Gregoryen</i>	<i>Katolik</i>	<i>Protestan</i>	<i>Toplam Ermeni</i>	<i>Toplam Nüfus</i>	<i>Ermeni %</i>
Erzurum	9730	791	329	10.850	38.684	28.04
Erzincan	12.686	---	88	12.774	54.503	23.43
Adana	9622	348	636	10.606	70.665	15.00
Sis	14.026	56	87	14.169	20.523	69.03
Haçin	10.204	145	682	11.031	24.057	45.85
Kayseri	25250	765	1315	27.330	130.899	20.87
Diyarbakır	12.083	2560	983	15.626	62.870	24.85
Sivas	20.466	1592	89	22.147	88.375	25.06
Trabzon	9546	1209	91	10.846	117.563	9.22
Van	33.053	---	---	33.053	51.149	64.62
	-----	-----	-----	-----	-----	
Toplam	156.666	7466	4300	168.432	659.288 ¹⁰⁵	

1890 yılı Osmanlı istatistiklerine göre Doğu Anadolu'daki nüfus durumu:

<i>İl</i>	<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Diğer</i>	<i>Toplam</i>
Erzincan	673.297	4.864	136.618	653	815.432
Sivas	939.735	75.324	151.674	2710	1.169.443
Diyarbakır	492.101	1 935	73.226	52.563	619.825
Mamuretül Aziz (Harput)	446.379	971	87.864	3013	538.227
Van	179.380	1	67.792	11.968	259.141
Bitlis	309.999	---	119.132	8348	437.479
	-----	-----	-----	-----	-----
Toplam	3.040.891	83.095	636.306	79.255	3.839.547

Yukarıdaki veriler, 1892 yılında Vital Guinet tarafından yapılmış ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Coğrafya Bölümü tarafından 'kesinlikle tarafsız' olarak nitelendirilen aşağıdaki rakamlarla uyuşmamaktadır:¹⁰⁶

<i>İl</i>	<i>Müslüman</i>	<i>Rum</i>	<i>Ermeni</i>	<i>Diğer</i>	<i>Toplam</i>
Erzurum	500.782	3725	135.087	22	639.616
Sivas	839.514	76.068	170.433	---	1.086.015
Diyarbakır	337.644	9.440	79.189	45.233	471.506
Mamuretül Aziz (Harput)	504.946	650	69.718	---	575.314
Van	247.000	---	79.998	103.002	430.000
Bitlis	257.862	210	131. 390	9.162	398.624
	-----	-----	-----	-----	-----
Toplam	2 687.748	90.093	665.815	157.419	3 601.075 ¹⁰⁷

(Prof. Justin McCarthy'nin izniyle 1912'deki nüfus I. Dünya Savaşı öncesi nüfus durumu için bkz. 1. 2. ve 3. haritalar)

Bütün bu istatistik tablolar, Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Clifford Lloyd'un Mayıs 1890 tarihinde öne sürdüğü rakamlarla karşılaştı-

rılabilir. Lloyd'a göre tüm ülkeyi kapsayacak güvenilir istatistikler yapmak oldukça güçtü, çünkü birbirinden çok uzak bölgelerde çalışmalar yapmak gerekiyordu. Hristiyanlar vergiden, Müslümanlar ise askerlik görevinden kurtulmak amacıyla sayılarını olduğundan az gösterme çabası içindeydiler. Yerel Türk yönetiminden veya Ermeni kilise makamlarından sağlanmış rakamlar ise güvenilir değildi.

Pratik nedenlerden dolayı doğu illerinde yaşayan halk iki gruba ayrılmıştı: Gayrimüslimler ve Müslümanlar. Birinci grup Van ilinin İran sınırına yakın bölgesinde yaşayan 60.000 Nasturi hariç, tamamen Ermenilerden oluşuyordu. Aşağıdaki A tablosunda yer alan 1. 2. 3. ve 4. rakam tahminleri yapıldığı sırada Siirt bölgesi Diyarbakır iline bağlıydı ve karşılaştırmayı kolaylaştırmak amacıyla Lloyd, Siirt nüfusunu Bitlis nüfusundan ayırıp Diyarbakır nüfusuna eklemişti. B tablosunda tahminler illerin o günkü sınırları göz önünde tutularak düzenlenmişti.

Tablo A: *İngiliz Konsoloslugu yetki alanı içindeki karşılaştırmalı nüfus tahminleri*

Yetkili ve tarih	Erzurum Van ve Bitlis illeri		Diyarbakır ili		Harput ili	
	gayri- müslim	Müslüman	gayri- müslim	Müslüman	gayri- müslim	Müslüman
1. Taylor (1869)	405.00	724.700	109.00	574.500	130.000	270.000
2. Berlin projesi	1.172.00	528.000	----	----	----	----
3. Sir C. Dilke'ye resmî rakamlar*	625.463	567.575	----	----	----	----
4. Ermeni Patriği tarafından Büyükelçiye.*	478.000	280.000	148.800	145.000	170.000	125.000
5. Türk resmî rakamları (1880)	387.064	821.476	87.908	328.174	91.790	337.788
6. Türk resmî rakamları Büyükelçiye (1890)	323.936	846.804	107.278	285.077	81.158	300.194
7. Clifford Lloyd (1890)	355.150	678.862	123.563	249.856	88.155	205.353

* Ermeni Patriği tarafından dolaylı veya dolaysız verilmiş rakamlar.¹⁰⁸

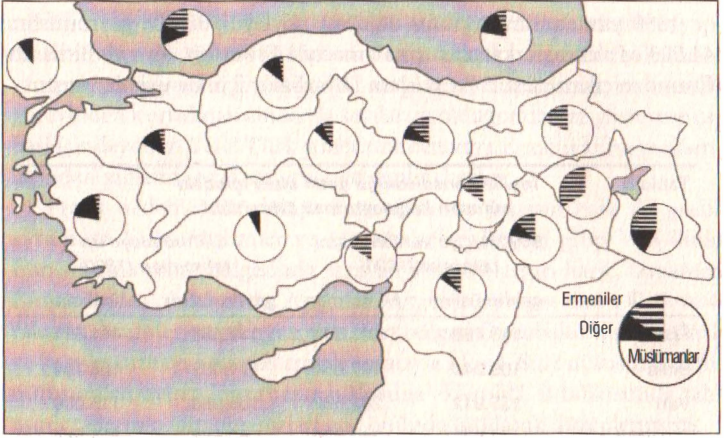
1890 yılında Siirt'in nüfus dökümü şöyleydi: 35.408 gayrimüslim, 44.503 Müslüman, karşılaştırma amacıyla Erzurum, Van ve Bitlis nüfusundan çıkarılmıştır. Aynı işlem Diyarbakır için de uygulanmıştır.

Tablo B <i>İngiliz Konsolosluğu yetki alanı içindeki nüfusun karşılaştırmalı tahminleri</i>				
İl	<i>Büyükelçiye verilen resmi rakamlar (1890)</i>		<i>Clifford Lloyd'un tahminleri (1890)</i>	
	gayrimüslim	Müslüman	gayrimüslim	Müslüman
Erzurum	113.488	441.671	113.488	441.671
Bitlis	109.944	167.054	121.082	166.794
Van	135.912	282.582	155.988	115.000
Diyarbakır	71.870	240.574	87.584	304.584
Mamüretül Aziz (Harpur)	81.158	300.194	88.155	205.353
Toplam	512.372	1.432.075	566.297	1.233.402 ¹⁰⁹

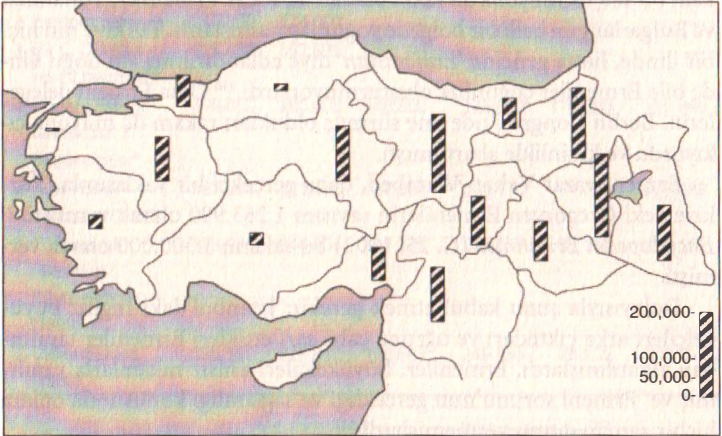
William L. Langer'e göre 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu en iyimser tahminlere göre bir milyon kadardı. Bu rakam bir buçuk milyona da yakın olabilirdi, ancak Ermeniler, Yunanlılar ve Bulgarlar gibi belli bir bölgede yoğunlaşmamışlardı. Türkiye'nin hiçbir ilinde, hatta genelde 'Ermenistan' diye adlandırılmış altı doğu ilinde bile Ermeniler çoğunluk oluşturmuyorlardı.¹¹⁰ Oysa Ermeni delegelerin, Berlin Kongresi'nde öne sürmüş oldukları rakam üç milyona çıkıyordu ve kesinlikle abartılmıştı.

Ermeni yazar Vahan Vertabed, daha gerçekçi bir yaklaşımla, Türkiye'deki Gregoryen Ermenilerin sayısını 1.263.900 olarak vermişti.¹¹¹ *Encyclopedia Britannica* (C. 25, 1902) bu rakamı 1.500.000 olarak vermişti.

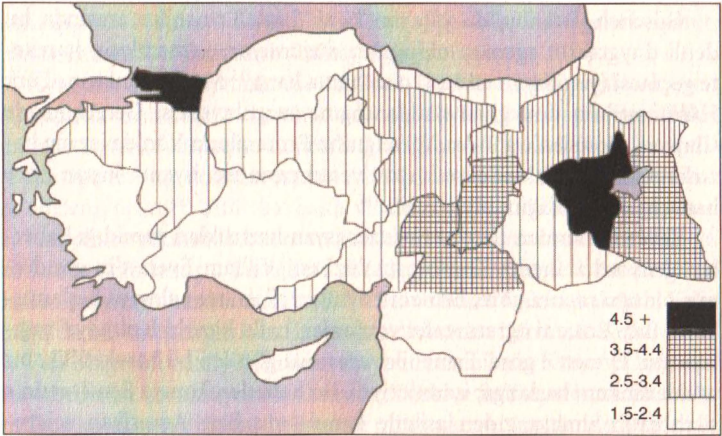
Dolayısıyla şunu kabul etmek gerekir; İstanbul'daki İngiliz büyükelçileri arka çıktıkları ve uğruna çaba sarf ettikleri Ermeniler tarafından aldatılmışlardı. Ermeniler, büyükelçileri asılsız rakamlarla yanıltmış ve 'Ermeni sorunu'nun gerçekliği ve sağlamlığı konusunda onlara hiçbir zaman güven vermemişlerdi.¹¹²

Harita 1. Anadolu illeri. 1912'de Ermeni, Müslüman ve diğer halkların yaklaşık sayıları.

Harita 2. Anadolu illeri. 1912'de Ermeni nüfusu.

Harita 3. Anadolu illeri. 1912'de kilometre kare başına Ermeni nüfusu.

Ermeniler İsyanı Hazırlanıyor

Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin durumuyla çok yakından ilgilenen Rusya Ermenileri, 1880'den itibaren dernekler halinde örgütlenmeye başlamışlardı ve işbirliği yapılan militanlar aracılığıyla Türkiye Ermenilerini silahlandırarak isyana kışkırtıyorlardı. Ermeni asıllı olan ve Van'da Rus Konsolos Yardımcısı görevinde bulunan Binbaşı Kamsaragan, bölgede yetkisini aşan politik hedefli geziler yapıyordu.¹¹³ Bu durum, Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Yüzbaşı Clayton'u rahatsız etmişti: "Bu gibi davranışların hem Ermenilerin, hem Türk İmparatorluğu'nun, hem de Avrupa'nın amaç ve isteklerine ters düştüğünü belirtmem gerek yoktur."

Binbaşı Kamsaragan'ın Türkiye'nin doğu illerinde yapmakta olduğu bu sinsi geziler Van ilinin Rusya'ya verileceği yolundaki söylentilerin çevreye yayıldığı bir döneme rastlamıştı ve bu da Ermenileri, Rus ordusunun yakında bölgeyi işgal etmesi olasılığına inandırmıştı. Clayton, Rusların herhangi bir hareketini, 'geleceğin karanlıklarında kaybolmuş olan reformları beklemekten yorulan' Ermenilerin olumlu karşılayacaklarından emindi. Ancak, daha aydın Ermeniler 'içinde bulundukları durumdan kurtuluş yolunun başka kaynaklardan gelmesini' yeğliyorlardı.¹¹⁴

Goschen, İstanbul'da yaşayan kimi ılımlı Ermeniler arasında bu denli duyguların egemen olduğunu düşünüyor, Ermenilerin hareket geçmesi (yani isyan etmesi) olasılığına karşı¹¹⁵ Müslümanların, Türk Hükümeti'nin desteğiyle silahlandığını vurguluyordu. Gerçekten de Clayton, Goschen'e gönderdiği telgrafta Ermenilerin Van'da isyana hazırlanmalarını, onlara destek sözü veren çarın ise, isyanın kıştan önce başlamasını istediğini bildirmişti.¹¹⁶

Erzurum ilinden de buna benzer isyan hazırlıkları yapıldığı haberleri geliyordu. İngiliz Konsolosu Yüzbaşı William Everett'in göndermiş olduğu rapora göre, Ermeni köylüleri silah satın almaya başlamışlardı. Bazı Ermeni öğretmenler ve ajanlar 'halkı hazırlıklı olmaya' çağırıyordu. Everett'e göre, Ermeniler arasında görülen bu hareketlilik, bir ayaklanmanın başlangıç işaretleriydi. Bu haberler, komşu Eçmiyatzin'e silah satın almaya giden asilerle karşılaşmış bazı Amerikan misyonerler tarafından da doğrulanmıştı. Erzurum'daki Rus Başkonsolosu M. Öbermüller, Batum'dan dönüşünde Everett'e silah dağıtımı için Tiflis'te bir dernek kurulmuş olduğunu, ancak Rus Hükümeti'nin bu faaliyette herhangi bir rolü olmadığını söylemişti.¹¹⁷

Yine bu sıralarda Ermeniler, Erzurum'da Silahlılar Cemiyeti'ni ve bir süre sonra Vatansever Kadınlar Cemiyeti'ni, bir yıl sonra 1881'de ise Ermeni Yüksek Konseyi'ni kurmuşlardı. Kısa bir süre sonra bu konsey isim değiştirerek Ermeni asilere askeri eğitim vermek üzere, Vatansever Müdafaa Cemiyeti haline gelmişti. Bu kuruluşun kendi cephaneliği vardı ve milis güçleri, onbaşı, çavuş, yüzbaşı, binbaşı ve diğer rütbeleri içeren hiyerarşik bir şekilde düzenlenmişti. 400 kadar üyesi vardı.¹¹⁸ Bu gibi Ermeni örgütlerinin kuruluşu ve Rus ajanlarının Doğu Anadolu'da halk arasında sürdürdüğü kışkırtma hareketleri Babîâli'yi bir hayli kaygılandırıyordu.¹¹⁹

'Ermeni sorunu'nun, oldukça ciddi bir boyuta ulaştığını gösteren belirtiler vardı. İngiltere'nin İzmir Konsolosu Albay Wilson, bu sorunun, Batılı güçler tarafından ivedi ele alınmasını önermişti. Onu bu konuda, İngiliz askeri ataşesi Albay Herbert Chermiside da destekliyordu. Ermeniler arasında çıkacak bir isyanın işleri karıştıracığına ve yabancı güçlerin müdahalesine neden olabileceğine dikkat çekiyordu. Van çevresi bu denli bir müdahaleye çok uygundu. Chermiside'in 'vicdansız, ahlâksız ve entrikacı' olarak tanımladığı ve Zeytun isyanında büyük rol oynamış Sis Katolikosu, o yaz Sis, Haçin, Görüm, Darendе, (görev

alanı dışında bulunan) Sivas, Elbistan ve diğer birçok bölgeleri ziyaret ederek Ermenileri 'haklarını aramaya' çağırıyordu.

Aynı zamanda Zeytinlu asi Babık'ın, Türklere karşı yapılacak çarpışmalarda Ermenilere öncülük edeceği söylentileri yayılmıştı. Saklandığı dağlarda malzeme depoladığı ve Rusya Ermenilerinin yardım ve desteğiyle Van dolaylarında olaylar çıkarma hazırlığı içinde olduğu söyleniyordu.¹²⁰ Tiflis kaynaklı ve Ocak 1881 tarihli *İnşak* gazetesi, Rus sınırı yakınında bulunan Eleşkirtli Müslümanlarca da bilinen bir haber yayınlamıştı. Bu habere göre Rus Ermeni güçleri, Anadolu'ya baskın yapmaya hazırlanıyorlardı.¹²¹ Bu ve buna benzer haberler Kafkasya'da bir karışıklığın hazırlanmakta olduğuna işaret ediyordu ve bu da Van bölgesini etkiliyor, orada yaşayan Ermenilerin Rusya'ya bağlanma emellerini körüklüyordu. O sırada, Türkiye ile Yunanistan arasında gittikçe kötüleşen ilişkiler de Ermeni militanlarını ümitlendiriyordu.

Van'daki Genç Ermenistan Partisi'nin ileri gelen üyelerinden biri Tiflis'ten dönüşünde, Clayton'a, Türkiye ile Yunanistan arasında savaş çıkması halinde başkalarının da durumdan yararlanarak isyan edebileceklerini söylemişti. Clayton ona, böyle bir durumda bağımsızlık elde etmek yerine Rusların eline düşeceklerini ve bundan hoşlanmayacaklarını söylemiş, ancak Ermeni genci de Ermenilerin 'Türk boyundurduğundan' kurtulmak için hiçbir fırsatı kaçırmamaları gerektiği yanıtını vermişti. Ona göre Ruslar siyasetlerini değiştirmişlerdi ve Ermeni milletini artık yok etmek istemiyorlardı. Çünkü Ermeni toprakları sınırda, Müslümanlara karşı tampon bir bölge biçimine getirilebilirdi. Ruslar Ermenilere bir anayasa ve özerklik verecek, onları düşmanlarına karşı koruyacaklardı. Genç Ermenistan Partisi tarafından etkilenen birçok Ermeni de bu fikirleri benimsemiş durumdaydı.

Bu dönemde (Aralık 1880) Tiflis'te Ulusal İlerleme (veya Kurtuluş) Merkez Ermeni Komitesi kurulmuştu. Bu kurum, aynı amaçlara sahip kimi gizli kuruluşlara sembol oluşturmuştu. Bu kuruluşların Doğu Anadolu illerinde, yoğun etkinlik gösteren militanları vardı. Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti, Rusya'nın bu kuruluşlardan haberdar olduğuna ve en uygun zamanda bir hareket başlatacağına inanıyordu. Tiflis Hükümeti, Ermenilerin etkinliklerini izliyor, fakat işlerine karışmıyordu. Yüce düğ, onların amaçlarının ne olduğunu öğrenmek için bazı Ermeni liderlerini huzuruna çağırtmıştı. Ermeni liderlerin Türkiye'de yaşayan soydaşlarını kurtarmayı hedeflediklerini

öğrenen düğ, onlara şimdilik sakın olmalarını önerdi ve zamanı gelince Rus Hükümeti'nin ne yapılması gerektiğini kendilerine bildireceğini söyledi.¹²²

Bu gelişmeler İngiliz Büyükelçisi'ni o kadar endişelendirdi ki, Büyük Güçler ile Osmanlı Hükümeti'ni meşgul eden Karabağ ve Yunanistan sorunlarına rağmen, Asya'da yapılacak reformları göz ardı etmemesi konusunda İngiliz Hükümeti'ni uyardı. Bazı Batılı devletler, öteki sorunlardan önce Karabağ sorununun çözülmesi gerektiğine inanıyor ve hatta Osmanlı Hükümeti'ne bu sorunun çözülmesinden sonra başka bir yükümlülük üstlenmeden önce biraz nefes almasına izin verilmesi gerektiğini öne sürüyorlardı. Ancak Goschen şu uyarıda bulunmuştu: "Ermenilerin daha fazla sabretmeleri beklenemez. Yanlış yönetim ve baskılar altında yaşayan Ermeniler, Batılı güçlerden de hiçbir ümit kalmadığını görürlerse isyana veya isyan hazırlıkları yapmaya kalkabilirler. Bu durum Ermenilerle Kürtler arasında korkunç olaylara neden olabilir, Bulgaristan ve diğer bölgelerde kaydedilmiş korkunç olayların tekrarlanmasına neden olabilir." Durumun ciddiyeti nedeniyle Goschen, Granville'e, Berlin Antlaşması'nı imzalamış olan güçlerin İngiltere'yle işbirliği halinde, Anadolu'daki durumu iyileştirmek için çaba göstermelerinin zamanının gelip gelmediği sorusunu yöneltmişti.¹²³

Gladstone Hükümeti böyle bir girişimi destekliyordu ama Rusya'yı buna engel olarak görüyordu. Rusya, askıda kalan Karabağ, Yunanistan ve 'Ermenistan' gibi sorunları bir bütün olarak Osmanlı Hükümeti'nin önüne koymaktan yana değildi. Rus Dışişleri Bakanlığı'ndan Baron Jomini, İngiliz Büyükelçisi Plunkett'le yaptığı görüşmelerde, Batılı güçlerin birçok konuyu Osmanlı Hükümeti'nin önüne yığmasının akılsızca bir davranış olacağını belirtiyordu. Plunkett, Rusların çok yakından ilgilendiği Karabağ'ın güvenliği konusunu tehlikeye atmak veya bu konuyu Rusya'nın ilgisiz kalmadığı Yunan sorunu veya Rusya'nın hiç gündeme getirilmesini istemediği 'Ermeni sorunu'yla birleştirmek gibi bir girişimin Livadiya'da iyi karşılanmayacağını tahmin etmiş, son iki sorundan birinin dışarda bırakılmasını önermişti. Baron Jomini, 'Ermeni sorunu'nun diğer sorunların çözümünden sonra ayrı olarak ele alınmasının gerekli olduğunu birçok kez vurgulamıştı. Plunkett, bu 'zavallı halk'ın acil ihtiyaçlarından söz edince Jomini, çok şey isterlerse Büyük Güçler'in hiçbir şey elde edemeyeceği yanıtını vermiş-

ti. Plunkett şu yorumu yapmıştı: “Ermeni sorununu halletmekten kaçınan Rusya’nın, bu konuda İngiliz Hükümeti’nin görüşlerine ters düşecek birtakım tasarıları olabilir.”¹²⁴

Alman Hükümeti de o sırada sorunların toplu olarak ve bir arada görüşülmesine karşıydı ve ‘Ermeni sorunu’nun tartışılmasının, Osmanlı Hükümeti’yle yapılan Yunanistan sınır görüşmelerinin sonuçlanmasına zarar getireceğinden çekiniyordu. Tüm bu itirazların sonucu olarak, 1881 yılı Şubat ayında, İngiliz Hükümeti, o sırada İngiltere’de tatilde bulunan Goschen’e İstanbul’a dönüşünde ‘Ermeni sorunu’nu öne sürmemesi talimatını verdi.¹²⁵

Abdülhamit Tüm Gücü Ele Geçiriyor

Ermeniler gittikçe huzursuzlanıyordu ve birçoğu gizli isyan hazırlıkları içindeydi. Ancak Babiâli, bu isyan hareketini bastırmak için önlemler almaktan uzaktı, çünkü Padişah Abdülhamit’in bütün yetkiyi ele geçirmesi nedeniyle, Osmanlı yönetimi, güçsüz ve yeteneksiz bir duruma düşmüştü. Sadrazam Hayrettin Paşa’nın görevinden azledilmesinden sonra Abdülhamit bu makamı büsbütün önemsiz hale getirmişti. Hükümette bulunan nazırlara hiçbir yetki bırakmamış; etrafını özel danışman ve ajanlardan oluşan bir kadroyla çevirmiş, emirlerini de onlar vasıtasıyla uygulamaya başlamıştı. Hiç kimse uygulanan emirlerden sorumlu değildi ve bu emirlerin hangi kaynaktan geldiği de bilinmiyordu. Nazır veya genel valilerin güçlü bir duruma gelmesini önlemek amacıyla devamlı görevleri değiştiriliyor veya yerlerine başkaları atanıyordu. Sadrazamlarını bazen birkaç ay veya birkaç hafta gibi kısa sürelerde değiştirmesini eleştiren yabancılara verdiği yanıtta Abdülhamit, kendini kastederek, “Gerçek sadrazam Yıldız Sarayı’nda oturuyor” demişti.¹²⁶

Padişah, bütün yetki ve gücün kaynağı, bir başka deyişle merkezi haline gelmişti. Kişisel olarak oldukça çalışkandı ve yönetimin her dalını bizzat denetlemeye çalışıyordu; hükümet işlerini casusların yardımıyla yürütmeyi yeğliyordu. Bu sistem öyle bir duruma gelmişti ki, İstanbul’da kimse özgürce konuşmak cesaretini gösteremiyordu. Ülkenin gerçek durumu hakkında padişaha sık sık yanlış bilgi veriliyordu. Tamamen inzivaya çekilmişti. Amcasının başına gelenleri aklından çıkarmayan ve kendi güvenliğinden kaygılanan Abdülhamit, özel

aşçısının hazırlamadığı hiçbir şeyi yemiyordu. Müslümanlarca olduğu kadar, Hristiyanlarca da nefret edildiğini biliyordu. Kalabalık bir muhafız gücü tarafından korunan sarayından sadece bayram ve Cuma Selamlığı törenlerine katılmak ya da Yıldız Sarayı'nın bahçesinde bulunan camiye gitmek için çıkıyordu.¹²⁷

Abdülhamit'in bu kişisel yönetim biçimi devlet işlerinde epey gecikmelere neden oluyordu. Sorunlarla bizzat ilgilenmek, çözümleri kendi emirleriyle halletmek konusunda ısrarlıydı. Hükümet dairelerinde hareket özgürlüğü çok sınırlıydı, çünkü hemen hemen her konuda son kararın kabine tarafından onaylanması gerekiyordu. Sadrazam Sait Paşa, İngiliz Büyükelçiliği'nden Sir Alfred Sandison'la görüşürken, yetki ve hareket özgürlüğünün kısıtlanması sonucu, ülkenin yönetiminde yapılması istenen reformları gerçekleştiremediğini; bu sistem sürerse, durumun daha da kötüye gideceğini söylemişti. Sadrazama göre, bir yandan nazırların sorumsuzlukları Babiâli'yi sekteye uğrattırken, diğer yandan, en küçük sorunlar konusunda bile illerin genel valileri, İstanbul'dan yani saraydan izin almak zorundaydı. Sadrazam, imparatorluğun sorunlarının çoğunu incelemekle görevli olan kabinenin, bir yıl içinde önüne getirilen konuların dörtte birini bile halledecek durumda olmadığını öne sürerek kabineyi eleştirmişti.¹²⁸

Bu durum karşısında Granville, 1881 yılının Şubat ayında harekete geçerek Anadolu'da yaşayan Hristiyanların 'acınacak' durumuna padişahın dikkatini çekti; oradaki 'yönetim bozukluğu ve baskılar' Osmanlı Hükümeti'nin yetkilerini ciddi şekilde tehlikeye atıyordu. Granville, Abdülhamit'i uyararak halkın sabrının taşmak üzere olduğunu ve 'bu dayanılmaz durumdan kurtulmak için' sunulacak en küçük bir fırsattan yararlanmaya hazır olduklarını; bu durumdan yerel yetkililerin sorumlu olduğunu vurguladı. Granville, Babiâli reformları hemen başlatmazsa, ilkbaharda sınır illerinde padişahın yetkisine ciddi bir darbe indirecek olayların çıkma olasılığı uyarısını yaptı.¹²⁹

Rus-Ermeni Entrikaları

1880 yılının Aralık ayında Doğu Anadolu'da durum oldukça karanlık görünüyordu. Anadolu'ya sızan Rusya Ermenileri çeşitli entrikalar örgütlemekteydiler. Van'da bulunan Amerikalı misyoner M. Barnum'u ziyaret eden Tiflisli iki Ermeni, ona, komiteleri tarafından 'Ermenileri

Türklere karşı isyana kışkırtmak' için gönderildiklerini, Rus topraklarında 150,000 kişinin sınırı geçerek yardımda bulunmaya hazır olduğunu söylemişti. Rus Hükümeti bağımsızlık sözü vermişti, onlara dörtte bir fiyatına silah ve mühimmat sağlıyordu, ilkbaharda Türkiye'deki Ermenilerin yardımına gelmek için bütün hazırlıklar tamamlanmıştı ve Van Rus Konsolos Yardımcısı Binbaşı Kamsaragan bu planı kuvvetle destekliyordu.¹³⁰ Rusya'nın Erzurum Konsolosu M. Obermüller de, İngiliz temsilcisi Biliotti'ye, Kamsaragan'ın, Anadolu'da karışıklık çıkarmak için, kendi yetki bölgesi içinde ve dışında Ermenileri kışkırtmaya devam ettiğini söylemişti.

Bütün bu gelişmeler, Rusya'nın, olası bir işgal için Kafkaslar'da hazırlık içinde olduğunu ve buna bir mazeret bulmanın güç olmayacağını gösteriyordu.¹³¹ Bu olasılık, İngiltere Dışişleri Bakanı'nı o kadar telaşlandırdı ki, Büyükelçi Goschen'e, konsolosluk raporlarını padişahla paylaşması talimatını verdi. Bu raporlar Ermenilerin Türk yönetimine karşı isyan hazırlıklarını ve özellikle Rus Hükümeti'nin ve ajanlarının bu hareketle ilgili rolünü gözler önüne seriyordu. Bakan ayrıca Goschen'den, Ermenilerin şikâyetlerine ilgi gösterilmemesinin, onları tamamen Rusların kucağına atmak demek olacağını ve bunun da olaylara yol açacağını padişaha hatırlatmasını istedi.¹³²

Goschen daha önce de sadrazamı ve hariciye nazırını uyarmış, Babiâli'nin işleri askıda bırakmakla âdeta bir 'intihtar politikası' sürdürdüğünü vurgulamıştı. Sadrazamla görüşürken, Tiflis'ten gelen Rus Ermenilerinin Osmanlı Ermenileri arasına karışarak propaganda yaptıklarını bildirmişti. Goschen'e göre Osmanlı Hükümeti, yerel yönetimlerinin sert uygulamalarıyla âdeta bu isyan hareketine destek oluyordu. Sait Paşa, Goschen'e bu hazırlıklardan haberdar olduğunu söyledi ve Tiflis Genel Valisi'nin, bir dostluk işareti olarak Osmanlı Hükümeti'ne, Ermeni militanlarının varlığından söz etmiş olduğunu, paşanın da bundan dolayı büyükelçiye teşekkür ettiğini aktardı.¹³³

Burada kaydedilmesi gereken bir nokta vardır:

Çar II. Aleksander'ın, Mart 1881'de bir Nihilist tarafından öldürülmesinden sonra Rusya, Türkiye'ye karşı daha dostça bir tutum izlemeye başlamış, Ermenilere ve Ermeni iddialarına sırt çevirmiş ve daha birkaç yıl önce diplomatik ve askeri amaçlarına oyuncak ettiği Ermenileri yüzüstü bırakmıştı. Türk-Rus ilişkilerinin düzelmesiyle Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanacak reformlarla bir süre ilgilenmemeye

başlamış ve Abdülhamit'e, istemediği değişiklikleri yapması konusunda baskı yapmaktan vazgeçmişti. Öte yandan İngiltere, İstanbul'daki önemini bir daha kazanamayacak biçimde yitirmeye başlamıştı.¹³⁴

Osmanlı Kamu Borçları ve Reformlar

Yerli sermaye yokluğu ve vergi toplama sistemindeki aksaklıklar dolayısıyla Osmanlı Hükümeti, Kırım Savaşı'nın giderlerini karşılamak üzere 1854 yılında ilk kez borç para almak için anlaşma imzalamak zorunda kalmıştı. İngiliz Hükümeti'nin desteklediği ama garanti etmediği borç paranın miktarı 3.815.000 sterlin, (3.300.000 altın karşılığı Türk lirası) idi – ancak gerçek rakam 2.514.913 liraydı, geriye kalan miktar ise işlem masraflarını karşılıyordu.¹³⁵ Borç, % 6 faiz üzerinden verilmiş, Mısır'dan sağlanan yıllık haraç güvence olarak kabul edilmişti. Bu borç, savaşın gittikçe artan masraflarını ve savaş sonrası giderlerini karşılamaya yetmiyordu. Bunu izleyen yirmi yıl boyunca Osmanlı Devleti birçok yeni dış borç almak zorunda kalmış, 1875 yılında iflas durumuna geldiğinde dış borç tutarı 242,000,000 liraya ulaşmıştı.

Ancak borcu yönetme giderlerinin gittikçe artması sonucu, yabancı bankacılar, Osmanlı Devleti'nin ivedi borç gereksinimlerini daha ağır koşullara bağlama yoluna gitmiş, böylelikle Türkiye, gittikçe daha ağır koşullarla borç alır duruma gelmişti. 6 Ekim 1875'te Türkiye, borç faizini ödeyemeyince iflas etti. Bu durum derhal Londra ve Paris'te sert protestolara yol açtı (borç verenlerin Türkiye'ye karşı yağdırdıkları hakaretlerin bazıları bir yıl sonra Bulgaristan olaylarında sahnelenen davranışlarla kendini göstermiştir). Büyük Güçler, bu borç sorununu çözümüleme kararı almışlardı, ancak 1877 Türk-Rus Savaşı buna engel olmuştu. Sorun ancak, 20 Ekim 1881 tarihinde, Muharrem Kararnamesi'yle çözümlenebildi (Muharrem ayı Hicri takvimde 1881 yılının Aralık ayına rastlıyordu). Osmanlı İmparatorluğu'nun borcu 191 milyon sterlinden, 106 milyon sterline düşürüldü, buna karşılık Osmanlı Hükümeti, borçların tümü ödeninceye kadar bazı gelirlerinden vazgeçiyordu.

Borçların ödenmesini denetlemek üzere Düyun-u Umumiye adı altında bir örgüt kurulmuştu. Avrupalı hisse senedi sahibi altı ülkenin temsilcilerinden oluşan yönetim kurulunda yedinci üye olan Türkiye'nin oy hakkı yoktu.¹³⁶ Bu örgüt, yabancı devletlerin denetimi

altında olan, Osmanlı Bankası, Deutsche Bank, Türk Milli Bankası olmak üzere üç büyük bankanın ve Büyük Güçler'in diplomatik desteğiyle çalışıyordu. Türkiye'nin mali yönetimine, İngiliz ve Fransızların yanı sıra Almanlar da katılmakta gecikmediler. Bu devletlerin amaçları önce, hisse senedi sahiplerinin haklarını korumaktı ama bir süre sonra buna, mali çıkar ve politik sızma olanakları da eklendi. Düyun-u Umumiye, özellikle tütün ve tuz tekellerinden, gümrük ve pul vergilerinden topladığı gelirleri ana borca ve faizine yatırıyordu. Çok gecikmeden bu örgüt ahtapot gibi yayılarak Osmanlı İmparatorluğu'nu boğulma noktasına getirdi.¹³⁷ Lord Derby 1879'da şöyle diyordu: "bu örgütün, (Osmanlı Devleti'nin) iç işlerini her an denetlemesi imparatorluğun egemenlik yetkilerini sıfıra indirmişti"¹³⁸ çünkü Osmanlı Devleti, mali denetimi büsbütün yitirmiş görünüyordu.

Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'nde yoğunlaşan yatırımlarıyla, bu Müslüman imparatorluğunu aciz bir durumda bırakarak, Avrupa'nın merhametine terk etmeyi hedeflemiş olduğunu görmek mümkündü. *The Times* gazetesi, ekonomik düzenlemegörüntüsüveren bu manevranın diplomatik sonuçlarını çok iyi değerlendirmişti, çünkü 'Hindistan, önce özel sektörün girişimiyle ele geçirilmişti'.¹³⁹ Christopher Walker'e göre, Büyük Güçler Osmanlı Devleti'nin mali işlerini denetlemekle 'reformlar' konusunda ne kadar samimiyetsiz olduklarını gösteriyorlardı. Osmanlı Devleti, yönetim aksaklıkları ve yolsuzluk bahanesiyle kendini eleştiren Batılı güçlerin bu ülkeye yatırım yapmak isteyen kendi vatandaşlarına kefil olmasını nasıl değerlendirecekti?¹⁴⁰

Ülke maliyesinin içinde bulunduğu bu umutsuz durumda Abdülhamit, İngiliz Hükümeti'nin dostluğunu yeniden kazanmayı amaçlıyordu ama Londra'daki liberal hükümetin katı tutumu nedeniyle başarı sağlayamıyordu. Ancak padişah, liberallerin gönlünü alır umuduyla, 1881'de Mayıs ayı sonunda özel bir komisyonu, Anadolu illerinde uygulanacak reformlar programını hazırlamakla görevlendirdi. Sadrazam Sait Paşa ve diğer üst düzey devlet görevlilerini bu komisyona üye olarak atadı. Ancak kısa zamanda, Sait Paşa ile Mahmut Nedim Paşa arasındaki görüş ayrılıkları nedeniyle komisyonun çalışmaları çıkmaza girdi. Mahmut Nedim Paşa, ademimerkeziyetçiliği ve bazı illerde geniş yetkilere sahip Hristiyan valiler atanmasını destekliyordu. Sait Paşa ise, güçlerin merkezde toplanmasından ve valilerin yetkilerinin daha da kısıtlanmasından yanaydı. İngiliz Elçiliği Maslahatgüzârı F. R. Plunkett

bu konuda şöyle diyordu: “Hiç kimse, bu komisyonun şimdiki şekliyle herhangi bir pratik sonuç sağlamasını beklemiyor.”¹⁴¹

Yeni İngiliz Büyükelçisi

1881 yılının Haziran ayında, yeni İngiliz Büyükelçisi Lord Dufferin, Osmanlı Hükümeti’ni Anadolu’daki reformları ivedilikle uygulamaya zorlamak misyonuyla İstanbul’a gelmişti. 22 Haziran günü Abdülhamit’le ilk görüşmesini yapmış, bu görüşmede padişah, İngiliz Hükümeti’yle iyi ilişkiler sürdürme isteğini beyan etmişti. Dufferin, iyi ilişkilerin kurulmasının şartı olarak Türk imparatorluğunda mali ve yönetsel reformlar yapılması gereğinde ısrar edince, Abdülhamit bu gereği kabullenmiş ve şunları söylemişti: “Bugüne kadar dikkatimi, kanlı olaylara ve toprak sorunlarına vermiştim. Şimdi, beni daha mutlu bir görev bekliyor; o da tüm enerjimi, uyruklarımın durumlarını iyileştirmeye hasretmektir.”

Bundan sonra Dufferin, Anadolu’daki duruma değinerek, Yunanistan ve Karadağ sorunları o sırada çözümlenmiş olduğuna göre, padişahın, yetenekli ve güvenilir bir genel vali atayarak Hristiyan uyrukların durumunu iyileştirmesini umut ettiğini belirtti. Dufferin’e göre, bu genel vali, illerdeki durum, reformlarla yeterince iyileştirilinceye kadar Avrupa’ya karşı padişahın ‘adil ve merhametli’ bir yönetim uyguladığının garantisi olacaktı. Abdülhamit bu öneriyi kabul etmişti.¹⁴² Dufferin aynı öneriyi, Sadrazam Sait Paşa’ya da yapmış, ondan ‘mut-suz halka’ barış ve güvenlik sağlayacak ve onları koruyacak yetenekli bir yöneticinin Doğu Anadolu’ya gönderilmesini istemişti. Dufferin durumu Granville’e aktarırken ve bu çabaları gerçekleştirebilmek için diğer ülkelerin diplomatlarının da desteğine ihtiyacı olduğunu bildirmişti. Ancak, harekete geçmek için, önce Karadağ sorununun çözümlenmesi, ramazan ayının bitmesi ve İstanbul’da Mithat Paşa’ya karşı sürmekte olan politik yargılamanın sona ermesi gerektiğine inanıyordu.¹⁴³

Üç hafta sonra Sait Paşa’yla yeniden görüşen büyükelçi, aynı sorunlara değindi ve İngiliz Hükümeti’nin padişah ve Türkiye’nin çıkarlarına olan sempatisini tekrarladı; İngiltere, herhangi bir dini gruba özel ayrıcalıklar sağlanmasını arzu etmiyordu. Ne Avrupa, ne de İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu içinde düşman veya saldırgan bir Ermeni gücü yaratmak niyetindeydi. Dufferin’e göre, Yunanlılar Teselya’da,

Bulgarlar ise Doğu Rumeli’de çoğunluk oluşturmuyorlardı. Ermeniler Anadolu’nun her yanında dağınık bir şekilde, diğer halklarla iç içe yaşıyor, ancak birkaç yerde ufak bir çoğunluk oluşturmuyorlardı. Dolayısıyla, Ermeni toplumundan gelecek ne ulusçu bir politik baskı, ne de korkusu vardı. Kıskançlık yüzünden onları iyi yönetim ve âdil yasalardan mahrum bırakmak ‘çılgınlık’tı.

Dufferin’e, padişahın hâlâ Ermeni halkının güvenini kazanma şansı olduğuna inanıyordu; kendisi de Ermenilere, haklar, ayrıcalıklar ve yararlar sağlayacak ılımlı ve kabul edilebilir bir çözüm için önerilerde bulunmaya hazırdı. Ancak durumun olduğu gibi sürmesine izin verilirse, Türkiye İngiltere’den artık destek bekleyemezdi. Ermeni toplumunun ılımlı olsun veya şiddet yanlısı olsun tüm liderleri sabırsızlanmaya başlamışlardı ve artık hafife alınmaması gereken Rusya’dan yardım umuyorlardı. Dufferin şu uyarıda bulunmuştu: “Bir gün gelir, Ermenilerin hayatını yaşanmaz hale getiren bütün bu anarşi, katliam, saldırı ve kötü yönetim hikâyelerinden bıkan İngiltere, kurtarıcı bir gücün gelip, bu halkı, sizin zalim ve yozlaşmış paşanızın elinden kurtarmasına seyirci kalabilir.” Sadrazam, Dufferin’in ne demek istediğini çok iyi anlamıştı, her kelimesini padişaha aktaracağına dair söz verdi.¹⁴⁴

Bundan sonra Dufferin, 7 Eylül 1880 tarihinde, Babiâli’ye verilen ve hâlâ yanıtlanmamış ortak notaya cevap verilmesi konusunda baskı yapılması için öteki devlet temsilcilerini ikna etmek amacıyla işe koyulmuştu. Ancak Türkiye’nin bu önerileri reddetmesi halinde nasıl bir tutum izleneceği büyük bir sorundu.¹⁴⁵ Sözü edilen reformların uygulanmasında Babiâli’yi en çok zorlayabilecek devletin Rusya olduğunu anlamış olan Granville, bu konuda Rus Hükümeti’ne başvurdu. Rusya Dışişleri Bakanı M. de Giers, İngiliz Büyükelçisi Hugh Wyndham’a, Türklerin ancak bütün Büyük Güçler’in ivedi baskısı altında boyun eğeceğini söylemişti. De Giers, Büyük Güçler’in birlikte hareket etmeleri sonucunda, Yunanistan ve Karadağ sorunlarına çözüm buldukları gibi, ‘Ermeni sorunu’nun da aynı beraberlik içinde halledilebileceğine inanıyordu; ancak buna girişmeden önce, Yunanistan sorununun büsbütün halledilmesini beklemenin daha akıllıca bir tutum olacağı görüşündeydi.¹⁴⁶

Granville, Alman yönetimine de başvurmuştu. Almanya’nın Dışişleri Bakan Vekili M. de Busch, İngiliz Büyükelçisi Lord Ampthill’e, kendi yönetiminin, Osmanlı Hükümeti’ne ‘Ermeni sorunu’ hakkında baskı yapmaya öncülük edemeyeceğini bildirmişti. Buna karşın Prens

Bismarck, İstanbul'daki Alman temsilcisine, 'Ermeni sorunu'yla en çok ilgilenen İngiltere ve Rusya'nın alacağı herhangi bir ortak kararı desteklemesi için yönerge göndermeyi kabul etmişti.¹⁴⁷

Büyük Güçler'in büyükelçileri, 'Ermeni sorunu'nu görüşmek amacıyla, 29 Ağustos'ta İstanbul'da toplanmışlardı. Dufferin, onlara padişah, sadrazam ve Hariciye Nazırı'yla reformlar konusunda yapmış olduğu görüşmelerin kısa bir özetini sunmuş ve bundan sonraki toplantıda, 7 Eylül 1880 notasına, Osmanlı Hükümeti'nden yanıt istemek üzere genel bir nota hazırlanmasını önermişti. Osmanlı Hükümeti geçmişte yaptığı gibi, işi geciktirme yoluna giderse, derhal geçici bir yüksek komiser atanması konusunda direneceklerdi; bu yüksek komiser, valileri görevden azledebilecek, yolsuzlukları engelleyecek ve ülkede sürmekte olan 'anarşi'yi sona erdirecek güç ve yetkilere sahip olacaktı. Büyükelçiler, 'beceriksizlikleriyle kötü ün yapmış olan' genel vali ve valilerin derhal görevden alınmasını da talep edebileceklerdi.¹⁴⁸ Dufferin'in reformlar konusunda yapmış olduğu bu girişim İngiliz Hükümeti'ni memnun etmişti.¹⁴⁹

Dufferin'in çağrısı üzerine büyükelçiler, 'Ermeni sorunu'nu görüşmek üzere 9 Eylül'de tekrar toplandılar. İngiliz Büyükelçisi daha önce söz etmiş olduğu konulara tekrar değindi ve bir yüksek komiser atama konusunda yapacakları herhangi bir ortak önerinin padişah ve kabinesi tarafından ters karşılanabileceğini; büyükelçilerin padişah ve Babıâli'yle ayrı ayrı görüşmelerinde bu konuyu öne çıkarak yine istedikleri sonuca varılabileceğine vurgu yaptı. Bundan sonra Dufferin, İngiliz Konsolosu Sir Charles Wilson ve Binbaşı Trotter tarafından hazırlanmış bir reform projesinden söz etti ve bu belgeyi, incelemesi için Rus Büyükelçisi M. Novikov'a verdi. Bu proje, 7 Eylül 1880 notasında, Büyük Güçler'in önermiş olduğu tüm maddeleri içeriyordu. Ancak, bu belgede özerklik veya yarı bağımsızlıktan söz edilmiyordu, çünkü Dufferin, Babıâli'nin bu sözcükleri bir kötü niyet belirtisi olarak algılayacağını düşünüyordu. Ona göre, amaç Hristiyanların ve Müslümanların birlikte yaşadıkları bölgelerde iyi bir yönetim sağlamaktı ve bunu yaparken padişahı ve hükümetini incitmemek için özen göstermek gerekiyordu.

Büyükelçiler Dufferin'in önerilerini hükümetlerinin onayına sunmak üzere kabul ettiler. Ancak Novikov ortak nota verilmesine karşı çıkıyor, bunun padişahı kızdıracağını ve kendi amaçlarına yardımcı ol-

mayacağını düşünüyordu. Novikov, Dufferin'in önermiş olduğu yazılı mesaj yerine, her temsilcinin, bu önerileri padişaha sözlü olarak iletmesinin daha iyi olacağını öne sürdü. Fransız Büyükelçisi de bu görüşü destekliyordu. Bunun üzerine Dufferin önerisini geri çekmeyi kabul etti. Bu gelişmeler sonucu, büyükelçilerin padişah ve Babıâli'yle görüşmelerinde kullanılmak üzere, hatırlatma notu niteliğinde bir belge hazırlandı. Ayrıca, Muhtar Paşa veya Rauf Paşa'nın yüksek komiser olarak atanması konusunda anlaşmaya varıldı.¹⁵⁰

15 Eylül'de Dufferin, padişahla yaptığı görüşme sırasında, ağustos ayında Sait Paşa'ya iletmiş olduğu bütün önerileri yineledi ve doğu illerindeki durumun gittikçe daha da kötüleşmekte olduğuna dikkat çekti. Bütün bunları sabırla dinleyen padişah, önerileri gerçekleştirmek için kendisinin de istekli olduğunu, ancak Türkiye'de yetenekli yönetici sıkıntısı çekildiğini ve bu aksaklığın yeni eğitim sistemiyle ileride giderileceğine inandığını ifade etti. Buna karşın, doğu illerine bir yüksek komiser gönderme fikrini çok yerinde buldu; mali sorunlarla yoğun bir şekilde meşgul olmamış olsaydı bu atamayı önceden gerçekleştirmiş olacağını belirtti ve doğu illerinde şikâyet konusu olan yolsuzlukları araştırmak ve sona erdirmek üzere bir aya kadar yüksek rütbeli bir yetkili göndermeye söz verdi. Dufferin, Granville'e gönderdiği raporda bu gelişmeyi; 'Padişah'ın ağzından, olumlu bir güvence' olarak niteliyordu.¹⁵¹ Ancak, bir ay geçmesine karşın, yüksek komiserin hâlâ atanmadığını gören büyükelçi, Sait Paşa'ya, padişahın bu konuda vermiş olduğu sözü hatırlattı. Sait Paşa, Dufferin'i yatıştırarak, atamanın hâlâ görüşülmekte olduğunu ve padişahın verdiği sözün yerine getirileceğine inandığını söyledi.¹⁵²

Bu arada 1 Ekim'de Dufferin'in daveti üzerine büyükelçiler, Wilson ve Trotter tarafından hazırlanmış 'Ermeni reformları'nı görüşmek üzere toplanmışlardı. Rus Büyükelçisi Novikov önce itirazda bulunacak olmuş ama sonra bu projeyi iyileştirmek ve 'ayrıntılı ve mantıklı' bir tüzük hazırlamak için Dufferin'le işbirliği yapmıştı. Novikov, büyükelçilerin 'Ermeni reformları' üzerinde çalıştığını Ermenilerin duymasından çekiniyordu; çünkü bu denli bir haber Ermeni halkında heyecan yaratabilir, yerel, hatta geniş ölçüde isyanlara neden olabilirdi. Novikov; "Böyle bir olay çıkarsa, düzeni sağlamak ve Hristiyan halkın Müslüman yönetimi tarafından katledilmesini önlemek için belki de ordularımızla müdahale etmek zorunda kalacağız" diyordu. Dufferin

böyle bir olasılığın ihtimal dışı olduğunu düşünüyordu; Ermeni Patriği ona, toplumunun aşırı beklentilere kapılmaması ve düzeni koruması için elinden geleni yapacağına dair güvence vermişti.¹⁵³

Türk-İngiliz İlişkilerinde Gerginlik

İstanbul'daki İngiliz temsilcileri, bir yüksek komiserin Anadolu'ya gönderilmesi konusuyla uğraşmaktaydı. Padişahın söz vermiş olduğu tarihten altı hafta sonra, Dufferin durumu hatırlatmak amacıyla 7 Kasım günü padişahı görüşme talep etti.¹⁵⁴ Ertesi gün padişah, bu konuyu ciddi biçimde incelemesi, ülkesinin ve uyruklarının geleceğini ve çıkarlarını etrafı bir şekilde gözden geçirmeyi gerektiğini ve sorununa tatmin edici bir çözüm bulunacağına inandığını bildirdi. Dufferin'e beklemekten başka seçenek kalmamıştı.¹⁵⁵

Kasım ayı sonuna doğru hâlâ bir yanıt alamayan Dufferin, Novikov'a, birlikte Babil'i'ye giderek yüksek komiserin atanmasındaki gecikmeden kaynaklanan endişelerini bildirmeyi önerdi. Novikov bu öneriyi kabul etti ve 22 Kasım'da, iki büyükelçi Asım Paşa'yla görüştüler. Novikov, Osmanlı Hariciye Nazırı'na, daha önce büyükelçilerin sunmuş olduğu önerileri hatırlattı ve yüksek komiserin atanmasının, hem bu 'mutsuz halkın', hem de Osmanlı yönetiminin çıkarına olacağını vurguladı. Novikov, kararın tamamen padişah tarafından verilmesini umduklarını, bu nedenle yapılan baskıların iyi niyet göstergesi olduğunu Asım Paşa'ya anlattı. Dufferin de Novikov ile aynı görüşü paylaşıyordu; Asım Paşa'ya, padişahın kendisine bu konuda söz vermiş olduğunu hatırlattı, bu sözün yerine getirilmemiş olmasının yoruma yol açabileceğini ekledi. Asım Paşa, konuşulanları padişaha iletmesine dair söz verdi. Babil'i'ye benzer bir mesaj göndermiş Alman Maslahatgüzârı'na göre, padişah Anadolu'da uygulanacak bir reform projesi üzerinde çalışıyordu.¹⁵⁶

Ancak Müslüman halk arasında ciddi tepkiler yaratacak kararlar almaktan çekinen Abdülhamit, Berlin'e göndermiş olduğu temsilcilerinden Reşit Bey'den haber almadan harekete geçmek istemiyordu.¹⁵⁷ Hariciye Nazırı yardımcısı (Ermeni asıllı) Artin Dadyan da bunu doğrulamış, padişahın ve saray bürokratlarının, Berlin'den haber gelmeden Ermeni reformları konusunda hiçbir adım atmama kararında olduklarını söylemişti. Bu durum karşısında Dufferin, Granville'e şunu

önermişti: “Yüksek komiserin atanması konusunda Almanya’yı bizden yana çeker, samimiyet ve içtenlikle hep birlikte baskı yapılmasını sağlarsak, padişah boyunca egecektir.”¹⁵⁸

Bunun üzerine Granville, Almanya’ya başvurarak, ‘Ermeni sorunu’nu öne çıkarma konusunda, kendilerine destek vermesini istedi. Kont Hatzfeldt, İngiliz Büyükelçisi Lord Amthill’e, Osmanlı Hükümeti’ne, İstanbul’da ‘Ermeni sorunu’ konusunda baskı yapmış olduğunu; Reşit Paşa Berlin’den ayrılmadan önce bunu tekrar gündeme getireceğini söyledi.¹⁵⁹ Birkaç gün sonra Amthill, hükümetinin başvurusunu Bismarck’a tekrar hatırlattı. Bismarck, İngiliz Hükümeti’yle aynı görüşte olmakla birlikte, Babiâli’ye karşı ısrarcı davranmanın daha kötü sonuçlar yaratabileceğine inanıyor, padişahın baskıdan nefret ettiğini ve artan baskı karşısında daha inatçı olacağını düşünüyordu. Dolayısıyla, Bismarck, Dufferin ve meslektaşlarının sunmuş oldukları öneriler üzerinde padişaha düşünme fırsatı verilmesi taraftarıydı.¹⁶⁰ Ermeniler için bazı iyileştirmeler sağlama konusunda İngiliz Hükümeti’nin gösterdiği çaba boşa çıkmış görünüyordu. O güne dek, Büyük Güçler’den biri olan Almanya konuya pek ilgi göstermemiş, Rusya ise pek gevşek davranmıştı. İngiltere ise şansını Avusturya’yla denemek istemiş ama bunda da başarılı olamamıştı.¹⁶¹

Bu arada padişah, İngiltere’nin sürekli olarak Ermenilerden yana yaptığı baskı ve şikâyetlerden bıkmaya başlamıştı. 25 Aralık’ta Hariciye Nazırı Asım Bey’i Lord Dufferin’e göndererek ona şu mesajı iletmışti: O güne kadar Berlin Antlaşması gereğince sayısız ‘can sıkıcı yaptırımları’ uygulamak zorunda bırakılmıştı; Bulgaristan özerk bir prenslik haline gelmiş, Doğu Rumeli bağımsız bir devlet olmuş, Karabağ sorunu halledilmiş, Teselya iliyle Epir bölgesinin büyük bir kısmı Yunanistan’a bırakılmıştı. Padişah, antlaşmanın ‘Ermeni sorunu’yla ilgili olan 61. maddesinin öngördüğü yaptırımları da uygulamakta kararlıydı ve kabineyle birlikte bu maddenin yaptırımları konusunu inceliyordu; ancak tahvil sahipleriyle halledilmesi gereken mali sorunlar ve Rusya’ya ödenecek tazminat konuları bir hayli zamanını almıştı. Artık reformlar konusuyla ciddi olarak ilgilenmenin sırası gelmişti; ancak reformlar bir şekil alıncaya kadar Yüksek Komiser atamak niyetinde değildi. Bu proje daha önce de denenmiş ve başarı sağlanamamıştı. Dufferin bu açıklamadan hiç memnun kalmamış, padişahın kendisine 15 Eylül’de vermiş olduğu söze sadık kalmak niyetinde olmadığını sonucuna varmıştı.

Ertesi gün Abdülhamit, Başmabeyincisi Münir Bey'i Dufferin'e göndererek reformların salt Ermenilerin yaşadığı bölgelerde değil, ülkenin her bir yanında uygulanacağını açıkladı. Dufferin eski tutumunda direnince, Münir Bey son zamanlarda İngiltere'nin padişaha ve hükümete karşı sergilemiş olduğu dostça olmayan tutumundan şikâyet etti: "İngiltere, hem Yunanistan, hem de Karabağ konularında Türkiye'ye karşı, diğer Batılı devletlerden daha sert ve düşmanca bir tutum takınmıştı. Mısır sorununda İngiltere, padişaha karşı Fransa'yı desteklemiş, 'Ermeni sorunu' kapsamında, padişaha ve Osmanlı Hükümeti'ne en çok baskı yapan güç, İngiltere olmuştu. Öteki bütün devletler, uygulamalarda padişaha zaman tanımaya yatkındılar, Yüksek Komiserin derhal atanmamasını kaygı konusu yapmıyorlardı ve reformların hemen uygulanmasında aceleci davranmıyorlardı." Gerçeği yansıtan bu şikâyetlere yanıt olarak Dufferin, reform programının Büyük Güçler'le birlikte ortak çalışma sonucunda hazırlandığını söyledi.

Ancak, Münir Bey'in konuşmalarından memnun olmayan Dufferin, Osmanlı Hükümeti'nin yürüttüğü geciktirme ve uzatma politikasıyla, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini uygulamaktan kaçındığı izlenimine ulaşmıştı ama, padişahın her işi bizzat denetlemek istemesinden dolayı çok meşgul olduğunu kabul ediyordu. Dufferin'e göre, padişah Ermeni reformlarıyla ilgileniyordu, ancak onlara ayrı bir ulus statüsü verecek herhangi bir uygulamayı kesinlikle engellemek niyetindeydi. Bununla birlikte Dufferin, 'Ermeni sorununun gerekleri yakından izlenmezse' Osmanlı Hükümeti'nin uygulamaya koyacağı projelerde onları unutabileceğinden kaygılanıyordu.

Büyükelçi o güne kadar padişahla ve Babiâli'yle yaptığı görüşmelerde daha özenli bir dil kullanmayı, sabırlı ve uzlaşıcı bir tutum izlemeyi denemişti. Uygulamalarda kaydedilmiş olan gecikmelerin bahaneleri tükeninceye kadar bu tutumu sürdürmek için Granville'den izin istemişti. Bu tutumdan da sonuç alınmazsa, ne gibi ek önlemler alınması gerektiği konusunda İngiliz yönetiminin emirlerini bekleyecekti. Türkler, İngiltere dışında diğer devletlerin reform konusuna oldukça ilgisiz kaldıklarını hissetmişlerdi. Granville, Dufferin'in tutumunu onaylıyordu;¹⁶² Londra'daki Türk Büyükelçisi'ne, Osmanlı Hükümeti'nin reformlar konusundaki tutumuna saygı gösterildiğini, İngiliz Hükümeti'nin padişahın özgür kararlarına karışmamış, reformların konusunda hiçbir müdahaleye yeltenmemiş, reform planında

herhangi bir değişiklik önermemiş olduğunu söylemişti. Ayrıca, İngiliz Hükümeti daha önce birçok önemli noktaya değinmiş, geçici bir önlem niteliğinde, yetenekli bir yöneticinin özel yetkilerle donatılmış olarak atanmasını önermişti. Padişah, üç ay önce bu atamayı yapacağına dair söz vermişti. Ancak Granville, padişahın vermiş olduğu bu sözü tutmadığını görmüş ve büyük hayal kırıklığına uğramıştı.¹⁶³

Türk Büyükelçisi durumu derhal padişaha bildirmiş olmalıydı, çünkü, 14 Ocak 1882'de Dufferin huzura kabul edilmiş ve padişahın bir ay içinde Yüksek Komiserin atamasını yapacağına dair vermiş olduğu sözü hatırlatmıştı. Dört ay geçmiş olmasına karşın hiçbir şeyin yapılmamış olması, İngiliz Hükümeti'ni çok şaşırtmıştı. Padişah bu konuda Dufferin'e söz vermiş olduğunu kabul ediyordu, ancak atayacak kişiyi bulmakta ve bu kişinin yetkilerini saptamakta büyük güçlüklerle karşılaşmıştı. Nazırlar ona birçok isim önermişlerdi ama hiçbirisi gereken özelliklere sahip değildi. Üstelik, Yüksek Komiser için tasarlanmış görev talimatları, atamayı daha da güçleştiriyordu. Uygulanacak reformlar, kendisinin bizzat ilgilenmesini gerektiren diğer bütün sorunlardan daha karmaşıktı, çünkü büyük bir bölgeye yayılmış Anadolu topraklarında uygulanan yönetim sisteminin yeniden yapılanmasını gerektiriyordu.

Padişah açıklamalarını sürdürerek, her ülkeye uyacak yönetim biçimlerini seçmek konusunda Avrupa devletlerinin bile görüş ayrılığı içinde olduğunu söylüyor, çok değişik yollar izlenebileceğini hatırlatıyordu. Ancak yanlış bir yola sapma, feci ve geriye dönülmez sonuçlar doğurabilirdi. Bundan dolayı alacağı önlemler konusunda uzun ve dikkatli incelemeler yapma yolunu seçtiği için suçlanmaması gerekiyordu. Bu açıklamaların ışığında padişah biraz daha zaman istiyor, istenilen değişiklikleri yapacağına yine söz veriyordu. Dufferin, İngiliz kamuoyunun olası tepkisine ve parlamentonun 'Ermeni sorunu'nu yeniden gündeme getirebileceğine değinince, padişah vermiş olduğu sözü tutmakta kararlı olduğunu söyleyerek şunları eklemişti: "İngiliz Hükümeti sabırlı olsun ve bana güvensin, sonunda memnun olacaklardır."

Dufferin bu görüşmeden tatmin olmamıştı. Padişahın bir Yüksek Komiser atama konusunda vermiş olduğu sözü tutmamış olduğuna ve bu konuda bir güven sorunu ortaya çıkmış olduğuna inanıyordu. Ancak, çalışmalarını birkaç ay daha sürdürmeyi ve Türk Hükümeti'ne, gerçek niyetini gösterebilmesi için gerekli zamanı vermeyi daha uygun

bulmuştu. Dufferin, ilkbahardan önce tatmin edici bir sonuç çıkması halinde, padişahın ve danışmanlarının anlaşma yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlamak amacıyla, İngiliz Hükümeti'ne gerekli yaptırımları etkili bir biçimde uygulamasını tavsiye ediyordu. Granville Dufferin'in bu önerisini tümüyle onaylıyordu.¹⁶⁴

Ermeni Başkaldırı Hareketi

Ocak 1882'de Erzurum'da gizli bir Ermeni örgütünün isyan hazırlıkları içinde olduğunu gösteren belirtiler vardı. Bu örgütün üyelerinin bir listesini ele geçiren Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Binbaşı William Everett de bu haberi doğrulamıştı. Bu örgüte katılan herhangi bir Ermeni yeminli asker sayılıyordu ve emredilen her şeyi yapmaya, hatta adam öldürmeye bile hazırdı.¹⁶⁵ Everett bu belgeyi Dufferin'e sunmuş, Dufferin de ona, yerel makamlara bundan söz etmemesini ama tanıdığı Ermenilere 'aşırı davranışlar'dan kaçınmalarını tavsiye etmesini bildirmişti.¹⁶⁶

Ermeni Kilisesi, kilisenin yetkileri ve imtiyazları konusunda hükümetle bozuşarak Aralık 1881'de istifa eden Patrik Nerses, bu örgütün isyan hazırlıklarından haberi yokmuş gibi davranıyordu.¹⁶⁷ Oysa, ele geçen belgelerden, bu isyan hareketinin, Mayıs 1881 tarihinde faaliyete başlamış olan Ulusal Ermeni Savunma Derneği tarafından örgütlenmiş olduğu anlaşıyordu. Erzurum'daki Ermeni Piskoposu Ormanyan, bu örgütün var olduğunu biliyordu ve patriği bundan haberdar etmişti; patrik de bunu 'kabul edilebilir' olarak nitelemişti.¹⁶⁸ Patriğin istifasından beri, yönetimle Ermeniler arasındaki ilişkiler kötüye gitmeye başlamıştı. Babiâli'nin sürekli baskılarına karşın, patrik istifasını geri almamış, İngiliz Büyükelçiliği'nden Binbaşı Trotter'e, defalarca vermiş olduğu sözleri tutmaması sonucu artık hükümete güvenmediğini söylemişti.¹⁶⁹

Bu arada İngiliz Hükümeti Ermeniler için bazı iyileştirmeler sağlamak çabasını hâlâ sürdürüyordu. 21 Nisan'da Londra'da Bismarck'ı kabul eden Granville, İngiliz Hükümeti'nin, kendisinin (Bismarck'ın) önermiş olduğu gibi, reformlar konusunda Osmanlı Hükümeti'ni rahat bıraktığını, fakat bu tutumun da sonuç vermediğini anlattı. Ancak İngiliz Hükümeti, Berlin Antlaşması'nın yaptırımlarının yerine getirilmesi için gösterdiği çabadan vazgeçmiyordu ve Granville,

Almanya'dan bu konuda İngiltere'ye moral destek vermesini istiyordu. Bismarck, İngiltere'nin önerilerinin gerçekten Türkiye'nin çıkarına olduğuna padişahı inandırmaya çalışacağına dair söz vermekle yetindi.¹⁷⁰ Bundan kısa süre sonra Sait Paşa, Asya ve Avrupa bölgelerinde yapılacak reformlardan sorumlu nazır ilan edildi. Fakat Dufferin, bu atamayla padişahın reformları gerçekten ve kapsamlı bir biçimde başlatacağına inanmıyordu.¹⁷¹ Buna karşın, Abdülhamit 26 Ekim'de üç ayrı komisyonun kurulmasını öngören bir ferman ilan etti; bu komisyonlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanacak mali, adli ve yönetsel reformların hazırlanmasından sorumlu olacaktı.¹⁷²

Padişahın bu girişimleri, kimi Ermeni grupların isyan hareketlerinin yoğunlaşmış olduğu bir döneme rastlıyordu. Rusya Ermenilerinden kaynaklanan ve Ruslar tarafından da destek gören bu isyan hareketleri, Mamahatun'dan başlayarak güneyde Muş ve Van, batıda ise Erzurum'a kadar yayılmıştı. İngiliz konsolos yardımcıları, Ermenileri böyle bir çılgınlık yapmaktan vazgeçirmek için uğraşıyorlardı.¹⁷³ Kısa süre sonra ele geçen belgelerden, Erzurum'da bir isyan hareketinin varlığı saptandı. Bunun üzerine bölgeye asker gönderildi ve asilerin iki lideri de dahil birçok kişi tutuklandı.¹⁷⁴

Bu isyan hareketi ve Ermeniler arasında gittikçe artan rahatsızlık, padişahı, Patrik Nerses'i huzura çağırmaya ve onu olağanüstü iyi karşılamaya sevk etmişti. Patrik, Ermenilerin Osmanlı tahtına karşı duyduğu sadakat ve bağlılığı hakkında padişaha güvence vermiş ve Rusya'yla yapılan savaş sırasında, Türklere sadakatlerini kanıtlamış olduklarını söylemiş, ek olarak Ermenilerin, bu sadakatin kabul edilmesini ve hayatlarını güvenceye almayı hedefleyen ve uygulama sözü verilmiş reformların gerçekleşmesini umut ettiklerini belirtmişti. Padişah Ermenilere olan sempatisini de ifade etmiş ve onların mutluluğunu önemsedğini kaydetmişti.

Daha sonra Patrik Nerses, padişah ile yapmış olduğu görüşmeyi İngiliz Maslahatgüzarı Hugh Wyndham'a aktarırken, Türkiye Ermenilerinin Rusya'nın 'mutlak yönetimine' girme olasılığından kaygılandığını, Türkiye Ermenilerinin daha iyi koşullar altında olmak üzere, padişahın yönetiminde kalmalarını yeğlediğini söylemişti. Bu arada halkına her zaman sabır ve sükûnet telkin ettiğini; isyan hareketlerinden uzak durmalarını tavsiye ettiğini, ancak Rus yönetiminde yaşayan Ermenilerin 'aşağılayıcı ve barbarca davranışlardan' kurtulmuş gö-

ründükleri için, Türkiye'deki Ermenilere, yönetim sistemi değişmediği takdirde, Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmalarını telkin etmenin olanaksız olduğunu belirtmişti.¹⁷⁵

Wyndham, Erzurum'da oluşmakta olan isyan hareketleri hakkında Patrik Nerses'ten bilgi almak isteyince, Nerses böyle bir akımın var olmadığını söylemişti ama ele geçirilmiş bazı belgeler hükümeti şüpheye düşürmüştü; güya bu yazışmalar, Küdüs'te inşa edilecek bir manastır için para toplanmasıyla ilgiliydi.¹⁷⁶ Patrik bir kez daha Erzurum'da oluşan isyan hareketlerini bilmezden geliyordu. Gerçekte bir süreden beri bu kentte yaşayan Müslümanlar, Ermenilere karşı öfkeliydi ve onları tehdit ediyorlardı. Sürtüşmenin yayılmasını önlemek amacıyla önlemler alınmış, birkaç Türk tutuklanmış ve durum oldukça sakinleşmişti. Gregoryen Piskoposu Ormanyan'ın yapmış olduğu ayın sırasında, isyan hareketlerini şiddetle kınaması ve Gregoryen Kilisesi adına padişah için dua etmesi çok olumlu bir izlenim yaratmıştı.¹⁷⁷

Erzurum'daki Rus Başkonsolosu General Denet'in, isyanı körüklemek için çok uğraştığı söyleniyordu. General Denet, Genel Vali Mustafa Paşa'yı sık sık ziyaret ederek, isyan hareketinin ciddiyetini daha da abartarak anlatıyor, bu isyan hareketlerinin, Anadolu'daki İngiliz askeri ataşelerin varlığı nedeniyle meydana gelmiş olduğunu söylüyordu. İngiliz Konsolos Yardımcısı H. C. A. Eyres'e göre, Mustafa Paşa, General Denet'in gerçekten içten olduğuna inanıyor, ona teşekkür ediyor ve onu 'İmparatorluğun tek ve gerçek dostu' olarak niteliyordu.¹⁷⁸

Konsolos Eyres'in tam aksine, Binbaşı William Everett, Erzurum ilindeki Ermenilerin, Osmanlı Hükümeti'ne karşı, Ruslar tarafından isyana kışkırtıldığına kuvvetle inanıyordu. Mart 1883'te, Londra'da Lord Granville'le görüşen Everett, kendi yetki bölgesinde durumda bir iyileşme olmadığı takdirde, Rus müdahalesinin kaçınılmaz olduğunu söylemişti; bölgedeki karışıklıkları kendi emellerinin gerçekleşmesine alet eden Ruslar işgal için ortam hazırlıyorlardı; Hristiyanlar ve diğer 'zulüm görmüş' ırklar arasında var olan memnuniyetsizliği daha da körükleyerek, o insanlar 'baskı yapanlara' karşı öç almak için ayaklandıkları zaman, kurtarıcı rolünde ortaya çıkmayı hesaplıyorlardı.¹⁷⁹

Rusların doğu illerini işgal etmesi tehlikesini taşıyan bu ve buna benzer haberler üzerine Granville, 1883 Nisan ayında, o sırada Londra'da bulunan Dufferin'i çağırarak, İstanbul'a dönüşünde padişahın dik-

katini reformlar konusuna bir kez daha çekmesini ve 4 Haziran 1878 İngiliz-Türk (Kıbrıs) Sözleşmesi'nin padişaha getirdiği yükümlülükleri hatırlatmasını istedi. Granville'e göre padişaha şunlar anlatılmalıydı: Osmanlı Hükümeti, Anadolu illerinde uyguladığı politikaları değiştirmede, İngiltere bu ikili sözleşme gereğince uyması gereken koşulları yerine getirmekle yükümlü sayılamayacaktı, çünkü taraflardan biri bu anlaşma gereğince kendi sorumluluklarını yerine getirmemişti. Padişaha ayrıca şu uyarıda bulunulacaktı: Anadolu'daki 'kötü yönetim ve adaletsizlik' sürerse, her an bir isyan çıkabilirdi ve bu da yabancı bir gücün ülkeyi istila etmesine yol açabilirdi. O zaman padişah, Anadolu'nun başka yerlerini de kaybetmekle kalmayacak, tüm imparatorluk tehlikeye düşecekti.¹⁸⁰

Lord Dufferin, 10 Mayıs'ta padişahla yaptığı uzun görüşme sırasında bütün bu bilgileri ona iletmiş, reformların uygulanmasını daha fazla geciktirmemesi konusunda uyarılmıştı. Ancak padişah, Ermenilere özel ayrıcalıklar tanıyarak 'İmparatorluk içinde imparatorluk' yaratmanın olanaksız olduğuna inanıyordu. Dufferin, padişahın imparatorluk içindeki yetkisini sarsacak veya imparatorluğun birliğini tehlikeye atacak herhangi bir şey yapılmayacağını; Ermenilerin sabrının tükendiğini, umutsuz ve çaresiz olduklarını ve bunun sonucu olarak yabancı bir gücün istilasının ve imparatorluğun önemli illerinin yitilmesinin olası olduğunu anlatmıştı. Padişah, kendisine düşeni yapmazsa, İngiltere'nin de Kıbrıs Sözleşmesi koşullarını yerine getirmeyeceğini söyleyince Abdülhamit şaşırarak, öfkeyle Dufferin'e 'muhteşem Kıbrıs ilini İngiltere'ye boşuna mı verdiğini' sormuştu. Padişah Türkiye'nin iyileşme konusundaki çabasına değinince, İstanbul'dan ayrılmak üzere olan Dufferin bir kez daha reformlar programını öne sürmüştü; padişah büyükelçiye, İstanbul'dan ayrılmazdan önce fikirlerini ona yazılı olarak ileteceğini söylemişti.

14 Mayıs'ta Dufferin padişahın özel kalem müdürü Münir Bey'den bir mektup almıştı. Bu mektupta, eski bakanı Mahmut Nedim Paşa'nın ölümünden hayli üzülmüş olan padişahın, yeni bir göreve gitmek üzere İstanbul'dan ayrılacak olan Dufferin'i kabul edemeyeceği; ama Münir Bey'in bir gün sonra büyükelçiyle görüşeceği ve ona padişahın mesajını getireceği bildiriliyordu. Ertesi gün Münir Bey, padişahın mesajını içeren mektubu getirdi. Padişah mektupta, Türkiye ile İngiltere arasındaki eski dostluğun sürdürülmesi gerektiğini belirtiyor; kabinesine ge-

reken reform projelerini hazırlamaları için emir verdiğini bildiriyordu. Ancak padişahın Granville'e anlatmak istediği bir gerçek vardı; kendi halkı için en uygun yönetime ancak o devletin kendisi karar verebilirdi. Münir Bey, Dufferin'in yanından ayrıldıktan sonra Sadrazam Sait Paşa, Dufferin'le görüşmeye gitmiş, daha önce görüşülmüş konulara tekrar değindikten sonra, Muhtar Paşa'nın tam yetkiyle donatılmış Yüksek Komiser olarak Anadolu'ya gönderilmesini önermişti.¹⁸¹ Sait Paşa durumun ciddiyetini anlamış durumdaydı ama bu önerisine itibar edilmemişti.

Türk-İngiliz İlişkileri Bozuluyor

Bu arada, Osmanlı Hükümeti'ne reformların uygulanması için baskı yapmakta olan Lord Granville, öteki Büyük Güçler'den destek sağlamak için uğraşlarını yoğunlaştırmıştı. Onun en önemli iki hedefi, Osmanlı İmparatorluğu'nda etkili bir pozisyon koparmak için birbirleriyle yarışa girişmiş Almanya ile Avusturya idi.

Ancak, Berlin ve Viyana'daki çabaları sonuç vermemişti. Bismarck, Almanya, çıkarları gerektirirse İngiltere'yle aynı doğrultuda hareket ederek işbirliği yapmaktan yana olmakla birlikte, 'Ermeni sorunu' konusunda İngiliz Hükümeti'yle aynı görüşte değildi. Bismarck, İngiliz Büyükelçisi Lord Amthill'e yaptığı açıklamaya göre, İstanbul'daki Büyük Güçler'in yaptığı sürekli baskı, olumlu bir sonuç getiremeyecekti, çünkü böylesi bir baskı, padişahı halkının gözünde küçük düşürüyor ve düşmanlarının önünde aşağılıyordu. Yine Bismarck'a göre, Berlin Antlaşması ve sonrasındaki olaylar padişahı o kadar yıpratmıştı ki, ülkesinde düzeni korumak için biraz zamana ve sükûnete ihtiyacı vardı. Avrupa'nın barışı koruyabilmesi için 'Doğu Sorunu'nun (Şark Meselesi) yeniden ortaya atılmaması gerekiyordu. Dolayısıyla, yeniden karışıklık yaratacak ve padişahın düşmanlarının iştahını kamçılacak ikinci derecede önemli sorunlar öne çıkarılmamalıydı. Ona göre, Rusya şimdilik sakindi ama 'Ermenistan'da ulusal duyguları körükleyecek herhangi bir işaretin verilmesi, Rusya'yı hemen harekete geçirebilir, 'Osmanlı boyunduruğu altında' yaşayan Ermeni ulusunu kurtarmak için Ruslar hemen silaha sarılabilirdi; Rusya'nın 'Ermenistan'ı işgal etmesi halinde onu oralardan, hangi güç söküp atabilecekti? İstanbul'a baskı yapmanın kötü sonuçlar doğuracağına inanan Bismarck, Alman Büyükelçisi

M. de Radowitz'e bir telgraf göndererek İngiltere'nin 'Ermeni' politikaları konusunda tamamen yansız kalmasını emretti.¹⁸²

Bir ay kadar sonra, Granville tekrar Bismarck'ın desteğine başvurdu¹⁸³ ancak Bismarck padişahı zorlamak istemiyordu. Ona göre; 'Sözde Ermeni reformları', 'ideal ve teorik emellerdir, parlamentolarda istendiği biçimde kullanılmak amacıyla, Berlin Kongresi'ni süslemek için öne sürülmüştür; sonuç ne olursa olsun, (bu reformların) pratikte getireceği sonuçlar kuşkuludur ve Ermeniler için iki ucu keskin bıçak gibidir.'¹⁸⁴ Alman Şansölyesi'nin, bu alaycı ve samimiyetsiz yaklaşımı, Almanya'nın bu konuya hiç önem vermediğini ve konunun kapatılması gerektiğine inandığını gösteriyordu. Granville destek için Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Kalnoky'ye de yanaşmıştı, ancak Kalnoky, Bismarck'ın güçlü itirazlarına değinerek, İngiliz Hükümeti'nin önerilerini kabul etmesi için padişaha telkinde bulunabileceğini, ancak bunu yaparken, padişahın Avusturya'ya karşı yeniden göstermeye başladığı dostluğa zarar getirecek bir girişimde bulunamayacağını bildirmişti.¹⁸⁵

İngiliz Hükümeti kendi adına veya öteki Büyük Güçler'le birlikte Osmanlı Hükümeti'ni, Doğu Anadolu illerinde reformları uygulamaya zorlama konusunda direniyordu. Osmanlı devlet adamları bu girişimi mali ve politik açıdan âdeta bir intihar olarak görüyorlardı. Padişah, aynı nedenlerden dolayı, Ocak 1882'de, Almanya ve Avusturya'yla bir ittifak kurmak için onlara yaklaşmaya başlamıştı. Ancak Berlin ve Viyana bu görüşe karşı çıkıyordu, çünkü böyle bir anlaşma *Dreikaiserbund*'u tehlikeye düşürebilir, Rusya'yla ciddi anlaşmazlıklar yaratabilirdi.

Buna karşın, aynı yılın ilkbaharında, General von der Goltz başkanlığında kimi Alman subayları, Osmanlı ordusunu eğitmek ve modernleştirmek için İstanbul'a gönderilmişti. Alman subayların Osmanlı başkentine gelişi Türk ordusunda belirgin bir Alman etkisi, hatta üstünlüğü yaratmıştı ve bu etki, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918'de çöküşüne kadar sürecekti.¹⁸⁶

Böylelikle, kimi güçlerin İstanbul'da etki sağlama çabaları sonucu, İngiltere'ninki gittikçe zayıflamaya başlamıştı. İngiliz ordusunun, Arabi Paşa yönetimindeki Mısır Ordusu'nu 13 Eylül 1882'de Tel el-Kebir'de yenilgiye uğratması üzerine İngiliz-Osmanlı ilişkileri âdeta kopacak kerteye gelmişti. Bu yenilgi, Mısır'da kırk yıl sürecek İngiliz yönetiminin başlangıcı olacaktı.¹⁸⁷ İngiltere'nin bu Mısır macerası Türk-İngiliz ilişkilerini çok değişik bir noktaya getirmişti. Teorik olarak bile

olsa, hâlâ 'Türk toprağı sayılan Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmiş olması Abdülhamit'i çok kaygılandırmış ve aşağılamıştı. Padişah, Gladstone ve Liberal Parti'den haklı olarak nefret ediyordu ama son olaylar onun İngiltere'ye karşı olan düşmanlığını ve güvensizliğini iyice artırmıştı.¹⁸⁸

1883 yılının sonlarına kadar, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, İngiliz Hükümeti'nin arzu ettiği anlamda hiçbir köklü reform yapılmamıştı. Büyük Güçler'in birlik olarak yaptıkları çalışmalarda kaydedilen başarısızlık, Ermenilerin, sözde 'Avrupa ittifakının' Türkleri reformları gerçekleştirmeye zorlayacağı umudunu yok etmişti. Bundan sonra bu konuyla sadece İngiltere ve Rusya ilgileniyordu. Yoğun çabalarının ve sayısız askeri temsilcinin bir sonuç elde edememesinden dolayı cesaretini yitiren İngiliz Hükümeti, 1882 ve 1883 yıllarında, (Erzurum, Van ve Diyarbakır hariç), birçok konsolosunu geri çekmişti. Görev başında kalan konsololar, Trabzon, Ankara ve Halep kentlerindeki öteki konsololardan ve temsilcilerden elde ettikleri, adalet veya suistimal konusundaki şikâyetleri Türklere iletmeye devam ediyorlardı. Padişah bu şikâyet ve uyarılara kulak asmıyordu, çünkü bunlar sadece bir devletten geliyordu, çok daha yakınında olan başka bir devlet vardı ki o, ötekilerle işbirliği yapmıyordu.¹⁸⁹

Rusya Ermenilere Düşman Oluyor

Büyük Güçler arasındaki görüş ayrılıkları Abdülhamit'in dikkatinden kaçmamıştı ve bu güçleri daha da bölmek için çalışıyordu.¹⁹⁰ Ermeni dostu olan ve 1881'de öldürülen Çar II. Aleksander'in yerine geçen Çar III. Aleksander'in taç giyme törenine Server Paşa'yı, kendisini temsilen büyükelçi olarak göndermişti. Server Paşa, yeni çara padişahıktan övgü dolu bir mektup getirmişti. Paşa, çarın Ermenilere yeni ayrıcalıklar tanımamasına ve Ermenilerle yapmış olduğu anlaşmaya (Pologenie'ye) yeni ayrıcalıklar eklemesine engel olmakla görevlendirilmişti.¹⁹¹ Gerçekte, çarın Abdülhamit'ten öğüt almaya gereksinimi yoktu, çünkü Ermenilere baskı yapma ve onları Ruslaştırma politikasını zaten uygulamaya başlamıştı.

Rusya'nın Ermenilere karşı izlediği bu yeni politika şaşırtıcıydı ve Osmanlı Hükümetince olumlu karşılanmıştı, ancak 1876-1883 yılları arasında Rusya'da âdeta altın yıllarını yaşamış olan Ermeniler derin

bir şok içindeydiler.¹⁹² 1883 yılında Kafkas Ermenileri, III. Aleksander ve Başbakanı Pobedonostsev'in uygulamaya koyduğu yeni politikanın etkisini hissetmeye başlamışlardı. Yeni çar ve bakanları, Kafkaslar'daki Ermeni hareketlerinden kuşkulanmaya ve kaygılanmaya, Ermenilerin her hareketine şüpheyle bakmaya, Ermeni karşıtı bir politika izlemeye başlamışlardı. Ermenilerin gazetelerine sansür uyguluyor veya yasaklıyor, Ermenice konuşulmasını desteklemiyor ve Ermeni okullarını sıkı denetim altına alıyor ya da kapatıyorlardı.¹⁹³ Ermeni Kilisesi de baskı altındaydı. Papazlar, Rus Dışişleri Bakanı'nın izni olmadan ülke dışındaki diğer Ortodokslarla yazışmıyordu, Eçmiyatzin Katolikosu çarın bir hademesi durumuna gelmişti ve onun onayını almadan hiçbir şey yapamıyordu. Çarın hükümeti, Ermenileri susturmak ve baskı altında tutmak için Katolikos'u kullanıyordu.¹⁹⁴

Rusya'nın Ermenilere karşı uyguladığı politikada görülen bu değişim tamamen İngiltere'ye karşı duyduğu kızgınlıktan kaynaklanıyordu; çünkü İngiltere, Rusya'yı 1878 savaşında sağlamış olduğu savaş ganimetlerinin bazılarından mahrum bırakmıştı. Rusya, Berlin Antlaşması'nda sözü verilen reformların uygulanmasında, 1883 yılına kadar, İngiltere'yi desteklemiş olmakla birlikte o tarihten kısa bir süre sonra tüm uyruklarını Ruslaştırarak ve bütün Hristiyan uyrukları Rus Kilisesi etrafında toplamak hevesine kapılmıştı. Dolayısıyla, Ermenilere karşı tutumu da değişmişti. Rusya'nın yönetim sistemi sertleştikçe, Rusya Ermenileri arasında baş göstermiş tüm halk hareketleri kuşkuyla karşılanmaya başlamıştı. Çok geçmeden, İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği'nin, yönetimde reform yapacak bir Türk hükümetinden yana olmadığı anlaşılmıştı. İngiltere reformlar konusunda baskı yaptıkça, Rusya padişaha, İngiltere'yi dost bilmekle ne kadar hata yapmış olduğunu hatırlatıyordu.¹⁹⁵

1885 yılı Haziran ayında yönetime gelmiş Salisbury Hükümeti, aynı yılın Kasım ayında genel seçimleri kaybetmiş ve 1886 yılı Şubat ayında yine Liberal Parti Gladstone'nun başkanlığında iktidara gelmişti. Temmuz ayında yeni Dışişleri Bakanı Lord Rosebery, İstanbul'daki İngiliz temsilcisi Sir E. Thornton'a, o sırada Doğu Rumeli'de isyan ihtimali ve Yunanistan'da süren düşmanca davranışlar önlenmiş olduğuna göre, padişaha ve nazırlarına, reformlar meselesini ele alarak, Türkiye'nin doğu illerinde yaşayan halkın yaşam koşullarını iyileştirmesi konusunda baskı yapmasını emretmişti.¹⁹⁶ Thornton, 16 Ağus-

tos'ta yeni Osmanlı Hariciye Nazırı Sait Paşa'yla görüşmüş ve ona İngiliz Hükümeti'nin isteklerini içeren bir memorandum sunmuştu. Belgeyi görür görmez öfkelenen Sait Paşa, kısıtlı imkânlar içinde olan Babıâli'ye bu şekilde sürekli baskı yapmanın yanlış bir politika olduğunu ve bazı reformların daha önce uygulandığını ifade etmişti, Sait Paşa'ya göre, İngiliz konsolosluk yetkilileri bulundukları bölgelerdeki yönetimlerde sadece gördükleri aksaklıkları rapor ediyor, kaydedilen gelişmelerden hiç söz etmiyorlardı.

Bu memorandum, hükümette büyük heyecan yaratmış, yeni Sadrazam Kamil Paşa'nın canını sıkmış, padişahı da rahatsız etmişti. 20 Ağustos'ta, Alman Büyükelçisi M. de Radowitz'le yaptığı görüşme sırasında, padişah memorandum konusunda çok sert bir dil kullanmış, bu belgenin Türkiye için tehdit oluşturduğunu ifade etmişti. Daha sonra Thornton bile bu belgenin yanlış zamanda sunulmuş olduğunu kabul etmiş, Lord Iddesleigh'e yazdığı mektupta, Bulgar sorununun bu bunalımlı ve kritik aşamasında, genel reform tartışmalarını yenilemenin uygun olmayacağını belirtmişti.¹⁹⁷

Ermeni Örgütleri ve Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulması

(Eylül 1886–Temmuz 1894)

Ermeni Komiteleri Faaliyetlerini Artırıyor

Berlin Kongresi'nin ardından, Türk Hükümeti Ermenilerden kuşulanmaya ve bazı Ermeni liderlerini tehlikeli bulmaya başlamıştı. Bu durum, Ermenilerin yaşam koşullarını daha da güçleştirmişti. Ermeniler, İngiltere, Rusya ve diğer Büyük Güçler'in desteğiyle kendi amaçlarına ulaşamamışlardı. Bunun sonucu olarak, kimi Avrupa başkentlerinde mantar gibi çoğalan Ermeni komiteleri faaliyetlerini artırmaya başlamıştı. Ancak, birleşik bir Ermeni örgütü kurmak için gösterilen bütün çabalar başarısız olmuştu, çünkü daima olduğu gibi, çıkar karşılığında kendi soydaşlarına ihanet edebilen Ermeniler vardı, üstelik Türk Hükümeti her an tetikteydi.

1870 yılının başlarında, en etkili Ermeni liderlerinden biri olan Mıgırdiç Portakalyan, Van'da kurmuş olduğu okulu ihtilal propagandası yapan bir merkez haline getirmişti.¹ Yazar ve eğitimci Portakalyan, çok sayıda kitap yazmış ve Ararat Komitesi'nin programını hazırlamıştı. 1873 yılında ilk ihtilal komitesini kurmuş, üç yıl sonra, Ermenileri örgütlemek üzere Van'a gitmişti. Türk-Rus Savaşı sırasında Kafkasya'ya gitmiş, oradaki Ermeni liderlerden Ardsruni'yle işbirliği yaparak, Rusya Ermenilerine, Türkiye'de yaşayan Ermeni soydaşlarının sorunlarını anlatarak onların ilgisini çekmeyi başarmıştı. Rusya Ermenileri, Türkiye'de yaşayan soydaşları için, Ardsruni aracılığıyla para toplamaya başlamışlardı. Daha sonra Van'a dönen Portakalyan, bir ilahiyat okulu kurmuş, ancak, dini siyasete alet ettiğini gören bazı Ermeniler onu eleştirmeye başlamışlardı. O da tutuklanmaktan kurtulmak için Fransa'ya kaçmıştı.²

Portakalyan, kalabalık bir Ermeni tüccar toplumunun yaşadığı Marsilya kentine yerleşerek, orada 1885 yılında *L'Armenie* adlı bir gazete çıkarmaya başlamış; dergi 'yurtsever örgüt' elemanlarının toplandığı bir kuruluş haline gelmişti. Portakalyan, ihtilal yapmanın gerekli olduğuna inanıyor, ancak bunun uzun ve dikkatli bir hazırlık sonucu gerçekleşebileceğini düşünüyordu. Batı Avrupa ve İstanbul'da yaşayan varlıklı Ermenilerin de genel olarak tutumu bu yöneydi. Ancak, 1880 yılının ortalarında ortaya çıkmaya başlayan radikal Ermenilerin görüşü bambaşkaydı.³ Portakalyan'ın işbirlikçilerinden Avedisyan (Mıgırdiç Terlemezyan) Van'a dönerek 1885 yılının sonbaharında, Armenakanlardan oluşan aktif bir ihtilal grubu kurmuştu. Partinin adı, Portokalyan'ın Marsilya'da yayınladığı *l'Armenie* isimli dergiden esinlenmişti.

Armenakan Partisi'nin hedefi, Ermenilere, ihtilal yoluyla self-determinasyon veya özerklik sağlamaktı. Sadece Ermenilerin üye olduğu bu parti, milliyetçi olan ve aynı idealleri paylaşan Ermenileri bir çatı altında toplamak amacı güdüyor, hedefe varmak için, onlara ihtilalci fikirler aşıyor silah kullanmasını, askeri disiplini, silah ve kaynak bulmayı, gerilla grupları oluşturmayı öğretiyor ve halkı genel bir kalkışma için hazırlıyordu. Parti, aktif ve yedek üyelere oluşuyor, yedekler aktif üyelere mali destek sağlamakla yetiniyordu. Bu partinin merkezi bir örgütü ve ona bağlı bölgesel şubeleri vardı. Diğer ihtilalcilerle iletişim kurmakla görevli özel bir komite kurulmuştu. Van'daki Rus konsolos yardımcısı, Ermeni asıllı Binbaşı Kamsaragan'ın buradaki Ermeni okullarında öğrencilere silah kullanmayı öğrettiği ve askeri strateji dersi verdiği söyleniyordu.⁴

Bir süre sonra, Paris Yurtsever Birlik kuruluşunun İngiltere'de yaşayan birkaç üyesi Fransızca *Hayastan* (veya *Haiastan*) gazetesini yayınlamaya başladı. 1888'de, İngiliz Parlamentosu'nun liberal üyelerinden bazılarının katılımıyla etkin bir propaganda organı olan bir İngiliz-Ermeni Komitesi kurmayı başardılar.⁵ Londra'da, 1885 yılı Haziran'ında genel seçimi kaybeden Gladstone başbakanlığındaki liberal hükümet, yerini Salisbury'nin başbakan olduğu muhafazakâr hükümete bırakırken,⁶ Ermeniler, Garabet Hagopyan önderliğinde bir grup oluşturarak İngiliz ve Osmanlı hükümetlerine baskı uygulamayı hedefliyorlardı.

Hagopyan ve yandaşlarının hareketleri, Osmanlı Hükümeti'ni o

kadar rahatsız ediyordu ki, Ağustos 1885'te, İstanbul Ermeni Patriği, Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi Musurus Paşa'ya Hagopyan'ı şikâyet eden bir telgraf gönderdi. Osmanlı Hükümeti'nin Hariciye Nazırı Asım Bey de Musurus Paşa'dan, Hagopyan'ın ne kadar 'kötü karakterli' bir kişi olduğunu Salisbury'ye anlatmasını istedi. Ancak bu çabalar etkisiz kaldı. Hagopyan'ın ve İngiltere'deki bazı Ermeniler'in,⁷ Kasım 1885'te, Salisbury'ye başvurarak, Doğu Rumeli sorunlarının görüşüleceği konferansta, 'Ermeni sorunu'nun da tartışılmasını önermesi engellenemedi;⁸ ancak bu girişimde başarı sağlanamadı.

Hınçak Derneği'nin Kuruluşu

Aşırılık yanlısı Ermeni liderlerinden oluşan küçük bir grup, Yunanlıların, Sırpların, Karabağlıların, Bulgarların ve diğerlerinin gizli terörist bir örgütlenmeyle, Osmanlı Hükümeti'ne karşı isyan ederek özerklik ya da bağımsızlık kazanmış olduklarını biliyordu. Ancak, hedefe varmak için ne kadar çaba gösterecekler de başarılı olamayacakları aşikârdı. Zira, yukarıda adı geçen halklar yaşadıkları bölgelerde nüfus çoğunluğuna sahiptiler ve Büyük Güçler'den herhangi birisi onlara maddi ve manevi destek verebilecek yakınlıktaydılar. Oysa, Ermeniler Anadolu'da böyle bir avantajdan yoksundular, çünkü ülkenin değişik bölgelerinde dağınık olarak yaşıyorlardı, hiçbir yerde nüfus çoğunluğuna sahip değillerdi, birbirlerine karşı düşman gruplaşmalar içindeydiler, örgütsüzdüler, yönetim deneyiminden yoksundular ve en kötüsü, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak için birbiriyle yarışan Büyük Güçler, özellikle İngiltere ve Rusya onları istismar ediyordu. Ancak buna hiç aldırıyorlardı, hedeflerine varmak önemliydi, bu hedefe varmasalar bile Osmanlı İmparatorluğu'nu çökertmek için çaba harcayacaklardı; ama bunu yaparken, kendi soydaşlarını da felakete sürüklediklerinden habersizdiler.

Böylece, Ermeniler arasında daha cüretkâr ve pervasız kişilerin ortaya çıkması için gereken ortam hazırlanmıştı. Bu kişiler sadece Türklere karşı değil, kendi 'ulusal davalarına' ihanet ettiğini sandıkları soydaşlarına karşı bile şiddet uygulamaya hazırdılar. Artık edilgen olmak, bağırıp çağırmak yetersizdi. Gerçekte Türkiye'de, bazı Avrupa başkentlerinde, Kafkasya'da, özellikle Tiflis ve Odesa'da bazı Ermeni örgütleri kurulmuştu. Kafkasya'daki kimi Rus-Ermeni ihtilalciler, anarşist grup-

larla birleşmişti, diğerleriyle Rus Hükümeti'ne yakın kişilerden gizlice destek görmekteydi.

Önceleri bu örgütlerin etkinlikleri önemsenmemişti, zira, kentlerde yaşayan sanatkâr veya ticaretle uğraşan Ermeniler isyan etmeye gönüllü değillerdi; böyle bir isyanın başarılı olamayacağına inanıyorlardı; Doğu Anadolu'da yaşayan köylü Ermeniler, bütün memnuniyetsizliklerine ve yerel Kürt aşiretlerinden şikâyet etmelerine karşın, örgütlü değillerdi, hiçbir siyasal görüşleri ve isyan hareketine katılacak kadar hazırlıkları yoktu. Ancak bir kısım gayretkeş azınlık, başarı oranı açıkça çok zayıf olan isyan ve ihanet yolunu seçmişti.

İngiliz dostları onlar için, sözde 'Ermeni Bölgesi'nde, Lübnan ve Sisam Adası modeline benzer özerk bir 'Ermeni ili' koparmayı başaramamıştı. Üstelik, bu bölgelerde Müslüman nüfus bariz bir şekilde çoğunlukta idi. Büyük Güçler'in çıkar çatışması içinde herhangi bir karara varamadığını gören aşırı milliyetçi Ermeni gruplar, Osmanlı Hükümeti'ne başkaldırarak bu güçlerin dikkatini üstlerine çekmeyi başaran diğer etnik azınlıkları taklit etmekten başka seçenek göremiyorlardı. 1887 yılına doğru Ermeniler arasında isyan hareketleri hızlanmaya başlamıştı. Ancak bu gidişin kendilerini tehlikeye atacağını sezen binlerce ve aydın Ermeniler bu isyan dalgasını desteklemiyordu.⁹

Aşırı milliyetçi Ermeniler, başarıya ulaşmak için etkin ve geniş kapsamlı bir örgüte gereksinim olduğunu kısa zamanda anlamış ve 1887 yılında Hınçak (Çan) Derneği'ni¹⁰ kurmuşlardı. Bir yıl önce, Paris'te öğrenci olan Kafkasya kökenli ve varlıklı bir Ermeni Avedis Nazarbek (Nazarbekyan), Cenevre'de bulunan öğrenci arkadaşlarını ziyaret etmişti. Nazarbek, Portakalyan'ın *l'Armenie* adlı yayınına katkıda bulunuyor, ancak onu oldukça ılımlı buluyordu. Nişanlısı Marian Vartanyan, Rus ihtilal hareketlerinde aktif rol almış ve Nazarbek'in Marksist-Sosyalist ve ihtilalci fikirleri benimsemesine büyük olasılıkla katkıda bulunmuştu. Daha sonra yapılan eleştiriler, Nazarbek'in üniversite sınavlarında başarılı olamayacak kadar yeteneksiz olduğunu ve marifeti sadece Rusça konuşabilmek olan nişanlısı Marian'ın ise isterik bir kadın olduğunu ve yeni bir sosyal çağın başlamasını daha da hızlandırmak için, Türkiye Ermenilerinin katledilmesini istediğini öne sürmüşlerdi.¹¹

Cenevre'de yapılan tartışmaların sonucu olarak, öğrenciler Portakalyan'dan yeni bir ihtilalci derneğin lideri olmasını istemişler ama

o bunu reddetmişti. Bunun üzerine Nazarbek ve arkadaşları yeterince para toplayarak *Hınçak* isimli gazeteyi çıkarmaya başladılar. Gazetenin ilk sayısı, 1887 yılının Kasım ayında, Cenevre’de basıldı ve Osmanlı topraklarında gizlice dağıtıldı.¹² İki yıl boyunca, sadece beş altı işbirlikçisiyle çalışan Nazarbek, gazetenin bütün yazılarını tek başına yazdı, hatta Türkiye’deki soydaşlarının katkıda bulunduğu iddiasıyla, sah-te röportajlar yayınladı.

Gazetenin ilk sayısında Sosyal Demokrat Hınçak Partisi’nin amacı açıklanmıştı; hedef, ‘Türk Ermenistan’ın siyasal bağımsızlığına ve daha sonra sosyalist bir devlet biçiminde örgütlenmesine yönelikti. Hınçaklar, Rus nihilistlerden aktardıkları propaganda, kışkırtma ve terör metotlarıyla Osmanlı İmparatorluğu topraklarında büyük bir ihtilal akımı başlatmayı umuyorlardı.

İvedi olan ilk hedef, Türkiye’nin doğu illerinde yaşayan Ermenilerin ayaklanmaya kışkırtılmasıydı. Partinin ilk programında şöyle deniyordu: “Türkiye Ermenilerinin gelişmesini engelleyen zincirlerin artık kırılması gerektiğine inanıyoruz. Ne pahasına olursa olsun Ermeniler bağımsızlıklarına kavuşmalıdır. Bu hedefe varmak için propaganda, terörizm ve partizanların acımasız savaşları dahil her yol geçerlidir.”¹³ Hınçakların uzun vadede hedefi, Ermeniler arasında ulusal duyguları yaymak ve onları silahlandırarak çete savaşına hazırlamaktı. Dünyanın değişik yerlerinden gelmiş olduğu öne sürülen delegeler tarafından, partinin ilk kongresinde tasarlanmış programda Anadolu, isyanın yer alacağı çeşitli bölgelere ayrılmış ve isyanların oralarda nasıl başlatılacağı ayrıntılarıyla açıklanmıştı.¹⁴

Hınçaklar, Süryanileri, Yezidileri ve hatta Müslümanları bu akımın içine çekmeyi, Makedonya, Girit ve Arnavutluk’taki asilerle işbirliği yapmayı tasarlıyorlardı. Sonuçta, Osmanlı İmparatorluğu her taraftan isyanlarla çalkalanmaya başlayınca Batılı Güçler’in müdahale ederek bu ulusların haklarını savunacaklarını umut ediyorlardı. Bunun sonucu olarak da Türk, Rus ve İran Ermenilerini bir ulusal sosyalist devlet çatısı altında toplamak olası olabilecekti.¹⁵

Ermeni araştırmacı ve yazar Louise Nalbandyan da, Hınçak Partisi’nin programının tamamen kışkırtma ve terörizm yoluyla, Ermenilerin düşmana karşı ulusal duygularını harekete geçirmek ve karşı taraftan gelecek tepkilerden yararlar sağlamak amacı güttüğünü şöyle açıklamaktadır:

Parti, Osmanlı Hükümeti'ni terörize etmek, onun saygınlığını aşalamak ve devleti yıkmak amacı güdüyordu. Hınçaklar ayrıca, Türk Hükümeti için çalışan ve kendileri için oldukça tehlikeli sayılan Ermeni ve Türk öğeleri ortadan kaldırmayı ve bütün casusları ve bilgi sağlayanları yok etmeyi hedefliyordu. Bu gibi terör hareketlerini gerçekleştirmeye yardımcı olmak üzere, parti, terör hareketlerinde bulunacak özel bir bölüm kurmuştu. Hedefe varmak üzere genel bir isyan hareketinin başlatılması için en uygun zaman Türkiye'nin savaşa girdiği andı.¹⁶

Nazarbek de Hınçak Partisi'nin gizli bir örgüt olduğunu ve suikast ve komplolar örgütlediğini kabul ediyordu. Onun iddiasına göre, partinin sayısız üyesi arasında genç üniversite öğrencileri, doktorlar, avukatlar, profesyoneller, yazar ve gazeteciler (dini liderlerden söz etmiyor) ve 'zenginden köylüye kadar' çeşitli kişiler vardı. Örgüt, bütün Doğu Anadolu'ya, Türkiye'nin Avrupa topraklarına, Avrupa ve Amerika'ya dek yayılmıştı. Nazarbek'in iddiasına göre, Ermeni milleti, sözünde durmayan Avrupa tarafından unutulmuş olduğuna göre, isyan etmek 'köleleştirilmiş olan bu ırkın en kutsal hakkı' haline gelmişti.¹⁷

Bu sözler, Ermeni isyan hareketlerinin en acımasız önderlerinden biri olan ve önce Cenevre'de daha sonra Londra ve Paris'te rahatlık ve güven içinde yaşarken suçsuz Ermeni soydaşlarının ve Türk halkının başına neler gelebileceğini düşünmekten aciz Nazarbek'e aitti. O ve onun gibi düşünenler için tek hedef, Büyük Güçler'in, Osmanlı İmparatorluğu'na müdahalesini sağlamak için bir mazeret bulmak ve bundan yararlanarak bir Ermeni devleti kurmaktır. Bu mazeret de bizzat Ermeni asilerce sağlanacak; Türkler, akıl almaz ve şeytani bir şekilde kışkırtılacak; misilleme hareketi karşısında ise, Ermeniler; 'Barbar Müslüman Türkler, masum Hristiyan Ermenileri katlediyor' diye çılgırtkanlık yapacaktı.

İlk günlerde, Nazarbek örgüte üye bulmakta güçlükle karşılaştı, ancak işbirlikçileri iyi çalışıyordu. Örneğin Rus uyruklu Roupen Han-Azad, 1889 yılının Temmuz ayında İstanbul'a gitmiş ve propaganda yapmaya başlamıştı. Orada eski Patrik Hrimyan'la görüşmüş ancak 'Sen çılgınsın, Ermeniler çok küçük bir millettir, ne kadar çok kan döküleceğinin farkında mısın?' diye yanıt veren yaşlı din adamı, Roupen'de kuşku uyandırmıştı. Hrimyan, Avrupa'nın desteği olmadan kapsamlı

bir şey yapılabileceğine inanmıyordu. Ancak Han-Azad cesaretini kaybetmedi. İstanbul'dan Tiflis'e gitti, orada da şansı yaver gitmedi. Ama Trabzon'a vardığı zaman gerçek bir ilgiyle karşılaştı. Trabzon'da parti-nin merkez komitesini kurdu. Bu merkezden militanlar, isyan hücrele-ri kurmak üzere Erzurum, Harput, İzmir, Şam ve diğer birçok bölgele-re gönderiliyorlardı.¹⁸

1890 yılına gelindiğinde, Hınçak komitesi örgütü Türkiye'nin her yanında şubeler açmış bulunuyordu. İstanbul şubesini kurmak için, Tiflisli Shimavon Cenevre'den, Roupen Han-Azad Trabzon'dan, H. Megavoryan Batum'dan ve S. Danielyan ise İran'dan gelmişlerdi. İki ay süren uğraşı ve tartışmalar sonunda İstanbul şubesi kuruldu. Aynı yıl içinde, Hınçak Partisi'nin kuruluşundan önce var olan Ermeni ihtilal komiteleri de bu partiye katıldı. Böylelikle Türkiye Ermenilerinin ka-deri az sayıdaki aşırılık yanlısı Rus Ermenilerinin eline geçmiş oluyor-du. Ermeni yazar Leo'nun deyiimiyle bu durum Ermeni tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuştu, çünkü Ermeni milleti, yıllarca sürece-kanlı bir mücadeleye alet ediliyordu.¹⁹

Bu arada Nazarbek, Cenevre'de gizlilik içinde yaşıyordu, ancak da-ha sonra yayınlanmış ve bir dizi hikâyeler içeren bir kitabında, kışkırtıcı ajanların köylüleri ziyaret ederek, onlara 'gittikçe artan acılarını nasıl sabırsızlıkla paylaştıklarını, dişe diş, göze göz ilkesini yineleyerek onla-rın ezilmiş olan bu duygularını yüce kararlılık ve kutsal ideallerle' nasıl kışkırttığını anlatıyordu.²⁰

Burada şu ilginç olayı anlatmakta yarar vardır: 1889 yılı Mayıs ayın-da, dört Osmanlı tıbbiye öğrencisi İstanbul'da Askeri Tıbbiye bahçe-sinde toplanarak gizli bir dernek kurmuşlardı.²¹ Bu dernek daha ön-ce kurulmuş Genç Osmanlılar derneği gibi, ihtilalci İtalyan derneği *Carbonari*²² modeline uygundu, çeşitli askerî okullardan seçilmiş üye-ler, sayıyla anılan hücreler halinde örgütlenmişlerdi. Böylelikle, padi-şahın istibdadına karşı açılan mücadele bu yeni dernek tarafından iki ayrı cepheden sürdürülüyordu. Daha sonra *İttihat ve Terakki Cemiyeti* adını alan bu yeni dernek imparatorluğun içinden, sürgünde bulunan Osmanlı liberalleri ise dışarıdan mücadele veriyordu. Bu iki grup daha sonra 'Jön Türkler'²³ olarak anılmaya başlanmıştı ve Ermeni asilerle ve diğer muhalif Hristiyan ve Müslüman gruplarla birlikte padişaha kar-şı başarılı olacak bir isyan başlatacaklardı.

Ermeni Asilerle Çatışmalar Başlıyor

Yurtdışında Ermeni ihtilal derneklerinin kurulmasıyla birlikte bu doğrultuda sayısız gazete ve dergi yayınlanmaya ve Osmanlı topraklarında, özellikle doğu illerinde gizlice dağıtılmaya başlandı. Osmanlı yönetimini ve özellikle padişahı öfkeliendiren yayınlardan biri de Paris'te yayınlanan *Haiastan* adlı gazete idi.²⁴ Ermeniler ve arasında bazı Türklerin de bulunduğu öteki kesimler, bu gazeteleri büyük bir merakla okuyor, ülkenin durumunu bu abartılmış yayınlardan öğreniyorlardı.

Öte yandan, İstanbul'da bulunan büyükelçiler Ermeni asilerin tahrik hareketlerini yakından izlemekteydiler. 1888'den itibaren, İngiltere temsilcileri, asilerin varlığını, fesatçı yayınların ve kentte duvarlara asılmış afişlerin toplandığını hükümetlerine bildirmeye başlamışlardı.²⁵ 1888 yılı Ocağından beri 'Ermeni komplosu' İstanbul'da tartışılıyor. Saray çevrelerinde şüphe yaratan bu durum bazı Ermenilerin tutuklanmasına da neden olmuştu. Gerçekte bu telaşa, saray nezdinde prim yapmak amacı güden ve İngiltere Büyükelçisi White tarafından güvenilmez olarak nitelendirilen Agop Gazandyan ve N. Şappaz adlı iki Ermeni casus neden olmuştu. Padişah durumdan o kadar tedirgin olmuştu ki, bu gizli oluşumu incelemek ve karşı önlem almak üzere özel bir komisyon kurdu.

Önde gelen kimi Ermeni yetkililer, bu iki casusun yaratmış olduğu olumsuz etkiyi ortadan kaldırmak üzere, sadrazama Ermeni milletinin bağlılığını yinelediler. Ayrıca, soydaşlarına karşı yapılan yanlış davranışlara dikkat çekerek umutsuzluğa düşen bir milletin ne denli tehlikeli olabileceğini hatırlattılar. Hükümet tarafından yetkileri kısıtlamış olması nedeniyle istifa etmek isteyen Ermeni Patrik Harutyun Vahabedyan'ın²⁶ ivedilikle dini görevlerine dönmesine izin verilmesini istediler. Bütün bu öneriler, padişahın emriyle derhal yerine getirildi ve bu gelişme bazı Ermeni çevrelerinde sevinçle karşılandı.

Ancak Babıâli, Doğu Anadolu'da siyasal kışkırtmanın devam ettiğine inanıyor, Rus ajanları bölgeyi karıştırmakla suçluyordu.²⁷ Daha da kötüsü, padişaha göre, 'Ermenistan' adı bir şekilde İngiltere'yle bağlantılıydı, orada kaydedilecek herhangi bir olumsuzluğun altında kesinlikle İngiltere'nin parmağı vardı. Sarayda padişahı İngiltere aleyhine kışkırtmaya hazır bir sürü insan vardı. Ayrıca, bazı genel valilerin is-

yan hareketlerine karşı almış oldukları sert önlemler, özellikle uzak illerde birtakım suçsuz kişilerin haksız şekilde suçlanmasına ve cezalandırılmasına neden oluyordu. Bunun sonucu olarak, memnuniyetsizliklere çare bulmakla görevli olan bölge yetkilileri, tam aksine, akılsız ve adaletsiz davranışlarıyla bu illerde durumun daha da kötüleşmesine neden oluyordular.

1889 yılının Haziran ayında, Hakkari dolaylarında sınırı geçen bir Ermeni çetesi, polis tarafından kovalanmış, çete mensuplarından birisi Çuh(?) Gedik Geçidi'nde vurularak öldürülmüş, geri kalanlar ise kaçmışlardı. Öldürülen çetecinin üzerinde bulunan ihtilal içerikli belgeler, bu kişilerin gerçekte Doğu Anadolu'da olay çıkarmak için görevlendirilmiş ajanlar olduğunu gösteriyordu.²⁸ İngiltere'nin Van Konsolos Yardımcısı Devey bu belgelerin gerçek olduğuna inanıyordu. Ona göre olay şöyle olmuştu: Bir süre önce, Garabet Kulaksızyan ve Ohannes Akribesiyen adlı iki Vanlı genç, öğretmen olarak, İran'ın Salmas ilçesinde bulunan ve büyük bir Ermeni köyü olan Heftevan'a gitmişlerdi. Bu kişiler, 28 Mayıs 1889 gecesi, Karabağlı bir Ermeni olan Vartan'la birlikte, kıyafet değiştirerek Türkiye Ermenilerini ayaklandırmak amacıyla, gizlice Heftevan'dan Van'a geçmek üzere yola çıkmış, ancak başarılı olamamışlardı.

Yola çıktıktan dokuz veya on gün sonra geceleyin, Ganespi köyü yakınlarında dinlendikleri sırada dört zaptiye yanlarına yaklaşarak onlardan kimlik sormuştu. Van'a gitmek üzere yola çıktıklarını, kendilerini korumak için silah gereksinimleri olduğunu, Van'a varınca silahlarını yetkililere teslim edeceklerini söylemişlerse de zaptiyeler onlara ateş etmiş, bu arada Vartan vurularak öldürülmüştü. Kulaksızyan kaçmayı başarmış, Akribesiyen ise yakındaki kayaların arkasına saklanarak ateşle karşılık vermiş ve zaptiyelerden birini yaralamıştı. Bundan sonra Kulaksızyan meydana fırlamış ve ayağından yaralı olduğu halde, yere yıkılmadan önce kamasıyla birkaç karşı darbe indirmeyi başarmıştı. İddia edildiğine göre zaptiye, Akribesiyen'i hayli hırpalamış ve ölmek üzere bırakmıştı. İngiliz konsolos yardımcısına göre, ertesi sabah cesetleri taşımak üzere olay yerine giden güvenlik görevlileri, Akribesiyen'in ölmediğini fark edince olayı anlatmaması için onu öldürmüşlerdi. Üstelik Ermenilerin taşıdığı sanılan çok miktarda para da kaybolmuştu.

Akribesiyen'in üzerinde bulunan belgeler arasında, Avedis Padig-

hiyan'ın 25 Nisan 1889'da, ona Londra'dan göndermiş olduğu suç unsuru şu mektup vardı:

...Buraya dün ulaştım ve M. S. Sevasliyan tarafından karşılandım. ... Size bir gazete göndermiş. ...Bu gazete İngiliz, Fransız ve İtalyan çevrelerinde büyük ün yapmıştır ve Ermeni sorununun güç kazanması olasıdır. (Heftevan) daki örgütünüzün gizli kalması gereklidir. Çünkü çoğu zaman bazı boşboğaz insanlar gerçekten sahip olmadıkları yetenekleri varmış gibi gösterirler; yani ülkemize yardımcı olmayı istiyorsan, öncelikle adam ve para toplayarak Yunanlılar gibi davranmak gerekiyor. Onlar örgütlerini yedi yıl gizledikten sonra harekete geçtiler. Dolayısıyla, iş yapmak laftan daha önemlidir...

Bitlisli Protestan bir Ermeni olan Padighiyan, İran'a gitmiş, daha sonra Tiflis ve Londra'ya geçmiş, orada '*Haiastan*' gazetesinin yetkilileri tarafından karşılanmıştı. Onun Türkiye'den ayrılmasının nedeni, Türk-Rus Savaşı sırasında çekmiş olduğu resimlerin Türklerin eline geçtiğini sanmasıydı. Bu resimler, iki grup silahlı Ermeniye görünülüyor, resimlerin altındaki notta da, 'Ermenistan'ın çocukları' ve 'Yurtsever çetesi' yazılıyordu.²⁹

Padighiyan'ın üzerinde bulunan ikinci belge ise, o sırada Marsilya'da yaşayan Portakalyan tarafından, 27 Nisan 1889'da, İran'da bir okul müdürü olan dostu Kulaksızyan'a yazılmış bir mektuptu. Mektupta, yurtsever Ermeni derneğinin kurulmuş olduğu bildiriliyor ve kendisinden bu derneği oralarda da tanıtması isteniyordu. *L'Arménie* adlı dergisinin birkaç sayısını ona göndererek Van bölgesinden bilgi göndermesini istiyordu. Üçüncü belge ise Kulaksızyan tarafından 6 Mart 1889'da, *Ma Dernière Décision* (Son Kararım) başlığı altında yazılmış bir memorandumdu. Terk edilmiş ve umutsuzluk içinde olan akrabalarının 'acımasız Türklerin' elinde çekmiş oldukları ıstırapları anlatıyordu. Yazının sonunda, bu acımasız davranışlara boyun eğmeyeceğine ve soydaşlarına yardımcı olacağına daha çocuk yaştayken kendi kendine söz vermiş olduğunu yazıyordu. Dördüncü belge ise Kulaksızyan'ın güncesinden alınmış ve 16-24 Mayıs 1889 arasında yazılmış bazı bölümleri içeriyordu. Bu anılarda, köyleri dolaşarak nasıl 'peynir aşırıldığını', yani Ermenileri kendi savlarına inandırmak için nasıl çalıştığını anlatıyordu.³⁰

İngiltere Konsolosu Chermside da Ermenilerin isyan havası içinde olduklarına, ele geçirilmiş olan belgelerin bir çoğunun gerçek olduğuna, Van bölgesindeki Ermeniler arasında hoşnutsuzluk ve huzursuzluk yaşandığına ve bunların siyasal emeller peşinde olduklarına inanıyordu. Ancak bu durumun Babıâli'de gerçekten bir kaygı yaratacağına inanmıyordu, çünkü dış güçlerin desteği olmadan bu çapta bir örgütlenmenin mümkün olmayacağına inanıyordu. Zaten konsolos bunu, 'çeteci kılığına bürünmüş üç eğitimcinin kendi yazılarından da görüldüğü gibi,³¹ mesnetsiz ve zavallı bir maskaralık' olarak nitelendiriyordu. Ancak Türk yetkililer aynı fikirde değildi ve haklı olarak da konuyu ciddiyetle ele almışlardı. Daha sonra, bu üç Ermeninin Armenakan Partisi'ne mensup oldukları saptanmıştı.³²

Sasun (Sason) Olayı

1889 yılının Haziran ayında, kimi Ermeni liderler, Doğu Anadolu illerinde vahşet olaylarının yer aldığı söylentilerini çevreye yaymaya başlamışlardı. Bu konuda İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'le görüşen Osmanlı Büyükelçisi Rüstem Paşa, ona bu söylentilerden söz etmiş ve bunların tamamen asılsız olduğunu belirtmişti. O yöredeki bir köyde bir kişi öldürülmüştü ve yetkililer bütün güçleriyle katili ya da katilleri yakalamak için harekete geçmişlerdi; ama bu olayın dışında, iddia edildiği gibi hiçbir zorbalık söz konusu değildi,³³ Ancak bu açıklamaya rağmen 28 Haziran'da Lord Carnarvon, Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada Doğu Anadolu'daki aslında asılsız olan zorbalıklardan söz etmiş, ama ne kendisi, ne de onu destekleyen Canterbury Başpiskoposu olayların tam olarak hangi bölgede yer aldığına değinmişti.

Lord Carnarvon'dan sonra söz alan Canterbury Başpiskoposu konuşmasında şöyle diyordu.

Durum okadarciddidir ki Papa, Ermeni Patriğine Ermeni Kilisesi'nin, Roma Kilisesi'nin koruyuculuğu altına girmesini önermiştir. Bu öneriye Ermeni Patriği oldukça asil bir yanıt vererek, bu denli güçlü ve kesin bir korunmaya kendi dinini ve kilisesini teslim etmeyi reddetmiştir.

İzmir Ermeni Piskoposu Melkizedek de, 1888 yılı sonbaharında *La Revue de l'Orient* dergisinde, daha önce de yapılmış bu tip önerilere red

cevabı vermiş, Roma Kilisesi gibi, Ermeni Kilisesi'nin Apostolik temelleri olduğunu açıklamış ve şunları eklemiştir:

Böylesi bir çağrını yapan ilk kişi siz değilsiniz. Doğu ve Batı, Roma ve Grek kiliselerinin bölünmüş olduğu o talihsiz günlerden beri yüzyıllarca bu öneri devamlı olarak bize sunuluyor. Bu konuda suçlamalara, tehditlere ve zulümlere katlandık... Ancak bu kez Ermeni Kilisesi'nin vicdanını ve özgürlüğünü baskı altında tutan Grek Kilisesi değil, Rus politikasıdır.

Bugün, çok eziyet çekmiş olan Ermeni Kilisesi'ni baskı altında tutan iki muhalif akım vardır. Vatikan, Papalığı kabul ederek dünyevi bir gücü temsil etme çabasında, Rusya ise siyasi birlik yoluyla dini egemenlik arıyor. Her iki taraf da bizi davet ediyor. Rusya yürütmekte olduğu politikayla, Ermeni Kilisesi'ne nüfuz etmiş durumdadır. Siz bizi davet ediyorsunuz, ancak Rusya bize şöyle diyor: 'Benim talebim şudur'... İzlediğiniz yol aynı değilse bile sonuç aynıdır; Ermeni Kilisesi'nin varlığına değilse bile, bağımsızlığına son vermek.

Piskopos Melkizedek not olarak da şunları eklemiştir;

Gerçeği seven kişiler olarak şunu belirtmemiz gerekiyor: Osmanlı yönetimi bize eziyet yapmadığı ve dinimiz üzerinde baskı uygulamadığı gibi, İslam dinine geçmeyi isteyen kişinin, kendi dininde kalması için belki son bir çabada bulunulur varsayımıyla kendi ruhani liderine götürülmesini emreder. İzmir Piskoposu olarak bulunduğum görevde bu gibi olaylara çoğu kez tanık oldum.

İzmir'in Ermeni Piskoposu, Ermeni Patriği değildi, ancak Türk Hükümeti'nin liberal davranışı konusunda yapmış olduğu tanıklık oldukça önemliydi.³⁴ Buna karşın, Lord Carnarvon ve Canterbury Başpiskoposu'na verdiği yanıtta Lord Salisbury, İzmir Ermeni Piskoposu'nun Papa'ya yanıtında Türk yönetiminden övgüyle söz etmiş olduğuna değinmedi. Ancak C. D. Collet, Salisbury'nin dikkatini bu konuya çekerek, onun bu açıklamayı görmemiş olabileceği varsayımıyla Salisbury'ye açıklamanın bir kopyasını gönderdi.

1889 yılı yaz aylarında, Bitlis ilinin Sasun (Sason) bölgesinde yaşayan bazı Müslüman aşiretler, daha önce de yaptıkları gibi vergilerini

ödemeyi reddetmişlerdi; onlardan hiç farkı olmayan ve İngilizlere göre en az onlar kadar 'bilgisiz ve barbar' olan Ermeniler de Müslümanları taklit etmişlerdi. Yerel silahlarla donanmış asiler büyük bir çete oluşturmuşlardı. 17 Aralık 1889 tarihli *The Times* gazetesi, yayımladığı haberde, Sasun halkının isyan ederek, 'kanlı çarpışmalardan sonra' oradaki Türk garnizonunu kentten dışarı püskürttüğünü ve Rus Ermenileri tarafından desteklenen asilerin altı adet top yardımıyla birlikleri bozguna uğrattıklarını yazıyordu. Ancak İngiliz Konsolos Yardımcısı Devey tüm bu haberlerin asılsız olduğunu belirtti. Ona göre olay şöyle gelişmişti: Eylül sonlarında Muş sancağının Sasun ilçesinde Müslümanlar arasında çıkan olayları bastırmak için Van bölgesinden iki tabur asker, isyan olaylarını bastırma konusunda yeteneği olan Kurmay Yarbey Mehmet Bey'in yönetiminde oraya sevk edilmişti. Mehmet Bey Van'dan tek başına ayrılarak Muş ve Bitlis askerlerinin komutasını üstlenmişti.³⁵

Kendilerine karşı iki taburla dağ topları gönderilmiş olduğunu öğrenen asiler Sasun'u terk edip Garzan dağlarına kaçmış, ancak Norshim köyünde bulunan birkaç köy evinde askerler tarafından sarılmışlar ve Yarbey Mehmet Bey komutasında kısıkvrak kuşatılmışlardı. Asiler, borazan seslerini duyunca, panik içinde iki ayrı yöne doğru kaçmaya çalışmış, ancak her seferinde geri dönmek zorunda kalmışlardı. Bunların altı tanesi öldürülmüş, geri kalanlar ise evlere sığınmış, toplar da ateş açmaya başlayınca teslim olmuşlardı. Çarpışma yarım saat kadar sürmüş, bir tek asker bile yaralanmamıştı. Düzen etkili biçimde kurulmuştu, ancak rahatsızlık kaynağı olan bu ilçede askerleri üslendirmek gerekmişti.³⁶

The Times gazetesinin bu konuda yayımlamış olduğu haber, tamamen bir Ermeni propagandası niteliği taşıyordu. Bu tip haberleri aklı başında Ermeniler bile kınıyordu. Örneğin, Ermeni Patriği'nin temsilcisi, Ermeni eşrafından bazı kişiler ve Sivil Konsey'in Vanlı üyeleri tarafından 28 Ocak 1890'da sadrazama gönderilen bir telgrafta, son günlerde bazı yabancı gazetelerin Van ilinde köylerin yakıldığı ve köylülerin öldürüldüğü haberlerini yaydıklarını; bu gibi asılsız haberlerin kötü niyetli kişiler tarafından uydurulup yayınlandığını; bunların sadık Ermenileri hayli rahatsız ettiğini ve bu fırsattan yararlanarak padişaha olan sadakat ve bağlılıklarını yinelemek gereksinimini duyduklarını beyan etmişlerdi.³⁷

Oysa Sasun olaylarının çıktığı sıralarda, İngiltere'nin Erzurum Kon-

solosu Albay Chemside'in 1889 yılının Ağustos ayı sonlarında bölgede yaptığı gezi sonucunda da açıkladığı gibi, Anadolu'da durum iyiye gidiyordu. Konsolos bu gezisinde Erzurum'dan Ardiş'e, oradan da Van Gölü kıyısındaki Bergiri, Saray, Van, Çatak, Mukus, Hizan, Bitlis, Muş ve Gence yörelerini ziyaret etmişti. On yıl öncesine kıyasla, bu gezide tanık olduğu vukuatsızlık ve yolların güvenilirliği onu hayli şaşırtmıştı. Ona göre bölgede çok daha az sayıda olay kaydedilmişti ve Avrupa basınında görülen 'Ermenilere baskı yapıldığı' haberleriyle hareketlenen kışkırtma büsbütün asılsızdı.

İngiliz konsolosuna göre, Türkiye Ermenilerine sempati duyulmasına neden olan koşullar hâlâ var olmakla birlikte, 'Ermenileri tamamen yok etmek ve haremi, kaçırılan genç Ermeni kızlarıyla doldurmak çabası' gibi haberler oldukça abartılı ve gülünçtü. Ona göre 'Ermeni sorunu'nun en önemli nedeni Ermenilerin kişisel güvenliklerinin yeterince sağlanamaması ve haklarının eşitlik esasına göre kabul edilmemesiydi. Bu durum Osmanlı Hükümeti'nin zayıflığından kaynaklanıyordu. Padişah, Müslüman halkın kendine güvenen ve kendi kendine yeterli olmasını öngören bir politika sürdürüyordu. Bu nedenle Müslümanlar mühendis, doktor veya diğer meslek dallarında eğitim görüyor ve gittikçe yerli veya yabancı Hristiyanların yerini alıyorlardı. Chemside'a göre, İslami duygulardan kaynaklanmış bu tutum, Hristiyanların zenginliğine karşı duyulan kıskançlıkla birleşince, imparatorluk içinde yaşayan bütün Hristiyanlara karşı bir düşmanlık dalgası oluşturmuştu.

Ermenilere gelince, onların düşmanlık duyguları beslemedikleri, sadece yurttaşlar olarak haklarının tanınmasını ve korunmasını istedikleri sık sık öne sürülüyordu. Bu daha çok kentlerde yaşayan ve Türkiye'de sağlamış oldukları avantajların farkında olan eğitilmiş Ermenilerin görüşüydü. Ancak eğitim düzeyi yükseldikçe, söz konusu olan Ermeniler Batı ülkelerini örnek alarak içinde bulundukları bu doğu tipi uygarlıktan gittikçe daha çok şikâyet eder oldular. Eğitim görmemiş sınıflar ancak eğitilmiş sınıfın etkisiyle Osmanlı'ya sadakat gösteriyor ama Müslüman aşiretlere karşı duydukları sosyal ve dinsel kını sürdürüyorlardı. Ermeniler, Türk'e karşı çıkabilecek herhangi bir Hristiyan güce gerçek bir sempati duyarlardı, ancak entrika ve kıskançlıkları yüzünden bir araya gelemiyorlardı.

Chemside'a göre Türkler, Ermenilerin düşmanca duygular besle-

diklerini sanmakta haklıydılar; ama bu düşmanlığı çok fazla ciddiye alıyordular. Bununla beraber Chermsside, 1884 yılında bölgede yapmış olduğu gezi sonrası bir rapor yazan Yarbay Everett'le aynı görüşteydi. Rapor şöyleydi: "...bu iller hâlâ refah ölçülerinin çok gerisinde olmakla birlikte, kısa bir süre önce barbar bir feodal yönetim altında olan bu bölgelerde, tamamen Babîâlî'ye atfedilebilecek bazı ilerlemeler kaydedilmiştir.' Bu yorum 1889 yılı için de aynen geçerliydi.³⁸

Dolayısıyla 1889 yazında İngiliz konsoloslardan gelen raporlar, Doğu Anadolu'nun sakin olduğunu ve bölgede pek az olay kaydedildiğini bildiriyordu. Yerel Müslüman aşiretler de sakindi ve vergilerini ödemeye çaba gösteriyorlardı. Van bölgesi daha sakin görünüyordu ve daha iyi yönetiliyordu. Kendisi de bir Ermeni olan İngiliz konsolosluğu temsilcilerinden Thomas Boyacıyan, Avrupa'daki Ermenilerin ve gazete muhabirlerinin iddialarının tam tersine, Harput ve Diyarbakır bölgesinde uygulanan güçlü yönetim sayesinde, çoğunlukla Müslüman halka karşı uygulanan zulüm ve baskının büyük oranda azaldığını bildiriyordu. Boyacıyan, Avrupa gazetelerinin yaymaya çalıştığı baskı ve zulmün, Ermeni halkını yok etmek amacıyla sadece onlara uygulandığı haberlerinin abartılmış olduğunu hiç çekinmeden ifade ediyordu.

Ancak, Boyacıyan'ın anlattığına göre Bisherî yöresinde Blaydar'da bir olay çıkmış, yedi kişi öldürülmüş, elli hane ev yakılmıştı. Bu olay, uzun yıllardan beri birbirine düşman iki Ermeni aşiret lideri arasında çıkmıştı. Boyacıyan'a göre yanlardan birisinin lideri ve papaz olan kardeşi de dahil olmak üzere Romen Katolik dinine geçerek yeni dindaşlarının etkisiyle rakibini ortadan kaldırma çabasına girmişti. Bu yoldan başarıya ulaşamayınca komşu bir köyde yaşayan güçlü bir Müslüman aşiret reisine zengin ganimetler vaat ederek, rakip Ermeni aşiret reisine saldırıp onu ve tüm ailesini öldürmeye ikna etmişti.

Ertesi sabah, planlanmış olduğu gibi, Müslüman aşiretin şefi adamlarıyla birlikte, Blaydar köyüne saldırmış ve üçü çocuk olmak üzere beş kişiyi öldürmüştü. Köyü talan edip evleri ateşe vermişlerdi. Bu arada altı yaşında bir çocuk dehşet içinde dışarı fırlayarak evin yakınındaki çalılardan altına saklanmıştı. Olayın başlıca sorumlusu olan Ermeni aşiret başkanının papaz kardeşi evin damından bu vahşeti seyrediyordu ve adamlara bu çocuğun gizlenmiş olduğu yeri göstererek onu da öldürtmüştü. Ancak, saldırının hedefi olan aşiret şefi o akşam evde olmadığı için canını kurtarabilmişti. Bu arada, saldırıdan haberdar olan başka bir

Müslüman aşiret lideri ve adamları, saldırıya uğramış olan Ermenileri korumak için yola çıkmıştı. Olay yerine ulaşınca, Müslüman aşiretler arasında çıkan çatışma sırasında iki kişi ölmüş, birçoğu da yaralanmıştı. Olayı duyan genel vali, papazı ve kardeşi de dahil tüm suçluları hemen tutuklamıştı. Bu olay, büyük bir vahşet sergiliyordu ama asla Müslümanların Ermenilere karşı yaptığı bir saldırı olarak değerlendirilemezdi, çünkü olayın başlıca sorumlusu bir Ermeni idi.³⁹

Aşırı milliyetçi Ermeniler, bölgede görev yapan bazı dürüst ve tarafsız İngiliz konsolosluk temsilcilerinden nefret ediyordu. Örneğin, Albay Chermside yaptığı geziler sırasında, ayrılıkçı ve kışkırtıcı kişilerin ve özellikle Ermenilerin misafiri olmaktan kaçınıyordu. Bazı Ermeni liderler Chermside'a, İngiltere haça taptığı için kendisinin de Türkleri düşman sayması gerektiğini söylüyorlardı. Ermeniler Chermside'ın tarafsızlığından rahatsız oluyor, dostlarına gönderdikleri mektuplarda bu rahatsızlığı dile getiriyorlardı. Özellikle onun doğu illerindeki durumu dürüstçe anlatması Ermeni kışkırtıcıları öfkeliyordu. Gerçekte, huzursuzluk nedenleri hâlâ yok edilmemiş olmasına karşın, ülkede genellikle sukûnet egemendi. Devey ve Boyacıyan da bu konuda hemfikir di. Dolayısıyla, İngiltere Parlementosu'nda, James Bryce'in; 'Kürtlerin Blaydar vahşeti' hakkında beyan ettiği görüşler İngiliz konsoloslarının rapor etmiş olduğu gerçeklerden çok uzaktı.⁴⁰

Bitlis'te yaşayan aydın Ermeni papazı Chorene Vartabed, çoğu Ermeniler arasında pek fazla sevilmiyordu, çünkü eski kuşağa mensuptu; var olan durumu en iyi şekilde değerlendirmeye çalışarak, soydaşlarına, zaman zaman karşılaştıkları ve çözülmemiş olan sorunlar konusunda sabırlı olmalarını öneriyor ama başarılı olamıyordu. Konsolos Yardımcısı Devey'le yaptığı iki görüşme sırasında, dış ülkelerde çıkarılan yaygaraları ve yayımlanan abartılmış hikâyeleri eleştirmiş; durumun umutsuz olduğuna inanmadığını söylemişti. Ayrıca, geçmişte, dış kaynaklı müdahalelerin ve Türkiye Ermenilerinin kadeiriyle ilgili matbuat baskısının olmadığı yıllarda, atalarının Türk yönetimi altında 'oldukça mutlu' yaşamayı başarabildiklerini anlatmıştı.⁴¹

Ermeni Patriği'nin sekreteri Minasse Cheraz da Vartabed'in görüşlerini doğruluyordu. Cheraz, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Sir J. Fergusson'a, 17 Aralık'ta, Ermenilerin bağımsız bir ülke kurmayı arzuladıklarını sanmanın büyük bir hata olduğunu, çünkü bunu başarmak için yeterince güçlü olmadıklarını, Rus yönetimine girmenin

ise onlar için büyük bir şanssızlık olacağını söylemişti. Rusya, milliyetleri ve yabancı dinleri eziyordu. Kars'taki Ermeni Kilisesi bile Ortodoks inancına kapılmıştı. Türk yönetimi ne kadar zayıfsa, Rus Hükümeti o kadar daha güçlüydü. Rus sınırları içinde yaşayan Ermeniler, bu yönetimden nefret ediyorlardı ve kimi Ermeniler bu yönetime karşı Cheraz'ı uyarmışlardı. Buna rağmen Ruslar Ermenileri kendi ordularına alarak birçoğunu general yaparken, Türkler Ermenilere güvenmiyorlardı.

Cheraz'ın gelecekle ilgili umutları şöyleydi: Türkler Avrupa kıtasını terk edeceklerse, Asya'daki imparatorluk, bir Türk-Ermeni devleti haline getirilebilirdi. Türklerin, Ermenilerin kendilerine olan sadakatini kullanmamaları büyük aptallıktı, çünkü Ermenilerle Ruslar arasında hiçbir akrabalık yoktu. Cheraz, Dulcigno kuşatması sırasında Babıâli'nin önermiş olduğu gibi, Ermeni ilçeleri kurulmasından yanaydı ama etrafındaki dar görüşlü, tutucu kişiler padişahı, Ermeniler konusunda yapılacak herhangi bir reformun ihanet olacağına inandırmıştı ve İngiliz konsoloslarından gelen her haberi hemen Rus Elçiliği'ne yetiştiriyorlardı. Cheraz'a göre Ruslar, Türkiye'de herhangi bir reform yapılmasından yana değillerdi, çünkü bunun kendi çıkarlarına ters düştüğüne inanıyorlardı.⁴²

Böylelikle, daha ılımlı Ermeni liderler, kendi toplumsal dileklerini siyasal ve diplomatik araçlarla sağlamaya çalışıyor, Osmanlı Hükümeti'nin Anadolu'da bir Türk-Ermeni devleti kurulmasına razı olacağını ve Rusya'da yaşayan soydaşlarından sızan baskı haberleriyle sarsılan Osmanlı Ermenilerinin güçlerini kullanma yoluna gideceğini umuyorlardı. Ancak Ermeniler arasında daha aşırı ve sinsî görüşleri olan ve değişik planlar peşinde koşanlar vardı. Bu görüşler daha zeki ve duyarlı Ermenilerin istekleriyle çakışmıyordu.

Ermeni İhtilalci Federasyonu Daşnaksutyun'un Kuruluşu

1882 yılından itibaren Rus Hükümeti'nin Kafkaslar'da uyguladığı Ruslaştırma politikası, Ermeniler arasındaki ihtilalci akımın yer aldığı hareketi biçiminde örgütlenmesine yol açmış, St. Petersburg ve Moskova'daki ihtilalci Ermeni öğrenci grupları, Rus sosyalist ve eylemciler etkisi altına girmişlerdi. Bu öğrenciler Tiflis'te, Darwin, Spencer, Lassalle ve Marx'tan esinlenen gizli gruplar kurmuşlardı.⁴³ Bu grup-

lar, kendi aralarında yapmış oldukları ateşli tartışmalardan sonra, Cenevre’de yaşamını sürdüren Ermeni yazar Kristapor Mikaelyan (Michaelicintz) ve Rus üniversitelerinde eğitim almış, popülist idealer peşinde olan Stepan Zoryan ve Simon Zavaryan adlı iki entelektüel tarafından yönlendirilerek 1890 yılının yaz aylarında birleştiler ve Ermeni İhtilalci Federasyonu olan *Hai Heghapokhakan Daşnaksutyun* (*Taşnak örgütü*)’u kurdular. Bu örgüt önce, Türkiye ve Avrupa’da geniş ölçüde dağıtımı yapılan *Droschak* (bayrak veya sancak) adlı gazeteyi yayımlamaya başladı. Gazetenin içeriği⁴⁴ baştan aşağı, sosyalist ve milliyetçi ilkelerin karışımından oluşmuştu, ancak gazeteyi destekleyenler bile bu sosyalist fikirlerin sadece entelektüellerin tartışmasına yarayacak ütöpik idealler olduğu görüşündeydiler. Gazetenin parolası, ‘Türkiye Ermenistan’ının siyasal ve ekonomik bağımsızlığı’nı sağlamak için ‘harekete geçmek’ti. Hedefi ise ‘Türk zulmüne’ karşı koyabilmek için Türkiye Ermenilerine yardım etmek, Abdülhamit’in yönetimine karşı propaganda yapmak, ülkede sürekli bir isyan dalgası yaratmak ve ‘Ermenilerin Türkiye’de maruz kaldıkları kötü yönetimi’ Avrupa devletlerinin dikkatine sunmaktı.⁴⁵

Bu arada Hınçakları, Nazarbek ve karısının etkisinden kurtarmak amacıyla olan Taşnak liderleri, Hınçak liderlerini kendi partilerine davet ederek onları yanlarına çekmeyi başardılar. Ancak, tek başına çalışmayı yeğleyen Nazarbek’le işbirliği yapmak gücü, dolayısıyla Hınçak-Taşnak birleşmesi çok uzun ömürlü olamadı.⁴⁶

Taşnak liderleri, Türkiye’ye karşı açtıkları mücadelede, Tiflis’teki Genç Ermeniler Topluluğu ve Van’daki Armenakans’lardan yararlanmayı amaçlıyorlardı. Üyelerine, ‘Türk’ü ve Kürd’ü nerede ve hangi durumda olursa olsun vurup öldürmelerini, kendilerine karşı çıkanları, mücadele için ettikleri yemine ihanet edenleri ve Ermeni casusları öldürerek oç almalarını, emretmişlerdi. Bu işler için ‘entelektüel gençler’e güveniyorlardı.

Taşnaklar, Kafkaslar’da ve Türkiye’de daha çok ‘alt sınıftan gelen’ Ermenilerden yararlanıyorlardı. Alişan ve Nalbandyan adlı liderler sıradan sayılan kesimlere mensuptular. Taşnak örgütünün iddia ettiğine göre, Ermeni köylüleri, sanatkârlar, papazlar, iş sahipleri, öğrenciler, işçiler, küçük memurlar ve doktorlar da derneğe üye olmaya başlamışlardı. Ancak varlıklı Ermenilerin büyük çoğunluğu dernekle işbirliği yapmak istemiyordu. Başlangıçta Daşnaksutyun, ‘Büyük

Ermenistan' diye tanımladıkları bölgenin daha geniş bir bölümünün Rus egemenliği altında bulunan Kafkaslar'da, daha küçük bir bölümünün ise İran'da olduğunu göz ardı ederek, tüm faaliyetlerini 'Türkiye Ermenistanı'nda yoğunlaştırmıştı. Bu örgüt, 1890 yılında açıkladığı bildirisinde, tüm Ermenileri, ortak düşman Türkiye'ye karşı birleşmeye çağırıyor, Ermeni gençlerini 'bu asil ideali' savunmaya davet ederek, zengin Ermenilere, düşmanları olan Müslüman beylere karşı kendilerini koruyabilmek amacıyla silah sağlamak için para yardımı yapmaya çağırıyordu. Ermeni kadınları da bu 'kutsal davada' kendilerine verilecek görevi yerine getirecek; papazlar ise bu 'özgürlük askerlerini' takdis etmeye çağrılacaktı. Sloganları şöyleydi: "Bekleyecek zaman kalmadı, birlik olalım, anayurdu kurtarma yolunda ilerleyelim."

Taşnaklar, 1891 yılında yayımladıkları benzer bir bildiride şöyle diyorlardı: "Şiddetli savaş, inançları zayıf olanları biktırmaya başlamıştır; ama Ermeniler birleşir ve savaşa hazırlanırsa onlara hiçbir şey engel olamaz." Bir yıl sonra açıkladıkları üçüncü bildiri, Türkiye Ermenistan'daki kardeşlerine, genel isyan işaretinin verilebilmesi için Ermenileri, umutlu, inançlı ve kararlı olmaya çağırıyordu.⁴⁷ Bu bildiri anlamsız sosyalist söylemlerle başlıyor, sonra Türkiye'de yaşayan Ermenilerin durumunu tartışmaya başlıyor, Ermenilerin içinde bulunduğu 'dayanılmaz koşulların' sona erdirilmesinin ancak 'silahlı bir ayaklanma ve şiddet kullanarak' sona erdirilebileceğini öne sürüyordu. Bu nedenle Daşnaksutyun, Osmanlı yönetimine karşı durmadan savaşmak, imparatorluğun kurumlarını yok ederek talan etmek, memurlarını, 'hain, tefeci ve sömürücüleri' korkutmak üzere asi çeteler örgütlemişti.⁴⁸

Ermeni yazar K. S. Papazyan'a göre, Ermeni İhtilalci Federasyonu'nun hedefi, Doğu Anadolu'da siyasal ve ekonomik özgürlüğü sağlamak için isyan etmektir. Daha ilk adımda Kafkasya'daki Taşnak Derneği, amaca ulaşmak için terörizme başvurmuştu.⁴⁹ Daşnaksutyun'un etrafıca incelemesini yapmış Papazyan ve Varandyan, partinin esas hedefinin Ermenilere bağımsızlık sağlamak olmadığını savunuyorlardı. Papazyan'a göre, bu partinin sosyalist, komünist, ihtilalci ve hatta liberal görüşlerin bir karışımı olan sol kanadın davranış biçiminden kaynaklanıyordu. Mikaelyan, Zavaryan ve Zoryan gibi liderler çeşitli hizipler arasında bir denge bulmaya çalışıyor, ancak başarılı olamıyorlardı; çünkü parti oportünizm ve şiddete yönelmişti, hiçbir şekilde demokra-

tik değildi ve yönetimde oligarşi egemendi. Yaptıkları toplantılarda ve seçtikleri komitelerde para toplamaktan başka amaçları yoktu.

Partinin dizginleri, üyeler üzerinde sıkı bir disiplin uygulayan, *camarilla*'nın (gizli grubun) elindeydi. Taşnaklar kendi aralarında bile örgüt konusunu tartışamazlardı. Hiçbir eleştiri veya aykırı düşünceye izin verilmiyordu. Öte yandan örgüt liderleri, kendi üyelerine karşı sorumlu değillerdi ve onlara hesap vermek veya görevleri hakkında bilgi vermek gibi bir yükümlülük tanımıyorlardı. Birçok terör olayı üyelerden gizli tutuluyor, üyeler bu konudaki karar ve emirleri hiç tartışmadan kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Dolayısıyla, birçok masum Ermeni, gizli tertip ve şiddete kurban oluyordu. Zamanla, kişisel çıkar peşindeki birkaç fırsatçı, yeteneksiz, milliyetçiliği kuşkulu ve dış güçler tarafından kullanılan bazı liderler, Taşnak Partisi'nin politikaları üzerinde egemen olmaya başlamıştı.⁵⁰ Taşnak örgütünün kurucularından biri olan ideolog Jean Loris Melikoff şunları yazıyordu:

Gerçek şudur ki parti, kendi özel çıkarlarını, parti ve halkın çıkarlarından üstün tutan küçük bir azınlık (oligarşi) tarafından yönetiliyordu... Taşnaklar burjuvaziden ve zengin tüccarlardan para topluyordu. Sonunda, bu insanlar para veremeyecek duruma gelince veya bıkınca, Taşnaklar Rus ihtilalcilerinin 'sonuca giden her yol mübahtır' düsturu gereğince terörizme başvurdular.⁵¹

Varandiyen da aynı düşüncede idi.⁵²

Daşnaksutyun göreve büyük bir coşkuyla başlamıştı. Trabzon, Van, İstanbul, Tiflis, Erivan ve öteki yerlerde ihtilal grupları oluşturulmuş, Paris ve Londra'da propaganda merkezleri kurulmuştu.⁵³ Ancak başlangıçta, bütün bu çabalara rağmen görünürde pek az başarı sağlanmıştı. 1892 yılına gelindiğinde örgüt cesaretini epeyi yitirmiş görünüyordu. Planın özünü oluşturan 'özerklik' fikrinden vazgeçilmişti ve liderler programlarında hâlâ 'siyasal ve ekonomik bağımsızlık' yer almasına karşın bunlardan bile söz etmez olmuşlardı.⁵⁴ Ancak sonraları örgüt daha aktif bir duruma geldi. Rusya'dan satın alınmış silahlar, Kafkaslar ve İran üzerinden Türkiye'ye gönderiliyordu. Savaşçılar toplanıp özel olarak eğitiliyor, Rus ordusundaki Ermeniler arasında propaganda yapılıyordu. Türkiye topraklarında, siyasal cinayetler de dahil her türlü kışkırtma ve ajitasyon planları oluşturulup uygulanıyordu.

Avrupalıların sempatisini kazanmak için Ermenilere yapılan baskılar ayrıntılarıyla halka duyuruluyordu. Ermenilere, sözde Türk baskısı altında yaşadıkları bölgelerde, silahla sert biçimde karşı koymaları öneriliyordu. Bunun sonucu olarak daha sonra Ermeni köylüleri ve kent sakinleri yaşamlarını yitireceklerdi.

Daha ilk günlerden başlamak üzere bu örgüt, terörist bir tutum sergiliyordu. Ancak kısa süre sonra 'savaşçılara' silah sağlamak için yeterince para toplamada güçlükler çıkmaya başlamıştı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden R. McDowell konuyu şöyle değerlendiriyordu:

Ermeni ırkı, nüfus sayısı göz önünde tutulursa, muhtemelen, dünyanın en zengin milletlerinden birisidir. Tutumlu insanlardır ve gönüllü olarak bağış yapmazlar. Topluluğu kurmuş olanlar bu durumun farkında oldukları için gereken fonları sağlamak için terörizme başvurdular. Örgütün kasasına yardım olarak kabul edilen bu mali katkıyı reddeden zengin Ermeniler tehdit edilmiş, hatta öldürülmüşlerdir.⁵⁵

Ülke dışında kurulmuş bu Ermeni ihtilalci kuruluşları ve bunların hedefleri Osmanlı Hükümetince gayet iyi biliniyordu ve bunun sonucu olarak, her Ermeni hareketi kuşkuyla karşılanmaya başlamıştı. Dolayısıyla, Hınçak ve Taşnak örgütlerinin kuruluşundan uzun süre sonra, 1890 yılının Kasım ayında, askeri yetkililer Müslümanları, Kazak askerlerinin yapılanmasına benzer şekilde, düzensiz, yerel süvari alayları biçiminde örgütlemeye başlamışlardı. İlk olarak askere alma işlemleri Erzurum ilinde başlatılmış, daha sonra yavaşça Anadolu'nun tamamına ve Arap ülkelerine yayılmıştı.⁵⁶ Yaklaşık bir yıl sonra, Müşir Mehmet Zeki Paşa'nın, süvari alaylarını kurmak üzere, 4. Ordu bölgesinde bulunan sayısız yerleşim yerlerine ve kentlerine yapmış olduğu ziyaretten sonra, askere alma işlemleri daha da hızlandırılmış, Erzincan, Erzurum, Van ve diğer birçok yerde askere alma törenleri yapılmıştı.⁵⁷

Osmanlı yönetimi, Ermeniler arasında büyük bir karışıklık çıkacağını önceden sezmiş, gereken önlemleri almaya başlamıştı. Hatta padişah Müslüman aşiretlerin, Ermeni ihtilalci gruplarına katılmasını önlemek amacıyla Hamidiye Alayları'nı kurmuştu. Esas görevi sınırları korumak olan bu alaylar, Ermeni asilere karşı da kullanılıyordu.⁵⁸ Dolayısıyla (Ermeni dostu) James Bryce'ın, Hamidiye Alayları'nın, Osmanlı İmparatorluğu'na dıştan hiçbir tehlike olmadığı bir sıra-

da kurulmuş olduğunu ileri sürmesi tam anlamıyla safdilliktir.⁵⁹ Bu alayların kurulma konusu, Türk Hükümeti'ni kötölemek amacıyla, İngiliz Parlamentosu'nda gündeme getirilince, İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı, Türk Hükümeti'ni savunmuş ve İskoçya'da, 1745 yılındaki ayaklanmaya karşı kurulmuş Highland alaylarını örnek göstermişti.⁶⁰

Erzurum Olayları

1890 yılı ortalarına doğru Türkiye'nin doğu illerinde durum, Ermeni asilerin artan etkinlikleri nedeniyle daha da kötüye gitmeye başlamıştı. Yetkililer, haziran ayında Hınçak Partisi üyelerinin, gizli örgüt şubelerini buralarda da kurmaya ve bölgeye silah getirerek gizlemeye çalıştıklarından şüphelenmişlerdi. Bu olasılık hükümeti fazlasıyla kaygılandıırıyordu. Ermeni militanların ve asilerin Erzurum kentine silah getirerek bunları Ermeni okul ve kiliselerinde sakladıklarını öğrenip bu silahları ilerideki isyan hareketlerinde kullanacaklarını anlayınca,⁶¹ hükümet bütün Ermeni kuruluşlarında arama yapma kararı aldı. Ancak bu aramalar büyük rahatsızlık yarattı ve Ermenilerle Türkler arasında ilk büyük çatışmanın çıkmasına neden oldu.

Aramalar nedeniyle Ermeniler, dükkân ve okullarını kapayarak padişaha bir protesto telgrafi gönderme kararı aldılar. Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Clifford Lloyd, Ermenilere dükkânlarını açmalarını ve şehir halkının kendilerine karşı tavır almasına neden olacak davranışlara girmemelerini tavsiye etti. Çünkü Müslüman halk ve yerel yönetim, Ermeni dükkânlarının kapatılmasını düşmanca bir tutum olarak algılıyordu. Genel Vali'yle görüşen Ermeni Piskoposu kiliseye döndüğü zaman kalabalık bir Ermeni grubunun kilisenin önünde toplanmış olduğunu gördü. Piskopos Ermenilere, Genel Vali'nin onların dostu olduğunu ve gösteriye son vererek dükkânlarını açmalarını önerdi. Ama Ermeniler naralar atarak piskoposu öylesine sıkıştırdılar ki dini lider yakında bulunan Türk askerlerinden koruma istemek zorunda kaldı.⁶²

Tam o sırada, bazı Ermenilerin askerlerin üstüne açtığı ateş sonucu iki er ölmüş üç er de yaralanmıştı. Bunun üzerine, Müslümanlar Ermenilere saldırmış ve onları yabancı konsolosların da yaşadığı Ermeni semtine kadar kovalayarak yolları ele geçirmiş, Ermeni evlerini taşlamaya başlamışlardı. Bu arada İngiliz Konsoloslugu'nun pencere

camları da kırılmıştı. Konsolos Lloyd hemen İngiliz bayrağını göndererek çekmiş ve Genel Vali'ye bir mesaj göndererek, derhal olay yerine asker gönderip güvenliği sağlamasını istemişti. Çok geçmeden askeri birlikler gelip sokakları güvenlik altına aldılar. Bu olayın sonucu, askerlerin öldürülmesine kızan Müslümanlar 12 Ermeni'yi öldürmüş, 250 kişiyi de yaralamıştı. Kimileri ölenlerin sayısının 100'den fazla olduğunu söylüyor ve bu olayı katliam olarak nitelendiriyordu.⁶³ Oysa kentteki tüm konsoloslar, Türk askerleriyle komutanların, Hristiyanları korumak için ellerinden geleni yapmış olduklarını öne sürerek onların bu davranışını takdire layık buluyorlardı. İngiliz Konsolosu Lloyd da, bazı saygın Müslümanların olay çıkaranları yatıştırmaya çalıştığını bizat görmüştü.⁶⁴

Erzurum olayları, Gerekçıyan liderliğinde Hınçak Partisi tarafından tasarlanmıştı.⁶⁵ Hınçaklar bu olaydan yararlanmayı ummuş, ancak Batılı güçleri yeterince etkileyememişlerdi.⁶⁶ Bu olaya şahit olan Ermeni ihtilalcilerinden Han Azad, yetkililerin kentte bir silah atölyesinin varlığı hakkında ihbar aldıklarını söylemişti. Ermeni asiler piskoposun kendilerine ihanet ettiği kanısındaydılar. Ermeni Yurttaşlar Topluluğu'nun üyesi Boğos adlı bir kişinin uyarısı sonucu, kuşku uyandıracak bütün belge ve kitapları yok etmeye başlamışlardı. Han Azad'a göre, 'Erzurum ayaklanmasından beklenen sonuç' elde edilemediyse de bu her şeye rağmen bir ilk adımdı.⁶⁷

25 Haziran'a doğru Erzurum ve civarındaki ilçelerde meydana gelen olaylar yatışmıştı⁶⁸ ama kentte yaşayan Ermeniler korku içindeydi, çünkü birçok Ermeni, hükümetin emriyle tutuklanmıştı. Oysa Konsolos Lloyd'un iddiasına göre, olaylara karışmış Müslümanları yargılamak için hiçbir girişimde bulunulmamıştı. Bu arada Rusya, Fransa ve İngiltere'nin konsolosları karışıklığı önlemek amacıyla alınması gereken önlemleri görüşmek için toplandılar ve Erzincan'daki taburun Erzurum'a sevk edilmesi kararını aldılar. Konsoloslara göre taşradaki halkın güvenliği sağlanmalı ve 'adaletin yerine getirileceğinden' emin oluncaya kadar, padişah bu olaylara karışan Hristiyanların yargılanmalarını durdurmalıydı.⁶⁹

O sırada tatilde olan İngiltere Büyükelçisi White'a vekalet eden İngiliz Maslahatgüzârı M. Fane, bu görüşleri sadrazamın dikkatine sununca, önerileri hemen kabul edildi. Sadrazam özellikle bu bölgelerde düzeni sağlamak amacıyla süvari birliklerinin devriye gezmesi ko-

nusunda emir vermeye söz verdi.⁷⁰ Konsolos Lloyd da, 2 Temmuz'da Genel Vali'yle görüşerek duruşmaların askıya alınacağı, ek tutuklamalar yapılmayacağı ve tutuklu bulunan sanıkların Türklerin şüphelenmesine fırsat vermeyecek şekilde yavaş yavaş özgür bırakılacakları konularında güvence aldı. Ancak bu anlaşma, askerlere ateş etmiş olanlar için geçerli olmayacaktı. Bu arada olayları soruşturmakla görevli ve çoğunluğu askerlerden oluşan bir soruşturma komisyonu kurulmuştu.⁷¹

Temmuz ayının sonunda, İstanbul'daki Fransız Maslahatgüzârı, Kont de Montebello, Erzurum'daki Fransız Konsolosluğu'ndan almış olduğu rapordan, tutuklu bulunan Ermenilerin hâlâ salıverilmediklerini ve haklarında öne sürülen suçlamaların geri çekilmediğini öğrenmişti. Bunun üzerine Batılı devlet temsilcileri, durumu Sadrazam Kamil Paşa'ya şikâyet etmiş, sadrazam ise yanıt olarak, cinayet işlemek ve yasalara karşı gelmek gibi ciddi suçlardan dolayı tutuklu bulunan Ermenilerin serbest bırakılmasının mümkün olmadığını söylemişti.⁷²

Buna karşın, İngiliz Maslahatgüzârı'nın emriyle, Sir Alfred Sandison, Kamil Paşa'ya verilmek üzere bir nota bırakmıştı. Bu nota, Kamil Paşa'dan ayaklanmada yer almış Ermenilerin derhal serbest bırakılmasını istemek cüretinde bulunuyordu. Tutuklu Ermenilerin bir kısmı büyük olasılıkla, olaylar sırasında Ermeni Piskoposunun korunması için bizzat piskoposun yardım istemesi üzerine gönderilmiş görevli askerleri öldürenlerdi. Buna rağmen, Büyük Güçler'in konsoloslarını memnun etmek amacıyla, 22 Temmuz'da bu olaylarla ilgili tutuklanmış 28 Ermeni serbest bırakıldı ve bu kişilerin tutuklanmasına ve hapse atılmasına neden olan savcı görevinden alındı.⁷³

Kumkapı Olayları

Erzurum olaylarından istediklerini elde edemeyen Hınçaklar, Türkiye ve Avrupa yönetimlerini etkilemek amacıyla İstanbul'a yöneldiler. Anadolu'da planlanan bir etkinlik yerel ve etkisiz olacak, İstanbul'da düzenlenecek bir gösteriye hem padişah, hem büyükelçiler, hem de basın tanık olacaktı. Böylesi bir ayaklanma Kafkaslar'da da olası değildi, zira Ruslar buna hemen müdahale edeceklerdi. Oysa İstanbul herkesin ilgisini çekecek bir yerdi. Han-Azad şu yorumu yapmıştı: "Batılı güçleri içinde bulundukları uykudan uyandırmak için, padişahın ve büyükelçilerin gözleri önünde bir ayaklanma sergileme kararı alındı." Bu

olay büyük bir dikkatle hazırlanmış ve asilerin en ufak dilekleri bile yazılı olarak önceden büyükelçilere gönderilmişti.⁷⁴

Göstəriye önderlik etmek üzere Artin Gulguinyan (Cangulıyan) isimli birisi seçilmişti. İngiliz Elçiliğine mensup Hugo Marinitch, Artin'in Van kökenli bir kahveci olduğunu söylüyordu. Oysa Artin, Hınçak Partisi üyelerindendi. Kalabalık arasında başka Hınçaklılar da vardı. Bunlardan biri Mihran Damadyan adlı, İstanbullu bir katolikti ve daha sonra, 1891 yılının Temmuz ayında Atina'da yer alacak gösterileri planlayacak ve Sasun'da aynı yılın Ağustos ayında çıkan ayaklanmayı kışkırtacak kişiydi. İkincisi ise, Haçin (Saimbeyli) doğumlu ve daha sonra Kozan milletvekilliğine seçilen Hampartsum Boyacıyan adlı Sasun olaylarını Murat takma adı altında planlayan kişiydi.⁷⁵

Artin Gulguinyan ve asi arkadaşları, Pera'da bir evde, İsviçre uyruklu Nigoğosyan liderliğinde birkaç toplantı yaparak taleplerini patrik aracılığıyla padişaha bildirme kararı almışlardı. Plan gereğince, patrik padişahla görüşmeye gidecek, Murat ise kürsüden bir açıklamayı yapacaktı.⁷⁶ Bu plan gereğince, 27 Temmuz Pazar sabahı Ermeniler Patrikhaneye bitişik Kumkapı Katedrali'nde yapılacak ayin için toplanınca, Artin Gulguinyan, elinde bir kâğıtla mihraba doğru yürüyerek açıklamayı okumaya başladı. Patrik Aşıkıyan bu kâğıdın okunmasının uygun olmadığını söyleyerek müdahalede bulundu. Bunun üzerine orada bulunanlar arasından bazıları açıklamanın okunmasını isteyerek bağrışmaya başladılar. Bu deklarasyonda, Ermenilere 'kendi kendilerinin efendisi olmaları' telkin ediliyordu.

Bunu izleyen karışıklık sırasında Osmanlı tuğrası yere atıldı ve ayaklar altında çiğnendi. Patrik, papazların ve kendi halkının koruması altında kaçmaya çalıştı. Bunun üzerine Gulguinyan tabancasını çekerek patriğe ateş etmeye çalıştı ama etrafındakiler tarafından engellendi. Patrik Aşıkıyan, kiliseden Patrikhane'ye kaçmayı başardı, ancak doğu illerinden gelmiş 1500 kişilik bir Ermeni kalabalığı Patrikhane'nin pencerelerini kırarak içeriye girmişti. Bağırıp çağırarak gürültü koparan bu grup, patriği Ermeni milletin çıkarlarını ihmal etmekle, dindaşlarının 'kırımı' tabii tutulması karşısında ilgisiz kalmakla suçluyor ve durumun artık dayanılmaz boyutlara geldiğini söylüyordu. Patrik onları yatıştırmaya çalıştı, bu gösterinin aceleyle ve tehdit edici bir biçimde yapılmış olduğunu söyleyerek dağılmalarını önerdi; kendisinin üstüne düşen görevleri hakkıyla yerine getirdiğini ve bayram sonrası gö-

revini yapmaya devam edeceğini açıkladı. Ancak göstericilerin bağrışmalarının hâlâ devam ettiğini gören patrik bir delegasyonla görüşmeyi kabul etti.

Delegasyon mensupları Ermeni halkının şikâyetlerini yineledi ve patriğin derhal Yıldız Sarayı'na giderek bu şikâyetleri padişaha iletmesini istediler.

Göstericilerin gittikçe daha fazla tehditkâr olduğunu gören patrik, isteklerini kabul ettiğini söyleyerek Yıldız Sarayı'na gidiyormuş izlenimini vermek üzere yola çıktı. Patrikhane'ye bitişik yoldan geçer geçmez bir eczaneye girerek kendisini saraya götürecek arabayı beklemeye başladı. Eczane sahibi, patriği göstericilerden korumak amacıyla kepenklerini kapatınca göstericiler eczanenin kapı ve pencerelerini kırmaya başladılar. Bu arada araba gelmişti; patrik, başka bir papaz ve göstericilerden birisinin refakatinde arabaya bindi. Ancak araba daha bir iki metre gitmeden etrafının, ivedi olarak çatışma mahalline gönderilmiş askerlerle sarılmış olduğunu gördü. Bunun üzerine kendini daha güvenli hissedenden patrik rahat bir nefes aldı ve arabadan inerek, kalabalıktan kurtulmak amacıyla ilk eve sığınmak için izin istedi. Bu arada silah sesleri duyuluyordu; askerler güç kullanmaya başlamışlardı. Bunun sonucunda iki asker ve birkaç Ermeni gösterici ölmüş, birçoğu da ağır yaralanmıştı.

Olay yerine ilk ulaşanlar, padişahın emir subayı Mareşal Derviş Paşa, (olay sonunda görevinden uzaklaştırılacak olan) Polis Müdürü Kamil Bey ve sarayın baş casusu Ahmet Paşa idi. Kumkapı'daki düzen ve güven yerine gelinceye kadar olay yerinde kaldılar. Bu arada patriğe karşı yapılan gösterinin planlayıcısı olan Artin Gulguinyan da dahil birkaç kişi tutuklandı. Bu olaylardan hemen sonra, Patrikhane ve yakındaki sokaklar askerlerin koruması altında alınmış; daha sonra Kumkapı semti sükûnete ve iş hayatı da normale dönmüştü.⁷⁷

Kısa bir izinden henüz dönen İngiliz Büyükelçisi White, Salisbury'ye gönderdiği raporda, Ermeni Patriği'nin bizzat kendi katedralinde saldırıya uğramasının siyasal nedenlere dayandığını ve bunun sonucu olarak, düzeni sağlamak ve patriği korumakla görevli güvenlik güçleriyle 'hoşnutsuz' Ermeniler arasında çatışmalar çıktığını bildiriyordu. Bu kargaşa sırasında tahminen, üç asker ve beş sivil ölmüş, birçok kişi tutuklanmış ve olayla ilgili resmi soruşturma başlatılmıştı. Büyükelçi raporunda şu yorumu yapmıştı: "Olayın dikkate değer yanı şudur: İstanbul'un

Türkler tarafından fethedilmesinden bu yana ilk kez, Hristiyanlar askere karşı koyma cesaretini göstermişlerdir.”

Olayla ilgili bilgiler padişaha, Dolmabahçe Sarayı’nda, Kurban Bayramı’nın ilk günü tebrikleri kabul ederken ulaşmıştı. Olayın ayrıntılarını dinlemek için törene kısa bir ara verilmişti. ‘Yüksek yeteneklerine’ İngiliz Elçiliğinin de tanık olduğu Polis Müdürü derhal görevden alınmış ama kısa süre sonra bu ‘ani karar’ iptal edilmişti. White’a göre, Patrik Aşıkıyan’ın istifa etmesini isteyen Ermeni kışkırtıcılar bir süreden beri, patriğin kendi halkı için güçlü bir siyasi önder olmadığı hakkında İstanbul’da söylentiler yayıyorlardı. Patrik, 23 Haziran’da saraya Ermenilerin şikâyetlerini içeren bir *takrir* (memorandum) sunmuş ama padişahın baş katibi (mabeyncisi) Süreyya Paşa’nın uyarısı üzerine bazı bölümleri metinden çıkarmıştı. Metinden çıkarılmış bu bölümler Ermenilerin patriğe karşı besledikleri öfkenin artmasına neden olmuş, onu kilisesinde öldürmeye yeltenecek noktaya varmıştı. Büyükelçi, bu öfkenin nedenini Musa Bey adlı bir Müslüman aşiret reisinin zorbalığına maruz kalan ve bu kişinin cezalandırılmasını bir türlü sağlayamamış bazı Ermeni görgü tanıklarının varlığına dayandırıyor. Ancak büyükelçi, Ermenilerin İstanbul’da etkili olan ihtilalciler tarafından da kışkırtılmış olduklarına değinmeyi ihmal etmişti.⁷⁸

İstanbul’daki olaylardan sonra, sanıkları yargılamak üzere askeri bir mahkeme kurulmuştu. Artin Gulguinyan ölüm cezasına, diğer sanıklar ise Akka, Midilli, Sinop, Sakız, Piyas ve Limni kalelerinde 5-15 yıl arasında değişen hapis cezalarına çarptırılmışlardı.⁷⁹ Bunun hemen ardından, Londra’da yaşayan Ermeni kışkırtıcılardan Garabet Hagopyan, cezaların hafifletilmesini sağlaması için Lord Salisbury’ye başvurmuştu. Salisbury, White’a danışmış ve padişahın, ölüm cezasını müebbet hapislik şeklinde hafiflettiğini, bir askeri öldürmekten ölüme mahkûm edilmiş başka bir Ermeni’nin cezasının da aynı şekilde hafifletilmesinin olası olduğunu; ancak, o sırada mahkûmların affedilmesi konusunda yapılacak herhangi bir önerinin başarısız olacağını; benzer kimi cezaların da hafifletilmesini ümit ettiğini; zira padişahın, etrafındaki etkili Ermenilerle, Ermenilerin şikâyetleri konusunda görüşmeler yapmakta olduğunu bildirmişti.⁸⁰

Padişah ayrıca, Ermeni Patriği’yle de görüşmeler yapıyordu; bir süre önce istifa etmiş patrik, yakında önemli reformlar yapılacağı sözünün verilmesi üzerine istifa dilekçesini geri çekmişti.⁸¹ Fakat eylül ayı

ortalarında patrik istifasını kesin olarak sunmuş ve resmi konutunu terk etmişti. Patrik Aşıkyan bu kesin kararı, hem Ermeni toplumunu memnun etmek, hem de aşırı eğilimli kimi Ermenilerin şahsına karşı yöneltmiş oldukları saldırı tehditlerinden kaygılandığı için almıştı. Patriğin istifasını verdiği sıralarda, Adliye Vekaleti'nin başkanlığı altında kurulmuş bir komisyon, sarayda Gregoryen Ekümenik Ermeni Kilisesi'nin ayrıcalık haklarını görüşmekteydi.⁸²

Padişahın Uzlaşma Jesti

Hınçakların umduğu sonucu getirmemiş olan Erzurum ve Kumkapı olaylarından sonra, ülke çapında karışıklıklar, cinayetler ve isyan hareketleri gittikçe artmaya başlamıştı. Bu durumu düzeltmek, güvenliği sağlamak ve ister Hristiyan, ister Müslüman olsun doğu illerinde bozuk bir yönetim sistemi altında ve büyük yoksulluk içinde yaşayan insanlara daha çok koruma ve düzen getirmek gerekiyordu. Ancak Büyük Güçler ve onların Türkiye'deki diplomatik temsilcileri Müslüman halkın da aynı koşullar altında, hatta daha fazla sıkıntı çektiğini görmezlikten geliyor, kasıtlı veya kasıtsız olarak, ancak sadece kendi bencil amaçları için, bütün dikkatlerini Hristiyanların, özellikle de Ermenilerin durumunda yapılacak iyileştirmelere odaklamış bulunuyor; çoğu kez, Türk Müslüman nüfusun gereksinimlerini tamamen göz ardı ediyorlardı.

Bu arada Türk- Ermeni ilişkileri daha da kötüye gidiyordu. Ayıntap Merkez Misyonu'na mensup Amerikalı misyoner papaz M. Sanders, 23 Kasım'da Haçin'den şunları yazıyordu: "İsyan tohumları şimdi her yana iyice yayılmıştır; ama hükümet bu konuyu akıllıca ele alırsa bu durum yakında yatışacaktır. Ermenilerin büyük bir kısmı hükümete tamamen sadıktır, ancak şu anda onlara büyük kuşkuyla bakılıyor." Aralarında din adamlarının da bulunduğu birçok Ermeni, isyan hareketlerine katılmış oldukları gerekçesiyle tutuklanmıştı. Bu olaylar ise İngiltere'nin Canterbury Başpiskoposu'nun duruma müdahale etmesine ve tutukluları kurtarmak için Salisbury'den yardım istemesine neden olmuştu.⁸³

Daha çok aşırı eğilimli Ermeniler ve onların sempatizanları tarafından yaratılmış, ancak Osmanlı Hükümeti'nin dar görüşlü tutumu ve safdilliliği sonucu oluşan bu durum o kadar ciddi boyutlara ulaşmıştı

ki, İngiliz Büyükelçisi White, durumu yatıştırmak için sadrazama çağrarak, hapse atılmış veya sürgüne gönderilmiş olan Ermeniler için padişahın geniş kapsamlı bir af çıkarmasını önermişti. Gregoryen ve Katolik patrikler de zaten bu konuda çaba harcıyorlardı. Çok geçmeden bu çabalar başarılı olmuştu.⁸⁴ En önemli Ermeni yortularından biri olan ve 18 Ocak'ta kutlanan Epifani Günü dolayısıyla padişah 76 siyasi suçlunun İstanbul'da serbest bırakılmasını emretmişti. Bağışlanan suçlular patriğin huzuruna getirilmiş, patrik onlara padişaha sadık kalmalarını önermiş; onlar da bu konuda yemin etmişlerdi. Bu arada aynı nedenlerden dolayı tutuklanmış Ermenilerin özgür bırakılması için diğer illere de emir gönderilmişti.⁸⁵

Abdülhamit'in bu iyi niyet gösterisi Ermenilerle gerçekten uzlaşmak istediğini kanıtlıyordu, ancak uzlaşma istemeyenler sinsi uğraşlarını sürdürüyorlardı. Bu unsurlardan biri olan Hınçak Partisi liderleri diğer ihtilalci gruplarla anlaşma yapmaya çalışıyorlardı. Atina'da yapılan uzun süreli konferanslardan sonra, 1891 yılı Aralık ayında Hınçaklar, Doğu Makedonya Federasyonu, Arnavutluk, Girit ve Yunan ihtilal gruplarıyla birleşmeye karar vermişti. Yayınladıkları gazete-yi Atina'ya taşımışlar, bu gazete Hınçakların Londra'ya taşındıkları 1894 yılı sonuna kadar Atina'da yayımlanmaya devam etmişti. Bu arada Doğu Anadolu'da yürüttükleri propagandalarla Müslüman aşiretleri kendi saflarına çekmeye çalışmışlar, ayrıca Amerika'ya ajanlar göndererek Boston, Worcester ve diğer kentlerde partinin şubelerini kurmuşlardı. Han-Azad, Amerika'da 'Ermeni savı' için yaklaşık 10.000 dolar yardım sağladığını bildiriyordu.⁸⁶

Ermeni ihtilalciler sadece Türkiye'de Ermeniler arasında bir isyan çıkarmakla kalmıyor, bazı Avrupa yayın organlarını kullanarak yaydıkları maksatlı ve asılsız haber, dedikodu ve suçlamalarla dünya kamuoyunu da etkiliyorlardı. Arada sırada, kimi gazeteler, özellikle Londra'da yayımlanan *Daily News* gazetesi Ermeniler hakkında birçok yanıltıcı haberler yayıyordu. 1890 yılı boyunca gazetelerde tamamen yanlış ve abartılmış haberler yer alıyor, Ermeni ihtilalcilerin gazetesi *Hınçak*, sık sık Ermenilerin çektiği 'zulmü' anlatan demeçler yayınlıyordu. İngiltere'nin Van'daki Konsolos Yardımcısı George Pollard Devey bu demeçleri 'büsbütün tahrif edilmiş' veya 'tamamen yalan ve asılsız' diye tanımlıyordu.⁸⁷

Bu propaganda devam ederken Ermeniler tahrik hareketlerinde ye-

ni bir yöntem geliştirmişler, 'ulusal dava' adına zengin Ermenilerden para koparmak için tehdit edici, imzasız mektuplar dağıtmaya başlamışlardı. Bu mektuplar güzel bir el yazısıyla Ermenice olarak yazılmış ve çapraz şekilde duran kama resimleriyle süslenmişti ve genellikle istenen paranın derhal ödenmesi talep ediliyordu. Bu talepler Van'da bir hayli çoğalmış, 24 Ocak 1891 yılında mektuplardan biri ele geçirilmişti. Mektup mahalle papazına yazılmıştı ve sözde Eçmiyatzin Ermeni Sinodu'ndaki kimi üyelerin görüşlerini yansıtıyordu. Mektupta, murahhas vekilin, bunca yıl hükümet için yeterince çalışmış olduğundan artık 'ulusal dava' için çalışması gerektiği; ayrıca tüm zengin Ermenilerin para yardımında bulunmaları gerektiği öne sürülmekteydi. Murahhas vekil, mektubu derhal Ermeni laik konseye vermiş, konsey bunu yok etmiş; birkaç gün sonra yapılan polis soruşturmasında mektup bulunamamıştı. Bu tehdit mektuplarıyla ilgili olarak Van'da çoğu genç olmak üzere bazı Ermeniler tutuklanmıştı. Bunlardan üçü suçlu bulunmuş ve yargı sırasında paraya gereksinimleri olduğunu itiraf ederek suçu kabullenmişlerdi.⁸⁸

Buna benzer daha birçok olay gün ışığına çıkarıldı ve birçok kişi tutuklandı. Ancak padişah onları affederek hapisten çıkarılmalarını emretti. Bu nedenle Devey şu yorumda bulunmuştu: "Bu af olayı kuşkusuz Ermenilerin, yerel ve merkez yönetimlerle uzlaşma sağlamasına yardımcı olacaktır..."⁸⁹ Ancak onun bu kehaneti doğru çıkmayacaktı.

Ermeni Asıllı İngiliz Konsolos Yardımcısının Raporu: 'Ermeniler Arasında Tehlikeli Akım'

1891 yılına gelirken Anadolu daha yoğun olaylara ve çok sayıda tutuklamalara sahne olmuştu. İngiltere'nin (Ermeni asıllı) Diyarbakır Konsolos Yardımcısı Thomas Boyacıyan, nisan ayında, Harput ve Palu illerinde 'tehlikeli bir hareketlenme' olduğunu haber veriyordu. Ona göre Ermeniler çok sayıda silah sağlıyor ve 'özgürlük için kan dökme-leri gerektiğini' söylüyorlardı. Tam olarak hangisi olduğunu bilmese-ler de ya İngiltere ya Fransa veya Rusya'nın ilkbaharda kendilerine yardımında bulunacağına ve 100.000 den fazla Ermeninin, eğitilmiş ve silahlanmış olarak, yabancı subayların buyruğunda Türklerin üzerine yürümeye hazır olduğuna inanıyorlardı. Ancak bu askeri birliklerin İran'da mı, yoksa Rusya'da mı üslendirilmiş olduklarını bilmiyorlardı. Öfkeli

birkaç Ermeni anlattıkları sahte haberlerle Ermenileri kışkırtıyor, onlar da bu yanlış bilgilere kapılarak Müslümanlarla olan ilişkilerini zedeliyorlardı.

Birçok köyde iki halk arasında güvensizlik oluşmuştu. Hatta, Aşuntsik ve İçme gibi yerlerde Müslümanlar Ermenileri açıkça tehdit etmişlerdi. Bu gergin hava içinde en küçük bir olayın ciddi sonuçlara yol açması tehlikesi vardı. Boyacıyan'a göre, 'Rusya'dan veya başka yerlerden kıyafet değiştirerek ülkeye gelen Ermeniler, aldatılmış Osmanlı Ermenilerini sistemli olarak isyana kışkırtıyorlardı'. Boyacıyan şu ihtarda bulunmuştu: "Ermeniler böyle bir adım atarsa bu bir çılgınlık olur, çünkü bu davranış onları tehlikeye atmaktan başka hiçbir şeye yaramayacaktır ve bunun getireceği ciddi sonuçları kimse önceden hesaplayamaz."⁹⁰

Gerçekte sıradan köylü Ermeniler, asilerle ilişki kurmaya yanaşmıyorlardı ama istemeseler de, zoraki kurbanlar haline gelmişlerdi. 1891 yılında ülkeyi gezmiş Isabella Bishop izlenimlerini şöyle dile getiriyordu: "Ermeni köylüsünün hiçbir siyasal emeli olmadığı gibi, siyasal bir şikâyeti de yok... Hiçbir yerde bir Ermeninin siyasal ve yönetsel reform veya bağımsızlık istediğini duymadım."⁹¹ Bölgede Ermenilerle görüşen David Hogarth, Ermeni halkın, yurtseverlerin kendilerini rahat bırakmalarını istediğini söylüyordu. Ama kimse bu insanların fikrini sormuyordu. Onlar istese de istemese de başkaları onları kurban olarak seçmişti ve 'fanatiklerin fantastik nasyonal sosyalist devletin' gerçekleşmesi için onların hayatları feda edilecekti.⁹²

Almanya İmparatoru'nun 1891 yılı Temmuz ayında, Londra'yı ziyaretine bile 'Ermeni sorunu'na odaklanmak için bir fırsat olarak kullanılmıştı. Bu nedenle, Londra'da tam bir baş belası olarak tanınan Ermeni ajitatör Garabet Hagopyan, Lord Salisbury'ye Berlin Antlaşması'nı ve 'mutsuz Ermenistan'ı hatırlatıp, Dışişleri Bakanı'nın, imparatorun ziyaretinden yararlanarak, Doğu Anadolu'da olumlu bir şeyler yapılmasını istemişti. Hagopyan önceden Almanya İmparatoru'na göndermiş olduğu dilekçede, Almanya'nın Üçlü İttifak ülkeleriyle birlikte, 'Ermeni sorunu' için uğraşan Lord Salisbury'ye destek vermemesi için hiçbir neden olmadığını bildirmişti.⁹³ Ancak Almanya İmparatoru'nun İngiliz siyasi liderleriyle görüşmek istediği başka sorunlar vardı.

Bu sırada, Doğu Anadolu'da, bir avuç Ermeni isyancı ve suikastçı-

nın tehlikeli davranışlarından dolayı âdeta bir terör havası egemendi. 1891 yılında yapılan açıklamada 'Ermeniler artık ricada bulunmuyorlar... isteklerini elde etmek için silahı dayatıyorlar' deniyordu.⁹⁴ Terör ve suikastlar daha da çoğalmıştı ve Doğu Anadolu'nun önemli yerleşim merkezlerinde Ermeni komiteleri kuruluyordu. Ancak çoğu zaman, bu komiteler gizlice Osmanlı yetkililerine bildiriliyordu; örneğin, baştan çıkarıcı idealleri yaymak amacıyla Arapkirli Ermeniler tarafından kurulmuş sözde 'Yurtsever Komite'nin varlığını öğrenen hükümet, yaptırdığı araştırma sonucunda, Ermeni Piskoposu'yla, Rus uyruklu olduğundan şüphe edilen lise müdürü Schimavon'un bu komitenin liderleri olduklarını ortaya çıkarmıştı.

Doğal olarak bu ve benzer gibi olaylar sonucu birçok kişi tutuklanmıştı. Ancak bazı Ermeniler nedensiz olarak veya bilmeden yasaklanmış kitapları veya şarkıları bulundurmaktan tutuklanmışlardı. Bazıları ise geçmişte Ermenilerin kahramanlıklarını öven makaleler yazmış oldukları için veya kimilerinin yazmış olduğu iş mektuplarında gizli anlamlar olduğu gerekçesiyle, işgüzar bir yetkilinin emriyle tutuklanıyorlardı.

Bu tutuklamalar Ermeniler arasında büyük bir güvensizlik ve kaygı yaratmış ve bu durum, aralarındaki bazı kişilere casus veya jurnalcı olma fırsatı yaratarak kâr sağlamıştı. Ancak bu gelişmeler merkezi hükümetin dikkatini çekmiş; hükümet, tüm genel valilere gönderilen resmi bir genelgeyle, Ermenilerin yok yere tutuklanmamalarını emretmişti. Bu önlem İngiltere'nin yeni Dışişleri Bakanı Lord of Rosebery'yi çok memnun etmişti.⁹⁵

Yeni İngiliz Büyükelçisi ve Ermeniler

1892 yılının Şubat ayında Türk-Ermeni ilişkilerinin gittikçe bozulduğu bir dönemde, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir William White'in yerine atanmış Sir Francis Clare Ford, Osmanlı başkentine gelmişti. Salisbury, yeni büyükelçiye gönderdiği ayrıntılı bir yazıda, Büyük Güçler'le birlikte hareket edemedikleri için, İngiliz Hükümeti'nin, Babiâli'ye reformlar hakkında baskı yapmaktan kaçındığını ve sadece İngiliz konsolosluk memurları tarafından saptanmış en ciddi yönetsel sorunlara ve zorbalıklara, bakanlarının dikkatini çekmekle yetinmiş olduklarını anlatmıştı. Salisbury yeni büyükelçiye bu çizgide davranma-

sını ve padişahın, Hristiyan vatandaşların 'haklı şikâyetlerini ele alması' ve onları 'Kürtlerin yasa dışı zorbalıklarına' karşı koruması için sadrazama baskı yapmasını önermişti.⁹⁶

Bu yönergeler henüz kendisine ulaşmadan önce yeni büyükelçi, Osmanlı Hariciye Nazırı Sait Paşa'yla ilk kez görüşürken 'Ermeni sorunu' gündeme gelmişti. Sait Paşa, bir İngiliz gazetesinin (*Daily News*) Türkiye'nin doğu illeri konusunda 'son derece olumsuz ve yurtdışında çok kötü bir izlenim bırakacak demeçler' yayınlanmasından dolayı duyduğu üzüntüyü belirtmişti. Ford, bu görüşmeden yararlanarak, Türkiye'nin izlemesi gereken en iyi politikanın, Hristiyan halkın çoğunlukta olduğu bölgelere en güvenilir yetkilileri ve valileri atayarak, yapılmakta olan şikâyetlerin nedenlerini ortadan kaldırması olduğunu söylemişti.⁹⁷

Yeni bir İngiliz büyükelçisinin atanmış olması, Ermeni ihtilal hareketlerine son vermemişti. Tam aksine, olaylar ve tutuklamalar sürüyordu. Ancak Ermeni Patriği, Ermeni toplumunu yatıştırmak için elinden geleni yapıyordu. Patrik, Doğu Anadolu'daki kiliselerde okunan bir mesajında, Ermeni halkı arasındaki entrikalara son verilmezse, Osmanlı Hükümeti'nin bütün ülkede sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalacağı uyarısında bulunuyordu.⁹⁸ Ancak bu uyarılara kimse kulak asmıyor, entrika ve olayların, tutuklama ve cezalandırmaların sonu gelmiyordu.

Özellikle bazı asi Ermenilerin cezalandırılmış olmaları nedeniyle, Londra'daki Ermeni Yurtsever Topluluğu, 10 Haziran'da Salisbury'ye bir yazı göndererek Türkiye'de dini baskı ve zulüm yapıldığını iddia etmişti.

Aynı topluluk, İngiliz Hükümeti'ni, daha etkili bir politika izleyerek, Türkiye Hükümeti'ni 'Ermeni sorunu'nu çözümü için zorlamaya çağırıyordu. Ermenilerin şikâyetlerinin oldukça ciddi olduğunu ve Berlin Antlaşması gereğince, bu antlaşmaya imza atmış devletlerin 'Ermeni illerini' bir genel vali altında birleştirerek yönetimde reform yapılmasını sağlamaya davet etmekteydi.⁹⁹ Ancak Salisbury'nin Ermenilere ayıracak zamanı yoktu, çünkü 1892 yılı yazında, İngiltere'de genel seçimler yapılmış ve bunun sonucu olarak William Gladstone'un başkanlığında yeni bir liberal hükümet yönetime gelmişti. Bu yönetimde, Dışişleri Bakanlığı ve gittikçe kötüye giden 'Ermeni sorunu'nu çözümleme görevi Lord Rosebery'ye verilmişti.

Ermeni İhtilalci Faaliyetlerinin Yoğunlaşması

1892 yılının Ağustos ayında Gladstone'un yeniden başa geçmiş olması Ermenileri umutlandırmıştı. Gladstone'nun liberal hükümeti Babiâli'ye derhal sert notalar göndermeye başlamış, öte yandan İngiliz-Ermeni Komitesi, Evanjelik (Protestanlar) İttifakı ve buna benzer, geçmiş kuşku kimi dini kuruluşlar, Türkiye'de dini baskı ve zulüm yapıldığı iddiaları öne sürmeye başlamışlardı. Ermeniler, İngiltere'nin İstanbul üzerindeki etkisinin hayli zayıflamış olduğunu; Londra'dan gelen protestolara hiç kulak asılmadığını ve İngiltere'nin müdahalelerinin işleri daha da zorlaştırdığını anlamış bulunuyorlardı.

Bu arada, Türk Hükümeti, Ermeni konusunda İngiltere'den çok Rusya'dan destek göreceğini, çünkü Rusya'nın ihtilal hareketlerine kuşkuyla baktığını fark etmişti; Türkiye'de yaşayan Ermenilere verilecek ayrıcalıklar Ruslar tarafından hoş karşılanmıyordu, zira bu, Rusların Doğu Anadolu bölgesine yayılmasını güçleştirecekti. Daha 1890 yılının Eylül ayında Rus Dışişleri Bakanı M. de Giers, St. Petersburg'da bulunan Alman ataşesine Rusya'nın ikinci bir Bulgaristan gibi özerk bir Ermeni eyaleti kurmak hevesinde olmadığını söylemişti. Üstelik Ermeni ulusçuluğunun, sosyal ve politik radikalizmle ilişki kurması Rus İmparatorluğu için daha büyük tehlike yaratıyordu.¹⁰⁰

Türkler Rusya'nın bu tutumunun farkındaydılar. Aynı zamanda ihtilalcilerin kışkırtmalarına karşı tepki göstermeleri doğaldı. Padişah'tan en basit yurttaşına kadar her Türk, bu gizli derneklerden ve komplo-lardan son derecede korkuyorlardı, çünkü birçoğu, Yunan *Etniki Eteryâ* kuruluşunun ve Bulgar komitelerinin oynamış oldukları rolü ve Büyük Güçler'in felaketle sonuçlanmış müdahalelerini hatırlıyordu. Dolayısıyla '*Millet-i Sadıka*' olan Ermenilerin artık bu rütbeye layık olmadıkları görülüyordu. Ermeniler de Yunanlılar ve Bulgarlar gibi baştan çıkmışlardı; onların da gizli komiteleri, ihtilalci yayınları basacak matbaaları vardı; silahlanıyorlardı ve Müslümanları kırımdan geçirmeye hazırlanıyorlardı.

İngiliz yazarlarından Eliot'a göre, 'Ne kadar yersiz bulursak bulalım, Türklerin bu korkuları geniş kitlelere yayılmıştı ve gerçekti'.¹⁰¹ Padişah, imparatorluğunu tehdit altında tutan Ermenilerin, Jön Türkler, Yunanlılar, Bulgarlar ve diğerleriyle işbirliği içinde olduklarını biliyor veya buna inanıyordu. Padişah dehşet içindeydi ve bu neden-

le sadece konutunu yüksek duvarlarla çevirmekle kalmamış, çevresini de kuşkuyla kişiler, özellikle casuslar, müneccimler sarmıştı. Bu kişiler kendi görevlerini haklı göstermek için, Avrupa'da eğitim görmüş ihtilalcilerin planladığı isyanlar konusunda padişahı kaygılandıran raporlar sunuyorlardı.¹⁰²

1890 yılında bir gezgin, padişahın Ermeniler ve 'Hristiyan dünya-sının sonu gelmez zulmü' konusunda saplantı içinde olduğunu yazıyordu. Abdülhamit'in şunları söylemiş olduğu kaydediliyordu: "Yunanistan ve Bulgaristan'ı bizden almakla Avrupa, Türk devletinin vücudundan ayaklarını koparmış oldu. Bulgaristan, Sırbistan ve Mısır'ın elimizden gitmesiyle ellerimizden yoksun etmiştir; şimdi de bu Ermeni kışkırtmasıyla en can alıcı noktamızı, karnımızı parçalamak istiyorlar."¹⁰³ Şurası bir gerçektir ki, Ermeni asiler çok sıcak ve tehlikeli bir ortam yaratmış, padişah ve nazırlarını son derece korkutmuşlardı. Ermeni bildirilerinden biri şöyle diyordu:

"İçinde bulunduğumuz günler çok kritiktir ve ciddi olaylara gebe-dir. Bardak dolmuştur. Kaçınılmaz sonuca hazır olun. Örgütlenin, neyle olursa olsun silahlanın. Eğer bir bölgede isyan veya direniş baş-larsa hemen siz de kendi bölgenizde aynısını yapın. Özgürlük savaşını her tarafa yayın."¹⁰⁴

Öte yandan, Gladstone ve onun liberal partisinin başa geçmesiyle Ermeni yanlısı, Türk aleyhtarı propaganda daha da artmıştı ve Türklerin saygınlığına zarar vermeye devam ediyordu. Büyükelçi Ford'un Dışişleri Bakanı Rosebery'ye, 28 Kasım 1892'de gönderdiği yazıdan öğ-rendiğimize göre Osmanlı yönetimi, 1891'de 500 Ermeni gence steril olmayan iğnelerle aşı yaptırarak onların kasten ölümlerine neden ol-makla suçlanıyordu.

Bu suçlamaları dikkatle incelemiş daha önceki İngiliz Büyükelçisi Sir William White ise bu iddialara inanmak için hiçbir geçerli neden ol-madığını öne sürerek şunları söylemişti: "Doğu Anadolu'daki 'Ermeni sorunu'na sempati duyanların Osmanlı yönetimini suçlarken çok du-yarlı davranmaları gerektiğine inanıyorum, aksi takdirde yaydıkları asılsız haberlerle kendi savlarına hizmet etmek yerine zarar verecekleri kanısındayım."¹⁰⁵

Bu şeytanca söylentiler, Osmanlı yönetiminden nefret edilmesini sağlamak, Ermenilerin yaptığı aşırılıkları ört bas etmek ve Ermeni çı-ğırtkanlarına destek kazanmak amacıyla yayılmaktaydı.

Merzifon Olayı

Hınçak Partisi'nin örgütlenme komiteleri, merkezi bir konuma sahip olan Merzifon kentini parti merkezi olarak seçmişti. 1892 yılı yazında burada, dışardan gelen ve yerel çıkarları temsil ettikleri söylenen delegelerin katıldığı bir ön toplantı yapıldı. Bu toplantıda abone olma yoluyla silah sağlama, komiteyi alt hücrelere bölme ve operasyonlara başlama kararları alındı.¹⁰⁶ Komitenin kararları ve programı, komşu kentlerde gizli komiteler örgütlemek, üye kaydetmek, kışkırtıcı bildiriler ve silah dağıtmakla görevli unsurlar atamayı öngörüyordu.

Bu uygulamalar Merzifon, Kayseri, Yozgat, Çorum, Develi, Aziziye, Gemerek ve öteki küçük yerlerde oldukça başarılı olmuş ama Sivas, Tokat ve Amasya'da pek az başarı sağlamıştı. En cahil kesimlerden birkaç yüz genç, komite saflarına katılmıştı. Kimilerine, Avrupalı subayların yönetiminde 100 bin kişilik bir Ermeni ordusunun Rus sınırında konuşlandığı ve Türkiye'yi işgal ederek kendilerini özgürlüğe kavuşturmak için işaret beklediği, kimilerine de, İngiltere'deki yeni liberal kabinenin onların yardımına geleceği söylenmiş; bazıları zorla veya yetkililere rapor edilme tehdidiyle komiteye katılmaya sürüklenmişlerdi.

Ermeni ihtilalciler faaliyetlerini bu biçimde genişletirken, Orta ve Doğu Anadolu'daki Hınçak Partisi hücreleri, 1893 yılının 18-19 Ocak gecesi, başlıca kentlerin duvarlarına kışkırtıcı afişler asmışlardı.¹⁰⁷ Padişahın kişiliğine karşı sloganlar taşıyan, İstanbul'da Türkçe basılmış bu afişler, kentlerin başlıca meydanlarına aynı anda asılmıştı. Bunların hepsinde, padişahın olaylarla başa çıkmaktan aciz olduğu, ülkeyi yönetme yeteneğinden yoksun olduğu, bir Hamit Çavuş olmaktan öteye geçemediği; dolayısıyla, tahttan inip yerini başkasına bırakması gerektiği öne sürülüyordu. Bu afişlerin altında, İslam Yurtseverleri Komitesi'nin imzası vardı.¹⁰⁸

Ermeniler padişaha karşı yapılmış bu düşmanca davranışın kendi eserleri olmadığını iddia ederek suçu, bir süre önce İstanbul'dan kovulmuş din öğrencisi softalara yüklemişlerdi.¹⁰⁹ Ancak Trabzon'daki İngiliz Konsolosu H. Z. Longworth, bu afişlerin Ermeniler tarafından asıldığına inanıyordu ve kanıtlar da buna işaret ediyordu. Nalbandyan, Max Balyan adlı birisinin afişleri arkadaşlarıyla birlikte duvarlara astıklarını bizzat kendisinden işitmiş olduğunu ifade etmişti.¹¹⁰ İşleri daha da kızıştıran bir olay daha kaydedilmişti: Merzifon ve Amasya

Ermenilerine dağıtılmak üzere iki büyük zarf içinde, 320 tane *Hınçak* gazetesi ve 30 kadar mektup, 10 Mart'ta Trabzon'daki yetkililer tarafından ele geçirilmişti. Bu belgeler, Panhellenik gemicilik şirketine ait *Sparta* adlı istimbotun mürettebatına mensup birisi tarafından limana getirilmişti. Belgeler Samsun'da bu şirketin acenta sorumlusu ve annesi Ermeni olan Arzoğlu adlı bir Yunanlı adına gönderilmişti. Bu olaydan sonra yerel yetkililer daha sıkı önlemler almaya başladılar. İnsanlar daha yakından gözetleniyor, mektuplar açılıyordu. Longworth bu olayı Ford'a bildirirken şu soruyu sormuştu: "Kendi savları uğruna tehlikeye maruz kalan bu Ermenilerin suçu, yurtdışında, güvenli bir hayat yaşayan ve soydaşlarını gereksiz ve boşuna şiddete özendiren Ermenilerin suçundan daha affedilir değil midir?"¹¹¹ Tabii aslında bu soru, o güne kadar sakin ve yasalara saygılı bir şekilde yaşayan halka 'karışıklık' ve 'şiddet' empoze eden Ermeni asilere yönetilmeliydi.

Kışkırtıcı afişlerin duvarlara asılmasını izleyen günlerde bazı karışıklıklar yaşanmış ve birçok kişi tutuklanmıştı. Ancak bu olaylar Merzifon dışında başka hiçbir yere sıçramamıştı. Ama Merzifon'da olayları örgütleyen komite, Türk polisine meydan okuyarak jurnalcilere karşı gerçekleştirdiği bazı nihilist intikam eylemleriyle sorun çıkarmayı sürdürmekle birlikte fazla bir başarı elde edemiyordu. Bu olaylar sırasında bazı hükümet yetkililerinin 'budalaca ve zalimce' davranışları dikkat çekmişti. Ama bunun bedeli ne olmuştu? O güne dek dostça davranmış Türk halkı arasında düşmanlık duyguları kamçılanmıştı.¹¹² Bundan kısa süre sonra, postayla gönderilen broşürler, kent meydanlarında patlayan bombalar, devlet memurlarının, özellikle vergi tahsilatçıları ve posta memurlarının öldürülmesi olağan olaylar haline gelmişti ve doğal olarak bütün bunlar Müslüman aşiretlerin ve köylülerin misilleme hareketlerine başlamasına neden oluyordu. Ermeni terörü, milyonlarca Müslüman göçmenin, Rusya, Bulgaristan ve Bosna'dan kaçarak Türkiye'ye sığındıkları döneme rastlamıştı. Dolayısıyla bazı göçmenler de Ermenilere karşı girişilmiş bu misilleme hareketlerine katılmışlardı.¹¹³

1893 yılının Mart ayı başlarında, Kayseri ve Merzifon'daki durum iyice kötüye gidiyordu.¹¹⁴ Merzifon'da, Ermeni ajitasyonunun âdeta merkezi haline gelmiş Amerikan Koleji kısmen yakılmıştı. İngilizler bu olaydan, Jandarma Komutanı Hüsrev Paşa'yı sorumlu tutuyordu.¹¹⁵ İç bölgelerde, Müslümanlar arasında Ermenilere karşı büyük bir kızgın-

lık vardı, zira Yunan asıllı, İngiliz Konsolos Yardımcısı Spadaro'nun da kabullenmiş olduğu gibi, Ermenilerin her yerde gizli komiteleri vardı ve bomba imal ediyorlardı. Bu gerçeği, Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Longworth ile Ankara'daki Konsolos Yardımcısı Newton da doğruluyordu.¹¹⁶

Anadolu'daki durumun daha da kötüye gittiğini gören padişah, yapılacak soruşturma ve araştırmaları yerinde ve yakından izlemek üzere iki yaverini olay yerlerine göndermişti. Sadrazam Mehmet Kamil Paşa, İngiliz Büyükelçisi Ford'la 14 Mart'ta yaptığı görüşmede, hapishanelerin Ermenilerle dolu olduğu hakkındaki söylentilerin son derece abartılmış olduğunu söylemişti.¹¹⁷ Ancak Ford, sadrazamın bu konuda vermiş olduğu güvenceden tatmin olmamış, birkaç gün sonra Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya, 'Ermenilerin yaşadığı bölgelerde durumun memnuniyet verici olmadığı' gerçeğini hatırlatarak, Ermenilerin 'şiddet ve baskı altında' yaşadıklarını; Osmanlı yönetiminin bu baskılara derhal son vermesi gerektiğini; bu sorunun İngiltere'de ciddiye alınarak İngiliz Parlamentosu'na sorular yöneltmiş olduğunu eklemişti.

Sait Paşa, bazı İngiliz gazetelerinde çıkan haberlerin abartılmış olduğunu ve birçok konuda gerçeklerle hiçbir ilgisi olmadığını söylüyordu. Bunun üzerine Ford, askeri ataşe Albay Chermside'ı bilgi toplamak üzere özel olarak bölgeye göndermeyi önerdi ve bundan hem Osmanlı, hem de İngiliz hükümetlerinin yararlanacağını savundu. Sait Paşa bu görüşü olumlu karşıladı. Ancak paşanın bir çekincesi vardı; Albay Chermside'ın misyonunun açıklanması durumunda Ermeniler, yabancı devletlerin yardımda bulunmak üzere oldukları izlenimine kapılıp yüreklenecek ve isyan hareketlerini sürdürecektlerdi.

Ford bu misyonun böyle bir etki yaratacağına inanmıyordu. Ona göre bu sadece bir soruşturma misyonu olacak ve Ermenilerin statüsüyle ilgili düzenlemeyi hiçbir biçimde etkilemeyecekti. Ford, padişahın Anadolu'daki uyruklarının yaşam şartlarını saptayarak tüm suistimalleri halletmek ve durumu iyileştirmek için bir misyon göndermeye söz vermiş olduğunu Sait Paşa'ya hatırlattı¹¹⁸ ancak Hariciye Nazırını ikna edemedi.

Bu görüşmeden sonra padişah, Osmanlı Hariciye Nazırı yardımcısı Artin Dadyan Paşa'yı derhal çağırarak, İstanbul'daki Ermeni eşrafın ve üst düzey görevlilerin olayları körükleyerek, yurtdışında bulunan Ermeni komiteleriyle birlikte İngiltere Parlamentosu'na akset-

mesine neden olmakla suçladı. Artin Paşa bunu inkâr etti ve çare olarak, durumu yakından inceleyip gerekli düzenlemeyi organize edecek bir Müslüman ve bir de Hristiyan yetkiliden oluşacak bir komisyonu hemen bölgeye göndermeyi padişaha önerdi. Ancak Abdülhamit bu öneriyi kabul edemezdi, zira bu, sorunu daha da körükleyecek ve yabancı hükümetlerin müdahalede bulunmasına yol açacaktı. Padişah, Artin Paşa'ya, kendi ülkesini kendisinin yöneteceğini, kimsenin duruma müdahalesine tolerans göstermeyeceğini ve herhangi bir olay çıkarsa, İstanbul'daki Ermeni eşrafını sorumlu tutacağını beyan etti. Bunun üzerine Artin Paşa, fanatik elemanların hareketlerinin misilleme davranışlarına neden olma olasılığına değinerek, padişahтан Ermeni vatandaşları için hoşgörü diledi.¹¹⁹

Padişah, Ermenilere gösterdiği hoşgörünün bir işareti olarak, Kayseri, Yozgat ve Merzifon'da kışkırtıcı afişlerin asılmasıyla ilgili olarak tutuklu bulunan Ermenileri bağışlamak amacıyla genel af ilan etti.¹²⁰ Adliye Vekaleti, Ermeni Patriği'ne gönderdiği bir yazıyla ona padişahın bu hoşgörülü davranışını duyurdu.¹²¹ Daha sonra genel af 500 Ermeni'nin daha serbest bırakılması şeklinde değiştirildi. Bu genel af nedeniyle Chermiside'in, doğu illerinde gerçekleştireceği misyona artık gerek kalmıyordu. Ford'a göre, Chermiside'ı Anadolu'ya gönderme önerisi istenen sonucu getirmemişti; ancak Büyükelçi Ford, Lord Rosebery'ye Anadolu'da çıkabilecek herhangi bir karışıklığa karşı Chermiside'in hazırlıklı olmasını önerdi. Bu arada, Ford, o sırada İstanbul'da bulunan ve Erzurum'a gitmek üzere olan Konsolos Graves'e, gezi programını genişleterek Erzurum'dan sonra, Ankara, Yozgat, Kayseri, Sivas, Harput ve Diyarbakır'ı da ziyaret etmesini ve oralardaki 'Ermeni hareketleri ve buna karşı uygulanan Türk baskıları' konusunda bir rapor hazırlamasını önerdi.¹²²

Ermeni Saldırı Merkezleri

Konsolos Graves, 4 Mayıs'ta Ankara'ya ulaştı ve hemen ertesi gün gönderdiği raporda, bu ilde ve Sivas'ta, Merzifon merkezli geniş bir alana yayılmış memnuniyetsizliğin ve karışıklıkların hüküm sürdüğünü bildirdi. Bu hareketler, yakalanan elebaşların birçoğunun da itiraf ettiği gibi, Atina, Cenevre, Marsilya ve Londra'da bulunan Ermeni komitelerinin kışkırtması ve mali desteğiyle yürütülüyordu. Birçok maaşlı

ajitator, Orta Anadolu'nun çeşitli illerine gönderilmişti. Bu elemanlar, yoksul kesimlerden gelen öfkeli ve bilinçsiz gençleri seferber etmeyi başarmışlardı. Ancak, Ermeni entrikalarında her zaman olduğu gibi, çok geçmeden casuslar türemiş, en aşırı eğilimli asilerin isimlerini hükümet yetkililerine bildirmişlerdi. Bu Ermeni örgütlerinin bazı üyeleri tarafından gerçekleştirilmiş sayısız şiddet olayından sonra yetkililer, bu harekete karışmış olan herkesi, hatta olaylarla ilgisi olmayan ama bu kuruluşlara bilmeden yakın olan suçsuz kişileri bile tutuklamışlardı. Ancak isyan hareketlerine karışmış asiler de dahil tutuklananların büyük bir kısmı genel af gereğince serbest bırakılmıştı. Çoğu suçlarını kabul etmiş 33 kişi ise hâlâ tutuklu bulunuyordu ve mahkemeye sevk edileceklerdi. Tutuklulara insanca davranılıyordu, arkadaşlarıyla temas kurmalarına izin veriliyor ve her gün doktor tarafından ziyaret ediliyorlardı.

Genel Vali Abidin Paşa, en önemli tutuklulardan birini Kayseri'den getirtmiş, Graves ve Konsolos Yardımcısı Newton ile birlikte onu sorguya çekmişlerdi. Tutuklu Ermeni meydan okuyarak, kendisinin sosyalist inançları olduğunu, hedefine varmak için can almak dahil her aracı kullanmaya hazır bulunduğunu belirtmiş; kendi maaşının yurtdışından gelen fonlardan sağlandığını ve amaçlarının, olaylar çıkararak hemşerilerinin içinde bulunduğu 'baskı rejimine' dikkatleri çekip yabancı devletleri müdahaleye zorlamak olduğunu eklemişti.¹²³

Konsolos Graves Ankara'dan sonra, karışıklıkların merkezi Yozgat'a geçti ve kentin önde gelen bazı Ermeni unsurlarıyla görüştü. Bu sırada çıkan kargaşa, kuşku üzerine hapsedilerek kötü muamele görmüş ama kısa bir tutuklamadan sonra serbest bırakılmış bazı Ermenileri öfkeliendirmişti. Öte yandan Müslümanlar hâlâ heyecan ve kuşku içindeydiler, çünkü çeşitli komplocular onları yangın çıkarma ve şiddet hareketlerine karıştırmaya çalışmıştı. Oysa bu olaylardan sorumlu olanlar Ermeni çeteleriydi. Bu durumdan ötürü Yozgat Ermenileri ticaret yapmak için civar bölgelere gitmeye veya köylerde birçoğu Ermeni olan tefeci ve tüccarların borç defterlerinde kayıtlı olan Türk köylülerinden borçlarını toplamaya korkuyorlardı. Bu güvensizlik duygusu genellikle ticarete engel oluyordu.¹²⁴

Konsolos Graves, 20 Mayıs'ta Sivas'ı ziyaret etmiş ve kıskırtma hareketlerinin burada da var olduğunu, ama doğrudan doğruya veya ciddi biçimde devleti tehdit etmediğini saptamıştı. Ancak konsolosa göre, bu isyancıların elebaşları sert bir biçimde cezalandırılmalıydı, ama cehalet

ve tehdit nedeniyle yanlış yola sapmış olan yandaşları cezalandırmanın gereksiz olduğu görüşündeydi.¹²⁵ Graves, 3 Haziran'da Harput'a ulaşmış ve gönderdiği raporda oradaki Ermenilerin hiçbir baskı veya zulme uğramadığını saptamıştı; sadece bazı Ermenilerin temelsiz ithamlarla ve gerekçesiz tutuklanması gibi münferit olaylar görölüyordu. Bunlar, alt düzeydeki yerel yargı ve yürütme yetkililerinin tutumundan kaynaklanıyordu.¹²⁶ Harput ile Erzurum arasındaki ilçede, özellikle Muş ovasında Rus uyruklu Ermeni kışkırtıcılar, silah veya arada sırada silahlı küçük çeteler göndererek 'siyasi nitelikli eşkıyalık' yöntemleriyle bölgede huzursuzluk yaratıyorlardı. Graves'in edinmiş olduğu izlenime göre, çoğu kez bu kışkırtıcı gruplar, polis ve yargıçların hatalı ve sert kararları yüzünden, olduğundan daha ciddi bir karışıklık yaşıyorlarmış izlenimini yaratmayı başarmışlardı.¹²⁷

Buna karşın, Ermeniler arasındaki ihtilalci hareket ciddi boyutlardaydı. Bu asiler arasında yaşayan bazı Amerikan misyonerler bile, üyeler arasında ihtilal amaçları güden kararlı ve ümitsiz elemanlar bulunduğundan şüphe ediyorlardı. Onlara göre bu Ermeniler, liderlerin emirlerine körü körüne uyuyor, emirler uyarınca cinayet işlemekten bile korkmuyorlardı. Bu akım sadece Gregoryen Ermenilerle sınırlı kalmamıştı, Protestan Ermeniler arasında da yayılmıştı. Asi örgütlerin üyeleri gittikçe daha cüretkâr ve saldırgan oluyor; dağa çıkacaklarını, haydutluk yaparak Batılı güçlerin dikkatini 'Ermeni sorunu'na çekmeye çalışacaklarını söylüyor; daha ılımlı Ermenilere gittikçe artan bir terör uyguluyorlardı. Son günlerde, sözde casusların veya dava sıcak bakmayanların öldürülmüş olması, barışseverlerin korkusunu artırmış; onları asilerin 'gizli fonları'na katkıda bulunmaya zorlamıştı. Bu fonlara katkıda bulunmayı reddetmek çok ciddi sonuçlar doğurabilirdi, katkıda bulununca da hükümet güçleri tarafından yakalanarak, komplo kurmaktan suçlu olarak cezalandırılıyorlardı, bu çok güç bir ikilemdi.

Müslüman halk da bu durumdan çok kaygılanıyordu. Dolayısıyla, Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki gerginlik gittikçe daha büyük boyutlara ulaşmıştı. Amerikalı misyoner Dr. Smith, bu hareketlerin Rus ajanlar tarafından kışkırtıldığına inanıyordu. Asiler ayrıca, İngiltere ve diğer bazı ülkelerin 'Ermeni sorunu'na göstermiş oldukları sempati ve ilgiden destek ve cesaret alıyorlardı. Başka bir Amerikan misyoneri Dr. Farnsworth, Ermenilerin büyük çoğunluğunun bu akı-

mın amaçlarına sempati duyup, yöntemleri beğenmediğine inanıyordu. Dr. Farnsworth ile Dr. Dodd, Ermenilerin özel bir sıkıntıları olmadığına, durumlarının Yunan reayasından daha kötü olmadığına inanıyorlardı. Onlara göre, son 10 yıl süresince, Hristiyanların yaşam koşullarında büyük ilerlemeler kaydedilmişti. Ermenilerin isyan etmesi için bir neden yoktu ve gittikçe yayılan bu kargaşanın yakın gelecekte çok ciddi tehlikeler yaratacağına inanıyorlardı.

26 Mayıs'ta bu Amerikalı misyonerlerle görüşmüş İngiliz Maslahatgüzârı Sir A. Nicolson, Ermeni fesat hareketlerinin sanılandan çok daha geniş tabanlı ve etkin olduğu kanısına varmış, isyancı partinin liderliğini yapanların düşünülenden çok daha aşırı eğilimli olduklarını ve 1877 yılında Bulgaristan'da kaydedilmiş olan olaylara benzer bir durum yaratmaya çalıştıkları izlenimine vardığını belirtmişti.¹²⁸

İngiltere Yine Müdahale Ediyor

Değişik suçlardan tutuklanmış ve padişahın af kararından yararlanamamış Ermeniler 12 Temmuz'da, Ankara'da yargılanarak, bir bölümü ölüm, bir bölümüyse değişik hapis cezalarına çarptırılmışlardı. Her zamanki gibi, Ermenilerin dış ülkelerdeki dostları ve İngiliz Hükümeti onları cezadan kurtarmak için seferber olmuş ve bunda da o kadar ileri gitmişlerdi ki, bu çabalar Osmanlı ve İngiliz Hükümeti arasında diplomatik bir gerilime neden olmuştu. Padişah, Ermeni toplumunu yatıştırmak ve İngiliz Hükümeti'ni memnun etmek amacıyla, temmuz ayında ölüme mahkûm edilmiş 5 kişi dışında öteki suçluların cezalarını hafifletme kararı almıştı. Cinayet işlememiş ama başka suçlardan ölüme mahkûm edilmiş olanların cezası, 8 yıllık ağır hapis cezasına indirilmiş, 15 yıl veya daha az hapis cezasına çarptırılmış olanların cezaları hafifletilmişti.¹²⁹ Ölüme mahkûm edilmiş 5 Ermeni, 1 Ağustos sabahı gün doğarken Ankara'da, bir meydanda idam edildi.¹³⁰

Osmanlı Hükümeti, padişahın cezaların indirmesinin İngiltere'de takdir edileceğini umuyordu, ancak İngiliz Maslahatgüzârı Nicolson, sadrazama bu hükümlerin bazılarının son derece sert olduğunu açıkça söylemiş; duruşmaların adaletsizce yapılmış olduğunu bildirmişti. Sadrazam yanıt olarak, konsolos yardımcısının gönderdiği raporlardan bu sonuç çıkmış olabileceğini, ancak konsolosun tarafsızlığına inanmadığını belirtti. Nicolson, sadrazamın İngiliz Hükümeti'nin gü-

vendiği bir konsolos yardımcısına saldırmaya hakkı olmadığını belirtti.¹³¹ Ancak, İngiliz Maslahatgüzârı, Osmanlı adliye kurumlarının taraf-sızlığını sorgulamak konusunda oldukça ileri gitmişti ve suçları şüphe kaldırmaz bir şekilde kanıtlanmış 'katil, suikastçı ve teröristlerin' nasıl yargılanacağını Osmanlı Hükümeti'ne dikte etmeye çalışan bir tutum sergilemede sakınca görmemişti. Ayrıca daha önce de İngiltere Dışişleri Bakanı Rosebery'nin görülmekte olan bir davaya müdahale etmesi hiçbir egemen devlet tarafından kabul edilemezdi. Bu müdahaleler, artık dayanılmaz bir kerteğe gelmiş olmakla kalmıyor, aşırı eğilimli Ermenilere daha küstah atılımlarda bulunmak için cesaret veriyor ve nasıl olursa olsun, İngiliz Hükümeti'nin son anda onları idamdan kurtaracağı inancını doğuruyordu. Bu nedenlerle, Londra'daki Türkiye Büyükelçisi, 11 Ağustos'ta İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na giderek padişahın şu mesajını sundu:

İngiliz Hükümeti ve basını tarafından korunmuş olduklarını gören Ermeniler gittikçe daha cüretkâr oluyor ve sayısız yersiz davranışta bulunuyorlar. Bu durum Müslüman halkın zihninde derin bir üzüntü yaratmaktadır. İngiliz Hükümeti'nin, (sayıları bir milyonu geçmeyen ve hedeflerine vardıkları takdirde imparatorluğun çöküşüne neden olacak) Ermenilere verdiği bu destek, İngiltere'nin bize karşı göstermiş olduğu tarihi dostluğa uymadığından, Zatı Şahane bu üzücü durumun daha fazla sürüp sürmeyeceğini veya sona erip ermeyeceğini merak etmektedir.

Rosebery, İngiliz Hükümeti'nin Ermenilere ne şekilde destek vermiş olduğunu sorunca, Osmanlı Büyükelçisi Rüstem Paşa, son günlerde Sir Edward Grey'in Ermeni tutukluların duruşmaları ve onlara verilmiş cezalar konusunda, Avam Kamarası'nda verdiği yanıtlara değinmiş; İngiltere'nin Ermenilere verdiği cesarettten kaynaklanan Ermeni saldırılarına karşı Müslüman halkın gittikçe artan bir öfke içinde olduğunu ve bu durumun, Müslümanları misilleme hareketlerine kalkışmaya itebileceğinden padişahın kaygı duyduğunu belirtmişti.¹³²

Padişahın bu düşünceleri, Sadrazam Kamil Paşa tarafından 5 Eylül'de Nicolson'a da aktarılmıştı. Kamil Paşa, Türkiye'ye karşı İngiltere'de oluşan bu tavra değinerek, İngiliz kamuoyunun ve basınının Osmanlı Hükümeti'ne yönelttiği acımasız saldırılar üzerinde durmuştu. İngiliz halkının, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine göstermiş olduğu il-

giyi ve tamamen uydurma olan yönetim zaafı, zulüm ve baskı haberlerine kulak vermeye neden bu kadar hevesli olduklarını anlayamadığını beyan etmişti. Nicolson, İngiltere’de bu olaya bakışın değişmiş olduğunu inkâr etmemekle beraber, bunun çaresinin İstanbul’un elinde olduğunu, doğu illerindeki yönetimi iyileştirecek ‘gerçek ve ciddi reformlar’ yapılması gerektiğini düşünüyordu. Türkiye’de yaşayan Hristiyanların güç yaşam koşulları konusunda İngiltere’de endişe duyuluyordu. Kamil Paşa buna yanıt olarak, reformların bir günde uygulanamayacağını söylemiş, yüksek uygarlık seviyesine ulaşmış batılı ulusların, doğulu ulusları kendi ölçülerine göre yargılamasının ve doğuluların bir hamlede onların düzeyine çıkmalarını beklemenin büyük haksızlık olacağını belirtmişti.¹³³

Bu arada, Türk Ermeni ilişkileri iyice bozulmuş, âdeta kopma noktasına gelmişti. Bu durumdan dolayı padişah, Ermeni Kongresi’nin toplanabilmesi için gerekli izni bu kez vermemişti, çünkü Ermeni uyruklarının toplu olarak bir araya gelmelerini istemiyordu. Bu davranış, Ermeni cemaati arasında büyük hoşnutsuzluğa neden olmuştu, zira Kongre, toplumun merkezi yönetim organıydı ve yapılamaması durumunda, okullarla ilgili konularla ve diğer cemaat işleriyle ilgili işlemler yapılamazdı. Ermeni Patriği padişahın bu kararını öğrenir öğrenmez görevinden istifa etti. Patrik daha önce de istifa etmek istemişti, çünkü onun iddiasına göre, cemaatin ayrıcalık haklarını onaylayan ferman gerektiği gibi uygulanmıyordu.¹³⁴

Eylül ayında durum birden daha da kritik bir noktaya geldi; bunun nedeni ise vali yardımcısı Bekir Paşa’nın, Merzifon’da Ermeni gizli örgütünü basarak etkisiz hale getirmesiydi. Bu gizli örgütün toplantı yeri hakkında kendisine bir muhbir tarafından bilgi verilmiş ve o da, 20 Eylül gecesi, 300 kişilik polis ve askerle bölgeyi kuşatmış ve asileri canlı olarak yakalamak için gün doğarken saldırıya geçmişti. Kafkasyalı Rusya Ermenisi asiler, asker ve polislerle ateş açmış ve bomba atmışlardı. Bunun sonucu olarak 25 Türk askeri yaralanmış, kimisi de yaşamını yitirmişti. Ayrıca, 4 asi öldürülmüş, 4 asi de yakalanmıştı. Yetkililer ayrıca büyük miktarda mektup, silah, mühimmat ve bomba ele geçirmişlerdi.

Bu Ermeni zorbalıkları, Amasya Valisi’nin Ermeni Kilisesi’nde yapmış olduğu konuşmadan iki gün sonra meydana gelmişti. Vali konuşmasında şunları belirtmişti:

Avrupalılardan yardım sağlamayı umuyor ve onların önünde diz çöküyorsunuz. Onların sizinle alay ettiğini göremiyorsunuz. Avrupalılar Türk imparatorluğunu yıkmak için uzun zamandan beri çalışıyor ve bunun için yeni sıkıntılar yaratmak için sizi kullanıyorlar. Onların planları başarılı olsa bile, şimdiki durumdan daha iyi bir konuma geleceğinizi mi sanıyorsunuz? Pek az bir vergi ödüyorsunuz, askerlikten muafsiniz, dininizi, dilinizi ve âdetlerinizi sürdürüyorsunuz. Bizim yerimize gelecek güç size bu özgürlükleri verecek mi? Rusya'ya bakınız, orada hükümet bütün okullarınızı kapatmıştır ve şimdi de Eçmiyatzin'deki başlıca kilisenizi kapatmayı tasarlıyor. Yeni ve çlgın görüşlerle çocuklarınızı onların ruhunu çürüten Avrupa okullarına niçin gönderiyorsunuz?¹³⁵

Ancak bu öğüte kimse kulak asmamıştı, çünkü Ermeniler arasında fesat duyguları günden güne güçleniyordu. Kadın ve çocuklar bile kendilerini bu havaya kaptırmıştı.¹³⁶

Türk Hükümeti durumun ciddiyetini kesinlikle anlıyordu ama sorunu çözümlemek ve Ermenilerin durumunu iyileştirmek için yapmış olduğu tüm uğraşlara karşın bazı eleştirilerin, hükümetin bu davranışlarını yanlış yansıtmaları olasılığından kaygılanıyordu. Buna rağmen, Kamil Paşa, İngiliz konsoloslarının, Ermeni şikâyetleriyle ilgili olarak göndermiş oldukları raporların içeriğini Büyükelçi Ford'dan rica etti; bu sorunlar kendisine iletilirse uygun biçimde incelenerek gereğinin yapılacağına dair söz verdi. Türk yönetiminin bir kriz geçirmiş olduğu uyarısında bulunan Ford, gereken önlemlerin ivedilikle alınmaması halinde bunları daha ciddi krizlerin izleyeceğini ekledi ve sadrazama istediği bu bilgileri ulaştırmaya da söz verdi.¹³⁷

Öte yandan, padişah bu Ermeni kalkışmalarında İngiliz Hükümeti'nin rolü olduğuna inanıyordu, çünkü bu yönetim, Londra'daki İngiliz-Ermeni Topluluğunu destekliyordu. 13 Ekim'de Büyükelçi Ford'u huzura kabul eden padişah, ona bu konudaki şikâyetlerini bildirmekten çekinmemişti. Ford bu topluluğun İngiliz Hükümeti tarafından desteklendiğini inkâr etmiş; İngiltere de, padişahın Hristiyan uyruklarının refahıyla ilgilenmediği ve genelde, Ermenilere tarafsız ve âdil bir şekilde davranılmadığı, 'egemen Türk ırkı'yla karşılaştırıldığında onların mağdur durumda oldukları inancının yaygın olduğunu iddia etmişti. Ford ayrıca padişahın ikinci bir yenilgi içine düşmüş olduğunu öne sürüyordu. Bu yenilgi da şuydu: İngiltere'nin bir milyon

Ermeninin Anadolu'ya egemen olmasını ve 13 milyon Türk'ün onların uyruğuna geçmesini düşünmesi hiç pratik değildi ve İngiliz devlet adamlarının asla aklından bile geçmemişti. Ona göre, 'Ermeni sorunu'nun çözümü şu birkaç sözcükle özetlenebilirdi: Türkler ve Hıristiyanlar için iyi bir yönetim ve eşitlik.'

Padişahın buna verdiği yanıt şöyleydi: Ermeni uyrukları arasındaki memnuniyetsizlik iddia edildiği gibi geniş kapsamlı değildi, çünkü onların birçoğu imparatorluk yönetimi altında iş bulmuştu ve refah içinde yaşıyorlardı; kimileriye yüksek devlet makamlarında görev yapıyorlardı. İstanbul'da bu durumda olan çok sayıda Ermeni vardı. Padişahın görüşüne göre, Ermeni hoşnutsuzluğunu körükleyenler, yabancı ülkelere göç etmiş ve durumundan memnun olmayan bir gruptu. Ford ise, padişahın izlemesi gereken en sağlıklı politikanın, Anadolu'ya atanacak Türk yetkililerinin dürüst ve liberal fikirli kişilerden seçilmesi olduğunu düşünüyor ve bu yolla sorunun halledilebileceğini ifade ediyordu.

Padişah, Ford'un bu uyarılarından etkilenmişti. Çeşitli doğu illerine atanacak valilerin büyük bir dikkatle seçilmemesi durumunda yeni olayların çıkabileceği gerçeğini bütün açıklığıyla kavırıyordu. Padişah, İngiliz Büyükelçisi'ne, kendisiyle her türlü işbirliğine hazır olduğunu ve sadrazam aracılığıyla gelecek herhangi bir öneriyi dinlemeye hazır olduğunu bildirdi. Ayrıca, saygınlığını zedelemek ve 'sorunu daha çok kızıştırmak' amacıyla özellikle Ermeni militanları tarafından aleyhine yayılan birçok abartılmış habere İngiltere'de önem verilmemesi umudunu dile getirdi. Daha sonra Ford, Rosebery'ye, 'Bu önemli konu'da padişahla yapmış olduğu konuşmadan ne denli memnun olduğunu anlatan yazısında bu sorunu ihmal etmeyeceğini eklemişti.¹³⁸

Olaylar ve Tutuklamalar Sürüyor

1893 yılının sonlarına doğru, Sivas iline bağlı Ankara ilçesinde durum dayanılmaz hale gelmişti. Son olayların yaratmış olduğu düşmanca duygular ve toplumlar arasındaki dini ayrılıklar, sürmekte olan huzursuzluğu gittikçe artırıyordu. Müslümanlar Ermeni komşularına artık güvenmiyor, Ermeniler ise kendi güvenliklerinden kaygılanıyorlardı. Özellikle merkezi hükümetten uzak yerlerdeki bazı devlet yetkililerinin tutumu, birbirine güvenmeyen bu grupların uzlaşmasına yar-

dımcı olmuyordu. Dolayısıyla, padişahın 1893 yılı yazında imzaladığı af fermanı ülkenin çok az bir bölümünde etkili olmuştu.

Durumun daha da kötüye gittiğini gösteren başka işaretler de vardı. İmparatorluğun birçok yerinde, devlet görevlerine gittikçe daha az Ermeni alınıyor ve Ermeniler tarafından işlenen şiddete dayalı suçlarda büyük artış kaydediliyordu.¹³⁹ Dahası, Tokat ve Amasya'da yeniden duvarlara asılmış afişler, adalet sisteminin işlemeyişi ve yetkililer arasındaki rüşvet olayları yüzünden, tüm Ermeni nüfusunun silahlı asilerin kucağına düştüğünü açıklıyordu. Ermeniler, aynı adaletsizlikten şikâyet eden Müslümanların kendilerini destekleyeceğini umuyorlardı; onlara Ermeni ihtilal hareketinin Müslümanlara karşı olmadığını, sadece hükümete ve onun yetkililerine karşı mücadele verdiklerini ve güçlerini birleştirmeleri gerektiğini söylüyorlardı. Bu çağrı ve benzer gelişmeler yetkililerin daha sert önlemler almasına neden oluyordu.¹⁴⁰ Bunun sonucu olarak 12 Aralık günü Yozgat'ta çıkan olaylar birçok Ermeni ve Müslümanın yaşamını yitirmesiyle sonuçlanmıştı.¹⁴¹

Bu sırada Merzifon Ermeni İhtilal Komitesi'nin liderlerinden biri olan ve Şevonyan takma adını kullanan Kafkasyalı bir Rus, hapisane kaçağı olarak Amasya'da ele geçirildi. Üzerinde bulunan not defterinde İngiltere'de yaşayan birçok kişinin adresleri vardı. Bu defterin arasında İngiliz Konsolosu C. Fitzgerald'ın iki adet kartviziti bulunmuştu. Bunlar, Dikran Rupenyan'ı İngiltere'nin İzmir Konsolosu Mr. Blech'e ve yine Dikran Rupenyan'ı İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Mr. H. Z. Longworth'e tanıtıyordu.¹⁴² Aralık ayı sonunda Şevonyan Rus Konsolosu'na teslim edilmek üzere Samsun'a götürüldü. Polis, Şevonyan'ın kaçmasına yardımcı olmak amacıyla, 15 silahlı Ermeninin iç bölgelerden oraya gelmiş olduğu haberini almış, bu nedenle birçok Ermeni evinde arama yapmıştı. Bu aramanın sonucunda, bir süreden beri peşine düşülmüş olan Merzifon Komitesi üyelerinden bir kişiyle Ermeni jurnalciler tarafından ele verilmiş Ermeni asi tutuklandı.¹⁴³

Merzifon'da, 1 ve 2 Şubat 1894 günleri Türklerle Ermeniler arasında çıkan çatışmalar, her iki taraftan birçok kişinin ölümüne veya tutuklanmalara neden olmuştu.¹⁴⁴ Durum o kadar tehlikeli bir boyuta ulaşmıştı ki Protestan ve Gregoryen Ermeniler, Ankara'daki İngiliz Konsolosu Cumberbatch'a gönderdikleri dilekçede, 'Türklerin zulmünden ve saldırganlıklarından' yakınarak İngiltere'den yardım talebinde bulundular.¹⁴⁵ Yozgat'a yeni atanmış Genel Vali ve komiser, ken-

te gelir gelmez bazı tutukluların serbest bırakılmasını sağladılar ve yaşıstırıcı bir bildiri yayımladılar. Ayrıca vali, polisin ve Müslüman halkın Hristiyanlara kötü davranmasına engel olmak amacıyla yerel yöneticilere bir genelge yayımladı.¹⁴⁶ Ancak, Manuk Ahdvoryan adlı bir Ermeni asinin 12 Şubat günü Van'da halk önünde asılmış olması, Ermeniler arasında büyük bir şok etkisi yaratmıştı.

Bir jandarma çavuşunu öldürmekten suçlu bulunan başka bir Ermeni de aynı anda Bitlis'te asılmıştı. Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Devey, bu olayla ilgili olarak şu raporu göndermişti: "Yıllardan beri ilk defa gerçekleştirilmiş bu idam, ister haklı ister haksız olsun, Ermenilerin İslama karşı besledikleri kini daha da artıracaktır."¹⁴⁷ Tabii, Ermeniler her seferinde, birilerinin müdahale ederek katilleri asılmaktan kurtaracağına inanmışlardı.

4 Nisan'da Yozgat'ta bir infaz daha gerçekleşmişti; Kayseri ve Everek bölgelerindeki çetecilerin başı Zırar Caloust (veya Manuk, Malluk veya Mardiros) adlı bir Ermeni ihtilalcisi idam edilmişti ve bu infaz Ermeniler arasında öfke yaratmıştı. 1893 yılında Ankara'da yapılan duruşmanın tutanaklarında, Anton Richtouni'yle birlikte, Zırar'ın adı da sık sık dile getirilmişti.¹⁴⁸ Savcı sunduğu iddianamede, Zırar Caloust'tan şöyle söz etmişti: "(Zırar) da Anton Richtuni gibi, Avrupa'daki İhtilal Komitesi'nin bir ajanıdır, kışkırtıcı propaganda yapmak amacıyla Sivas ve Kayseri bölgelerinde dolaşmış; yaptığı ziyaretlerle Kayseri bölgesinde nifak yaratıcı görüşlerin başlıca propagandacısı olmuştur."¹⁴⁹

Zırar Caloust'un arkadaşı ve suç ortağı olduğundan kuşkuyla on beş Ermeni şaki de silahlı ve kıyık değiştirmiş olarak yakalanmıştı. Bunlar, diğer beş kişiyle birlikte 12 Aralık 1893 ve 2 Şubat 1894 tarihlerinde gerçekleştirilmiş başkaldırı olaylarında yer aldıkları gerekçesiyle Yozgat mahkemesi tarafından idama mahkûm edilmişlerdi. Mahkeme komisyonu idam kararını hemen uygulamak için İstanbul'dan yetki istemişti.¹⁵⁰ Ayrıca, isyan hareketlerine karışan 35 Ermeni 5-18 yıl arasında değişen hapis cezalarına, 25 kişi de müebbet hapis cezasına mahkûm edilmişti.¹⁵¹ Bu kararlar ve Yozgat'ta bazı Ermenilerin 'ortadan kaybolması', derin bir hayret ve panik yaratmış¹⁵² ayrıca bu mahkûmları kurtarmak için İngiliz Hükümeti'nin bir kez daha müdahalesine neden olmuştu. Ancak, eylül ayı başlarında, askeri mahkemenin hapis cezasına çarptırdığı suçluların affedilmesi için İstanbul'dan Yozgat'a emir gönderilmişti. İdama mahkûm olanlar için de yeniden soruşturma yapıl-

ması öngörülüyordu.¹⁵³ Bu karar, İngiltere'nin yeni Dışişleri Bakanı Lord Kimberley'i memnun etmişti. Hükümetinin memnuniyetini belirtmiş, padişahın bu merhametli davranışının İngiltere üzerinde olumlu etkisi olacağını bildirmişti.¹⁵⁴ Ancak padişahın bu hoşgörüsü, affın ilanından önce Doğu Anadolu bölgelerine yayılmış Ermeni isyan hareketlerine son vermemişti.

Ermeni isyan hareketlerinin bu denli yoğunlaşması Rus Büyükelçisi Nelidov'u ve meslektaşı yeni İngiliz büyükelçisi Sir. Philip Currie'yi endişelendiriyordu. Tatile gitmeden bir gün önce, 14 Şubat 1894'te, İngiliz Büyükelçisi'yle görüşen Nelidov, 'Ermeni sorunu'nu ciddi bir konu olarak niteledi ve Rusya'da da Ermeni uyruklar var olduğu için, konunun Rusya için büyük önem taşıdığını söyledi. Rus Hükümeti'nin, aralarında 'birçok Nihilist bulunan' Ermeni asilere karşı hiçbir sempati duymadığını, buna karşın konsoloslarının kendisine yansıtmış olduğu bazı yönetim aksaklıkları konusunda arada sırada Babıâli'ye bilgi ilettiğini ekledi. Bunun üzerine Currie de, İngiliz Elçiliği'nin bu konuda gayriresmi olarak Babıâli'ye önerilerde bulunmuş olduğunu, ancak Babıâli'yi Anadolu'da reform yapmaya razı etmekte güçlük çektiğini Nelidov'a itiraf etti.¹⁵⁵

Rus meslektaşıyla yapmış olduğu görüşmeden esinlenen Currie, 7 Mart sabahı, Sadrazam Kamil Paşa'yı ziyaret ederek, son zamanlarda İngiltere ile Türkiye arasındaki ilişkilerin pek dostane olmadığını ve aralarında bir güvensizlik havasının hüküm sürdüğünü öne sürerek, İngiltere'nin çıkarlarının diğer ulusların çıkarları kadar dikkate alınmadığını, İngiltere'nin çaba ve niyetlerinin saptırılarak yanlış anlamlara neden olunduğunu öne sürdü. Büyükelçi ayrıca açık bir şekilde, İngiltere'nin verilecek tavizlerden payını alması gerektiğini de belirtti. Sadrazam, Currie'nin görüşlerini kabul etmekle birlikte, İngiltere'deki bazı şahsiyetlerin 'Ermeni sorunu'na gösterdikleri sempatinin kötü etki yaratmış olduğunu, bu desteğin, Ermeni isyan hareketlerini yüreklendirdiğini ve sarayın bu durumdan çok rahatsız olduğunu belirtti. Kamil Paşa ayrıca, iki ülke arasındaki dostluğun sürmesi ve güçlendirilmesi gerektiğine inandığını, bu dostluğun hem Türkiye için önemli, hem de İngiltere için değerli olduğunu belirterek, padişahın büyükelçinin getireceği herhangi bir dostça öneriyi dinlemeye hazır olduğunu ve bu yolla, İngiliz Hükümeti'ni memnun edecek şekilde etkilenmeyi sağlamanın mümkün olabileceğini ekledi.¹⁵⁶

İngiltere'nin bu sözde dostça davranışı Ermeni Patriği tarafından da destek buldu; patrik papazlara gönderdiği bir genelgede, Ermeni toplumunu, hükümete sadık kalmaya ve devletle ilgili görevlerini yerine getirmeye çağırdı.¹⁵⁷ Türkiyeli Ermeniler patriğin öğütlerine uymaya hazırıldılar ama isyan hareketlerinin en önemli kıskırtıcıları olan Rusya Ermenileri buna aldırılmıyordu. Yakalanan kimi asi Ermeniler, ülkeye Rusya'dan 1892 yılında gelerek kesin bir hareket planı oluşturmak amacıyla Kars'ta bir toplantı yapmış küçük bir çeteye mensuptu. Bunlar, hücreler halinde örgütlenmişlerdi, alt sınıf hücrelerde bulunanlar, bağlı oldukları liderlerin veya diğer dernek üyelerinin kimliklerini bilmiyorlardı. Amaçları karışıklık çıkarmak, yetkilileri misillemeye bulunmaya zorlamak ve Büyük Güçler'in müdahalesini sağlamak olduğu için, özellikle Ermenilerin Müslümanlara oranla büyük azınlıkta olduğu bölgeleri faaliyet alanı olarak seçmişlerdi.

Osmanlı Ermenilerinin çoğunluğu bu isyan hareketlerine karşı umursamaz bir tutum içindeydi. Ancak eğitim görmüş aklı başında Ermeniler ve mülklerinin tehlikeye girebileceğinden kaygılananlar bu akıma katılmak istemiyor ve asilerin kullandığı yöntemleri onaylamıyorlardı. Buna karşın, yürürlükteki yönetim sisteminden memnun olmamaları, soydaşlık bağları, önyargıları ve şiddet hareketlerinden korkmaları, asilere karşı etkin biçimde karşı koymalarını engelliyordu. Dahası, asilerin polise ihbar edilmesi için patriğin göndermiş olduğu yönergelere bile itiraz etmişlerdi. Ne kadar çılgınca ve canice olursa olsun, bu savaşta yansız kalmayı tercih ediyor, ama bu akımın, şans eseri kendi yaşamlarını iyileştirmesi umudunu besliyorlardı.

İki tarafın da memnuniyetsizliğini körükleyen bir yığın neden vardı. Osmanlı'nın herhangi bir hareketi şiddetle bastırması, yetkililerin zararsız eleştirilerle fesatlık arasında ayırım yapamaması, ayırım yapmadan tutuklamalarda bulunması, bilgi sağlamak için işkenceye başvurulması Ermenilerin memnuniyetsizliğinin kaynağıydı. Buna ek olarak yeteneksiz memurların düşmanlarını yok etmek için onları tahrik etmesi veya asılsız ithamlarla kişilerden para sızdırması, Hristiyanların şikâyetçi olduğu memurların veya diğer Müslümanların, yetkililerin etkisiyle kısa sürede serbest bırakılması; suçlu bulunan Ermenilerin affedilmesi için büyükelçilerce devamlı olarak baskı uygulanması, her iki taraf arasındaki memnuniyetsizliği dayanılmaz bir noktaya getirmişti.¹⁵⁸

Osmanlı yetkilileri artık bütün Ermenileri asi ya da asilerin yanda-

şı olarak görüyordu. Uzun yıllardan beri Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan bir İngiliz'in anlattığına göre tüm Ermeniler, ihtilal hareketlerini 'yanlış yönlendirilmiş ve talihsizlik' olarak niteliyorlar, bu hareketlerin hiçbir pratik sonuç getirmeyeceğine ve hatta Ermeni soyunun yaşadığı sıkıntı ve eziyetleri artıracığına inanıyorlardı. Herhangi bir Ermeni'nin, iç bölgelerde yaşayan soydaşlarına karşı sempati duymaması ve isyan hareketlerinde telef olan Ermenileri 'yurtsever şehitler' olarak görmemesi olanaksızdı. Ermenilerden birisi ona şunları söylemişti: "Bu isyan hareketlerinin umutsuz bir konu olduğunu kabul ediyoruz ama Yozgat'ta veya başka bir yerde yaşayan zavallı soydaşlarımıza 'bu baskı rejimi altında her gün binlerce ölmektense, bir günde ölelim' dedikleri zaman onlara ne gibi bir yanıt verebiliriz?"

Ancak bazı Ermeniler, bir Ermeni başkan idaresinde bağımsız bir devlet kurulmasından yana değildi. Bunun bir ütopya olduğunu kabul ediyorlardı, çünkü azınlıktaydılar; yine de zaman geçtikçe ve belki bir 'katliam' olursa, Avrupa harekete geçerse, Türkleri içinde bulundukları durumu düzeltmeye zorlayabileceklerini umuyorlardı. Ermenilerin bu umutları azaldıkça, tek kurtarıcı olarak gördükleri Rusya'dan yardım beklemeye başlamışlardı. Aynı İngiliz şunları eklemişti: "Çok geçmeden, her Ermeni'nin gönlünde Rusya yatacak ve Rusya'nın Anadolu'yu istilasını büyük coşkuyla karşılayacaktır." Ona göre, Rusya'nın Anadolu'yu istila etme zamanı gelince, Ermeniler burada çok önemli bir rol oynayacaklardı.¹⁵⁹

Ermeni Patriği'ne Suikast Girişimi

Polisin tüm çabalarına karşın, Anadolu'nun doğu illerinde ihtilalci afişler asılmaya devam ediyordu.¹⁶⁰ Çevrede dedikodular dolaşıyordu ve Ermeniler kendileri için yakında iyi şeyler olacağı kanısındaydılar. Tesadüf olup olmadığı bilinmemekle birlikte, Rus Büyükelçisi, tatilden döner dönmez 'Ermeni sorunu'nda çok daha etkin rol oynamaya başlamıştı. 26 Mayıs'ta padişahla yaptığı özel görüşmede Nelidov, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyanların bazı sıkıntıları olduğunu gözlemlediğini söylemiş, ancak herhangi bir cemaatten söz etmemişti. Padişah, uyrukları arasında eşitlik sağlamak için büyük özen gösterdiğini söyleyerek birçok Hristiyanın yönetimde yüksek düzeyde görevlerde bulunduklarını belirtmişti. Bu konu böylece kapatılmış oldu.

Birkaç gün sonra Nelidov, Anadolu'daki olaylar konusunda Artin Dadyan'la görüştü ve durumu düzeltmek için önlemler alınacağına dair padişahın Eçmiyatzin Katolikosu'na güvence vermesini sağlamasını istedi. Nelidov'un düşüncesine göre, Ermeni Kilisesi'nin en yüksek lideri ve toplum üzerinde kişisel etkisi olan Katolikos bir bildiri yayımlayarak Ermenilere, Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmalarını öğütleyecekti. Hristiyanların yaşam koşullarını iyileştirme önerisiyle Rusya'nın parsa koparmak peşinde olduğunu düşünen Dadyan bu örgütten padişaha söz etmekten çekindi. Ancak Rus Büyükelçisi'nin çabalarından bilgi sahibi olan padişah önerilere itibar etmedi, çünkü Rusya'nın tek hedefinin Anadolu'da kendi etkisini güçlendirmek olduğunu biliyordu.¹⁶¹

Bu Rus entrikaları sürerken Anadolu'da durum gittikçe daha kötüye gidiyordu.¹⁶² İllerdeki karışıklıklar sürerken, 25 Nisan Pazar günü Ermeni Gregoryen Patriği'ne karşı başarısız bir suikast girişimi yapılmış olduğu haberi İstanbul'u altüst etmişti.¹⁶³ Ermeni Patriği Aşıkyan, Kumkapı Kilisesi'nde yapılan bir ayinden Patrikhane'ye dönerken yolda 18 yaşlarında bir Ermeni gencinin saldırısına uğramış, saldırgan tabanca çekerek birkaç kez patriğe ateş etmeye kalkışmıştı. Tabancanın ateş almamasından yararlanan patrik kaçmayı başarmış, Ermeni genci derhal tutuklanarak polis merkezine götürülmüştü. Saldırgan, hükümetle bilgi alış verişinde bulunan patriğin Ermeni düşmanı olduğunu ve halkı ondan kurtarmak için and içtiğini açıklamıştı. Sanığın Kıbrıs'tan geldiği söyleniyordu. Padişah ona verilecek cezanın herkese ders olmasını arzuladığını belirtti.¹⁶⁴

Bu cüretkâr suikast girişimi ve o sırada Hampartsum Boyacıyan ve Vart Bedrikyan liderliğindeki Hınçak Partisi İstanbul şubesinin sürdürdüğü terörist saldırılar, daha 1894 yılı başlarında Osmanlı Hükümeti'ni, patriğin istifasını kabul etmeye yöneltmişti, ancak yerine atanacak kişinin bulunmasında zorluk yaşandığı için bu istifa gizli tutulmuştu.¹⁶⁵ Bu arada, Ermeni İhtilal Komitesi, İstanbul'daki bütün Ermeni kiliselerine gönderdiği yazılarda, Ermeni papazlarını, ayinlerinde patriğin adını anmamaları için uyarmış ve onları ölümle tehdit etmişti. Polis din adamlarını korumaya söz vermiş ve onlara bu tehditlere aldırmamalarını önermişti.¹⁶⁶ Ancak bu güvenceye rağmen ayinlerde patriğin adına hiç değinilmemiş, sadece Eçmiyatzin Katolikosu ve Kudüs Patriği için dua edilmişti.¹⁶⁷ Aşıkyan'ın istifası üzerine Patrikhane âdeta sahneden çekilmiş oluyordu.¹⁶⁸

Aşırı Eğilimli Ermeniler Osmanlı Yönetimini İhtilalle Tehdit Ediyor

Patriğe karşı yapılan suikast denemesinden sonra Ermeni ihtilalcilerinin gerçekleştirdiği suikast ve diğer terör eylemlerinin sonu gelmiyordu. Bunun sonucu olarak birçok Ermeni tutuklanmıştı. Her iki taraf da birbirine karşı o kadar öfkeliydi ki, aralarında her an bir çatışma çıkması olasıydı.¹⁶⁹ Bu ihtimal göz önünde tutularak, Yozgat Askeri Mahkemesi 13 Nisan'da Ankara'da yayınladığı bir bildiride Ermeni milletinin bir süreden beri kendi özel çıkarları peşinde koşanların kurbanı olduğunu ve kamu düzenini bozduğunu ilan etmişti. Bildiri, yanlış ve saygısızca davranışların ve 'kötü niyetli Ermenilerin' temyiz hakkı tanınmaksızın derhal askeri mahkemelerce yargılanacağı uyarısında bulunuyordu. Mahkemenin alacağı kararı derhal infaz etme yetkisi vardı. Padişah herkese bu ayrılıkçı davranışlardan uzak durmalarını ve kendi işleriyle meşgul olmalarını emrediyordu.¹⁷⁰

Dostlarının ve bazı iyi niyetli liderlerin Ermenilere vermiş olduğu bütün öğütlere, padişahın ilan ettiği af fermanına ve hükümetin iyi niyetli tavsiyelerine karşın Ermeni terörü bitmek bilmiyordu. Pek tabii olarak hükümetin baskısı da sürüyordu. En hain, en sorumsuz ve en tehlikeli Ermeni ihtilalcileri İstanbul'da bulunuyordu. Bunların lideri ve ayrıca da Hınçak İhtilal Komitesi'nin İstanbul Şubesi Başkanı olan E. Aramyan, 30 Haziran'da sadrazama gönderdiği mektupta, Ermeni din adamlarına yazılmış mektuplardan dolayı yapılan tutuklamalara değinerek bu mektupların tek sorumlusunun Hınçaklar olduğunu kabullenmişti. Aramyan, sadrazamdan, tutukluların bir an önce serbest bırakılmasını istiyor ve şu uyarıda bulunuyordu: "Ekselans, tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda patlak verecek ihtilali ancak adalet yoluyla ve Ermenilerin haklı taleplerini yerine getirmekle önleyebilirsiniz." Aramyan bu mektubun birer örneğini yabancı devletlerin temsilcilerine de göndermişti.¹⁷¹ Burada dikkat edilecek nokta şudur: Bu tehdit niteliğindeki uyarı, Türklerin 'Sasun İsyanı', Ermenilerle yandaşlarının ise 'Ermeni soykırımı' olarak adlandırdıkları olaylardan sadece kısa süre önce yapılmıştı.

Ancak, Müslüman halkın görüşüne göre bu tehdit çok ileri gitmişti ve padişahı bu meydan okumaya karşılık vermeye zorluyordu. 10 Temmuz'da Abdülhamit, başmabeyincisi eliyle, İngiliz Elçiliği baştercimanı Adam Block'a, şu mesajı gönderdi:

Ermeniler Avrupalıları Türkiye'nin barbar olduğuna inandırmaya çalışıyor, zaman geçtikçe daha da cüretkâr oluyorlar; İslam dinini aşağılıyor ve halkın rahatını bozuyorlar, hükümeti olmadık yalan dolanlarla suçluyorlar, ayrıca amaçlarına varmak için Avrupa basınıni kullanıyorlar. Bu duruma son vermek üzere ve Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda bu konuda görüş alış verişinde bulunulamaz mı?¹⁷²

Bu konuyu Dışişleri Bakanı Lord Kimberley'e danışan İngiliz Büyükelçisi Currie, padişahın mesajına şu yanıtı gönderdi:

Asya Türkiye'sindeki son olaylarla ilgili olarak, Majeste Kraliçe yönetimi, padişahın Ermeni uyruklarına âdil ve uzlaşıcı bir yaklaşım göstermesinin en güvenli ve başarılı yol olacağına inanmaktadır. Bu yolu izlediği takdirde Türk Hükümeti'ne olan sempatimiz ve işbirliğimiz daima devam edecektir. Padişahın da aynı duygulara sahip olduğuna inanıyoruz. Onun yetkisine karşı olan fesat hareketlerini cesaretlendirmek niyetinde değiliz.¹⁷³

Ancak, Ermeni sorunlarında İngiliz diplomatlarının sık sık müdahalelerde bulunmaları, Osmanlı Hükümeti karşısında Ermeni asileri yüreklendiriyordu. Aramyan'ın tehdit mektubunda ifade ettiği gibi, bu isyan hareketleri, Bitlis ilinin Sasun bölgesinde, geniş kapsamlı bir Türk-Ermeni çatışması halinde patlak vermek üzereydi.

Anadolu'da İç Savaşa Doğru

(Ağustos 1894–Aralık 1895)

Sasun İsyanı

Osmanlı yönetimine karşı ilk ciddi Ermeni isyanı, Bitlis ilinin Sasun (Sason) bölgesinde başlamış ve çatışmalar iç savaşa dönüşmüştü. Bölgede, kural tanımaz Müslüman aşiretler ile savaşı ve yırtıcı bir soy olan Ermeni 'dağ çobanları' bir arada yaşıyorlardı.¹ Müslüman aşiretler Ermeniler üzerinde adeta feodal yetkiler kullanıyor, onlardan vergi alıyor, yerel yetkililerle çıkan anlaşmazlık ve çekişmelerde onları serfleri gibi kullanıyorlardı.² Ancak Ermeniler, Müslüman ağaların kendilerini bir nevi koruma vergisi olan *Hafir* veya (evlenecek olan bir kızın ailesi tarafından ödenen) *hala* adlı vergiler vermeye zorlamasına içerliyorlardı. Hükümetin zayıflığı nedeniyle karşılaştıkları sıkıntılar ve ödemek zorunda oldukları katmerli vergiler onları isyana yöneltiyordu.

1890 yılında, İstanbul'da Kumkapı olaylarına karışmış Hınçak ihtilalcilerinden Mihran Damadyan ile Hampartsum Boyacıyan, uzun süreden beri Sasun'da bir isyan başlatmaya çalışıyorlardı. Katolik Ermeni Damadyan, Muş'ta ilkokul müdürlüğü yapmış, Hınçaklara katılıp Kumkapı olaylarına karıştıktan sonra Atina'ya giderek 1891 yılında Türklere karşı bir gösteri hazırlamıştı. Ağustos ayında Atina'dan ayrılarak, Muşlu bir hamal kılığında ve Melkon Hurşit adı altında Sasun'a gitmiş, sonbahar ve kış boyunca Sasun isyanını hazırlamak için var gücüyle çalışmıştı.³ İlkbaharda, Kumkapı asilerinden birisi olan, Haçin doğumlu, İstanbul ve Cenevre'de tıp öğrenimi görmüş olan Hampartsum Boyacıyan adlı ihtilalci de ona katılmıştı. Boyacıyan, padişahın casuslarından kurtulmak için şeyh kılığında ve Murat takma adıyla Sasun'a gelmişti. Murat onun ihtilalci kod adı olarak kalacaktı. Tıp bilgisi yardımıyla kısa zamanda köylülerin güvenini kazanmayı başarmıştı.

Murat ile Damadyan, 1892 yılının yazında bir çete kurmuşlardı. Bu

çetenin eylemleri yüzünden, Müslümanlarla çatışma çıkıyor, olaylarda birçok kişi hayatını kaybediyor ve bu durum Müslümanları öfkeliyordu. 1893 yılı başlarında Murat, para yardımı sağlamak amacıyla Kafkaslar'a gitmişti. Bu arada Damadyan, Muş ovasındaki köylerde, ihtilalci fikirleri yaymaya devam ederken zaptiyeler tarafından kovalanarak ayağından vurulup yakalandı. Önce Bitlis'e, oradan İstanbul'a getirildi, sonra da bağışlanarak serbest bırakıldı.⁴

1893 yılının Temmuz ayında göçebe aşiretlere, uzun yıllardan beri ilk kez Sasun ve Muş bölgesinden geçerek, yazın otlakların bulunduğu yaylalara çıkma izni verilmişti. Ancak çok geçmeden, aşiretlerle Talori Ermenileri arasında olaylar çıkmış, bu olaylarda 9 Ermeni ve 3 Müslüman yaşamını yitirmişti.⁵ Gence ilçesinden Mustafa Paşa, silahlı bir güçle olay yerine gelerek, İngiliz Konsolosu Graves'in iddiasına göre haksızlığa uğramış bazı Ermenileri tutuklayarak Bitlis'e göndermiş, Genel Vali'ye köydeki Ermenilerin asi olduklarını bildirmişti. Olayların tırmanmasından kaygılanan Ermeniler aileleriyle birlikte yakındaki dağlara çıkmış, kışı orada geçirmişlerdi.

İngiliz Büyükelçisi Currie bu olayı sadrazama bildirdiği zaman, sadrazam olayın değişik bir versiyonu olduğunu açıklamıştı: Ermeniler Müslümanlara saldırarak onları öldürüp cesetlerini parçalamışlardı. Sadrazam asayişin yeniden kurulmuş olduğunu ve kimsenin tutuklanmadığını bildirdi. Ancak Büyükelçi Currie bu açıklamalara inanmamıştı, çünkü Konsolos Graves'in raporuna göre, Bitlis yetkilileri Müslümanları Ermenilere karşı gizlice kışkırtıp onlara saldırtmıştı ama Talorili Ermeni erkekler kendilerini inatla savunarak birçok Müslümanı öldürmüşlerdi. Konsolos, yetkililerin, bölgenin bağımsızlığını yok etmek istediklerini iddia ediyordu.⁶

Bu olaylar son derece talihsiz bir gelişmeydi, zira bazı suçsuz Ermeniler bölgede eylem yapan Hınçak ihtilalcilerinin kurbanı olmuşlardı. Aslında, kalabalık bir Müslüman nüfus içinde yaşayan birkaç Ermeninin hükümete karşı ayaklanmayı tasarlamış olması inanılmaz olmakla birlikte, Ermenilerin gerçekten bir ayaklanma hazırlığı içinde olduğu, silah ve mühimmat edindikleri, diğer bölgelerdeki Ermeni ajitatörlerle işbirliği içinde oldukları konusunda yetkililerin elinde sağlam ipuçları vardı.

Bu talihsiz olaylar sonucunda, Türkler ve Ermeniler karşılıklı güvenlerini yitirmiş ve birbirlerini herhangi bir anda genel bir çatışma-

nın başlamasını bekleyen düşman iki toplum olarak görmeye başlamışlardı. Aşırılık yanlısı Ermeniler terör eylemlerini sürdürüyor, aşırı Türk-Müslüman unsurlar ise onlara karşı misilleme yapıyorlardı. O sırada İngiliz Konsolosluğunda bulunan Windham Graves ile, İstanbul Robert Koleji'nin kurucusu ve ilk müdürü olan ayrıca her iki tarafı iyi tanıyan Rahip Dr. Cyrus Hamlin, Ermeni hareketlerini gerçekçi bir perspektif içinde incelemişlerdir.

Graves anılarında, Ermenilerin hedefinin 'tam olarak bir isyan' değil ama ona benzer bir ayaklanma yaratmak olduğunu yazıyordu. Bu nedenle Ermeni asiler, misilleme hareketinin kesin olmasını sağlamak amacıyla, özellikle Ermenilerin azınlıkta olduğu yerlerde faaliyet gösteriyorlardı. Dolayısıyla ücra yerlerde bulunan jandarma merkezlerine ve posta konvoylarına silahlı saldırılar düzenleniyor, telgraf telleri kesiliyor ve zaman zaman da hükümet binalarına bomba atılıyor. Ermeniler, padişahın hemen paniğe kapılacağını ve yerel yetkililerin olaylar karşısında 'aptalca, gayretkeş veya kötü niyetle' tepki verip gereksiz cezalar vermesi sonucu durumun bir katliam şekline döneceğini ümit ediyorlardı. Bunun üzerine Ermeniler, Berlin Antlaşması'nı imzalamış devletleri hemen müdahaleye çağıracaklardı. Şeytanca hazırlanmış bu sinsi plan sonucu Ermenilerin katledilecek olmasına ve bütün bu olayların getireceği korkunç sonuçlara aldırıyor, dahası hayatta kalan Ermenilerin yaşamlarının iyileşeceğinden bile emin olmadan, 'özverinin gerekli olduğunu ve kurbanların ulusal dava uğruna kutsallaşacaklarını' öne sürüyorlardı.⁷

Hamlin, ABD'de Lexington'dan göndermiş olduğu ve 23 Aralık 1893'te, *Boston Congregationalist* dergisinde yayınlanmış mektubunda, bir Ermeni ihtilal partisinin Türk imparatorluğu içinde, hem misyoner etkinlikleri sıkıntıya sokmuş, hem de bazı bölgelerde yaşayan Hristiyan halkın yaşamını tehdit eder hale getirmiş olduğunu vurguluyordu. Ona göre bu parti gizli bir örgüttü ve 'mahirce bir aldatmaca' üzerine kurulmuştu. Hamlin'in anlattığına göre, ihtilali açık açık savunan oldukça akıllı bir Ermeni beyefendinin kendisine, ihtilalcilerin Rusya'nın Anadolu'ya girerek işgal edebilmesi için zemin hazırlamak amacıyla olduklarını bildirmiş ve şunları eklemişti: "İmparatorluğun her köşesinde örgütlenmiş bu Hınçak çeteleri, Türklerle Kürtleri öldürmek, köylerini yakmak ve sonra da dağlara kaçmak için fırsat kollayacaklardı. Bu duruma öfkelenen Müslümanlar hırsla korumasız Ermenilerin

üstüne çullanıp onlara öyle barbarca katledeceklerdir ki, Rusya insanlık ve Hıristiyan uygarlığı adına hemen müdahale ederek ülkeyi istila edecektir.” Hamlin, bu planın ‘düşünülemeyecek kadar iğrenç ve şeytani’ olduğunu söyleyince aynı Ermeni kendisine sakin bir sesle şöyle demişti: “Size belki öyle görünebilir ama biz Ermeniler bağımsız olmaya kararlıyız.” Hamlin ona, bu planın tüm uygar halkları Ermenilerden tiksindireceğini söyleyince, Ermeni’nin yanıtı şu olmuştu: “Çaresizlik ve ümitsizlik içindeyiz, bunu yapacağız.” Hamlin Ermeni asileri kurnaz, ilkesiz ve gaddar diye tanımlamış, onların Rusya asıllı olduklarını ve Rus altını ve hileleriyle yönetildiklerini öne sürerek, bütün misyonerlere ve Protestan Ermenilere onları kınama çağrısında bulunmuştu.⁸

Sonunda Ermeniler amaçladıkları misilleme hareketleriyle karşı karşıya gelmişlerdi. Masum Ermenilerin eziyet çekmesi, Ermeni toplumundan yetki almamış dış ülke kaynaklı grupların tasarladığı bu planları yönetenler için hiç önemli değildi. Asiler birkaç küçük etkinlikten sonra daha büyük bir olay çıkarmak üzere Sasun bölgesinde yaşayan dağlı Ermenileri isyana hazırlamayı tasarlamış,⁹ ancak sadrazamı da önceden uyararak, Ermenilerin talepleri yerine getirilmezse imparatorluk çapında genel bir isyan çıkacağını bildirmişlerdi.¹⁰

1894 yılında yer almış bu olaylardan sonra, Sasun’un batısında bulunan Kulp bucağının kaymakamı, Talori ilçesindeki Ermenilerden toplanmamış olan vergileri toplamak ve hükümete karşı gelenleri tutuklamak üzere Akhisar’a gelmişti. Kaymakama polisler eşlik ediyordu. İngilizlerin anlattığına göre, Talori halkı Müslümanların baskı ve zulmünden dolayı kendi gereksinimlerini karşılayacak kaynakları olmadığını ve vergi verecek durumda olmadıklarını söylüyorlardı. Hükümete olan bağlılıklarını yinelemekle birlikte, bu Müslüman aşiretlere karşı hükümet tarafından korunmadıkları takdirde vergi vermeyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine, Konsolos Graves’in anlattığına göre, ‘kaymakam onlara küfretmeye ve kötü muamele yapmaya başlamıştı.’ Buna öfkelenen Ermeniler kaymakama saldırarak onu fena halde dövdükten sonra zaptiyeleriyle birlikte bölgeden dışarı atmışlardı. Türklerin anlattığına göre ise kaymakam, Hınçak Partisi’nin kıskırttığı Ermeni köylüler tarafından tüfek ve kılıçlarla karşılanmıştı.¹¹

Bunun üzerine, köylülerin ayaklandığını Gence Mutasarrıfı’na bildiren kaymakam, karışıklığı bastırmak için yardımcı güç gönderilmesini istedi.¹² Hemen 300 jandarma gönderildi, 1500 kişiden oluşan Ermeniler

ise dağlara çekildiler. Jandarma gücü Ermenileri dağda izleyebilecek durumda olmadığından Bitlis Genel Valisi, Ermeni isyanı olarak nitelendirdiği olayları bastırmak için Erzincan'daki askeri komutandan birlikler göndermesini istedi. Ağustos ayı sonlarına doğru, Erzurum'dan yaklaşık yedi tabur asker gönderildi. Aynı zamanda, küçük bir Osmanlı gücü, Şenik ve Semal adlı Ermeni köylerinde yaşayan eşraftan bazı kişileri, Bitlis Genel Valisi'nin huzuruna çıkmaya zorladı. Bu esnada, birkaç Ermeni, askerler tarafından tutuklandı, ancak silahlı Ermeniler tarafından kovalandılar ve 4 tutuklu kurtarıldı. Bu gergin durum içinde, mevsim dolayısıyla göç etmekte olan çok sayıda aşiret olaylara karıştı, Ermenilerle aralarında birtakım olaylar çıktı. Olaylar önce önemsizken bir süre sonra daha ciddi boyutlara ulaştı. Ermeniler sert bir tepki göstererek birçok Müslümanı öldürdü ve bazı köyleri de yaktılar.

Bu olaylar Müslümanları çok öfkeliendirmişti, kısa bir süre sonra Bekiranlı aşiretinden 80 kişi Şenik ve Semal köylerine saldırdı. Ermeni köylüler, Çay ve Köprü Şerif Han tepelerine kaçtılar, ancak iki gün süren çarpışmalar sonunda Ermeniler bu durumu daha fazla sürdüremeyeceklerini anladılar, kadınları, çocukları ve hayvan sürüleriyle birlikte Andok Dağı'na kaçtılar. Silahlı erkekler ise Geligüzen'e çekilmek zorunda kalmışlardı. Ancak bu bölgede, Ermenilerle Müslümanlar arasında (muhtemelen 14-25 Ağustos arası) 12 gün süren çok şiddetli çarpışmalar oldu. Ermeniler kısa bir süre sonra Kafkaslar'dan dönmüş Murat'a bir mesaj göndererek ondan yardım istediler.

Bu arada bir Hamidiye Alayı Erzincan'dan Geligüzen'e sevk edilmiş ve yaklaşık 10 bin kişilik Ermeni grubunu püskürtmeyi başarmıştı. Ermenilerin birçoğu, Andok Dağı'na kaçarak orada mevzilenmiş, ancak kısa sürede askerlerle Müslüman aşiret mensupları Ermeni savunma hattını yarmış, çevrede arama yaparak aralarında Talorili Ermeniler de dahil, önlerine gelen herkesi sert bir şekilde cezalandırmışlardı. Bu sırada Osmanlı güçleri Talori'ye ulaşmıştı.¹³ Aralarında masum insanların da bulunduğu Sasun Ermenilerine uygulanan bu sert cezanın nedeni, asi Ermenilerin dağa kaçarken önlerine gelen bütün köyleri yakıp yıkmış, Müslüman halkı vahşice katletmiş olmalarıydı. Asiler, geride kalan Ermenilerin de Müslümanlarca öldürüleceklerini ve bu vahşetin Batılı güçlerin müdahalesine neden olacağını biliyorlardı. Müslüman halk hacı öpmeye ve dinlerini inkâr etmeye zorlanmış, bunu yapmayanların burun ve kulakları kesilmiş, gözleri oyulmuştu; Müslüman

kızlar her şekilde kirletilmiş ve sonra da vahşice öldürülmüşlerdi.¹⁴ Ermeni yanlısı ve Türk düşmanı tarihçiler olayların bu dehşet verici yanından asla söz etmezler.¹⁵

Kimi batılı akademisyenler, Müslüman Türkleri suçlamadan önce, olayların derinliğine inerek gerçekleri ortaya çıkarmak zahmetine katlanmamışlardır. Haklı olarak bu tutumu kınayan Türk akademisyen ve tarihçiler olayı şöyle açıklarlar: Asi Ermeniler tarafından katledilen Müslümanların öcünü almak ve kendilerini korumak için din kardeşleri misilleme yapmak zorunda kalmışlardır. Ancak Ermeniler ve Ermeni yandaşları tek yanlı olarak, bu olayların 'Ermeni katliamı' olduğunu yaymış ve bu konuda, kolay aldatılan Türk düşmanı basın tarafından da büyük destek görmüşlerdir.¹⁶ Sasun olayı, soylar arası nefret ve düşmanlık duygularının trajik bir sonucuydu. Bu olay sırasında taraflar birbirini imha etmeye çalışmış ve bu durumdan en çok, çatışmaların başlıca sorumlusu Hınçaklar memnun olmuşlardı, çünkü bekledikleri misilleme hareketi gerçekleşmişti.

Sasun İsyanının Yankıları

Eylül ayı sonlarına doğru Sasun'da durum yatışmıştı. Murad yakalanmış, Ermeni isyanı bastırılmıştı. Ancak uluslararası bir sorun haline gelecek Sasun tartışmaları henüz başlıyordu. Çok geçmeden, olaylar hakkında abartılmış haberler yayılmaya başladı. İngiliz Konsolosu R. W. Graves 1 Eylül'de Erzurum'dan gönderdiği raporda, üç Hamidiye Alayı'nın Sasun bölgesine gönderildiğini ve 'Sertliğiyle şöhret yapmış' Hüseyin Paşa'nın bu alayların komutasını devralmak için Erzurum'dan ayrılmış olduğunu bildirdi. İngiliz Büyükelçisi Currie, sadrazamlık makamına henüz atanmış Sait Paşa'yı uyarak, söz konusu bölgeye Hamidiye Alayları yerine düzenli askerlerin gönderilmesini önermiş, aksi halde 'feci' olaylar çıkması olasılığından söz etmişti. Sait Paşa da, Hamidiye Alayları'nın Muş'un ötesine geçmeyeceğine dair Currie'ye güvence vermişti. Sadrazam, olayların çıkmasına ihtilalci komitenin çevirdiği dolapların neden olduğunu, daha önce Anadolu'nun daha uygar yerlerinde karışıklıklar çıkaran bu komitenin şimdi de Bitlis ilinin dağlık bölgelerine odaklanmış olduğunu belirtti. Olayların sert bir şekilde yatıştırılması gerekiyordu; bunu kolaylıkla yapabileceklerine ve bölgede sükûnetin yeniden geri geleceğine inanıyordu.¹⁷

Sait Paşa ayrıca İngiliz Büyükelçisi'ne Sasun olaylarını Türk görüş açısından yansıtan bir belge göndermişti. Sait Paşa'ya göre Hampartsum, Ermenileri sadece isyana kıskırtmakla kalmamış, aynı zamanda onları Muş'a da saldırıp ordaki askeri silah deposunu yağmalayarak, rastladıkları bütün Müslümanları öldürmeye azmettirmişti. Türk yetkililerine karşı ayaklanırlarsa, İngiltere'den balonlarla asker getirerek onların yardımına geleceğini ve isyanın her yerde destekleneceğini söylemiş ve buna benzer yalanlarla, birçok Ermeni köylüsünü isyana sürüklemeyi başarmıştı. İyi silahlanmış çeteler oluşturmuş ve onları yerli aşiretlere saldırtmıştı. Geligüzen köyünde yaşayan kadınlara bile acı-mamış, onları önce kirletip sonra da dehşet verici biçimde öldürtmüş-tü. Erkekler de aynı vahşetin kurbanı olmuşlardı. Kimileri boğazına ip geçirilerek sokaklarda sürüklenmiş, kimisinin ise kulakları kesilmişti.

Çeteler bu vahşeti yaparken İslam dinine küfürler yağdırmış, Geligüzen dahil geçtikleri birçok köyü yakmışlardı. Bu durum karşısında hükümet görevini yapmış ve asi çeteleri dağıtmıştı. Hampartsum ve suç ortakları yakalanarak adalet makamlarına teslim edilmişti. Ayaklanma sırasında kaçırılarak mağaralara kapanmış kadın ve çocuklar kurtarılıp köylerine gönderilmişlerdi. Sükûnet yeniden sağlanmıştı, yapılacak tek şey sanıkları yargılayarak suçluları cezalandırmaktı.¹⁸

Currie, Sait Paşa'nın bu açıklamasından tatmin olmamıştı. Bu arada İtalyan Büyükelçisi, Currie'nin de önerisi üzerine, Babiâli'ye Sasun olaylarını incelemekle görevli tarafsız bir soruşturma kurulu oluşturul-masını önerdi.

Fransız ve Rus büyükelçileri de aynı yönde tavsiyelerde bulundular.¹⁹ Bu öneriden kısa bir süre sonra Currie, yapılan vahşet konusunda kendisine raporlar göndermiş İngiliz Konsolos Yardımcısı Hallward'ı bölgeye göndermek için sadrazamdan izin istedi. Ancak Sadrazam, Hallward'ın bilgi kaynağının güvenilir olmadığını öne sürerek raporların gerçek olduğunu kabul etmedi. Üstelik, o anda İngiliz Konsolosu'nun bölgeye gitmesi İngiliz müdahalesi umudunu canlandırarak Ermenileri yeniden isyana kıskırtacaktı. Dolayısıyla, sadrazam konsolos yardımcısının ziyaretinin ertelenmesini önerdi ve Muş'taki kolera salgını nedeniyle yürürlükte olan karantina sona erer ermez konsolos yardımcısının yolculuğunu yapabileceğini belirtti. Currie, durumu Kimberley'e aktardı, ancak Dışişleri Bakanı olayın üstüne daha fazla gitmedi.²⁰

Buna rağmen Hallward, 30 Eylül'de Muş'a varmış bulunuyordu. İsyan bölgesine gidip durumu bizzat görmek için yetkililerden izin istedi ama Muş'ta karantina sürdüğü için izin verilmedi, üstelik Semal'de hâlâ bir tabur asker vardı ve onlara hastalık bulaşmasına neden olabiliyordu. Hallward, Muş'ta ikinci, hatta üçüncü elden ulaştığı ve çoğunlukla dedikodu içeren bir rapor hazırlayarak 9 Ekim'de Currie'ye gönderdi. Bu raporda Hallward, Bitlis ilinde çıkmış karışıklıkları yatıştırmak için Türk Hükümeti'nin 'büyük bir şiddet' uyguladığını, bunun sonucu olarak birçok köylünün öldürülmüş olduğunu, birçoğunun da hayvan sürülerini bırakarak kaçtığını, tüm bölgenin terk edildiğini iddia ediyordu. Daha sonraki raporlarında ise Hallward, hiç direnmeden teslim olan birçok Ermeninin, Müslüman-Ermeni çatışmalarını bastırmak bahanesiyle, Bitlis Genel Valisi'nin topladığı askerler tarafından acımasızca katledildiğini, bu askerlerin 25 Ermeni köyünü yıktığını, Müslümanların ise Ermenilerin geride kalan hayvanlarına el koyduğunu yazıyordu. Ancak konsolos yardımcısı, Ermenilerin Müslümanlara neler yaptığından hiç söz etmiyordu. Tek yanlı kaynaklardan elde edilmiş bu bilgiler ışığında Currie hemen padişaha bir nota ile birlikte Hallward'ın raporlarının özetini gönderdi ve derhal bölgeye güvenilir bir temsilci göndermesini ve olayın yerinde araştırılarak sorumlu yetkililerin cezalandırılmasını önerdi.²¹

Kısmen asılsız bu suçlamalara padişah yanıt olarak Hallward'ın aktarmış olduğu olaylardan hiç haberi olmadığını ifade etti ve büyük olasılıkla haber kaynağının güvenilir olmadığını ileri sürdü. Padişah, Ermeni ihtilalcilerin nihilist sosyalist ve anarşist ideallerle, hükümetten verilmesi olanaksız bir takım ayrıcalıklı haklar ve çıkar elde etmek için, bu gibi yönetim karşıtı hikâyeler icat edip emellerine ulaşmaya çalıştıklarını söyledi. Sözlerini sürdüren padişah şöyle diyordu: İngiliz yetkililer tarafından yüreklendirilmiş Ermeniler açıkça isyan etmişlerdi ve hükümet bu isyanları bastırmak için yetkisindeki bütün imkânları kullanmakta haklıydı. Bulgarlar da hükümete karşı aynı hikâyeleri uydurmuş ve Ermenilerin şu anda yaptıklarını yapmışlardı. Ancak Ermeniler için ayrı bir bölge kurulamazdı, çünkü onlar bütün ülkeye dağılmış bir durumda yaşıyorlardı ve hiçbir yerde çoğunluk değillerdi. Dolayısıyla emellerinin gerçekleşmesi asla olası değildi. Bütün bu abartılı baskı ve zulüm haberleri, Avrupalıların sempatisini sağlamak ve emellerine ulaşmak amacıyla uydurulmuştu ve itibar edilmemesi gerekiyordu.

Padişah ayrıca Currie'den, İngiliz basınının sorgulamadan kabul-
lendiği ve okuyucularına aktardığı bu asılsız haberlerin yayımlanma-
sına engel olmasını istedi. İngiltere'de, Ermenilere baskı yapıldığı-
na dair yanlış bir izlenim olduğunu; ancak en eski zamanlardan beri
Ermenilerin okulları, kiliseleri ve dilleri açısından 'tam bir özgürlük
ve bağımsızlık' içinde yaşamış olduklarını vurgulayan padişah, büyük-
elçinin, gerçeklerin İngiltere'de anlaşılmasına ve Ermenilerin zulüm
gördüğünü öne süren yanlış izlenimlerini silinmesine yardımcı olaca-
ğı umduğunu belirtti.

Sasun olaylarına da değinen padişah, Currie'nin sunmuş olduğu
raporu dehşet ve üzüntü içinde okuduğunu; bu olaylardan hiç haberi
olmadığını; raporu okur okumaz derhal Dahiliye Nazırı ve 4. Ordu
Komutanı Zeki Paşa'yı çağırarak olay yerinde araştırma yapıp ken-
disine bilgi verilmesini emrettiğini bildirdi ve araştırma sonucu elde
edilecek bilgi büyükelçinin raporlarındaki bilgiye uyarsa, derhal gere-
ken önlemlerin alınacağına ilişkin Currie'ye söz verdi. Ancak, Osmanlı
Hükümeti'nin kendisine karşı silahla isyana kalkışanları ve yetkililere
karşı gelenleri cezalandırması gerekiyordu. Kısa bir süre önce İtalya'da
yer alan karışıklık sert bir şekilde bastırılmıştı. İngiltere bile Hindistan
ve Mısır'da çıkan isyanları bastırmak için güç kullanmıştı.

Abdülhamit, Ermeni uyruklarına daima adaletli ve ılımlı davrandı-
ğını vurgulamıştı. Ermeniler hükümet hizmetinde en yüksek görevle-
re gelmişlerdi ve ülkedeki sayıları ve statüleri dikkate alınırsa, padişah-
hın onlara ne kadar hoşgörülü olduğu anlaşılırdı. İyi davrandıkları sü-
rece onlara her türlü hoşgörü gösterilecekti, ancak devlete karşı isya-
na ve eşkıyalığa meylederlerse devlet yetkilileri de onlara gerektiği gi-
bi davranacaktı.²²

Bu sırada, İngiltere'deki Türk Büyükelçisi Rüstem Paşa, Kimberley'le
görüşmüş ve daha önce de birçok kez yapmış olduğu gibi, İngiltere'nin
Ermenilere cesaret veren tutumundan yakınmış, İngiltere Dışişleri
Bakanlığı'nın Ermeni komiteleriyle yazışmalarının Türkiye'deki Erme-
niler arasında, ajitatörlerin İngiliz Hükümeti'nden resmi destek gör-
düğü izlenimini yaratmış olduğunu öne sürmüştü. Buna şaşırdığını söy-
leyen Kimberley, Rüstem Paşa'ya, İngiliz Hükümeti'nin padişaha karşı
gösterilen dostluğa gölge düşürecek veya sadakatsiz uyruklarına cesaret
verecek hareketlerden özenle sakındığını vurgulamıştı. Kimberley'e
göre Türk Hükümeti'ne yönelik tehlike, bu kıskırtıcılardan değil, 'çü-

rümüŝ ve zalim' yönetimden kaynaklanıyordu. Padişahın, Ermeni halkına iyi ve adaletli davranmasından yana olduğuna inanmakla birlikte, Kimberley illerdeki kimi yetkililerin uygunsuz davrandığına inanıyordu. Bu da, kışkırtıcıların hükümete karşı çıkardığı olayları daha fazla körüklüyordu. Kimberley, Rüstem Paşa'ya İngiltere'nin Ermeni komitelerine resmen cesaret vermediğini yineledi ve böyle bir izlenim yaratacak herhangi bir girişimde bulunulmadığı konusunda güvence verdi.²³

Sasun Olaylarını Soruşturma Komisyonu

Hallward'ın Osmanlı Hükümeti'ne karşı yapmış olduğu suçlamalar Babiâli'yi öfkelen-dirmiş ve padişahı sarsmıştı. Ancak kasım ayı başlarında bizzat Hallward, Babiâli tarafından Ermenileri kışkırtmakla suçlanmıştı. Currie'ye sunulan gayriresmi bir belgede İngiliz Konsolos Yardımcısı'nın, Muş ve Bitlis'te Ermenileri, hükümete karşı isyana kışkırtmış olduğu iddia ediliyordu. Bu ağır suçlamalar Büyükelçi Currie'yi hemen harekete geçirdi. 9 Kasım'da Sait Paşa'yla görüşerek, İngiliz Hükümeti'nin bir yetkilisine karşı yapılmış bu ciddi suçlamalar konusunda derhal ayrıntılı bir soruşturma yapılması gerektiğini; araştırma sonucunda suçlu olduğu kanıtlanırsa, Hallward'ın görevden uzaklaştırılacağını bildirdi. Currie, konsolos yardımcısının davranışı hakkında soruşturma yapmak üzere askeri ataŝesini derhal bölgeye göndermeyi önerdi. Sait Paşa ve görüşmede hazır bulunan Artin Paşa bu belgenin resmi olmadığını söyledilerse de, Currie bir İngiliz yetkili hakkında yapılan böylesine ciddi bir suçlamanın gayriresmi sayılamayacağını belirtti.²⁴

Aynı gün öğleden sonra, saraya çağrılan İngiliz Büyükelçiliği'nin Baştercümanı Adam Block'a, Currie'ye iletilmek üzere bir mesaj verilmişti. Mesajda, Bitlis Genel Valisi'nden gelmiş olan bilgiye göre, sadık Ermenilerin başsavcının önünde verdikleri ifadede, Hallward'ın Ermenileri geceleyin toplayarak, Osmanlı Hükümeti'ne karşı dilekçe yazmaya kışkırttığı beyan ediliyor, bu da Genel Vali'nin suçlamalarını doğruluyordu. Genel Vali'ye göre, konsolos yardımcısı hâlâ çevrede dolaşarak entrikalar çevirmeyi sürdürüyordu. Padişah, konsolos yardımcısının davranışını protesto ederek, bu durumun devam etmesi halinde sorumluluğun İngiliz Büyükelçiliği'ne ait olacağını bildirdi.

Padişahın bu mesajı Currie'nin canını sıkırmıştı; büyükelçi, Bitlis Genel Valisi'nin, yalan ifadeler ve sahte tanıklar kullanarak öne sürdüğü yalan beyanları örtbas etmeye çalıştığı kanısındaydı. Currie, Genel Vali'nin beyanlarının tamamen yalan olduğunu ileri süren Hallward'ın dürüstlüğüne güveniyordu.²⁵ Bu nedenle Currie, Albay Chermide'in, üç gün sonra Van'a giderek Hallward'ın suçlanması hakkında soruşturma yapacağını 11 Aralık'ta Babiâli'ye bildirdi. Sait Paşa, 13 ve 14 Aralık'ta, iki gün üst üste, Currie'yi padişah adına ziyaret ederek Chermide'ı bu misyona göndermekten vazgeçilmesini istedi. Currie İngiliz Hükümeti'nden, misyonun gerçekleşmesi yönünde kesin yönerge almış olduğunu, artık konunun kendi sorumluluğundan çıktığını bildirdi. Daha sonra Sait Paşa, Currie'ye gönderdiği bir mesajda, padişahın Sasun bölgesinde çıkan karışıklıkları soruşturmak üzere bölgeye bir hafta içinde bir komisyon göndereceğini bildirdi. Padişah, soruşturmanın tarafsız ve âdil olacağına ve suçluların cezalandırılacağına dair büyükelçiye güvence verdi. Komisyon, padişahın üç yaverinden ve sivil bir yetkiliden oluşacaktı; hepsi de 'güvenilir' kişilerdi ve gerçekleri yansıtacak bir rapor hazırlamaya yemin ettirileceklerdi. Padişah zaten Hallward'ın Ermenileri isyana kışkırttığına dair suçlamalara inanmamış, bunları kabul etmemiş ve geçersiz saymıştı.

Sait Paşa da Adam Block'a, Hallward'a karşı yapılan bu suçlamaları iptal eden yeni bir not yazmaya hazır olduğunu söylemişti. Currie, Kimberley'in de izniyle ve mutlak surette uygulanması koşuluyla padişahın bu önerisini kabul etti ve Albay Chermide'in misyonunu durdurdu. Gerçekte Currie, padişahın onaylamadığı bu misyonun gerçekleşmesi durumunda Ermenilere iyilikten çok zarar vereceğine inanıyordu.²⁶

Bu arada Avrupa'da, özellikle İngiltere'de ve kısmen Fransa'da kamuoyu kışkırtılmıştı. Londra'da 17 Kasım günü *Times* gazetesinde Garabet Hagopyan tarafından yazılmış ve Sasun olayları hakkında çok abartılmış bilgiler veren bir mektup yayınlanmıştı. Bu mektup, Türk fobisi içinde bulunanların ve 'yanlış haberlerle beslenmiş Avrupalı ve Amerikalı hümanistlerin' Türklere karşı açtığı kampanyanın başlangıcını oluştuyordu.²⁷ Bu kişiler kendi hükümetlerinin Babiâli'ye yapacağı baskılarla, Ermenilerin taleplerini kabul ettirmek hevesindeydiler. Sasun olaylarını, 1876 yılında Bulgaristan'da yaşanan vahşetin bir tekrarı gibi gösteriyorlardı. İngiliz-Ermeni Komitesi ve Evangelist İttifak

gibi kurumlar olayın dini yönünü öne sürerek İngiliz Hükümeti'nin duruma derhal müdahale etmesini istiyorlardı. Bu, Avrupa'da tepki yaratmak amacıyla harekete geçmiş Ermeni ihtilalcilerinin propaganda ağının yeni bir başarısıydı. Gerçekler bir kere daha göz ardı edilmiş, kışkırtmalar unutulmuş ve Osmanlı Hükümeti bu kez de birçok köyün yakılmasını ve binlerce Ermeni köylüsünün katledilmesini emretmekle suçlanmıştı. Ermeni kurumları, Türklerin masum Ermenileri hiç nedensiz katletmekte olduğunu hep bir ağızdan haykırıyor, esas sorumluların Ermeni asiler olduğunu söylemek dürüstlüğü gösteremiyorlardı. Bu asiler Büyük Güçler'in dikkatini çekmek için kendi insanların öldürülmesine ve telef olmasına neden oluyorlardı.²⁸

Batıda, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürütülen bu 'Hristiyan fanatizm'ine karşı koyacak hiçbir örgütlü Türk-Müslüman kamuoyu yoktu. Sadece Londra'da tek Müslüman kuruluşu olan 'Milli Müslüman Derneği' adlı kuruluş cılız bir sesle Türk Hükümeti'ni destekliyordu. İngiltere'de yaşayan Müslümanlar, 1894 yılının 21 Aralık gününü Londra'da genel bir toplantı yapmışlardı. Bu toplantıda oy birliğiyle alınan bir kararla, bütün dünya Müslümanlarını temsil ettiğini iddia eden 'Encümen-i İslam'ın, gönüllü sözcüleri Muhammed İradatullah ve Seyid Şarfuddin Ahmad, İngiliz Hükümeti'ni, o sırada İngiltere'de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürütülmekte olan kışkırtma hareketlerinin tehlikesi konusunda uyarmıştı. Bu iki yetkili, İslami yasaların ve Müslüman dininin İngiliz basınında yanlış bir şekilde yorumlanmış olmasının Müslüman halk arasında büyük öfke yaratmış olduğunu; 'Ermenistan'da gaddarlık yapıldığı' iddialarını bu kadar kolaylıkla kabul etmekle, bütün Müslümanların halifesi ve İngiliz İmparatorluğu'nun eski ve sadık bir müttefiki olan Türk Hükümdarı'na büyük haksızlık yapıldığını öne sürmüş ve ortaya atılan iddiaların çoğunun abartılmış ve yalan olduğunu; 'Yerleşimsiz bir sınır bölgesinde' düzeni sağlamanın ne kadar güç olduğunu da hatırdan çıkarmamak gerektiğini vurgulamışlardı.

Müslümanlara göre tamamen siyasi bir konuda dini hoşgöründen uzak bir tutum sergilemek, Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki düşmanlığı körükleyerek çok ciddi sorunlara yol açabilirdi. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği son saldırıda, Müslüman halkın çektiği cefa ve sıkıntı unutulmamıştı, Balkan Yarımadası'nda yaşayan silahsız sivil Müslüman halk yok edilme noktasına gelmişti, 'Müslüman

kadınlara ve çocuklara karşı girişilmiş katliam ve zulüm tam bir barbarlıktı. Müslüman gönüllü sözcüler, Rusya'nın Türk topraklarını istila etmesine verilecek herhangi bir desteği veya fırsatı şiddetle protesto ediyorlardı. Hasımları kadar yüksek ses çıkarmayan milyonlarca Müslüman halk adına İngiltere Kraliçesi'nin hükümetine seslenerek, olaylarla ilgili bütün bulgular İngiliz Kabinesi'ne sunuluncaya kadar Osmanlı Hükümeti'ne ve halkına karşı hiçbir haksızlık yapılmamasını istediler.

Bu çağrıya İngiliz Dışişleri Bakanlığı alışılagelmiş bir yanıt verdi ve İngiliz Hükümeti'nin, özel kişilerin görüşlerinden sorumlu olmadığını belirtti. Hükümetin bütün çabası, 'Katliam iddialarının' tarafsız bir şekilde soruşturulmasını sağlamaktı. Bakanlık, böyle bir soruşturmanın hem Osmanlı Hükümeti'nin, hem de padişahın Müslüman ve Hristiyan uyruklarının yararına olacağına inanıyordu.²⁹

Babıâli güç durumunda kalmıştı; çünkü dünya kamuoyu, Sasun olayları hakkında yalan yanlış bilgilerle besleniyordu ve kendi saygınlığını korumak için bir şeyler yapması gerekiyordu. Sadrazam Sait Paşa, bir Osmanlı komisyonunun Bitlis'e gönderilmesini önerdi. 18 Kasım'da Padişah, Currie'ye, bölgeye bir komisyon göndermek niyetinde olduğunu ama hazırlıklar için biraz zaman gerektiğini bildirdi. Currie bu haberden hiç hoşlanmadı ve herhangi bir gecikmenin yaratacağı tehlikeyi bildiren sert bir yanıt gönderdi. Kimberley, Currie'nin davranışını onaylıyor, soruşturmanın kapsamlı ve tarafsız olmasının Babıâli'nin çıkarına olduğunu düşünüyordu. Gönderilecek komisyonun gerektiği gibi ve hızlı bir şekilde hazırlanıp gönderilmemesi durumunda Currie'nin Albay Chamside'ı bölgeye göndermesini onaylıyordu. Kimberley ayrıca, Türk Büyükelçisi'ne Babıâli'nin olayları derhal incelemesi gerektiğini bildirdi.³⁰

21 Kasım'da Soruşturma Komisyonu üyelerinin adları açıklandı. Bunlardan ikisi Korgeneral Abdullah Paşa ve Tuğgeneral Mehmet Ali Paşa padişahın yaverleriydiler. Öteki üyeler, Dahiliye Nezareti Yazışmaları Müdürü Mecit Efendi ile İstanbul Tasarruf Bankası Müdürü Ömer Bey'di. Currie'ye göre, komisyon üyeleri oldukça iyi seçilmişti. Komisyonun görevi 'Ermeni eşkıyanın hareketlerini' rapor etmekti.³¹ Türk Hükümeti 'Ermeni katliamı' tanımını kesinlikle reddetmişti. Hükümete göre bölgede bir 'isyan' olmuş ve bastırılmıştı. Üstelik padişah bu komisyonu, sadece İngiliz Hükümeti'nin yapmış olduğu

dostça öneri üzerine ve İngiliz Hükümeti'yle dost ilişkileri olduğu ve bu ilişkilerin devamını arzuladığı için gönderdiğini açıkça belirtmişti. Ancak bu tutum, tam tersine İngiltere'de olumsuz bir izlenim yaratmıştı; çünkü orada kimse Ermeni isyan hareketinin hedefleri ve kullandıkları yöntemler hakkında bilgi sahibi değildi.³²

Sasun olaylarını araştıran komisyona verilmiş yetkilerden memnun olmayan Currie, Sait Paşa'ya bunun Londra'da da hoş karşılanmadığını söylemiş, sadrazama komisyonun âdil ve tarafsız soruşturma yapmasına izin verilmesi için baskı yapmış, aksi takdirde yerel yetkililerce 'Ermenilere yapılmış gaddarlıklardan' Osmanlı Hükümeti'nin sorumlu tutulacağını, suçlular cezalandırılmazsa dış müdahalelerle karşı karşıya kalacağını bildirmişti. Currie, padişahın vermiş olduğu söz yerine getirilmezse, İngiliz Hükümeti'nin, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince, Albay Chermiside'ı Ermenilere yapılan muameleyi araştırmak üzere bölgeye gönderme hakkını kullanabileceği ve uzun zamandan beri yayımlanması önlenmiş olan Anadolu illeriyle ilgili raporları yayınlayabileceği uyarısında bulundu. Sait Paşa, soruşturmanın tarafsız yapılacağını yineledi ve suçluların cezalandırılacağını açıklayan bir belgeyi incelenmek ve yayınlanmak üzere Londra'daki Türk Büyükelçisi'ne padişahın izniyle göndermeye söz verdi.³³ Bu görüşmeden sonra Currie, Erzurum'da konsolosları bulunan İngiltere, Fransa ve Rusya gibi Büyük Güçler'in bu komisyonun toplantılarını izlemek üzere temsilci göndermesi gerektiği düşüncesine kapıldı.³⁴

Güçlü devletlerden Avusturya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri bu görüşe katılmamış ve Bitlis Komisyonu'nun çalışmalarını izlemek amacıyla sadece üç devlet temsilci göndermeyi kabul etmişti. Bu arada komisyona iki kişi daha katılmıştı; Komisyonun başkanlığını yapacak Temyiz Mahkemesi Başkanı Şefik Bey, İstinaf Mahkemesi Başkanı Ömer Bey. Komisyona önceden seçilmişlerden birisi olan Ömer Bey, görevden alınarak İstanbul'a çağrılmış Bitlis Genel Valisi Hasan Tahsin Paşa'nın yerine geçici olarak genel vali atanmıştı.³⁵ Fransa, Rusya ve İngiltere de bu komisyonda sırasıyla, Vilbert, Prjevalsky (Przhevalski) ve Shipley tarafından temsil edilecekti. Bu delegeler komisyonun asli üyeleri olmayacak ama gerekirse danışman olarak görev yapacaklardı. Gerektiğinde tanıklara soru yöneltebilecek, soruşturmanın tarafsız bir şekilde yürütülmesini sağlayacaklardı.³⁶

Sasun Komisyonu'nun çalışmalarını izleme konusunda görüş birli-

gi içinde, Büyük Güçler arasında hedef birliği yoktu. İngiliz Hükümeti kamuoyunun yakından izlediği bu olaylara bulaşmamak için çaba gösteriyordu; Rus Hükümeti siyasi soruların gündeme getirilmesine ve Ermeniler için bir şeyler yapılmasına karşıydı. Fransa Hükümeti ise müttefiki Rusya'dan ayrılmamak ve olayı uluslararası düzeyde tutmak istiyordu. Fransız Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux, daha sonra yazdığı bir makalede, Batılı güçler müdahale etmemiş olsaydı sorunun belki daha kolay çözümlenebileceğini vurgulamıştı.³⁷

Osmanlı Hükümeti, Büyük Güçler arasındaki bu kısa ömürlü yakınlaşmadan kaygılanıyordu ve kuşkusuz şu gerçeğin bilincindeydi: 1894 yılında 'Ermeni sorunu' en tehlikeli noktaya geldiğinde İngiltere'nin Mısır'daki özel statüsünün tanınması durumunda, Fransa'ya da Suriye'de verilmesi olası bir tazminat karşılığında Rosebery, Rusya'nın Doğu Anadolu illerini istila etmesine göz yumma eğilimindeydi. Anlaşılan, Rusya'ya bu tür öneriler yapılmış ama Ruslar bunu reddetmişti,³⁸ çünkü Uzak Doğu'da başka sorunları vardı ve büyük olasılıkla İngiltere, Rusya'yı da Avrupa'daki çatışmaların içine çekmeye çalışıyordu. Osmanlı Hükümeti'nin bu entrikalardan haberi vardı ve İngilizlerin önerisini kabul etmekten başka seçeneği kalmıyordu. Bu önerinin kabulünden sonra Sasun Komisyonu üyeleri ve delegeler, 1895 yılının Ocak ayı sonlarında Muş'ta toplandılar.

Abdülhamit, kendisini suçlayanların başında İngiltere ve Rusya'nın geldiğini pek iyi biliyordu ve her zaman yaptığı gibi, düşmanlarını birbirine düşürmeye çalışıyordu. Papa'ya başvurarak ondan Avusturya, Fransa, Almanya ve İspanya'nın müdahalesini sağlamasını, İngiltere ve Rusya'nın Doğu Anadolu'yla ilgili isteklerinde daha ılımlı olmalarını sağlaması için etkisini kullanmasını istedi.³⁹ Papa, Türk-Ermeni çatışmasında arabulucu olması için İspanya yönetimine çağrıda bulunmuştu. Papa bu soruna müdahale etmeyi kabul etmişti, çünkü padişah Papa'nın arabuluculuğuna başvurmakla 'Papalık makamına Müslümanların bile saygı gösterdiğini' kanıtlıyordu. Ancak papanın bu yaklaşımında daha dolaylı ve daha önemli başka bir neden vardı: 'Şizmatikler'in (katolik olmayan Ermenilerin) istekleri ön plana alınırsa, Katolik Ermeniler bundan zarar görebilecekti. Papa bu konuda Paris, Berlin ve Viyana kabinelerine başvurmuş, İspanya'dan da destek istemekten geri kalmamıştı. 9 Ocak'ta Londra'daki İspanya Büyükelçisi, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na giderek Kimberley'e, padişahın papa-

ya yapmış olduğu çağrıyla içeren bildirisini okudu. Kimberley, Katolik Ermenilerin çıkarlarının nasıl zarar görebileceklerini anlamadığını, zira Büyük Güçlerce yapılacak önerilerin mezhep farkı gözetmeden tüm Ermenileri kapsayacağını, İngiliz Hükümeti'nin bu konuda gerekeni yapmaktan öteye gidemeyeceğini vurgulamakla yetindi⁴⁰.

İstanbul'da büyükelçilerden ve Türk fobisi içinde olanlardan gelen baskılar, saray ve Babıâli'nin önemsiz saydığı bir olayın büyük bir sorun haline gelmesine neden olmuştu. Özellikle, Gladstone'un bu sırada yapmış olduğu sert bir konuşma padişahı oldukça öfkelenmiştir, Osmanlı ve İngiliz hükümetleri arasında diplomatik bir çekişmeye neden olmuştu. Babıâli, İngiliz Hükümeti Gladstone'u tekzip etmediği takdirde Londra'daki büyükelçisini geri çekeceği tehdidinde bulunacak kadar ileri gitmişti. Ama İngiliz Hükümeti bunu yapmayı reddetti ve Gladstone'un söylemlerinden sorumlu olmadığını belirtti.⁴¹ Ancak büyükelçiye Londra'dan geri çağırma tehdidi hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Öte yandan, Sasun Komisyonu'nun çalışmaları Türk fobisi içinde olanları memnun etmiyordu. İlk toplantılarından sonra komisyonun, yalnız Ermenilere yapılan suçlamalar konusunda soruşturma yaptığını iddia ederek şikâyetle başlamışlardı.⁴² Bu durum, Rusya Dışişleri Bakanı M. de Giers'in yerine atanmış Prens Lobanov Rostovski ile İngiliz Büyükelçisi Frank Lascelles arasında da tartışma konusu olmuştu. İngiliz Büyükelçisi, komisyonun çalışmalarının tatmin edici olmadığından yakınınca, Lobanov zaten bu komisyon çalışmalarından olumlu bir sonuç çıkacağından umutlu olmadığını söylemişti. Ona göre en önemli konu, komisyon çalışmaları sona erdikten sonra ne yapılacaktı. Büyük olasılıkla bir takım itirazlar öne sürülecekti. Lobanov ayrıca Ermeni komitelerinin İngiltere'de ve diğer ülkelerde yoğun faaliyet içinde olduklarını gözlemlemişti.⁴³ İngiliz başkentinde Ermeni ihtilalcilerinin faaliyetleri, Londra'daki Türk Büyükelçisi Rüstem Paşa tarafından da saptanmış ve Aralık 1894'te İçişleri Bakanlığı'na bildirilmişti. İçişleri Bakanlığı, polis yetkilileri vasıtasıyla bu gibi ihtilalci faaliyetler konusunda yaptıkları soruşturma sonucunda daha geniş çapta bilgiye ulaşmıştı.⁴⁴

Böylesi faaliyetlerin bir Ermeni ayaklanmasına dönüşmesi tehlikesi o kadar gerçektir ki, Currie, Kimberley'e gönderdiği telgrafta bakanla parlamentoda bu faaliyetlerin önünü alacak bir konuşma yapma-

sını tavsiye etti; aksi takdirde İngiltere'ye duyulan güven sarsılacak ve Ermeniler konusunda yapılacak herhangi bir müdahaleyi imkânsız kılacaktı.

Bu iyi bir etki yapabiliirdi. Currie ayrıca şunları eklemiştir: "Reformlar için felaket olacak bu gibi faaliyetleri engellemek için buradaki Patrik ve Ermeniler vasıtasıyla pek az bir şey yapabilirim; Londra'daki Komite (bu konuda) belki biraz etkili olabilir."⁴⁵ Currie'nin bu nedenle görüşmüş olduğu Rus Büyükelçisi, Rus Hükümeti'nin kendi topraklarından silah sağlanmasını önlemek için önlem aldığını ve bu konuda hükümetini daha uyanık olması gerektiğine dair ikaz edeceğini belirtti. Nelidov, hükümetinin Rusya'daki Ermenilerin böyle bir hareketi desteklemesini onaylamadığını kesin bir ifadeyle bildirdi.⁴⁶

Bu sırada Türk yetkililerce, Adana Ermeni Başpiskoposu Vahabedyan'ın üzerinde bulunan Cenevre, Londra ve Marsilya Ermeni Komiteleri tarafından yazılmış bir mektup büyük paniğe neden olmuştu. Mektupta, Doğu Anadolu'daki komite başkanlarına, oralarda isyan çıkarmak konusunda yönergeler veriliyordu. Öneriler arasında, telgraf tellerinin kesilmesi, devlet yetkililerinin kaçırılması, devlet dairelerinin yakılması, yüksek rütbeli memurların öldürülmesi, hükümete ait para ve silahlara el koyulması, tutukluların kaçırılması da vardı. İsyanın başlayacağı günden bir gün önce, Kıbrıs Komitesi aracılığıyla Avrupa'ya telgraflar gönderilmesi önerilmişti. Romanya Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri M. Ghika, İngiliz Büyükelçisi Sir H. Wyndham'a bu mektubun Cenevre Ermeni Komitesi tarafından yazılmış olduğunu söylemiş ve şunları eklemiştir: "Tehlikeli olan şudur ki... bu komite Rus nihilistlerle yakın ilişki içindedir."⁴⁷

Dahası, her yerde ve özellikle Amerika'da, gelecekteki ihtilal için Ermeni gönüllüler toplanıyordu. Massachusetts'te, Lowell'de bulunan Merrimac Madencilik firmasında müfettiş olan İngiliz asıllı John H. Comber, Ocak 1895'te bir İngiliz ajanına birçok genç Ermeni işçinin Amerika'dan Rusya'ya giderek orada Rus subayları tarafından eğitildikten sonra, yandaş toplamak ve onları örgütlemek üzere 'Ermenistan'a gönderileceklerini bildirmişti. Birkaç haftadan beri Boston ve New York'ta gizlice harekete geçmiş Rus ajanları bu insanlara, Fransa ile Rusya'nın 'Ermenistan'a birlikte asker yığdıklarını ve sonunda Türkiye'ye girerek ülkeyi işgal edeceğini söylüyorlardı.⁴⁸

Muş'ta da son olaylarda mağdur olan kimi kurbanların durumla-

rının hâlâ iyileştirilmemesinden dolayı çaresizlikle şiddete başvurabilecekleri korkusu egemendi. Soruşturma Komisyonu binası etrafında toplanmış aç Sasun halkına acilen yapılan yardım sonucu, çıkması olası ciddi bir ayaklanmanın önüne zorlukla geçilmişti. Bu komisyon pratik bir çözüm bulmadığı takdirde, bütün ülkede o güne kadar görülmemiş çapta isyanlar çıkması olasıydı. Türkiye Ermenilerine yakın ilgi gösteren Batılı güçlerin, soruna bir çözüm bulmakta gecikmesi, bekleme sürecini gittikçe dayanılmaz bir hale getiriyordu. Hem Hristiyanlar, hem Müslümanlar, çok konuşulan bu Soruşturma Komisyonu'nun, var olan sorunları soruşturma bahanesiyle ört bas etmekten başka bir işe yaramadığını ve konuya olan ilginin azalmasıyla sona ereceğini düşünmeye başlamışlardı.⁴⁹

En sonunda, 20 Temmuz'da hazırlanmış ortak bir rapor, Soruşturma Komisyonu'na bağlı konsolosluk üyeleri tarafından imzalandı. Raporda, 1894 yılı ilkbaharında, kod adı Murad olan Hampartsum Boyacıyan'ın bölgeye gelmiş olduğu tarihe kadar Talori'de Müslüman ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin iyi olduğu kabul edilmişti. Eski yoldaşı Damadyan ve silahlı bir çetenin eşliğinde ilçedeki köyleri dolaşarak sözde doktorluk yapan Hampartsum, Ermenileri *hafır* ve *hala* gibi gereksiz vergileri reddederek Müslüman boyunduruğundan kurtulmak için kışkırtıyordu. Bu iki kişi silahlıydı ve dağlarda dolaşıyordu. Hampartsum'un üzerinde bulunmuş Ermenice şiir defteri ve Damadyan'ın yaptıklarını anlatan özgeçmişi, Murat ve Damadyan'ın ülkeye gizli siyasi amaçlar doğrultusunda ve Ermeni ve Müslümanları birbirlerine karşı kışkırtmak amacıyla gelmiş olduklarını şüphe götürmez bir şekilde gözler önüne seriyordu. Her ikisi de, hırsızlık, cinayet, ırza tecavüz ve daha birçok değişik suçlardan sorumluydu. Bütün bu gerçekler ve ayrıca üç Müslümana yapılan saldırının üst üste gelmesi ve bunun abartılmış bir şekilde anlatılıp yayılması, Müslümanların öfke lenmesine ve Ermenilere saldırmasına neden olmuştu.

Rapor, Geligüzen'de Ermenilerin askerler tarafından öldürüldüğü iddiasını haklı buluyordu. Rapora göre Kavar, Şenik, Semal ve Geligüzen köyleriyle bütün Talori, Agpi, Hetink, Spagank bölgeleri ve bunlara bağlı yerler imha edilmiş ve buralarda yaşayanların hemen hemen hepsi evsiz ve açıkta kalmış, yayladaki komşu Ermeni köylerine sığınmak zorunda kalmışlardı. Yine rapora göre ilçenin büsbütün yıkılmış olması, bir isyan çıkmış olsa bile böyle bir ceza için mazeret ola-

rak kabul edilemezdi. Bu durumda, Murad ve çetesini gizlemiş olan, Müslümanlara karşı bazı eşkıyalıklar yapmış veya yetkilileri dikkate almayan ve askerlere, ayrıntıları pek de bilinmeyen bir ortamda direnmiş olan bazı Ermenilerin suçları, ülkenin ve halkın bu kadar büyük bir şiddetle cezalandırılması için yeterli neden değildi. Yerel yöneticiler de aynı derecede sorumluluk taşıyordu.⁵⁰

İngiliz Konsolosluğu'ndan H. S. Shipley, 12 Ekim 1895'te hazırlamış olduğu bir memorandumda, İngiliz ve Avrupa basınında iddia edilen 5.000-10.000 kadar Ermeni'nin öldürülmüş olduğunu varsayan tahminlerin gerçek olmadığını öne sürüyordu. Konsolos Yardımcısı Hampson, Talori ve Kavar'a yapmış olduğu ziyaret sonunda, o ilçelerdeki nüfusun saptanabileceğini ve bundan da Ermeni kayıplarının tahmin edilebileceğini açıklamıştı. Ona göre, oradaki toplam nüfus 10.000 kişiydi. Ermenilerden 7000 kişinin köylerine dönmüş olduğu bildirilmiş olduğuna göre, Ermeni kayıplarının ne kadar abartılmış olduğu ortaya çıkıyordu. Hampson, ölenlerin sayısını, açıkta kalarak telef olanlar da dahil olmak üzere 900 kadar olarak hesaplamıştı. Ölü olarak bildirilmiş olan birçok kişinin özellikle Şenik'te hayatta olduğu ortaya çıkmıştı. Ancak Shipley, 1000 kadar Müslüman'ın Ermeniler tarafından öldürülmüş olduğundan, hatta bazılarının vahşice katledildiğinden söz etmemişti.

Ermenilerin Türk askerleri tarafından katledildiğini (özellikle 250 kadının Geligüzen Kilisesi'nde boğazlandığını) öne süren hikâyelere gelince... Shipley, Geligüzen kampında ve Talori bölgesindeki Surp Merapa manastırında öldürülmüş Ermeniler dışında, komisyona Ermenilerce sunulan belgeleri doğrulayan hiçbir kanıt bulamamış, kendi yaptığı özel soruşturma sonucunda da herhangi bir belgeye ulaşamamıştı. Geligüzen Kilisesi'nde boğazlandığı iddia edilen kadınlarla ilgili hikâyelerden hiçbir köylü söz bile etmiyor, hapse mahkûm olanlara kampa kadar eşlik eden kadınların hiçbiri bu olayı anımsamıyordu. Böyle bir saldırı gerçekleşmiş olsa, tek bir Ermeninin bile bu konudan söz etmemiş olması imkânsızdı.

Aynı şekilde Erzurum'da Hartk'lı Ermeni Kirakos, Talori'de bulunan Surp Merapa manastırında kadınların boğazlandığını ve kanlarının kilise kapılarının altından sızdığını iddia etmişti ama Shipley'in sorguladığı hiç kimse bu konuda bilgi verecek durumda değildi. Birçoğu olaydan hemen sonra, adı geçen kiliseye gitmiş olduklarını söylemişler-

di ama kilisenin yağmalanarak tahrip edilmiş olmasının dışında orada bir boğazlama olduğuna değin en ufak bir belirti bile olmadığını söylemişlerdi. Shipley, bütün bu hikâyelerin büyük ölçüde abartılmış, hatta Sasun olayına 'gerçek bir dehşet boyutu kazandırmak için uydurulmuş, gereksiz' yalanlardan ibaret olduğuna inanıyordu.⁵¹

Shipley'in gözlemleri ve Sasun Komisyonu'nun raporu, binlerce Ermeninin Türkler tarafından 'katledildiği' iddialarının büyük ölçüde abartılmış olduğunu gösterir. Gerçekte James Bryce ve diğer Ermeni yandaşları 15 bin Ermeni'nin katledildiğini öne sürerler; İngiliz Konsolosu Graves bu rakamı 3 bine, İngiliz delege Shipley ise 9 yüz veya bine indirir.⁵² Ancak Batı kamuoyu ve Avrupa basını daima, Müslüman Türkler hakkında en çirkin iddialara inanmayı ve yıllar boyunca bu hikâyeleri tekrarlamayı âdet edinmişlerdir.

1894-1896 çatışmaları sırasında ölen Ermeni ve Müslümanların tam sayısını saptamak önemli bir sorundur, ancak bu konu aşırı derecede Ermeni yanlısı veya Ermeni kaynaklarına dayanan bazı Batılı araştırmacıların dar görüşlerine terk edilmiştir. Ermeni kaynaklarının birçoğu 1890'da öldürülmüş Ermenilerin sayısını 400 bin olarak veriyor, bu olaylarda Ermeniler tarafından öldürülmüş Müslümanların sayısından ise hiç söz etmiyorlar.⁵³ Birçok Ermeni ya da Ermeni yanlısı Batılı kaynak aynı biçimde sayının 300 bin, hatta 400 bin olabileceğini ileri sürüyor, ölen Müslümanlardan söz etmiyor.⁵⁴ Ermeni yanlısı Lang ve Walker, telef olan Ermenilerin sayısını 300 bin olarak veriyor. 80 bin kadar kişinin ise başka ülkelere kaçtığını iddia ediyorlar.⁵⁵ Ancak Lang daha sonra, ölenlerin sayısını en azından 200 bin olarak değiştirmiş, kimi kaynakların bu rakamı 250 bin olarak verdiğini kaydetmiştir.⁵⁶ Nalbandyan öldürülen Ermenilerin sayısının 50 binle 300 bin arasında, Pastırmacıyan ise rakamın 100 binle 110 bin arasında olduğunu kaydederek.⁵⁷ Bryce, Currie'nin verdiği bilgiye dayanarak bu sayıyı 90 bin olarak gösterir; Dr. Lepsius 85 bin, 1919'da hazırlanan Harbord Raporu ise 100 bin olarak verir.⁵⁸ Daha gerçekçi bir yaklaşımla, *Everyman's Encyclopedia*, bu sayıyı 25 binle 30 bin arasında verir;⁵⁹ daha da gerçekçi bir yaklaşımla Avrupa'da Göçmen İşçiler Kiliseleri Komitesi yaklaşık olarak 20 bin Ermeninin bu çatışmalarda yaşamını yitirdiğini öne sürer,⁶⁰ ancak bu kaynak da öldürülmüş Müslümanların sayısından söz etmez.

Osmanlı Hükümeti 1895 yılında, Ermeni kayıplarının sayısını 8717

olarak hesaplamıştı; buna Agaşe'nin Zeytun bölgesinde saptamış olduğu 1250 kayıp da eklenirse bu rakam yaklaşık 10 bine varır. Van bölgesinde çıkan çeşitli isyanlarda ölen Ermenilerin sayısı 1715, Osmanlı başkentinde çıkan birtakım olaylarda telef olan Ermenilerin sayısı ise 2 bin olarak hesaplanıyordu. Bu da toplam rakamı 13,682'ye çıkarır.⁶¹ Gerçekçi bir tahmin, bu olaylarda yaşamlarını yitirmiş Ermenilerin sayısını 10-20 bin olarak gösterir. Yine bu olaylar sırasında çoğu Kafkaslar'a gitmek üzere 30 bin Ermeni ülkeden kaçmıştı. Bu rakamlar 400 bin Ermeninin katliama uğradığı, 100 bin kişinin de göç ettiği iddialarından çok uzaktır. Öte yandan bu olaylarda Ermeniler tarafından öldürülmüş olan veya onların taşkınlıklarına kurban gitmiş Müslümanların sayısını saptamak olanaksızdır, zira Osmanlı yetkilileri ayrıntılı istatistik toplamak alışkanlığında değillerdi. Ayrıca Ermeni teröristler tarafından Müslümanlara karşı işlenmiş korkunç cinayetleri açıklayarak Müslüman halkı kışkırtmaktan da kaçınıyorlardı. Ancak 1894-96 yılları boyunca 5 binle 10 bin arasında, çoğu masum ve kendi halinde olan Müslümanın Ermeni terörüne kurban gitmiş olduğu tahmin edilmektedir.⁶²

Yeni Olaylar

19 Mart 1895'te, Tokat'ta bir Ermeni ve iki Türk bekçi arasında bir halı yüzünden çıkan önemsiz bir tartışma, Türk-Ermeni çatışması haline dönüşmüş ve iki taraftan birçok kişinin ölümüyle sonuçlanmıştı.⁶³ Başka bölgelerde de çıkan çeşitli karışıklıklar nedeniyle birçok Ermeni tutuklanarak hapse atılmıştı.⁶⁴ 1895 yılı yazında bazı Ermeni çeteleri Kafkaslar'dan, özellikle de Van sınırından içeriye geçmeye çalışmış, ancak birçoğunun önü kesilerek bir kısmı da geri püskürtülmüş veya bozguna uğratılmıştı. Aynı zamanda Halep ili, Ermeni asilerin faaliyet bölgesi haline gelmiş, Osmanlı yetkililer de olayları yatıştırmak için burada harekete geçmişti. Mayıs ayı sonunda, İskenderun ile Lazkiye arasında seyretmekte olan ve çok sayıda silah taşıyan bir gemi ele geçirilmişti.

1894 yılından beri, Hınçak liderlerinden Agaşe civar köylerde Ermenileri kışkırtarak isyan hazırlıkları yapıyordu. 1895 yılı Şubat ve Mart aylarında bu köylerde yaşayan Ermeniler isyan komitelerine katılmaya zorlanmışlardı. Agaşe'nin her söylediği Tanrı'nın sözüymüş gibi algılanıyordu; bu asi Ermeni lideri onlara, Amerika'da binlerce

Ermeninin toplanarak askeri eğitime tabii tutulduklarını, bol miktarda silah ve mühimmatın yolda olduğunu, İngiliz ve Amerikan hükümetlerinin Ermenileri kurtarmak için müdahale etmek üzere olduklarını söylüyor, onları bu yanıltıcı ve tehlikeli iddialarla besliyordu. Bu sırada büyük miktarda para toplanmıştı ve Musa Dağı köylerinde genç Ermeniler heyecan içinde talim yapıyorlardı.

Mayısta, kimisi Amerika'dan gelmiş 17 kişilik bir Ermeni çetesi Süveydiye sahillerine çıkmış, bundan birkaç gün sonra ise bu sahilde silah yüklü bir gemi ele geçirilmiş ama silah taşıyan üç gemi sıyrılıp kaçmayı başarmıştı. Bu açıkça şunu gösteriyordu; gönülsüz de olsa bu köylüler, Süveydiye sahillerinde çalışma yürüten azınlık bazı yabancı unsurlar tarafından isyan hareketlerine katılmaya zorlanıyorlardı. Kararsızlık içinde bocalamakta olan köylülerin birçoğu dışardan gelen yabancı asilerin etkisiyle onlara katılmıştı; Süveydiye'deki Rumlar da onları izleyerek bu harekete katılmışlardı. Köylülerin anlattığına göre Hınçak Partisi'nin Antakya, Halep, Antep, Maraş, Urfa, Haçin ve Zeytun'da üyeleri vardı; 17 kişilik çete de karaya çıkınca bunların üç tanesi hemen iç bölgelere gönderilmişti. Köylülere, Haçin, Antep ve Zeytun bölgesinden 4000 kişilik bir Ermeni grubunun gelmekte olduğu söylenmişti.⁶⁵ Osmanlı yetkililer, Ermenilerin bu bölgede isyan hazırlıkları içinde olduklarını biliyordu, mayıs sonlarında haziran ayında olmak üzere iki kez Süveydiye bölgesine asker gönderilmişti,⁶⁶ ancak isyan hazırlıklarına engel olunamamıştı.

Asiler Süveydiye'ye Kıbrıs'tan da silah taşıyorlardı. Bu konuda, Ermeni ihtilalci topluluğu üyelerinden bilgi sağlamış, Amerika'nın Antep misyonundan bir Amerikalı da bunu doğrulamıştı. Misyoner bu bilgiyi İngiliz Konsolos Yardımcısı Barnham'a aktarmış, o da durumu Kıbrıs Yüksek Komiseri Walter J. Sendall'a duyurmuştu.⁶⁷ Kıbrıs'ın Larnaka limanı gümrük sorumlusuna göre, 1894 yılı Nisan ayında, limana iki kasa silah indirilmişti. Şam'dan gelen bir kişi buradaki bir tüccarı, silahları gümrükten teslim alarak azar azar Türkiye'ye kaçırarak için ikna etmeye çalışmış ama başarılı olamamıştı, zira tüccar bu işe bulaşmak istemiyordu. Silahlar Belçika'nın Antwerp limanından getirilmişti.⁶⁸ Bu arada Ermeni ihtilalcileri silahlarıyla birlikte gizlice ülkeye girmeye devam ediyordu.⁶⁹

Mayıs ayında Anadolu'nun içinde bulunduğu bu çok ciddi durum nedeniyle İngilizler Rus Hükümeti'yle bir görüşme girişiminde bulun-

dular. Rusya'daki İngiliz Büyükelçisi Lascelles, 'Ermenistan' konusunu açar açmaz, Rus Dışişleri Bakanı Prens Lobanov, İçişleri Bakanlığı'ndan almış olduğu bilgi ışığında Rusya'daki Ermenilerin büyük bir heyecan içinde olduklarını, silah satın aldıklarını, Londra ve diğer kentlerdeki Ermeni komiteleriyle yazıştıklarını; kapsamlı bir merkez komitesi kurmak ve Türkiye'nin her yanına dağılmış küçük komitelerle eylemlere geçmek ve genel bir isyan hazırlamak niyetinde olduklarını açıkladı. Lobanov, Rus vatandaşlarının komşu bir ülkede isyan çıkarma çabalarına engel olmak amacıyla, Rus yetkililerinin önlem almak zorunda kaldığını; bu soruna, gerektiğinden daha fazla bir politik önem vermeyi düşünmediğini, ancak 'Ermeni illerinde' yapılmakta olan canavarlıkları anlatan raporlara önem vermemenin olanaksız olduğunu vurguladı.⁷⁰

Türkiye'nin Anadolu illerinde yapılacak yeni bir reform planı arifesinde, patlamaya hazır Anadolu'nun içinde bulunduğu durum buydu.

Yeni Bir Reform Planı

Sasun soruşturmaları sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni reformlara gereksinimi olduğu açıkça ortaya çıkmıştı, ancak reform yapılmasını isteyen Büyük Güçler arasında bu konuda amaç ve yöntem birliği yoktu. Her biri kendi çıkarları doğrultusunda hareket ediyordu. Bu devletlerden üçü, Almanya, Avusturya ve İtalya bu konuya artık ilgi göstermiyordu. Rusya ılımlı bir tutum izliyor ama Osmanlı Hükümeti'ne verilecek geniş kapsamlı herhangi bir güvenceye veya onu zorlamaya sıcak bakmıyor; Fransa, Rusya ile olan ittifakını zayıflatacak veya Osmanlı İmparatorluğu içindeki yatırımlarını tehlikeye sokacak herhangi bir girişimi desteklemiyordu. Harekete geçmeye hazır tek devlet İngiltere'ydi. Yine de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın büyükelçileri tarafından 1895 yılı Nisan ayında hazırlanmış yeni bir reform planı 11 Mayıs'ta, Sasun Komisyonu soruşturmaları henüz sona ermeden padişaha sunulmuştu.⁷¹ Bu reform planı gereğince müdürden valiye kadar her kademeye 'adil ve makul' yöneticiler atanacak, bunlar yönetecekleri toplumların tümünü temsil edecek ve atamalarda din ayrılığı güdül-meyecekti. Ayrıca karma bir jandarma gücü kurulacak, Müslüman olmayanların da bu güce katılması sağlanacaktı. Müslüman aşiretler denetim altına alınacak ve adalet sistemi yeniden düzenlenecekti.⁷²

Oldukça ılımlı görünen bu plan, büyük olasılıkla Fransız ve Rus büyükelçileri tarafından ve İngiliz meslektaşlarının önerdiği daha kapsamlı değişiklikleri frenlemek amacıyla kaleme alınmıştı.⁷³ İngiliz Hükümeti sonuçtan memnun değildi, ancak Rusya'nın itirazları nedeniyle, daha kapsamlı koşullar sağlamayı başaramamıştı. Rusya Dışişleri Bakanı Prens Lobanov Rostovski, bizzat Büyük Güçler'in bütün Anadolu'da yönetimi reforma tabi tutmaması durumunda, Ermenileri memnun edecek bir düzenlemenin olası olmadığını ileri sürüyordu. Aynı bakan altı doğu ilinin 'Ermenistan' kapsamına alınmasına karşı çıkmıştı, zira Osmanlı Ermenileri için öngörülen herhangi bir iyileşmenin, Rusya Ermenilerini de yüreklendirerek, aynı hakları istemesine yol açmasından kaygılanıyordu. Kısa bir süre sonra, padişahın Batılı güçlerin bu önerilerini kabul etmemesi nedeniyle, İngiliz Büyükelçisi güç kullanmaktan söz etmeye başlamış, ancak Lobanov hükümetinin bu denli bir zorlamaya katılmayacağını belirtmişti. Ayrıca Londra ve diğer bölgelerdeki Ermeni komitelerinin Anadolu'da olağanüstü ayrıcalıklarla donatılmış bir Ermeni bölgesi kurmayı amaçladıklarını ve bunun da daha sonra bir Ermeni krallığının çekirdeğini oluşturacağını, ancak Rusya'nın bunu kesinlikle kabul edemeyeceğini belirtmişti.⁷⁴ Rusya'nın bu politikası, Gulhek'te İngiliz Büyükelçisi Sir M. Durand'la görüşmüş İran Başbakanı tarafından da doğrulanmıştı. Başbakan, Rus Hükümeti'nin Doğu Anadolu'da reform yapılması konusunda İngiliz Hükümeti'ne daha çok destek vermekten yana olmadığına, çünkü İngiliz Hükümeti'nin amacının İran ve Rusya'da yaşayan Ermeniler arasında saygınlık kazanarak Kafkas illerinde karışıklık çıkarmak olduğuna inandığını söylemişti.⁷⁵

Padişah Abdülhamit de, Osmanlı egemenliğine ters düştüğüne inandığı bu reform planından mutlu değildi;⁷⁶ çünkü bu plan, padişahın Halife olarak imajını zedeleyecekti. Dolayısıyla büyükelçiler, reformların uygulanması ve başarıya ulaşmasını sağlayacak denetim usullerinin saptanması konusunda, padişahla haftalar süren tartışma yapmışlardı. Kabinenin değiştirileceğine dair söylentiler vardı. Gerçekten de sarayda askeri kanada yakın Sadrazam Cevat Paşa, önerilmiş bu reformların tamamen reddedilmesinden yanaydı. Daha önce de sadrazamlık yapmış Kamil ve Sait paşalar reformdan yanaydılar; Kamil Paşa sadrazamlık makamına, Sait Paşa ise Dahiliye Nezareti'ne aday görünüyorlardı. Meşrutiyetçi ve İngiliz siyasetine yakınlığıyla bilinen İsmail

Kemal ise Hariciye Nazırlığı'na getirilecekti. Reformlara karşı çıkanların, ulema kesiminden ve Müslüman aşiretlerinden geldikleri ve sarayda birçok etkili uzantıları olduğu söyleniyordu.

Padişah bu gelişmelerden hayli korkmuştu; askerler Yıldız Sarayı'na taşınmış, ve gizli polise geniş ölçüde araştırma yapmak için emir verilmişti. Padişahın reformları uygulayacağına ve nazırları değiştireceğine hâlâ inanmakta olan halk bu hazırlıklardan habersizdi. Haziran başlarında, Osmanlı Hariciye Nazırı, İngiliz Büyükelçiliği'nden Adam Block'a, sadrazamın büyük olasılıkla değiştirileceğini bildirmişti. Üç gün sonra Kamil ve Sait paşalarla görüşen Adam Block'a, Kamil Paşa bu konu hakkında kendisine danışılmış olduğunu söylemekle yetindi; İngiliz Hükümeti'nin amacının, ülke çıkarlarından yana olmasına rağmen bir anlaşmaya varılamamış olması üzüntü vericiydi. Sonunda plan reddedilmiş, Kamil Paşa bu konuda padişahı ve nazırlarını suçlamıştı.⁷⁷

Bu arada Abdülhamit'e karşı muhalefet gittikçe artıyordu. Müslüman devlet yetkilileri, subaylar ve zengin tüccarlar, padişah başta kaldığı sürece Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunda herhangi bir iyileşme umudu olmadığına inanıyor; genelde padişahın azledilmesini milli bir gereksinim olarak görüyorlardı. İngiliz savaş gemilerinin yardımıyla padişahı sessizce devirmenin ve hükümeti anayasal bir hükümdarın yönetiminde, sorumlu nazırların eline bırakmanın mümkün olduğu kanısındaydılar. Abdülhamit'in en zayıf tarafının korkaklık ve hırs olduğu varsayımıyla her şeyi kaybetmektense, en küçük bir şiddet gösterisi karşısında boyun eğerek sağlamış olduğu zenginlikle özel yaşamına devam edeceğine inanılıyordu. Konsolos Longworth'a göre böyle bir gelişme, padişahın ölüm müjdesi verilmişçesine ülkenin her yanında sevinçle kutlanacaktı.⁷⁸

İngiltere'de kamuoyu heyecanlanmaya başlamıştı. Liberal Parti'nin politikası, kendi parti üyeleri tarafından bile sert eleştirilere hedef oluyordu. İngiltere'nin Rusya ve Fransa ile birlik kurması büyük rahatsızlık yaratıyordu, çünkü Rusya'nın baskı politikasına karşı çıktığı biliniyordu, ancak baskı olmadan da hiçbir şey başılamazdı. *Saturday Review* dergisinin bir sayısında 'Atrocitarians' (gaddar) olarak nitelendirilen kişiler, bağımsız olarak hareket edilmesinden yanaydılar ve İngiltere'nin bu konuda bir insanlık borcu olduğunu, ne pahasına olursa olsun bu borcu ödemesi gerektiğini öne sürüyorlardı. İngiliz- Rus it-

tifakını bozmak hevesinde olan Almanya Dışişleri Bakan Vekili Baron von Marschall, Roseberry'yi etkileyerek, İngiliz donanmasını Beşike Körfezi'ne göndermek suretiyle, Babıâli'yi reformları uygulamaya zorlamasını önermişti. Haziran ayında Roseberry ile Kimberley'in, padişaha baskı yapmak amacıyla İngiliz donanmasını Çanakkale'ye göndermeye hazır olduklarını gösteren kimi kanıtlar vardı. Ancak bu hareket, karşı görüşteki Maliye Bakanı Sir William Harcourt tarafından önlenmişti.⁷⁹

Bu sırada hem Türkiye, hem de İngiltere'deki siyaseti etkileyen önemli değişiklikler olmuştu. İstanbul'da, 6 Haziran'da Sait Paşa sadrazamlığa getirilmiş; bu gelişme Müslüman ve Hristiyanlar arasında, uygulanması beklenen reformlar konusunda heyecan yaratmıştı. Londra'da ise, 21 Haziran'da Liberal Parti Hükümeti'nin Avam Kamarası'nda yenilgiye uğratılmasından dört gün sonra Lord Salisbury Başbakan ve Dışişleri Bakanı olarak yeniden başa geçmişti. Kişisel olarak Salisbury Türklere güvenmiyor ve reform yapabileceklerine inanmıyordu. Salisbury, Osmanlı İmparatorluğu'nun artık kurtarılamayacak bir evreye geldiğine, yakın bir gelecekte çökeceğine inanıyor, dolayısıyla Osmanlı sorununun diğer güçlerle birlikte yapılacak düzenlemelerle dostça çözümlenmesini yeğliyordu.

Rusya, İngiliz siyasetinden kuşku duyduğuna ve padişaha baskı kullanmaktan yana olmadığına göre, Salisbury Rusya'ya Boğazlar'la İstanbul'u ele geçirme fırsatını vermek ve Fransa'yla işbirliği yapmak kararına vardı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu savaş olmadan bölünecekse, bu ilgili bütün güçler arasında yapılacak genel bir anlaşmayla mümkün olabilirdi; dolayısıyla, Üçlü İttifak da bu plana dahil edilmeliydi. Salisbury, büyük bir darbe olacağını, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanacağını sanıyordu; Türklere belki sadece Orta Anadolu bırakılacaktı, Ruslar'a ezelden beri talep ettiği Boğazlar ve İstanbul verilecek, Avusturya'ya Batı Balkanlar'da dilediğini yapma izni verilecekti. İtalya, Tripoli (Trablus) ya da Fas'la tazmin edilecek, Fransa, Fas ya da Suriye verilerek memnun edilecek, İngiltere ise hem Mısır'a hem de Mezopotamya'ya (Irak) sahip olacaktı.⁸⁰

Salisbury bu planlarla Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlarken, Abdülhamit, Londra'da başa gelen Muhafazakar Parti yönetiminin daha önceki Liberal Parti yönetiminden daha az inatçı olacağını umuyordu. Hatta Sait Paşa 27 Haziran'da Adam Block'a, sarayın, İngiliz

Muhafazakâr Kabinesi'nin 'Ermeni sorunu'nundan vazgeçeceği izleniminde olduğunu bildirmişti. Sadrazam bu yanlış izlenimi ortadan kaldırmak için elinden geleni yapmıştı, çünkü Londra'daki muhafazakâr yönetimin, halefinin politikasını sürdürüleceğine inanıyordu ve padişaha, başka sorunlar çıkmadan önce 'Ermeni sorunu'nu çözülmesini önermişti. Sadrazam'a göre tüm imparatorluk yönetimi oldukça zayıftı ve sadece Makedonya'da değil, Bulgaristan sınırları boyunca da güçlüklerle karşılaşılıyordu. Ancak Sait Paşa bu çabalarından dolayı büyük bir muhalefetle karşılaşmıştı ve paşa gittikçe dayanılmaz bir hal alan bu durumdan yorulmaya başlamıştı. Hükümetten istediği tam yetki reddedilmişti. Bakanlıkta birçok meslektaşıyla kavgalıydı ve çoğu kez padişahın yönergelerini yerine getirmekten kaçınmıştı. Sait Paşa, Adam Block aracılığıyla, İngiliz Hükümeti'nin gerekirse kendisine yardım etme imkânı olup olmadığını sorması üzerine, Lord Stratford da Reşit Paşa'ya, savaş gemilerinin sadrazamın evinin önüne demir atmasını önermiş⁸¹ ama yardım konusunda onu pek fazla yüreklendirmemişti.

Bu arada Fransa yönetimi de 'Ermeni sorunu'nun ivedilikle çözülmesi doğrultusunda harekete geçmişti. Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux, Makedonya'daki nahoş durumdan dolayı 'Ermeni sorunu'nun bir an önce çözülmesi gerektiğini öne sürüyordu. Ona göre Babiâli, güçlü ve kararlı bir ihtara boyun eğecekti. Salisbury, Fransa'nın bu görüşlerini öğrenince, Büyükelçi Currie'ye Fransız meslektaşlarıyla işbirliği yapmasını önerdi⁸² ve 3 Temmuz'da görüşmüş olduğu Türkiye Büyükelçisi'ni uyararak, Türk Hükümeti'nin 'Ermeni illerinde' reformları uygulamaya koyması gerektiğini vurguladı. Ayrıca büyükelçiye, İngiliz Hükümeti'nin bu illerde süregelen suistimal ve düzensizliklere son vermek istediğini ama bunu yaparken padişahın egemenlik yetkisini zedelemek istemediğini belirtti.⁸³ Salisbury, 7 Temmuz'da, eski dostu ve çok güvendiği Alman Büyükelçisi Kont Hatzfeldt'le görüşürken ona, padişaha baskı yapmak konusunda işbirliği sağlamak için, Rusya'ya geniş kapsamlı ödünler vermek gerekeceğini ima etti.⁸⁴

Ertesi gün Salisbury, Türkiye Büyükelçisi'ne açık seçik bir dille, Osmanlı İmparatorluğu'nun 'tehlikeli bir durumda' olduğunu, gittikçe gelişen genel inancın, reformlar konusunda hiçbir umut kalmadığını ve tek çıkar yolun bu işi bitirmek, yani Osmanlı devletini ortadan kaldırmak yönünde olduğunu söyledi. Salisbury bu uyarıları Lordlar Kamarası'nda da yineleyerek, reformlar uygulanması gerektiğini, aksi

takdirde Osmanlı İmparatorluğu'nu felaketten ne bir anlaşmanın, ne de dostluğun kurtaracağını vurguladı.⁸⁵

Büyük olasılıkla Salisbury'nin bu uyarısına yanıt olarak, padişah 18 Temmuz'da kendi reform planını açıkladı ve 'mevcut yasa ve nizamla ters düşmeyen reformları' yürürlüğe koydu.⁸⁶ St. Petersburg'taki eski Osmanlı Büyükelçisi Şakir Paşa, 'Doğu Anadolu illerinin bazı bölgelerine müfettiş' olarak atanmış, reformları denetleme görevi içeren bu atama, padişahın yeni bir duyurusuyla kesinleşmişti. Ancak, sadrazam daha reformların ayrıntılarını açıklama aşamasındayken, Salisbury gizli gizli, Osmanlı İmparatorluğu'nun cenaze töreni hazırlamaktaydı.

Salisbury'nin kafasında oluşan sabit fikir şuydu: 'Ermeni sorunu' geçici olarak çözümlense bile, Osmanlı İmparatorluğu artık varlığını sürdüremeyecek kadar 'çürümüş'tü.⁸⁷

İşte bu düşünce çizgisi içindedir ki, İngiltere Başbakanı, 15 Ağustos'ta, Lordlar Kamarası'nda, taht adına yapmış olduğu konuşmada oldukça sert bir dille şunları söylemişti: "Eğer nesilden nesile hâlâ Türk imparatorluğunun çeşitli bölgelerinden sefalet çılgınlıkları gelmeye devam ediyorsa, eminim ki padişah Avrupa'nın kendisine yaptığı bu çağrılardan sonunda rahatsız olacağını görmezlikten gelemez ve imparatorluğa atfedilmiş sahte güç ona yardımcı olamayacaktır..." Bu sözler Ermenileri ve dostlarını oldukça sevindirmişti⁸⁸ ama kuşkusuz padişah hiç memnun olmamıştı. Gerçi Abdülhamit, Rusya'nın tutumu hakkında bilgi sahibi olduğu için hayli yankı bulan bu uyarıyı pek ciddiye almıyordu.

Bu arada İstanbul'da sıkıntılı müzakereler devam ediyordu. 23 Ağustos'ta Osmanlı Kabinesi, değiştirilmiş reform planını kabul etmeye ve bunun bir suretini büyükelçilere yazılı olarak iletmeye karar vermiş ama padişah bu konuda büyükelçilere sözlü olarak bilgi verilmesini emretmişti. Bu olay İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin protestosuna neden oldu.⁸⁹ Rus Büyükelçisi Nelidov da padişahın reformları uygulayacağına inanmıyordu. 10 Eylül'de Nelidov yeni Ermeni Patriği İzmirliyan'la bir görüşme yaparak içinde bulundukları durumda gerçek reformlar yapılmasının söz konusu olamayacağını söylemiş, daha ilerde çıkacak başka fırsatlardan yararlanma yoluna gidilmesini önermişti. O sırada Ermeniler için yapılacak en iyi şey, Müslümanlarla aralarındaki sürtüşme ve kinin yatıştırılmasıydı. O güne kadar patriğe,

kendisinin ve yönetiminin Ermeniler için elinden gelen her şeyi yapmaya hazır olduğunu söyleyen Rus Büyükelçisi ve hükümeti tutum değiştiriyordu.⁹⁰

'Ermeni sorunu' konusundaki bu tartışmalar, 1895 yılı yazında Anadolu'nun birçok yerinde kaydedilmiş bazı ciddi olaylarla aynı zamana rastlamıştı. Sasun olayları, her iki toplum arasında kurulmuş o hassas anlayış ve hoşgörü dengesini bozmuştu. Türk-Ermeni ilişkileri artık dayanılmaz bir hale gelmişti. Bir taraftan Türkler, Ermenilerin taleplerine, gerekirse şiddetle karşı koymaya hazırlanırken, Ermeniler isyan hazırlıkları yapıyorlardı. Currie, 18 Temmuz'da Salisbury'ye gönderdiği telgrafta, reformların uygulanmasından umudu kesmiş Ermeni ihtilalci komitelerinin 'yeni katliamlar' yapılmasını yol açmak amacıyla birçok bölgede isyan hazırlıkları yaptıkları duyumunu aldığını bildiriyordu. Amasya'da Ermeni komitelerine katılmayı reddeden Ermeni eşrafından 16 kişi, komite tarafından ölüme mahkûm edilmişti. Bunlardan biri olan Garabet Kuyumcuyan, 1 Temmuz'da kiliseye giderken iki Ermeni tarafından öldürülmüştü.⁹¹ 12 Temmuz'da Merzifon'daki Türk okulu ateşe verilmiş, yangın Türk bekçinin oğlunun ölümüne neden olmuştu. Olayın ertesi günü Müslümanlar camide toplanarak Hristiyanları cezalandırmayı tartışmışlardı. Durum çok tehlikeli bir boyuta varmıştı. Amasya'da da Ermenilerin başlattığı sanılan büyük bir yangın çıkmış, çoğu Müslümanlara ait birçok ev, dükkân ve diğer binalarla birlikte bir cami yanmıştı.⁹²

Olaylar bunlarla da sınırlı kalmamıştı. Türklerle Ermeniler arasındaki kin ve nefret arttıkça, ülkenin her bir yanından olaylar çıktığı haberleri geliyordu. İlginçtir ki, bu olaylar bomba atmak, cinayet işlemek ve benzeri ağır suçlar işleyenler dışında, siyasi nedenlerden ötürü mahkûm edilmiş ama sonra sadakat yemini veren Ermenilerin serbest bırakıldığı zamana rastlamıştı.⁹³ Ancak bu af artık etkili değildi, zira Ermeniler isyan hareketlerini sürdürüyor, Halep ilinde, Erzincan ve Harput'ta olay çıkarıyorlardı.⁹⁴ Harput'ta ihtilal komiteleri kurmuş kimi Hınçaklar, Ermenileri şiddet kullanmaya azmettiriyorlardı. Siyasi suçlular affedildiğinden beri daha da cüretkâr olmuş ve 'cılığın gösteriler' yapmaya başlamışlardı. Büyükelçi Currie bu durumu Salisbury'ye bildirirken, Hınçak topluluğuna ait birçok Ermeni ajitatörün, Ermeni halkını 'nifak yaratmaya ve şiddet kullanmaya' zorladığını anlatıyordu.⁹⁵

Parti, ayrıca zengin Ermenilerden zorla 'para yardımı' almaya devam ediyordu. Sivas Ermeni Piskoposu bile canını kurtarmak için onlara para yardımı yapmak zorunda kalmış ve sonra da patriğe istifasını sunmuştu. Kimi Ermeniler 'sukûnet ve rahat'ın artık geçmişte kaldığını söylemekten çekinmiyordu.⁹⁶ Bu Ermeni ayaklanması karşısında Müslümanlar da boş durmuyordu. Muş'ta gizli bir Müslüman derneği kurulmuş ve Hristiyanlar lehinde reform yapılmasına şiddetle karşı çıkılacağını açıklamıştı. Bitlis'te de buna benzer bir dernek kurulmuştu ama İngiliz Konsolosu Graves'e göre, Erzurum'da bu tür tehditler çoğu kez Müslüman kentliler arasındaki 'kötü karakterli' kişiler tarafından yapılmıştı ve onları sadece aşağı sınıf kişiler ve kimi şeyhler destekliyordu.⁹⁷

Babîali Gösterisi

30 Eylül'de Osmanlı başkentinde Babîali gösterileri olarak adlandırılan geniş kapsamlı ve şiddet içeren olaylar yaşandı. Bu gösteri Hınçak İhtilalci Partisi tarafından uzun ve titiz planlamalar sonucu düzenlenmişti. Partinin liderlerinden Garo Sahakyan, olaydan sonra kendisinin ve arkadaşlarının hem Londra'dan hem de İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği'nden destek gördüklerini iddia etmişti; ancak, gösteriyi planlayanlar hazırlıklarını Galata'daki 'Union Insurance Company' adlı bir İngiliz firması bürosunda yapmışlarsa da bunu kanıtlayacak somut bir belge yoktu.⁹⁸ Gösteriden iki gün önce Hınçaklar, bütün büyükelçiliklere gönderdikleri mektupta Ermenilerin, reformların yürürlüğe girmesini amaçlayan, barışçı bir gösteri hazırlamış olduğunu bildirmiş, gösteriyi engellemek için polisin ve askerın müdahalesi durumunda ortaya çıkacak 'üzücü sonuçlar'dan sorumlu olmayacaklarını önceden açıklamışlardı.⁹⁹ Ancak gerçek tam olarak bu mektuba yansıtılmamıştı. Komitenin bazı üyeleri gösterinin barışçı bir şekilde yapılmasından yana değildi. Bu tür bir gösteri yapılacağı haberini alan Patrik İzmirliyan, Garo'ya bunun gerçek olup olmadığını sormuş ve barışçı bir gösteri olmasını önermişti. Garo da sakın bir gösteri yapılmasından yanaydı ama bazı Hınçaklılar bu görüşe karşı çıkıyorlardı.¹⁰⁰

O talihsiz günde göstericilerin birçoğu silah ve bıçak taşıyordu, bu da şiddet kullanılmasından yana olanların baskın çıktığının bir işaretiydi; gösteri sırasında meydana gelen olaylar, katılanlardan birçoğu-

nun bu saldırganlardan yana olduklarını gösteriyordu.¹⁰¹ Anlaşılan yerel liderler yandaşlarının bu 'barışçı gösteri'ye bir hayli silahlanmış olarak katılmaları için hazırlık yapmışlardı. Amaçlarının kan dökülmesini sağlamak olduğu açıktı.¹⁰² Bu gerçeği Currie de doğrulamış, yazdığı raporda Hınçaklıların amacının karışıklık çıkararak kan dökülmesine yol açmak ve Avrupa güçlerini, Ermenileri korumak için müdahaleye zorlamak olduğunu, 3000 Ermeninin gösteriden bir gün önce 27 Eylül'de, çeşitli Ermeni kiliselerinde ölmeye hazır olduklarına dair and içmiş olduklarını yazmıştı.¹⁰³

Gösteri günü, başkentte sıkı güvenlik önlemleri alınmıştı; polis bütün güçleriyle sokakları tutmuş ve tüm Babiâli, süvari birlikleri tarafından kuşatılmıştı. Öğleye doğru Patrikhane yakınlarındaki Kumkapı bölgesinde, esas olarak genç 2000 kadar Ermeni toplanmıştı. Kentin öteki semtlerinde de Ermeniler kalabalık gruplar oluşturmuşlardı. Gösterinin amacı Hınçakların 'protesto-talepler' olarak adlandırdıkları bir dilekçeyi sunmaktı. Bu dilekçenin birer örneği büyükelçiliklere de dağıtılmıştı. Dilekçede bir takım protestolar dile getiriliyordu. Bunlar; 'Ermenilerin sistemli biçimde zulme tabii tutulmaları' 'ülkenin içinde bulunduğu sıkı yönetim', kitlesel ve siyasi tutuklamalar, 'gaddarca işkenceler', Müslüman aşiretlerin ve Türk düzenli askerlerinin davranışları, 'adaletsizce vergi toplanması ve Sasun olayları' gibi bir dizi şikâyetlerdi. Göstericiler, padişah'tan ve Avrupa'dan, can ve mal güvenliği, inanç ve basın özgürlüğü, toplu gösteri özgürlüğü ve eşitlik sağlayan 'yasal haklar', tutuklamaların derhal mahkeme kararıyla sonuçlandırılması ve Ermenilere silah taşıma hakkı verilmesi talebinde bulunuyorlardı. Ayrıca, doğu illerindeki idari bölgelerin sayısının azaltılmasını ve bu şekilde Ermeni toplumunun etnik bir coğrafya yapısı içinde homojen bölgeler oluşturabilmesini ve bir Avrupalı'nın atanacağı genel valilik makamı oluşturulmasını talep ediyorlardı. Bu genel vali, bölgeyi, tüm halkın katılacağı seçimle saptanacak yerel kurulun yardımıyla, padişah adına yönetmeliydi. Ermeni halkının nüfusun önemli bir kısmını oluşturduğunu iddia ettikleri Adana ve Halep illerinde özel reformlar uygulanmasını istiyorlardı. Ayrıca polis ve jandarmanın örgütlenmesi, vergilerin azaltılarak reforma tabii tutulması, Müslüman aşiret sisteminin kaldırılması, düzensiz Hamidiye Alayları'nın dağıtılması, ülke gelirlerinin yerel bölgeler için harcanması ve siyasi nedenlerden ötürü tutuklu veya sürgünde bulunan bütün Ermeniler için genel af ilan edil-

mesini talep ediyorlardı. Sait Paşa, kabine kararıyla Ermenilerin kendi kiliselerinde toplanmalarına izin vermişti ama Babiâli'ye yürümelerine izin vermemiş, dilekçenin kendisine bir delegasyon tarafından verilmesini istemiş, ancak Ermeniler bu öneriyi reddetmişlerdi.¹⁰⁴

Kumkapı'da Patrik İzmirliyan kalabalığa şiddete başvurmaktan kaçınmalarını ve Büyük Güçler'in çabalarına güvenmelerini önermiş, ama önerisi olumlu karşılanmamıştı. Genç bir Ermeni ayağa fırlayarak, 'Yeterince bekledik!' diye bağırarak ve patriğin üzerine doğru yürümüş, bunun üzerine patrik Patrikhane'deki dairesine çekilmişti. Tam bu sırada, kalabalığın arasında bulunan Sasunlu bir kişinin, 'Ya özgürlük ya ölüm!' diye bağırmasıyla birlikte, kalabalık bu sloganı tekrarlayarak Babiâli'ye doğru yürümeye başlamış¹⁰⁵ ama Binbaşı Server Bey'in emrindeki polis gücü tarafından durdurulmuştu.

Binbaşı önce kalabalığa durmalarını, sonra da dağılmalarını emretmiş, ancak Ermenilerin bunu reddederek yürümeyi sürdürmesi üzerine, liderlerin tutuklanması emrini verdi. Durumun daha kötüye gittiğini gören binbaşı, polisler halkı geri itmek için silahlarının dipçiklerini kullanmalarını emretti. Aynı anda iki atlı jandarma, Babiâli'ye sunulacak dilekçeyi taşıyan lideri yakalamıştı. Tam o sırada bir Ermeni öğrenci beline gizlemiş olduğu bir tabancayla Server Bey'e ateş ederek beynini parçaladı.

Bunun üzerine polis tüm gücüyle kalabalığa saldırdı. Çıkan çatışmada 15 jandarma ve 60 Ermeni yaşamını yitirdi, 100 kişi de yaralandı. Yaklaşık 500 Ermeni tutuklandı, geriye kalanlar yan sokaklara dalarak kaçtı. Ancak Ermeniler, toplantı yerinden kaçarken, çok sayıda softanın ve öğrenci kılığına girmiş kimi polis ajanlarının ortaya çıkarak, bulabildikleri Ermenileri ellerindeki sopalarla dövdüklerini; başkent'in ücra sokaklarında, toplantı yerinden uzakta, ayırım yapmadan Ermenilere gelişigüzel saldırdıklarını iddia ettiler. Ermeniler bu olaylar sırasında polisin ilgisiz kaldığını, hatta Müslümanlarla işbirliği içinde olduğunu öne sürdüler.¹⁰⁶

Türklerle göre ise, Ermeni komiteleri bu gösteriyi silahlarla Babiâli'ye saldırıp isyan çıkararak Avrupa'nın müdahalesini sağlamak amacıyla düzenlemişti. Emniyet Müdürü Hüsnü Bey, daha önceden Patrikhane'ye giderek durumun ciddiyetini patriğe anlatmıştı, ancak patrik, zaman darlığı, halkın çok öfkeli veya çaresiz olduğu gibi birçok bahaneler öne sürerek, gösteriyi önleyemeyeceğini veya önlemek

istemediğini göstermişti. Bu durumda bazı önlemler alınması gerekiyordu. Polis ve jandarmaya, güç kullanmaktan kaçınmaları, süvari birliklerine ise toplanan kalabalığı kan dökülmeden dağıtmaları emredilmişti.

1000'den fazla Ermeni kilisede toplanmıştı. Bazıları Patrikhane'ye girip konuşmalar yapmış, sonra da ellerinde silahlar ve kamalarla yürüyüşe geçmişlerdi. Kendilerine yapılmış uyarılara son ana kadar kulak asmamış ve silahla cevap vermişlerdi. Binbaşı Server Bey'i halkın önünde vahşice öldürmüş, sonra da önlerine çıkan Müslümanlara, Hristiyanlara ve polise ateş ederek birçok kişinin ölümüne, birçoğunun da yararlanmasına neden olmuşlardı.¹⁰⁷ Ermenilerin bu kıskırtıcı davranışları Bosna ve Bulgaristan'dan kaçarak Anadolu'ya göç etmiş evsiz ve işsiz halkın da bulunduğu başkentteki Müslümanları öfkelen-dirmişti. Gösteri yapanları denetlemeye çalışan bir Osmanlı polis yetkilisinin öldürülmüş olduğu haberi büyük bir kargaşa yaratmış, toplumlar arasında kırımlara neden olarak Ermeni asilerin savına yardımcı olmuştu.¹⁰⁸

Bu gelişmeleri izleyen günlerde İstanbul'un her yanında olaylar devam ediyor, Büyük Güçler'in büyükelçileri, Osmanlı Hükümeti'ne baskı yaparak olayların sona erdirilmesini sağlamaya çalışıyorlardı. Yabancı devletlerin bu baskıları, tahtını yitirmekten korkan Abdülhamit'i ürkütmüş, Sait Paşa'yı derhal sadrazamlıktan azlederek onun yerine İngiliz yandaşı Kamil Paşa'yı atamıştı.¹⁰⁹ İngiltere, Rusya ve Fransa'nın baskılarına Almanya, Avusturya ve İtalya'nın da desteği eklenince, padişah, Büyük Güçler'i yatıştırmak için, 17 Ekim'de yayımladığı bir fermanla bazı reformların uygulanmasını onaylamıştı. Sadrazam ve Hariciye Nazırı'nın arzuları doğrultusunda Reform Komisyonu'na 'iyi adamlar' seçilmesini ve nazırlardan oluşacak bir komitenin bu konuda öneriler hazırlamasını onaylamıştı.¹¹⁰ Bu gelişme Ermenileri memnun etmişti. İzmirliyan'ın sekreteri, patriğin teşekkürlerini sunmak üzere padişaha değil, büyükelçi Currie'ye gitti. Patrik, reform projesinin başarılı olması için elinden geleni yapacağına ve halkı isyan hareketlerinden uzak tutmaya çalışacağına söz verdi. İzmirliyan, elde edilen artıların Ermenilerin can ve mal güvenliğini güvence altına almaya yeterli olacağını umuyordu. İzmir'deki Ermeni toplumu da 'ulusal davaya yapmış olduğu büyük ve paha biçilmez yardımlar'dan dolayı Currie'ye şükran duyularını sundu.¹¹¹

‘Ermeni Sorunu’nun Sona Erdirilmesi

Sadrazamın buyruğuyla yayınlanmış, reformların ayrıntılarını veren *Emirname*’nin çıktığı gün 20 Ekim’di.¹¹² En önemli ayrıntılardan biri, gayrimüslimlerin de vali, mutasarrıf ve müdür yardımcısı gibi genellikle Müslüman unsurlar tarafından işgal edilen görevlere atanma hakkının tanınmasıydı.

Ancak bu görevlere atananlar hiçbir alanda halkın temsilcileri değillerdi; dolayısıyla Ermeniler onlara güvenmiyordu ve kısa zamanda onların da ‘evetçi’ olacaklarına inanıyorlardı. Ayrıca, Şakir Paşa başkanlığındaki geçici komisyonun yürütme yetkisi yoktu ve pek etkili değildi. Buna karşın Abdülhamit, yeni ilan edilen reform planı ışığında ‘Ermeni sorunu’nun çözümleneceğine inanıyor, İngiliz Hükümeti’nin memnun kalarak bu konuyu nihayet kapanmış sayacağını umuyordu.

Öte yandan İngiliz Büyükelçisi Currie, 29 Ocak’ta padişahla yaptığı görüşme sırasında, her şeyin reformları uygulama yöntemine bağlı olduğuna değinmiş; vali makamında ve denetim komisyonunda çalışmak üzere ‘iyi ve güvenilir’ insanlara gereksinim olduğunu söylemişti. Padişah bu konuda gerekenin yapılacağına ilişkin güvence vermiş; reformların büyük titizlikle uygulanacağını söyleyerek İngiliz Hükümeti’nin iyi niyet gösterisi olarak desteğini açıkça belirtmesini beklediğini vurgulamıştı,¹¹³ oysa Currie bu konuda hiçbir güvence vermemişti.

Yeni reform planının açıklanmış olması, Babiâli olayının yankılarını sona erdirememişti. Ermeni örgütleyicileri, Osmanlı başkenti ni teröre boğmuş bu olayın kesin bir başarı olduğuna inanıyorlardı. Hınçaklar, reform programının imzalanmasını padişahın terör olayları karşısında zor durumda kalmasına bağlıyor, yayımladıkları bir demeçte; ‘Partinin büyük başarısı’ndan söz ediyorlardı.¹¹⁴ Ama ne pahasına? İngiltere’ye karşı düşmanca tutumunu her fırsatta dile getirmekten çekinmeyen Polonya gazetesi *Warszawski Dnievnik*, 9 Ekim 1895 tarihli başyazısında olayı şöyle aksettiriyordu:

...Gerçi Rusya, Fransa ve İngiltere, ‘Ermeni sorunu’ konusunda birlikte hareket ediyorlar ama çıkarları aynı değildir. İngiltere’nin Ermenistan’da ne istediği yeterince açıktır, ancak bu çıkarlar Rusya’nın çı-

karlarına ters düşmekle kalmıyor, aynı zamanda bu çıkarlara tam olarak karşıttır... Umarız Padişah, İngiltere'nin bu hak iddialarının Babilî için doğurduğu tehlikenin farkına varır.

Londra'dan gelen kışkırtıcı unsurların 30 Eylül'de talep etmiş oldukları gibi, Ermenilere geniş kapsamlı siyasi özerklik vermek veya bağımsız bir Ermeni krallığı kurmak, İngiliz politikasının maşası olan bir avuç asi karşısında korkakça geri adım atmak demektir. Ermenistan'ın hiç kuşkusuz dahili reformlara gereksinimi vardır ama bu reformlar, padişahın egemenlik ilkelerine ters düşmemeli ve İngiltere'nin Ermenistan'ı kendi malı gibi görüp Rusya'ya karşı bir karakol olarak kullanmasına izin verilmemelidir. Oysa İngiltere'nin planı ve emelleri bu yöndedir.

Polonya yönetiminin resmi organı olan bu gazete, İngiltere'nin 'Ermeni sorunu'na bakışını Polonya halkına işte böyle anlatmıştı.¹¹⁵

Öte yandan Atina'daki hükümet yanlısı basın, İstanbul olayları hakkındaki yorumlarında, Ermenilerin heyecanının, yapay bir kışkırtma olduğunu öne sürüyor ve Osmanlı yetkililerin başkentte yaşayan Rum Hristiyanlara göstermiş olduğu dostluğa vurgu yapıyordu. Deliyannis adlı Yunanlı bir politikacının yandaşı tarafından yayımlanan *Peliyennisia* isimli gazete, Yunan Hükümeti'nin görevinin, bu asılsız raporlara kulaklarını tıkayarak olayları izlemek olduğunu öne sürüyordu. Gazeteye göre, Ermenilerin bu çabaları, Londra'dan gelen kışkırtmalara karşın başarısızlığa uğrayacaktı. Rusya'nın Asya'da ilerlemesini önlemek için bir Ermeni barikatı kurmayı ümit etmek çılgınlıktı; bu engel kurulmuş olsa bile, İngilizlerin hummalı ve aceleci çabalarıyla kurmuş oldukları saman yığınının farksız Bulgar barikatından daha zayıf olacaktı. Dolayısıyla reformlar, Türk yönetimi tarafından uygulanmaya konsa bile bunlar hayalden öteye gidemezdi. Gazeteye göre, İngiltere gerçekten samimiyse ve Ermenistan'ı kurmayı başarırsa, Ermenilerin kaderi yine de değişmeyecekti; Kıbrıslılar gibi sadece efendi değiştirecek, ama köle olarak kalacak ve hiçbir ilerleme kaydetmeyeceklerdi.¹¹⁶

Bu iki gazetenin yazılarında bir gerçek payı vardı; Ermeniler, bölgede üstünlük sağlama yarışında olan iki büyük gücün, yani İngiltere ve Rusya'nın ördüğü bir entrika ağı içine düşmüşlerdi. Bu güçler için, kendi bencil hedeflerine ulaşma yolunda masum Türklerin, Ermenilerin veya başkalarının eziyet çekmesi hiç de önemli değildi, çünkü onla-

rın ıstırapları Osmanlı İmparatorluğu'nu daha da zayıflatacak ve bu da Büyük Güçler'in Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesine yol açarak son hedef olan imparatorluğun parçalanması durumunda kendilerine büyük paylar sağlayacaktı.

Anadolu'da İç Savaşa Doğru

Reformları ilan edilmesinden sonra Avrupalı devlet adamları arasında bir süre bir rahatlama olmuştu. Padişah fermanı, Avrupa ülkelerinin ve özellikle, talepleri yerine getirilmiş olan İngiltere, Rusya ve Fransa'nın ortak çabalarını şimdilik sona erdirmiş görünüyordu. Ancak, kendisine karşı güç kullanılmayacağına inanan Abdülhamit, ortak talepleri yerine getirecek durumda değildi. Reformları ilan etmek başka, onları uygulayabilmek ise başka bir şeydi. Dolayısıyla, reformları uygulayabilmek için zamana gereksinim olduğunu görüşünde direniyor ve her şeyin üstünde, ülkenin barışa kavuşmasını beklemek zorunda olduğunu öne sürüyordu.¹¹⁷ Öte yandan, Ermeni ihtilalciler boş durmuyorlardı, İstanbul olaylarının öcünü almaya kararlıydılar ve bu öç Anadolu'nun her yanında etnik çatışmalar biçiminde gerçekleşecekti. Bu çatışmalar ani gelişmediği gibi yerel de değildi. Bazı yerlerde destek görmedikleri için hayal kırıklığına uğramış olan Ermeni isyancılar, faaliyetlerini Anadolu'nun sakin bölgelerine de taşıyarak; öfkenin ulaşmadığı bu barışçı yerlerde bütün ülkenin barış ve düzenini kökünden sarsmaya başlamışlardı.¹¹⁸

Babıâli arbedesinden önce Ermeniler provakasyonlara Erzurum'da başlamış, Hınçak ve Taşnak örgütlerine mensup ihtilalci unsurlar halkı şiddet yoluyla yıldırmaya çalışmışlardı.¹¹⁹ 2 Ekim günü Ermeni teröristler, Van'ın eski genel valisi Bahri Paşa'yı ve yerel komutan Ferik Hamdi Paşa'yı Trabzon'da yaralamış, bu olay Türkler ve Ermeniler arasında çatışmalara neden olmuş, her iki yandan birçok kişi can ve mallarını yitirmişlerdi. Ermeni yandaşı yazarlar bu olaylarda 600 Ermeni ve 20 Müslümanın hayatını kaybettiğini iddia ederler. Ancak, Türk kaynaklarına göre 182 Ermeni, 11 Türk öldürülmüş; 19 Ermeni, 26 Türk ve 2 Rum yaralanmıştı.¹²⁰

Trabzon olayları, Anadolu'da meydana gelecek olayların sadece başlangıcıydı. Her yandan, Türklerle Ermenilerin birbirlerini öldürdükleri haberleri geliyordu. Örneğin Akhisar, Erzincan (bir imam Ermeniler

tarafından öldürülmüştü), Bitlis, Gümüşhane, Maraş, Bayburt ve Urfa gibi kentlerde, Türklerle Ermeniler kıyasıya birbirlerine girmişlerdi. Ekim ayının sonuna doğru Anadolu'da bir iç savaşın patlamış olduğu kanısı hakimdi. Yabancı güçlerin müdahalesinden çekinen Türk yönetimi, ülkede hüküm süren karışıklıkları bastırmak için var gücüyle çabalıyordu, ancak elde ettikleri başarıdan sarhoş Ermeni ihtilalciler, Batılı güçlerin müdahalesini sağlamak amacıyla Anadolu'nun her yerinde olay çıkarmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Sadrazam, Ermeni Patriği'ni sürekli uyararak, Ermenilere olay çıkarmaktan kaçınmalarını telkin etmesini istemiş ama patrik buna yanaşmamış; aksine, altı Büyük Güç'ün temsilcilerine başvurarak, Babilî'yi 'Ermeni kıyımına' son vermesi için uyarmalarını istemişti.¹²¹

Patriği yatıştırmak amacıyla, İngiliz Müsteşar Michael Herbert, Rus ve Fransız büyükelçilerinin de onayıyla ona reform planının basılmış kopyalarını verdi ve bunları kendi toplumuna dağıtarak onları yatıştırmasını istedi. İzmirliyan bunu yapacağına söz verdi; elinde üç büyükelçilik tarafından kendisine artık resmi olarak verilmiş reform planının kopyaları vardı. Patrik, Anadolu'daki Ermeni piskoposlarına emir vererek halkın şiddete başvurmasını engellemelerini ve sükûnet içinde reformların uygulanmasını beklemelerini önereceğine söz verdi.¹²² Ancak Ermeni ihtilalciler bu çağrılara kulak asmadı ve hain faaliyetlerini sürdürdüler.

Olayların birçoğunda başlıca saldırgan Ermenilerdi. Herbert, Salisbury'ye 1 Kasım'da göndermiş olduğu gizli telgrafta bu gerçeği yineliyordu. Herbert'e göre, bazı konsoloslar, Ermenilerin birçok bölgede saldırganlıkta bulunduklarını öğrenmiş olduklarını bildiriyorlardı.¹²³ Herbert ayrıca sadrazamı olayların ciddiyeti konusunda uyarmıştı. Kamil Paşa, hükümetin düzeni yeniden kurmak için elinden gelen her şeyi yaptığına dair Herbert'e güvence vermiş ve imparatorlukta ki tüm Müslümanlara, sakin olmalarını ve öç almaktan kaçınmalarını önermiş olduğunu bildirmişti. Paşa ayrıca Müslümanları şiddete zorlayıp Büyük Güçler'in müdahalesini sağlamak hevesinde olan Ermeni komitelerinin buyruklarına uyan Ermenilerin her yerde Müslümanları kışkırttıklarını; Türk Hükümeti'nin bu karışıklığa son vermek konusunda çok kararlı olduğunu ama jandarma ve polis güçlerinin bu işin üstesinden gelecek nitelikte olmadığını, yedekte bulunan 40 tabur ihtiyat askerinin hemen göreve çağırılması için emir verilmiş olduğunu ve

bunların Müslümanları yatıştırmayı başaracağını umduğunu eklemiştir. Sadrazam o gece, bütün illerdeki genel valilere, Hristiyanlara saldıran Müslümanlara ateş edilmesini emretmişti.¹²⁴ Ama olaylar durmuyordu. Diyarbakır, Arapkir ve Malatya gibi yerlerde ciddi çatışmalar devam ediyordu.

İngiltere Silahlı Müdahaleye Hazırlanıyor

Türklerle Ermeniler arasındaki kanlı çatışmalar sürerken, Lord Salisbury, Osmanlı İmparatorluğu'na askeri müdahalede bulunmak amacıyla, Büyük Güçler arasında bir anlaşma sağlamak için yoğun çaba harcıyordu; oysa Rus meslektaşı bu müdahaleyi büyük bir kuşkuyla karşılıyordu. Ekim ortalarında Paris'ten dönerken Berlin'i ziyaret etmiş Prens Lobanov, İngiliz politikasına güvenmediğini ve Salisbury'nin, 'Ermeni sorunu'nu çözümlmek için Çanakkale Boğazı'nı veya Boğaz girişindeki adaları işgal etmeyi planladığından kuşkulandığını belirtmiş, Fransız Hükümeti'nin de böyle bir plandan kuşku duyduğunu ve İngiltere'nin bu girişimine asla fırsat verilmemesi konusunda Rus Hükümeti'yle görüş birliği içinde olduğunu ifade etmişti. Lobanov, Almanya'nın bu konuda İngiltere'ye yardımcı olmayacağını ve Rusya'ya moral destek vereceğini duymaktan çok memnun olduğunu belirtmişti.¹²⁵

Kasım ayında Salisbury, 'Ermeni sorunu'nu çözümlmek için Lobanov'dan yardım istedi. Lobanov, Osmanlı başkentindeki Rus Büyükelçisi olarak görev yapan Nelidov'un davet edildiği takdirde, Herbert'in Babiâli'ye yapacağı önerileri destekleyeceğine ilişkin söz verdi, ancak Müslümanlarla Ermeniler arasındaki kargaşayı 'Ermeni sorunu'nun uzlaşmaz bir tutumla ele alınmış olmasına yordu. Lobanov, bu çözümsüzlükten ve birçok önde gelen İngiliz yetkilinin Ermeni komitelerine vermiş olduğu cesarettten dolayı İngiltere'yi sorumlu tutuyordu. Üstelik her kesimden halk arasında, padişaha ve yönetimine karşı gittikçe artan olumsuz duygular büyük bir tehlike yaratıyordu.

Rus Büyükelçisi, Prens Lobanov'a Osmanlı başkentinde her an bir karışıklık çıkabileceğini iletmişti. Lobanov, böyle bir olasılıkta ilk saldırıya uğrayanların Hristiyanlar olacağını düşünerek, Büyükelçi Nelidov'a öteki meslektaşlarına danışmasını ve Rus vatandaşlarının hayatlarını güvence altına almak için gereken önlemleri almasını bildirdi. Lobanov, Salisbury'nin de kendi maslahatgüzârına benzer yö-

nergeler göndereceğini umuyordu.¹²⁶ Salisbury, Lobanov'un demecini derhal Herbert'e aktardı, Rusya Büyükelçisi'nin yapacağı danışmalara katılması direktifini verdi ve ayrıca, gerekirse İngiliz savaş filosofunun Midilli'den Selanik'e sevk edileceğini meslektaşlarına ve sadrazama bildirmesi için ona yetki verdi.¹²⁷ Bu davranış Osmanlı Hükümeti'ne karşı üstü kapalı bir tehdit niteliği taşıyordu.

5 Kasım'da Herbert durumun ciddiyeti konusunda padişahı uyarmış ve düzeni sağlamaya çağırmıştı. Abdülhamit cevabında, Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki saldırıların önlenmesini ve saldırganların ayrıcalık yapmadan cezalandırılmasını, bütün yetkililerine emretmiş olduğunu bildirdi. Yetkililer ayrıca karşılıklı düşmanlıkların sona erdirilmesini sağlamakla görevlendirilmişlerdi.¹²⁸ Öteki Batılı güçlerin temsilcileri de Herbert'i izleyerek, illerdeki durumdan duydukları endişeyi dile getirdiler ve buralarda bütün Hristiyanları tehdit eden bir anarşinin egemen olduğunu öne sürdüler. Batılı temsilciler Babil'i uyarak ivedilikle etkin önlemler alınmazsa durumu kendi hükümetlerine şikâyet edeceklerini bildirdiler.

Herbert, Sait Paşa'yı bu biçimde uyarırken, düzenin sağlanması konusunda altı büyükelçinin görüş birliği içinde olduğunu yinelemiş, bu durumun hem Avrupa'ya, hem de Türk imparatorluğunun varoluşuna karşı bir tehdit oluşturduğunu belirtmişti. Sait Paşa, Herbert'e Türk Hükümeti'nin karışıklıkları yatıştırmak için elinden gelen her şeyi yaptığını ve bu nedenle 60 bin askeri daha silah altına aldığını; durumun ciddi olduğunu, ancak bunu yaratanların, İngilizler tarafından desteklenen Ermeniler olduğunu söyledi. Herbert buna sert bir yanıt vererek, karışıklıklara kimin neden olduğunu önemli olmadığını, yönetenlerin kendi evlerini düzene sokması gerektiğini vurguladı.¹²⁹

Müslümanlar Arasında İhtilal Olasılığı

Büyük Güçler'in bu ortak davranışları, Müslüman halk arasında bir isyan çıkması kaygısı yaratmıştı. Sadrazam, Avusturya Büyükelçisi Baron Calice ve İngiliz Büyükelçiliği'ne mensup Adam Block'la yaptığı görüşmede, Müslümanlar arasında ciddi bir hoşnutsuzluğun bulunduğunu, ancak tehlikenin ciddiyetini iyi anlamış padişahın her türlü önlemi aldığını belirtmişti. Buna karşın, İstanbul'da padişaha karşı beliren olumsuz tutum bütün çevrelerde gittikçe artıyordu. Herbert'e gö-

re, saray çevrelerince de kabul edildiği gibi, herhangi bir olay nedeniyle padişah durumun sorumluluğunu sadrazama yükleyerek onu görevden alabilirdi.¹³⁰

İngiliz Hükümeti'nin donanmayı göndererek, bunu padişaha karşı kullanmaya hazır olduğunu gösteren belirtiler vardı. Salisbury, ayrıca Kızıl Deniz'de başlıca Türk limanı olan Cidde'yi, İtalya ve Avusturya'nın da desteğiyle işgal etme fikrine sıcak bakıyordu.¹³¹ İngiliz planlarını iyi bilen Rusya panik içindeydi. Lobanov, İngilizlerin gerçekten Boğazlar'a gireceğine inanıyor ama bu girişimde sadece İtalya'nın desteğini alacaklarını varsayıyor, Almanya ve Avusturya'dan destek gelmeyeceğini düşünüyordu. Ancak Lobanov'un bu iyimserliğini öteki Rus liderler paylaşmıyordu. Rus Büyükelçisi Nelidov, yıllardan beri hükümetine, İngilizlerin işgalini önlemek amacıyla, İstanbul Boğazı'ndaki istihkâmları ele geçirmesini önermiş, ancak öne sürmüş olduğu gerekçeler ciddiye alınmamıştı.¹³²

Kasım ayında durum çok kritik bir noktaya gelmişti. İngiliz savaş gemileri Limni Adası'na gitmeye hazırlanıyordu. İtalyanlar ise dört savaş gemisini Doğu Akdeniz kıyılarına gönderme hazırlığı içindeydiler. Avusturya bile Yakın Doğu kriziyle yakından ilgilenmeye başlamıştı. Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Goluchowski, donanmayı Doğu Akdeniz'e göndermekle kalmamış, İngilizlere yardım teklifinde de bulunmuş, Büyük Güçler'in donanmalarını toplayarak Çanakkale Boğazı'ndan geçmeyi ve padişahı bu katliamları durdurmaya zorlamayı önermişti. Ruslar bu öneriyi derhal reddetmiş, onları Fransızlar izlemiş, Goluchowski ise bu çabalarından hiçbir şey sağlayamayarak epeyi aşağılanmıştı.¹³³

Ancak Büyük Güçler'in donanmalarıyla topluca müdahale önerisi Petersburg'ta panik yaratmıştı. Ruslar Karadeniz'deki filoyu derhal harekete geçirme ve Akdeniz'deki filolarını güçlendirme kararı aldılar. Rusların umudu şuydu: İngilizler gerçekten Çanakkale'ye girerse, Rusya'nın Karadeniz filosu derhal İstanbul Boğazı'nı geçerek İngiliz Donanması'yla yan yana Haliç'te yer alacaktı. Nelidov, bu krizden yararlanarak Boğazlar'ın denetimini ele geçirmenin akıllıca bir davranış olacağına inanıyordu. Ruslar, Karadeniz filolarının oldukça iyi durumda olduğuna inanıyorlardı ve 30 bin kişiyi İstanbul'a taşımak için tertibat alınmıştı. Ancak Lobanov, bu iyimser girişimleri, biraz kaygı ve kuşkuyla karşılıyordu, üstelik bunda haklıydı. Sivastopol'daki Bahriye

yetkilileri donanmanın hazır olmadığı kanısındaydılar. Dolayısıyla Lobanov, diğer güçlerin herhangi bir girişimini önlemek ve olası bir kriz durumunda, karşı destek sağlamak için yoğun çaba gösteriyordu. Lobanov bu çabalarını sürdürürken, dost Fransa'nın, Rusya'nın zorla İstanbul Boğazı'nı ele geçirmesini desteklemeyeceğini biliyordu.¹³⁴

Yeni Osmanlı Kabinesi

Büyük Güçler'in baskısı artmaya başlayınca, padişah mevcut durumla başa çıkmak amacıyla kabineyi değiştirme kararı aldı. 6 Kasım'da, eski Dahiliye Nazırı Halil Rifat sadrazamlığa getirildi; eski Berlin Büyükelçisi Tevfik Paşa Hariciye Nazırı oldu; Hariciye Nazırı Sait Paşa ise Devlet Şurası başkanlığına getirildi. Öteki bazı nazırlıklarda da değişiklikler yapıldı. Eski Sadrazam Kamil Paşa, daha geniş yetkiler istediği ve isyankâr bir tutum sergilediği gerekçesiyle Abdülhamit tarafından sürgüne gönderildi. Herbert, Salisbury'ye gönderdiği raporda, yeni kabinenin yapılanmasına bakılırsa, padişahın tutucu bir politika izlemekten ve ödün vermemekten yana olduğunu bildirmişti.

Yeni sadrazam, pek tanınmamış ve eski kafalı bir kişilikti; dolayısıyla onun başkanlık edeceği kabine, Büyük Güçler'i memnun etmeyecekti. Alman Büyükelçisi M. Saurma'ya göre kabine tam anlamıyla yetkisizdi.¹³⁵ Bütün güç padişahın elindeydi, İngiliz Maslahatgüzârı reform projesini ilan etmeye söz vermiş ama sözünü tutmayan padişaha ateş püskürüyordu. Reformların 6 veya 7 Kasım'da basın yoluyla duyurulması bekleniyordu; ancak bunun gerçekleşmediğini gören Herbert, padişahın sözünü tutmamasından dolayı duyduğu şaşkınlığı ve üzüntüyü dile getirmek üzere Adam Block'u saraya gönderdi. Padişahın mazzereti şuydu: Reform projesinin açıklanması Müslüman uyruklarının Hristiyanlara karşı beslediği kıskançlık ve öfkeyi daha da artırıp onlara saldırımlarına neden olabilirdi. Üstelik, ilk adımda Ermenilerin neden olduğu 'bu esef verici kanlı olaylar' sona erdirilmeliydi. Padişah, Salisbury'den Türkleri kışkırtarak olay çıkaran Ermenileri bu davranışlardan vazgeçmeleri yolunda uyarmasını istedi.¹³⁶ Bu sıralarda, Anadolu'da Türk-Ermeni çatışması alabildiğine devam ediyordu. Adıyaman, Harput, Sasun ve Talori'de çok ciddi olaylar kaydedilmişti.

Anadolu'da kırımlar sürerken bazı batılı diplomatlar ve devlet adamları, Müslümanların padişaha ve rejimine karşı isyan etmeleri olasılığı-

nı yeniden düşlemeye başlamışlardı. Herbert böyle bir isyanın gerçekleşebileceğine inanıyordu. 10 Kasım'da Salisbury'ye gönderdiği raporunda; 'İstanbul'da en güvenilir ve en iyi bilgi sahibi kişilerin' düşüncelerini aktarırken, Müslümanların isyan etmesi halinde Hristiyanlara değil, sadece padişaha saldıracaklarını söylüyordu. Herbert ayrıca iki ayrı tehlikeye de değiniyordu: Birincisi, padişahın içinde bulunduğu ruh hali dolayısıyla Müslümanları Hristiyanlara karşı kışkırtması, ikincisi ise, Ermenilerin yeniden isyana kalkışmasından doğacak tehlikeydi. Herbert 'her türlü ihtimale karşı hazırlıklı olmalıyız' uyarısında bulunmuştu.¹³⁷

Avusturya Dışişleri Bakanı bile olası bir Müslüman ayaklanmasından yanaydı. Kont Goluchowski, İstanbul'da 'Padişahın ortadan kalkmasını sağlayacak bir isyanın çıkmasının' kesinlikle olasılık dahilinde olduğunu, İngiliz Büyükelçisi Sir E. Monson'a gizlice söylemişti. Batılılar için padişahı tahttan indirmek oldukça güç olacağından, barış ve düzeni geri getirmenin en kolay yolu Türklerin kendi padişahlarını tahttan indirmeleriydi.¹³⁸ Abdülhamit kendisini tahttan indirmek için harcanan bu çabaların farkındaydı ve bunun arkasında Salisbury'nin bulunduğu inanıyordu. Bu nedenle İngiltere Başbakanı'na başvurarak yardım talebinde bulunmuş; reformları uygulamaya yine söz vermiş ve uygulamanın gecikmesinden Ermenileri suçlamıştı. Padişah 'İngiltere, Ermenilere nasihatle bulunarak bu tutumlarından hiçbir şey kazanmayacaklarını, kışkırtma ve saldırılara devam ederlerse, tam aksine reformların uygulanmasının gecikeceğini söyleyerek bana yardımcı olabilir' yorumunu yapmıştı.

Salisbury, reform projesini derhal ilan ederek sözünü tutuncaya kadar Abdülmait'e yanıt vermeyi erteleyeceğini Herbert aracılığıyla padişaha duyurdu. İngiliz yönetimi padişaha yardım etmeyi hâlâ istiyordu ama Hristiyanlara yapılan Müslüman saldırılarının önlenmesi gerekiyordu. Salisbury, büyük bir cehalet ve iki yüzlülükle, olayların Ermeniler tarafından kışkırtıldığına inanmadığını, aksine birçok kez Türk yetkililerin ve askerlerin saldırıları cesaretlendirdiğini, hatta saldırganlara katıldığını söylüyordu.¹³⁹ Padişah cevaben, Lord Salisbury'nin vermiş olduğu bir söylev sırasında, söz verilen reformların uygulanacağına pek inanmadığını söylemiş olmasından duyduğu üzüntüyü belirtmiş, Salisbury'den, başka bir söylev vererek padişaha ve onun ülkesine duyduğu dostluğu dile getirmesini rica etmişti. Ayrıca,

İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nden, Ermenilere, yapılacak reformlarla yetinerek uslu durmalarını tavsiye etmesini de istemişti. Padişaha göre Ermeniler olay çıkarmayı sürdürürlerse reformların uygulanmayacağını anlamalıydılar.¹⁴⁰

Salisbury'yi daha da memnun etmek amacıyla Abdülhamit, kabine üyelerine yeni yönergeler vererek düzenin kurulmasını, suçluların ayırımı yapmadan cezalandırılmasını, halkın şikâyetlerinin saptanmasını, alınması gereken önlemler konusunda kendisine öneri getirilmesini buyurdu. Adam Block'a gönderdiği bir mesajda, İngiliz Hükümeti'nden gelecek önerileri kabul etmekten asla kaçmadığını ve gerekirse yine kabul edeceğini hatırlattı.¹⁴¹ Padişah ve Babiâli, kontrol edilemez bir duruma gelmiş kargaşayı durdurmak için her şeyi yapıyorlardı. Osmanlı Hükümeti düzeni yeniden kurmak için birçok önlem almış ve bu önlemlerin etkin bir biçimde uygulanmasını sağlamak amacıyla, yüksek rütbeli yetkililerden ve subaylardan oluşan iki ayrı örgüt oluşturmuştu. Bunlardan biri Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Muş ve Bitlis'e, diğeri ise Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Mamuretül Aziz ve Diyarbakır'a gönderilecekti.¹⁴²

Bu arada, Anadolu'da Türklerle Ermeniler arasındaki silahlı çatışmalar can almaya devam ediyordu. Saray, Muş, Sivas, Maraş, Karahisar-ı Şarki, Amasya, Antep, Merzifon, Kayseri, Samsun ve daha birçok bölgede olaylar çıkmıştı. Antep'te dinamit depolanmış bir Ermeni evinde büyük bir patlama olmuş ve kentin bir bölümü yanmış, bu olayla ilgili olarak, Müslümanlara karşı bomba ve zaç kullanan birçok Ermeni tutuklanmıştı.¹⁴³ 30 Aralıkta, Urfa'da birçok Ermeni'nin ve bazı Türklerin ölümüne sebep olan korkunç bir olay kaydedilmişti; bir grup Müslüman ayak takımı, Ermenilerin kilisede bulunduğu sırada burayı ateşe vermişlerdi.¹⁴⁴

16 Kasım Cuma günü, Merzifon'da, Müslümanların camide toplanırları sırada, ihtilalci komitelerinin emriyle Ermeniler, kiliselerin çanlarını çalmaya ve dükkânların kepenklerini indirmeye başlamışlardı. Müslüman kıyafetine giren bazı Ermeniler halkın arasına karışarak, komitecilerin camilere saldırarak birçok Müslümanı öldürdüğünü ve yaraladığını haykırarak panik yaratmışlardı. O sırada askerlik zamanı gelmiş Müslümanlara da 'ahmak Müslümanlar, neden askere gidiyordunuz? Nasılsa birkaç güne kadar hepiniz gebereceksiniz' gibi sözler içeren bildiriler dağıtarak askere alınacak gençlere hakaret etmişlerdi.¹⁴⁵

Hücumbot Diplomasisi

Anadolu'da etnik çatışmalar devam ederken, Büyük Güçler'in temsilcileri Rus Büyükelçisi Nelidov'u dinlemek üzere, 11 Kasım gecesi toplandılar. Nelidov, büyükelçilerin kendi hükümetlerine başvurarak, gerekirse birer hücumbotun, yedek olarak İstanbul'a gönderilmek üzere hazır bulundurulmasını sağlamalarını öneriyordu. Nelidov, altı hücumbotla 600 askerin büyük etki yaratacağına inanıyordu ancak, önerdiği bu kararın alınmasında bazı politik sorunların çıkabileceğini ve bazı önlemlerin alınması gerekebileceğini de ekliyordu. Fransa, Avusturya ve İtalya yönetimleri, gerekirse Doğu Akdeniz'e yedek gemi göndermeyi kabul ettiler. Salisbury öneriyi kabul ederken Herbert'ten, gemilerin İstanbul'a ulaşmalarına izin verecek irade için derhal padişaha başvurmasını istedi.¹⁴⁶

Büyük Güçler'in bu savaş hazırlıkları, Türk basınına, büyük olasılıkla hükümetin uyarısıyla, kamu düzeni ve reform uygulamaları konusunda güven verici yazılar yayınlamaya yöneltmişti.¹⁴⁷ Büyük kaygı içinde olan padişah, altı Büyük Güç temsilcisine güveni yeniden sağlamak için ne yapması gerektiğini sormuş; bunun üzerine büyükelçiler 18 Kasım günü öğleden sonra toplanarak, Avusturya Büyükelçisi Baron Calice aracılığıyla, padişah'tan bir mesaj gönderme kararı almışlardı. Bu devletler, padişaha, 'kırımlara' son verilmesini, kırımlardan sorumlu olan yetkililerin derhal görevden alınmasını, askerlerin bu olaylara katılıp katılmadığını saptamak için soruşturma yapılmasını, suçluların cezalandırılmasını istiyor; ondan son günlerde vali ve komutanlara gönderilmiş emirlerin açıklanmasını, önceki emirlerin iptal edilmiş olduğu konusunda güvence verilmesini, halkın bu emirlere uymasını ve çatışma çıkarmaktan uzak durmalarını emreden bir Hattı Hümayun yayımlamasını öneriyorlardı.

Baron Calice'e göre, bu tehlikeli durum karşısında, her büyükelçiliğin ikinci bir hücumbot göndermesi gerekiyordu ve bu hücumbotlar için birer buyruğa ihtiyaç vardı. Ayrıca, İstanbul'un her semtine gönderilecek olan askeri bir komutan, buralarda yaşayan Hristiyan halkın güvenliğinden sorumlu tutulmalıydı. Baron Calice bütün bu önerileri Tevfik Paşa'ya aktarmış, paşa itiraz etmemişti. Osmanlı Hariciye Nazırı, her büyükelçilik için öngörülen bu ikinci hücumbotların İstanbul'a gelmesinin, donanmaların gelmesine en-

gel olup olmayacağını merak etmiş, Baron Calice bu konuda ona güvence vermişti.¹⁴⁸

Ancak düşman filolarının harekete geçmek üzere olduğu söylentilerinden kaygılanan padişah, 19 Kasım'da reform planını resmen Almanya, Avusturya ve İtalya büyükelçilerine bildirdi ama ikinci hücumbotların gelişine itiraz etti. Büyükelçiler bu konuda direndiler ve daha sert önlemler alınmasını engellemek için padişahın gereken buyrukları derhal vermesinin kendi çıkarına olacağını belirttiler. Büyükelçiler ayrıca, ek hücumbotların İstanbul'da havayı yatıştırıcı etkisi olacağına inanıyorlardı. Bunun üzerine padişah konuyu kabineye devretme kararı aldıysa da büyükelçiler taleplerinde diretmişlerdi.¹⁴⁹

Londra'daki Osmanlı Maslahatgüzârı Morel Bey, Salisbury'ye Babıâli'nin kaygılarını aktardı; gemilerin bu kritik anda İstanbul'da bulunması, kışkırtıcı unsurları cesaretlendirebilir ve hatta başkent ve diğer illerde karışıklık çıkmasına neden olabilirdi. Maslahatgüzâr, İngiliz Hükümeti'nden bu talebinde ısrar etmemesini istedi; güvenlik ve güvencenin yavaşça geri geldiği bu günlerde İngiliz Hükümeti'nin bu isteğine hiçbir gerekçe bulamıyordu. Ama, Salisbury buna aldırımıyordu, ayrıca ülkenin durumu bu önlemlerin alınmasını gerektiriyordu.¹⁵⁰ Ancak padişah geri adım atmadı; onun bu kararlılığı, tatilden yeni dönmüş İngiliz Büyükelçisi Currie'yi, özel bir bakanlık ataması için padişaha baskı yapılması konusunu büyükelçilerle tartışmaya zorladı. Meslektaşlarının birçoğu onun bu önerisine sıcak bakıyorlardı ama Rus Büyükelçisi bu girişimin başarısız olacağını ve gereksiz bir şekilde Türk Hükümeti'nin iç işlerine karışmak anlamına geleceğini iddia ediyordu.¹⁵¹

29 Kasım günü, öğleden sonra Currie padişahı ziyaret ederek, Kraliçe Viktorya'nın Türkiye'deki olaylardan duyduğu üzüntüyü ilettiler. Padişah, olayların önlenmesi için her şeyi yapmış olduğunu, reformları uygulama kararında olduğunu ancak uygulamanın başlamasından önce düzenin yeniden kurulması gerektiğini ama bu konuda ilk adımın atılmış olduğunu vurguladı. Currie, Abdülhamit'e, son olaylar nedeniyle İngiliz Hükümeti'nin güveninin sarsılmış olduğunu, reformların ilanından sonra 'Ermeni illerinde kırımlar' yapıldığını, bu olaylarla ilgili olarak kimsenin cezalandırılmamış ve padişahın reformla ilgili fermanı hâlâ ilan etmemiş olmasından dolayı İngiliz Hükümeti'nin duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Abdülhamit, yapılan işlerin söylenen söz-

lerden veya bildirilerden daha önemli olduğunu ve reformları uygulayacağını yineledi. Ama Currie baskısını sürdürerek, reformların ayrıntılarının herkese açıklanması, her ilde yayınlanması, her Ermeni köy ve evinin duvarlarına asılması gerektiğini ısrarla vurguluyordu. Padişah ise Müslümanları kışkırtmamak için reformları yayınlamaktan kaçındığını ifade etmişti. Ayrıca İstanbul'a ikinci bir hücumbot gönderilmesini reddediyordu. Currie, Büyük Güçler'in müdahalede bulunma amacı olmadığını padişaha inandırmaya çalışıyordu, ancak padişah kararlıydı. Currie'den, bu öneriden vazgeçmesi için İngiliz Hükümeti'ne yapacağı başvuruda kendisine destek olmasını istedi.¹⁵²

Abdülhamit'in hiç de hoşlanmadığı birisinden destek istemiş olması ilginç bir durumdu. Geçmişte yakınlarına bu konuda şunları söylemişti:

O'Conor'dan önceki İngiliz Büyükelçisi (Currie) kötü bir adamdı. Bir gün Ermeni sorunu konusunda beni görmeye geldi. Ayaklarını birbirini üstüne attı ve Hristiyanlara şöyle yaptınız, böyle yaptınız diye bağır-maya başladı. Ona çok kızmıştım ama ne yapabiliydim? Ben devletin bir görevlisiyim. Damarlarımda akan Osmanlı kanı öyle kabardı ki, kendimi zor tutabildim. Büyükelçi ayrıldıktan sonra o kadar hüsrana uğradım ki, gøzyaşlarımı tutamadım.¹⁵³

Osmanlı Hükümeti'yle Büyük Güçler arasındaki anlaşmazlığın doruk noktası yedek hücumbotların İstanbul'a gelmesi konusuydu ve bu da padişaha göre, Osmanlı Devleti'ne, deniz yoluyla yabancı müdahale-si anlamına geliyordu. 1 Aralık'ta Abdülhamit, hücumbotlar konusun-daki görüşlerine Salisbury'nin yanıt verip vermediğini öğrenmek üzere Hariciye Nazırı'nı Currie'ye gönderdi. İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumunu değiştirerek eski dostluk ilişkilerine döneceğini ve diğer güçleri de taleplerinden vazgeçireceğini umuyordu. Ancak Currie, Salisbury'den herhangi bir yanıt almamıştı ve almayı da beklemiyordu çünkü Salisbury yanıtını Londra'daki Türk Maslahatgüzârına vermişti. İngiltere Dışişleri Bakanı, Tevfik Paşa'ya, İngiliz Hükümeti'nin öteki güçleri, üzerinde anlaşmış oldukları isteklerinden vazgeçirmesinin olanaksız olduğunu ve İngiltere'nin onlarla işbirliği yaptığını açıklamıştı.¹⁵⁴

Bu arada Abdülhamit, güçleri yatıştırmak amacıyla hemen ertesi gün için bazı atamalar ilan etti, bunlar arasında (Küçük Asya) Anadolu

illerinde görev yapacak adliye müfettişleri de vardı.¹⁵⁵ Ancak bu atamalar durumu iyileştirmemişti, çünkü Anadolu'da şiddet olayları olanca hızıyla sürüyordu. Büyükelçiler, durumu tartışmak amacıyla, 5 Aralık'ta toplandıkları zaman Currie, inceleme yapmak için askeri ataşelerin Doğu Anadolu'ya gönderilmesini önerdiyse de öteki meslektaşlarından fazla destek bulamadı. Currie, Anadolu'nun birçok yerinde kan dökülmesini durdurmak için meslektaşlarını müdahalede bulunmaya ikna etmeye çaballıyor, birçok yörede Türk askerlerinin 'kırımlara' bizzat katıldıklarını ama yabancılara ve yabancıların evlerine saldırılmadığını ve sadece Ermenilere karşı şiddet kullanılmış olduğunu iddia ediyordu.¹⁵⁶

Bu ciddi suçlamaların, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hazırlayacak felaketlerden doğrudan veya dolaylı olarak sorumlu olan bir devletin (İngiltere'nin) temsilcisinden gelmiş olması çok önem taşıyordu. Tarihçiler, İngiltere'nin dış politikasını çizen ve yürütenlerin, İngiliz başkentinde bile etkinlik gösteren asi Ermeni liderlerine, kışkırtıcılara veya isyancılara akılcı tavsiyeler vermek çabası içinde olmadığını saptamıştır. İngilizler, Ermeni veya Ermeni yanlısı ajan ve jurnalcilerin raporlarını İncil gibi kutsal sayarak bunların gerçek olup olmadığını araştırmadan kabullenmişlerdir.

Anadolu'da süren iç savaşı durdurmak için hiçbir şey yapılamazdı, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun karışıklık batağına saplanması, bazı Batılı güçlerin çıkarınyardı. Bu gerçeği, Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Goluchowski de, 17 Aralık'ta, Viyana'daki İngiliz Büyükelçisi Sir E. Monson'a yinelemiş, padişahın sözünü tutarak düzeni yeniden kurup kurmayacağını beklemekten başka çare kalmadığını belirtmişti. Goluchowski'ye göre, padişaha her türlü uyarı verilmişti, bundan sonra yapılacak herhangi bir müdahale, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha da bölünmesine yol açacak ve bu da, şu anda Batılı güçlerin istemediği bir sonuç yaratacak; alınacak herhangi bir ek önlem 'ateşi baruta yaklaştırarak' ciddi sorunlara neden olacak bir felaket yaratacak. Avusturya Dışişleri Bakanı'na göre, Anadolu'da durum ne kadar vahim olursa olsun, padişaha söz verdiği her şeyi yerine getirme fırsatı verip beklemekten başka çare yoktu. Ancak, gelecek pek umut verici görünmüyordu.¹⁵⁷ Böylelikle, Goluchowski de Salisbury gibi Ermeniler konusunda hiçbir başarı sağlayamamış, padişahı zorlayarak ona baskı uygulama çabaları fiyaskoyla sonuçlanmıştı.

Zeytun'da Yeni bir Ermeni İsyanı

Bu arada, Çukurova'nın (Kilikya) sarp Zeytun kasabasında, Batılı güçlerin yardımıyla silahlanmış Ermeniler, Osmanlı Hükümeti'nden ayrıcalıklar koparmayı başarmışlardı. Gözden uzak ve ulaşılması güç bir yer olan Zeytun, Ermeni Patrikhanesi'nin de yardım ve desteğini almış Hınçak ihtilalcileri için doğal bir merkezdi.¹⁵⁸ Henüz 1894 yılı Mart ayı başlarında Hınçak militanı olan Agaşe, Maraş'a gelmiş, şikâyetleri olan Zeytunlu Ermenilerle bir toplantı yaparak onlara paralar dağıtmış, Zeytun ve çevresindeki köylerde geniş kapsamlı bir örgüt kurmuştu. Ondan sonraki yılda, silah satın almak amacıyla para toplamış ve Süveydiye'de uzunca bir süre kaldıktan sonra 1895 yılı Temmuz ayında Alabaş köyüne gelmişti, Eylül ayında ise burada isyan çıkmıştı. Siyasi lider olarak kabul edilen Agaşe, Amerika'dan gelmiş dört Ermeniyle işbirliği yapıyordu. Heratchig (Heratia), Abba(h), Jellad ve Melli (Mleh) takma adıyla bilinen bu dört Ermeni, askeri liderlerdi. Alabaş isyanı, köylüleri parayla çelen ve onları İngiltere hakkında anlattığı peri masallarıyla kandıran Agaşe'nin başlatmış olduğu bir olaydı. Agaşe, buradaki Ermeni köylüleri, kendilerine destek olan İngiltere Hükümeti'nin İskenderun'a asker göndermekte olduğuna ve kendisinin de Halep'teki İngiliz Konsolosluğu'yla sürekli iletişim içinde olduğuna inandırmıştı.¹⁵⁹

Aralık ortalarında Zeytun Ermenileri, bölgeyi ve çevresini kapsamlı ama düzensiz bir denetim altına almışlardı. Gerçekte oradaki çatışmalar hızla bir iç savaşa dönme noktasındaydı.¹⁶⁰ Alışlageldiği gibi İngiltere öncülüğündeki Büyük Güçler, birçok Ermeni ve Müslümanın ölümüne neden olan Zeytun asilerine ılımlı davranması için Osmanlı Hükümeti'ni uyarıyorlardı. Oysaki asiler, ellerine geçen birçok Türk tutsağı da katletmişlerdi. Türk güvenlik güçlerinin ilerlemesine engel olmaya çalışan Zeytunlular dağlara kaçtıkları sırada, Fernuzlu göçmenler, 14 Aralık'ta Türklerin eline geçen köye akın ederek, çektikleri eziyetleri anlatmış ve halkın öfkesini kabartmışlardı. Gün batımına doğru, aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu, öfkeli ve heyecanlı Ermeni ayak takımı kalabalığı, ellerinde kasap bıçakları, kamalar ve baltalarla küfür ve çıgıllıklar atarak, daha önce esir alınmış Türk askerlerinin kapatıldığı odaya saldırdılar.

Evinin damından bu felakete tanık olan Katolik papaz Padré Ema-

nuel, İngiliz Konsolosu Barnham'a askerlerin öldürülmesinin iki saat sürdüğünü ve feryatların korkunç olduğunu söylemişti. Aynı gece, Avedis Şamlıyan isimli bir Protestan Ermeni, hayat kurtarmak amacıyla bir fener alarak terk edilmiş sokaklardan geçerek katliamın gerçekleştirildiği yere gitmişti. Hâlâ hayatta olan yaralılar olduğunu gören Şamlıyan, bir arkadaşını yardıma çağırması ve birlikte yaralılarından 57 kişiyi kurtarmıştı. Onları bir bir sırtlarında taşıyarak kendi evlerine götürmüşler, teslim koşullarının imzalandığı güne kadar onlara bakmış ve yiyecek vermişlerdi. Teslim günü yaralılar Türk kampına götürülmüş ve Maraş Hastahanesi'ne kaldırılmışlardı. İngiliz Konsolosu bu olayda, 17 yerinden bıçaklanmış bir adam gördüğünü söylemişti.

Katliamdan sonra ölüleri kaldırmak için günlerce hiçbir girişimde bulunulmamıştı; ancak askerler köyün dışına ulaşınca, ölüler 'Kargalar Köprüsü'nden Zeytun Irmağı'na atılmış, cesetlerin akıntıya kapılarak kaybolacağı hesaplanmıştı. Ancak, İngiliz Konsolosu Barnham, 2 Şubat 1896'da, yani olaydan altı hafta sonra ırmağın kenarına inince, cesetleri kayalara takılmış, kar ve buz tabakalarının altına sıkışmış halde bulmuştu. Cesetleri inceleyen konsolos kimilerinin kafalarının baltalarla yarılmış, kimilerinin kol ve bacaklarının koparılmış, vücutlarının düşünülebiyecek her yerinde bıçak ve silah yaraları olduğunu saptamıştı. Bazıları el ve ayak bileklerinden birbirlerine bağlanmış durumdaydı. Barnham, Türk polis yetkilisinden bir görevli memurun nasıl öldürülmüş olduğunu öğrenmişti. Polis erinin gözleri oyulmuş içine barut doldurulmuş, kafası ise parçalanmıştı. Barnham bu ifadeden kuşku duymadığını vurgulamıştı.¹⁶¹ Öldürülmüş tutsakların toplam sayısı 350 idi. Türk kaynaklarına göre bu sayı 600 idi.¹⁶²

Bu olaylarda 57 Türk askerini kurtarmış Şamlıyan ödüle layık görülmüştü. Ancak onun bu insancıl davranışı Hınçaklılarla başını derde sokmuştu, çünkü o, Ermeni lideri Agaşe'yi, halkı aldatmak ve zulme uğramalarına neden olmakla suçlamıştı. Şamlıyan bir gün manastırda yakalanarak, bir Türk tutsakla birlikte zincire vurulmuş ve bir yeraltı mahzenine kapatılarak üç gün boyunca aç ve susuz bırakılmış, sonunda papazların müdahalesiyle serbest bırakılmıştı.¹⁶³

Elbette her zaman olduğu gibi İngiltere, Ermenilerden yana müdahale etmek istiyordu ama Rus Dışişleri Bakanı Lobanov, padişahın bütün yetkisinin sarsılacağı ve içinde bulunduğu güçlüklerle başa çıkamayacağı gerekçesiyle bu müdahaleye karşı çıktı. Ona göre, müdahale teh-

ditleri arttıkça, Ermeniler bu müdahaleyi çabuklaştırmak için Türkleri 'kanlı saldırılar' yapmaya kışkırtacaklardı.¹⁶⁴ Dolayısıyla Rusya müdahale taraftarı değildi, ancak İstanbul'a hücumbotlar gönderilmesi konusunda, İstanbul'daki büyükelçisi aracılığıyla padişah'tan izin koparmıştı.¹⁶⁵

Bu arada büyükelçiler, Babiâli'ye Zeytun halkı için yardım çağrısında bulunmuştu. 25 Aralık'ta büyükelçiler arasında yapılan bir toplantıda, Halep'teki konsolosları aracılığıyla, Babiâli'ye arabuluculuk önermeleri için kendi hükümetlerine danışma kararı aldılar. Hükümetler bu öneriyi kabul ettiler ve 28 Aralık sabahı, yani Zeytun olayı yatıştıktan sonra Babiâli'ye aracılık önerisi getirdiler.¹⁶⁶ Görüşmeler 1 Şubat 1896'da başladı ve 5 Şubat'a kadar sürdü. 9 Şubat'ta Babiâli son yanıtını vermiş, asilerin hemen hemen bütün istekleri kabul edilmişti.

İmzalanan anlaşmaya göre, Zeytun halkı ve vadide yaşayan Müslümanlar bütün silahlarını teslim edecekti: Eski tip silahlar, av tüfekleri, tabancalar, kamalar sahiplerine bırakılacak; genel bir af çıkartılacak, yabancı uyruklu Hınçaklılar sınır dışı edilecekti. Yasalar karşısında zarar görmüş Zeytun halkı, alelade mahkemelerde tazminat isteyebilecekti. Padişah *miri* vergisini hafifletmeyi, vergi borçlarını affetmeyi ve Ermeniler tarafından yakılmış kışlanın tamir edilmesini kabul ediyordu; ancak bu ödünler anlaşmanın bir koşulu olmayacaktı, bunlar padişah'tan istenecekti. Zeytun'a Hristiyan bir vali yardımcısı atanması konusu genel reform çerçevesinde halledilecekti. Türk garnizonunun Zeytun'dan kaldırılması isteği reddedilmişti. Büyükelçiler Zeytun halkına yaşam, mal ve mülk güvencesi veremezdi; ama bu konuda Babiâli'den bir deklarasyon yayınlanması istenecekti. Konsoloslar Osmanlı yetkililerle birlikte, en iyi güvenceyi sağlayacak özel bir yasa tasarısı hazırlayarak uygulamasını bizzat kendileri denetleyeceklerdi. Büyükelçiler bu koşulları kabul ediyorlardı.¹⁶⁷

11 Şubat'ta, konsoloslar büyükelçilere verdikleri raporda Zeytun Ermeni liderlerinin bu şartları kabul edip ve imzaladıklarını bildirdiler. Halk bu liberal koşulları iyi karşılamış ve hemen padişaha minnettarlık ve saygı ifade eden telgraflar göndermişlerdi. Büyükelçilere de teşekkür telgrafları gönderildi.¹⁶⁸ Antlaşma koşullarının kabul edilmesinden hemen sonra kente gelen konsoloslar 11 Müslüman köyüyle bir o kadar da Ermeni köyünün yıkılmış olduğunu saptadılar. İsyan sırasında çıkan savaşta ya da hastalık ve açlık nedeniyle ölen Ermenilerin sayı-

sı yaklaşık olarak 6000 idi; ölen Müslüman sayısı ise bundan daha fazlaydı. İsyanın başlangıcından sonuna kadar 13 bin asker ve 7 bin gayri nizami birlik mensubu ölmüştü.¹⁶⁹

Ermenilerin teslim olmasından sonra konsoloslar, teslim koşullarının yerine getirilmesini sağlamak amacıyla Zeytun'da kalmışlardı. 13 Şubat'ta altı Hınçak lideri, 300 asker, İngiliz danışman ve kavas eşliğinde Zeytun'dan ayrıldı; bunlar Marsilya'ya gitmek üzere Mersin Limanı'ndan gemiye bininceye kadar Hınçaklıları sıkı takipte tutmakla görevliydi. Hınçak liderleri 12 Mart'ta yola çıktılar.¹⁷⁰ Böylelikle, birçok Müslüman ve Ermeni'ye çok pahalıya mal olmuş bir Zeytun isyanı daha sona ermişti. Barnham, Currie'ye yazdığı raporda şöyle diyordu: "Halep'teki Ermenilerden, Türk ordusunun birçok felaketlere uğramış olduğuna dair oldukça abartılmış haberler alınıyor. Kaçan askerlerin anlattıkları ve sıklıkla sınıra gönderilen asker takviyesine dair söylentiler bu haberleri pekiştiriyor."¹⁷¹ İsyan Ermenilere de pahalıya mal olmuştu, çünkü 1895 yılı kışında Zeytun'da hastalık ve sefalet hüküm sürüyordu. Halkın örtünecek bir paçavrası bile yoktu, yüzlerce hasta, ölülerin yanında yığın halinde yatıyordu. Hükümet onlara yardım edecek durumda değildi ve ülkede yardım için başvurulacak hiçbir makam kalmamıştı.¹⁷²

Ermeni Komplosu

1895 yılı sonbaharında Anadolu'yu kasıp kavuran Türk-Ermeni çatışması özellikle Hristiyan Avrupa ülkelerinde çok kötü bir izlenim yaratmıştı. Bu ülkelerin yurttaşları ve liderleri, isyanları Osmanlı Hükümeti'nin ve 'Müslüman fanatiklerin' Türkiye'de yaşayan Hristiyanlara 'kıyım yapmak' için kasıtlı olarak düzenlemiş oldukları yalanıyla Türk düşmanları ve Ermeni yandaşları tarafından kolayca aldatılmışlardı. Bu durumda Osmanlı Hükümeti, bu ülkeleri aydınlatmak için harekete geçmek zorundaydı. Bu çerçevede, 1 Ocak 1896'da Salisbury'yi ziyareti sırasında, Rum kökenli bir Hristiyan olan Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Kostaki Paşa, konuşmasında Türk imparatorluğunda meydana gelmiş üzücü çatışma ve saldırıların 'korkunç olaylar' olduğunu kabul ederken bunların oldukça abartılmış olduğunu ilave etmişti. Osmanlı Hükümeti'nin bu konuda suçlu olduğunu kesinlikle kabul etmemiş, Ermeniler arasında tehlikeli ve geniş kapsamlı kışkırtma hareketle-

rinin olduğunu vurgulamıştı. Paşa, bu fesadın varlığını kanıtlayan belgeleri bizzat kendi görmüştü; bu olaylar Türk Hükümeti'ni yapıcı önlemlere çağırmak amacıyla hazırlanmış değildi, özerk bir Ermeni devleti kurmayı amaçlıyordu, bu ise nüfus yapısının dağınıklığı nedeniyle zaten olası değildi. Ona göre varlığı Osmanlı Hükümeti tarafından bilinen ve bastırılan bu fesat açığa çıkınca, Müslüman halk arasında büyük bir öfke yaratmıştı. Bu öfke bir iç savaşa yol açmış, her iç savaşta olduğu gibi korkunç bir vahşet yaşanmıştı. Padişah, düzeni geri getirmek, güveni yeniden sağlamak ve reformları uygulamak için elinden geleni yapıyordu. Büyükelçi, Osmanlı Hükümeti'nin düzeltmeye çalıştığı bu yanlış anlamaları ve abartmaları önlemesi için Salisbury'ye çağrıda bulundu.

Salisbury, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerinde yok olmuş güvenin derhal yeniden sağlanması gerektiğini, İngiltere'nin Türkiye'nin yakın bir dostu olduğunu ve bu dostluğu yenilemekten yana olduğunu belirtti, ancak 'kan aktıkça ve egemen ırkın azınlık ırk üzerindeki bu korkunç baskıları sürdürdükçe, İngiltere'nin duyduğu kızgınlık, İngiliz halkının Türk Hükümeti'nin bu davranışını hoşgörmesine hiçbir açıdan izin veremezdi'.¹⁷³ Bu sözler, belgelerle suç ortağı olduğu kanıtlanmış bir İngiliz devlet adamının ağzından çıkıyordu; bu sözde devlet adamı, sonuçlarının nereye varacağını bildiği halde aşırı eğilimli Ermenilerin önünü almak için hiçbir çaba göstermemişti. Aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine daha etkin biçimde karışabilmek ve onu bölmek için öteki Büyük Güçler'le işbirliği yapmaya çalışıyor ama başarı sağlayamıyordu.

Uzlaşma Çabaları

(Ocak 1896 – Aralık 1902)

Şiddet Sonrası

1896 yılı başlarında Türkler ve Ermeniler, içsavaş biçimini almış acımasız bir çatışma içindeydi. Ülkenin her yanından Ermenilerin silahlı isyanlarına, Türklerin şiddetle karşı koymalarına ve yerel sorumluların sert baskılarına ilişkin haberler geliyordu. Ancak çoğunlukla Hristiyan veya Türk düşmanı kaynaklardan gelen bu haberler, sadece 'Ermeni'lere karşı yapılan tek tük 'kayımlar'dan söz ediyordu. Dışişleri bakanlıkları böylesi raporlarla dolup taşmış, büyükelçiler devamlı aynı konuda yapılan şikâyetlerden bezmiş durumdaydı.¹ Anadolu'nun her yanında bu olaylar sürerken, İstanbul'da bütün dikkatler reformları denetlemekle yükümlü olan Reform Komisyonu'na çevrilmişti. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın büyükelçileri tercümanları aracılığıyla, sıkı işbirliği içinde bulundukları komisyonun gerekli yetkilerle donatılmış olarak uygun bir şekilde oluşturulması ve bağımsız bir şekilde görevini yapması için ellerinden geleni yapıyorlardı.²

Danışmanlar, uygulamaya konmuş tek reformun, adli müfettişlerin ve vali yardımcılarının atanması olduğunu saptamışlardı. Komisyonun, Adliye Vekaleti'ne sunduğu bir öneriyle müfettişler her üç ayda bir hazırlayacakları raporu komisyona sunacak, komisyon da müfettişlerin görevini gereği gibi yerine getirip getirmediğini saptayacaktı. Tercümanlar ise Hristiyan çoğunluğun Ermenilerden olduğu illerde, yardımcılarının Ermeni olmasını önermiş, yeni atanan yardımcılarının bir an önce göreve başlamaları gerektiği kararını almışlardı.³

Padişah, İngiltere Büyükelçisi'nin uygulamaya konmuş olan reformları memnuniyetle karşılayacağını umuyordu, ancak 2 Mart günü huzura çıkan Currie'nin Müslüman aşiretlerden şikâyet etmesi üzerine padişah, bu aşiretlerin katı dini inançları dolayısıyla Hz. Muhammed'in

akidesine temelden bağı Müslümanlara oranla daha zor denetim altına girdiğini ve Türklere yakıştırılan suçların çoğunun sorumlusunun onlar olduğunu vurgulayacaktı.⁴

Currie'nin bütün şikâyetlerine karşın bazı reformlar gözle görünür biçimde uygulanıyordu. Örneğin Sivas'ta kurulan polis gücünün, baş komiseri Türk, yardımcısıyla bir komiser Ermeniydi. Polis erleri arasında 2 Rum ve 5 Ermeni vardı.⁵ Ayrıca padişah, Abdullah Paşa, Hüseyin, Sami ve Rüştü efendilerden oluşan gezici komisyonu barış ve düzeni yeniden kurmak üzere Samsun ile Diyarbakır arasındaki bölgeye göndermişti. Komisyon gittiği her yerde padişahın tek emelinin, bütün uyruklarının rahat ve huzur içinde, birbirleriyle dostça ilişkiler içinde yaşadıklarını görmek olduğunu tekrarlıyordu.⁶

Ancak bu iyi niyet ifadeleri kimseyi, özellikle aşırı eğilimli Ermenileri etkilemiyordu. Hınçak Partisi'nin militanları, sınıra yakın Pasin köylerinde Ermeni halkı Müslümanlara karşı düşmanca davranmaya kışkırtıyorlardı. Üstelik, Daşnaksutyun örgütünün liderleri de Kafkaslar'da harekete geçerek Türkiye'deki Ermenileri, yapılan son 'kısımlara' karşı isyana yönlendirmek için planlar hazırlıyorlardı. Taşnaklar artık taktik değiştirerek, Hınçakların programlarında uyguladıkları yöntemle benzer bir yol izlemeye başlamışlardı. İngiliz Konsolos Cumberbatch bir raporunda "bu gibi kışkırtmalar başarılı olursa, zaten yeterince öfkeli olan Müslüman halkın tepkisini canlı tutmaktan ve isyan komitelerinin yanlış tavsiyelerine pek kulak asmayan Ermeni halkını felakete sürüklemekten öteye gidemez" diyordu.⁷

Olaylar Sürüyor

Bu arada, Türk-Ermeni olayları, daha az şiddetli olmakla birlikte devam ediyordu. Türk yetkililer, kimi Ermeni asilerin, köylüleri hükümete karşı kışkırttıkları Halep ilinde bulunan Süveydiye'ye destek birlikleri göndermişlerdi. Tüm Antakya bölgesi tam bir panik içindeydi. İngiliz Konsolos Yardımcısı Douek'in İngiliz Hükümeti'nden, Süveydiye'yi korumak üzere bir hücum bot göndermesini istemesi üzerine Salisbury, İngiliz savaş gemisi HMS *Barfleur*'un Antakya Körfezi'ne doğru yola çıkmasını emretti.⁸ Ayrıca, Türk yetkililerin reformları uygulamak ve yerel aşiretleri denetim altına almak için hiçbir çaba içinde bulunmadığını gösteren raporlara Büyükelçi Currie'nin dikkatini çek-

ti. Raporlardaki iddiaya göre, Müslümanlarla Hristiyanların birbirlerine karşı besledikleri düşmanca duyguların hâlâ sürmesinden dolayı, 1895'te çıkan karışıklıkların yeniden alevlenmesi tehlikesi vardı.

Ayrıca Salisbury, reform projesi çerçevesinde atanmış Denetim Komisyonu'nun yapılanma şeklinden de memnun değildi, çünkü komisyon hiçbir karar alma yetki ve gücüne sahip değildi, üstelik çalışmalarından henüz pratik bir sonuç alınmamıştı. Salisbury ülkenin geleceği için endişeliydi, çünkü genel olarak hüküm süren telaş ve huzursuzluk, bütün ticaret ve sanayinin durma noktasına gelmesine yol açmış, ülkenin gereksinim duyduğu gelir kaynakları yok olmuştu. Salisbury, Currie'ye 'baskı ve kötü yönetim' olaylarını aktaran raporların dikkate alınması konusunda direnmesini ve gereken önlemlerin alınması için ağırlığını koymasını tavsiye etti; ayrıca Osmanlı Hükümeti'ne, çıkması olası ciddi olaylar konusunda İngiliz Hükümeti'nin hiçbir sorumluluk kabul etmeyeceğini bildirdi.⁹

Currie bu emirleri henüz yerine getiremeden, padişah ona gönderdiği bir mesajda, kendisini memnun etmek için elinden gelen her şeyi yapmış olduğunu, ancak büyükelçinin hâlâ tatmin olmadığını belirtiyor ve daha yapacak çok şeyler olduğunu iddia etmesinden şikâyet ediyordu. Padişah, Ermenilerin de tatmin olmadığını ve hâlâ gizli tertiplerle Van civarındaki Türk bölgelerinde olaylar çıkarmayı tasarladıklarını da biliyordu. Üstelik İskenderun'da Ermeni komiteleri karışıklık çıkarmak için hazırlık içindeydiler ve üyelerini eğitim için gizlice Kıbrıs'a gönderiyor, bunlar eğitilmiş isyancı militanlar olarak yelkenli gemilerle geri dönüp, Çukurova (Kilikya) sahillerinde karaya çıkıyorlardı. Kilis'te bir Türk'ün bir Ermeni tarafından vurularak öldürülmesinden sonra olaylar çıkmıştı. Başka bir yerde bir Ermeni, evine davet ettiği bir Müslüman'ı zehirlemeye çalışmıştı. Bu durum karşısında padişah büyükelçiye, Ermenileri memnun etmek için daha ne yapılması gerektiğini soruyordu.

Salisbury'ye gönderdiği yanıtta, padişahın Ermenilere karşı tutumunu değiştirmesi konusunda kuşkuvarı olduğunu anlatan Currie, padişaha ılımlı bir cevap vermenin daha sağduyulu bir davranış olacağını düşünmüştü. Dolayısıyla Currie, ona gönderdiği yanıtta Ermenilere güven duygusu vermesini istemiş ve 'hayatta olan Ermenilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi' koşuluyla, 1895'te meydana gelen olayların 'üstüne bir çizgi çizmek' konusunda padişaha yardımcı olmayı öner-

mişti. Ayrıca, 'kıyımlar' konusunda başlıca rolü oynamış olanların derhal cezalandırılmasını talep etmişti. Currie, 'Müslümanlar hiçbir şekilde cezalandırılmazken hapis haneler, tek suçu saldırılara karşı kendilerini korumak olan Ermenilerle dolu' olduğunu söyleyerek derhal serbest bırakılmalarını istiyor, padişaha genel bir af çağrısı yaparak, reformların gecikilmeksizin uygulamaya geçirilmesinin, padişahın yaşam koşullarını iyileştirmekte samimi olduğuna Ermenileri inandıracağına vurgu yapıyordu. Güven sağlandığı takdirde, kışkırtma duracak ve Ermeniler yine barışçı ve mutlu Osmanlı İmparatorluğu uyrukları olacaklardı.

Currie adına 3 Nisan'da Adam Block tarafından saraya sunulan bu mesaj, padişahın özel mabeyincileri tarafından iyi karşılanmamıştı. Mesajın Türkçe çevirisini okuyan başmabeyinci İzzet Bey, çoğu olayların başlamasından Ermenilerin sorumlu olduğunu, Türklerin kışkırtılmadıkça Ermenilere saldırmadıklarını, Müslümanların çoğunlukla camilerde ibadet ederken katledildiklerini söyledi. Bütün 'kıyımlar' Ermeniler tarafından yapılmıştı. Ermeniler modern silahlarla saldırırken Türklerin eski tüfeklerle mücadele etmesi bunun kanıtıydı. Ceza konusuna gelince, İzzet Bey, 'katliamlar'la ilgili olarak birçok Müslümanın da Ermenilerle birlikte tutuklanmış olduğunu, Ermenileri serbest bırakırken Müslümanları hapiste tutmanın adaletsizlik olacağını belirtiyordu. Reformlar konusuna da değinen İzzet Bey, saray tutanaklarının, uygulamanın başladığını gösterdiğini ve padişahın tüm reformları uygulamak için elinden geleni yaptığını belirtiyordu.

Bu beyanı kabul etmeyen Adam Block, Currie'nin mesajı'nın tam çevirisinin padişaha sunulmasında direndi. Daha sonra Dışişleri Bakanı'nı ziyaret eden Block, ona mesajın çevirisini verdi ve bazı açıklamalarda bulundu. Büyükelçinin bu mesajı padişaha karşı bir 'nezaket ve dostluk ifadesi' taşıyordu ve onun Ermeni tebaasının güvenini ve dolayısıyla yeniden İngiltere'nin dostluk ve sempatisini kazanmasına yardımcı olmak amacı güdüyordu.¹⁰

Bu sırada büyükelçilerin canını sıkın ve bu yazışmalara gölge düşüren bir takım olaylar kaydedilmişti. Bunlardan birisi, Amerikalı misyoner M. Knapp'la ilgiliydi. Bitlis'teki yetkililer bu misyoneri, kentteki Ermenileri 'katliamlar' düzenlemeye kışkırtmakla suçlamış; misyoneri herhangi bir konsolosun hazır bulunmadığı bir Türk mahkemesinde yargılamak istemişler ama İngiliz ve Amerikan temsilcileri buna engel olmuştu.¹¹ Bu olaydan iki hafta sonra Türk basını, Zeytun'a

bir kaymakamın atandığını açıklamış, bu da küçük çapta bir diplomatik krize neden olmuştu.¹² Büyükelçiler atamanın iptal edilmesi için Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapmışlardı. Rus tercüman M. Maximov daha da ileri giderek, 'uygun olmadığı gerekçesiyle' Diyarbakır ve Adana genel valilerinin de görevden alınmasını istemiş, onu Fransız Büyükelçiliği'nden M. Rouet ve İngiliz Büyükelçiliği'nden Adam Block da desteklemişti.¹³

Türkiye'nin iç işlerine müdahale anlamına gelen bu gelişme üzerine Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Hristiyan bir kaymakamın atanmasının, Hristiyanları istedikleri her şeyi elde etmek için isyan etmenin yeterli olduğuna inandıracağını düşündüğünü açıkladı.¹⁴ Türk Büyükelçisi de Londra'da Salisbury'ye, Babıâli'nin Zeytun'a Hristiyan bir kaymakam atayarak sözünü yerine getirmek niyetinde olduğunu söylemiş ama mezhepsel ve etnik düşmanlıklar yatışmadan bunun yapılamayacağını, aksi takdirde 'kanlı olaylar'ın yeniden alevlenmesinin olası olduğunu, padişahın bundan sorumlu olmak istemediğini vurgulamıştı. Bu açıklamadan sonra Salisbury daha fazla ısrarcı olmaktan vazgeçti.¹⁵

Temmuz başında Osmanlı Hükümeti, Yovanaki Efendi adlı bir Rum reayaya Zeytun Kaymakamlığı'nı önerme kararı vermişti.¹⁶ Aynı günlerde, Erzurum, Van ve Bitlis'e atanmış birkaç Hristiyan devlet yetkilisi de Erzurum'a varmıştı.¹⁷ Ancak bazı Türkler bu atamalardan ve reformlardan memnun olmamış ve bunu da dile getirmekten geri kalmamışlardı. Örneğin Diyarbakır Müslümanları padişaha iki mazbata göndererek, bölgede uygulanması planlanan reformları protesto etmiş, uygulamaların devam etmesi halinde olay çıkaracakları tehdidinde bulunmuşlardı. Şakir Paşa reformların başka bir emre kadar askıya alınmasını sağlamak zorunda kalmıştı.¹⁸

Ermenilerden nefret eden Yakubiler de reformlar konusunda rahatsızdı. Yakubi Patriği sadrazama başvurarak, Yakubi milletini koruyan padişaha ve Müslüman vatandaşlara minnettar olduğunu belirtmiş, ancak bir süredir Ermenilerin, öteden beri Müslüman yasalarınca korunmakta olan Yakubi dili ve dinini 'Ermenileştirmeye' çalıştıklarını öne sürerek yakınmıştı. Ona göre kimi illerde çıkardıkları karışıklıklardan yararlanan Ermeniler onların tapınaklarına ve mallarına el koymaya ve dini ayinlerine karışmaya çalışmışlardı. Patrik şunları eklemişti: "Urfa, Bitlis ve daha birçok yerde bulunan ruhani liderlerimizin imzasıyla gelen mektuplar, Ermenilerin toplumumuza mensup birçok kişi-

yi katlederek mallarını yağmaladıklarını belgeliyor; bu mektuplar, onların toplumumuzu açlık veya diğer yollarla tamamen yok etmek niyetinde olduklarını gösterir.” Bütün bu nedenlerden dolayı padişahın koruma talep ediyorlardı.¹⁹

Reformların uygulamaya konmasına başka engeller de vardı. Ülkenin mali durumu kritik bir noktadaydı. Reformları uygulamak için savurganca para harcanamazdı. Diğer bir engel ise tehdit, suikast ve katliamlara hâlâ devam eden Ermeni ihtilalcilerdi. Ayrıca, İslam'ın Hristiyanlar tarafından boğulacağına inanan aşırı Müslüman partiler de işi güçleştiriyordu. Reformlara karşı oluşan bu direnişler karşısında Osmanlı Hükümeti ve padişah, ihtiyatlı davranmak ve yakalanan Ermeni asilere karşı kararlı bir tutum izlemek zorundaydı. Ancak Currie, devamlı şekilde adli kararlara müdahale etmekle ve Ermeni teröristlere verilmiş cezaların iptal edilmesini sağlamakla, mantık ve hatta diplomatik nezaket kurallarını aşıyordu. Örneğin Mayıs ayında 12 Ermeni ihtilalci yargılanmış, bunların 7'si idama veya ömür boyu hapis cezasına mahkûm edilmiş, diğerleri de 6-12 ay arasında değişen çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştı. Bunun üzerine Currie, Babiâli'ye bu cezaların çok sert olduğunu ve idam cezalarının infazı halinde bunun 'çok kötü bir izlenim' yaratacağını bildirdi.²⁰ Bu Ermenilerin terör yaratmış, suikast ve sabotaj yapmış veya insanları tehdit etmiş olmaları nedense Currie'yi pek ilgilendirmiyordu.

Van'da Ermeni İsyanı

Van ilinde, özellikle Ermeni ihtilalcilerin neden olduğu olaylar Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki gerilimi gittikçe artırıyordu. İlkbaharda buralarda ciddi çatışmalar çıkmasından korkuluyordu.²¹ İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Williams'ın 'iyi bir adam' olarak nitelendirdiği genel vali, Hristiyanları polis olarak görevlendirerek, reformları uygulamaya hazırdı. Ancak, bu görevi kabul edecekleri bulmakta güçlük çeken vali, Müslüman aşiretler ve Ermeni asilerin yaratmış olduğu tehlikeden de çekiniyordu. Ülkedeki gizli Ermeni dernekleri, özellikle Ermeni İhtilalci Federasyonu (Daşnaktsutyun) Van'da yoğun faaliyet içindeydi. Bu örgüt, 18 Şubat 1896'da yayınladığı kışkırtıcı bir bildiride Osmanlı reformlarını 'sahte' olarak niteliyor, hükümeti 'halka kıyım' yapmakla suçluyordu.²²

Williams ise Van'daki Taşnak ve Hınçaklar hakkında şöyle diyor-du:

“(Bunlar) kendi yurttaşlarını tedhişe tabii tutuyor ve çılgın davranışlarla olaylar çıkarıyor; Müslüman halkı kışkırtarak reformların uygulanmasına engel oluyorlardı. Kanımca, bunlar (örgütler) etkisiz hale getirilirse veya sesleri kesilirse, bölgedeki hatta belki de bütün Anadolu'daki güvenliği sağlamanın önündeki engeller kalkmış olacaktır. Ben buradaki Ermeni piskoposuna, Avrupa'nın sempatisini yitirmenin tehlikeli olacağını, onun politikasının ve görevinin, tüm gücünü kullanarak 'Anarşistleri' denetim altında tutmak olduğunu söyledim.”

Piskopos, Williams'a güvence vermeye çalışıyordu. Patriğe göre, Ermeni toplumunun büyük bir kesimi teröristlerden hoşlanmıyordu. İngiliz Konsolos Yardımcısı da onlardan hoşlanmıyordu. Williams raporunda şöyle diyor-du: “Geçmiş olayları ve bölgenin bugünkü durumunu inceledikçe geçen sonbaharda burada ve tüm Anadolu'da kaydedilmiş korkunç olaylara, Türkler kadar bu (Ermeni) komitelerin canavarca davranışlarının neden olduğunu daha açıkça görüyorum.”²³

Van ilini ziyaret eden Lord Warkworth'un izlenimleri de Williams'ın görüşlerini aynen yansıtıyordu. Bu görüşler şöyleydi: “İngiltere'de 'özgürlük uğruna mücadele eden' bir halkın emellerini yüksek sesle destekleyenler, kendi hayat güvencelerine özen gösterip başkalarının hayatlarını hiçe sayan bir avuç gözü dönmüş haydutun kullandığı vahşi terör yöntemleri ve şantajlarla, gönülsüz yurttaşlarını bu umutsuz komplolara zorla suç ortağı etmeyi nasıl başardıklarını pek anlayamazlar.”²⁴

Van'da hüküm süren durum Ermeni asilerin lehinde görünüyordu. Kentin 'bahçe'li semti, birbiri içine girmiş dar sokaklara dizilmiş, bahçelerinden birbirine geçilen evlerden oluşuyordu. İhtilalci liderler, bu tavşan yuvası benzeri evlerde açıkça yaşamlarını sürdürüyor, kendilerini izleyenlerden rahatça kurtulabileceklerine inanıyorlardı. Askerler ve polisler arada sırada onları görüyordu; asiler bazan üniformaya benzer bir giysi içinde fişeklik takınmış ve daima silahlı olarak dolaşıyorlardı. Williams, bu dayanılmaz duruma öfkelenen Müslüman halkın, 14 Haziran'da olay çıkarmasına hiç şaşmamıştı. Gece yarısına doğru, devriye gezen bir grup piyade askeri saldırıya uğramış, bir subay ve bir er ağır şekilde yaralanmıştı. Müslüman halk buna çok öfkelenmiş-

ti. Ertesi gün başlayan silah atışları öğleden sonraya kadar devam etmiş, bazı evler yakılmış, birçok Ermeni ve asker ölmüş veya yaralanmıştı. Avrupalıların güvenliği için uygun önlemler alınmıştı, ancak Müslüman aşiretlerden korkuluyordu.²⁵

Salisbury, Van olaylarını 19 Haziran'da kendisini ziyaret eden Osmanlı Büyükelçisi Antopulo Paşa'dan öğrenmişti. Büyükelçi, daha önce meydana gelen karışıklıklarda çatışmaya sahne olmayan Van bölgesinin şimdi Ermeni kışkırtıcıların etkinlik alanı haline geldiğini ve çıkardıkları karışıklıklarda, her iki yandan toplam olarak elli kişinin yaralanmasına ya da ölümüne neden olduğunu belirtmişti. Hükümet yetkilileri derhal düzeni sağlamak, karışıklığın yeniden patlamasını engellemek ve halkın öfkesini yatıştırmak için devreye girmiş, ancak komşu köylerdeki dindaşlarından yardım alan Ermeniler Müslümanlara saldırmaya devam edip birçok kişiyi öldürmüşlerdi.²⁶

Durum kritik bir noktadaydı. Williams, asilerin bazı evleri takviye ettiklerini, ancak bu kışkırtıcı davranışlara karşın düzenli ordunun ve subayların 'yardımcı ve nazik' bir şekilde davrandığını, onların tehdit altında bu biçimde davranmış olmalarına hayret ettiğini bildirmişti. Williams, 17 Haziran'da Amerika misyonundan Dr. Reynolds ile birlikte asilerin kurmuş oldukları mevzilerden ikisini ziyaret etmiş, bu aşırı kışkırtma hareketleri karşısında askerlerin gösterdiği sağduyuya hayran olduğunu bildirmişti. Asilerin bu mevzilerde, İran'dan destek güçlerin gelmesini beklediklerini ve on gün kadar dayanmak niyetinde olduklarını da saptamıştı. Williams, Rus veya Amerikan uyruklu Ermenilerden oluşan asi önderlerle tanışmıştı; burada yaklaşık 15 yabancı uyruklu Ermeni, 700 kadar Vanlı genç Ermeni vardı. Çoğunluğu Rus silahlarıyla tepeden tırnağa donanmıştı; bu silahların Van Ermenileri tarafından toplanan paralarla satın alınmış olduğunu ve İran üzerinden ülkeye sokulduğunu iddia ediyorlardı. Williams şu yorumu yapmıştı: "Bu insanlar eşlerini ve çocuklarını korumaya çalışan yurtseverler değil, düpedüz asilerdir, siperlerine yaklaşma cüretinde bulunan suçsuz ve silahsız Müslümanları acımasızca katletmiş olduklarına ilişkin kanıtlara sahibim."²⁷

20 Haziran'da durum pek kritik bir kerteğe gelmişti. Müslüman aşiretler kenti sarmıştı, konsolosa teslim olan Ermenilerin güvenliğini sağlamak için padişah'tan ve büyükelçilerden emir gelmesi bekleniyordu. İngiliz Konsolos Yardımcısı, gönderdiği telgrafta 'genel bir af

ilan edilmesi gerekiyor, her geçen saniye önemlidir' diyordu. Padişah, Van'daki Fransız temsilcilerinden ve İngiliz konsoloslarından arabuluculuk yapmalarını istemiş ve şu koşulları öne sürmüştü: "Yabancı ihtilalciler kendi konsolosluklarına teslim ve derhal sınır dışı edilecek, geriye kalan asi önderler yerli yetkililere teslim edilecek, sayıları konsoloslar tarafından saptanacak diğer Ermenilere genel af uygulanacak, ancak daha sonra onlara karşı yasal önlemler alınacak; bütün silah ve mühimmat Türk yetkililere teslim edilecektir."²⁸

22 Haziran gecesi Ermeni asiler kenti terk etmiş ve bir süre için gerginlik yatışmıştı. Söylendiğine göre, asilerden bir grup İran sınırında dağılmış, dağlarda bulunan diğerleri askerler tarafından izlenmişti. Bazıları ise yakalanmıştı; Williams'ın iddiasına göre bunlar çoğunlukla, hain liderleri tarafından terk edilmiş gençlerdi. Askerler ve yetkililer onlara iyi davranmışlardı, ancak Williams'a göre bu olaylarda, 500 Ermeni, çoğu asker ve subay olmak üzere 300 Türk öldürülmüştü. Tüm Avrupalılar ve mülkleri güvence altına alınmıştı ama bazı köyler aşiretler tarafından yıkılmıştı.²⁹ Ancak, Sadettin Paşa'ya göre, Van isyanında 340 Müslüman ve 219 Ermeni ölmüş, 260 Müslüman ve 59 Ermeni yaralanmıştı. Van dolaylarında çıkan diğer çatışmalarda ölenler de bunlara eklenirse, toplam 418 Müslüman ve 1715 Ermeni öldürülmüş, 363 Müslüman ve 71 Ermeni de yaralanmıştı.³⁰

Van'da yer alan olaylar, Taşnak Federasyonu'nun harekete geçmiş olduğunu gösteriyordu. Bu olaylar, kuşkusuz yeni bir terör seferberliği anlamına geliyor ve ülkenin değişik yerlerine hızla yayılan bu 'saldırı'lar Batılı güçlerin dikkatini çekmeyi amaçlıyordu. Bir kez daha, Karadeniz'den Suriye'ye kadar bütün Doğu Anadolu karışıklık ve panik içindeydi.³¹ Türk yetkililerin bu saldırılar sırasında sayısız silah, mühimmat ve patlayıcı madde ele geçirmiş olmaları olayların kuşku götürmez bir şekilde Ermeni ihtilalci hareketi tarafından örgütlenmiş olduğunu kanıtlıyordu.³²

Padişah, bu olaylardan Ermenilere destek veren İngiltere'yi sorumlu tutuyordu. İngiltere'nin konsolosluk yetkililerinin, belki istemeyerek yüreklendirdikleri Ermeniler, padişah yerine İngiltere'den güvence bekler duruma gelmişlerdi. Ne yazık ki, daha önceki yıllarda İngiltere, soy veya din farkı gütmeden bütün (Osmanlı) halkının refahıyla ilgilenirken son zamanlarda sadece Ermenileri koruyuculuğu altına almış görünüyordu. Abdülhamit, Ermeniler bu tutumu sürdürdükleri sürece,

İngilizlerin arzuladığı reformları uygulamanın veya düzen ve sükûneti sağlamanın kesinlikle olası olmadığı görüşündeydi. Ermenilere nasihat verilmesi gerekiyordu; aksi halde Türk Hükümeti özgürce davranma hakkını saklı tutacaktı.³³

Padişah, Salisbury'den, İngiliz Hükümeti'nin, devam eden Ermeni saldırganlığını kınadığını belirten bir cevap gelmesini bekliyordu. Ama Salisbury'nin buna hiç niyeti yoktu; aksine Herbert'i İngiliz Hükümeti'nin 'Ermeni sorunu'yla ilgili bütün yazışmaları, Ermenilerle değil, Osmanlı Hükümeti veya onun yetkilileriyle yapmış olduğunu beyan etmekle görevlendirdi.³⁴ İngiltere Dışişleri Bakanı'nın bu davranışı büyük bir talihsizlikti, çünkü Ermeni zorbalıklarını kınayan bir demec vermekle ve bir kez de olsa Osmanlı Hükümeti'ni desteklemekle belki durumun yatışmasına katkıda bulunmuş olacaktı.

Ermeni İhtilalcilerin Osmanlı Bankası'na Saldırısı

Van'da sergiledikleri sorumsuz ve cüretkâr saldırılarla yabancı güçlerin müdahalesini sağlayamamış Ermeni ihtilalciler, bu kez Osmanlı başkentini hedef alan daha cüretkâr saldırı planları yaptılar. Bu yeni saldırıdan önce bütün büyükelçilere yazı göndererek talepleri yerine getirilmezse vahim olaylar meydana geleceği tehdidinde bulundular. 8 Temmuz'da İngiliz Büyükelçiliği'ne bırakılmış '*Türkiye Ermenileri*' imzalı yazıda, Ermenilerin bu 'zulümden' kurtulmaya karar verdikleri bildiriliyordu; Başvurmak zorunda kaldıkları aşırı yöntemlerin suçu Osmanlı Hükümeti'ne yükleniyor, çaresizlik içinde yapacakları herhangi bir hareketin sorumlusunun da Osmanlı Hükümeti olacağı belirtiliyordu.³⁵ Fransız, Rus ve İtalyan elçiliklerine de benzer yazılar gönderilmişti.

İhtilalci Ermeni liderler, Ekim 1895'te düzenlenen Babıâli gösterilerinden önce ve sonra da benzeri bildiriler dağıtmışlardı. Dolayısıyla, Osmanlı yetkilileri önlem almak zorundaydı. Zaptiye Nezareti, 21 Temmuz'da Patrikhane Konseyi'nin sivil üyelerini çağırarak, herhangi bir karışıklık veya fesatçılıktan kendilerini sorumlu tutulacağını bildirdi. Sadece bir Danışma Kurulu olduklarını ileri süren üyeler, sorumluluk kabul etmeyeceklerini belirttiler ve hiç de kahramanca olmayan bir tutumla herhangi bir karışıklık çıkması durumunda derhal istifa ederek bir daha Patrikhane'nin yakınından bile geçmeme kararı aldılar.³⁶

İhtilalcilerin neyin peşinde olduğunu iyi bilen Patrik İzmirliyan, olay çıkmasını bile beklemedi. 4 Ağustos'ta istifasını sundu ve padişah istifayı kabul etti. Sadrazam patriği ciddi olarak töhmet altında tutabilecek yazışmaların elinde olduğunu iddia ediyordu. İngiliz Maslahatgüzârı Herbert bile, isyan hareketlerini kınama konusunda son derece dikkatli olmakla birlikte, patriğin Ermeni milliyetçiliğini destekleme tutumunu hiç saklamadığını itiraf etmişti. Aslında Türkler patriğin Ermeni isyancılara çok yakın olduğuna, hatta istifasından sonra gerçekleşmiş Osmanlı Bankası'nın işgal planını onaylamış olduğuna inanıyorlardı; ancak bunu kanıtlayacak herhangi bir belge yoktu.

İzmirliyan, Osmanlı Bankası'nın Ermeni asiler tarafından baskına uğramasından dokuz gün sonra 4 Eylül'de, görünürde hac amacıyla ama gerçekte padişahın zorlaması sonucu Kûdüs'e gitmişti.³⁷ Padişah ayrıca, Ermeni konseylerini de dağıtmış, yerine laik üyelerden ve ruhani kişilerden oluşan bir Karma Konsey kurmuş, patriğin yerine vekil seçmeleri için emir vermişti.³⁸ İki hafta kadar süren hazırlıklardan sonra patrik seçilen Bartolomeos huzura çıkarak padişah tarafından Mecidiye nişanıyla onurlandırılmıştı. Padişah Ermenilere karşı daha uzlaşıcı bir tutum izlemeye karar vermiş, idama mahkûm olanlar dışında bütün Ermeni tutukluların affedilmesini emretmiş, genel valilere emir göndererek Müslümanlarla Ermenilere eşit davranılmasını ve Ermenilerin beklediği reformların uygulamasına özel dikkat gösterilmesini buyurmuştu.³⁹

Abdülhamit'in bütün bu yapıcı yaklaşımlarına karşın İstanbul bir kez daha Türk-Ermeni çatışmalarına sahne oldu, bu kez de hedef Osmanlı Bankası'ydı. Osmanlı Bankası, İstanbul'un bankalar semti olan Galata bölgesinin ortasındaydı. Sadece adı Osmanlıydı, çünkü gerçekte yabancı işadamlarının Osmanlı İmparatorluğu'yla iş yapmak için kullandıkları bir araçtı. Bankanın üç tarafı da tecrit edilmişti, ancak bir yanıyla Tekel Sigara binasıyla bitişikti.

26 Ağustos Çarşamba günü saat 13.15'te, bir Ermeni örgütünün iş adamı kılığında ama gerçekte silahlı iki lideri, sözde para değiştirmek amacıyla bankaya girmişti. Uygun gördükleri bir anda kapıya doğru giderek dışarıda bulunan yandaşlarına işaret vermiş ve hamal kılığında dört kişi, sırtlarında içinde gümüş olduğu sanılan ama aslında bomba, dinamit ve mühimmat dolu torbalarla bankaya girmişlerdi. Bunun üzerine bir düdük sesi duyulmuş ve yan sokaklarda bulunan

25 silahlı kişi sağa sola ateş ederek bankaya koşmuşlardı. Saldırganlar Daşnaksutyun üyesi Ermenilerdi.

Vuruşma sırasında bankanın iki taşıyıcı görevlisi öldürüldü, ikisi de yaralandı, ancak ölü taklidi yapan bir görevli, üzerinden atlayıp geçen saldırganlardan ikisini vurarak öldürdü. Bunu izleyen yaylım ateşi sırasında pencerelerden ve bankanın içinden bombalar atılmaktaydı. Saldırganlar bundan sonra bankanın ön kapılarını kapamaya çalıştılarsa da kırık cam ve bombaların yaratmış olduğu asit dumanından dolayı büyük güçlkle karşılaştılar. Kapıları ancak üç saat sonra kapayabildiler ve bunu yaparken dört adamlarını yitirdiler. Kapıları geçici olarak gümüş para dolu torbalarla tıkamayı başardılar. Bu arada Ermenilerle karşıdaki dar sokakta mevzilenmiş polis ve askerler arasında silahlı çatışma sürüyordu.

Banka binasının üst katında bulunan banka müdürü Sir Edgar Vincent ve Müdür Yardımcısı M. Reeve, dam penceresinden bitişikteki Tekel Sigara binasına geçerek kaçmışlardı. Ancak öteki müdür yardımcısı M. Auboyneau onlar kadar şanslı çıkmamış, Kambiyo Bölümü'nde görevli memurlarla birlikte rehin alınmıştı. Bir saat kadar süren çatışma sırasında bankanın içinden askerlere bombalar atılıyor, polisler ise içerde hareket eden her şeye ateş ediyorlardı. Teslim olmaktansa bankayı ve kendilerini havaya uçurmayı yeğleyecek kadar çaresizlik içinde bulunan Ermenileri bankadan çıkarmanın imkânsızlığını anlayan yetkililer, öğleden sonra 15.00 sıralarında ateşe ara verdiler. Polis gücü ve askerler geri çekildi, sokakta kimse kalmamıştı.

Bir süre sonra olayların şokundan kurtulmuş banka memurları, saldırganlarla ilişki kurma çabasına girdiler. Taşnaklılar bu saldırıyı, Batılı güçlerin dikkatini çekmek ve Ermeniler için siyasi değişiklikler sağlamak amacıyla gerçekleştirmiş olduklarını açıkladılar. Banka 48 saat boyunca işgal altında tutulacak; büyükelçiler talep ettikleri siyasi reformları garanti etmezlerse, bankayı içinde bulunanlarla birlikte havaya uçuracaklardı. Talepler, 'Ermeni halkı adına' reform komiteleri tarafından büyükelçilere gönderilmiş üç mektupta açıklanmıştı. Mektuplardan biri saldırıdan bir gün önce, ikincisi bankanın ele geçirilmesinden sonra bankadan yazılmış olarak, gerçekte daha önce yazılmıştı ve üçüncüsü ise bankanın teslim alınmasından sonra Fransız Elçiliği'ne gönderilmişti.

Birinci mektupta Türk Hükümeti, Patrik Matheos İzmirliyan'ı is-

tifaya zorlamakla ve 'Saray tarafından aylığa bağlanmış' papaz ve laiklerden oluşan karma bir konsey kurarak 'kilisenin en değersiz papazı olan' Bartlomeos'u seçtirmekle suçlanıyordu. Mektup, Ermeni milletinin yıllardır saygı göstermiş olduğu bu anayasal ve kadim haklarının ihlal edilmiş olmasını protesto ediyordu. Ayrıca, Babiâli'ye destek veren Batılı güçleri de uyarıyordu.

Büyükelçiliklere gönderilen ikinci mektupta, Ermenilerin 'Türk zulmüne' karşı yapmış oldukları sayısız 'yasal protestoları' Avrupa'nın dikkate almamış olmasından şikâyet ediliyordu. Onlara göre Avrupa, küstahça bir tutumla Ermenileri isteklerinden vazgeçmeye zorlamış ve en doğal haklarını bile ihlal ederek onlara hakaret etmişti. Mektuba şunlar eklenmişti: Öte yandan 'biz artık bunlara dayanamayız', 'diplomasi oyununun vakti geçmiştir'. Birtakım şartlar da ileri sürülüyordu. Bunlardan biri, 'Ermenistan'a, altı Büyük Güç tarafından seçilecek Avrupa kökenli ve Avrupa uyruklu bir yüksek komiserin atanmasıydı. Bu komiser, padişahın onaylayacağı vali, mutasarrıf ve kaymakamları atama yetkisine sahip olacak, Avrupalı subayların denetiminde, yerli halk arasından seçilmiş milis, jandarma ve polis güçlerini atayacaktı. Avrupa sistemine uygun yasal reformlar yapılacak, siyasi nedenlerden ötürü tutuklanan Ermenilere genel af çıkarılacak, Büyük Güçler'in temsilcileri tarafından seçilecek geçici bir komisyon, 'Ermenistan'ın önemli kentlerinden birinde kurularak, reformların uygulanmasında gözlemci olacaktı. Amaçlarına varmak uğruna her şeyi feda edeceklerini ifade eden Ermeniler bundan doğacak sonuçlardan hiçbir sorumluluk kabul etmeyeceklerini açıklıyorlardı.⁴⁰

Fransız Maslahatgüzârına gönderdikleri üçüncü mektupta, bankada iki gün kalacakları belirtiliyor, bu arada Batılı ülkelerin müdahalesiyle ülke çapında barışın sağlanması şart koşuluyordu. İstanbul Merkez Komitesi'ne göre, Ermeni İhtilalci Federasyonu 'Daşnaksutyun'un öne sürmüş olduğu koşullar kabul edilmeli; kendilerine karşı şiddet kullanılmamalı ve bankada bulunan veya olaylara dışardan destek veren herkesin yaşam güvenliği kesinlikle garanti edilmeliydi. Bu talepler yerine getirilinceye kadar bankadaki eşya ve paraya dokunulmayacak, ancak şartlar yerine getirilmezse bütün evrak ve para yok edilecek, kendileri de banka memurlarıyla birlikte bankanın yıkıntıları altında can vereceklerdi.⁴¹

Bu sırada asilerle rehineler arasındaki pazarlıklar sürüyordu. Sal-

dırganlar, Müdür Yardımcısı M. Auboyneau'nun, Banka Müdürü Sir Edgar Vincent'a durumu iletmek amacıyla onunla görüşmesini kabul etmiş, ama görevini tamamlayınca geri döneceğine söz vermeye zorlamışlardı. Sir Edgar, bankadan kaçtıktan sonra, Osmanlı kabinesinin toplantıda olduğu sırada saraya gitmiş ve bankayı yıkımdan kurtarmanın tek yolunun, yabancı elçiliklerin temsilcilerinin yardımıyla asilerle görüşerek anlaşmak olduğuna kabineyi ikna etmişti. O sırada sarayda bulunan Rus Baştercümanı M. Maximov ile de görüşmüş ve o da Nelidov'un emrini beklemeden asilerle pazarlık yapılmasını kabul etmişti. Nazırlarla yapılan uzun tartışmalar sonunda padişah, asileri bağışlamayı ve cezalandırılmadan ülkeden ayrılmalarına izni vermeyi kabul etti.

M. Maximov bu koşullar konusunda kefil oldu ve bankaya dönerek sokaktan asilere etkileyici bir konuşma yaptı. Üç saat kadar süren pazarlıktan sonra, asi önderleri önerilen koşulları kabul ettiler, ancak Sir Edgar Vincent'ın yatına götürülmeyi, patlayıcı maddeler dışında silahlarını muhafaza etmeyi ve kendi taleplerini görüşmek üzere büyük-elçilik tercümanlarının ertesi gün yata gelmelerini istediler. Asilerin lideri çatışmalarda ölmüş olduğundan, ondan sonra gelen iki lider arasında görüş ayrılıkları çıktı. Bunlardan biri teslim olmayı güçlkle kabul etti, ancak bankadan çıkarken üstünde bir bomba gizliyordu. Sabah saat 2.15'te banka nihayet boşaltılmıştı. 25 teröristten sadece 15 kişi Sir Edgar'ın yatına gidebilmişti, 4 kişi öldürülmüş, 6 kişi ise yaralanmıştı. Ölenlerin üçü kendi el bombalarıyla feci şekilde can çekişerek ölmüştü. Bankada çalışanlardan 4 kişi ölmüş, 6 kişi de yaralanmıştı. Türk askerlerinden 29 er ve kimi sivil kişiler yaşamlarını yitirmişlerdi.⁴²

Sir Edgar'ın *Gulnare* adlı yatında, onun yardımcılarında F. E. Barker tarafından sorguya çekilen asilerin anlattıklarından, bu saldırının yurtdışındaki asi çeteler tarafından üç ay önce tasarlanmış olduğu anlaşılıyordu. Değişik çetelerin liderleri üç hafta önce İstanbul'a gelmişlerdi.⁴³ Bu saldırı, planın sadece bir kısmıydı; asiler Babıâli'ye, Ermeni Patrikhanesi'ne ve Makriköy'e de saldırmayı planlamışlardı. Ayrıca Galata'da Credit Lyonnais'ye saldırarak işgal etmek, Beyoğlu'nda bulunan Aya Triada Rum Kilisesi'ne ve olaylara müdahale etmelerini önlemek için Galatasaray ve Voyvoda polis istasyonlarına saldırmak gibi planlar öngörülmüştü. Bu saldırılar yapılırken, polislerin dikkatini başka yerlere çekmek için bombalar atılacaktı. Bütün bu fesat planları

büyük bir özenle hazırlanmıştı. Türkler bir şeyler olacağını üç gün önceden sezmiş, ancak saldırının hedefinin yalnız Patrikhane olacağı düşüncesiyle ona göre önlem almışlardı.

Ermeni asiler, Osmanlı Bankası ve Credit Lyonnais gibi bankaları özellikle seçmişlerdi, çünkü bu kurumlarda çeşitli uluslardan birçok memur çalışıyordu, dolayısıyla Türklerden istediklerini koparmak için Büyük Güçler'in kendilerine destek vereceğini varsaymışlardı. Üstelik, banka havaya uçurulduğu takdirde birçok mali kuruluş büyük kayba uğrayacaktı. Banka binası kentin mevzi kurulup kolayca savunulabileceği en gösterişli binasıydı, bu yüzden girişimleri kolaylıkla dikkat çekecek, 'Ermeni sorunu'nun ön plana çıkmasını sağlayacaktı.

Asilerin hepsi Türk uyrukluymuş ve çoğu hizmetli sınıfındandı. Saldırıyı örgütleyenler, Kafkaslar'dan gelen Varto, Mar ve Boris adlı Ermenilerdi. Armen Garo takma adını kullanan Karekin Pastırmacıyan ise Atina'dan gelerek onlara katılmıştı.⁴⁴ Asiler Barker'e, kendi yurttaşlarını zulümden kurtarmak için mücadele ettiklerini ve kendileri gibi daha yüzlerce kişinin aynı amaçla canlarını vermeye hazır olduğunu söylemişti. Barker onlara, bu davranışlarının, Büyük Güçler'i kendilerinden uzaklaştıracağını ve 'Ermenilerin korkunç biçimde kırıma tabii tutulmasına neden olacağını' söyleyince, asiler 'bu yolda ölenler gerçek yurtsever şehit olacaktır' yanıtını vermişti. Büyük Güçler'in sempatisini yitirme pahasına bankayı boşaltmayarak onları güç durumda bırakmayı hesaplıyorlardı. Barker, asilerin Türklere karşı duyduğu nefretin anlatılmaz boyutlarda olduğunu söylemişti ve öldürülen Türkler hakkında övünmelerine ise 'gerçekten korkunç bir şeydi' diyordu. Bu asiler Makedonya üzerinden tekrar İstanbul'a döneceklerini ve bir sonraki saldırının başarıya ulaşacağından emin olduklarını söylemişlerdi. Yoldaşlarının bombalarıyla ne kadar zarar vermiş olduklarını, askerlerin Ermenilere ateş edip etmediğini ve çok sayıda askerin ölüp ölmediğini merak ediyorlardı. Ayrıca Barker'e, bankayı havaya uçurmadan önce Türk memurları öldürmeyi planladıklarını, ancak banka binasını işgal etmenin tahminlerinden daha kısa sürdüğünü ve buna vakit kalmadığını belirtmişlerdi.⁴⁵

Böylelikle, Ermenilerce Osmanlı Bankası'na karşı düzenlenen komplo, bunun yaratacağını umdukları sansasyon ve Avrupalıların dikkatini 'Ermeni sorunu'na çekmek amacıyla tasarlanmış bütün planlar, bunları uygulamak için görevlendirilmiş olanların yüreksizliğin-

den dolayı başarısız olmuştu. Ancak Galata, Samatya ve Pera bölgelerinde hâlâ silahlı ve bombalı çok sayıda Ermeni isyancı saklanıyordu. İstanbul'un Türk halkı bunu bildiği için Ermenilere saldırmıştı. Yahudiler de Ermenileri cezalandırmak için Müslümanlarla birlik olmuşlardı. İstanbul'un değişik semtlerinde ufak çapta olaylar çıkmaya devam ediyordu ve haftalar sonra Ermeni isyancılar hâlâ askerlere rastgele bomba atıp ateş ediyorlardı. Kendi kafalarına göre davranan ve birçoğu suçsuz olan Ermenileri ölüme götüren bu komitelerin davranışları, onlara sempati kazandırmaktan uzaktı. Herbert onları 'lanetlenmeye layık caniler' olarak tanımlamış ve 'Ermenilerin sürekli bomba atmasının Türkleri oldukça kıskırttığı inkâr edilemez' demişti.⁴⁶

Türk görüşüne göre olaylar şöyle gelişmişti: İstanbul'daki Ermeni İhtilalci Merkez Komitesi, başarısızlığa mahkûm bir dizi saldırı ve 'suç' niteliğinde olay tasarlamıştı. Bu hedef doğrultusunda birçok asi, değişik çeteler halinde, kentin çeşitli bölgelerinde eş zamanlı 'saldırı'lar girişmişti. Tabanca, kama ve bombalarla silahlanmışlardı. Bunlardan birkaçı, 26 Ağustos'ta Osmanlı Bankası'nın büyük holüne girince, niçin geldiklerini soran muhafıza ateş açarak beynini parçalamış, jandarmaların canına kıyıp kafalarını keserek tramvay yoluna savurmuşlardı. Bu saldırının yaratmış olduğu kargaşa ve panikten yararlanan isyancılar, banka kapılarını kapatmış, yoldan geçenlere bomba atmaya ve bu işle hiçbir ilgisi olmayan masum yurttaşlara ateş etmeye başlamışlardı. Kurbanlar arasında, oradan tesadüfen arabayla geçen ve bombaların patlaması sonucu paramparça olmuş dört Türk kadını da vardı.

Bu arada başka bir isyancı grubu da bir hanı basmış, oradan çevredeki sokaklara bombalar yağdırmış, birçok kişinin yaralanmasına ve kimilerinin de ölmesine neden olmuştu. Hasköy'de bekçi kulesini basan başka bir grup ise görev başında bulunan subayı ve birkaç askeri öldürmüştü. Öte yandan, saldırganlar İstanbul'un Samatya semtinde bulunan Sulu Manastır'ı da çetin bir çatışma sonunda ele geçirmişlerdi. Çok sayıda Ermeni anarşist, bir okulda mevzilenmiş, uzun bir süre Müslümanlara ve polis memurlarına ateş edip bomba atmış, birçok kişinin ölümüne neden olmuşlardı. Bankada, mevzi olarak kullanılmış Ermeni evlerinde, okullarda, manastır ve kiliselerde patlamamış bombalar bulunmuştu. İsyancı komitelerinin, kentin düzenini bozmak için her türlü önlemi almış oldukları anlaşılıyordu ama planları suya düşmüştü.

Bu arada Dahiliye Nazırı bizzat sokakları dolaşarak kent sakinlerini yatıştırmaya çalışmıştı. Sokaklarda devriye gezen askeri birlikler halka toplantı yapmamalarını tavsiye ediyordu. Nazır Tevfik Paşa, Ermeni saldırılarının hedefi haline gelmiş Müslüman halkın kendini korurken bazı kayıplara neden olduğunu açıklamıştı. Öte yandan, hükümete sadık olan ve Ermeniler arasında çoğunluğu oluşturanlar, 'suç işlemiş yurttaşlarına' o kadar kızgındılar ki, Ermeni Patrik Vekili Bartolomeos karışıklıklara neden olan liderler için bir Afaroz Fermanı çıkarmıştı. Tevfik Paşa şöyle diyordu: "Ermeni dinî cemaatinin liderinin bu tutumu, uygar Avrupa'nın 'Anarşizm' ve 'Nihilizm'e alet olmuş bu canileri damgalamaya yeter."⁴⁷

Yine bu sırada 26 Ağustos gecesini, İngiliz ve Fransız hücumbotları tarafından korunan *Gulnare* yatında geçiren Ermeni asiler, ertesi gün de İngiliz, Rus ve Fransız tercümanlar tarafından ziyaret edilmiş ve onlara yaptıkları işin ne kadar büyük bir 'caniyane çılgınlık' olduğu anlatılmaya çalışılmıştı. Ancak onlar sadece, tekrar Türkiye'ye dönüp başlatmış oldukları hareketi devam ettirmekte kararlı olduklarını ve kendilerinin yokluğunda arkadaşlarının saldırılara devam edeceklerini söylemişlerdi. Bunun üzerine silahları alınan Ermeni asiler, *Gironde* adlı gemiye bindirilip Marsilya'ya gönderilmiş, Türkler onların gitmesini engellemeye çalışmamışlardı. Ancak, Herbert, Salisbury'ye verdiği raporda yabancı temsilcilerin 'bu canilerden yana müdahalede bulunmuş' ve 'yüzlerce masum Ermeni'nin ölümüne neden olan bu katillerden yana tutum sergilemiş olmalarına içerlemiş' olduğunu bildirmişti.⁴⁸ Kaçmayı başaran bu Ermeni teröristler şanslı olanlardı. Geride bıraktıkları işbirlikçileri Türklerin gazabından kurtulamayacaklardı.

Osmanlı Başkentinde Olaylar

Osmanlı Bankası baskınından sonra sokaklarda Türkler gruplar halinde görülmeye başladı. Bunların kimileri külhanbeyi, kimileri ise aşırı dinciler ve fanatiklerdi. Ermeni isyancıların yaptıkları duyulunca, bu heyecanlı ve başıboş Müslüman gruplar büyük bir kızgınlıkla Ermenilere saldırmış ve bazılarını öldürmüşlerdi. Başkent her yanında buna benzer olaylar meydana geliyordu. Her zaman olduğu gibi, olayları engellemek için Büyük Güçler'in büyükelçileri yine araya girdiler.⁴⁹

Bu arada, Osmanlı başkentinden gelen abartılmış haberler, Batı Avrupa'nın her yanına ulaşmıştı. İlk tepki Salisbury'den geldi: Abdülhamit'in tahttan inmesi gerekiyordu. Abdülhamit'e yakınlık duyduğu gerekçesiyle çoğu kez suçlanmış İmparator II. Wilhelm de aynı görüşteydi.⁵⁰ Almanya Dışişleri Bakan Vekili Baron von Marschall, Berlin'deki Türk Büyükelçisi Galip Bey'i İstanbul'da süren karışıklıklar konusunda oldukça ciddi bir üslupla uyardı ve 'Padişahın uzun süreden beri var olan bu skandallara son vermesi gerektiği' görüşünü bildirdi.⁵¹ Viyana'da bulunan Türk Büyükelçisi ise Babiâli'ye gönderdiği telgrafta, Avusturya İmparatoru'nun padişaha dostluk mesajı gönderdiğini, Rus Çarı'nın konuşma sırasında büyükelçiye Kafkaslar'da da benzeri hareketlere yeltenen Ermenilere karşı hiçbir sempatisi olmadığını söylediğini, onları destekleyen tek ülkenin İngiltere olduğunu açıkladığını bildirmişti.

Ancak çarın bu tutumu, Harbert'in 31 Ağustos'ta Salisbury'ye gönderdiği bilgiyle çakışmıyordu; bu telgrafta, Babiâli'de çalışan bir Müslüman yetkilinin, Rus Büyükelçisi'nin Osmanlı Hariciye Nazırı'na, Ermenilerin kırıma uğraması halinde, İstanbul'un bir semtini bombalayacakları tehdidinde bulunmuş olduğunu yazmıştı. Söylendiğine göre, bu habere çok öfkelenen padişah, Ruslara bu kadar güvenmekle hata ettiğini düşünmeye başlamıştı. Padişahın, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın bir raporundan da etkilenmiş olabileceği düşünülüyordu, çünkü nazır raporunda, Türkiye'deki karışıklıkların Rusya'nın müdahalesine zemin hazırlamak amacıyla, Nelidov ve onun askeri ataşesi tarafından körüklendiğini belirtiyordu. Herbert bile, içinde bulunulan durumda Rusların İstanbul'a el koymak için fevkalade bir fırsat yakalamış olduklarına inanıyordu.⁵² Genel kanağe göre, herhangi bir Avrupa gücünün gemilerini Çanakkale'den geçirip Yıldız Sarayı'nın önüne demirlemesi, padişahın bir isyanla tahttan indirilmesi için yeterli olacaktı ve buna hiçbir Avrupa ülkesi karşı koyamayacaktı.⁵³ Ancak Batılı güçler bu fırsatı yakalayamayacak kadar bölünmüşlerdi.

İstanbul Olaylarının Yankıları

Olaylar sırasında ve onu izleyen haftalar boyunca İstanbul'da telaşlı ve gergin bir hava egemendi. Ermenilerin bombalı saldırıları başkentte sürerken, Türk polisi Ermeni kiliselerinde ve okullarda saklanmış

çok miktarda silah ve mühimmat ele geçirmişti. Ayrıca Ermeni isyan komiteleri ve özellikle Daşnaksutyun yeni saldırı tehditleri savuruyor, Hınçaklar ise etkisini kaybediyordu. Hınçak Partisi içindeki çekişmeler büyük boyutlara ulaşmıştı. Lider Nazarbek, sosyalist propagandası uğruna aşırı harcamalar yapmak ve küçük başarıları abartmakla suçlanıyordu. Onun itirazlarına karşın bir toplantı yapılmış ve Nazarbek sosyalist yandaşlarıyla birlikte partiden çıkarılmıştı. Nazarbek taraftarları Esas Hınçaklar olarak anılmaya başlanmış, Arpiar Arpiaryan liderliğindeki öteki grup ise İhtilalci (Veragazmial) Hınçaklar adını almışlardı. 1896 yılı Eylül ayında gerçekleşen bu parçalanma Hınçakların zayıflamasına neden olmakla beraber hain oyunlarının devam etmesine engel olmadı.⁵⁴

Öncelik, artık daha zalim bir terörist örgütü olan Daşnaksutyun'a geçmişti. Bu örgüt, Van olaylarından sonra Londra'da toplanan Uluslararası Sosyalist Kongresi'ne gönderdiği bin bir türlü yalan hikâyeye dolu bir dilekçede, amaçlarının isyan ve şiddet yoluyla 'Türk Ermenistan'a siyasal ve ekonomik özgürlük sağlamak olduğunu açıklamıştı. Örgüt bu amaç için çalışırken, ülkedeki sosyalist eğilimleri destekleyip yüreklendirmeye de söz vermiş, Sosyalist Enternasyonal'le pek çok ortak ilkeyi paylaştıklarını öne sürmüştü.⁵⁵

Oysa Taşnaklar İstanbul olaylarından pek çıkar sağlayamamışlardı, olaylar öteki illerde pek fazla bir yankı yaratmamıştı. Yalnızca Eğin'de, 14 ve 15 Eylül'de ciddi karışıklıklar yaşanmış, Ermeniler Türk semti-ne ateş açmış, kentin bir kısmını yaktıktan sonra dağlara kaçmışlardı. Bölgedeki köyleri korumak amacıyla Arapkir'den askeri birlikler gönderilmişti. Çıkan çatışmada 400 Ermeni ve 11 Müslüman ölmüş, 20 Müslüman yaralanmıştı. Ermeni asilerin faaliyet alanı dışındaki bölgelerde durum sakindi. Babiâli yerel yetkililere kesin yönergeler göndererek düzeni korumalarını istemiş, 'isyanı kökünden halletmekte, yıkım ve tehlikeyi önlemekte başarısız olurlarsa tüm yetkililerin sorumlu tutulacağı' uyarısında bulunmuştu.⁵⁶

Osmanlı Hükümeti, ülkenin öteki yerlerinden İstanbul'a gelen ve işsiz kalanları, kamu düzenini sağlamak amacıyla kendi bölgelerine göndermiş ve illerdeki yetkililere, onların geri gelmesine engel olunması için emir vermişti. Ancak Babiâli, bu unsurlar arasında anarşistlerin de bulunabileceği kaygısıyla, yerel yetkilileri, şüpheli davranışları yakından izlemeleri konusunda uyardı. Hükümet ayrıca, Ermeni is-

yancıların dış ülkelerden Türkiye'ye girmelerini engelleyecek önlemler aldı.⁵⁷ İhtilalcilerin büyük bir çaresizlik içinde oldukları ve Batılı güçlerin büyükelçilerine devamlı olarak tehdit mektupları gönderdikleri biliniyordu.

Bu mektuplardan biri 10 Eylül'de Hınçaklar tarafından gönderilmişti, olaylara değinerek, büyükelçiliklerin sarayla yine işbirliği yaptığını ve Ermenileri ölümden kurtarmak bahanesiyle onların İstanbul'dan sürülmelerine yardımcı olduklarını iddia ediyordu. Ermeniler, 'Ermeni sorunu'nun Avrupa barışı uğruna feda edilebileceğini anlamışlardı. Onlar, Avrupa'nın çıkarları uğruna Ermeni emellerini kurban etmesi gereken büyükelçiliklerin, 'Ermeni soyunu yok etmeyi' amaçlayan Yıldız Sarayı'nın 'yankesici ve katil sürüsünün' oyuncağı haline geldiğini iddia ediyorlardı. 'Toptan sürgün ve hapis cezaları' bitmezse ve reformlar gerektiği gibi uygulanmazsa, kendilerini çevrelerinde bulunanlarla birlikte felakete sürüklemeye kararlı olduklarını; gerçekleştirecekleri bir üçüncü ama sonuncu olmayan saldırıdan doğacak felaketten, dünya kamuoyu önünde büyükelçilikleri sorumlu tutacaklarını öne sürerek, göstermiş oldukları zaafıtan dolayı doğunun başkentini (İstanbul'u) dehşetten kurtarmanın mümkün olmayacağı uyarısında bulunuyorlardı'.⁵⁸

Büyükelçiler bu uyarıyı ciddiye alarak mektubun bir kopyasını derhal Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderdiler ve hükümetten kamu güvenliğinin sağlanması için önlem almasını istediler. Bu süre içinde hiçbir olay çıkmadı. Ancak bazı büyükelçilikler yeni bir saldırı olasılığının kaygısı içindeydi.⁵⁹ Bu telaşa neden olacak ipuçları vardı. Cenevre'deki İtalyan Başkonsolosu, İstanbul'daki İtalyan Büyükelçisi'ne 29 Eylül'de gönderdiği mektupta, bir gün önce Ermeni ihtilalcilerin, Gasparyan adlı bir Ermeni'nin evinde gizli bir toplantı yaptıklarını, toplantıya Osmanlı Bankası saldırısının liderlerinden Garo ve Hraç'ın da katıldığını bildirmişti. İstanbul'daki gizli terör komitelerine ulaştırılmak üzere Bulgaristan'a sayısız mektup gönderilmiş ve onlara 'kısa bir süre içinde harekete geçerek her yeri bombalamaları' emri verilmişti. Başkonsolos, İstanbul'da büyük miktarda bomba saklanmış olduğunu ve bir büyükelçiliğin saldırıya uğrayacağını öğrenmişti. Ancak başkonsolos, bunun hangi büyükelçilik olduğunu öğrenememişti. Saldırı sonunda büyükelçi tutsak edilecek, koşullar öne sürülecek ve bunlar kabul edilmezse her şey havaya uçurulacaktı. Ermenistan'ın bağımsız-

lığı ilan edilir edilmez, 'Ermeni burjuvalarına' karşı binlerce anarşist dernek kurulacaktı.

Ermeni sosyal ihtilalinin Merkez Komitesi Cenevre'de bulunuyordu. Ayrıca, Rus Kafkasyası'nda beş yıldan beri hazırlanmakta olan ve geniş ölçüde isyan hareketlerini körükleyen bir nihilist komite de kurulacaktı. Ermeni isyanı, öylesine koyu bir anarşi karakteri taşıyordu ki, 1896 yılı Temmuz ayında Londra'da toplanan Anarşistler Kongresi'nde gizli Ermeni Komitesi tarafından okunan söylev şu cümlelerle bitiyordu: "Avrupa'da sosyal ihtilale yol açacak ilk kıvılcım Ermenistan'da tuşaacaktır."⁶⁰

Bu arada Osmanlı başkentinde gerginlik gittikçe artıyordu. Kabine, durumu yatıştırmak amacıyla, Türk basınında yer alan resmi bir bildiri yayınlarak düzenin korunması için padişahın gereken bütün önlemleri almış olduğunu ve elinde silahla yakalanan herkesin sert biçimde cezalandırılacağını ilan etti. Bu bildiriye göre, kamu güvenliği tamamen hükümetin yükümlülüğü altındaydı, bunun için İstanbul sakinleri bu uygulamalara müdahale etmemeliydi. Bütün toplantılar yasaklanmıştı, polisin işlerine karışan veya herhangi bir toplantıya katılanlar sorumlu tutulacaklardı. Ancak bu bildiri heyecanı yatıştırmaya yetmedi. 16 Eylül gecesi Üsküdar'da polis tarafından ortaya çıkarılan bir bomba imalathanesi ve ele geçirilen sayısız patlayıcı da gerilimi arttıran bir etki yapmıştı. Çok sayıda ihtilal komitesi üyesi tutuklanmış ve suçlarını itiraf etmişlerdi.⁶¹

Padişaha Karşı Eleştiriler

Neredeyse bir iç savaş haline gelmiş Türk-Ermeni olaylarının başladığı günden beri, Ermenilerin çığırtkan ve abartılı hikâyelerine kolayca inanmış Hristiyan Batı'nın takındığı fanatik tutum zirveye ulaşmıştı. İngilizler ve Amerikalılar bunlar arasında en safdil olanlarıydı ve kanlı olaylarla ilgili hikâyelere doymuyorlardı. Gerçi bazı Türk dostu kişiler de vardı. Türk düşmanı İngiliz Maslahatgüzârı Herbert bile Türklerin kıskırtılmış olduğunu kabul ediyor, uzman bir oryantalist olan Hume-Beaman ise Ermeni komite üyelerinin idam edilmesi gerektiğini, 'katliamların' sorumluluğunda, 'korkak komitelerin ve kendini beğenmiş, etkisiz Avrupa'nın, payı olduğunu ileri sürüyordu. Hume-Beaman, padişahla ilgili olarak şunları söylemişti: "Ona Büyük Katil adı verilebilir,

ancak Müslümanların açısından bakıldığı zaman o, tüm Avrupa tarafından desteklenen ancak kendisinin ve bütün Türklerin, devlete karşı komplo kurduklarına inandığı bu kâfir asileri öldürmekte haklıydı.”⁶²

Modern Türkiye hakkında en geniş bilgiye sahip ve en yürekli yazarlardan biri olan Sir Charles Eliot, Ermeni toplumunun tasarlanan saldırı konusunda bilgi sahibi olduğu kanısındaydı. Ona göre bankaya saldırılacağı günün sabahında, birçok zengin Ermeni ailesi kenti terk etmişti. Türkler bu ‘ulusal komplo’dan haberdardı. Elliot şöyle diyor: “Açıkçası Türkler bütün Ermeni toplumunun kendilerine karşı birleşmekte olduğunu sanmış ve onlar da Ermenilere karşı birleşmişlerdi.”⁶³ Ancak böylesi bir Türk yandaşlığı veya tarafsız demeçler cılız bir ses getiriyordu, zira Türk düşmanları Avrupa’da ‘liberal düşünce’yi tutsak almış durumdaydı.

İngiltere’de çığgınlık son noktadaydı ve yatışmak bilmiyordu. 87 yaşına gelmiş Gladstone, başlıca İngiliz kentlerini dolaşarak, ‘iğrenç Türkler’e karşı harekete geçilmesini önermiş ve şunları eklemiştir: “Ermenilere hizmet etmek uygarlığa hizmet etmek demektir.” 24 Eylül’de Liverpool’da yaptığı heyecanlı konuşma sırasında, Salisbury’e çağrıda bulunarak İngiltere’nin Avrupa İttifakı’ndan ayrılarak, gerekirse bağımsız olarak harekete geçmesini istemiştir. Öte yandan Canterbury Başpiskoposu Dr. Edward Benson, açıkça müdahalede bulunma fikrine karşı çıktığı için, Hristiyanlık görevlerini yerine getirmediği gerekçeyle birçok eleştiri mektubu almıştır.”⁶⁴

Liberal eğilimli *Daily News* ve *Daily Chronicle* gazeteleri başta olmak üzere birçok basın organı tüyler ürpertici korkunç hikâyeler anlatıyor, bunları tamamen hayal ürünü akıl almaz resimlerle süslüyor, okurlar bütün bunlara sorgulamadan kutsal bir gerçek gibi inanıyordu. Bazı Avrupa ve özellikle İngiliz gazeteleri Türkler hakkında birçok asılsız haberi yaymaktan çekinmiyordu. Örneğin, *Daily News* ve öteki İngiliz gazeteleri, 31 Ağustos 1896 tarihli sayılarında, İstanbul’da sahil koruma gemisinden İngiliz Büyükelçiliği’ne doğru yürüyen İngiliz denizcilerinin, ‘bir grup fanatik Türk’ün, bazı Ermenilere zulüm yaptıklarına tanık olduklarını’, denizcileri gören Ermenilerin derhal onlardan koruma istediklerini, denizcilerin ‘bu zavallı insanları’ koruma altına aldıklarını, ‘büyük yüreklilik göstererek, katil ayak takımını tüfeklerinin dipçikleriyle geri püskürttüklerini’ yazmıştı.

Bu haber Yıldız Sarayı’na ulaşır ulaşmaz büyük heyecan yarattı ve

Babîâli hemen İngiliz Büyükelçiliği'ne şikâyetle bulunarak İngiliz denizcilerin yabancı bir ülkede bulunduklarını unutmamaları gerektiği uyarısı yaptı. Herbert yanıt olarak, İngiliz denizcilerin, bir kez daha aynı durumla karşılaştıklarında yine aynı şekilde davranacaklarını bildirdi. Ermenilerin zulüm görmesine dayanamazlardı ve Türk askerleri onları koruyamıyorsa, bunu İngilizler yapacaktı. Ancak denizcilerle ilgili başına yansımış bu haberi içeren raporu okuyan Herbert, Salisbury'ye hem telgraf, hem de mektup göndererek anlatılanların tek bir kelimesinin bile doğru olmadığını, İstanbul Boğazı'nda bulunan İngiliz gemilerindeki denizci ve mürettebattan yalnızca İngiliz uyruklu olanların ve hükümet binalarının güvenliğini sağlamak üzere karaya çıkmış olduğunu belirtti.⁶⁵ Ama Salisbury, İngiliz basınında çıkan haberi yalanlamak için hiçbir çaba göstermedi.

1896 yılı Eylül ve Ekim ayı boyunca artarak devam eden karışıklıklar, toplantı ve protestolar moda haline gelmişti. Her yandan 'müdahale' sesleri geliyor, kimileri Rusya, kimileri Fransa'yla, kimileri de İngiltere'nin tek başına bir şeyler yapması gerektiğini söylüyorlardı. İngiliz donanmasının Abdülhamit'i kendi sarayında bombalaması pahasına da olsa, padişah tahttan indirilmeliydi. St James Salonu'nda yüzlerce belediye başkanının katılmış olduğu toplantıda sert önlemler alınması gerektiği konuşuluyordu.⁶⁶

Berlin'deki Dışişleri Bakanı Vekili Baron von Marschall, 29 Eylül'de İngiliz Büyükelçisi Sir Frank Lascelles'le söyleşisi sırasında, Ermenilerin İngiltere'de yaptıkları kışkırtmalara değinerek Almanya'da da bu gibi kışkırtmaların kaydedildiğini, ancak bunun Ermenilerin davasına yararlı olduğundan kuşkusu olduğunu belirtti. Bakan vekiline göre, padişaha karşı yapılan şiddetli eleştiriler (savrulan küfürler), onu 'Ermenilere karşı daha katı olmaya' zorlayabilirdi, ayrıca Gladstone'un son günlerde yapmış olduğu konuşmalar da sorunun çözülmesine yardımcı olmayacaktı. Baron, siyasi birtakım girişimlerle 'katliamları' İstanbul'a taşımış olan Ermeni komitelerinin suçlu olduğuna inanıyordu.⁶⁷

Türk-Ermeni Uzlaşmasına Doğru

Kendisine karşı birtakım komploların hazırlanmakta olduğunu bilen padişah Ermeni uyruklarıyla anlaşma ve onlara bazı ödünler ver-

me kararı almıştı. Osmanlı Hariciye Nazırlığı Müsteşarı, Ermeni eşrafı ve ruhani liderlerle Ermeni kökenli Artin Dadyan Paşa aracılığıyla, alınan karara göre Ermenilerin sadakatlerini yineleyecekleri bir dilekçe sunmaları karşılığında padişah reformları uygulamaya koyacak ve genel af ilan edecekti. 200 imza içeren sadakat belgesi padişaha sunulmuştu. Ermeni liderler bu sadakat belgesinde, yüzyıllar boyunca millet-i sadıka olan Ermenilere daima adaletli davranıldığını, Osmanlı Hükümeti'nin onlara hoşgörü ve dini ayrıcalık hakları sunduğunu; Ermeni ve Müslüman yurttaşlar arasında daima dayanışma ve uyum süregeldiğini belirtmişlerdi. Ancak bir süreden beri ülkeyi sarmış bazı fikirlerin, imparatorluğun siyasi çıkarlarını tehlikeye düşürecek bir durumun ortaya çıkmasına neden olduğunu, 'bazı kişilerin', 'reformlar' adı altında kendi özel çıkarlarını elde etmeye çalıştıklarını; ancak bunun imparatorluğun gerçek çıkarlarıyla bağdaşmadığını da öne sürmüşler, belgenin sonunda, padişaha karşı sadakat ve bağlılıklarını tekrarlamışlardı.⁶⁸

Bu bildiri, Türklerle Ermeniler arasında anlayış ve barış içinde birlikte yaşamının başlangıcı olabilirdi, ancak son anda padişah başka önerilerin etkisi altında kaldı. 21 Eylül'de alınmış bir karar uyarınca, valilere ve kaymakamlara birer Hristiyan yardımcı atanacaktı ve bu karar, 22 Eylül'de basında resmen açıklanarak yürürlüğe girecekti. Ancak o gece padişah kararını değiştirdi, karar yayınlanmadı. Ermeni toplumunun yeniden *sadakat ve bağlılık belgesi* sunması gerektiği bildirildi. Patrik Vekili ve sınırlı sayıda bir kısım Ermeni, padişaha koşulsuz olarak sadık kalmaya hazırdı. Her ne kadar genelde Ermeniler bu küçük topluluklardan nefret ediyor ve 'hain' olarak nitelendiriyorsa da, onların padişah üzerindeki etkileri gittikçe artıyordu.⁶⁹

Bu arada Osmanlı Hükümeti, 'Ermeni sorunu' konusunda dünya kamuoyunu aydınlatmak gereksinimi duymuştu. Büyük Güçler'in başkentlerinde bulunan bütün Osmanlı büyükelçilerine gönderilen telgraflarda, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yüzyıllardan beri 'adalet ve refah' içinde yaşadıkları hatırlatılıyor, ancak, kendilerine gösterilen güven ve verilmiş olan ayrıcalıkları son yıllarda kötüye kullanarak padişaha karşı isyana kalkışmış ve birçok suçlar işlemiş oldukları hatırlatılıyordu. Bu entrikalara karşın Osmanlı Hükümeti kamu düzenini ve güvenliği korumuş, birçok adalet kurumu oluşturarak suç işlemiş olanların ırk ve din ayırımı yapmadan yargılanmalarını sağ-

lamıştı. Osmanlı Hükümeti, ayrıca 1895 Berlin Antlaşması gereğince altı Anadolu ilinde söz vermiş olduğu reformları uygulamaya koymuştu. Dolayısıyla Osmanlı büyükelçileri, görev yaptıkları ülkelerin hükümetlerinden isyan planlarını hazırlamak için Avrupa kentlerine yerleşmiş ve kışkırtıcı davranışlarda bulunan Ermenilerin hemen sınır dışı edilmesini ayrıca, korkunç suçlar işlemiş olanları cezalandırmayı sağlayacak yasalar çıkarılmasını istiyorlardı.⁷⁰

Daşnaksutyun üyeleri derhal karşı saldırıya geçerek Büyük Güçler'in büyükelçilerine gönderdikleri mektuplarda, tutuklamaların hâlâ devam ettiğini, 'adaletsiz mahkemelerinin' hâlâ 'Ermenileri yok etmek için' görev başında olduğunu ve hapishanelerin 'tek suçu Ermeni olmak olan' insanlarla dolu olduğunu yazıyorlardı. Sadrazamın vermiş olduğu tüm güvence ve sözlere karşın "Cellat Hamid'in vahşi politikası" sürmekteydi. Taşnaklar, Avrupa diplomasisinin Ermenilerin 'Kutsal davası' konusunda vereceği yeni kararları sabırla beklediklerini, reformların kısa zamanda uygulanmayacağını anladıklarını; ancak, 'yeni gaddarlıkların' önlenmesi, suçsuz insanların korunması ve göçün durdurulmasını sağlayacak 'bazı geçici önlemler' alınacağını umduklarını söylüyorlardı. Bu konularda hiçbir gelişme yoktu ve Taşnaklar, sabırları artık tükenmiş Ermenilerin 'geleceğiyle oynamanın' çok tehlikeli olduğunu büyükelçilere son bir kez daha hatırlatıyorlardı.⁷¹

Buna karşılık, Osmanlı Hükümeti yurtdışındaki temsilcileri aracılığıyla, 'Ermeni asilere' karşı izlediği tutumu açıklayan telgraflar gönderdi ve temsilcilerinin, Avrupa'daki Ermeni asilerin fesat hareketlerine ve faaliyetlerine son verilmesi için, akredite oldukları hükümetlerle işbirliği sağlamalarını istedi. Reformlara gelince, bazı uygulamalarda gecikmeler de Ermeni asilerin yarattığı karışıklıkların hükümetin uygulamaya geçmesini engellemesinden kaynaklanıyordu. Ancak reformların derhal uygulanması konusunda ilgili yetkililere emir verilmişti. Osmanlı Hükümeti, Büyük Güçler'e daha önce de yapmış olduğu ricayı yineleyerek, ülkelerinde bulunan Ermeni kışkırtıcıların derhal sınır dışı edilmesini ve 'işledikleri korkunç suçlardan' dolayı gereken cezaların verilmesini istedi.⁷²

Bu sırada Türk basını da asilere karşı Türk halkının endişe ve duygularını yansıtan bir girişim başlatmıştı. Özellikle 8 Ekim tarihli *İkdam* gazetesi, Ermeni asilerin işlemiş oldukları suçların dünya kamuoyunda nefret uyandırdığını bu 'çılginca düşleri' sadece merhametli kişilerin

değil, sadık Ermenilerin de kınadığını, Ermeni gazetelerinin bile onları eleştirdiğini ve yabancı ülkelere göç etmekte olan yasalara saygılı kimi Ermenilerin, ülkelerini terketmemeleri konusunda uyardığını yazıyordu.⁷³ Ancak Ermeniler göç etmeyi sürdürüyorlardı ve bu durum Türk yetkililerini epeyi kaygılandırıyordu.

Kıbrıslı Rumların Ermenilere Karşı Tutumu

Anadolu'da Türklerle Ermeniler arasında yaşanan çatışma ortamı, Türklerle olan ilişkilerinin geriye dönülmez bir şekilde bozulduğuna ve kendilerine bundan böyle hiçbir hoşgörü gösterilmeyeceğine inanan Ermenilerin Avrupa, Amerika ve Rusya'ya göç etmelerine neden olmuştu. Erzurum'daki İngiliz konsolosu kendi bölgesinden göç edecek bazı Ermenilerin Kıbrıs'a yerleştirilmesini önermişti. Dışişleri Bakanlığı bu konuyu Sömürgeler Bakanlığı'na sunmuş, kısa süre sonra, Sömürgeler Bakanı Austen Chamberlain, adada bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Walter Sendall'ın konu üzerindeki görüşünü sormuştu. Ancak Sendall buna itiraz etmişti, çünkü 'Kıbrıslı Hristiyanlarla Müslümanlar Ermenilerden hoşlanmıyordu ve adada göçmenlerden oluşan bir Ermeni kolonisi kurulması önerisine toplumun sıcak bakmayacağı' görüşündeydi.⁷⁴

Bu planı Rahip (Canon) Scott Holland da destekliyordu, Sömürgeler Bakanı, önerinin esasına sempati duymakla birlikte, yönetimin bunu desteklemeyeceğini bildirmişti. Kıbrıs yönetiminin satacak veya hibe edecek fazla tarım alanı yoktu ve planın öncüleri bu 'yurtsuzlar' için toprak satın almak isteseler bile, Kıbrıs Hükümeti yerel yasalara dayanarak, yetkilerini kullanıp bazı göçmen grupları ve 'yurtsuzlar'ı kabul etmeyebilirdi. Göçmenler kendi ihtiyaçlarını karşılayamayacak bir duruma gelirlirse ilgili örgüt onları adadan çıkarmalıydı. Üstelik, çoğunluğu Kıbrıslı Rumlardan oluşan Yasama Meclisi, Ermenilerin yerleşimini desteklemesi veya adadan gönderilmeleri konusunda para tahsis edilmesini asla onaylamayacaktı. Sömürgeler Bakanı şu yorumu yapmıştı: "Levanten Ermeniler ticaret, tefecilik ve tercümanlık gibi işler yapmakta ve diğer milletler tarafından olumsuz şekilde karşılanmaktadır. Ne yazık ki (Ermeniler) tüm halkı da töhmet altına alacak kötü bir isim yapmışlardır."

O sırada adada az sayıda Ermeni vardı ve aralarında bulunan birkaç

ajan, Anadolu'daki kardeşlerine silah kaçırdıkları ve kışkırtmacılık yaptıkları için Türklerin şikâyet etmesine neden olmuşlardı. Padişahın egemenliği altındaki topraklarından olan Kıbrıs adasını yöneten İngiltere için durum pek nazikti ve tamamen tarafsız kalmayı gerektiriyordu. Adadaki Ermeni nüfusunu 'zulüm görmüş' Ermeni göçmenlerle artırmak, İngiliz yönetiminin karşılaşacağı zorlukları artıracaktı ve belki de adanın iç huzurunu bile bozabilecekti. Üstelik komşu Girit adasında süregelen olayları da göz önünde bulundurmak gerekiyordu. Sömürgeler Bakanı; 'Kıbrıs'ta uygulanan Yahudi yerleştirme planı ekonomik açıdan tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı, onları buradan çıkarmak için sonu gelmez güçlüklerle karşılaşmıştık' diyordu.⁷⁵ İngiliz Sömürgeler ve Dışişleri bakanlıkları yetkililerinin beklenmedik açıklaması oldukça çarpıcıydı zira bu, İngiliz koruyuculuğu altında bulunan bütün 'cennetler'in kendilerine açılacağına inandırılmış zavallı ve sefil insanların hayalleriyle oynamak demektir.

Ermenilerin Kıbrıs adasına göçü konusu bununla son bulmamıştı. 1896 Ağustosunda İstanbul'da gerçekleşen Osmanlı Bankası baskını sonunda, muhtemelen olaylara karışmış ama yakalanmamış bazı Ermeniler, hapisten kaçma fırsatı arıyorlardı. 1564 kadar Ermeni Trabzon ve dolaylarından geçerek Batum'a göç etmişlerdi. Bu sonu gelmeyen göçlerin en önemli nedenlerinden biri de Ermenilerin İngiltere'deki dostlarından gelen ve yakında çok feci olayların yer alacağı uyarısında bulunan mektuplardı.⁷⁶ Ancak hiçbir olay çıkmamıştı. Bu Ermenilerin bazıları küçük bir Ermeni toplumunun bulunduğu Kıbrıs'a yerleşmek istiyordu; ancak Kıbrıslı Rumların şiddetli itirazlarıyla karşılaşmışlardı.

Rum protestosu, en çok satılan Kıbrıs Rum gazetelerinden *Phoni Tis Kiprou*'nun Londra muhabiri Y. S. Frankodi tarafından yazılan bir makaleyle başlamıştı. Bu makale, 1 Ekim 1896 tarihli sayıda şu başlık altında yayınlanmıştı: "Yeni bir tehlike, dikkat!" Yazarın, Kıbrıs Rumlarının dikkatini çektiği 'tehlike' şuydu: Türkiye'de zulme uğramış Ermenilerin toplu olarak ve tasarlanmış bir plan çerçevesinde adaya gelmesi Kıbrıs adası için tehlike yaratacaktı. Frankodi, son zamanlarda öne sürülen ve belki de destek bulacak bu öneriyle, 'Zalim Türk padişahının rezalet ve katliamından' kaçan Ermenilerin bir kısmının, Kıbrıs adasını kolonize etmek çabasında olduğu uyarısında bulunuyordu. Hatta adaya 10 bin Ermeni ailenin yani 50 bin kişinin yerleştirilme-

sinden söz ediliyordu. Frankodi şu uyarıda bulunuyordu: “Tehlikeyi anlıyorsunuz; bu hem milli, hem de mali bir tehlike yaratmaktadır. Bu kadar çok Ermeni adayı Ermenileştirmese bile yurdumuzun Yunan karakterinin tamamen değişmesine neden olacaktır.”

Etkili bir İngiliz yetkilisi de *Daily News* gazetesinde yayınlanan yazıda, Kıbrıslılara kısmî özerklik verilerek ada yönetiminin, Rum-Ermeni ortaklığı biçimine getirilmesini önermişti. Frankodi’ye göre bu öneri kabul görürse Kıbrıs, Ermenilerin enerji merkezi ve Papalığın entrika odağı haline gelecek, değişik millet ve dinlerden kaynaklanan karışıklıklara sahne olacaktı. Ayrıca mali tehlike de yadsınacak gibi değildi. 50 bin fakir ve zavallı Ermeninin gelişi adanın durumunu daha da kötüye götürecekti. Kıbrıs’ın insan gücüne gereksinimi yoktu, ürünlerini satarak sermaye ve mali kaynak üretmeye ve vergilerin kaldırılmasına gereksinimi vardı.⁷⁷ Adada çoğalan insan sayısı kaynakları yetersiz kılacak, nüfusta görülecek bu ani patlama adanın milli gelirinin azalmasına ve dolayısıyla felakete neden olacaktı. Ermenilerin adaya gelmesi, yedi yıldır kuraklığın doğurduğu sonuçlar kadar büyük bir yıkım getirecekti.

Frankodi şöyle devam diyordu: “Elbette Ermenilere sempati duyuyoruz, Rum-Ermeni dostluğunu en çok ben destekliyorum, ancak Kıbrıs’ın Yunan karakterini kaybetmesine göz yumamayız. ‘Birkaç yüz Ermeniye kucak açabiliriz ama 10 bin aileyi kabul edemeyiz. Sorun ciddidir, bütün basının ve halkın bunu protesto etmesi gerekmektedir.”

Kıbrıslı Rumlar geçmişte de bir Çerkez kolonisinin Kafkaslar’dan Kıbrıs’a getirilmesi önerisine karşı şiddet kullanma tehdidinde bulunmuşlardı. Ayrıca bir süre önce İngilizlerin, Kıbrıs adasını zenginleştirmek bahanesiyle Yahudilerin adaya yerleştirilmesi planına da karşı çıkmışlardı. Şimdi de Ermeniler gündeme gelmişti. Frankodi şunları eklemişti:

İngilizler iyiliksever iseler onları İngiltere’ye götürebilirler, çünkü onlar bu katliamlarla doğrudan ilişkilidirler. Hristiyanları önce kışkırttılar, bu isyan hareketleri reaksiyona yol açtı, şimdi de onları koruyamayacaklarını söylüyorlar. Bunun bedelini de Kıbrıslılar mı ödeyecek? Kendimizi koruma içgüdüleriyle hareket etmeliyiz ve çok yönlü tehlikeler yaratacak bu planın uygulanmasına göz yumacağımıza inanmalarına bir an bile izin vermemeliyiz.⁷⁸

Rum yanlısı vali Sir Walter Sendall da Kıbrıslı Rumları desteklemiş; Chamberlain'e yazdığı raporda, önceki raporlarında da belirtmiş olduğu gibi Türkiye'nin değişik yerlerinden 'kaçan' Ermenilerin, her an ve önceden bilgi vermeden adaya gelmelerinin olası olduğunu bildirmiş, 1882 yasası uyarınca yoksul göçmenlerin adaya akın etmesini denetlemeyi öngören bir bildiri yayımlamayı önermişti.

Eylül ayında Ermeni göçmenler adaya gelmeye başlamıştı. Bir Fransız gemisiyle 80 kadar Ermeni Larnaka limanına varmış, bunlardan bir kısmı başka ülkelere doğru yola çıkmıştı. Sendall şu uyarıda bulunmuştu:

Bu göç kısıtlanmadan sürerse çok geçmeden ciddi güçlüklerle karşılaşacağız. Kaçınılmaz gerçek şu ki, hiçbir Ermeni adadaki yerli halk arasında iş bulamayacaktır ve yapabilecekleri tek iş ya hükümet memuru olmak ya da bakım onarım işlerinde çalışmaktır. (Göçmenlere) yardım etmek için bütçede para yoktur ama özel bir fon oluşturulursa bunların çoğunu yol yapımında kullanabiliriz, bu da ülkenin yararına olur. Bu talihsiz insanların kaderiyle yakından ilgilenenlere bu öneri sunulabilir.⁷⁹

Neredeyse bir asır sonra yukardaki satırlar, iyiliksever ve koruyucu olarak bildikleri İngilizlerin ve dost kabul ettikleri ve hâlâ dost olduklarını iddia eden Rumların Ermeni halkını nasıl yüzüstü bıraktığını göstermesi açısından hazindir.

Rus-İngiliz İkilisinin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabaları

1896 yılı Ekim ayında, padişah sadık Ermeni halkıyla uzlaşmak ve Büyük Güçler'i memnun etmek amacıyla yeni bir hamle daha yaparak söz verdiği reform uygulamalarını ilan edip yürürlüğe koymaya karar vermişti. 4 Ekim'de düzenlenen bir fermanla, 1895 yılında yürürlüğe konmuş olan reformların hemen hemen ayrıntılarının uygulamaya konması emredildi. Bu reformlar hemen ertesi gün basında yayınlanacak ve Hicaz hariç Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde uygulanacaktı. Ancak ferman gazetelerde yayınlanmadığı gibi halka da açıklanmamıştı ve bu konuda esrarengiz bir hava yaratılmıştı.⁸⁰

Üç hafta sonra padişah, Currie'ye 'Ermeni reformlarının' tamam-

lanmış olduğunu bildirdi. Saraydan altı doğu iline gönderilen birçok telgrafla reformların ivedilikle uygulanması emrediliyor, her konuda ayrıntılı bilgi veriliyordu. Padişahın başmabeyincisi İzzet Bey, bu telgrafları İngiliz ve Rus baştercümanlarına okumuştur. Böylece saray bu davranışıyla reformları uygulamada kararlı olduğunu vurgulamak istiyordu, ancak Rus Büyükelçisi ile Currie, bu reformlardan bir sonuç çıkmayacağı konusunda hemfikirler. Currie yine de konsolosluklara talimat göndererek (reformlar) konusunda atılacak herhangi bir adımı kendisine bildirmelerini istedi.⁸¹

Reformların uygulanmasına ilişkin karar, 11 Kasım'da resmi olarak Türk basınında; kaymakamlara Hristiyan yardımcı atama kararı ise 17 Kasım'da *Resmi Gazete*'de yayınlandı. 21 Kasım tarihli *İkdam* gazetesi, bir Ermeni olan Ferit Efendi'nin Haçın Kaymakamı, yine bir Ermeni olan Nazaret Potikyan'ın Sivas kaymakamı olarak atandığı haberine yer vermişti.⁸² Reformlar Salisbury'yi memnun etmemişti, ancak İngiltere'nin tek başına Osmanlı İmparatorluğu'na müdahale edemeyeceğine inanıyordu. Ona göre tek olası seçenek İngiltere'nin başlıca rakibi Rusya'yla anlaşmaktır. Salisbury, İngiltere'yle işbirliği yaparlarsa Rusya'nın İstanbul'u, Fransa'nın da Suriye'yi işgal etmesine izin vermeye hazırdı.⁸³

Bu durum çerçevesinde Salisbury, olaylardan hemen sonra tatilden İstanbul'a dönmekte olan Currie'yi, İngiltere'nin Rusya ile bir anlaşmaya varılmasına istekli olduğunu Rus meslektaşına anlatmakla görevlendirdi. Ancak Nelidov İngiltere'den kuşkuluydu, dolayısıyla Currie'nin önerisi ses getirmede. Salisbury Rusya, Avusturya ve Almanya'nın 'Ermeni sorunu' konusunda işbirliği için anlaşmış olduklarına dair bilgi almış durumdaydı⁸⁴ ve bu durum Salisbury'yi tedirgin ediyordu, zira Batılı güçler padişahı korumak için el ele verdikleri sürece hiçbir hamle yapılamazdı. Buna karşın, Rus Çarı'nın eylül ayının son günlerinde Balmoral'da Kraliçe Viktorya'ya yaptığı ziyaret sırasında, hem Salisbury, hem de kraliçe, Çar Nikola'yı İngiltere'yle bir dostluk anlaşması yapmaya ve padişahın tahttan indirilmesi gerektiğine inandırmaya çalışmış, hatta, Boğazlar konusunda ödünler verilebileceğini bildirmişlerdi.

Ancak Çar Nikola, padişahı tahttan indirmekte hiçbir çıkarı olmadığı kanısındaydı. Rusya'nın tek istediği *statüko*'yu korumak ve bu arada asıl hedefi olan Uzak Doğu'da genişleme politikasını sür-

dürmekti. Üstelik 1870'lerin başında İgnatyev döneminden bu yana, ilk kez Rusya'nın İstanbul'da etkisi oldukça güçlüydü. Abdülhamit'e sırt çevirip, İngilizlerin onayladığı bir padişahı tahta geçirmek çılgınlık olurdu.⁸⁵ Ayrıca çar, önerinin çekiciliğine rağmen, İstanbul'daki büyükelçisinin ısrarlı çağrılarını uyarak Boğaz'ın üst kısmını işgal etmekten yana da değildi.⁸⁶ Çar, Alman İmparatoru'yla Breslau'da yaptığı görüşme sonunda *statüko*'yu sürdürme kararını daha da pekiştirmişti.⁸⁷ Hatta Paris'te bu yönde daha da sert öneriler işitmişti. Fransız Hükümet çevreleri Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından yana değildi, zira bazı devletler, Fransa'nın payına ortak çıkacaklardı. Bu nedenle Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün savunulmasında ısrar ediyordu. Mali nedenler de Fransız Hükümeti'ni ve halkını etkiliyordu. Fransız bankaları Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumuyla yakından ilgileniyorlardı, çünkü Fransız dış yatırımının yüzde 9'u, yani 500 milyon dolara yakın dış sermaye Türkiye'ye yatırılmıştı. Gerçekte Fransa, Türk borç senetlerinin yüzde 60'ına sahipti.⁸⁸

Öte yandan Salisbury, Batılı Güçler'in ortak hareket etmelerini sağlamak için çabalarını yoğunlaştırmıştı. 20 Ekim'de bu güçlerin hükümetlerine gönderdiği uzunca bir genelgede, bir hareket planının ayrıntılarını açıklamıştı. Bu belgede Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önceki reform projeleri inceleniyor, sonuç almadaki başarısızlığı belirtiliyordu. Salisbury, Anadolu'da ve İstanbul'da meydana gelen olayların imparatorlukta var olan kötü yönetim ve güven yetersizliğini kanıtladığını, bunun da Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü birlikte güvence altına almış güçleri son derece rahatsız ettiğini vurguluyordu. Bu güçler, dünya barışı adına, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korumak amacıyla uyguladıkları etki ve öne sürdükleri özel koşullarla Osmanlı Devleti'nin Hristiyan uyruklarının güvenliğini koruma altına almaya çalışmışlardı.

Salisbury ayrıca, Batılı güçlerin ortak hedefinin Osmanlı İmparatorluğu'nu ayakta tutmak olduğunu belirtiyor, bu imparatorluğun yerine başka bir güç yerleştirmenin Avrupa'da ciddi krizler yaratma tehlikesi taşıdığını vurguluyordu. Osmanlı Hükümeti'nin yapacağı reformların, imparatorluğun birçok derdine çare olacağını umuyorlardı ancak sonuç 'tam bir hayal kırıklığı'na yol açmıştı. Bu 'büyük dertler' ortadan kaldırılmalıydı, Batılı güçlerin sabrı tükenmişti, ve 'kendi ay-

mazlığıyla kendini çökerten' bu devletin daha fazla devam etmesine yardımcı olamazlardı. Dolayısıyla Salisbury, Osmanlı İmparatorluğu'nun dengesini koruyacak yönetim değişiklikleri konusunda altı büyük gücün, son iki yıldan beri meydana gelen 'korkunç vahşetler'in tekrarını önlemek amacıyla bir anlaşma yapmasını ve güçlerin oy birliğiyle alacağı herhangi bir kararın Türk Hükümeti itiraz etse dahi yürürlüğe konulmasını önermişti. Ona göre, Avrupa Birliği korunmalıydı ve önerilen kararlar bir devlet tarafından bile onaylanmazsa yaptırıma geçilmemeliydi. Salisbury, güçlerin kesin bir anlaşmaya varmasını ve birlikte alınan bu kararın son karar olmasını ve 'Batılı devletlerin sahip olduğu güce yakışır bir dirayetle' yürürlüğe konulmasını arzu ediyordu. Salisbury, bu yönde alınacak bir ön kararın, konunun geçirtilmesine veya gecikmesine ve Türk yönetiminin daha önce de yaptığı gibi iyileştirmelerin önünü tıkamasına engel olacağını düşünüyordu.⁸⁹

Salisbury'nin önerisi o kadar zararsız görünüyordu ki Avusturya ve İtalya hemen destek sözü verdi. Almanya ise, güçlerin oybirliğiyle alacağı kararları destekleyeceğini bildirdi.⁹⁰ Ancak Rusya, ima edilen zorlama yöntemine karşı çıkıyordu, çünkü 'İmparator bu fikri iğrenç buluyordu.'⁹¹ Durum pek yüreklendirici görünmüyordu ama Salisbury vazgeçmekten yana değildi. 9 Kasım'da Londra Belediyesi Guildhall'de verdiği konferansta, tek yanlı hareket etmekten vazgeçtiğini açıklamıştı. Ona göre halk, donanmayla yapılacak bir güç gösterisinin padişahı cezalandırmak açısından yararlı olacağına ama Ermenilere yardımcı olmayacağına inanıyordu. 'Hiçbir donanma Toros Dağları'nı aşarak Ermenileri koruyamazdı.' Tek olası hareket ancak Avrupa devletleri yoluyla olabilirdi.

Güçler arasındaki bu görüş ayrılıkları, onları birbirine düşürmekte bir hayli becerikli olan Abdülhamit'in gözünden kaçmamıştı. Padişah, en güçlü düşmanı İngiltere'nin diğer güçler tarafından kuşkuyla karşılandığını ve geleneksel düşman Rusya'nın o sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını öngören İngiliz planına karşı çıktığını kavramıştı.⁹² Ayrıca, Fransa'nın da kendi çıkarları açısından imparatorluğun parçalanmasını desteklemeyeceğinden emindi. Türkiye'deki durum aslında Fransa'da yakından izleniyordu. Kasımda, sağcı milletvekillerinden Denys Cochin Temsilciler Meclisi'nde, Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen son olaylar konusunda bir tartışma başlatmıştı. Ermenilere son iki yıldan beri uygulanan ve 'skandal mahi-

yetindeki katliamları' ayrıntılarıyla anlatıp son olaylar sırasında işlenen 'kırımların' sorumluluğunu saraya yükledikten sonra Cochin, Fransız Hükümeti'ni, 'Ebedi Dost' Rusya'ya bir çağrıda bulunup bu 'barbar yönetimi' sona erdirmeye çağırmıştı.

Fransa Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux buna yanıt olarak, Ermeni hareketleri konusunda tarihi bir özet sunduktan sonra, bu konuda tek yanlı bir davranışın tehlikelerine dikkat çekti. Bakan, sorunun çözülmesi için birlik halinde davranılmasını önerdi ve bu adımların Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü zedeleyecek veya anlaşmalarla garantiye alınmış *statüko*'yu tehlikeye atacak nitelikte olmaması gerektiğini vurguladı. Aynı gün Hanotaux, Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Martin Gosselin'den, yapmış olduğu bu konuşmaya Salisbury'nin dikkatini çekmesini istedi; bu konuşmasının, Batılı güçlerin konuya özel çıkarlar açısından yaklaşmadığını gözler önüne sereceğini umuyordu. Avrupa diplomasisinin henüz kaynaklarının tümünü tüketmediğini düşünüyor, güçlerin İstanbul'daki temsilcilerine 'ciddi bir yetki' verildiği takdirde padişahın kısa sürede hizaya getirilebileceğine inanıyordu. 'Dikkatle seçilmiş' sözlerinin, İngiltere'ye karşı duyulan güvensizliğin ortadan kalkmasına yardımcı olacağını umuyor; Türkiye'de, Hristiyanlara hâlâ kırım yapılmaya devam edilirse, bunun baştaki yönetimin sonu olacağı uyarısında bulunuyordu. Hanotaux, Gosselin'e Paris'teki Türk Büyükelçisi'yle bu konuyu konuşurken, Temsilciler Meclisi kürsüsünde kullanamayacağı kadar sert kelimeler kullandığını da belirtti.⁹³

Gabriel Hanotaux'nun bu konuşmasından etkilenen padişah, Fransız Büyükelçisi Paul Cambon'a söz vermiş olduğu yardımı yapma ve reformları hemen uygulama kararı almıştı. Bunun üzerine Hanotaux, Cambon'a bir telgraf göndererek padişahın vermiş olduğu sözün uygulamaya konulması için elindeki her türlü yetkiyi kullanmasını emretti. Ayrıca Londra'daki Fransız Elçisi aracılığıyla Salisbury'ye İstanbul'daki büyükelçisine aynı doğrultuda emir vermesi için çağrıda bulundu. Fransız Elçisi'ne, Curry'ye Hanotaux'nun isteği doğrultusunda hareket etmesi için yetki verildiği bildirilmişti. Salisbury 14 Kasım'da yeniden emir gönderdi. Cambon, padişahın kendisine yapmaya söz vermiş olduğu işlerin listesini önceden Currie'ye vermiş, o da bunların tam olarak uygulanmasını sağlamak için baskı yapmaya başlamıştı.⁹⁴

Padişahın söz vermiş olduğu konular arasında şunlar da vardı: İsnat edilen suç konusunda elde kanıt bulunmayan kişilerin özgür bırakılması; olağanüstü hal mahkemelerinin kaldırılması ve askıdaki davaların normal mahkemeye devredilmesi; valilere, askeri komutanlara, İstanbul'daki Dahiliye Nazırlığı'na gönderilecek yönergelerle karışıklıkların devlet yetkilileri tarafından bastırılması ve çetelerin olaylara karışmasının önlenmesi; Ermeni genel meclisinin toplanması, patriğin seçilmesi ve bütün illerde reformların uygulanması.

Aslında verilmiş bu sözlerin birçoğu yerine getirilmişti; hapiste bulunan 1.900 kişinin 1.800'ü serbest bırakılmıştı; Ermeni Patriği seçiminin yapılması için gereken işlemler başlatılmıştı; reformların genişletilmesi konusunda gereken duyurular yapılmış, Ermeni gösterileri yeniden başlarsa, özel kişi veya çetelerin müdahale etmesini önlemek amacıyla emirler gönderilmişti. Currie, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderdiği mektupta, padişahın verdiği sözleri derhal ve kapsamlı olarak yerine getirmesi konusunda Fransız Elçisi'yle aynı görüşte olduğunu ve padişahın vermiş olduğu sözlerin, Paris'teki Osmanlı Büyükelçisi aracılığıyla Fransız Dışişleri Bakanı'na da ulaştırıldığını bildirmişti.⁹⁵

St. Petersburg'ta olaylar olağanüstü biçimde geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun mali sisteminin yeniden örgütlenmesini tartışmak üzere Paris'e gitmiş Rus yetkililer, St Petersburg'a Gabriel Hanotaux ile birlikte hazırlamış oldukları programın heyecanı içinde döndüler; ancak bu coşku kısa sürecekti. Rus Maliye Bakanı Witte bu projeye karşı çıkıyordu; Viyana Rus Büyükelçisi Kont Kapnist ve İstanbul Rus Büyükelçisi Nelidov da bu planı onaylamıyordu. Nelidov aylardan beri Rus Hükümeti'ni, Boğazlar'ın öteki ülkelerin denetimi altına geçmesini önleyecek önlemler alması yönünde uyarıyordu ve Osmanlı İmparatorluğu'nu uluslararası bir sorun haline getirerek Rusya'nın etki alanını daraltacak her türlü çabaya karşı çıkıyordu. 1877-78 Türk-Rus Savaşı'ndan beri Rusya'nın uyguladığı politika, Türk-İngiliz ittifakını bozarak Türkiye'yi yalnız bırakmayı hedefliyordu. 18 Kasım tarihli bir Rus bildirisi şöyle diyordu: "Türkiye'yi İngiltere'den soyutlamayı başardık; İngiltere artık Osmanlı Hükümeti'nin gözünde tüm saygınlığını yitirmiştir ve Rusya şimdi Türkiye'yle tek başına karşı karşıya kalmıştır. Hiçbir Avrupa devletinden destek bulamayacak Türkiye tamamen Rusya'ya dayanacak, hiç kuşkusuz istediğimiz her şeyi verecektir ve muhtemelen kısa sürede Türkiye kendini tamamen Rusya'nın yanında bulacaktır."⁹⁶

Nelidov'un yürüttüğü politika geleneksel Rus politikasıyla tam olarak çakışıyordu. Nelidov fikirlerini 18 Eylül'de kaleme aldığı raporda belirtmiş, Langer'in gayet kapsamlı bir şekilde irdelediği 30 Kasım günü verilen notada ise raporun detayları açıklanmıştı.⁹⁷ Öne sürülen görüş kısaca şuydu: Osmanlı İmparatorluğu'nda durum oldukça tehlikeliydi. Başkent büyük bir telaş, diğer iller ise anarşi içindeydi. Yeni bir ayaklanma belirmek üzereydi, askeri baskı belki de bir isyana yol açacak ve büyük olasılıkla padişahın tahttan indirilmesine neden olacaktı. Bu durumda Büyük Güçler'in müdahalesi kaçınılmaz olacaktı. Bu müdahale, ister Osmanlı yönetimin denetimin uluslararası güçler tarafından barışçıl bir yolla ele geçirilmesi, ister donanma yardımıyla bir saldırı şeklinde olsun, her iki durumda da Rusya'nın çıkarları Avrupa'ya feda edilmiş olacaktı. Rusya Karadeniz'de güvenliğini ve Akdenizle olan özgür iletişim olanağını yitirmiş olacaktı ve Türkiye'deki etkisi altıda bire inecekti. Dolayısıyla Rusya'nın kendi güvenliği açısından donanması yardımıyla Boğaz'ın kuzeyine konuşlanması gerekiyordu. Nelidov bu konuşlanmanın ayrıntılarını ve Boğaz'ın kuzeyinin nasıl ikinci bir Cebelitarık haline getirileceğini ayrıntılarıyla açıklamış, bundan sonra Çanakkale'nin nasıl tarafsız bölge haline getirileceğini ve kalelerin nasıl yıkılacağını gayet soğukkanlılıkla anlatmıştı. Daha sonra da Rusya, yavaş yavaş padişahın diğer topraklarının ele geçirilmesinde rol oynayacak, ülkenin anahtarını ele geçirdikten sonra da rahat bir şekilde Akdeniz'e ulaşacaktı.⁹⁸

Nelidov'un önerileri 5 Aralık günü çarın başkanlığındaki İmparatorluk (Taç) meclisinde irdelendi. Bu öneriler prensipte kabul edilmiş olmakla birlikte, uygulamada bazı tehlikeler içeriyordu, çünkü Rusya'nın en yakın müttefiki Fransa, Yakın Doğu'da *statüko*'nun sürmesini kesinlikle destekliyordu. 30 Aralık'ta Hanotaux, Paris'teki Rus Büyükelçisi Mohrenheim'e şöyle demişti: "Karadeniz'de ve Boğazlar'da savaş çıkarsa, Fransa Rusya'nın yanında savaşa katılmak zorunda değildir."⁹⁹ Fransa'nın, Boğazlar konusunda Rusların emellerine destek vermemesi, Nelidov'un planının uygulanmasına engel oluşturunuyordu. İmparatorluk Meclisi'nin St. Petersburg'ta 5 Aralık'ta yapmış olduğu toplantıdan sadece birkaç gün sonra, Rus Hükümeti, Hanotaux'nun öne sürdüğü üç koşulu kabul etti; bunlar sırasıyla; Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması, imparatorluğa karşı herhangi bir güç tarafından tek yanlı olarak harekete geçilmesin-

den vazgeçilmesi ve imparatorluk üzerinde herhangi bir uluslararası kondominyon (ikili etki) kurulmasına karşı konulması.¹⁰⁰

Buna karşın Salisbury, Boğazlar konusunda Ruslarla pazarlık yapmaya hazırды. İngiliz kamuoyu da böyle bir girişimi genelde destekler görünüyordu. İngiltere'nin Rusları İstanbul'dan vazgeçirmesi olası değildi. Dolayısıyla Türk başkentini Rusların ele geçirmesine fırsat verip zararı başka taraftan karşılamak daha akıllıca olacaktı. Gerçi Salisbury bu kadar ıleri gitmeye hazır değildi, ancak öteki devletler destek vermediği takdirde İngiltere'nin İstanbul'u savunamayacağını veya savunmak istemediğini saklamıyordu. Nelidov'un, İngiliz meslektaşısı Curry'le birlikte durum değerlendirmesi yaparak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması konusunda genel bir plan hazırladığına dair duyumlar alınmıştı,¹⁰¹ ancak Salisbury'nin çabaları başarılı olamayacaktı.

Bu durumda, 20 Ekim tarihinde ayrıntıları verilmiş Salisbury genelgesi uyarınca büyükelçiler arasında yapılacak konferansı gerçekleştirmekten başka seçenek kalmamıştı. Padişah 18 Kasım'da bütün imparatorluğu kapsayacak reform kararları ilan ederek bu toplantıyı engellemeye çalışmışsa da bu ödümler genel olarak uygunsuz ve yetersiz diye değerlendirilmişti. Büyükelçiler işin başından başlamak zorundaydılar. Önlerinde büyük bir sorun vardı ve üstelik altı büyükelçinin her noktada hemfikir olması gerekiyordu. Reform planının düzenlenmesinin uzun zaman alacağı tahmin ediliyordu. Ancak Aralık ayı sonlarına doğru Nelidov'un önerdiği planın ayrıntıları açığa çıkmış ve diplomatik çevrelerde büyük şok yaratmıştı. Durum değişmiş görünüyordu; hazırlanacak reform planını padişahın kabul etmemesi durumunda Büyük Güçler güç kullanmak zorunda kalacaklardı. Böyle bir olasılık, Nelidov'un planının uygulanmasına fırsat verecek ve bunun yaratacağı felaket Avrupa'ya da sıçrayacaktı. Rusya'nın sinsi planının ortaya çıkmış olması herhangi bir adım atılmasına engel teşkil ediyordu.¹⁰² Nelidov 1897 yılında bu doğrultuda yeniden girişimde bulundu ama başarılı olamadı.

Yeni Ermeni Patriği Seçiliyor

Padişahın, Fransız Büyükelçisi Paul Cambon'a verdiği sözlerden biri de Ermenilerin yeni bir patrik seçmelerine izin verilmesiydi. Bu seçim, söz verildiği gibi 18 Kasım'da Ermeni Genel Meclisi tarafından

yapıldı ve Malachia Ormanyan 15 oya karşı 47 oyla İzmirliyan'ın yerine patrik seçildi.¹⁰³ Ormanyan'ın seçilmesi 30 Kasım'da ilan edilen Padişah Fermanı'yla onaylandı ve patrik 2 Aralık'ta makamına yerleşti. Ormanyan padişaha sadakat yeminini sunmak üzere 5 Aralık'ta huzura çıktı. Konuşmasında padişaha karşı sadık kalacağına ve Ermeni halkının sultana sadakatine ilişkin söz verdi. Padişah ise verdiği yanıtta, Ermeni halkının hakkında birçok iyi raporlar aldığı bir kişiyi seçmiş olmasından duyduğu memnuniyeti belirtti ve patriğin değerli tavsiyelerini beklediğini, Ermeni milletinin yıllardır süren geleneksel sadakatinin devam etmesini umduğunu söyledi.¹⁰⁴

'Ermeni sorunu' daha sakin bir evreye giriyordu. Bu durumun başlıca nedenleri şunlardı: Padişahın yakın zamanda reformlar hakkında almış olduğu kararlar, Londra ve Paris'te bulunan ihtilal komiteleriyle Osmanlı yetkililer arasında, Patrikhane sekreteri Diran Bey aracılığıyla yapılan görüşmeler ve yeni patriği seçen Ermeni Genel Meclisi'nin toplanmış olması... Dolayısıyla, Ermenilere karşı daha uzlaşmacı bir siyaset uygulanacağına ve bundan böyle ihtilal komitelerinin kışkırtma hareketlerinden kaçınacağına inanılıyordu.¹⁰⁵

Bu arada padişah ile yeni patrik arasında yapılan uzun görüşmeler sırasında, patrik ve Karma Konsey, özgür bırakılacak tutukluların sadakati ve komitelerin dağıtılması konularında sorumluluk üstlenmiş; bunun üzerine padişah da, 22 Aralık günü, siyasi suçlardan cezalandırılmış Ermenilerin affedilip serbest bırakılmalarını sağlayacak fermanı ilan etmişti. İdama mahkûm edilen 84 Ermeni bir kalede tutulacak ve aşamalı olarak serbest bırakılacaklardı.¹⁰⁶ Tutuklular serbest bırakılmazdan önce Patrikhane'de yemin edeceklerdi. Ancak Currie, Ermeni liderlerin bu girişimini ihtiyatsızlık olarak niteliyordu, zira bu yükümlülüğü nasıl yerine getirecekleri hakkında kuşkuları vardı.

Patrik, ruhani ve sivil konseylerin üyeleriyle birlikte padişaha sadakat belgeleri göndererek, asileri 'çılgın' diye tanımlamış, padişahтан son olaylara karıştıkları için hapsedilen Ermenilerin affedilmesini rica etmişti. Bu belgeyi aldıktan sonra padişah, kabinesinden konunun incelenmesini istedi, inceleme sonunda nazırlar padişaha bir mazbata sunarak genel af ilan edilmesi tavsiyesinde bulundular. Bu tavsiye şu nedenlere dayanıyordu: Tutuklu Ermenilerin çoğu ihtilal komiteleri tarafından aldatılmıştı ve bu örgütlerce hazırlanmış protesto gösterilerinin suç oluşturduğunu bilmeyen yoksul halk kesimlerinden geliyorlar-

dı. Nazırlar ayrıca, olaylara karışan ve tehlikeli davranışlarından dolayı tutuklanıp hapsedilen Müslümanların da bu af kapsamına alınması önerisinde bulundular. Padişah bunun üzerine, nazırların önerisini onaylayan bir ferman yayınladı ve hemen uygulamaya konulmasını buyurdu.¹⁰⁷

Padişahın bu uzlaşıcı tutumundan yararlanan patrik, Artin Paşa aracılığıyla Ermeni toplumu için bazı tavizler istedi. Uzun süren tartışmalar ve dilekçe metninde yapılan birçok değişiklikler sonunda padişah 17 Ocak 1897'de, tavizlerin birçoğunu kabul eden bir ferman daha ilan etti; ancak hiçbir şeyden memnun olmayan Currie'ye göre tavizler o kadar çok şekil değiştirmişti ki, sonunda bunların hiçbir anlamı kalmamıştı. Padişah Anadolu Ermenilerini askerlikten muaf tutan vergiyi iki yıla kadar ertelemiş, Ziraat Bankası'na, Ermenilere avans verilmesi ve ekim için ödünç tohum dağıtılması emri verilmiş, Ermeni okullarının tamir edilmesi için emir çıkarılmış, karışıklıklar sırasında topraklarını terk edenlerin yeniden topraklarına dönmelerini sağlamak amacıyla, yetkililerden ve toprak sahiplerinin temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulması buyurulmuştu. Padişah ayrıca vicdan özgürlüğüne saygı gösterilmesini ve isyanlar sırasında basın tarafından Ermenilere karşı kullanılan sert üslubun yerine daha ılımlı bir dil kullanılmasını istemişti.¹⁰⁸ Böylelikle, daha ılımlı liderlere sahip olan Ermeni toplumunun hemen hemen bütün istekleri yerine getirilmişti ve Türk-Ermeni uzlaşması için gereken ortam hazırlanmıştı.

Türk-Ermeni Yakınlaşması

Yabancıardan hiçbir yardım sağlayamayan Ermeni ihtilalci gruplar, 1897 yılının başlarına doğru kendi iç dalaşmaları sonucunda yavaş yavaş dağılmaya ve Türk-Ermeni ilişkileri normale dönmeye başlamıştı.

Ancak 1894-96 arasında meydana gelen olaylar derin izler bırakmıştı. Türklerle Ermeniler arasında yıllarca süregelmiş uyum bozulmuştu. Buna karşın Osmanlı Hükümeti Anadolu'daki genel durumu ivedilikle normale döndürmenin önemini kavramıştı. Padişah reformların uygulanıp uygulanmadığını saptamak üzere Ocak 1897'de bir komisyon gönderme kararı almış, İngiliz, Rus ve Fransız büyükelçilerini bu komisyona katılacak delegeleri atamaya çağırılmış ama Salisbury'nin önerisiyle Currie bu çağırışı reddetmişti.¹⁰⁹ Ancak padişahın bu iyi ni-

yeti Ermeni liderler tarafından olumlu karşılanmış, yurtdışındaki ihtilalci toplulukların yeni bir hareket örgütlemesini engellemek üzere harekete geçmişlerdi.

Ermeni Patriği, Ermeni ihtilalcilerini eylemlerinden vazgeçirmek için, daha önce de bu alanda görev yapmış Diran Bey'i Paris, Londra ve Cenevre'ye göndermiş ve bunda kısmen başarı sağlanmıştı. Diran Bey İstanbul'a dönünce patriğe ve padişaha sunduğu raporda, Hınçakların herhangi bir isyan hazırlığı içinde olmadıklarını ama çoğunlukla Kafkas Ermenilerinden oluşan Taşnakların, Osmanlı Bankası saldırısına benzer bir baskın düzenlemekte kararlı olduklarını bildirmişti.¹¹⁰

Yurtdışındaki Ermeni komiteleri üç ayrı partiye bölünmüştü ve Diran Bey her birinin liderini ayrı ayrı ziyaret etmişti. Önce iki Hınçak Partisi liderleriyle görüşmüştü; partilerden biri Londra'da yaşayan Nazarbek tarafından yönetiliyordu. Arpiar'ın liderliğini yaptığı ikinci parti ise Paris'te konuşlanmıştı. Her iki parti de gücünü yitirmiş görünüyordu ve tüm isteklerine karşın şiddet içeren herhangi bir etkinlik düzenleyecek durumda değillerdi. Nazarbek ciddi şekilde hasta olduğu için karısı geçici olarak partinin başına geçmişti. Partinin kimi genç üyeleri, çılgınca anarşist fikirler besliyordu ama Diran Bey onları bu görüşlerden caydırmaya çalışmıştı. Nazarbek'in karısı, Diran Bey'e Ermeniler tam anlamıyla tatmin edilinceye kadar komitelerin Türkiye'yi huzursuz etmeyi sürdüreceklerini bildirmişti.

Diran Bey, Paris'te Arpiar'ı ötekilere kıyasla daha ılımlı bulmuştu ama oldukça coşkulu olan yandaşları Ermeni milletinin umutlarını Osmanlı Hükümeti'nin iyi niyetine bağlamanın bir çılgınlık olduğuna ve hedefe varmak için büyük çapta yeni gösterilere gereksinim olduğuna inanıyorlardı. Bununla birlikte bu iki Hınçak Partisi'nin son olaylarla iyice yıpranmış olduğu ve ajanlarının Osmanlı başkentinde yeni karışıklıklar çıkaracak güce sahip olmadıkları açıkça görülüyordu.

Çoğunluğu Rus uyruklu Ermenilerden oluşan Taşnaklar ise büyük bir güce sahiptiler, ciddi isyan hareketleri örgütleyecek unsurlar oluşturmuşlardı ve İstanbul'da ve diğer illerde gösteriler hazırlayacak altyapıları vardı. Partinin Cenevre, Tiflis, İstanbul ve diğer Anadolu illerinde önemli merkezleri, başlıca Avrupa başkentlerinde temsilcileri vardı. Partinin resmi sözcüsü durumunda olan *Droschak* gazetesi Cenevre'de basılıyor, birbirleriyle ilişki kuramayan merkezler arasında bağlantı sağlıyordu.

Diran Bey, Ermeni milletinin acıklı durumunu sürekli öne çıkarma çabasında olan parti liderleriyle uzun görüşmeler yapmıştı. Bu liderler, güçsüzlüğünden dolayı misyonunu gerçekleştiremeyen patriği eleştiriyorlardı. Onlara göre, Ermeni milleti tam bir yok olma yolundaydı ve uzlaşma ya da sabırla kurtulacak durumda değildi. Bu nedenle, olası tehlikeleri göze alıp genel bir isyan hazırlayarak Hristiyanları coşturmak ve Batılı güçlerin çıkarlarını iyice tehlikeye atacak bir durum yaratarak onların Ermeniler lehine müdahale etmesine önayak olmak istiyorlardı.

Diran Bey onlara dikkatli ve sakin olmalarını önerdi. Taşnaklar olağanüstü bir durum oluşmadığı takdirde ilkbahara kadar herhangi bir gösteri yapılmayacağını açıkladılar. Reformlardan bir sonuç elde edilmezse, 'Ermeni sorunu'nun arka plana itilmesini önlemek amacıyla, Yunanlı, Makedonyalı ve diğer isyancı gruplarıyla birleşme hazırlığı içinde olduklarını bildirdiler. Daha fazla öğüt dinlemek istemediklerini söyleyerek, hareket özgürlüğünü, barış isteyen Ermeni milletinin boş beklentilerine bağlamayı reddettiklerini açıkladılar. Padişahın bu cömert niyetinin uygulamaya konmasının, hem imparatorluk, hem de bütün Ermeniler için büyük tehlike kaynağı bu çatışmaya son verebileceğini de özellikle vurguladılar.¹¹¹

Ermeni ihtilalcileri yatıştırmak için gönderilmiş tek temsilci Diran Bey değildi; Ermeni Merkezî İhtilalci Komitesi'nin 23 Haziran 1898'de Salisbury'ye göndermiş olduğu mektuptan anlaşıldığına göre başka kişiler de bu konuda çaba gösteriyordu. Mektupta açıklandığına göre, padişah Avrupa'ya gönderdiği başka bir takım ajanlar aracılığıyla, Ermeni isyan komitelerine baskı yaparak onları isyan hareketlerinden vazgeçirmeye çalışıyordu. 20 Kasım 1897'de Paris'e ulaşan bir delegasyon bu komitelerle pazarlık yaparak onları yurda dönmeye ikna etmekle görevlendirilmişti.¹¹² Zamanlama bu girişim için uygun görünüyordu, zira bu sıralarda Kafkas Ermenileri büyük baskı altındaydı; özellikle 1897 yılından sonra Prens Golitsin, Kafkaslar'a kral naibi olarak atanınca Ermeni okullarını kapatmaya başlamış, sosyalist eğilimlerinden dolayı Ermeni yetkililerin sayısını azaltmak yoluna gitmişti.¹¹³ Ancak Türklerle Ermeniler arasında yapılan bu temaslar kesin bir sonuç vermemişti ve şiddet olayları Anadolu'da azalmakla birlikte hâlâ sürüyordu.

Özellikle kayda değer ve ciddi sayılacak bir olay 19 Mart günü Tokat'ta meydana gelmiş ve 90 Ermeni'nin ölümüyle sonuçlanmıştı.¹¹⁴

Bu olayla ilgili olarak bir Müslüman idama mahkûm edilmiş, diğerleri de 4 ile 15 yıl arasında çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştı.¹¹⁵ Ermeni Patriği, Büyükelçi Currie'ye bu karışıklıklar hakkında şikâyetle bulunmuş ve vahim suçlamalar yapmıştı. O sırada Tokat'ta bulunan İngiliz Konsolos Yardımcısı P. Bulman'a görüşünü soran Curry'ye konsolos, patriğin yapmış olduğu suçlamaların çoğunun hayal ürünü olduğunu söylemiş ve şunları eklemişti: "Zevk ve eğlence düşkününü bir kişi olan Tokat Ermeni Piskoposu'nun vermiş olduğu bu bilgi kayda alınmamalıdır. Onun patrik tarafından herhangi bir görevde tutulması tiksindirici bir skandaldır."¹¹⁶ Bu rapor, İngiliz yetkililerin gayet safdil bir şekilde inandıkları, Ermeni kaynaklarından ve özellikle patriğin ağzından çıkmış sayısız yalanı veya yanlış açıklamayı düzelten raporlardan sadece birisiydi.

Türk-Yunan Savaşı ve 'Ermeni Sorunu'

1897 yılının Nisan ayına doğru, Büyük Güçler'in kimi temsilcileri, reform planının padişahın onayına sunulmasında gecikildiği düşüncesiyle sabırsızlanmaya başlamışlardı. 64 sayfa tutan bu plan, büyükelçilerin yoğun ve sürekli çalışmaları sonunda şubat başlarına doğru tamamlanmıştı. Plan, Türkler tarafından kabul edilebilir umuduyla sadece padişahın daha önce ilan etmiş olduğu önlemleri esas alıyordu. 8 Nisan'da yapılan bir toplantı sırasında, Fransız Büyükelçisi Paul Cambon, kendi Dışişleri Bakanlığı'nın baskısıyla, tamamlanan reform planının artık sunulma zamanının gelip gelmediğini sorması üzerine diğer büyükelçiler, Türkiye ile Yunanistan arasında başgösteren kriz dolayısıyla zamanlamanın pek uygun olmadığını öne sürmüşlerdi.¹¹⁷ Bu kriz şubat ayında Yunan Kabinesi'nin, Girit adasında Türk yönetimine karşı yeni bir isyana destek vermek üzere adaya askeri güç çıkarmasıyla tetiklenmişti. Bunun sonucu olarak 19 Nisan'da Türkiye ile Yunanistan arasında savaş çıkmıştı. Yunanlılar Trakya'da karşılaştıkları onur kırıcı üç yenilgi sonunda, 19 Mayıs günü anlaşma yapmak zorunda kalmış, ancak Batılı güçler müdahale ederek, Türkleri zaferin kazanımlarından yoksun bırakmışlardı.

Türk-Yunan Savaşı, Ermeni ihtilalcileri eylemlerine başlamak için cesaretlendirmişti. Özellikle Erzurum'da, genel aftan beri bekleyiş içinde olan Ermeni ihtilal örgütlerindeki bazı hareketlilikler saptan-

miş, bu kıpırdanma yerel yetkililerin ele geçirdiği gizli belgeler ve silahlarla da kesinleşmişti.¹¹⁸ Türk resmi makamlarının açıklamalarına göre, 5 ve 6 Ağustos'ta, sayıları birkaç bine varan Ermeni asi, İran sınırını geçerek Türkiye topraklarına girmiş, Mezriki aşiret mensuplarına saldırarak kadın ve çocuklar da dahil 200 kişiyi katletmişlerdi. Aynı zamanda, aşiret reisinin karısını 'gaddarca' öldürmüş, korkunç bir vahşet sergilemiş, erkeklerin gözlerini oymuş, kulaklarını koparmış, kadınların ise burun ve göğüslerini kesmişlerdi. Bu vahşete kurban gidenlerin 116'sı kadın ve çocuklardan oluşuyordu, 47 kişi de yaralanmıştı.

Bu olay, Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Yüzbaşı Elliot ve Tebriz'deki Başkonsolos Cecil G. Wood tarafından da doğrulanmıştı. Onların raporlarına göre, 300 kadar silahlı Ermeni asi, sınırda bulunan Ermeni köyü Heftevan'a giderek erzak ve at temin etmiş, grup 4 Ağustos günü bir papazın da katılımıyla Dr. Ohanyan liderliğinde sınırı geçerek, daha önce kendilerine saldırıp 100 Ermeni'yi öldürmüş aşiret reisi Şerif Ağa'nın çadırlarını kurmuş olduğu bölgeye gelmişlerdi. Saldırganlar Müslümanların yaz nedeniyle yan perdeleri açık çadırlarını sarmış, gün doğarken borazan sesleriyle birlikte saldırıya geçmişlerdi. Önce çadırlara ateş etmiş, sonra kılıçlarını çekerek çadırlara dalıp zavallı Müslümanları erkek, kadın, çocuk demeden 'barbarca kesip biçmişlerdi.'

Aşiret reisi ve karısı da Dr. Ohanyan tarafından öldürülmüştü. Saldırıdan önce Urmiye'de bulunan Alman misyonerler, saldırı sırasında kadın ve çocuklara dokunmamaları için ricada bulunmuşlardı, ancak Tebriz'deki İngiliz Başkonsolosu Cecil G. Wood'un deyimiyle Ermeniler, 'öç alma hırsıyla insanlık vasıflarını unutmuşlardı.'

Bu ani saldırı sonucunda en az 400 aşiret mensubu Müslüman kadın ve erkeğin yaşamını yitirmiş olduğu tahmin ediliyordu. Elliot bu rakamı 47 erkek, 68 kadın ve 48 çocuk olmak üzere 163 olarak vermişti. Oysa İran'ın Gulhek kentindeki Türk Elçiliği 200 Müslümanın öldürülmüş olduğunu, bunlardan 68'inin kadın, 48'inin de çocuk olduğunu bildirmişti.¹¹⁹ Anlaşılan Şerif Ağa'nın otağına doğru ilerlemeden önce Ermeni asiler yolda küçük çapta saldırılar düzenlemiş ve büyük bir gaddarlık sergilemişlerdi. Wood'un güvenilir bir kaynaktan aldığı bilgiye göre, Ermeni asilerin İran topraklarına dönerken, ganimet ve tutsak kadınlarla birlikte torbalar dolusu kesik kadın memesi ve kesilmiş erkek burun ve kulağı getirmişlerdi.¹²⁰

Bu olay, İran ile Türkiye arasında büyük bir diplomatik gerginliğe neden olmuş, ancak sonunda İngiltere ve Rusya'nın müdahalesiyle Türkiye lehine çözümlenmişti.

Uzlaşma Sonrası Türk-Ermeni İlişkileri

Türklerle Ermeniler arasında biraz yakınlaşma olmakla birlikte, Ermeni isyanları sürüyordu. Partik, hükümete başeğdiği gerekçesiyle isyancılar tarafından tehdit edilmişti ve yeni isyan hazırlıkları olasılığı ciddi şekilde korku yaratıyordu. Tam bu sırada, Van bölgesinde çıkan kargaşa, Ermeni komitelerinin hareketliliğe yeniden başlayacağını gösteriyordu.¹²¹ Arşevik Malachia Ormanyan, patrik makamına gelişinin yıldönümü olan 31 Ağustos'ta¹²² 'Ermeni sorunu'nu sona erdirmek ve Babiâli ile Patrikhane arasında bir denge kurmak üzere Artin Dadyan Paşa aracılığıyla, padişahla anlaşmak için büyük çaba göstermişti. Ancak bu çaba başarısız oldu. Patrik daha sonra Currie'ye, padişahın vermiş olduğu sözlerin yerine getirilmesinden artık umudunu kesmiş olduğundan şikâyet etmişti. Patrik güç durumunda kalmıştı, çünkü verilen bu sözlere güvenerek Ermenileri, durumlarını iyileştirecek ciddi uygulamalar yapılacağına inandırmıştı. Ermeni toplumu şimdi uygulamaların geçekleşmemesinden dolayı onu suçluyor, asiler ise patriği vatan haini olmakla suçlayıp tehdit ediyordu.

Bu sırada Osmanlı Hükümeti, yurtdışında yaşayan ve reformlarla ilgili olaylara karışmış Ermenilerle dolaylı yollardan ilişki kurmaya devam ediyor, padişahın patriğe vermiş olduğu sözleri yineleyerek, onları Türkiye'ye dönmeye ve padişahın iyi niyetine güvenmeye çağırıyordu.¹²³ Bu girişimlere katılmış Artin Dadyan, Hınçak Partisi'nin İstanbul şubesi tarafından tehdit ediliyordu. 30 Kasım 1897 tarihli ve 'L.C. a l'Ancre Rouge (Kırmızı Mürekkep)' imzalı mektupta Dadyan vatan haini ilan edilmiş, kendisine 'önyargılı, ihtilal amacını sorgulayan ve cesaret kırıcı davranışlardan' vazgeçmesi ihtarı yapılmıştı.¹²⁴

Ermeni terörü devam ediyordu. 18 Ağustos günü öğleden sonra genç bir Ermenin Galatasaray'da attığı bomba patlamamış, genç saldırgan kendisini tutuklamaya çalışan polise ateş açmıştı. Hariciye Nezareti'nin bulunduğu binaya atılan bomba ise bir hayli hasara ve iki kişinin yaralanmasına, bir kişinin de ölmesine neden olmuştu.¹²⁵ Bu olaylardan iki gün sonra Ermeni ihtilal komitesi, Ermenilerin şikâyetlerini büyükkel-

çiliklerin dikkatine sunmak için bir bildirgenin kopyalarını yollamış ve 'düşünülmesi bile insanı ürperten bir plan' uygulamak için harekete geçecekleri uyarısında bulunmuştu.¹²⁶

Osmanlı başkentinin Ermeni asilerinin yeniden eylem merkezi haline gelmesi üzerine Patrik Ormanyan padişah ile bir anlaşmaya varmak için çalışmalarını yoğunlaştırdı ve 1898 yılının Ocak ayında saraya yeniden başvurarak, Ermeni toplumunun en ivedi gereksinimlerini 16 başlık altında toplayan bir dilekçeyi padişahın başmabeyincisine sundu.¹²⁷ Padişah bu dilekçeyi Sadrazam Rifat Paşa'ya havale etti ve şubat ayında 16 başlıktan 5 tanesini güvence altına alan bir ferman ilan edildi. Bu ferman Ermenilere imparatorluk içinde özgürce seyahat etme ve isyan olaylarına karışmamış Ermenilerin dış ülkelerden yurda dönüşlerinde hiçbir zorlukla karşılaşmadan ülkeye girme imkânı sağlıyordu. Valilere, çeşitli illerde patriğin temsilcileriyle görüşerek, olaylar sırasında yıkılmış veya zarar görmüş okulları, kiliseleri, yetimhaneleri ve diğer kurumları saptayarak, İstanbul'da, Tophane'de bulunan komisyona bildirmeleri emri verilmişti. Ayrıca padişahın da katkıda bulunacağı bir yardım girişimi başlatılarak geliri patriğe teslim edilecekti. Olaylar sırasında ağır zarar gören bölgelerde yaşayan Ermeniler askerlik vergisinden muaf tutulacak ve patrik, karışıklıklar nedeniyle ülkeyi terk etmiş olduğu için ticari meşguliyetlerine devam edemeyen Ermenilerin borçlarını onlar adına toplayabilecekti.¹²⁸

Ancak Ormanyan bu ödünlerden tatmin olmamıştı ve bunları 'tamamen değersiz' diye niteliyordu. 7 Mart'ta Currie'ye yaptığı ziyaret sırasında ona bu 'sözde tavizlerin' uygulanmasının var olmayan bir takım koşullara veya uygulamanın kısıtlamalara bağlı olduğunu söylemişti. Patrik, Ermeni toplumunun durumunu iyileştirmek için padişah'tan ödün koparma konusunda Artin Paşa'yla birlikte yapmış oldukları çalışmaların başarısızlıkla sonuçlandığını kabul ediyordu. Ormanyan'ın anlattığına göre, padişah kendisinden Ermenilerin yabancı güçlerden hiçbir müdahale istememesini ve sorunların çözümü için yalnız padişaha başvurmalarını istiyordu ama bu arada onlar için hiçbir şey yapmıyordu. Patriğe göre Ermenilerin tek umudu İngiltere ile Rusya arasında anlaşma yapılmasıydı. Üçlü İttifak'tan artık hiçbir beklentisi yoktu, ancak İngiltere 'etki paylaşımı' konusunda Rusya'yla anlaşır ve bu anlaşma gereği Rusya Doğu ve Kuzey Anadolu'yu, İngiltere Kilikya'yı (Çukurova), Fransa ise Suriye'yi işgal ederse Ermeni halkı belki yok ol-

maktan kurtulabilirdi. Currie, Rusya'dan herhangi bir destek sözü alıp almadığını sorunca patrik, yeni Rus Büyükelçisi Zinoviev'in kendisine bir söz vermediğini, zira Rusya'nın 'Ermeni sorunu' konusunda henüz karar verme aşamasına gelmediğini söyledi.¹²⁹

İlginç bir şekilde, patriğin bu hain önerileri Salisbury'nin yeni geliştirdiği, Rusya'yla yakınlaşma politikasıyla çakışıyordu. Salisbury, Rusya'ya Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda 'oldukça geniş kapsamlı' bir etki alanı paylaşımı önermiş, ancak başarılı olamamıştı. Salisbury'nin önerisine göre İngiltere Yangtze Vadisi, Arabistan, Mısır ve Fırat'ın güneyinde kalan bölgeyi denetimi altına alacak, Rusya ise Çin'in kuzeyini, Boğazlar'ı ve Bağdat'ın kuzeyinde kalan Fırat Vadisi'ni denetleyecekti. İngiliz Dışişleri Bakanı, 1897 yılından itibaren İngiltere'nin İstanbul'daki bütün sorumluluklardan sıyrılarak tüm gücünü 'Doğu sorunu'nun anahtarı olduğuna inanılan Mısır'ın gelişmesine yoğunlaştırması gerektiğine inanıyordu.¹³⁰ Currie'ye, İngiltere'nin Rusya'yla etki alanının paylaşılması önerisini getiren patrik büyük olasılıkla Salisbury'nin bu yaklaşımından haberdardı veya önsezileriyle davranıyordu.

1898 yılı sonlarına doğru, birçok konsolosluk raporunun da doğrulamış olduğu gibi, Anadolu'nun doğu illerinde sükûnet ve güven konusunda büyük gelişmeler kaydedilmişti. Yine de, İstanbul'daki yeni İngiliz Büyükelçisi Nicholas O'Connor ve bazı Ermeni liderler, padişahın 1898 yılı Şubat ayında Ermenilere vermiş olduğu sözlü tavizlerin gerçekleşmediğinden yakınıyorlardı. Gayriresmi olarak Ermenilerin işleriyle görevlendirilmiş Artin Dadyan Paşa da bunu doğruluyordu. 7 Aralık 1898'de oğlu Diran Dadyan'a gönderdiği mektupta Ermenilerin sorunlarının çözümsüz kaldığını, padişahın verdiği sözlerin de yerine getirilmediğini belirtiyordu. Bu konuda soruşturma yapılması için verilen öneriler, bağımsızlık hedefleyen Ermenilerin suçlanmasıyla sonuçlanmıştı. Artin Paşa'ya göre bu gibi politikalar Türk imparatorluğunu parçalamayı hedefleyen güçlerin elini güçlendirmekten başka bir işe yaramazdı.¹³¹

İstanbul'daki Ermeni liderlerinin uğradığı hüsrana ve Patrik ile Babiâli arasındaki yazışmaların başarısız olmasına rağmen Paris'teki Osmanlı Büyükelçisi Münir Bey'le oradaki Ermeni ihtilal komitesi arasında bazı gizli görüşmeler yürütülmekteydi. Ancak bu komite de padişahın vaatleri konusunda patrik kadar hayal kırıklığına uğramıştı ve bu görüşmelerden görünürde olumlu bir sonuç alınamamıştı.¹³²

Alman İmparatorunun İstanbul Ziyareti ve Ermeniler

1898 yılının Ekim ayında Alman İmparatoru ve İmparatoriçesi Küdüs'e giderken İstanbul'a da resmi bir ziyaret yapmış ve büyük coşkuya karşılanmışlardı. Wilhelm, Alman teknolojisi yardımıyla doğu zenginliklerini yeniden canlandırma umuduyla Halife-Padişah'a büyük iltifatlar ediyordu. İmparatorun sergilediği bu dostluk gösterisi, sonunda Almanya'nın Konya-Bağdat demiryolunun yapımının imtiyazını sağlamasına neden olmuştu. Alman dostluğu daha sonra Almanların ek demiryolu projeleri ve Osmanlı ordusunun eğitilmesi misyonlarına yol açacaktı; bu gelişmelerden İngiltere büyük kaygı duyuyordu. Geçmişte İngiliz Hükümeti Osmanlı Hükümeti'ne ve padişahına gereksiz şekilde karşı çıkmıştı ve sürekli olarak yaptığı şikâyetler, protestolar ve kırgınlıklar hiçbir olumlu sonuç getirmemişti.¹³³ Bütün bunlar Almanya'nın İstanbul'da üstünlük sağlamasına yol açmıştı.

Olağan olduğu üzere Ermeni Hınçak Partisi mensupları 18 Ekim günü Alman İmparatoru'nun İstanbul ziyaretinden yararlanarak, Kaiser'e şikâyetlerini içeren bir dilekçe sundular. Bu dilekçede Ermeniler, 'İmparator'un etkisini kullanarak, 'zulüm altındaki' Ermeniler'e yardım etmesini rica ediyorlardı.¹³⁴ Ancak bu dilekçede Ermeni asiler katlettikleri binlerce Müslüman kadın, çocuk ve yaşlıdan söz etmekten ve Müslümanlara ve kendi insanlarına yaşattıkları felaketi anlatmaktan kaçınmışlardı.

Böylelikle Ermeni isyan hareketleri yeniden artmaya başlamıştı. İlkbaharda Van ilinde yeniden harekete geçmek hevesinde olan Ermeni çetelerine Erivan, İğdir ve Eçmiyatzin'den maddi ve manevi destek geliyordu. Gerçekte bu asilerin neden yeniden hareketlendiğini anlamak güçtü, çünkü son zamanlarda sınırı geçen çetelerin büyük bir kısmı imha edilmişti. İngiliz Konsolos Yardımcısı Maunsell konuya şöyle bir açıklama getiriyordu: "Onların bu tür davranışları gerçek vatanseverlikle bağdaşmaz, çünkü böyle duygular Ermeniler için geçersizdir, geçerli olan ölçüsüz bir bencillik ve sonunda yok olacaklarını bile bile karışıklık yaratıp kısa bir süre de olsa sahnede kalmaktır. Tabii komiteler tarafından maddi olarak destekleniyorlar ve şüphesiz Rus Hükümeti'nin üstü kapalı izniyle sınırın ötesine geçebiliyorlar..."¹³⁵ Maunsell'e göre bu isyan hareketlerine devam etmek yalnızca aptallıktı, çünkü Ermeni

halkının büyük kısmı korkunç bir sefalet içinde yaşıyordu ve yabancılardan yardımına muhtaçtı. İhtilalci kardeşlerinin bu maceraperest deneyimleri Ermeni köylülerini öyle büyük bir sefalete sürüklemişti ki, onlara yardım etmek için Patrik Ormanyan İngiltere'den yardım istemek zorunda kalmıştı.¹³⁶

Buna karşın, Müslümanlarla karşılaştırıldığında Ermenilerin durumu çok daha iyiydi. İngiliz Konsolosu H. Z. Longworth tarafından Trabzon ili için 15 Şubat 1899 tarihinde derlenmiş yıllık rapora göre, son karışıklıklardan sonra ülke, beklentilerden daha iyi durumdaydı. Kuşkusuz Müslümanlar da Ermeniler kadar ıstırap çekmişti, hatta Müslümanlar daha büyük felaket yaşamıştı; Longworth 'Türklerin Trakya'da hastalıklardan dolayı verdikleri kayıplara bakınız', diyor ve şunları ekliyordu: "Girit'ten acımasız bir şekilde atılmışlardı ve fakirlikten evleri yıkıntı haline gelmişti; bu yürekler acısı durumu, Ermenilere verilen cömert yardımlarla kıyaslayınız. Sadece Trabzon'daki Ermeniler için 7 bin lira sağlanmıştır. Öte yandan İngiliz, Fransız ve Rus hükümetleri, zulme uğradığı gerekçesiyle, durumları şimdi düzelmiş olan Yunanlılara verilmiş olan etkin korumayla karşılaştırılırsa en çok kaybedenin Türkler olduğu açıktır."¹³⁷

'Ermeni Sorunu' Ölmedi

1899 yılına girerken, 'Ermeni sorunu'nun sonu hâlâ gelmemişti. Tam aksine bu sorun daha ilginç başka sorunlarla ilintilendirilmişti. Bunlar sırasıyla Türkiye-Rusya ilişkileri, doğu illerinin ekonomik durumu, Makedonya ve aşiret sorunlarıydı. Rus entrikaları sonucu doğmuş 'Ermeni sorunu' uygun bir zamanda yeni bir Rus entrikasıyla canlanıncaya kadar uykuya yatırılmıştı. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmak ve mali kargaşayı artırmak için başka sorunlar yaratılmıştı. Girit'in yitireleceği ve ilkbaharda Makedonya'da olaylar çıkacağı hakkında sık sık dile getirilen söylentiler rahatsızlık yaratıyordu.

Üstelik Ermeni liderler 'Ermeni sorunu'nun unutulmasını istemiyorlardı. 1899 yılının Şubat ayında Ormanyan, İngiliz Büyükelçisi O'Connor'a Ermenilerin 'acıklı durumu'nu anlatan, padişah ve Osmanlı Hükümeti'nin sürekli vaat edip yerine getirmedeği reformlar konusundaki şikâyetleri içeren bir dilekçenin Batılı güçlere verilmesinin uygun olup olmadığını sormuştu. O'Connor patriğe resmi bir öne-

ride bulunamıyordu, ancak Büyük Güçler'in dikkatinin başka önemli sorunlara odaklandığı bir dönemde bu denli bir girişimin başarılı veya yararlı olmayacağını düşünüyordu. Buna karşın büyükelçi patriğe, İngiliz Hükümeti'nin Ermenilerin sıkıntılarını hafifletmek ve özel şikâyetlerini gidermek için çaba göstereceği konusunda güvence verdi. Bu güvence Ormanyan'ı biraz rahatlatmış ve genel olarak, durumda görülen iyileşmenin daha büyük gelişmelere öncülük edeceğini umduğunu bildirdi.¹³⁸

Genel durumda kaydedilmiş gelişmelere karşın Ermeni ihtilalciler ajitasyon ve provakasyonlarını sürdürüyorlardı. 1899 yılının Şubat ayı başlarında, Samsun'un en büyük camisinde cemaatin ibadet ettiği bir sırada üç Ermeni genci camiye girdi. Hükümet yetkilileri ve polisin isabetli kararıyla cemaat camiden çıkıncaya kadar bu gençlerin camiye girdiklerinin saklı tutulmasıyla ciddi olaylar çıkması önlenmiştir. Samsun Sancağı Valisi, İngiliz konsolosluk memuru M. Cortanze'nin de onayladığı gibi bu üç Ermeni gencinin gizli ihtilal komitesinin emirleriyle hareket ettiğine inanıyor, "(bu komitenin) işlemiş olduğu suçlar... ne kadar kınansa yetersizdir" diyordu.¹³⁹

Ormanyan, temmuz ayında O'Connor'u arayarak durumun hiç de memnuniyet verici olmadığını bildirmişti. İddiasına göre, Ermeniler günlük hayatlarında rahatsız ediliyor, ülke içinde seyahat özgürlüğünden yoksun bırakılıyor ve aşiret saldırılarına karşı pek az korunuyorlardı. Birkaç gün sonra patrik, İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı Adam Block'a, birçok önemli sorunun çözümü için yakında bir fermanın ilan edileceğini bildirdi. Patrikhane'ye bağlı Karma Konsey, Ermeni toplumunun sorunlarının çözümü için padişaha bir dilekçe sunmayı tasarlamıştı, ancak bu durumdan haberdar olan padişah, patriği çağırarak bu dilekçe konusunda duyduğu hoşnutsuzluğu iletmış ve ondan Ermenilerin şikâyetlerini belgelendirmesini istemişti. Patrik bu emri yerine getirdi ve padişah isteklerin derhal yerine getirileceği konusunda güvence verdi.¹⁴⁰

Padişah vermiş olduğu sözü tutmuş, hazırlanan ferman 17 Ekim günü Patrikhane'ye resmen iletilmişti. Özeti 11 Ekim tarihli *The Times* gazetesinde yayınlanan bu ferman Ermeni gezginler, tüccarlar ve saygınlığını kanıtlamış olanların (son karışıklıklara karışmış olanlar bu haktan yararlanamayacaktı) seyahat özgürlüğünü kısıtlayan can sıkıcı önlemleri yürürlükten kaldırıyor; olaylar sırasında yıkılmış kilise,

manastır, okul ve diğer binaların yeniden inşa edilmesine izin veriyor (bu maksat için yetkililer, devlet ormanlarından kereste ve taş ocaklarından taş sağlayacaklardı); karışıklıklar sırasında başka illere gönderilmiş veya hayatını yitirmiş sanatkârlara veya diğerlerine hükümetin borcu olan ödenegin verilmesi, (Patrikhane tarafından daha uygun bir yer bulunmadığı takdirde) İstanbul'da Yedikule'de büyük bir yetimhane inşa edilmesi ve siyasi suçlardan dolayı mahkûm edilerek hapse atılmış 54 Ermeninin affedilmesini öngörüyordu.

(Bu arada 24 kişiye verilmiş idam cezası ömür boyu hapis cezasına çevrilecekti).

Padişahın bu jesti üzerine daha önce istifa etmiş patrik istifasını geri aldı. Ferman kapsamındaki maddelerin, Ermenilerin sıkıntılarına çare olacağı konusunda patriğin inancını kanıtlıyordu bu. O'Connor'a göre önemli olan, bu maddelerin nasıl uygulanacağıydı; gerçi patrik bu konuda pek iyimser değildi ama karışıklıklarda tutuklanmış olan Ermenilerden Tokat'ta 37, Bitlis'te de 40 kişinin serbest bırakılması iyi niyet belirtisiydi. Ancak Ormanyan, yaklaşık olarak tüm dileklerini yerine getiren bu fermana karşı duyduğu minnettarlığı O'Connor ile bir entrika oyununa dönüştürmüş, İngiliz Büyükelçisi'ne gönderdiği bir memorandumda, ferman hakkında bazı bilgiler vermiş ve padişahın bu son sözlerini de, daha önce verilenler gibi yerine getirmediği takdirde görevini sürdürmeyi reddedeceğini bildirmişti.¹⁴¹

Rus-Ermeni Entrikaları

Bu sırada Türk Ermeni ilişkilerinin olumlu bir sürece girmiş olduğu gözleniyordu, ancak Mart 1900'de¹⁴² Ermeniler Ruslarla birlikte yeni entrikalar çevirmeye başladılar. Bu entrikalar, Rusya'nın Kuzey-Doğu Anadolu'da demiryolu inşa etmek için padişah'tan bir ferman sağlama-ya çalıştığı döneme rastlıyordu. Rusya'nın çabaları başarılı olmuş ve 1900 yılı Mart ayında yayınlanmış bir fermanla Rusya'ya Anadolu'nun kuzeyindeki demiryollarını denetleme yetkisi verilmişti. Karadeniz sahilinde, Ereğli'den başlayarak Ankara-Diyarbakır hattının kuzeyini içine alan geniş bir alan Rusya'nın demiryolu inşaatı projesi kapsamına alınmıştı. İnşaat için zaman sınırlaması konulmamıştı ve işe başlamakta hiç acelesi olmayan Rusya bu bölgedeki demiryolu inşaatı ayrıcalığından çok memnundu.

Padişah, Rusların bu taleplerini kabul etmekte zorluk çekmişti. Bu kararın tüm ülkede yaratacağı etkiyi ve özellikle din kardeşlerinin, İslam istihkâmlarının Rus denetimine geçmesine karşı göstereceği tepkiyi iyi biliyordu; üstelik Abdülhamit bu kararıyla Jön Türklerin ve ihtilalcilerin eline nasıl silahlar vermiş olduğunun da farkındaydı. Ancak padişah, Rus taleplerine boyun eğerek ülkede sevimsiz kişi olmayı Ermeni isyanlarının yeniden hortlamasına yeğ tutuyordu. Bu kararı vermesinde, Rusları memnun etmezse, Kafkaslar'a kaçan Ermeni göçmenlerin Rusya tarafından Türkiye'ye geri gönderilme tehdidi de etkili olmuştu. Önceleri sayıları 10 binle 20 bin arası olduğu söylenen bu göçmenler şimdi 50-60 bin olarak gösteriliyordu.

Padişah ayrıca Ermeni Patriği tarafından da sıkıştırılıyordu. Patrik yeniden istifasını sunmuştu, çünkü Sis Katolikosu'nun seçilmesinde izlenen usulsüz yöntemin 1871 fermaniyle uyum içinde olmadığını ve bunun da başpiskoposluğu patriğin yetki kapsamından çıkarma anlamına gelecek ilk adım olduğunu iddia ediyordu.¹⁴³ Rus Büyükelçisi Zinoviev, Ormanyan'ın bu davranışını destekliyordu. Büyükelçi ona, Rusya'nın Kafkaslar'a kaçan Türk Ermenilerini Türkiye'ye dönmek için zorlama kararı almış olduğunu bildirmişti. Büyükelçi patriğin istifasını ciddiye almış ve artık hayatta olmayan Prens Lobanov'un Ermenilerle ilgili konularda takındığı tutumu hiçbir zaman desteklememişti. Zinoviev, hükümetini Ermeni milletini desteklemek konusunda ikna etmeye ve Ermeni toplumunun durumunun Türk Hükümetince iyileştirmesi için yardımcı olmaya söz vermişti.

İstanbul Patriği'nin etkisini kısıtlayarak Eçmiyatzin Katolikosu'nu Ermeni milletinin en yetkili otoritesi haline getirmek ve Sis Katolikosu'nu güçlendirmek amacı güden Rus Hükümeti temsilcisinin bu davranışı dikkat çekiciydi.¹⁴⁴ Önceki Rus Büyükelçisi Nelidov'un Ermenilere karşı takınmış olduğu ilgisiz tutumdan sonra bu ani değişiklik çok anlamlıydı. Şüphesiz ki Ermenilerin yaşam koşullarına gösterilen bu yeni ilgi, Rusların Kuzey Anadolu'da elde etmiş olduğu ayrıcalıklarla ilintiliydi. Rus Büyükelçisi son günlerde, 'zulme' uğramış Ermeni köylülerine karşı tutumları hakkında Osmanlı yetkililerine şikâyetle bulunmuş ve 21 Mayıs'ta Babiâli'ye verdiği yazılı bir notayla sınır illerindeki yerel yetkililerin Ermenilerin Rusya'ya kaçmasına neden olan uygulamalarına sarayın dikkatini çekmişti. Zinoviev, bu can sıkıcı davranışların derhal durdurulması gerektiğini öne sürmüş ve yerel sorum-

luların Ermenilerin Rusya'ya göç etmelerine engel olacak yerde aksine göçü kolaylaştırdığını iddia etmişti.

Rus Büyükelçi ayrıca Osmanlı konsoloslarının Türkiye'ye dönmek isteyen Türk Ermenilerine vize vermeyerek güçlük çıkardıklarından şikâyet etmişti. Bu Ermeniler, karışıklıklar sırasında kaçan ve Babıâli ile Rus Hükümeti'nin yapmış olduğu anlaşmalar gereğince Kafkaslar'a yerleşmiş köylülerden başkası değildi. Zinoviev, konsolos ve sınır yetkililerinin geri dönmek isteyen Ermenilere zorluk çıkarmaması gerektiğini belirtmiş ve notasını, aksi takdirde 'ortaya çıkacak ciddi sonuçları' hatırlatan üstü kapalı bir ihtarla bitirmişti. Bu notanın üslubu ve içerdiği uyarı Babıâli'de büyük rahatsızlık yaratmıştı. Bu notanın sonucu olarak, patrik birkaç gün sonra istifasını geri alıyordu. Patrik bu geri adımı padişah'tan almış olduğu kesin vaatler sonucu atmıştı. Abdülhamit'in ilan ettiği fermanla, Türkiye Ermenilerinin ve başpiskoposluk etki alanının tüm denetimi patriğe verilmiş oluyordu. Padişah ayrıca, ülke içinde seyahat eden Ermenilerin karşılaştığı güçlüklerin tamamen ortadan kaldırılmasını ve zaten toplanması ertelenmiş askerlik vergi borçlarının ileride toplanması halinde kolaylık getirilmesini emrediyordu. Bu ödünler büyük olasılıkla Rusya'nın 'Ermeni sorunu'na karşı takınmış olduğu yeni tutumun sonucuydu.¹⁴⁵

Bu arada İstanbul gazeteleri, bütün Anadolu'yu dolaşarak uygulamaları izleyen Ermeni Reform Komisyonu'nun görevinin sona erdiğini bildiriyordu. Bu gelişme, Komisyon Başkanı ve Osmanlı Hükümeti'nin yüksek yetkililerinden Mareşal Şakir Paşa'nın ölümünden sonra meydana gelmişti. Komisyonun diğer üyeleri de İstanbul'a geri çağırılmışlardı. Reformların uygulanmasını denetlemek amacıyla 1895'te kurulan Reform Komisyonu zaten uzun zamandan beri toplanmıyordu. O'Connor'a göre, Şakir Paşa'nın başkanlığını yapmış olduğu komisyon ziyaret ettiği illeri, olduğundan daha da fakirleştirmekten başka bir işe yaramamıştı ve valilere yardımcı atamak gibi önemsiz değişiklikler dışında, *Hattı-Şerif*ten beri ilan edilen reformlar gibi 1895 reformu da başarısız olmuştu.¹⁴⁶ Gerçek şu ki O'Connor, reformların uygulanmasında görülen aksaklıkların esas olarak para sıkıntısından kaynaklandığından söz etmiyor, Batılı güçlerin açgözlülüğünün kapsamlı reformların yapılmasına engel teşkil ettiğine değinmiyordu.

Jön Türk İhtilali ve Ermeniler

(Ocak 1903-Temmuz 1908)

Ermeni Patriği'ne Suikast Girişimi

1890'larda meydana gelen korkunç olaylardan sonra Abdülhamit'le Ermeni liderler arasında varılan uzlaşma yeni yüzyılın başında bozulmaya başlamıştı. 1903 yılının Ocak ayına gelindiğinde Türk-Ermeni ilişkileri yeniden gerginleşmiş, toplumu için elinden geleni yapmaya çalışan Patrik Ormanyan'ı bir Ermeni fanatiğin öldürmeye teşebbüs etmesiyle ortam iyice gerilmişti. 6 Ocak'ta, Epifani Yortusu dolayısıyla Kumkapı Kilisesi'nde düzenlenen ayini yöneten patrik, mihraba doğru döndüğü bir anda, Agop adlı bir katilin saldırısına uğramış, ancak atmış olduğu üç kurşundan sadece birisi patriğe isabet etmiş, patrik sırtından yaralanmıştı. Saldırgan, cemaat mensupları tarafından derhal yakalanmış ve o kadar hırpalanmıştı ki, onu teslim alan polis bu kişiyi sedyeyle götürmek zorunda kalmıştı.

Bu saldırının nedenleri konusunda raporlarda çeşitli görüşler öne sürülmüştü, ancak en güvenilir kaynağa göre, Agop kendisine bir iş bulmak için yetkisini kullanmadığı için patriğe sözde öç almak için saldırmıştı. Öte yandan, saldırırganın Ermeni toplumunu korumaktan aciz olduğuna inanılan patriği ortadan kaldırmak isteyen ihtilal komitelerinin bir üyesi olduğu da söylenmişti.¹

Bu arada Ermeni terörü sadece Türkiye'de değil, Rus baskısının git-tikçe artmakta olduğu Kafkaslar'da da sürüyordu. Tiflis Genel Valisi Prens Golitsin, Ermeni göçmenlerine Rus uyruğunu kabul etmek veya Türkiye'ye geri dönmek seçeneklerini ileri sürerek baskı uygulamaya başlamıştı.² Bu baskı sonucu Ermeniler İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne'a başvurarak evlerine dönmelerini sağlaması için yardım istemiş, ancak bu girişim sonuç vermemişti. Çünkü, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Nicholas O'Connor, Lansdowne'a İngiliz Hükümeti'nin

bu soruna müdahalesinin olumlu sonuç vermeyeceği görüşünü ileri sürmüştü.³

Sekiz ay sonra Kafkasya Genel Valisi, Ermeni toplumunun en hassas konuları olan Apostolik Gregoryen Kilisesi, Ermeni okulları ve eğitim merkezlerini hedef almıştı. 25 Haziran günü yayımlanan bir kararname İçişleri, Maliye ve Tarım bakanlıklarına, Trans-Kafkasya Ermeni Kilisesi'ne ait arsalara ve paralara el koyarak yönetimini üslenme yetkisi vermişti. Bu malların işletilmesinden elde edilecek gelirler Ermeni okullarıyla kiliselerine harcanacaktı.⁴ Bu kararname Ermenileri hiç de memnun etmedi. Eçmiyatzin Katolikosu Mıgırdiç de bundan memnun olmamış; kararnamenin iptal edilmesi için elinden geleni yapmış, ancak başarılı olamamıştı.⁵

Rus yetkililerin bu tutumu Ermeniler arasında büyük bir öfkeye neden oldu ve Kafkaslar'ın her yerinde gösteriler uç vermeye başladı. Elisabetpol, Şuşa, Tiflis, Kars ve Bakü'de çıkan olaylar sırasında iki taraftan da birçok kişi yaşamını yitirmişti.⁶ Rus Hükümeti'nin, Ermenilere uyguladığı baskı bununla da sınırlı değildi; Ermeni kiliselerine ait mallar konusunda uygulanan yöntemler çerçevesinde, 120 milyon ruble değerinde mülk ve 10 milyon ruble nakit para Rus Hükümeti'nin bankasına devredilmişti. Bu nedenle Kafkasya'nın her yerinde huzursuzluk devam ediyordu. Ancak çok geçmeden direniş bastırılacak ve bu, uzun süre devam edecek Rus zulmünün başlangıcı olacaktı.⁷

Makedonya Sorunu ve Ermeniler

Ermeni ihtilalci faaliyetleri Anadolu'da da sona ermiş değildi. 1903 yılı Ocak ayında, Sasun'daki kimi ihtilalciler ülkeye gizlice silah ve mühimmat sokmuş ve bunları değişik yerlerde saklamışlardı. İhtilalciler, Makedonya olaylarıyla bağlantılı bir plan hazırlamışlardı. Makedonya'da çıkacak bir isyanla birlikte onlar da harekete geçerek askeri noktalara saldırarak veya stratejik yerleri ele geçireceklerdi. Bu saldırılarla eş zamanlı olarak, binlerce 'mazlum Ermeni' de Rus sınırını geçerek Eleşkirt'e girecekti. Amaç şuydu: "Ermeni soyuna karşı büyük bir kırım yapılmasını düzenlemek" ve bunun sonucu olarak Büyük Güçler'in nihayet olaya müdahale etmesini sağlayarak en azından Makedonya'da uygulanacak reformlar gibi bir uygulamayı kendi-

leri için de elde etmek.⁸ Görünürde asiler, İran sınırını güvenlik içinde geçebilmek için, Hakkari'deki aşiret liderlerinden Şeyh Neri'nin yardımını sağlayacak bir anlaşma yapmışlardı. İngiliz Büyükelçisi O'Connor, Babiâli'yi bu gelişmeler hakkında uyarmış, hatta Osmanlı Hükümeti'nin, Ermenileri daha kolayca ezebilmek için bu isyan hareketine göz yumduğunu ima etmişti. Ama Dışişleri Bakanı Tevfik Paşa bu iddiayı reddetmişti.⁹

Bu görüşmeden tatmin olmayan O'Connor, konuyu Sadrazam Ferit Paşa'yla da görüşerek, sınır bölgesinde yaşayan hoşnutsuz Ermenilere uygulanan baskının kaldırılmamasının imparatorluk için yaratacağı tehlikeden ve Makedonya'da çıkması öngörülen karışıklıkların Doğu Anadolu'ya sıçraması olasılığından söz ederek, halka yapılan zulme son verilmesini istemişti. Sadrazam ona, birçok bölgede yapılacak uygulamalar için bir takım önlemler alındığını bildirmiş, ayrıca İran Hükümeti'yle de anlaşarak, bu çetelerin ülkeye girmesi durumunda çıkabilecek çatışmaların önlenmesi için sınıra Türk askerlerinin yerleştirilmesinin planlandığını açıklamıştı.¹⁰

Açıkça görülüyordu ki, bir süreden beri Ermeni asiler Osmanlı Hükümeti'ne meydan okurcasına Sasun'da toplanıyorlardı ve Babiâli saygınlığını korumak için bir şeyler yapmak zorundaydı; bu durum karşısında hükümet, temmuz ayı sonlarında Ermeni asilere karşı bir askeri operasyon yapma kararı aldı. 23 Temmuz'da aşiretlerin de destek verdiği Türk askerleri ile Ermeniler arasında, Şenik yakınlarında çıkan çatışma sonucunda iki taraftan da birçok kişi yaşamını yitirdi. Müslüman aşiretlere silah dağıtıldığı haberinin duyulması üzerine, İngiliz Konsolos Yardımcısı Hampson, 1894-95 olaylarına benzer bir çatışma olasılığı kaygısıyla, askeri önlemlerin sadece olayları önleyici girişimlerle sınırlı kalmasını önerdi.¹¹

Hampson'un bu önerisini Erzurum'daki Rus ve Fransız konsolosları da destekliyordu. Bu sırada, Muş ve Diyarbakır'dan gelen, aşiretlerin de desteklediği askeri birlikler, yüzlerce asinin toplanmış olduğu Sasun'u kuşatmaya başladılar; Bitlis'teki İngiliz Konsolos Yardımcısı W. H. Heathcote, çatışma çıkması durumunda bazı aşırı davranışlardan korkuyordu.

O'Connor bu durumu Babiâli'nin dikkatine sununca, yetkililer, asilere karşı alınan tedbirlerin sadece önleyici nitelikte olduğu konusunda büyükelçiye güvence verdi. Ancak, bölgedeki huzursuzluk belirti-

lerinden kaygılanan O'Connor, olumlu bir etki yaratacağı düşüncesiyle Heathcote'u, Rus ve Fransız konsolosları eşliğinde, Bitlis'ten Muş'a göndermek için Landsowne'dan izin istedi ve isteği olumlu karşılandı. Ayrıca 3 Ağustos'ta Ferit Paşa'yla görüşen O'Connor ona, Osmanlı Hükümeti'nin yüklenmiş olduğu ağır sorumluluğu ve 'Hristiyanlara uygulanacak bir kırımın' Avrupa'da ve Makedonya'da yaratacağı feci etkiyi hatırlatarak, saldırıya geçmek için fırsat bekleyen 'gaddar ve vahşi Kürtlerin' aşırı bir hareket yapmasına engel olunmasını istedi. Sadrazam, O'Connor'a, böyle bir felaketi önlemek için elinden gelen her şeyi yapacağına ve aşiretlerin kendi bölgelerinden dışarı çıkmalarını engelleyecek tüm önlemlerin alınacağına dair söz verdi.

Hem sadrazam hem de Hariciye Nazırı, yaklaşık 300 asinin Rus sınırından ülkeye girmiş olduğuna inandıklarını Büyükelçi O'Connor'a bildirmişlerdi. Onlara göre, Türkiye Ermenileri bu asilere kucak açacak durumda değillerdi ama yağma yapmaya olanak sağlayacak bir karışıklık çıkarmak için fırsat kollayan aşiretler ve diğer bazı unsurlar, emellerini gerçekleştirmek, henüz başlangıç aşamasında olan bu isyanı hızlandırmak için can atıyorlardı. Asilerin, Makedonya komiteleriyle işbirliği içinde oldukları sanılıyordu ve Rus sınırından ülkeye sızmalarının, Balkanlar'da görülen isyan ve karışıklıkların başlamasıyla aynı zamana raslaması bu kanıyı güçlendiriyordu. Heathcote, yeni gelen Ermeni piskoposundan aldığı bilgiye göre, asiler isyana karşı uygulanacak şiddetli tepkinin yabancı müdahalesini tetikleyeceğini umuyorlardı. Ermeni piskoposu ise bu girişimlerin umutsuzluk yaratacağını onlara anlatmak için çırpınıyordu.¹²

Osmanlı askerleri Sasun'u gittikçe daha sıkı bir kuşatma altına alıyordu. Bu durumdan kaygılanan Ermeni Patriği, aşiretlerin aşırı güç kullanmasını önlemek için Büyükelçi O'Connor'a başvurmuş, o da Hristiyanları koruması için Babilî'yi ikna etme konusunda elinden geleni yapacağına dair söz vermişti.¹³

Bu sırada Sasun bölgesindeki Ermeni asiler seslerini duyurmak amacıyla bir propaganda kampanyasına girişmiş, 1 Eylül'de Muş'ta bulunan Heathcote'a uzun bir mektup göndererek, 'güvenilir dostlar' (yani Ermeniler) edinmesini ve bu uzak yerlerdeki Ermeni köylerini ziyaret ederek 'Ermenilerin yaşamakta olduğu zor koşullara' tanık olmasını istemişlerdi. Asiler, reformların uygulanmaması halinde şu uyarıda bulunmuşlardı:

...amansız düşmanımız Türk Hükümeti'ne karşı daha azimli ve daha büyük bir güçle kanlı bir savaş başlatacağız. Yakın gelecekte tüm Ermenistan yine karışacak, kan ve gözyaşı sel gibi akacak, bu ölümcül mücadele, Ermeniler ideallerine ulaşınca kadar veya bu şahane Yirminci Yüzyıl'ın başlangıcında (Ermeniler) insan hakları uğruna kurban edilmeye kadar sürecektir.

13 Ağustos 1903 tarihli bu mektup, İkatnavartsarap Merkez Komitesi, Ermeni İhtilalciler İttifakı adına Hurire, Torkhom, Vahan ve Antranik'in imzalarını taşıyordu.¹⁴

Bu mektupla birlikte gönderilen ve Sasun, Talori ile diğer köy sakinleri tarafından yazıldığı öne sürülen ikinci bir mektup da, Osmanlı Hükümeti'nin ve yerel aşiretlerin uyguladığı 'zulüm' sonucu göğüslemek zorunda kaldıkları yaşam koşulları hakkında ayrıntılı bilgi veriliyor, şikâyetlerinin İngiltere Kralı ile hükümetine ulaştırılmasını istiyor, ivedi yardım talebinde bulunuyorlardı. Bu çağrının, çatışmayı başlatmadan önce Avrupa devletlerine yapılmış olan son çağrı olduğunu belirterek, yaşam koşulları iyileştirilmezse, hükümete karşı girişilecek saldırıya katılacakları uyarısını yapıyorlardı.

Ancak eylül ortalarına kadar asilerin hâlâ harekete geçmemiş olması kesin bir saldırı için henüz hazırlıklı olmadıklarını gösteriyordu ve bu, 20 Ağustos'ta Heathcote'e gönderilen sözlü bir mesajla da kanıtlanmıştı. Heathcote'un Muş'ta bulunması Ermeniler için hükümet askerlerinin herhangi bir saldırısına karşı bir tür güvence niteliği taşıyordu. Ancak asilerin bir saldırı hazırlığı içinde olduğuna dair söylentiler vardı. Sasun Ermenilerinin liderleri, Muş Valisi'ne gönderdikleri bir mektupta, dağlarda yaşamlarını sürdürecek hiçbir olanakları kalmadığı için, öne sürecekleri koşullara göre oralardan ayrılmalarına izin verilmezse askerlere saldıracakları uyarısında bulunmuşlardı.¹⁵

30 Eylül gecesi, aralarında atlıların da bulunduğu 80 kişilik bir isyancı Ermeni grubu, Toprakkale dolaylarına ulaşmış, ertesi sabah Yüzveren köyüne yürüyerek, küçük bir askeri birlikle karşılaşmıştı. Bütün gün süren çatışma sonunda Ermeniler, geride birçok ölü ve yaralı bırakarak dağılmak zorunda kalmış, çatışma sonucu Türk askerlerinden bir yüzbaşı, bir çavuş ve 6 kişi hayatını kaybetmiş, iki subay ve birçok er de yaralanmıştı. Ermeniler telgraf tellerini kestiklerinden bu haberin Erzurum'a ulaşması biraz gecikmişti.

Her zaman olduğu gibi bu haberler abartılı bir şekilde duyurulmuş ve heyecan ve kaygı yaratmıştı. Ermeniler panik içindeydi, isyancılarla işbirliği yaptıkları şüphesiyle zaten fırsat kollayan Müslüman aşiretlerin saldırısına uğramaktan korkuyorlardı. Ancak vali düzensizliği önlemek amacıyla derhal önlemler almış ve Ermenilerin sadakatine inandığını açıklamıştı. 2 Ekim'de güven tamamen yeniden kurulmuştu.¹⁶ Ancak aynı gün, 50 kişilik ikinci bir çete, Rus sınırından Pasin'e geçmiş; ertesi gün Komatsor köyünde buna benzer bir olay sonucunda asiler bir askeri birlikle karşılaşmışlardı. Daha sonra bu grup da dağıtılmış, Ermeniler yine arkada birçok tutuklu ve yaralı bırakmıştı. Türk askerleri bir yüzbaşıyı daha kaybetmiş, telgraf telleri yine kesilmişti. Vali bu çetelerin saldırılarını adi bir eşkıyalık eylemi olarak açıklamış, durumun sadece asker ve polis tarafından halledileceğini ilan ederek, sivil halkın karışmasını kesin bir biçimde yasaklamıştı. Ermeni asiler umutsuz bir savaş veriyor, Müslüman köylülerin burunlarını kesmek gibi akıl almaz barbarlıklar yaptıkları söyleniyordu.¹⁷

Bu sırada, Rusya'dan yola çıkan Ermeni asiler, büyük miktarda silahla İran topraklarından geçerek, Müslüman bir aşiret reisinin rüşvet karşılığında sağladığı yardımla Türkiye'ye sızmaya devam ediyorlardı. Planları, hükümetin Balkanlar'da süren karışıklıklarla zayıfladığı anda Van ilçesinde bir isyan çıkarmaktı. Ermeniler bir yandan Jön Türkleri de padişaha karşı isyan etmek üzere iknaya çalışıyorlardı.¹⁸ Bu arada Sasun asileri büyük bir güç kazanmış durumdaydılar. Sayılarının 6000'e ulaştığı, silahlandırılmış, eğitilmiş ve örgütlenmiş oldukları söyleniyordu. Muş Ovası'nın güneyindeki dağlara tamamen hakimdiler; ovadaki köyler, hatta Muş kenti bile denetimleri altındaydı. Liderleri Antranik 'çok yetenekli' bir kişi olarak biliniyordu ve herkes emirlerine kesinlikle uyuyordu. Askeri organizasyonu, Rus ordusunda subay olduğu söylenen ve Kafkasyalı bir Ermeni olan Tumanov üstlenmişti.¹⁹

1904 yılı başında Türklerle Ermeniler yeni bir çatışmaya hazırlanıyorlardı. Antranik liderliğinde yüzlerce Ermeni isyancı, Müslümanlara saldırarak, köylerinden kovup silahlarına el koyarak halkı kışkırtmaya çalışıyorlardı. Gence Valisi'nden Babiâli'ye gönderilen bir telgrapta, Talorili 14 kişilik bir Ermeni çetesinin, Kulp ilçesine bağlı İnegyan köyüne saldırarak çok sayıda Müslümanı öldürdüğü ve uzuvlarını kestiği, Müslüman kadınları alıp götürdüğü ve birçok şiddet hareketinde bulunduğu bildiriliyordu. Asilerin önderi Antranik, karargâhını Dapik

köyünde kurmuştu ve üzerinde bir kartal amblemi bulunan mavi bir bayrak çekmişti.

Bu bilgiler ve son günlerde Bitlis'teki İngiliz konsolos yardımcısından gelen ve korkunç haberler içeren telgraflar ışığında Büyükelçi, O'Connor, sadrazamdan aşiretleri kontrol altında tutmasını istemiş, askeri hareketin kaçınılmaz olması durumunda ise, bunun sadece düzenli ordu tarafından yapılmasını önermişti. Ferit Paşa, O'Connor'a herhangi bir aşırılığa engel olmak amacıyla gereken önlemlerin alınacağına, asilere karşı düzenli asker kullanılacağına ve kan dökülmesini önlemek için, yüksek rütbeli üç bürokratin orduya eşlik edeceğine dair söz vermişti. Komutanlara, yapılacak operasyonlar sırasında Müslüman halkın veya Hamidiye Alayı'nın müdahale etmesine izin verilmemesi konusunda emir verilmişti.²⁰

Ancak O'Connor, 11 Mart'ta padişahla yaptığı görüşme sırasında, Ermeni asilere karşı kullanılmak üzere, Muş'a büyük bir askeri güç yığınağı yapılması konusunda duyduğu rahatsızlıktan söz etmişti. O'Connor'a göre, bir yandan bu çetelerin baskısı, diğer yandan Kürtlerin zorlaması altında bunalmış zavallı Ermeni köylüleri, hükümet tarafından korunmadıkları takdirde umutsuzluk içinde isyan etmek zorunda kalabilirlerdi. O'Connor, hüküm süren korku ve huzursuzluğun, 1894-95 olaylarından önceki havayı anımsattığına inanıyordu. Hamidiye Alayları'nın olaylara müdahale etmesi durumunda ortaya çıkması kaçınılmaz feci olayların yaratacağı etkiden padişahın bilgi sahibi olduğundan emindi. Dolayısıyla padişaha, Sasun ve Muş bölgesindeki liderlerle bir anlaşma yapmasını ve onlara Antranik ve yandaşlarının sınır dışı edilmesi koşuluyla genel bir af uygulanmasını öneriyordu. Padişah bu öneriyi tartışmaya değer buldu, bu fikir onun da aklından geçmişti. İngiliz Büyükelçisi, Bitlis'teki yardımcısına bu konuda arabuluculuk yapmasını önermeyi düşünüyordu ama Dışişleri Bakanı Lansdowne'un onayını almadan ve eğer önerisi kabul edilirse, Rus Hükümeti'nin İngiltere'yle ne kadar işbirliği yapacağını bilmeden harekete geçmek istemiyordu.²¹

Ertesi gün (13 Mart 1904'te) saraya çağrılan Ermeni Patriği'ne padişahın başmabeyincisi, Muş ve Sasun'da yaklaşık 400 asinin bulunduğu, bunların 50'sinin İran veya Kafkaslar'dan geldiğini, geri kalanların ise Türkiyeli Ermeniler olduğunu bildirdi. Bu eylemi, kan dökülmeden sona erdirmek isteyen padişah, patrikten Ermeni isyancıların ev-

lerine dönmelerini sağlamak üzere, Muş'taki din adamlarına emir vermesini, evlerine dönenlerin affedileceklerini ve etraftan gelecek saldırılara karşı korunacaklarını onlara bildirmelerini istedi. Patrik Muş'a göndereceği elçilerin, hükümetin izniyle yola çıktıklarının anlaşılabilmesi için onlara bir subayın eşlik etmesini talep etti, ancak bu arzusu reddedildi. Buna karşın patrik yine de padişahın dileğini yerine getirmek üzere harekete geçti. Bu görüşmelerin başarısızlığa uğraması olasılığını düşünen O'Connor, Lansdowne'dan İngiliz yetkililerin asillerle Osmanlı Hükümeti arasında arabuluculuk yapmasını önermek konusunda görüş istedi. Lansdowne bu öneriyi Rus ve Fransız hükümetleriyle görüştü; bu iki devlet görüşmelerde arabuluculuk yapma konusunda İngiltere'ye katılma kararı aldı.²²

Bu arada Ermeni ihtilalciler, padişahın söz vermiş olduğu af kararının uygulanacağına dair güvencenin yetersiz olduğunu iddia ederek Ermeni piskoposunun arabuluculuk önerisini reddettiler. Ancak bu af, yabancı konsoloslar denetiminde uygulanırsa silah bırakmaya hazır olduklarını Erzurum'daki Rus konsolosuna bildirdiler.²³ Bu arabuluculuk görüşmeleri sürerken, Osmanlı ordusu harekete geçmiş ve asileri püskürtmüştü. Askerin Sasun'da kazanmış olduğu bu başarı, Bitlis ilinde morallerin düzelmesine neden olmuş, Ermeniler ise büyük bir korkuya kapılmışlardı. Muş'ta, Geligözen'in uzun süren çarpışmalar sonucu alındığı ve çok sayıda silah, belge ve para ele geçirildiği, Talori'nin de bu saldırılar sonucu alındığı söyleniyordu. Her zamanki gibi Türk askerleri kıyım yapmakla suçlanıyordu. Gerçekte, dağlara kaçan bir grup asi, Karasu Nehri kıyılarında karşılaştıkları jandarmalara saldırmış, 25 kişiyi yaralamış, bir kısmını da öldürmüşlerdi. Bu saldırganların liderinin bizzat Antranik'in olduğu sanılıyor ve bu nedenle vadi de daha geniş çapta olaylar çıkmasından korkuluyordu. Liderlerden biri olan Armenak da öldürülmüştü; dolayısıyla dağlarda savaşçı olarak değil ama örgütleyici olarak bilinen Vahan'dan başka önemli lider kalmamıştı.²⁴

Bitlis Valisi'nden gelen 25 Mayıs tarihli telgraf şu bilgileri veriyordu: Muş ovasındaki köylerde, Antranik'i aramaya hâlâ devam eden Türk komutanı Alay Bey'e göre isyancılar, Muş kenti yakınlarında bulunan Savi köyünde saklanıyordu ve komutan büyük bir güçle, geceleyin Muş'a gitmişti. 22 Mayıs'ta, şafak vakti köye yaklaşan askerlere bir ovoidan ateş edilmiş, onlar da ateşle karşılık vermiş, bu çatışma bir sü-

re devam etmişti. Ateşin kesilmesiyle ilerleyen askerler 7 asinin cesedini bulmuşlardı. Cesetlerden birinin, Osmanlı yetkililerinin dört yıldan beri aramakta olduğu Parsegh olduğu ortaya çıkmıştı. Onun üzerinde bulunan bazı belgelerden isyan hareketinin liderinden birinin Sasun'daki çarpışmalar sırasında öldürülmüş Armenak, diğerlerinin ise Antranik, Kevork ve Parsegh'in bizzat kendisi olduğu anlaşılmıştı. Yine belgelerden anlaşıldığına göre, Ermeni isyancılar Zeytun'da da buna benzer bir isyan çıkarmak için hazırlık içindeydiler.²⁵ Türk yetkililerin tahminlerine göre, bu olaylarda, 900 ile 1130 arasında Müslüman ve yalnızca 19 Ermeni hayatını kaybetmişti.²⁶

Bazı Batılı Politikacıların Ermeni İhtilalcilere Karşı Tutumu

Bu olaylar, her zamanki gibi, Türk düşmanı bir kısım İngiliz basınında büyük öfke yaratmıştı; bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti, Londra'daki büyükelçisi (Rum kökenli) Musurus Paşa'yı Lord Lansdowne'a göndererek, Ermeni kışkırtıcıların Rusya ve İran üzerinden gelerek Sasun ve Talori'de karışıklık çıkardıklarını bildirmesini ve ona şu bilgileri vermesini istemişti: Bu asiler az sayıda yerliyi de peşlerine takarak, birçok köyü basıp talan etmiş, birçok cinayet işlemiş, Müslüman ve Ermeni evlerini yakarak bir terör havası yaratmaya çalışmışlardı. Hükümet bölgeye derhal askeri birlikler göndererek huzuru sağlamış ve isyancıları tamamen dağıtmıştı. Musurus Paşa ayrıca, bazı yabancı gazetelerin, kasıtlı olarak çarpıtılmış haberler veren ajanlar tarafından yanıltılmış olduklarını ve olayların tüm sorumluluğunu Türk yetkililere yüklemek amacıyla, karışıklıklarda Müslümanları tek suçlu olarak gösteren, Ermeni asilerin saldırılarını göz ardı eden yalan haberler yayınladıklarını eklemişti. Ancak artık padişahın himayesi altında bölgede huzur tamamen sağlanmış, asilerin çıkarmış olduğu karışıklıklardan zarar görmüş olanlara gereken yardım yapılmış, asilerin peşine takılmış ama sonra padişaha biat edenlere af uygulanmıştı.²⁷

İki hafta sonra Musurus Paşa, bazı Anadolu köylerinde meydana gelmiş karışıklıklar hakkında sadrazamın Sir Nicholas O'Connor'a vermiş olduğu bilgilerin, İstanbul'daki *Reuter* Ajansı tarafından eksik aktarılmış olduğunu bildirmek amacıyla Lansdowne'u yeniden ziyaret etmişti. Sadrazam, masum köylüleri kışkırtarak kendilerine katılmaları-

nı sağlamak amacıyla köyleri yakanların Ermeni çeteler olduğunu, bu konuda ele geçirilen kanıtların şüpheye yer bırakmadığını; Osmanlı Hükümeti'nin bu eşkıyalıkları sona erdirmek ve düzeni yeniden sağlamak için elinden geleni yapmış olduğunu; pişmanlık duyan Ermenilere karşı 'büyük bir hoşgörü' göstererek onlara her tür yardımda bulunulduğunu vurgulamıştı.²⁸

Ancak bu açıklamalar İngiliz Hükümeti'ni tatmin etmemişti. Fransız Hükümeti de durumdan memnun değildi. Doğu Anadolu'da çıkan karışıklıklar konusunda, 9 Haziran'da mecliste M. de Pressence'ın yönelttiği bir soruya verdiği yanıtta, Fransız Dışişleri Bakanı M. Delcassé, bütün sorumluluğu Osmanlı Hükümeti'ne yüklemiş; olay yerinde bulunan halkın kaygıları devam ettiği sürece Fransız konsolosluk yetkililerinin bu sorunlu bölgede kalacaklarının Babiâli'ye bildirildiğini ve kendi çıkarı açısından, Osmanlı Hükümeti'ne, özellikle Makedonya'da meydana gelmiş son olaylardan sonra, 'üzerine düşen sorumluluktan ilelebet kaçınabileceği kanısına kapılmaması' uyarısında bulunulduğunu açıklamıştı.²⁹

Bu ağır sözlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali açıdan kanını emerek, reform projelerine kaynak ayırmasına fırsat vermeyen bir ülkenin Dışişleri Bakanı'ndan gelmiş olması ilginçti. M. Delcassé'nin, Osmanlı Hükümeti'ni bu şekilde uyarırken, merkezi Paris'te bulunan Ermeni teröristlerin liderlerinden hiç söz etmemesi de onun ne kadar önyargılı olduğunu gösteriyordu. Lord Lansdowne ve Delcassé gibi bakanların duyarsız ve sorumluluktan yoksun açıklamaları yüzünden Ermeni asiler sınırlarındaki bölgedeki terörist saldırılarını yoğunlaştırıyorlardı.

Haziran ayının ortalarında, Arcişbet ve Tuzcu Yayla'nın kuzey doğusundaki tepelerde 30 kadar asiden oluşan bir çete imha edilmişti,³⁰ Küteh yakınlarındaki sınır bölgesinde görülen 45 kadar asi ise, Türk askerlerinin saldırısına uğramış, asilerden 33 kişi ölmüş, 5 kişi de yakalanmıştı. Türkler ise biri subay 4 asker kaybetmiş, iki subay ile 15 asker de yaralanmıştı. Asiler bol miktarda silah ve mühimmata sahipti; 12 saat durmadan ve geliş güzel ateş etmiş olmalarına karşın hâlâ epeyi mermileri vardı. Öte yandan ceplerinde taşıdıkları dinamitlerle Türk askerlerine saldırıyorlardı.³¹ Durum o kadar tehlikeli boyutlara gelmişti ki, O'Connor, Rus Maslahatgüzârı ve Fransız Büyükelçisi'yle yaptığı görüşme sonunda olayları tartışmak için sadrazamla yeniden görüşmek zorunda kalmıştı.

Sadrazam, O'Conor'a kabinenin almış olduğu kararları şöyle açıkladı: Muş ve diğer yerlerde bulunan göçmenlerin Sasun'daki evlerine dönmeleri için izin verilecek; göçmenlerin evlerini tamir etmeleri için, Bitlis Valisi'ne 5000 lira gönderilecek; Ermenilerin, aşiret mensupları tarafından saldırıya uğramalarını ve isyan çıkmasını önlemek amacıyla, Sasun dolaylarında kışlalar kurulacak; teslim olan veya olaylar sırasında suçüstü yakalanmamış herkesi kapsayacak şekilde genel af ilan edilecek; Bitlis ve dolaylarında, etkin bir jandarma birliği konuşlandırılacak; var olan suistimallere son vermek için yönetim sistemi konusunda incelemeler yapılacak. Kabinenin tüm bu kararları yürürlüğe sokmasını sağlayacak padişah fermanı ise yayımlanmış bulunuyordu.³²

24 Haziran'da gerçekleşen görüşme sırasında padişah, O'Conor'a Doğu Anadolu'da çıkan son karışıklıklar hakkında Avrupa basınında dolaşan sahte haberlere O'Conor'un inandığını sanmadığını ifade etmiş, Sasun bölgesinde çıkan bütün olayların, kıskırtmak ve isyan çıkarmak amacıyla sınır ötesinden ülkeye girmiş çeteler tarafından başlatıldığını belirtmişti. Kan dökülmesine engel olmak amacıyla, asilere karşı Muş bölgesinde büyük bir askeri güç konuşlandırılmış bulunuyordu. Padişah masum insanlara karşı şiddet ve kıyım uygulanmasını önlemek için gereken bütün emirleri vermiş, elinden gelen her şeyi yapmıştı. Büyükelçinin bu durumu kendi hükümetlerine aynen bildireceğini umuyordu.

O'Conor verdiği yanıtta, yaklaşık 3000 kişinin göçmen haline gelmesini ve Ermenilere ait 500 evin yıkılmış olmasını açıklamanın güç olduğunu ve bunun 'korkunç bir şiddet' uygulandığına işaret ettiğini vurgulamıştı. Ayrıca 'Ermenistan'a yapılan zulüm ve kırımların' yinelenmesinin padişah ve imparatorluğu için çok zararlı olacağını; Avrupa'da ve Büyük Güçler'in reform yaptırmaya çalıştıkları Makedonya'da ise büyük öfke yaratacağını ifade etmişti. Elçi bu arada Ermenilere zulüm yapılmasına kesinlikle izin vermeyeceğini kanıtlamanın padişahın yararına olacağını; onlara yaşam ve mülk güvenliği sağlandığı gün en sadık uyruk olacaklarını; bu sonuca varmak için, yağma ve cinayet suçundan yakalanan aşiret ağalarına yasaların gereklerinin uygulanması ve bunun tüm Anadolu'ya duyurulmasıyla sağlanabileceğine inandığını vurgulamıştı.

Padişah, O'Conor'un işittiği bu hikâyelerin aşırı derece abartılmış olduğunu ve isyancı komitecilerin amacının bu gibi abartılı haberleri

Avrupa'ya yaymak olduğunu belirtmişti. İki taraftan da birçok kişi ölmüş, hatta belki de asilerin zoruyla silaha sarılmış kimi masum insanlar da hayatlarını kaybetmişlerdi, ancak padişah, Müslümanların olay yerlerine yaklaşmalarını önlemek amacıyla kesin emirler göndermişti ve bu emirlere uyulmuş olduğundan emindi. Bölgeden gelecek konsolos raporlarının bu açıklamaların doğruluğunu kanıtlayacağına inanıyordu.³³

Padişahla yapmış olduğu bu görüşmeden sonra O'Connor, Ermeni ihtilalcilerinin Rusya üzerinden sürekli Türkiye'ye sızmasına göz yuman Rus yetkililerin de bu konuda bazı sorumlulukları olduğu kanısına varmış ve Rus Maslahatgüzârı M. Swetchine'in dikkatini Türk-Rus sınırı yakınlarında Ermeni asiler tarafından çıkarılan olaylara çekerek, asilerin bu şekilde sınırdan sürekli olarak geçmesinin Avrupa kamuoyunda yaratacağı olumsuz izlenime değinmişti. İngiliz Büyükelçi, Kafkasya Genel Valisi'nin bu çetelerin Türkiye'ye geçmelerini önleyecek sıkı önlemler alacağını umuyordu. M. Swetchine, O'Connor'a elçiliğince Prens Golitsin'in bu konuda uyarıldığını, prensin ise sınır bölgesinin uzunluğu dolayısıyla kontrolün çok güç olduğunu, ancak asilerin sınırdan sızmalarını önlemek için elinden geleni yaptığını söylediğini bildirdi.³⁴

Bu arada Ermenilerin ve Ermeni yandaşlarının ABD ve Avrupa'nın her yanında uyguladıkları propaganda sonucunda, doğu illerindeki durum o kadar abartılmıştı ki, Osmanlı yönetimi bunu İngiliz yönetimine kendi açısından anlatarak, Londra'daki Türk düşmanı basında bunun yansıtılmasını ve gerçek durumun anlaşılmasını sağlamaya çalışıyordu. Bu arada Londra'daki Türk Büyükelçisi, 29 Haziran'da Lord Lansdowne'u ziyaret ederek, Ermeni kışkırtıcıların Anadolu'nun bazı bölgelerinde neden olduğu felaketin İngiliz makamlarınca tam olarak anlaşılmadığından şikâyet etti. Olayların başlangıcından beri hükümet, isyanı bastırma konusunda son derece hoşgörülü davranmıştı. İsyan hareketleri, yurtdışında eylem yapan Ermeni komiteleri tarafından uzun bir süreden beri hazırlanmaktaydı ve hükümeti 'kötülemek isteyenler'in öne sürmüş olduğu gibi, Osmanlı yönetiminin 'sözde baskıları'ndan kaynaklanmamıştı. Gerçekte, isyan komiteleri 1903 yılında, Sasun ve Talori'ye ajanları gizlice göndermeyi planlamış, yağmalama, öldürme, yangın çıkarma ve buna benzer şiddet hareketleriyle barışsever halkı kışkırtmayı ve suçu Müslümanlara yükleyerek kamuoyunu Osmanlı Hükümeti'nin aleyhine çevirmeyi hedeflemişlerdi.

Asilerin üzerinde bulunan belgeler bu planları kuşku götürmez biçimde kanıtlıyordu.

Sözlerini sürdüren Osmanlı Büyükelçisi, bu 'caniyaneye projeler' hakkında önceden bilgi edinmiş hükümetle bu bölgelerde yaşayan Ermenilere, patrik aracılığıyla tavsiyeler göndererek 'yasa dışı projelerden' vazgeçmeleri önerisinde bulunduğunu, yerel yetkililere gönderilen emirlerle halkın, isyan komitelerinin, sonu hüsrana bitecek entrikalarına kapılmamaları için onları uyardığını anlatmış ama bu girişimlerin sonuç vermediğini belirtmişti. Ona göre, Rusya ve İran'dan Sasun ve Talori'ye gelen bu Ermeni kışkırtıcılar, oralarda kendilerine yandaşlar bulup olaylar çıkarmayı, bunu da basına yansıtmayı başarmışlardı. Bu durumda kesin ve kararlı bir tutum sergilemek Türk Hükümeti'nin hakkıydı, ancak kan dökülmesini önlemek amacıyla, önce uzlaşma yollarının tümünü denemeyi yeğlemişti; asileri ikna etmek amacıyla bölgeye, bir papaz liderliğinde Ermeni eşrafından bazı kişiler gönderilmiş, kendilerine, boyun eğmeyi kabul ettikleri takdirde affedilecekleri bildirilmiş, ancak bu akıllıca girişim de sonuç vermemişti. Elebaşları tarafından sürekli kışkırtılan asiler, eylemlerini sürdürmüş, bütün nasihatleri reddetmiş, askeri birliklere silahlarla saldırınca askerler de buna karşılık vermek zorunda kalmışlardı. Alınmış önlemler sayesinde düzen ve sükûnet sağlanmıştı.

Büyükelçiye göre, Ermeni nüfusun refahını isteyen Osmanlı Hükümeti genel bir af çıkarmış; asiler tarafından yıkılan evlerin onarılmasını ve göçmenlerin gecikmeden yerleştirilerek kendilerine yiyecek ve tohum dağıtılması emri verilmişti. Yaşamlarını sürdürmek için çalışmak isteyenlere yol inşaatında çalışma olanağı sağlanmış, halkın güvenliğini korumak amacıyla askerlerin kalacağı karakolların inşa edilmesi öngörülmüştü. Köylere dönmek isteyen köylüler serbestçe dönebileceklerdi. Ancak büyükelçi, elinde silahla yakalanmış asilerin bu aftan yararlanamayacağı ve mahkemeye çıkarılacakları uyarısında bulunmuştu.³⁵

Olaylar Sürüyor

Bu süreçte, Doğu Anadolu'da olaylar yer yer devam etmekteydi. Örneğin, 29 Temmuz'da Muş'ta başgösteren olaylarda 12 kişi ölmüş ve 8 kişi yaralanmıştı. İsyanıcılar, Karavi köyünü ateşe vererek kaçmış, sivil

ve kolluk resmi güçleri peşlerine düşmüş, daha önce yakıp terk ettikleri Akçan'a kadar kovalamışlardı. Muş'taki İngiliz Konsolos Yardımcısı G. E. Tyrrelli, kesin kanıt vermemekle birlikte, asilerin önceden tasarladıkları plan çerçevesinde bu köyleri yakmadan önce boşaltarak askere sığınacak yer bırakmamak, halkı dağlara kaçmaya zorlamak, Türklere karşı oluşan düşmanlığı güçlendirmek, verdirecekleri kayıpların sayısını artırmak ve Ermenilerin teslim olmasını önlemek amacıyla hareket ettiklerine inanıyordu.³⁶

İsyancılardan on kişinin Karavi yakınlarında Şeyh Yusuf köyünde, terk edilmiş bir kiliseye sığındıkları saptanmıştı. Teslim olmaları istenilmiş, ancak onlar bu çağrıları reddetmişlerdi. Dolayısıyla 30 Temmuz'da güneş batarken, Türk komutan asilerin karanlıktan yararlanarak kaçabilecekleri kuşkusuyla kiliseye saldırı emri vermiş ve çatışma sonunda on kişiden oluşan Ermeni asilerin hepsi öldürülmüş, iki Türk askeri de yaralanmıştı.³⁷

Bu ve benzeri diğer olaylar nedeniyle Ermeni Patriği açıkça olmasa bile üstü kapalı olarak Babiâli'yi suçluyordu. Patrik, 15 Ağustos'ta O'Connor ile yaptığı görüşme sırasında, halkın ödemek zorunda kaldığı ağır vergilerden ve tüm yetkiyi, bir ilin başkentinde oturan ama kendine bağlı memurların davranışları üzerinde pek az yetkisi bulunan bir valiye veren yönetim biçiminden şikâyet etmişti. Görüşme sırasında, O'Connor, patriğin bazı gazete muhabirlerine vermiş olduğu demeçte, Sasun ve Talori bölgesinde 6 bin ile 9 bin arasında Ermeni'nin 'katledilmiş olduğunu' açıklamış olmasından derin üzüntü duyduğunu belirtmişti. Ancak O'Connor, sadrazamla bu konu hakkında görüşmeden önce patrikten 'kırım' hakkında kesin bilgi isteyince, Patrik Ormanyan 'kırımın' tam olarak nerelerde yer aldığını veya haberin kaynağının ne kadar güvenilir olduğunu kanıtlayamamıştı.

Patrik, bu üstü kapalı suçlamaları kanıtlayacak durumda olmadığını, çünkü eline geçmiş bu raporları hemen başkalarına iletmiş olduğunu belirtmişti. O'Connor, Van'daki İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Tyrrell'in söz konusu bölgelerin çoğunu ziyaret ettiğini ve onun raporuna göre patriğin verdiği ölü sayısının bir hayli abartılı olduğunu düşünüyordu. Tyrrell, ölenlerin sayısını 9 bin yerine 900 olarak veriyor, birçok masum insanın asiler ve askerler tarafından öldürülmüş olduğunu kabul etmekle birlikte, matbuatın öne sürdüğü gibi Ermenilere kırım yapıldığını saptayacak herhangi bir kanıta sahip olmadığını bildiriyor-

du. Patrik bu konuda büyükelçiye kesin bilgi verdiği takdirde, İngiliz Büyükelçisi, Fransız ve Rus meslektaşlarıyla birlikte bölgede bir soruşturma açılması için elindeki tüm gücü kullanacağını açıkladı. Patrik Ormanyan, kesin bilgiyi verecek durumda değildi ama yine de ölen ve 'katliama uğramış olan'ların sayısının kesinlikle 2 binden az olmadığını öne sürüyordu³⁸ ve yine her zamanki gibi bu iddiaları geçerli kılacak bir kanıta sahip değildi.

Ermeni asilerin etkin olduğu tek bölge Muş değildi. Ağustos sonu ve eylül ayı başlarında, 100 kişilik bir Ermeni çetesi, padişahın tahta çıkışının yıldönümü kutlamaları sırasında olay çıkarmak amacıyla Van'ın dış mahallelerine girmiş, bir devriye koluna ateş açarak bir askeri şehit etmişlerdi. Askerler saldırıya karşılık vermiş ama karanlıktan yararlanarak asiler kaçmayı başarmışlardı. Bu olay Van'da büyük endişe yaratmıştı ama sadrazam, İngiliz tercüman Harry Lamb ile görüşerek, Hamidiye Alayları'nın ve diğer Müslüman aşiretlerin olaylara karışmasını önlemek üzere valiye ve Zeki Paşa'ya kesin emir verildiğini bildirmişti.³⁹

Van'da ise Tyrrell, Ermeni asilerin sebep olduğu gergin havayı dağıtmak için elinden geleni yapıyordu; Muş'tan ayrılırken, Ermeni muharrası ondan Ermeni asilerle görüşerek daha fazla taşkınlık yapmalarına engel olmasını istemişti. Van'a döndükten sonra, Tyrrell oradaki Ermeni asilerin önderlerinden 'Doktor' takma adlı Vahan Papazyan'la tanışmıştı. Doktor, Avrupa'daki ihtilal komitelerinin o bölgedeki temsilcisiydi; son derece etkili bir kişilikti, St. Petersburg'ta yetiştirilmiş, tıp öğrenimini orada yaparak doktor olmuştu.

Tyrrell, 'Doktor'la yapmış olduğu görüşmede, asilerin aşırı derecede şiddet kullanarak Avrupa'nın müdahalesine yol açmak gibi çılgın bir umuda kapılmış oldukları sonucuna varmıştı. Asilerin bu denli umutlanmasına, Avrupa basınının bir kısmı (özellikle Fransız basını) ve M. Delcassé ile M. Anatole tarafından Fransa'da verilmiş olduğu bildirilen söylevler neden olmuştu. Ermenilerin büyük olasılıkla, bu tip basının sadece sorumsuz insanların konuşmalarını yansıttığından ve hiçbir hükümetin harekete geçmeye niyeti olmadığından haberleri yoktu. Gerçekte, ihtilal komiteleri, özellikle hazırlanmış yanlış raporlar ve ısmarlanmış haberlerle devletler tarafından aldatılıyorlardı.

'Doktor', Tyrrell'le konuşurken Van'dan ayrılması gerektiğini, çünkü yakında bir şeyler olacağını ima etmişti, ancak, bunu önlemek için

Ermeniler barışı bozmayacak şekilde davranırlarsa, reformların uygulanması konusunda Tyrrell'den güvence istiyordu. Tyrrell, 'Doktor'a böyle bir söz veremezdi ama kendilerine önermiş olduğu yöntemin, Ermeni halkının yaşam koşullarını iyileştirecek en iyi yol olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Bu yöntem şuydu: Aktif ihtilalci hareketlere derhal son verilmeli ve Büyük Güçler'in hükümeti reformları aşamalı olarak uygulamaya zorlayacağına güvenmeliydi. Tyrrell ayrıca, hiçbir müdahalenin şiddet yoluyla başarıya ulaşamayacağını ve sadece diplomatik yöntemlerin kullanılması gerektiğini söylüyordu.

Sonunda Doktor, asileri denetim altında tutmayı kabullendi ve bir ay boyunca hiçbir olayın barışı bozmasına izin vermeyeceğine dair Tyrrell'e söz verdi. Bu süre sonunda, Tyrrell'in kendisine, reformların uygulanacağı hakkında güvence vermesi halinde, ülkenin bu bölgesindeki isyan hareketlerini durduracağını; aksi halde isyanların devam edeceğini belirtti. Antranik de dahil bütün ihtilalcileri sınır ötesine göndermişti, ancak gerektiğinde, her an geri çağırabilirdi. Doktor, Tyrrell'i olayların, profesyonel ihtilalcilerin veya komitelerin işi olmadığına inandırmaya çalışıyordu. Ona göre halk o kadar zulme uğramıştı ki, ihtilalciler olmasa bile özgürlüğe kavuşmak için harekete geçmeye hazırdı; sadece halkın çağrılarına yanıt vermek amacıyla, komiteler onlara silah yardımı yapıyor ve önderlik ediyorlardı.

Tyrrell, genelde Ermenilerin, ihtilalcilerin hedeflerine sıcak baktıkları, ancak onların öne sürdüğü yöntemlerin yol açacağı sıkıntılara katlanmayı göze alamadıkları kanısındaydı. Köylerinin yakılması, ölüm veya hapis cezaları gibi felaketler yerine, eskisi gibi sükûnet içinde yaşamayı tercih ediyorlardı. Misyonerlerin de doğrulamış olduğu gibi, birçok köyde halk, artık üç efendisi olduğuna inanıyordu: Hükümet, aşiretler ve ihtilalciler. Köylülerin, hayvanlarını satarak ihtilalcilerden silah satın almaya zorlandıklarını ispatlayan ciddi kanıtlar vardı. Asiler için zorla para toplanıyor, hükümet vergi alıyor, aşiretler baskıyla para topluyordu ve asiler ne derse desin, köylüler bu durumdan hiç memnun değildi.

Tyrrell, inandığı ama kanıtlayamadığı iki konunun Doktor tarafından doğrulanmasından memnun olmuştu. Bunlardan birisi Muş, Sasun ve Talori'de yıkılmış köylerin, daha askerler oraya ulaşmadan bizzat Ermeniler tarafından yakılmış olmasıydı. Tyrrell, Doktor'un bu konuda söylemiş olduğu sözleri önemsiyordu, çünkü hiçbir Ermeni

bunu kabullenmemiştir. İkinci konu ise Muş'taki Ermeni *murahhası* Vartan Vartabed'in asilere sempati beslediği ve onlarla ilişki kurduğuydu. Doktor ayrıca, Ermeni ihtilalcilerinin, Türkiye'de yaptıklarını Rusya'da da yapmayı planladıklarını ve orada da hazırlıkların devam ettiğini öne sürmüştü. Başta Rusya ve Türkiye'nin bir kısım toprakları üzerinde kurulacak özerk bir Ermeni devletinden söz eden Doktor, daha sonra komitelerin, Türkiye'de iyi bir yönetim sisteminin kurulmasına yol açacak reform uygulamalarıyla yetineceğini düşünüyordu.⁴⁰

Tyrrell'in Doktor'la yapmış olduğu ve Fransız meslektaşına da bilgi verdiği bu görüşmeleri izleyen günlerde Van'da durum oldukça iyileşmiş görünüyordu. Ancak, ekim ayı başlarında Tyrrell'e bir mektup gönderen Doktor, Gargar bölgesinde Türk askerleriyle jandarmaların halka şiddet uyguladığından yakınıyor, halkın köylerini terk ederek dağlara kaçtığını ve kendisine, oraya giderek Ermenilere yardım etmesi için yalvardıklarını bildiriyordu. Bu olaydan birkaç gün önce Tyrrell, Havatzor dolaylarındaki köylülerin, Van'daki bazı ihtilalcilerin, kendilerini silah almaya zorladığını; propaganda etkinliklerini açıkça sürdürerek komşu aşiretlerin dikkatini çekmeye başladıklarını öğrenmişti. Bunun üzerine Tyrrell, Doktor'la görüşerek bu durumda Gargar'a gidemeyeceğini bildirmişti. İhtilalcilerin Havatzor'daki davranışları sürdüğü sürece Van'dan ayrılmak için amirlerinden izin istemek gibi bir sorumluluk alamazdı. Tyrrell, Gargar'a gidebilmek için, Doktor'un ihtilalcileri derhal oradan çekmesini ve Van'da uslu davranacaklarına dair söz vermesini istiyordu.

Birkaç gün sonra Doktor, Tyrrell'e gönderdiği mektupta, konsolos yardımcısının Gargar'ı ziyaret etmek için herhangi bir şart koşması durumunda bu ziyaretten vazgeçeceklerini bildiriyordu. 'Bencil ve vicdansız Avrupalılar' müdahale etmek zorunda kalıncaya kadar ihtilalciler etkinliklerine devam edeceklerdi. Bütün bunlar, asilerin hiçbir öneriye veya nasihata açık olmadıklarının kanıtıydı ve umutlarını başka mercilere bağlamış görünüyorlardı. Rusya'ya yapmış olduğu bir ziyaretinden yeni dönmüş Van'daki Amerikan misyonu mensubu Dr. Ussher, Eçmiyatzin Katolikosu ve Iğdır'daki asilerle görüşmüş, durumu bütün açıklığıyla önlerine koymuş, bu da onları etkilemişti. Onların anlattığına göre 600 kadar isyancının sınırı geçerek Türkiye'ye girmesi tasarlanmıştı, ancak kendisinin çabası ve katolikosun müdahalesi sonunda bundan vazgeçilmişti. Ayrıca, Van'daki isyancılara, faaliyetlerini dur-

durmaları emredilmişti. Bu arada vali, İngiliz konsolos yardımcısına, Van'ın Gargar bölgesinde hiçbir şiddet hareketinin yer almadığı hakkında güvence verdi. Bizzat Tyrrell'in, Muş'tan Van'a giderken geçtiği kuzey bölgesinde bulunan Karçıkan'da, Gargar hakkında yaptığı soruşturmalarda, Ermenilerden elde ettiği ifadeye göre herhangi bir şikâyeteye yol açacak bir olayın yer almadığı anlaşılıyordu.⁴¹

Ancak, Ermeni isyancılar gittikçe daha cüretkâr olmaya başlamışlardı. 1 Kasım günü, Ahtamar Katolikos Vekili Ashot Arsen Vartabedi ve sekreteri Mihran, Hakkavant'ta öldürülmüştü. Yüzbaşı Tyrrel, bu kişilerin, İşhan önderliğindeki isyancılar tarafından öldürüldüğüne inanıyordu. Arsen Vartabed, ihtilalci akımı desteklemediği için, sekreteri ise hükümete casusluk yaptığı gerekçesiyle öldürülmüş ve cesedi parçalanmıştı. Arsen Vartabed'in kendi makamını suistimal ederek, kilisenin ve Ermeni halkının sırtından zengin olduğu, ahlaksız ve gaddar olduğu söyleniyordu ve bu nedenlerden birçok Ermeni, onun öldürülmesini doğru buluyordu. Ancak Vartabed oldukça yetenekli, akıllı ve yararlı bir insandı; hükümetle yakın ilişki içindeydi ve birçok Ermeni yetkilisinin sağlayabileceğinden daha çok yarar sağlayabilirdi. Onun gerçek suçu, asilerin yarardan çok zarar verdiklerine inanması ve onlarla işbirliği yapmamış olmasıydı. Tyrrell bu konuda hazırlamış olduğu raporunda şöyle diyordu: "Bir papazın böylesine acımasız ve korkakça öldürülmesi ve sekreterinin cesedinin parçalanması, ihtilalcilerin içinde bulunduğu ruh halini ve halkı korkutmak için neler yapabileceklerini, kişileri cezalandırmak için kendilerine ne denli yetkiler biçtiklerini gösteriyor. Ermenilere para yardımı yapan Avrupa'daki hayırseverlerin ne biçim suçlara yardımcı olduklarından haberleri var mı, merak ediyorum."⁴² İngiliz Maslahatgüzârı Townley bu cinayeti sadrazama bildirince, Ferit Paşa, İşhan'ın adını not etmiş ve derhal tutuklanarak adaletin yerine getirileceğine dair söz vermişti.⁴³

Bu arada, 1905 yılının Mayıs ayı başlarında, Muş ovasında bulunan Hars köyünde hükümet güçleriyle Kevork önderliğindeki asiler arasında ciddi bir çatışma çıkmıştı. Harslı Ermeni kadınların heyecanla anlattıklarına göre, Kevork ile 24 kişilik çetesi, doğu yönüne gitmek niyetiyle, 2 Mayıs gecesi köye varmışlardı. Askeri birlikler gelince, köyün temsilcisi onları karşılamaya gitmiş, saldırı başlamadan önce kadın ve çocukların köyden uzaklaştırılmasına izin verilmesini istemiş ama iddia edildiğine göre temsilci, birliğin komutanı albayın emriyle vurula-

rak öldürülmüştü. Gerçekte askerler köyde saldırıya uğramış ve silah-la karşılık vermek zorunda kalmışlardı. Çatışma sonunda 7 asi öldürülmüş, geriye kalanlar ise, bir yüzbaşı, iki teğmen ve iki jandarma çavuşu da dahil olmak üzere 12 askeri öldürdükten sonra karanlıktan yararlanarak kaçmışlardı. Ermeni kaynaklarına göre, asiler Muş'tan gelirken yol üzerinde bulunan Katolik Ermeni köyünün papazı Frenk Norshen çetenin varlığını yetkililere haber vermişti. Daha sonra, bu papaz ve Pertaglı Gregoryen meslektaşı, kendilerini ihbar ettikleri için öç almak amacıyla asiler tarafından öldürülmüştü.⁴⁴

Ermeni teröristler, iddialarına destek vermeyen önemli kişileri öldürmek amacıyla Avrupa'ya da suikast grupları göndermişlerdi. 1905 yılı Mayıs ayında, Erzurum'daki Fransız Konsolos Yardımcısı, Paris'ten aldığı haberlere dayanarak, Ermeni isyancı önderi Antranik'in Avrupa'da olduğunu ve diğer ihtilal liderleriyle birlikte, davalarına destek sağlamak amacıyla, önde gelen Avrupalı önemli kişileri tehdit ettiklerini valiye bildirmişti. Konsolos yardımcısı, Antranik'in bir resmini sağlamakla görevlendirilmişti.⁴⁵

Daha birçok kişinin öldürülmesine Eçmiyatzin Katolikosu'nun müdahalesi engel olmuştu. Haziran ayında, Bitlis'te Eçmiyatzin Katolikosu Mıgırdiç'in sonuç getirmeyecek bu kışkırtma politikalarından vazgeçmeleri çağrısına kulak veren asi önderlerin Rusya'ya geri dönecekleri söyleniyordu. Katolikos, bir yıl önce Avrupa'ya göndermiş olduğu elçilerin görüştükleri hükümetlerden tatmin edici sözler aldığını ve asilerin kışkırtma faaliyetlerinin son bulması halinde etkin reformların uygulanacağı umudunu beslediğini açıklamıştı.⁴⁶ Ancak, Ermeni teröristler ilgi odağı olmaktan vazgeçerek, soğukkanlılıkla öldürmekten çekinmedikleri papazların cüppesi arkasına saklanmayı hiç düşünmüyorlardı; gerçekte onların başka planları vardı.

Abdülhamit'e Suikast Girişimi

İhtilalci Ermeniler, Osmanlı başkentini sarsacak ve yabancı müdahalesini tetikleyecek bir fırsat kolluyorlardı. 1904 yılın Ocak ayında, Sofya'da çeşitli komite temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiş bir toplantı sırasında Vram Kındıryan, padişahın öldürülmesini önermiş; öneri kabul edilmiş, bu önemli darbeyi hazırlamak için geniş önlemler alınmıştı. Padişah, 1905 yılının 21 Temmuz Cuma günü, haftalık Selamlık töreni

sonunda Hamidiye Camisi'nden ayrılırken, caminin hemen aşağısındaki meydanda toplanmış halk arasında büyük bir patlama meydana gelmişti. Abdülhamit olay yerinden bir hayli uzakta olduğu için etkilenmemiş ancak halktan 26 kişi ölmüş, 58 kişi de ciddi şekilde yaralanmıştı. Ölenler arasında Türk, Rum ve Ermeniler, saray mensupları, askerler, arabacılar ve kadınlar olmak üzere değişik kesimlerden insanlar vardı.

Kimileri bu patlamanın Siyonistler tarafından gerçekleştirildiğine inanıyordu, çünkü Abdülhamit Filistin'in bir Yahudi Yurdu olmasına izin vermemişti. Başkaları, bombayı Bulgar asilerinin patlattığını sanıyordu. Ancak yapılan yoğun soruşturmalar, bombanın Ermeni ihtilalci komitesinin işi olduğunu ortaya çıkarmıştı.⁴⁷ İki ayrı komisyon, suçluları bulmak için çalışmış ama başarı sağlayamamıştı. Suriyeli bir Hristiyan olan ve Sofya'da Osmanlı Komiseri olarak görev yapmış, diplomatik ve bürokratik diğer görevlerde bulunmuş Necip Melhame Paşa liderliğindeki üçüncü komisyon, soruşturma konusunda daha başarılı olmuştu.

Bu komisyon, bombanın bir arabaya yerleştirilmiş olduğunu ortaya çıkarmış, arabanın kime ait olduğu anlaşılmıştı. 'Nesseldorfer, Wien 11123' markalı parçalanmış arabanın sahibi Silvio Ricci adlı şüpheli bir kişiliği ve birçok değişik milliyetten kimlik kullanmıştı (örneğin Köse Hristidi). Olaydan bir gün önce ortadan kaybolmuştu. Daha sonra bu kişinin Vahan adlı bir Ermeni olduğu, üç yıl önce Filibe'de Silvio Ricci adlı İtalyan uyruklu bir kişinin pasaport ve belgelerini çalmış olduğu saptanmıştı. Viyana'da bulunan Nesseldorfer şirketi, söz konusu arabanın, (gerçek adı Lippa Ripps olduğu sanılan) Marie Seitz adlı bir kadın tarafından sipariş edildiğini ve bu kadının, sürücü bölümünün normalden çok daha büyük olması için ısrar ettiğini ve arabanın en erken bir zamanda İstanbul'da Silvio Ricci adlı kişiye teslim edilmesi talimatını verdiğini bildirmişti.

Araştırmalar sonucunda, Belçika uyruklu Charles Eduard Joris ve eşinin Lippa Ripps'le sık sık birlikte görüldüğü saptanmış, Joris derhal tutuklanmıştı. Suikastçıların çoğunlukla Joris'in odasında toplanıyorlardı; hem Joris, hem de patlamadan bir gün önce İstanbul'u terk etmiş karısı suikastçıların sırdaşlarıydı. Onları davalarında hep desteklemiş, ellerinden geldiğince yardım etmişlerdi. Joris bütün gerçeği itiraf etmişti; kendisi anarşizm yanlısıydı ve ayrıca Ermeni ihtilalci Vram Şabuh Kındıryan onu Ermeni davasına kazandırmış, söz konusu sui-

kast hakkındaki ayrıntıları gizlice anlatmıştı. Joris'i Rippler'e, Feinler'e ve padişahı öldürmek amacıyla İstanbul'a gelmiş olan diğer parti üyelerine tanıştıran da Kındıryan'dı.

Aslında suikastçılar padişahı Çırağan Sarayı'na giderken yolda vurmayı planlamışlardı ama padişah yolunu değiştirmişti.⁴⁸ Bir süre sonra, yabancılara ayrılmış terastan bomba atarak padişahı öldürmeyi düşünmüşlerdi. Rus Elçiliği'nden elde ettikleri bir izin kâğıdıyla Selamlığı ziyaret ettiklerinde, güvenliğin bu girişimi önleyecek kadar sıkı olmadığı kanısına varmışlardı. Ancak, Kındıryan ve Samuel Fein, Sofya'da bombaları denerken ölmüşlerdi. Bunun üzerine öteki suikastçılar Polonezköy'de denemiş oldukları ve daha güvenilir olan saatli bombayı kullanmaya karar vermişlerdi.

Bombayı imal etmek üzere, bir kiloluk paketler halinde 140 kilo dumansız barut (melinit), Atina ve Varna üzerinden İstanbul'a getirilmişti. Bu amaç için sadece 80 kilo kullanılmış, geriye kalanı ise padişah öldürüldükten sonra önemli binaları kundaklamak amacıyla saklanmıştı. Böylece terör daha da şiddetlenecek ve yabancı güçler müdahale etmek zorunda kalacaklardı. Bu suikast, Ermenilere yaklaşık 300.000 franka mal olmuş, Cenevre ve Kafkasya Taşnak komitelerinin, Sofya ve Filibe'deki Bulgar ve Ermeni komitelerinin işbirliği sayesinde gerçekleştirilmişti. Bu plan gereğince, İzmir ve İstanbul'da resmi binalar, özel kişilere ait evler ve bankalar bombalanarak faaliyetler yoğunlaştırılacaktı.⁴⁹ İstanbul'daki suikastçılar, yabancı postalar aracılığıyla öteki ihtilalcilerle iletişim kuruyorlardı.

Padişaha karşı kullanılmış saatli bomba, bir dakika, kırk saniyede patlamak üzere ayarlanmıştı. Selâmlığa yapılmış 13 ayrı ziyaret sonucunda padişahın cami kapısından çıkıp arabanın bulunduğu meydana gelinceye kadar geçen zamandı bu. 21 Temmuz'da, Lippa Ripps ile Robina Fein, arabayla Selâmlığa giderek saatli bombayı ayarladıktan sonra kendilerini bekleyen başka bir arabayla eve dönmüş ve o gece Avrupa'ya kaçmışlardı. Padişahın, caminin basamaklarında durarak, Şeyhülislam'la konuşması, onu kesin bir ölümden kurtarmıştı.

Olayı araştırmakla sorumlu komisyon, suikastla ilgili herkes hakkında bilgi edinmeye, bombalara, tabancalara, baruta ve saldırı için işbirlikçilerin kullanabilecekleri her şeye el koymaya çalışıyordu. En büyük bulgular Avusturya Hastanesi'nde ve Pera'da Maison Jones'da ele geçirilmişti. Cercle D'Orient ve Otel Kroecker'de de bombalar bulun-

muştı ama bunlar daha önceki Ermeni olaylarından kalma eski bombalardı. Avusturya Hastahanesi, yabancı bir kurum olması dolayısıyla polisin kolaylıkla giremeyeceği bir yer olduğu için seçilmişti, ayrıca hastanenin kapıcısı da sempatzan bir ihtilalciydi.

Soruşturmalar sonunda komisyon 41 kişiyi suikastta yer almış olmakla suçlamıştı, ancak bunların en önemlilerinden kimileri ya ölmüştü ya da polisin ulaşamayacağı yerlere kaçmışlardı. Tutuklular, Belçika Orta Elçiliği tercümanı ve daha birçok yabancının izlediği halka açık bir mahkemede yargılanmıştı. Mahkeme genellikle âdil bir şekilde yürütülmüştü ve mahkemenin kararları eldeki kanıtlara dayanıyordu. Gerçekte tutukluların bir çoğu suçlarını kabul ediyor, davranışlarının, kendilerine ve soydaşlarına uygulanmış baskı sonucu çektikleri zulümden kaynaklandığını savunuyorlardı. Mahkeme, tutuklulardan üçünü suçsuz bulmuş, diğer dört kişinin ise, suikasta katılmış olmalarına karşın, işledikleri suçun farkında olmadıkları sonucuna varmıştı.

Tutukluların üçü, ihtilal komiteleri için patlayıcı madde bulundurmaktan 15 yıl ağır hapis cezasına çaptırılmıştı; üçü halen hapiste bulunan 10 kişi ömür boyu hapis cezasına, 10'u ölmüş veya kaçmış olan diğer 14 kişi ise idama mahkûm edilmişti. İdama mahkûm edilen ve hapiste bulunan 4 kişiden biri, Belçikalı Eduard Joris'ti, öteki üçü ise Ermeniydi. Bunlar, İstanbul Komitesi'nin en etkin üyelerinden ve Maison Jones'un kapıcısı olan Manuk Ümidyan; Otel Kroecker'in eski garsonlarından ve 15 bomba saklamış Nişan Ohannesyan; Avusturya Hastanesi'nde büyük miktarda dinamit ve başka patlayıcı maddeler saklamış olup, suikast süresince başka görevler de yapmış hastane kapıcısı Arakel Nahabetyan'dı.⁵⁰

Joris'in idama mahkûm edilmiş olması, Babiâli ile Belçika Hükümeti arasında gerginliğe neden olmuştu; çünkü Belçika Hükümeti, Türk mahkemesinin Joris'i yargılama yetkisi olmadığını öne sürüyordu. Joris'in kendi mahkemeleri tarafından yargılanmak üzere Belçika'ya gönderilmesi için Belçika orta elçisine teslim edilmesi gerektiğini savunuyordu. Belçika Hükümeti bu iddiasını, 1883 Ticaret Antlaşması'nın 8. maddesine dayandırıyordu ama Türk Hükümeti Joris'i iade etmeyi kabul etmedi.⁵¹ Ancak Joris şanslıydı, çünkü iki yıl sonra, padişahın emriyle serbest bırakılmıştı. Bu 'gereksiz affın' nedeni pek açık olmamakla beraber, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Lancelot Oliphant'a göre Abdülhamit'in bazı gizli gerekçeleri vardı. En inanılır

gerekçe padişahın, Joris'i anarşist dostlarının etkinliklerini rapor edecek bir gizli ajan olarak kullanmak istemesiydi.⁵² Padişaha karşı yapılmış suikast girişimi bu şekilde sona ermiş, ancak olayın yankıları uzun zaman dinmemişti.

Bomba Olayının Yankıları

Yıldız'da meydana gelen bomba olayından bir gün sonra Taşnaklar, saldırının tüm sorumluluğunu üstelendiklerini açıklayan bir mektup hazırlayarak Avusturya, Almanya ve İtalya elçiliklerine, birkaç gün sonra da Rus ve İngiliz elçiliklerine ilettiler. O'Connor'a göre bu mektup 'Türk yetkililerin (Ermeni) soyuna ve dinine karşı besledikleri herhangi bir şüpheyi, gereksiz bir çabayla artırmak' anlamına geliyordu. Ermeniler bu saldırı karşısında hükümetin alacağı sert önlemlerin, Batılı Güçler'in müdahalesine neden olacağını umuyorlardı.⁵³ O sıralarda, olası bir 'Ermeni kırımı'ndan söz ediliyordu ama O'Connor bunlara inanmıyordu, ancak Ermeni komitelerinin bu 'canice saldırılarına' devam etmesi ve ibadet saatlerinde birkaç camiyi bombalaması durumunda, zaten öfke içindeki Türklerin ne yapacağı belli olmazdı.⁵⁴ Duyarlı bir Ermeni yazar olan K. S. Papazyan, Yıldız Sarayı'na karşı yapılmış bombalı saldırının, başarılı olsaydı bile Ermeni davasına ne gibi yararlar sağlayacağını kavrayamamıştı.⁵⁵

Saldırı sonunda durum çok tehlikeli bir boyuta gelmişti. Müslümanlar, Ermenilerin kendilerine saldırmaya hazırlandıklarından kaygılanıyordu. Padişah, Patrik Ormanyan'ın kendi dindaşlarına bir genelge göndererek, terörist ve anarşistlere destek vermemelerini önermesini, tahriklere kapılmadıkları takdirde yetkililer tarafından korunacaklarını bildirmesini istedi.⁵⁶ Durumdan son derece endişeli patrik, bir görüşme sırasında İngiliz Elçiliği Baştercümanı Harry Lamb'a, padişahın başmabeyincisinin ve diğer nazırların, kendisine 'durumu çok iyi değerlendirmesini ve nüfuzunu iyi kullanmasını' tavsiye ettiklerini ve 'Ermeni toplumunun daha önce başına gelmiş olanlardan daha kötü şeyler gelebileceği' uyarısında bulunduklarını söylemişti.

Patrik, tüm kiliselere gönderdiği bir genelgede halkı sakin olmaya ve hükümete karşı herhangi bir düşmanca hareketten kaçınmaya çağırarak, 20 Eylül'de ruhani ve laik meclislerin başkanlarıyla birlikte saraya giderek padişaha bağlılığını beyan etmiş; dinin kurallarına karşı olan

kışkırtıcı ve komplocu davranışları suçlayarak, Ermeni toplumuna göstermiş olduğu güvenden dolayı padişaha teşekkür ederek toplumun tümünün kendisine olan bağlılığını tekrarlamış ve hükümetin bütün isteklerini yerine getirmek için elinden gelen her önlemi alacağını açıklamıştı. Ormanyan ayrıca, dış ülkelerdeki ihtilalcilere müdahale etmesi için Eçmiyatzin Katolikosu'na ricada bulunacağını ekledi. Padişah, patriğin sözlerinden çok memnun olduğunu, aslında dini bir kurumdan, özellikle sadakatinden emin olduğu Ermeni Patriği'nden de bunu beklediğini ifade etti.⁵⁷

Bu arada, Ermeni eşrafı, padişahın doğum günü olması dolayısıyla Ermeni milletinin sultana olan bağlılığını yinelemişti. Türk basını, patriğin padişaha hitaben sunmuş olduğu söyleve, refakatindeki konseylere ve İstanbul piskoposlarına büyük ilgi göstermişti. Tüm Ermeni milletinin padişaha beslediği 'Sarsılmaz ve değişmez bağlılık' duygularını ifade eden bu açıklamada ayrıca, 'bazı akılsız ve ne idüğü belirsiz' kişilerin yapmış olduğu yanlışlıkların, bütün millete atfedilmemesini arzu ettiklerini, bu davranışların, kendi dini prensiplerine de aykırı olduğunu ve bunları lanetlediklerini açıkladılar. Üstelik, Patrik, 'toplum içindeki cahil kesimin' bu tip insanların ağına düşmemesi için elinden gelen her şeyi yapmış olduğunu da hatırlattı.⁵⁸

Bombalı saldırının, diğer illerde de yankıları olmuştu. Padişaha karşı yapılmış başarısız suikast girişiminden hemen sonra yerel yetkililere, suçluları yakalamayı sağlayacak ipuçlarını bulmak için dikkatli olmaları emri verilmişti. Bu emirler doğrultusunda yapılan araştırmalar sırasında, İzmir'de bazı şüpheli Ermenilerin yaşadığı bir evde çok sayıda bomba ve patlayıcı madde bulunmuş, ama şüpheliler kaçmayı başarmıştı. Buna karşın vali 150 sanığı yakalatmış, bunlardan 43 kişiyi tutuklayarak mahkemeye sevketmişti.

Tutuklulardan bazıları, gizli bir örgüte üye olduklarını ve resmi bina ve büroları ve özellikle yabancılara ait binaları bombalamak amacıyla ülkeye dinamit ve bomba sokma girişimleriyle yakından bağlantılı olduklarını itiraf etmişlerdi. Mahkeme 19 Haziran 1906'da sona ermişti.

Bunlardan bazıları suçsuz bulunmuş, 30 kişi bir yılla ömür boyu arasında değişen cezalara mahkûm edilmiş, ve 5 kişi de idam cezasına çarptırılmıştı. Ömür boyu hapis cezası alanların çoğunun ve idama mahkûm edilen 5 kişinin duruşmaları giyaplarında yapılmıştı.⁵⁹

Fransa, İngiltere ve Rusya Arasında 'Ermeni Sorunu' Yakınlaşması

1907 yılı başında, davalarını ön plana çıkarmak amacıyla ihtilalci Ermeni liderler, siyasal ve diplomatik alanlarda çaba harcamayı sürdürüyor, aşiretleri de kendi yanlarına çekmeye çalışıyorlardı. Mart ayında, Rusya'daki Ermeni İhtilalciler tarafından Hamidiye Alayları komutanlarına yazılmış ve aşiretlerin Osmanlı Hükümeti'ne olan bağlılıklarını sarsmak amacıyla birtakım girişimler içinde olduklarını gösteren bir mektup ele geçirilmişti. Mektupta, Hamidiye Alayları'nın sadece sağlığı iyi olmayan padişah yaşadığı sürece göreve devam etmesine izin verilmesi gerektiği belirtiliyordu. Erzurum Valisi Nuri Bey bu açıklamadan, Hamidiye Alayları'nın Ermenilerle kader birliği yaptığı anlamını çıkarıyordu. Vali ayrıca, Rusya'daki merkezi örgütün, Erzurum Ermeni Komitesi'nin bu konuda görüşünü sormuş olduğunu, ancak Erzurum Komitesi'nin onlarla işbirliği yapmaya yanaşmadığını öğrenmişti. Valiye göre, onlarla işbirliği yapmanın sonları olacağını Ermeniler de biliyordu.⁶⁰

Ermeni ihtilalciler, ellerine geçen her fırsattan yararlanarak ve Büyük Güçler'e abartılı ve heyecanlı çağrılar yaparak davalarını ön planda tutmakta başarılı oluyorlardı.

1907 yılının başlarında Fransa, İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkilerin olumlu yönde gelişmesinden yararlanan Ermeniler, bu ülkelerin hükümetlerine dilekçeler göndererek 'Ermeni sorunu'nu çözümlmek için yeniden harekete geçmelerini istediler⁶¹ ama bu girişim sonuç vermedi. Ermeniler, bu diplomatik girişimlerle eş zamanlı olarak Anadolu'daki cüretkâr ve tehlikeli macerayı sürdürüyorlardı. Mayıs ayında, Bitlis'ten kovalanan bir Ermeni çetesi, Van iline kaçmış ve Ahtamar Manastırı'na sığınmıştı. Valinin göndermiş olduğu bir tabur asker manastırı sarmış ama Ermeniler askerlere ateş açmıştı. İngiliz Konsolos Yardımcısı Yüzbaşı Dickson olay yerine gelinceye kadar Ermeniler kaçmışlardı.

Bundan sonra konsolos yardımcısı, askerlerin manastırı top ateşine tutup talan ettiklerini bildirmiş, vali ise manastırı Ermenilerin talan etmiş olduğunu öne sürmüştü. Babiâli, İngiliz, Fransız ve Rus büyükelçiliklerine gönderdiği yazıda, olayı resmi görüş açısından yansıtmış; manastırın Türk askerlerini suçlamak amacıyla Ermeniler tarafından topa

tutulduğunu açıklamıştı.⁶² Ermeni asiler her olayda suçu Türklere yükleme ve Batı'daki saf Hıristiyanları aldatmada uzman olmuşlardı.

Haziran ayında, Amerika Birleşik Devletleri ve İtalya da dahil olmak üzere Büyük Güçler'in hükümetlerine çağrıda bulunan Cenevre'deki Ermeni İhtilalci Federasyonu, 'Ermeni sorunu'nun Lahey Mahkemesi'ne götürülmesi talebinde bulundu. Bunun üzerine Londra'daki Rus Büyükelçisi Kont Benckendorff, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, Rusya Dışişleri Bakanı M. İsvolsky'nin bir önerisini göndererek, Erzurum, Bitlis ve Van'daki İngiliz ve Fransız konsoloslarının Rus konsoloslarıyla birlikte sorunu incelemelerini önerdi. Erzurum ve Van'da vergi toplanması sırasında yapıldığı iddia edilen baskılar ve Rusyalı Ermeni isyancıların entrikalarını anlatan raporlar ışığında, O'Connor'dan Rus önerisi hakkında bilgi vermesi istendi.⁶³

O'Connor, verdiği yanıtta Yüzbaşı Dickson'ın özel olarak Van'dan Bitlis'e gönderilmiş olduğunu ve önceden görüşmüş olduğu Rus Konsolosu'nun Bitlis'te Yüzbaşı Dickson ile görüş alış verişini yapmayı kabul ettiğini bildirdi.⁶⁴ O'Connor ayrıca, Rus ve Fransız meslektaşlarına, eğer hükümetleri gereken cesur adımları atmaya hazır değillerse, konsolosların Rus Hükümeti'nin önerisini incelemesinin akılcı veya gerekli olmayacağını bildirdi. Çünkü böyle bir girişim, Ermenilerde 'Ermeni sorunu'nun yeniden gündeme getirilmiş olduğu ve yabancı müdahalesinin olası olduğu kanısı yaratabilirdi. İngiliz Hükümeti masum insanları 'zulüm'den kurtarmak için, Ruslar ve Fransızlarla işbirliği yapmaya hazırdı, ancak O'Connor'a göre, Ermenileri boşuna umutlandırmak acımasızlık olacaktı. Fransızlar da bu görüşü paylaşıyordu ve bu nedenle Fransız Konsolosu'nu Bitlis'e göndermeyi ertelemişlerdi.⁶⁵ Buna karşın O'Connor, Dickson'u ivedilikle Muş'a göndererek bölgede zulüm yapıldığı haberlerinin doğru olup olmadığını saptamasını istemiş ama bunu yaparken Ermeni asileri cesaretlendirmemesini tembih etmişti. Dickson'dan sadece Ermenilere İngiltere'nin, yabancı müdahalesine yol açacak karışıklık ve anarşi çıkarmak için uğraşanlara sempati duymadığını ve İngiliz Hükümeti'nin tek amacının, barışsever insanları zulümden kurtarmak olduğunu açıklamasını istiyordu.⁶⁶

Ağustos ayı ortalarında, Bitlis'teki İngiliz Konsolos Yardımcısı W. B. Heard, Ermeni tercümanının yardımıyla Muş'taki Ermeni ihtilalci lideri Kevork'un yerini almış Roupen'le ilişki kurmayı başarmıştı. Ermeni tercüman, 'oldukça zeki' olarak nitelendirdiği Roupen hak-

kında çok ilginç bilgiler toplamıştı. Anlaşılan Roupen'in selefi olan Kevork ayyaş ve şiddete düşkün bir kişi olmakla birlikte 'kişisel çekiciliği ve güçlü karakteri' sayesinde Ermeni köylüleri etkisi altına almıştı. Roupen'in tercümana göstermiş olduğu mektuplardan, köylülerin isyancılara yakınlık duyduğu, ihtilalcilerin zaman zaman onlardan görüş aldığı ve koruma talep ettiği anlaşılıyordu. İsyancılar, bazı zalim ağa ve beyleri öldürerek, Müslüman aşiretleri bile kısmen yıldırmaı başarmışlardı. Müslümanlar, Ermenilerin askerlere kafa tutmasına hayran olmuş görünüyordı, çünkü onlar bunu denemeye bile cesaret edememişlerdi.

Tercüman, Roupen'e Avrupa güçlerinin dikkatini çekmek amacıyla, Ermeni ihtilalcilerin Türkleri savunmasız halka karşı misilleme yapmaya kışkırttıkları görüşünün hakim olduğunu anlatmıştı. İhtilalciler gerçekten halkın refahını düşünüyorlarsa, bunu kanıtlamanın tek yolu, derhal sahneden çekilip Batılı güçlerin reformları uygulatmasını kolaylaştırmaktı. Muş'ta yaşayan Ermenilerin içinde bulunduğu 'acıacak durum' tamamen isyancıların marifetiydi. Öte yandan onlar tarafından kışkırtılmamış Harput ve Diyarbakır Ermenileri, nisbeten daha sakin bir yaşam sürüyorlardı; isyancıların çıkardığı karışıklık, ülke çapında son derece kötü sonuçlar doğurmuştu. Tercümana göre, en azından geçici bir süre sakin durmalıydılar; aksi takdirde tüm reform girişimleri tam bir fiyaskoyla sonuçlanacak ve Ermeniler kitle halinde göç etmek zorunda kalacaklardı.

Bu görüşlerden etkilenen Roupen, İngiliz Konsolos Yardımcısı'na gönderdiği bir mektupta, yandaşlarının da onayını aldıktan sonra Türkiye'yi terk etmeye söz vermiş ama yandaşları bu kararı onaylamamışlardı. Muş'taki Ermeni Komitesi Heard'a üç kez mektup göndererek, reformların uygulanması koşuluyla Türkiye'yi terk edeceklerini bildirmiş, ama Heard bu mektupları kabul etmemiş ve sadece ülkeyi koşulsuz olarak terk edeceklerine dair söz verilirse bunu dikkate alabileceğini açıklamıştı. Tercümana, Muş ihtilalcilerini tanıştırmış olan temsilci, piskopos konseyi ve eşraftan bazı kişiler, asilerin bölgeden ayrılmaı reddetmelerine öfkelenmiş, onları gitmeye zorlamak için halkı ihtilalcilerin aleyhine kışkırtacaklarını açıklamışlardı. İhtilalcilerin Bitlis'te bulunan temsilcisi Roupen'e gönderdiği mektupta, ondan koşulsuz olarak bölgeyi terk etmeyi kabul etmesini istemiş, Muş'taki komite temsilcisiyse Van'daki komite başkanına gönderdiği mektupta,

Roupen'i ve çetesini Muş'tan geri çağırmasını isteyeceğine dair söz vermişti. Heard, bu noktada, bazı reformlar gerçekten uygulanırsa, isyancıların, bölgeyi terk etmeleri için ikna edilebileceği inancındaydı; terk etmedikleri takdirde, esas amaçlarının, soydaşlarının yararına olmadığı açıkça belli olacaktı.⁶⁷

Ağustos ayı sonlarında, Muş ve Van'daki asiler, ülkeyi terk etmek veya Jön Türklerle birlikte hükümete karşı isyan başlatmak olasılığını tartışmak amacıyla bir toplantıya çağırılmışlardı. Bitlis'te, asilerin Van'da açıkça propaganda yaptıklarına dair inanılmaz haberler dolaşıyordu; asilerin kendi mahkemeleri ve gazeteleri olduğu ve Jön Türklerle sıkı işbirliği yaptıkları söyleniyordu.⁶⁸ Ayrıca, 31 Ağustos'ta İngiltere ile Rusya arasında imzalanmış anlaşmadan sonra daha da cüretkâr olma-ya başlamışlardı.

Bu anlaşma, Osmanlı Hükümeti'nde büyük rahatsızlık yaratmıştı. 24 Eylül'de, O'Connor anlaşmanın bir kopyasını Babiâli'ye sunmuştu. Hiç tepki vermemekle birlikte Babiâli'nin bu anlaşmayı oldukça soğuk karşılamış olduğu şüphesizdi. Bu iki güç arasında süregelen ve Türkiye için bir hayli yararlı olan rekabet, bu anlaşmayla sona eriyordu. Ayrıca, anlaşmada O'Connor'un gizli madde olmadığını resmen bildirmesine karşın Babiâli bundan kesinlikle emin değildi; anlaşmanın imzalanmasından önce yapılmış uzun görüşmelerde, her iki ülkenin de çıkarlarının odak noktası olan Kuzey Doğu Anadolu'nun masaya yatırılmamış olması olanaksızdı.

Antlaşma Türk kamuoyunu da etkilemişti, çünkü halkta imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak için başvurulacak en son merci olarak algılanan İngiltere'nin desteğini kaybettiği kanısı uyanmıştı. Ancak yine de kamuoyu, iki ülke arasında çıkmış önemsiz siyasi sorunların doğurduğu olumsuzluklara rağmen, Türkiye'nin doğudaki komşusunun herhangi saldırgan bir davranışı karşısında, İngiltere'nin kendi çıkarları için geleneksel politikasına döneceğine inanıyordu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın; "Türkiye'nin bütünlüğünü koruma konusundaki politikamızda hiçbir değişiklik olmamıştır, ancak padişahın bizden daha fazla bir şey beklemeye hakkı olamaz,"⁶⁹ şeklindeki açıklamasına karşın, bu antlaşma ve Büyük Güçler'in bazı tutumları, Türk aydınları arasında Avrupa karşıtı görüşlerin egemen olmasına neden olmuştu. Entelektüel kesim, Avrupa devletlerinin ve kamuoyunun Türkiye'ye karşı takındığı adaletsiz tutumdan dolayı öfkeliydi; ayrıca

Avrupalı bankacıların, büyükelçiliklerinin desteği, Babıâli'nin ve saray erkânının da suç ortaklığıyla, ülkeyi iflasa sürüklemelerine içerliyordu.

Avrupa'da, özellikle 'dost' bilinen İngiltere'de Türklere karşı haksızlık yapıliyordu, çünkü onlar değişik bir dine mensuptular, çoğu Rum veya Ermeni olan Hristiyan kesimden gelen yönetim kadrosunun yaptığı yolsuzluklar onları da lekeliyordu. Büyük Güçler'in, kendi ekonomik ve siyasi çıkarları için yönlendirdiği Hristiyan mezheplerin neden olduğu dine ve ırka dayalı çatışmalardan Türkler sorumlu tutuluyordu. Türkler, Hristiyan azınlıkların, çığırkanlık, propaganda ve reklam yoluyla dikkati kendilerine çekmek için kullandıkları aldatmaca becerisine sahip değillerdi. Tevekkül sahibi insanlar olarak, sessizce ıstırap çekmeyi yeğleyip bunun Allah'ın takdiri olduğuna inanıyorlardı.

Oysa, kendi yurdunda gerçek Türk, son kalesine saldırmakta olan düşman tarafından tuzağa düşürülmediği zaman, İngiltere'de hayal edilen o 'canavar'la hiç ilgisi olmayan bir insandı. Batı insanı kadar, hatta ondan üstün özelliklere sahip, 'dürüst, çalışkan, sabırlı, kibar ve düzgün davranış, sahibiydi. Ermeni isyanlarını konu alan İngiliz muhabirler, Türkleri sabırlı ve âdil kişiler olarak tanımlıyordu. Türkler, Hristiyan azınlıklara karşı değildi. Gerçekte Türklerin, Hristiyan azınlıklarına karşı göstermiş oldukları tepkiler Avrupa'da büyük ölçüde abartılıyordu.

Türklerde Hristiyanlara karşı oluşan tepkiler, Hristiyanların dış güçlerin desteğiyle Türkiye'yi karıştırarak ülkeyi bölme çabalarından, ve Büyük Güçler'in gittikçe artan müdahalelerinden kaynaklanıyordu. Ancak, bu güçler ve onlara alet olan Ermeni asiler, Türkleri kışkırtarak ulusal duygularını ciddi şekilde incitmedikleri sürece bu nefret gerçek bir tehlike yaratacak boyutta değildi. Ermeni olayları, geçmişte Ermeni isyancıların ve bazı güçlerin ustaca istismar ettikleri bu tehlikenin varlığını gayet feci bir biçimde kanıtlıyordu.⁷⁰

Jön Türk İhtilalinden Önce

1908 yılında Türkiye'nin doğu illerinin birçok bölgesinde kasvetli bir hava egemendi. İngiliz konsolosluklarından gelen raporlar, bu bölgelerin geleceği hakkında ciddi endişe yaratıyordu. Bitlis, Muş, Van, Harput ve Erzurum'dan alınan haberler hep benzer olaylardan söz açıyordu. Bu olaylar, Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de, Ermeni kışkırtı-

cılara ve Ermeni yandaşlarına, Türkiye aleyhine yeniden gürültü koparma fırsatı vermişti.⁷¹ Bu unsurlar, Türkiye’de yaşanan olumsuzlukların en önemli nedeninin, Ermeni gençlerin beyinlerini zehirleyen ve onları bu yasa dışı örgütlere katan Ermeni ihtilalcilerin faaliyetleri olduğunu anlamıyor veya anlamak istemiyorlardı.

Van’daki Ermeni yetimhanesinde görevli Dr. G. C. Reynolds, 1908 Ekim tarihli raporunda, son birkaç yıldan beri süratle güçlenmiş ihtilal akımının yayılarak hemen hemen bütün Ermeni toplumunu etkisi altına aldığını bildiriyordu. Taşnaklar tarafından başlatılmış bu hareket, hakkaniyet ve haklılık kavramlarını kesinlikle önemsemiyor; birçok ihtilal lideri de etkinliklerini kötüye kullanarak Tanrı’ya bile başkaldırıyor ve Ermeni gençlerinin ana babalarını, öğretmenlerini, hatta Tanrı’yı reddedecek kadar beyinlerini yıkıyordu.⁷²

Taşnak Komitesi’nin politikası, o sıralarda doğu ve batıda olmak üzere eşit haklara sahip iki merkez komitesi tarafından saptanıyordu. Batı Komitesi’nin merkezi Cenevre’de bulunuyordu ve esas olarak Ermeni ihtilalci hareketini Avrupa’da tanıtmak ve para toplamakla görevliydi. Doğu Komitesi ise Tiflis kentinde kurulmuştu. En önemli üyeleri Dr. Hanno Oğancıyan, Yadişi Topcıyan, Aramak Vramyan ve Armen Garo idi. Bu merkez, Rusya’da ihtilal propagandası yapmak, genç Ermenileri askere yazmak, para toplamak, silah ve mühimmat satın alarak veya çalarak bunları Türkiye’ye sokmakla yükümlüydü. Terörist barbarlıklardan ve cinayetlerin çoğundan sorumlu bu komite aynı zamanda Kafkasya’daki Rus ihtilalci hareketlerini denetlemekten de sorumlu olduğu için, Van’da bulunan yerel komiteye, Batı ve Doğu Komiteleri tarafından kararlaştırılacak önemli siyasi sorunlar hariç, Türkiye’de yürütülecek faaliyetler konusunda hareket özgürlüğü tanımıştı. Anlaşılan Türk yetkililere suikast düzenlenmeden önce bu konuda Doğu Komitesi’nin onayı gerekiyordu.

Doğu Komitesi’ne bağlı olarak Türkiye’de çalışan dört yerel komitenin merkezleri Van, Muş, Erzurum ve Trabzon’da bulunuyordu. Erzurum ve Trabzon komiteleri oldukça sakindi ve propaganda yapmak veya para toplamakla görevlendirilmişti. Muş’ta biri Rusya, biri de Türkiye Ermenisi olan iki lider bulunuyordu. Van, asilerin Türkiye’deki en önemli merkezi konumundaydı ve 7 üyesi vardı. Bunlardan aktif olan 4 üye; Aram, Doktor, Sarkis ve İshan adlı kişilerdi, diğer üçü pasif üyelerdi. Muş, Erzurum ve Trabzon komiteleri Van komitesinin emrindeydi.

Kışın Van'da yaşayan asiler, kentin 'bahçeler' mahallesinde bulunan Ermeni evlerine dağılıyor, bahçelerden ve arka sokaklardan geçerek, sadece geceleri hareket ediyorlardı. Hiçbir zaman aynı evde iki gece kalmıyorlardı. Genelde asiler, Ermenilerin sempatisini kazanmış olsalar da, kentteki zengin Ermenilerin çoğu onları tehlikeli buluyor ve varlıklarından rahatsızlık duyuyorlardı. İlkbaharda karlar eriyip yollar açılınca, eylemci asiler Muş ve Sasun isyanları gibi özel programları yoksa 4 önder başkanlığında çetelere ayrılarak, her biri bir bölgede faaliyete geçiyor, köylere giderek propaganda yapıyor, üye ve para topluyor, köylülere silah, mermi satıyor ve onlara bu silahları nasıl kullanacaklarını öğretiyorlardı. Genelde, liderlerden biri Van'da kalıyordu. Van ve Tiflis çeteleri, özel ulak aracılığıyla birbirleriyle sürekli temas sağlıyor ve gerektiği anda toplanabiliyorlardı.

Taşnak grubunun üyeleri iki ayrı sınıfa ayrılmıştı; birinci sınıfı silahlı çeteler oluşturuyordu ve dava uğruna canlarını vermek için yemin etmişlerdi. İkinci sınıf ise aktif ve pasif olmak üzere iki alt sınıfa ayrılmıştı; aktif üyeler Van'da ve çevre köylerde yaşayan, kendini davaya adanmış Ermenilerdi; evlerinde silah ve mühimmat saklıyor, gerektiğinde ya da ihtilal koşulları olduğu zaman çağrılmak üzere hazırlıklı bulunuyorlardı. Pasif üyeler, bunların dışında kalanlardı. Doğal olarak veya zorla davaya ilgi duyan, cemiyete para yardımı yapmaya zorlanan ve komite tarafından istendiği zaman kullanılan tüm Ermeni toplumunu kapsıyordu. Komite, Van dolaylarında 2000 kişiyi donatmaya yetecek kadar silah gizlemişti. İran sınırında bulunan Salmas'tan 500 kişi, Rusya'dan 2000 silahlı kişinin geleceği öngörülüyordu. Toplam olarak Türkiye'de, İran'da ve Rusya'da 3000 kişiye yetecek kadar silah ve mühimmat bulunuyordu, bu silahları taşıyabilecek sınırsız insan gücüne sahiptiler.

Rusya'dan sürekli olarak Türkiye'ye silahlı çeteler gönderen komite, son zamanlarda bu etkinliğine ara vermiş, daha çok propaganda yapma, silah ve mühimmat depolama konusuna yoğunlaşmış, Müslüman aşiretleriyle Jön Türkleri kazanmak için çaba sarf etmeye başlamıştı. Arada sırada özellikle seilmeyen bir yetkiliyi veya Ermeni'yi öldürmek dışında, daha sakin bir politika izleyerek Müslümanların işbirliğini sağlamaya çalışıyorlardı. Ele geçirilen kitapçıkların Müslümanlara hitaben yazılmış olması bu çabaların bir kanıtıydı. Daha önce Müslümanlarla yapmış oldukları anlaşma, son olaylardan sonra bozulmuştu ve Türkler,

gizli olarak silah toplayıp depolayarak kendilerini aldatan Ermeni ihtilalcilere karşı öfkeliydiler. Müslümanların işbirliği olmadan hedeflerine varamayacaklarını anlamış ihtilalciler, Müslümanların yeniden güvenini kazanmak için büyük çaba sarf ediyorlardı.⁷³

1908 yılının ilkbaharına doğru birden büyük bir değişiklik oldu. Özellikle Van'da, ihtilalciler arasında başgösteren iç çekişmeler sonucunda sırları ortaya çıkmış ve davaya ihanet edenlerin verdiği bilgiler doğrultusunda, hükümet büyük miktarda silah ve mühimmata el koymuştu. Olay, 4 Şubat geces, David Dehertzi adlı bir Ermeninin valiye başvurarak, asilere karşı casusluk yapmak istediğini söylemesiyle başlamıştı. Dehertzi, son beş yıldan beri Taşnak çetesinin yeminli militanıydı, önemli liderlerden Aram'ın yakınıydı ve dolayısıyla birçok gizli bilgiye sahipti. Bu kararı, nişanlısıyla Aram arasındaki ilişki nedeniyle almıştı. Anlaşılan David, Taşnak örgütü adına görevle İran'a gönderilmiş, ancak geri döndüğü zaman nişanlısının Aram tarafından taciz edildiğini öğrenmişti.⁷⁴ David, valiye verdiği bilgide, Van yakınlarında Kopans köyü civarında bulunan Surp Krikor Manastırı'nın bir duvarında büyük miktarda mühimmat saklı olduğunu açıklamıştı. 5 Şubat'ta, valinin soruşturma yapmak üzere göndermiş olduğu bir grup asker, ikisi manastır duvarlarında, birisi de kilisenin kemeri ile tavanı arasında olmak üzere üç ayrı yerde silah depoları bulmuştu; bu depolarda 200.000 mermi vardı, Yüzbaşı Bertram Dickson'un bildirdiğine göre, Türk askerleri kiliseye ve eşyalara hiç zarar vermemişti.

Aynı gün öğleden sonra, asker kılığına girmiş ajan David'in yardımıyla, Van'ın 'bahçeler' bölgesinde, değişik evlerde yaptıkları araştırmalarda, evlerin duvarlarında –bir kılavuz olmasa, evleri tümüyle yıkmadan bulunamayacak gizli yerlerde– saklanmış 200.000 mermi, 500 tüfek ve tabanca ele geçirilmişti. Bir evde, isyancı önderlerinden Sebuhan adlı bir Ermeni paniğe kapılarak kaçmaya yeltenmiş, havaya iki kez ateş etmiş ve askerler tarafından öldürülmüştü. 6 Şubat günü öğleden sonra, yine David'in kılavuzluğunda, 100 kadar askerin katıldığı operasyonda, Ermeni mahallesinde bir yol üzerinde yapılan arama sırasında üç evin işgal edilmesi sonucu evlerden birinde 300 paket dinamit, silah ve mühimmat ele geçirilmişti.

Bu arada asiler David'in daha fazla bilgi sızdırmasını önlemek için onu öldürmeye karar verdiler. David'i sadece öç almak için değil, kendilerini de kurtarmak için öldüreceklerdi; çünkü David herkesi kişi-

sel olarak tanıyordu, ilişkilerini, adreslerini, sırlarını, saklandıkları evleri, randevu yerlerini biliyordu, ayrıca kendileriyle ilişki kurmuş Jön Türkleri ve Müslüman aşiretleri de tanıyordu. Bu nedenle asiler silahlanarak sokağın batı ucunda toplandılar, askerleri ablukaya alarak onlara üç bomba atarak saldırdılar. Saldırı, havanın kararmasına kadar, üç saat boyunca devam etti; bu çatışmada 17 asker öldü ve birçoğu yaralandı. Vali, olayın büyümemesi için elinden gelen çabayı göstermişti.

Olaylar yatışınca, kent sükûnete kavuştu, askerler kontrolü ele aldılar, ancak Ermeniler panik içindeydi. Haber Babıâli'de huzursuzluk yaratmıştı, çünkü kısa süre önce O'Connor idam cezalarının sadece suçüstü yakalananlara verilmesi konusunu gündeme getirmişti. Olaylar hakkındaki raporları izlemiş bir İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi 'bütün bunlardan Ermeniler suçludur, sert bir şekilde cezalandırılmaları kadar normal bir şey olamaz' yorumunda bulunmuştu.⁷⁵

7 Şubat akşamı dağılan asiler, askerlere karşı koymak amacıyla çeşitli evlere ve bahçelere saklandılar. Ertesi gün, Yüzbaşı Dickson Fransız ve Rus meslektaşlarıyla valiyi ziyaret ederek ondan, başıbozukların ve Müslüman halkın, karışıklıklara sahne olan semte girmelerini engellemesini ve halkın güvenliğini sağlayacak önlemler almasını istedi. Askeri komutan ve vali bu önerileri sıcak karşıladı; halk dağıtıldı, derhal önlemler alındı. Yüzbaşı Dickson, Müslüman aşiretlerin kente girmeyeceğine dair validen güvence istiyordu. Bu arada muhbir David'in öldürüldüğü haberi yayılmıştı ama gerçekte vali tarafından saklanıyordu. Yüzbaşı Dickson, valiyi David'i Van'dan uzaklaştırmaya ikna etmeye çalışıyordu, çünkü isyancılar uğradıkları ihaneti onun yanına bırakmamak için ellerinden geleni yapacaklardı.⁷⁶

17 Şubat'ta, Van kenti sakin görünmekle birlikte isyancılar kenti hâlâ terk etmemişlerdi ve Jandarma Komutan Vekili Ahmet Bey'in koruması altında bulunan muhbir David'i öldürmekte kararlıydılar. Bu durum Müslüman halkı öfkelenendiriyordu, çünkü yetkili komutanlar silahlı Ermeni asilerin kentte kalmasına izin verilmeyeceğini, hükümetin harekete geçeceğini bildirmişti. Müslüman halk öfkelenmekte haklıydı, çünkü herhangi bir uygar ülkede, hükümetin böyle bir durumda hareketsiz kalması kabul edilemezdi. 23 Mart günü muhbir David'in başka bir Ermeni tarafından pazar yerinde vurularak öldürülmesi, Müslümanların Ermenilere saldırmasına neden oldu. Yetkili komutan derhal müdahale ederek olayların büyümesine engel oldu, an-

cak Ermeniler paniğe kapılmışlardı.⁷⁷ Türk yetkililer, Ermeni muhbir ve paralı casusların yardımıyla geniş kapsamlı bir arama operasyonu başlatmışlardı.

İhtilalciler, Urartu uygarlığından kalma, 16 metre derinliğinde kazılmış tünelleri kullanıyorlardı. 19 Mayıs günü, bir evin bahçesinde bulunan kuyuya bir asker indirilmiş, kuyunun dibinden ana su tüneline giden bir pasaj bulunmuş, bu tünelin ucunda kazılmış bir odada bir grup Ermeni yakalanmıştı. Bunlardan 12'si silahlı olmalarına karşın teslim olmuş, diğerleri tüneli kullanarak kaçmış, ancak ertesi gün yakalanmışlardı. Yakalanan 12 kişi arasında tüm ihtilalcilerin lideri sayılan Aram, çok tehlikeli bir isyancı olan Theos, muhbir David'in katili Terlemezyan ve Theos ile birlikte 1907'de Van Ermeni Okulu Müdürü Meloyan'ı öldürmüş Kirkor, iki isyancı ve diğer kişiler bulunuyordu. Bu tutuklamalar, Ermeni ihtilalcilere büyük darbe indirmişti.⁷⁸ Bu darbeye, Van ili dolaylarında etkinlik gösteren Taşnak terörist örgütü çökertilmiş oluyordu.

Ermeni isyancıların kullandıkları silahların çoğunun Rus askerlerinin kullandığı silahların modeliyle aynı olması kötü bir izlenim yaratmıştı. Ayrıca Rus Konsolosluğu tercümanının, ihtilal komitesinin en etkin üyelerinden biri olduğunun ortaya çıkması ve en büyük üç silah ile arşiv deposunun, danışmanın evinin hemen yanında ortaya çıkarılmış olması durumun daha da gerginleşmesine yol açmıştı. Van'daki İngiliz misyonun binalarında da, üç silah ve kimyevi madde deposu bulunmuştu; özellikle, araştırmaların yoğun biçimde sürdürüldüğü sıralarda, asilerin bu binaları saklanmak için kullandıkları söyleniyordu. İngiliz misyonunda görev yapan hizmetlilerden üç Ermeniden birinin asilerle sıkı işbirliği içinde olduğu anlaşılmıştı. Doktor ile Sarkis, 22 Mayıs gecesini İngiliz misyonunun hizmetli odası altında kazılmış hücrede geçirmişlerdi.

Haziran ayı başlarında Van'da durum bir hayli yatışmıştı. Henüz tutuklanmamış isyancılar kenti terk etmiş; sükûnet yeniden sağlanmış, pazar alış verişe açılmış,⁷⁹ Ermeniler özgürce kentte dolaşmaya başlamışlardı. Bu arada, Amerikan misyonunda gerçekleştirilen üç aramanın ilk ikisi başarısız olmuş, ancak 28 Haziran'da yapılan üçüncü arama da, kilisede gömülmüş birçok arşiv ve liste ele geçirilmişti. 23 Mayıs'ta Van'ı terk etmiş Doktor, Sarkis ve adamlarıyla birlikte bir asi, bu aramadan on gün önce hükümete teslim olmuş, 50 üyeden oluşan çetenin

Gargar'a gittiğini söylemişti. Vanlı üyelerle Rus üyeler arasında kavgacı çıkınca, kendisi ve bazı sakinler Van'a geri dönmüşlerdi. Davanın artık kaybedildiğini anlayan muhbir, durumdan bıkmış diğerlerinin de teslim olacağı kanısındaydı. Ele geçirilmiş asi önderlerden Aram da, valiye Taşnak ihtilalci hareketinin artık çökmüş olduğunu ve ihanete uğramış olduklarını söyleyerek Van Ermenilerini kınayan sözler sarf etmişti.⁸⁰

Hükümet, Van'daki Ermeni asilere karşı olağanüstü bir başarı elde etmiş; sayısız silah, mühimmat, dinamit, bomba ve birçok öldürücü düzeneğe; arşive, baskı makinelerine, ihtilal komitesinin bayrak ve mührüne el koymuştu. Havatzor bölgesine kaçmış birkaç kişi dışında, tüm yerel Taşnak asileri veya elebaşları yakalanmıştı. Bütün bu operasyonlar sırasında hükümet pek hoşgörülü davranmıştı. İngiliz Maslahatgüzârı, arama ve tutuklamalarda suçlunun suçsuzdan ayırt edilmesi ve sadece ele başlara işlem yapılması konusunda sarayı ve Babıâli'yi sürekli uyarıyordu. Müslüman halkın Ermenilere karşı duyduğu kine rağmen Van Valisi, Dickson ve meslektaşlarının önerilerine kulak vermişti.

Gerçekte vali, Hristiyanlara karşı o kadar yumuşak davranmıştı ki, Van Müftüsü saraya ve Babıâli'ye telgraf göndererek, valinin ve yerel yöneticilerin, hain komploları ve ihanetleri ortaya çıkmış Ermenilere gösterdiği hoşgörüyü şikâyet etmişti. Babıâli, açık olarak gönderdiği yanıtta müftüye, kendi işleriyle meşgul olmasını ve hükümetin işine karışmamasını bildirmişti. Vali, ayrıca, 19 Haziran'da, hem Hristiyanların, hem de Müslümanların silah taşımalarının yasaklandığını tellal aracılığıyla ilan etmişti.

Van'da, Taşnak Komitesi'nden arda kalan ve bağlantıları kesilen üyeler, ilde geniş bir fesat ağının kurulmuş olduğunun açığa çıkmasında etken olmuşlardı. Ortaya çıkan durum ve özellikle ele geçirilmiş çok miktardaki patlayıcının, kendilerine karşı kullanılması olasılığının Müslümanlarda yol açacağı öfke dolayısıyla Ermeniler için çok büyük tehlike yaratabilirdi. Olayların daha da büyümemesinin tek nedeni, yerel yetkililerin merkezden almış oldukları yönergeler uyarınca çok dikkatli davranarak, kente getirilen birliklerin Erzurum'dan gelmesini sağlamış ve sivillerin arama girişimlerine katılmasına izin vermemiş olmasıydı.⁸¹

Ermeni isyancıların, kendi halkının başına açtığı büyük felakete karşın, İngiltere'deki Ermeni yandaşları, Ermeni davasını hâlâ ellerinden

geldiğince canlı tutmakta ısrar ediyorlardı. 21 Temmuz'da İngiliz milletvekili Trevelyan, Dışişleri Bakanlığı'na, Katçen ve Van dolaylarında ki bölgelerde 'Türk askerlerinin, Ermeni halkına karşı yapmış olduğu zulüm' hakkında bilgi sahibi olup olmadığını sormuş, Sir Edward Grey ise, Van konsolos yardımcısından gelen rapora dayanarak, geniş bir ihtilal hareketinin ortaya çıkarıldığı ve genel olarak Türk yetkililerin davranışlarından şikâyet edecek bir neden olmadığı yanıtını vermişti.⁸²

Jön Türk İhtilali

Osmanlı İmparatorluğu içinde, on yıllardan beri süren memnuniyetsizlik yalnızca Hristiyanları değil Müslümanları da rahatsız etmeye başlamıştı. Özellikle aydın Türkler de, Abdülhamit yönetimi sürerse, padişahın ve nazırlarının gittikçe daha çok Batılı güçlerin oyuncağı haline geldiğini ve imparatorluğun varlığının tehlikede olduğunu sezmeye başlamışlardı. 1820'lerden beri imparatorluk birçok yenilgi uğramış, geniş topraklar yitirmişti. Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan, Kıbrıs ve Mısır ya savaşta ya da masada (*de facto* veya *de jure* olarak) kaybedilmişti. Türkiye'nin, Cezayir ve Tunus üzerindeki erki ortadan kalkmış; Ruslar Kafkaslar'a girmişti. İmparatorluğun daralmış sınırları içinde bile padişahın yetkisi Büyük Güçler tarafından gittikçe aşındırılıyordu.⁸³

Aklı başında her Türk, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmekte olduğunu görüyordu. Abdülhamit'in, imparatorluğu çöküşten kurtarma çabalarındaki başarısızlık, imparatorluğun zayıflamasının nedenini hükümetin çürümüş otokratik yapısında bulan Genç Osmanlılar ve daha sonra Jön Türkler gibi karşıt fikirli grupları güçlendirmekteydi. Bu gruplar, batıdaki temsili yönetimlerin maddi gelişmeye ve ekonomik güce dayandığını görüyorlardı. Liberal görüşlü Türk aydınlarına göre, batıdaki siyasi kurumların benimsenmesi, Osmanlı toplumunu canlandırarak ekonomik ve sosyal yaşamın düzelmesini sağlayabilirdi. Temsili yönetim muktedir ve yenilikçi olacak, imparatorluktaki Hristiyanların şikâyetlerinin sona ermesini sağlayarak, zamanla Batılı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmasına neden olan bahaneleri ortadan kaldıracak; ilerici fikirlere sahip Türklere, subaylara ve padişah karşıtlarına, imparatorluğu koruma ve yeniden diriltme gücünü verecekti. Bu yönetim şekli ayrıca, 'Ermeni sorunu'nu da

çözümleyecekti, çünkü temsili hükümet sisteminde, Ermeniler de güç paylaşımına katılacak ve sadık uyruklar statüsüne sahip olacaklardı.⁸⁴

Abdülhamit'e karşı yükselen muhalefetin başlıca nedeni, onun mutlak otokrasiye dayanan kişisel istibdadıydı. Padişah, her türlü muhalefeti susturmuş, ilerici her hareketi durdurmuş, her türlü söz özgürlüğünü kısıtlamıştı. Jön Türkler, imparatorluğun geleceğini temsili hükümet sistemine dayalı olarak halkın belirlemesini istiyor, Osmanlı toplumunun ilerlemesine engel oluşturan etkisiz ve yozlaşmış yönetim sert bir şekilde saldırıyor, Osmanlı olmanın onuruna sahip milliyetçi duyguların yayılmasını sağlıyorlardı.⁸⁵ Hristiyan azınlıklar hiç olmazsa yabancı devletlerin koruması altındaydı ama Türkler kendi sınırları içinde haksızlığa uğramış bir azınlık durumundaydılar. Bu durumdan kurtulmak için fırsat arıyorlardı ve Jön Türk subayları bu fırsatı onlara sunuyordu.⁸⁶

20. yüzyılın başında, imparatorluk içinde süren ihtilalci hareketler yoğunlaşmıştı. Osmanlı aydınları 1902 yılında Paris'te Sultan II. Mahmut'un torunu Prens Sabahattin'in başkanlığında bir kongre düzenlemişlerdi. Prens Sabahattin, 1899 yılında ülkeden ayrılmıştı ve Jön Türk liderlerinden Ahmet Rıza'nın rakibi durumundaydı. Prens, kongrede Ermenilerin de desteğiyle kabul ettirdiği önergede, Avrupa devletlerine çağrıda bulunarak, Babıâli'nin azınlıklar konusunda antlaşmalarla belirlenmiş yükümlülüğünü 'tüm Osmanlı İmparatorluğu topraklarının her yerinde geçerli olmak üzere uygulamasının' sağlanmasını istemiş, Batılı güçlerin kançılaryalarına göndermiş olduğu bir bildirgede (İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu bildirgeyi 27 Aralık 1906'da almıştı) şöyle diyordu: "Bizi, Ermenileri katletmekle suçluyorlar; ama Ermeniler siyasi nedenlerden dolayı zulme uğramışlardır ve bunun dinle hiçbir ilgisi yoktur. Onlar Hristiyan oldukları için baskı görmediler; onlara baskı uygulandı, çünkü Türk liberallerinin gelecekteki müttefikleri olacaklardı..."⁸⁷

Ahmet Rıza'yla yandaşları ise, 'Ermeni sorunu'nun bir iç sorun olduğuna kuvvetle inanıyor, yabancı güçleri bu soruna müdahaleye çağırmanın Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ihlal etmeye davet etme anlamına geleceğine inanıyorlardı. Ancak Ahmet Rıza ve yandaşları Avrupa karşıtı olmadıklarını kanıtlamada güçlük çekiyor, düşüncelerini şöyle ifade ediyorlardı: "Başlıca dileklerimizden biri, Avrupa uygarlığının, özellikle pozitif bilimlerdeki ilerlemelerin ve yararlı kurum-

ların ülkemize yayılmasıdır. Yabancı müdahalesini reddetmekle birlikte, biz Avrupa'nın çizdiği yolda ilerliyoruz.”⁸⁸

Ermeni İhtilalci liderleri, var olan rejimi devirmek için verecekleri destek karşılığında, imparatorluğun parçalanması sırasında, tamamen Ermenilerden oluşan bir veya iki ilin oluşturulacağı umuduna kapılmışlardı.⁸⁹ Ancak kongrede hiçbir sonuç elde edilememişti, çünkü Türk olmayan üyeler, yani Rumlar, Ermeniler, Araplar ve Yahudiler, kendi ulusal çıkarlarına ulaşmanın çaresini yabancı müdahalesinde görüyor, kongredeki Türklerin çoğunluğu ise bunu reddediyordu.⁹⁰ Yine de bu girişim, 1906 yılında padişah için ciddi bir tehdit oluşturmuyordu, çünkü gizli örgüt hücreleri ordunun içine sızmaya başlamıştı. Namık Kemal'in şiiirleri ve Ahmet Rıza'nın makaleleriyle yetişmiş genç Harbokulu öğrencileri, o sırada bölgede subay olarak görev yapıyorlardı. Şam'da, içlerinde Mustafa Kemal'in de bulunduğu bir grup genç subay tarafından kurulmuş Vatan ve Hürriyet adlı gizli bir örgüt kısa zamanda VI. Ordu'ya, Yafa ve Kudüs'e kadar yayılmıştı.

Bu girişimi, Selanik'te kurulmuş Osmanlı Hürriyet Cemiyeti izlemişti. Kurucuları arasında, posta ve telgraf dairesinin baş katibi Talat Bey de vardı. Selanik'teki cemiyet, kısa zamanda öteki grupları da içine alarak, tüm imparatorluğa yayılmıştı. Emir vermek için yetiştirilmiş, ancak yetersiz maaş alan askerler ve eskimiş gereçlerle çalışmak zorunda olan bu genç subayların cemiyete katılması kolay olmuştu. Zamanla, bu cemiyet padişahın casuslarını şaşırtarak etkisiz bırakacak bir karşı casusluk örgütü kurmuştu. Bu örgüt masonların yöntemlerini kullanıyor, cemiyete yeni giren kişi, gözleri bağlı olarak maskeli üç kişinin önüne çıkarılıyor, ülkeyi kurtarmak, cemiyetin sırlarını saklamak ve emirlerine itaat etmek ve cemiyet tarafından ölüme mahkûm edilen kişiyi öldürmek üzere kılıcı ve Kuran üstüne yemin ettiriliyordu.⁹¹ Jön Türklerin fikirleri oldukça önemli olan Makedonya'daki III. Ordu mensupları tarafından kısa zamanda benimsenmişti.

1907 yılının Eylül ayında, Selanik Hürriyet Cemiyeti, Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşmişti. Aralık ayında, Fransız başkentinde yapılan kongrede, Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin liderliğindeki rakip gruplar, ideolojik ayrılıklarını bir kenara iterek ortak bir hareket planı üzerinde çalışma kararı aldılar. 27-29 Aralık tarihleri arasında yapılmış kongreye, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun resmi organı *Şura-yı Ümmet* ve *Meşveret* de dahil, Osmanlı yönetimine kar-

şıt tüm parti ve gruplar; Ermeni İhtilalci Federasyonu, Daşnaksutyun ve onun resmi organı *Droschak*; Osmanlı Teşebbüs-ı Şahsi Cemiyeti, Adem-i Merkeziyet ve resmi organı *Terakki*; Mısır'ın İsrail Komitesi ve resmi organı *La Vara*; Marsilya'da yayınlanan *Armenia* gazetesinin editörleri; Balkan ihtilalcilerin organı *Razmig*; Ermeni ihtilalcilerin organı *Hairenik* ve Mısır'dan *Ahd-ı Osmani Cemiyeti* katılmıştı.

Kongre sonunda, Abdülhamit'in tahtan indirilmesini, mevcut yönetimin daha radikal bir yönetimle değiştirilmesini ve parlamenter bir rejimin kurulmasını öneren ve kopyaları hemen hemen bütün kançılaryalara gönderilen uzun bir bildiri hazırlanmıştı. Tüm muhalif grupların, olumlu sonuçlar getirmiş ihtilalci yöntemlere başvurusu kabul ediliyor, mücadeleye liderlik etmek için yemin ediliyor ve şu önlemler öneriliyordu: Silahlı direnişe devam etmek; devlet memurları ve polis görevlilerinin yapacakları grevler yoluyla siyasi ve ekonomik alanlarda silahsız direniş yapmak; vergi ödemeyi reddetmek; ordu içinde propaganda yapmak; askerleri, halka ve ihtilalcilere karşı koymamaya çağırmak; genel isyan dahil, durumun gerektirdiği her türlü hareket aracını kullanmak. Bildirgede ayrıca şunlar belirtiliyordu: "Bizim gibi sıkıntı çeken herkesin ortak arzusu sonucunda, Abdülhamit rejimi, yakın bir gelecekte yok olacaktır. Yıkılacak bir duvar, sellerin, özgürlük ve adaletin kutsal ışığının içeriye (ülkeye) girmesine yeterli olacaktır."⁹²

Bu sırada Ermeni ihtilalci örgütü, özellikle Daşnaksutyun faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlamıştı. Aynı yıl, Viyana'da bir kongre düzenlemiş bu örgüt, asgari bir program kabul etmiş, Jön Türkler'e ve İkinci Enternasyonal'e katılmıştı. Taşnaklar bu programda, yerel özerkliğe sahip olarak Osmanlı İmparatorluğu'yla federal ilişkiler kuracak 'Türk Ermenistan'ı için siyasi ve ekonomik özgürlük istemiş, Dip Kafkasya için de aynı doğrultuda özerklik, yerel bir parlamento ve Federal Rusya Cumhuriyeti'nin bir bölümü olmasını talep etmişlerdi.⁹³

İhtilali tetikleyen kıvılcım, Makedonya'daki ayaklanmayı tartışmak amacıyla, 9 Haziran 1908'de, Reval'da Kral VII. Edward ile Çar Nikola'nın yaptığı toplantıdan kaynaklanmıştı. Toplantı sonucunda, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in, Makedonya'da özerk bir yönetim kurulmasını önermiş olması, Jön Türkler tarafından Türkiye'nin Avrupa kıtasındaki son bölünüşünün habercisi olarak algılanmıştı. Padişahın bu öneriye istemese de boyun eğmesi bekleniyordu. Dolayısıyla imparatorluğun bütünlüğünü savunmak ulusal

bir onur meselesiydi. Sonuçta, Jön Türk İhtilali'ne neden olmuştu. Jön Türk subayları Büyük Güçler'in dalaverelerine ve sorunlu Balkan devletlerine karşı koyacak gücü elde etmeye çalışıyorlardı. Anayasaya dayalı bir yönetim onlara bu gücü vereceği için bu çözümü destekliyorlardı.⁹⁴

Padişahın emriyle kurulmuş casusluk ağının etkili olması nedeniyle, ihtilalin aşılması güç engellerle karşılaşacağına inanılıyordu. Herkesin davranışları izleniyor, kimse özgürce konuşamıyordu. Geçmişte hayli aktif bir ihtilalci olan Murat Bey, Paris'ten Yıldız Sarayı'na dönmeye ikna edilmişti ve ihtilal hareketi bir süre için denetim altına alınmış görünüyordu. Makedonya'daki ordunun huzursuzluğundan haberdar olan padişah, soruşturma yapmak üzere bölgeye bir komisyon göndermişti. İhtilal planları olduğundan şüphelenilen, genç ve enerjik bir subay olan Enver Bey, terfi teklifiyle İstanbul'a çağrılmış ama geri dönmek yerine dağa çıkmayı yeğlemişti. 4 Temmuz'da Binbaşı Niyazi Bey ve emrindeki askerler de aynı şeyi yapmışlardı. Üç gün sonra ayaklanmayı bastırmak için gönderilmiş General Şemsi Paşa, Manastır'daki telgraf dairesinden çıkarken vurularak öldürülmüştü. Ayaklanma tüm III. Ordu'yu sarmış, Edirne'de bulunan II. Ordu'ya, hatta asileri bastırmak için İzmir'den gönderilmiş olan birliklere bile sıçramıştı. Padişahın, rüşvet veya terfi vermek, hatta geçmiş maaşları ödeme vaatleri başarısız olmuştu.

İsyanı tümüyle denetimlerine almış Jön Türk liderleri 21 Temmuz'da padişaha gönderdikleri bir telgrafta, 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesini ve Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını istemiş; bunları reddettiği takdirde padişahın hiç de hoşlanmayacağı olaylar çıkacağı uyarısında bulunmuşlardı.⁹⁵ Bu durum karşısında padişah, özellikle ordudaki ayaklanmayı denetlemek umuduyla hem sadrazamı, hem de Harbiye Nazırı'nı değiştirmek zorunda kalmıştı. 22 Temmuz'da Ferit Paşa'nın istifası kabul edilmiş ve sadrazamlık makamı Kamil Paşa'ya önerilmişti. Ancak Kamil Paşa padişahın kabul edemeyeceği kimi koşullar öne sürmüş, dolayısıyla padişah onun yerine, liberal görüşleri olduğu sanılan ve birkaç yıl önce oğullarıyla birlikte İngiliz Büyükelçiliği'ne sığınmış Sait Paşa'yı sadrazamlığa atamıştı. Harbiye Nazırlığı'na ise Rıza Paşa'nın yerine Erkânı Harbiye Reisi Ömer Rüştü Paşa getirilmişti.⁹⁶

23 Temmuz'da kabine toplandı, ortada iki seçenek vardı: Ya asilerin

taleplerine boyun eğmek ya da onlara karşı mücadele etmek. Padişah, yıllardan beri güvenmiş olduğu Osmanlı ordusunun birkaç isyancıyı bastıramayacağını kabul edemiyordu. Ancak nazırlar, durumun geri dönülmez bir noktaya geldiğinin farkındaydılar ve yeni Sadrazam Sait Paşa'nın da önerisiyle padişaha Anayasa'yı yürürlüğe koyması gerektiği önerisinde bulundular; bunu olumlu karşılayan padişah, Sadrazam Sait Paşa'ya uygulanamamış 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesi emrini verdi⁹⁷ ve 24 Temmuz'da ilan edilen ferman ile tüm illerdeki genel valilere, Anayasa'ya uygun olarak, gerekli milletvekili seçimlerini yapmaları talimatı gönderildi. Aynı zamanda basın özgürlüğü de yürürlüğe giriyordu ve İstanbul gazeteleri, son otuz yıldan beri sözü edilmeyen özgürlük, anayasa ve meclis sözcüklerini 24 Temmuz tarihinden itibaren yeniden kullanmaya başlamıştı.

Anayasa'nın yürürlüğü girişi, Manastır'da vali ve diğer yetkililerin de bulunduğu düzenli bir törenle 23 Temmuz'da resmen ilan edildi. Resneli Niyazi, askerleriyle birlikte, 'Hürriyet müsavat, uhuvvet, adalet' ibareleri taşıyan pankartlar altından geçerek mağrur bir şekilde kentte girdiler.⁹⁸ Bu olayı izleyen günler boyunca, özellikle başkent sokakları coşkulu kalabalıklarla dolup taşı. Türkler, Yahudiler, Bulgarlar, Rumlar, Ermeniler ve diğerleri, sıkıntıların bittiğine inanarak, kardeşçe birbirlerine sarılıyor; padişaha bağlılık içinde imparatorluğun kuruluşu için el ele çalışmaya hazırlanıyor, kenti süslüyor ve Hariciye Nezareti'nin ve diğer resmi binaların önünde coşkulu gösteriler düzenliyorlardı.

24 Temmuz'da, öğleden sonra, Babıâli'nin önünde toplanan binlerce Hristiyan ve Müslüman, sadrazamı alkışlamış ve yapılan konuşmalara yanıt vermesi istenmişti. Kalabalık sevinçliydi. Hristiyanların, Müslümanların ve özellikle Ermenilerin birbirlerine kardeşçe davranmaları olağanüstü bir olaydı. Bu konuda, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Lancelot Oliphant şu yorumu yapmıştı: "Şu anda Ermeniler bile sevilen insanlardır, casusluk artık geçmişte kalmıştır."⁹⁹ Müslüman hocalar, Ortodoks ve Gregoryen papazlar, Yahudi hahambaşları kucaklaşıyor, sokaklarda kol kola yürüyorlardı. Talat ve Enver kiliseleri ziyaret ediyor, Ermeni papazlar ise camilere gidiyorlardı.¹⁰⁰

Anayasa'nın iade edilmiş olması Ermeni ihtilalcilerin bir başarısı sayılıyordu. Bunu kutlamak için 13 Ağustos'ta Pera'daki Ermeni Kilisesi'nde yapılan bir ayin sırasında, Hınçak liderlerinden Sabah-

gülyan, yaptığı konuşmada anayasanın yürürlüğe girmesiyle Hınçak Partisi'nin ihtilal fikirlerinden vazgeçmiş olduğunu ve bütün güçlerini ülkenin refahı ve ilerlemesi için sarf edeceklerini açıklamıştı. Taşnaklar da anayasayı korumak için ellerinden geleni yapacaklarını, imparatorlukta tüm elemanların aynı hedefe doğru yürümek için Jön Türklerle işbirliği yapacaklarını açıklamışlardı.¹⁰¹ Hapishanelerin kapıları açılmış, siyasi sürgünler ve mahpuslar için genel af ilan edilmişti, yaşlı tutuklular gün ışığından gözleri kamaşarak, uzun yıllardan beri görmedikleri yakınlarına kavuşmuşlardı. Ülkenin her yanında sürekli olarak halka demokrasi ilkelerini anlatan konuşmalar yapılıyordu. Anlamsız ama sihirli 'Anayasa' sözcüğü, bir ütopya gibi herkesin ağzındaydı.¹⁰² Böylece, Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başlıyordu.

Türk-Ermeni Trajedisi

(Ağustos 1908–Temmuz 1923)

Jön Türk İhtilali Sonrası

Jön Türk ihtilalinden sonra Türklerle Ermeniler arasında bir yakınlaşma ve uzlaşma olduysa da bu durum uzun sürmedi.¹ Yeni seçilmiş Patrik İzmirliyan'ın, Türklere karşı sağduyu ve ılımlı olmaları yolunda Ermeni topluluğa yaptığı öneriler, Türk Hükümeti'nin ve halkının Ermenilere karşı içtenlikle ve dürüst davranmaya hazır olduğuna inanarak² her türlü aşırılıktan uzak durmaları yönünde verdiği öğütler sonuç vermedi. Yeni İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'e göre, Meşrutiyet'in ilanından beri Ermeniler "saldırgan ve kışkırtıcı" bir davranış sergiliyorlardı; İngiltere'nin Van'daki Konsolos Yardımcısı Albay Bertram Dickson ise Ermenileri "çığırtkan, küstah, zorba ve en kötü politikacıları taklit eden arsız" kişiler olarak tanımlamış; Sir Lowther'e gönderdiği raporda "Ermeni politikası tamamen bencildir, daima bencil olmuştur ve muhtemelen bencil olmayı sürdürecektir. Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü konusunda hiçbir çaba göstermeden, kendi çıkarlarını değilse bile sadece kendi milliyetlerini düşünüyorlar" demişti. Anayasal rejimin yeniden kurulmuş olmasına rağmen Ermeniler ülkeye hâlâ gizlice silah ve mühimmat getirmeye devam ediyorlardı. Dickson, Ermenilerin Türkiye'de elde edecekleri sınırsız özerklik sonucu Rusya'nın harekete geçerek, Türkiye Ermenilerinin Türklere ve yeni yönetime karşı duydukları hoşnutsuzluğu kışkırtmak suretiyle ülkede karışıklık çıkarabileceği konusunda uyarıda bulunuyordu.³

Ermenilerin, Büyük Ermenistan kurma hayalleri sonucu 1909 yılının Nisan ayında Adana'da çıkan feci olaylar ve 13 Nisan'da İstanbul'da yer alan 31 Mart olayları, Abdülhamit'in tahttan indirilmesini büyük ölçüde tetiklemişti. Mersin'de görevli İngiliz Konsolos Yardımcısı

Binbaşı Doughtie Wylie'ye göre Hınçak Partisi, Mersin'de Ermenileri kışkırtarak Türkleri telaşlandırmak için çok çaba sarfetmişti. Özellikle Piskopos Muşeg, Ermenileri kışkırtmak ve Türkleri korkutmak konusunda büyük çaba gösteriyordu.⁴ Anadolu'da bulunan en deneyimli misyonerlerden birisi olan rahip Dr. Christie, Adana'da yaşayan Ermeni gençlerinin 'hemen hemen hepsinin ihtilalci olduğunu' söylüyordu. Silah ve mühimmat satışı aylardan beri devam ediyordu ve her iki taraf da bunları kapışıyordu. Dr. Christie, 'çok kötü bir adam' olarak nitelediği Ermeni piskoposunun yaptığı 'zararlı telkinler'in olaylarda büyük payı olduğuna inanıyordu.⁵ İngiliz Büyükelçisi Lowther daha ileri giderek Piskopos Muşeg'in silah satışlarından ticari çıkar elde ettiğini ileri sürmüştü.⁶

Çok sayıda Türk ve Ermeni'nin hayatına mal olan Adana olaylarından sonra, Türk-Ermeni ilişkileri yeniden gerginleşmişti. 1911 yılının Ekim ayında, Doğu Anadolu'da birçok bölgeyi ziyaret etmiş Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Yüzbaşı Molyneux-Seel, Ermeni ihtilalcilerinin, Ermeni halkının yaşamında çok kötü etkileri olduğunu söylemiş ve şunları eklemişti: "Şu gerçeği göz ardı etmek imkânsızdır; Ermeni örgütlerinin bulunmadığı veya iyi örgütlenmediği yerlerde Ermeniler, Türk ve Kürtlerle gayet uyumlu bir hayat sürmektedirler... çünkü (buralarda) Türk yetkililer hayali veya gerçek entrikalarla Ermenilere karşı kışkırtılmamaktadırlar..." Ermeni ihtilal komitelerinin aktif olduğu bölgelerde Ermeni halkı, zengin olma peşindeki kendi militanlarının kurbanı oluyorlardı. Bu militanlar ucuza aldıkları silahları, Ermeni köylülerine yüksek fiyattan zorla satıyorlardı. Molyneux-Seel raporunda, "açıkça görülüyor ki, bu şeytani ticaretin sürmesi için Ermeni halkının sürekli olarak, gerçek veya sahte bir tehlike korkusu içinde tutulması gerekiyor" diyordu.⁷

Taşnaklar, Türklerin Avrupa'da kaybetmiş oldukları toprakların öcünü almak için Hristiyanları kırıma tabii tutacaklarını iddia ederek ve bunun için evlerini ve ailelerini korumak amacıyla silah almaları gerektiğini ileri sürerek Ermeni köylülerini korkutuyor, bu silah satışlarından büyük gelir elde ediyor, üstelik müşterilerine karşı gaddarca davranıyorlardı. Albay Molyneux-Steel, bir Türk jandarma subayından duyduğu hikâyeyi şöyle anlatıyordu: Bir Ermeni köyüne giden Ermeni bir ajan, buradaki çiftçiye, Mauser tipi bir tabanca satmak istemiş ama köylünün parası olmadığını söylemesi üzerine ona ineğini

satmasını önermiş; zavallı çiftçinin, ekim mevsiminin yaklaştığını hatırlatarak Mauser tipi tabancanın tarlasını sürmek için ne kadar yararlı olacağını sorması üzerine, ajan cevap olarak silahını çekip zavallı köylünün ineğini vurmuş ve çekip gitmişti.⁸

İhtilal komiteleri, en küçük köylerde bile, Ermenileri sadece silahlandırmakla kalmıyor, bu silahların nasıl kullanılacağını, kendilerini nasıl koruyacaklarını ve düşmana nasıl saldıracaklarını gösteren talimatlar da dağıtıyorlardı. 1910 yılında Kafkasyalı bir Ermeni çete lideri, *Kendinizi Nasıl Koruyacaksınız* başlıklı, 64 sayfalık bir el kitabı yayımlamıştı. Bu kitapçık, Rusya, İran ve Türkiye Ermenileri için hazırlanmıştı ve Türk köylerine saldırıp onları nasıl yok edeceklerini tarif ediyordu. Bu kitapçıktan binlerce basılmış ve birçok şube ve köye dağıtılmıştı.⁹

Balkan Savaşları sırasında Anadolu'nun her yanında geniş kapsamlı bir kargaşa hakimdi. Politikada ve uluslararası platformda var olan durum, Türkiye'nin Avrupa topraklarında Müslümanlara karşı yapılan zulüm ve cinayetleri bildiren raporlarını ve Balkanlar'da Türklere karşı savaşmak için Ermeni komitelerinin kurulmuş olduğu haberleri, imparatorluk sınırları içinde Ermenilere karşı büyük bir nefretin oluşmasına neden olmuştu.¹⁰ Balkan Savaşları'ndan yararlanan Rus diplomasisi, 1912 yılı Kasım ayında, Türklerin en zayıf bir anında, can çekişen 'Avrupa'nın hasta adamı'na son darbeyi vurmak amacıyla Osmanlı Ermenilerini kışkırtarak hareketlendirmişti.

1913 yılının Mart ayında, Halep'teki İngiliz Konsolosu R. A. Fontana, Büyükelçi Lowther'e gönderdiği raporda önde gelen bazı Ermenilerin Zeytun, Elbistan ve Haçin üçgenini içine alan dağlık bölgede bir plan üzerinde çalıştıklarını bildirmişti. Türkiye'nin içinde bulunduğu durum ve Balkan Savaşları'nın neden olacağı olası karışıklık sonucu, Rusların doğu illerini, diğer Batılı güçlerin ise başka bölgeleri işgal edeceğini varsayan Ermeniler, durumdan yararlanarak bu dağlık bölgeyi ele geçirebilecekleri kanısındaydılar. Bu planın başarılı olması halinde Adana'yı da ele geçirerek denize açılan bir Ermeni prensliği kurmasını bile olası görüyorlardı. Balkan Savaşı sırasında, Bulgar ordusunda büyük başarı göstermiş Ermenilerin, tasarlanan bu harekâta öncülük edebilecekleri hesaplanıyordu.¹¹

Nisan ayında, Ermeniler İngiltere'yi, Antalya'dan İskenderun'a kadar uzanan Kilikya bölgesini işgal etmeye, İstanbul ve Boğazlar'ı ulusla-

rarası bölge ilan ederek 'Berlin Kongresi'nde yapılmış haksızlıkları' tamir etmeye çağırdılar. İngiltere'nin İskenderun'daki konsolos yardımcısı, 1913 yılın Mart ayının üçüncü haftasında Pire'den kalkan buharlı bir Yunan ticaret gemisinin, 200 silahlı Ermeni ihtilalcıyı Dört Yol köyüne çıkarmak amacıyla, İskenderun Körfezi'nde dolaştığını bildirmişti. Bu haber, *Duke of Edinburgh* gemisinin kaptanı Albay M. Kemp tarafından da doğrulanmıştı. Kemp, raporunda Adana, Zeytin, Dört Yol ve diğer Ermeni merkezlerinde ihtilal komitelerinin şubeleri bulunduğunu ve hedeflerinin "Türk Hükümeti"ni düşürmek ve Suriye sahillerinde büyük sorun yaratacak bir girişimde bulunmak" olduğunu yazıyordu.¹²

Yunan-Ermeni ikilisinin yarattığı karışıklık, Rusya ve İngiltere'nin planladığı entrikalar sonucunda Anadolu'da durum o kadar kritik bir noktaya gelmişti ki, nisan ayında İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Asya, hem de Avrupa'da çöküşünün kaçınılmaz olduğu kanısı egemen olmuştu.¹³ Bu durum çerçevesinde Osmanlı Hükümeti Londra'daki büyükelçisi Tevfik Paşa'ya, Türkiye'nin Asya topraklarında, İngiliz yetkililerin kontrolünde gerçekleştirilecek bir dizi reform planını İngiliz Hükümeti'ne sunması ve İngiltere'den yardım istemesi emrini verdi. İngiliz Hükümeti'ne yapılan bu çağrı, Büyük Güçler arasında uzun süren bir tartışmaya yol açtı ve Rusya'nın buna sert bir şekilde karşı çıkmasına neden oldu.

1913 yılının yaz aylarından sonbahara kadar süren görüşmelerde, Batılı güçlerin İstanbul'daki büyükelçileri Anadolu'da uygulanacak reformları tartıştılar. Bu görüşmeler sırasında İngiltere ve Fransa'nın da desteğini alan Rusya (Üçlü İttifak üyeleri) Ermenilerden yana tavır koyarken, (Üçlü İtilaf üyelerinden) Almanya ile Avusturya ise Osmanlı Devleti'nden yana çıktılar. Görüşmelerin sonunda 8 Şubat 1914'te Türkiye'ye, Rus planının düzeltilmiş bir şekli empoze edildi. İttihat ve Terakki Hükümeti, bu planı Almanya'nın zorlamasıyla kabul etmekle birlikte uygulamaya koymak konusunda isteksiz davranıyordu, çünkü plan Türkiye'nin bölünmesi anlamına geliyordu.

Rusya'nın hazırlamış olduğu, ilkinden daha dar kapsamlı olan bu plan gereğince Trabzon ili de dahil, Doğu Anadolu illerinden altısına geniş çapta özerklik veriliyor ve söz konusu illerin, iki büyük idari bölge şeklinde konsolide edilmesi öngörülmüyordu. Birinci idari bölge Erzurum, Trabzon ve Sivas'ı, ikinci bölge ise Van, Bitlis, Harput ve

Diyarbakır'ı kapsıyordu. Her idari bölge, geniş yetkilere sahip batılı bir genel müfettiş tarafından yönetilecek, bölgesindeki bütün kamu görevlileri, polis ve jandarma güçleriyle mahkemeler bu genel müfettişin denetimi altında olacaktı. Genel Müfettiş, padişah tarafından belli bir süre için atanacak ama yalnızca Batılı güçlerin onayıyla görevden alınabilecekti. 1914 yılında Norveçli Binbaşı Hoff ile Hollandalı Westenek'in genel müfettiş sıfatıyla Türkiye'ye gelmesi, Ermenilerin hayallerinin gerçekleşmek üzere olduğunu gösteriyordu. Ancak Türk Hükümeti bu müfettişlerin yetkilerini sınırlamaya çalışmış ve Birinci Dünya Savaşı çıkınca görevlerine son vermişti.¹⁴

Gerçekte, Dünya Savaşı patlak vermeden çok önce, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının büyük bir kısmını kaybetmişti. 5 Ekim 1908'de Avusturya, Bosna ve Hersek'i ilhak etmiş, Bulgaristan ise bağımsızlığını ilan etmişti. İtalya Libya'yı ele geçirmiş, Ege'de On İki Ada'yı işgal etmişti, 1912-1913 yılları arasında süren Balkan Savaşları sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'daki topraklarını hemen hemen tamamen yitirmişti. Birinci Balkan Savaşı'nda (Ekim 1912-Mayıs 1913) Osmanlı İmparatorluğu Girit, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ ve yeni kurulmuş Arnavutluk dahil tüm Avrupa topraklarını kaybetmiş bulunuyordu (30 Mayıs 1913, Londra Antlaşması). Makedonya'nın bölünmesi konusunda Bulgaristan'la geriye kalan Balkan devletleri arasında (Romanya dahil) patlak veren İkinci Balkan Savaşı'nda (Haziran-Temmuz 1913) Osmanlılar Bulgarlara karşı savaşarak, Edirne de dahil olmak üzere Doğu Trakya'nın bir bölümünü geri almayı başarmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, 1908 yılından itibaren Avrupa'daki topraklarının yüzde 83'ünü ve uyruklarının yüzde 69'unu kaybetmişti. Şu veya bu şekilde kaybedilmiş bu uyrukların büyük bir kısmı Müslümandı.

1913 yılına gelindiğinde, imparatorluk, Batılı güçler tarafından, kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda parsellenmiş durumdaydı. Bu durumdan yararlanan Rusya, Fransa İngiltere, İtalya, Almanya ve Avusturya gibi Büyük Güçler, Osmanlı İmparatorluğu'nu ikili anlaşmalar yapmaya zorlamış, sonra aralarında anlaşmazlık çıkmasını önlemek amacıyla kendi etki bölgeleri konusunda anlaşmaya varmışlardı. Böylece, daha Birinci Dünya Savaşı çıkmadan önce imparatorluğun her karış toprağı Batılı güçler tarafından paylaşılmıştı.¹⁵

Osmanlı Seferberliği ve Ermeniler

1 Ağustos 1914 tarihinde Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesinden sonra, seferberlik halinde olan Türkiye'nin, er geç savaşa katılacağını hesaplayan Ermeniler hazırlıklarına hız verdiler. Osmanlı Hükümeti'nin seferberlik ilanından iki gün sonra, 5 Ağustos'ta, Eçmiyatzin Katolikosu IV. Kevork, Kafkasya'daki Çar Naibi Vorontsov-Daşkov'a yazdığı mektupta ondan, bu elverişli durumdan yararlanarak 'Ermeni sorunu'nu çözümlemesini istemiş, Anadolu'nun sözde 'Ermeni illerinin', Babilî'den bağımsız, tek bir il halinde birleştirilmesini, Rusya'nın atayacağı Hıristiyan bir genel valinin yönetimine verilmesini ve Türkiye Ermenilerine geniş çapta özerklik tanınmasını önermişti. Rusya bu öneriyi kabul ettiği takdirde tüm Ermeniler koşulsuz olarak savaşta Rusya'yı destekleyeceklerdi.¹⁶

Vorontsov-Daşkov bu çağrıya verdiği yanıtta, Ermenileri rahatsız eden sorunların olumlu biçimde çözümleneceğine söz vermiş, ancak Ermenilerin çar naibinin emirlerine kesin olarak uymaları gerektiği konusunda katolikosu uyarmış, savaş çıkması halinde Türklerin saldırgan taraf olarak görünmeleri gerektiğini vurgulamıştı. Ermenileri hemen isyana kışkırtmak yararsız olacaktı. Vorontsov-Daşkov, savaş çıkarsa vereceği emirler doğrultusunda Ermenilerin harekete geçeceğini umduğunu belirtmişti.

Bunun üzerine katolikos, Çar II. Nikola'ya Ermenilerin Rus koruyuculuğuna ihtiyacı olduğunu bildirmiş, çar ise yanıtında şöyle demişti: "Kutsal Rahip, Ermenileri parlak bir gelecek beklediğini halkına söyle."¹⁷ Ancak Rusya gerçekte Ermenilerin geleceğiyle ilgilenmiyor, yayılma politikasını gerçekleştirmek için onları bir araç olarak görüyordu. Gözleri Türk düşmanlığıyla kararmış Ermeniler yaklaşmakta olan savaşta kendilerini bekleyen trajik geleceğin farkında değillerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinden önce, Ermeni temsilciler, Galata'daki Merkez Ermeni okulunda, Gabriel Cevahiryan'ın başkanlığında toplanarak, savaş halinde, Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalacakları ve herkesin askeri görevlerini yerine getireceği konusunda karar almışlardı.¹⁸ Öte yandan Taşnaklar, 1914 yılının Haziran veya Temmuz ayında Erzurum'da bir kongre düzenlemişlerdi. Bu kongreye, İttihat ve Terakki Partisi'nden birinin katıldığına ilişkin herhangi bir belge bulunamamıştır, dolayısıyla bu kongrede neler

konusulduğu ve ne kararlar alındığı hakkında çeşitli yetkililer arasında anlaşmazlık vardır. Papazyan'a göre, 1914 yılı Ağustos ayında, Jön Türkler Taşnak Kongresi'ne, 1907'de yapmış oldukları sözleşmeyi yürürlüğe koyarak Kafkasya Ermenilerini Ruslara karşı isyana kışkırtmalarını önermişti. Taşnaklar bu öneriyi kabul etmemiş, ancak Türkiye ile Rusya arasında savaş çıkması halinde, sadık uyruklar olarak Türkiye'yi destekleyeceklerini ama Rusya Ermenilerinin davranışlarından sorumlu olmayacaklarını açıklamışlardı.¹⁹

Olayın diğer bir versiyonu ise şöyleydi: Osmanlı liderlerinin, Taşnaklarla Erzurum'da toplantı yapmalarının amacı, savaş çıkması halinde Ermenilere verilecek bağımsızlık karşılığında onların desteğini sağlamaktı. Taşnak Partisi'nin Türkiye şubesi üyeleri, Osmanlı'nın savaş girmesi halinde, sadık yurttaşlar olarak Osmanlı ordusundaki görevlerini yerine getireceklerine dair söz veriyor, Rus Ermenilerinin nasıl davranacağı konusunda bilgileri olmadığını belirtiyorlardı. 1921'de İngiliz-Ermeni Komitesi tarafından yayımlanan, *The Case of Armenia* (Ermeni Görüşü) başlıklı kitapçık, 1914 yılı sonbaharında, Erzurum'da toplanmış Osmanlı Ermenileri Ulusal Kongresi'nde Ermeni liderlerin, millet olarak Türklerle veya onların dostlarıyla işbirliği yapmalarının olanaksız olduğunu yazıyordu.²⁰ Zaten, Ermeniler bireysel olarak vermiş oldukları sözü de tutmamışlardı, çünkü daha bu kongrenin yapılmasından önce bile, Erzurum'da düzenlenen gizli bir Taşnak kongresinde, çıkacak savaştan yararlanarak Osmanlı Devleti'ne genel bir saldırı düzenlenmesi kararı alınmıştı.²¹

İlginç olan şudur: Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından hazırlanmış gizli bir genelgeye göre, Taşnak Partisi üyesi Osmanlı Ermeni liderleri Papazyan ve Vramyan, Erzurum'a giderken İstanbul Kongresi'nden sonra alınmış kararları da yanlarında götürmüşlerdi. Bu genelgede, Kafkasya Taşnak partililerin de katıldığı Erzurum Kongresi'ne değiniliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılacak topraklarda Ermenilere bağımsızlık verileceğine ilişkin Ruslarla yapılan anlaşmada verilmiş söze yer veriliyordu. Rus-Ermeni anlaşmasının onaylandığı bu toplantıda şu kararlar alınmıştı: Savaşın ilan edileceği tarihe kadar Ermeniler sadık uyruk olarak kalmaya devam edecekler ama hazırlıklarını sürdürerek, Rus kaynaklı veya yerel olanaklarla elde edilecek silahlarla donanmayı sürdürecektir; savaş ilan edilirse, Osmanlı ordusunda görevli Ermeni askerler silahlarıyla birlikte Rus ordusuna geçecek; Osmanlı ordusunun

ilerlemesi halinde Ermeniler sadık askerler olarak sükûnetlerini koruyacak; ancak Osmanlı ordusunun geri çekilmesi veya duraklaması halinde (Ermeni unsurlar) derhal çeteler oluşturarak önceden planlanmış olduğu üzere Osmanlı ordusunu arkadan vuracaklardı.

Erzurum toplantısından sonra Vramyan, genel valiyi ziyaret ederek ona şunları önerdi: "Osmanlı ordusunun Rusya'ya savaş ilan etmesi ve Kafkaslar'a saldırması halinde, Türk Hükümeti Ermenilerin Türklerle işbirliği yapmasını sağlamak için bir Ermeni devletinin kurulacağını kesin bir şekilde garanti etmelidir." Erzurum'daki Taşnak Partisi toplantısından çıkan kararlara rağmen Vramyan'ın, genel valiye yapmış olduğu bu iki yüzlü yaklaşımın arkasında iki amaç gizliydi: Osmanlı ordusunun zafere ulaşması halinde Ermeni milli hedeflerini ve gizli Ermeni örgütünü koruyarak Osmanlı Hükümeti'ni şaşırtmak. Ancak Osmanlı 3. Ordu Komutanlığı Ermenilerin bu faaliyetlerinden haberdardı ve valilerle ordu komutanları bu konuda dikkatli davranmaları konusunda uyarılmışlardı.²² Öte yandan Hınçaklar, savaşın ilanından az önce Romanya'nın Köstence kentinde düzenlenen parti kongresinde, Osmanlı İmparatorluğu'na kesinlikle karşı koyma kararı almışlardı.

Osmanlı ordusunun seferberliği başlatmasıyla birlikte, aşırı eğilimli Ermeni milliyetçiler her tarafta karışıklık çıkarma hazırlığına girmişlerdi. Çok sayıda Ermeni propaganda ajanı, Anadolu'nun her yanına dağılarak Türkiye'ye karşı kışkırtma faaliyetlerine başladılar. İstanbul'dan ve yurtdışından gelen sayısız yönerge, her açıdan Ermeni ihtilalcilere destek olmaya çalışan Rus, İngiliz, Fransız ve İtalyan elçilikleri ve konsolosluklarının yardımıyla dağıtılmıştı. Buna karşılık Ermeniler bu ülkeler hesabına casusluk yaparak onların elde edemeyeceği bilgileri kendilerine aktarmayı üstlenmişlerdi.²³ Örneğin 1915 yılı yaz aylarında, San Francisco'daki sergide Türkiye adına yüksek komiserlik görevinde bulunmuş Vahan Kardaşyan adında bir Ermeni hukukçu, 8 Temmuz 1918'de Washington'daki İngiliz Büyükelçisi Lord Robert Cecil'e yazdığı bir mektupta, Türkiye'nin savaşa girmesinden 41 gün önce, bu ülkenin Almanya'yla birlikte savaşa girme kararını Washington'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne bildirmiş ve Türk savaş planlarını büyükelçiliğe iletmiş olduğunu açıklamıştı.²⁴

31 Ocak 1915'te İstanbul'daki Polis Müdürü, Osmanlı İstihbarat Teşkilatı'na, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Eçmiyatzin Katoliko-

su'yla Osmanlı başkentinde bulunan İtalya Büyükelçiliği aracılığıyla gizli iletişim içinde olduğunu, güvenilir kaynaklara dayanarak bildirmişti. İstihbarat Teşkilatı, bu iletişimin yöntemi hakkında geniş çapta gizli bir araştırma yapmakla görevlendirilmişti; çünkü bu iletişimin büyük olasılıkla 'Osmanlı gizli bilgilerini ve askeri durumunu Rusya'ya aktarmak amacıyla' yapıldığı düşünülüyordu. Yabancı ülkelerle yazışma ve haberleşme konusunda uygulanan sansüre karşın, Ermenilerin dış kaynaklarla iletişimi sürdürdükleri ve anlamını sadece kendilerinin bildiği şifrelerle bağlantı kurdukları bildiriliyordu.²⁵

Diran Yahşibekyan adlı bir Ermeni, 11 Mayıs 1921'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Paris'ten yazdığı mektupta yardım istemiş ve İstanbul'da posta idaresinde çalıştığı yıllarda İngiliz Hükümeti'ne 'değerli hizmetlerde' bulunduğunu hatırlatarak şunları eklemişti:

Türkiye'nin tarafsız olduğu yıllarda, İttifak Devletleri'nin elçiliklerine gelen telgrafları alıkoymamız emredilmişti. İngiliz Elçiliği'ne gelen birçok şifreli telgraf yerine teslim edilmemişti. Ben hayatımı tehlikeye atarak, bu telgrafların kopyalarını İstanbul'daki Shittall and Co. Şirketi Müdürü M. Nerses Noraduncıyan eliyle İngiliz Büyükelçiliği'ne ulaştırdım. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'nin de kanıtlayacağı gibi, çok değerli belge ve bilgileri devamlı olarak aktardım. Savaş boyunca ve özellikle Türkiye'nin savaşa girmesinden önce yer alan ilk kritik çatışmalar süresince İngiltere'ye sadık kaldım.²⁶

Son zamanlarda ele geçen kanıtlar gösteriyor ki, Türkiye'nin içinde ve dışında yaşayan Ermeni asiler, Anadolu'da büyük bir isyan hazırlığı içindeydiler; bu hazırlık, İttifak ordularının Anadolu'da ilerlemesini kolaylaştırmak amacıyla, özellikle Rus sınırına yakın kuzey doğu bölgesinde ve güney doğuda Kilikya bölgesinde yoğunlaşmıştı. İngiliz, Fransız, Rus, Amerikan, Alman, Avusturya, İtalyan, Yunan, Ermeni ve Osmanlı arşivleriyle çeşitli yayınlar, bu gerçeği kanıtlayan bilgiler içermektedir. Özellikle 'Public Record Office'te (Kamu Belgeleri Dairesi) bulunan İngiltere Dışişleri Bakanlığı arşivleri ve Türk Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı Askeri Tarih ve Stratejik Araştırmalar Bölümü tarafından yayımlanmış belgeler bu konuda kapsamlı kanıt oluşturmaktadır.²⁷

Bu kanıtlar açıkça gösteriyor ki, Dünya Savaşı'nın ilan edilmesinden çok önce, özellikle Türkiye'nin kuzeydoğu bölgesinde yaşayan

Ermeniler, Çarlık Rusyası'yla işbirliği içindeydiler ve 1878 Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin koruyucusu kesilen Rusya, Ermenilerle Müslüman aşiretler arasındaki yerel toprak anlaşmazlıklarından doğan gerginliği her fırsatta kullanmaktan çekinmiyordu. Rusya, Müslüman aşiretleri Ermenilerin üstüne saldırtarak, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin tehlike içinde olduğu bahanesiyle Türkiye'nin içişlerine müdahale edecek bir ortam hazırlıyordu. İngiliz Büyükelçisi Sir Louis Mallet'nin anlattıklarına göre, Khoi'daki Rus Konsolosu Şarkov, Ermenilerin huzursuz olmasını ve Türk yetkililerin otorite kaybına uğramasını sağlamak amacıyla Müslüman aşiret ağalarını Osmanlı Hükümeti'ne karşı isyana kışkırtıyordu.²⁸

Bu dönemde, Türklere karşı ilk Ermeni isyanı 30 Ağustos 1914 yılında Zeytun'da çıkmıştı; burada yaşayan Ermeniler seferberlikten sonra, Osmanlı ordusuna katılmayacaklarını ve kendi subaylarının emrinde, gönüllülerden kuracakları birliklerle Zeytun bölgesini koruyacaklarını açıklamışlardı. Bu talepleri kabul edilmeyince isyan ederek Türk ordu birliklerine ve Müslümanlara saldırıp birçoğunu öldürmüşlerdi.²⁹

Osmanlı Hükümeti, daha 1914 yılı Eylül ayından itibaren, Ermenileri gözetim altında tutma gereksinimini hissetmişti. Osmanlı Dahiliye Nezareti, Ermenilerin yoğun biçimde yaşadığı illere gönderdiği 6 Eylül günlü şifreli yönergede, yetkililerin Ermeni liderleri ve elebaşlarını sürekli olarak gözetim altında tutmalarını emretmişti, çünkü birçok Ermeni, özellikle Van ilinde yaşayanlar, Rusya ile gizli iletişim içindeydiler.³⁰

Eylül ayı ortalarında, Ruslar Kafkas Ermenileri aracılığıyla, doğu illerinde yaşayan Ermenileri kendi yanlarına çekerek isyana kışkırtıyordu. Ermenilere, Osmanlı İmparatorluğu savaşa girerse isyan etmeleri, askere alınırlarsa askerden kaçmaları öneriliyordu.³¹ Onlara, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılacak topraklarda bağımsız bir Ermeni devleti sözü verilmişti. Türk köylüsü kılığına girmiş birçok Rus'un Ermeni köylerine gönderildikleri ve geniş çapta bir isyan başlatmak amacıyla beraberlerinde silah ve mermi getirdikleri öğrenilmişti.³² Ancak Ermenilerin Türk ordusundan kaçmak için Rusların kışkırtmasına gereksinimi yoktu, çünkü zaten askere alınmış olanların çoğu, savaş henüz başlamadan Türk ordusundan kaçarak Rus ordusuna katılmaya başlamışlardı.³³

Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriyor

1 Kasım 1914'te Rusya, Türkiye'ye savaş ilan etti. Bunun üzerine Rusya Ermenileri, Türkiye Ermenilerini özgürlüğe kavuşturmaya söz vermiş Çar Nikola'ya sadakatlerini belirttiler. Kısa bir süre sonra Tiflis'teki Ermeni Ulusal Bürosu Başkanı Aleksander Hatisiyan çara hitaben şu açıklamayı yaptı:

Ermeniler Rusya'nın zaferine kanlarıyla katkıda bulunmak amacıyla şanlı Rus ordusuna katılmak için dünyanın her ülkesinden geliyorlar... Rus bayrağı Çanakkale ve İstanbul boğazlarında özgürce dalgalansın... İsa'nın dini için eziyet çekmiş Türkiye Ermenileri Rusya'nın koruması altında yeni bir gelecek için hayata dönsün.

Ermeni Ulusal Bürosu, Rus ordusuna katılmak üzere askeri hazırlıklar yapmaya ve Rus ordusuna katılacak *kumbas* adlı çeteler örgütlemeye başlamıştı.³⁴

Rusya Ermenileri, büyük bir umutla, çar ordularına kattıkları 200 bin Ermeni askerinden başka, 'Türkiye Ermenistan'ının kurtarılmasında yardımcı olmak amacıyla gönüllülerden oluşan 7 birlik oluşturmuştu. Ermeni gönüllülerin çeteci taktikleri ve engebeli arazide hareket etme kabiliyeti, savaş sırasında Rus ordusu için bulunmaz bir nimetti.³⁵

Bu gerçek, iki Ermeni lideri tarafından da dile getirilmişti. Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni delegasyonundan Avedis Aharoniyan, 26 Şubat 1919'da şu demeci vermişti:

...Savaşın başında, milletimiz çar yönetimine karşı bütün şikâyetlerini unutmakla kalmamış, İttifak Devletleri'nin tavrına katkıda bulunmak amacıyla Rus bayrağı altında bütün yürekleriyle toplanmışlar... Türkiye'de ve dünyanın her yanında yaşayan soydaşlarımız kendi paralarıyla Ermeni lejyonları kurulmasını, desteklenmesini ve Rus generallerinin emrinde Rus birliklerle yan yana savaşmasını Çar Hükümeti'ne teklif etmişlerdi.

Ermeni ulusal delegasyonundan Boğos Nubar ise daha ayrıntılı bir açıklama yapmıştı:

...Savaşın başında Türk Hükümeti, Kafkaslar'da Ruslara karşı kıskırtma karşılığında Ermenilere bir tür özerklik sözü vermişti. Ermeniler bu öneriyi reddetmiş ve hiç tereddüt etmeden İttifak Devletleri yanında yer almışlardır.³⁶

Savaş başlar başlamaz, Osmanlı Meclisi'nde Erzurum milletvekili olan ve Armen Garo takma adıyla ihtilalciler safında yer alan Karekin Pastırmacıyan, 3. Ordu'daki bütün Ermeni subay ve erlerle birlikte sınırı geçerek Rus ordusuna katılmıştı. Kısa bir süre sonra yandaşlarıyla Türkiye'ye geri dönen Garo, masum ve suçsuz Müslümanlara korkunç eziyetler yapmıştı. Bu olayların sonucu olarak Osmanlı yetkilileri, Ermeni subay ve jandarmalarını silahsızlandırmış ve onları yol inşaatında işçi olarak çalıştırmaya başlamışlardı. Birçok Ermeni, ordudan kaçarak sayısız canavarlıklar yapmış, bu olaylardan etkilenen Türkler, doğu illerinde yaşayan diğer Ermenilerin de aynı şekilde isyan ederek kendilerine saldıracakları kaygısına kapılmışlardı.³⁷

Türkiye'nin her yerinde, özellikle Oltu, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır'da büyük silah ve mühimmat depoları bulunuyordu. Öte yandan sınır bölgesindeki kasaba ve köylerde yaşayan Ermeniler de hızla silahlanıyorlardı. Rus Ermenilerinden General Boris Melikov'un oğlu, Van ve Bitlis bölgesinde Ermenilere silah dağıtmak amacıyla, Taşnak liderlerinden Melkon ve Ohannes eşliğinde 10 Ekim günü Van'a gitmişti. Ayrıca Oltu, Kars, Sarıkamış ve Trabzon'dan kaçmış Ermenilerden oluşan 1500 kişilik düzensiz bir süvari birliği oluşturulmuştu. Bu birlikten 1000 kişi Bayazıd bölgesinde konuşlanmak üzere Iğdır'a, 500 kişi de Oltu ve Hodikor'a gönderilmişti. Çoğu Bayazıd, Van ve Bitlis'ten gelenlerle ordudan kaçanların oluşturduğu 6000 kişilik bir Ermeni grubu Iğdır'da toplanmış bulunuyordu, silahlıydılar ve Antranik, Ershan, Portakalyan ve Surpin adlı çete reislerinin emrinde gerilla birlikleri oluşturmuşlardı. Trabzon, Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Sivas ve Kayseri'de Ermeni casus şebekeleri kurulmuştu. Bu casuslar, Türk ordusunun mevkiisi, hareketleri ve operasyonları hakkında Rus ordusunu bilgilendirmekle görevlendirilmişti.

Türkiye'ye silah, mermi ve patlayıcı madde sokmak amacıyla Batum'da Rus, Ermeni ve Rum üyelerden oluşan bir komite kurulmuştu. Hedef, Karadeniz bölgesinde yaşayan Ermeni ve Rumların desteğiyle buralarda isyan çıkarmak, bu yörelerde casusluk yaparak Rus ordusu-

nu bilgilendirmekti. Hopa-Erzurum-Hınıs-Van hattının doğusundaki kent ve köylerde yaşayan Ermenilerin çoğu bu komiteye kaydolmamış, Rusya'ya kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı faaliyet gösteren örgütlere katılmışlardı. Bu arada, birçok yerde, Ermenilere ait evlerde, okullarda ve kiliselerde sayısız Rus silahı ele geçirilmişti. Çoğu asker kaçağı olan Ermeni çeteleri, masum Müslüman köylülerine saldırarak onları öldürmeye başlamışlardı.

Ermeni Olayları ve İsyanları

Bu gelişmelerden sonra, Osmanlı 3. Ordu Komutanlığı, Ermenilerin bir isyan hazırlığı içinde olduğunu kuşku götürmez bir şekilde anlamış bulunuyordu. Zaten birçok yerde silah, mühimmat ve patlayıcı maddenin önceden gizlenmiş olması bunu açıkça gösteriyordu. İsyanın başlıca merkezleri Van, Bitlis, Erzurum ve Karahisar; ikincil merkezler ise Sivas, Kayseri ve Diyarbakır olacaktı. Sivas Askeri Mahkeme'sine sevk edilen kimi sanıkların itiraflarına göre Ermeniler, genel müfettiş, komutan ve çete önderleri atamış ve 13 yaşını geçmiş bütün Ermeni gençlerinin Taşnak şubelerine üye yapılması için emir çıkarmışlardı. Bu gençler daha sonra silahlandırılarak isyanda kullanılacaklardı. İsyanın başlıca merkezleri, Osmanlı ordusunun ikmal hatları üzerindeki bölgelerde bulunan kentlerden seçilmişti.

Türkiye ile Rusya arasında savaş başlayınca, Rus ordusu Ermeni asilere destek vermek amacıyla İd, Kötek, Pasin Kara Kilisesi ve Bayazıd'a doğru ilerlemeye başladı. Ermeni asiler yolları üzerindeki Müslüman köylerini talan etmiş ve beşikteki bebekler dahil önlerine gelen her Müslümanı katletmişlerdi. Bu bölgedeki bütün Müslüman gençler askere alınmış ve cephe görev başında olduklarından, geriye sadece yaşlılar, kadınlar, çocuklar ve sakatlar kalmıştı, onlar da Ermeni canavarlıklarının kurbanı olmuşlardı.

Türk ordusuna hizmet eden Ermeni askerler, subaylar ve doktorlar her fırsatta silahlarıyla ve Osmanlı ordusunun durumu ve kaynakları hakkında elde ettikleri çok önemli bilgilerle birlikte Rus ordusuna katılıyorlardı. Çoğu kez, savaşın en kritik safhalarında, Türk ordusunun silah ve askeri durumu Rus ordusuna bildirilmişti. Ayrıca, Osmanlı ordusundaki Ermeniler, savaş safalarında karışıklık ve bozgun yaratmak amacıyla Türk askerlerini firar etmeye kışkırtıyorlardı. Savaş hattı-

nın gerisinde bulunan Ermeniler, tedavi edilmek için gönderilen yaralı Türk askerlerini öldürmekten çekinmiyor, Rus ordusunda görevli Ermenilere, Türk birliklerinin mevki ve durumu hakkında sürekli bilgi veriyorlardı; ancak, aralarında kullandıkları kodlu mesajlar çoğunlukla Türklerin eline geçiyordu.³⁸

Rostov-na Donu kentindeki İngiltere Konsolos Yardımcısı Francis Blyth Kirby, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmesinden beş gün sonra İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu raporda, görevinden ayrılmadan önce, zengin bir Ermeni prensi olan David Chernoff ile yapmış olduğu bir konuşmayı aktarmıştı. Prens Chernoff konsolosa, Rusya'da ve Türkiye'de yaşayan Ermenilerin bu iki ülke arasında savaş çıkmasını sabırsızlıkla beklediklerini ve savaş çıkması durumunda Ermenilerin yüzyıllardan beri Türklerin elinden çektikleri zulmün öcünü alacaklarını söylemişti. Prens ayrıca, savaşın çıkması halinde 60 bin kadar Ermeni'nin Kafkaslar'da ve sınır bölgesinde Türklere karşı savaşmak için hazır olduklarını ve Rus Hükümeti'ne, kendilerini silahlandırması için yalvardıklarını eklemişti. Ona göre, Türkiye'deki Ermeniler, Rusya'nın desteğine güvenebilirlerse isyan çıkaracak ve Rusya'nın koruması altında 'Ermenistan'ı özgürlüğe kavuşturacaklardı.³⁹

Türkiye'nin doğu illerinde uygulanacak reformlar konusunda müzakerelere katılanlardan birisi olan Ermeni lider Boğos Nubar, 12 Kasım'da Kahire'de İngiltere temsilcisi M. Cheetham'a, Türkiye'yle herhangi bir anlaşma için artık umut kalmadığına göre, İttifak Güçleri'nin İskenderun, Mersin ve Adana'ya asker çıkarması durumunda, Kilikya Ermenilerinin gönüllü olarak yardımcı olacaklarını bildirmişti. Dağlık bölgedeki Ermenilere silah ve mühimmat yardımı yapıldığı takdirde, onlar da isyan ederek, işgal güçlerine çok değerli yardımlarda bulunabilirlerdi. Mısır Ermenilerinden de gönüllü toplayabilirlerdi ama Boğos Nubar, İngiltere'nin onayı alınmadan böyle bir girişimin desteklenmeyeceğini biliyordu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın yetkililerinden Lancelot Oliphant durumu şöyle yorumluyordu:

Erzurum yakınlarında Rusların başarısı, kentin güney batısında ki Ermeni semtlerini cesaretlendirecektir. İskenderun'a asker çıkarmak, imparatorluğu bölme operasyonunun son halkası olacak ve Osmanlı'ya

ciddi bir darbe vuracaktır. Asıl sorun silahların yetersiz olması ve bunları dağıtacak bir aracın bulunmamasıdır. Kanımca, asıl savaş Batı Avrupa'ya kasıp kavurmaya devam ederken, biraz beklemekte yarar olabilir, ancak Ruslar bunu bir şaşırtma taktiği olarak isteyebilirler...

Öteki yetkililer ve bizzat Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, bu girişi desteklemiyorlardı, çünkü 'disiplinsiz ve düzensiz' bir kitlenin, seferber olmuş güçler tarafından silahlandırılması akılcı bir davranış değildi; üstelik, silah dağıtma konusunda temas kurulacak güvenilir bir Ermeni lideri de yoktu. İngiliz Hükümeti ne silah verebilir, ne de ülkeye silah sokabilirdi.⁴⁰

Buna karşın, Osmanlı arşivlerindeki belgelerin de doğruladığı gibi, Kasım 1914 ile Mayıs 1915 arasında isyancı Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerinde olay çıkarmışlardı. Örneğin; daha 1914 yılının Kasım ayında ele geçirilen raporlardan, Van ilindeki Ermenilerin isyan hazırlığı içinde oldukları anlaşılmıştı. Saray kentinde konuşlanmış Hamidiye Alayı Komutanı, 29 Kasım'da Merkez Komutanlığı'na gönderdiği raporda, bir isyan çıkmasının durumu çok güçleştireceğini bildirmişti.⁴¹ Aralık ayı başlarında, Salmas'taki Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptığı saptanmıştı. Hanik'te çıkan bir çarpışma sonunda kimi Ermeni askerler Osmanlı ordusundan kaçarak düşman saflarına geçmişlerdi. Van ilinin Karçıkan ve Gevaş ilçelerinden de Ermenilerin isyan hazırlığı içinde olduklarına ilişkin haberler alınıyordu; Ermeniler telgraf tellerini kesmiş, bir onbaşıyı öldürmüş, vali yardımcısına ve etrafındakilere ateş etmişlerdi. Ermeni gençleri ve asker kaçakları birçok bölgede toplanıyorlardı. Aralık ayı ortalarında Reşadiye ve Karçıkan'da telgraf hatlarının büyük bir kısmı tahrip edilmişti.

1915 yılı Ocak ayında, Zeytun Ermenilerinin yeniden ayaklanmaya çalıştıklarını gösteren belirtiler vardı, oradaki hükümet yetkilileriyle jandarma görevlilerinin evleri saldırıya uğramıştı. Savaş sırasında yaralanarak veya hastalık nedeniyle evlerine gönderilmiş birçok Türk askeri yollarda Ermeniler tarafından gaddarca öldürülmüştü.⁴² Elazığ bölgesindeki birçok köyde Ermeniler jandarma güçlerine ateş açmıştı. 9 Şubat'ta Gargar'ın Sekur köyüne gönderilmiş iki jandarma, hükümetin emirlerine bundan böyle uyulmayacağını bildirilerek geri gönderilmişlerdi. Bunun üzerine olay yerine 8 jandarma gönderilmiş ama siper

almış Ermenilerin açtığı ateş sonucunda 6 jandarma hayatını kaybetmişti. Korsar, Sekur ve Arsin bölgelerinde toplanmış birçok Ermeni, Müslüman köylerine saldırarak her tür canavarlığı yapmıştı. İsyan genişliyordu ve çok geçmeden bütün Muş ovasındaki Ermeniler silahlanmıştı.⁴³

Şubat ayı ortalarında, Karahisar-ı Şarki'de bulunan ve anayasanın yürürlüğe girmesinden beri Sivas bölgesindeki Ermeni gençlerini silahlandıran Taşnak örgütlerinin 30 bin kişilik silahlı ve donanımlı bir birlik oluşturduğu saptanmıştı. Bunlardan 15 bin kişisi Rusya'ya gönderilmişti, geriye kalan 15 bin ise Rusya'dan gelecek emirlerle isyan etmek üzere hazır durumdaydı. Onların çıkacak isyanı, 30 gün boyunca sürdürebilecekleri söyleniyordu. Taşnak Komitesi, Karahisar Ermeni Piskoposu'nun başkanlığında, 30 üyeden oluşan bir savaş karargâhı oluşturmuştu. Osmanlı ordusu tarafından Pürek köyünde yapılan aramalarda, isyanı hazırlamak amacıyla Ermeni köylülerine büyük miktarda silah dağıtılmış olduğu saptanmıştı. Her Ermeni'nin, depolarda saklanan silah ve mühimmat dışında, en az bir silahı ve bol miktarda mermisi vardı. Aramalarda, isyan yanlısı kitapçıklar ve belgeler de ele geçirilmişti. Yalnızca Sivas ve Erzurum bölgesinde Ermenilerin elinde bulunan silahların sayısının 30 binden çok olduğu tahmin ediliyordu.⁴⁴

20 Şubat günü bir jandarma birliği, Arak Manastırı'nda papazlar tarafından korunup gizlenmiş asilerin saldırısına uğramıştı; komutan dahil bazı jandarma erleri öldürülmüş, asiler kaçmayı başarmışlardı. Ertesi gün Hizan, Servenk ve Kümes köylerinde de gerçekleştirilen saldırılar birçok jandarmanın ölümüne neden olmuş, asiler evleri ateşe vermişlerdi. 22 Şubat'ta, 50 kadar Ermeni asker kaçağı Muş yakınlarında bulunan Sironik köyündeki jandarmalara saldırmıştı. Ermeniler birçok civar köyde de ayaklanmışlardı.

Anadolu'da bu olaylar sürerken, Londra'daki Rus Büyükelçisi Kont Benckendorff, 24 Şubat'ta Rus Dışişleri Bakanı Sazonov adına İngiltere Dışişleri'ne gönderdiği mektupta, İngiliz Hükümeti'nin, Fransa'yla birlikte, Ermenilerin Türklere karşı kullanabilmesi için İskenderun'a silah gönderip gönderemeyeceğini sormuştu. Bu mektup İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda çeşitli yorumlara neden olmuştu. İngiliz yetkililerden Harold Nicholson şöyle diyordu: "Biz bu silahları gönderebilsek bile, bunların İskenderun'dan iç bölgelere taşınması veya Ermenilerin

bu silahları etkin bir biçimde kullanabilecekleri hakkında kuşkularım var. Zaten Goeben ile Breslau iş başında olacağına göre, Rusların neden Samsun'a silah çıkarmayı denemediklerini anlayamıyorum." Başka bir İngiliz yetkilisi C. T. Clerk ise, 'içinde bulunduğumuz durumda bu hiç de pratik olmayan bir projedir' yorumunda bulunmuştu. Bunun üzerine Ordu Konseyi'yle görüş birliği sağlamış Grey, bu öneriye verdiği yanıtta silah ve mühimmatın İskenderun'dan iç bölgelere taşınmasının güçlüğüne değinerek, Rus Hükümeti eğer 'Ermeni ihtilalciler'in İttifak Güçleri için gerçekten değerli olacağını düşünüyorsa, Rusya'nın bu silahları Ermenilere Karadeniz sahilleri üzerinden sağlaması gerektiğini öne sürmüştü.⁴⁵

Bu arada 1914 yılı kışında Osmanlı ordusu, Rusya'nın 1829 ve 1878 yıllarında Anadolu'da ele geçirmiş olduğu yerleri geri almak için harekete geçmişti. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Kafkaslar'da süren savaşı bizzat yönetmiş ama 100 bin kişilik Türk ordusu 1915 yılı kışında Sarıkamış'ta soğuktan kırılmış, Kafkasya gönüllü Ermeni birliklerinin desteğiyle büyük direnç gösteren Rus ordusu karşısında telef olmuştu.⁴⁶ Ermeniler, önde gelen bütün Rus basını tarafından 'Kafkasya'nın kurtarıcıları' olarak alkışlanmışlardı.⁴⁷

Bu sırada olaylar sürüyordu. Şubat ayı sonlarına doğru, Ankara'ya bağlı Develi ilçesinde yapılan aramada bombalar, silahlar ve mühimmat bulunmuştu. 25 Şubat'ta bazı Ermeni çeteleri Bitlis'te saldırılar düzenlemiş, Halep'e bağlı Dört Yol'da jandarmalara saldırmış, Kayseri'de Ermenilerin evlerinde sayısız bomba ve Fransızca, Rusça ve Ermenice olmak üzere şifreler ele geçirilmişti. 27 Şubat'ta Adilcevaz'dan Van'a gitmek üzere yola çıkmış Siirtli 300 gönüllü asker, geceyi Arin adlı Ermeni köyünde geçirme kararı almış ama Ermenilerin silahlı saldırısı sonucu 8 kişi hayatını kaybetmişti. Mart ayında birçok köyde Müslüman halk Ermenilerin saldırısına uğramıştı. Aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu kurbanlara yapılan gaddarlık, burada anlatılamayacak kadar korkunçtu.⁴⁸

Kırımların başlıca sorumlusu, bu gibi olayları tasarlayıp yöneten Taşnak Partisi'ydi. Genellikle Ermeni asker kaçağı Taşnaklar tarafından oluşturulmuş bu çeteler Müslüman halka saldırıyor ve çoğu kez bütün bir köy halkını yok ediyordu. Bu gerçek Vorontsov-Daşkov tarafından da doğrulanmıştı.⁴⁹ Ermeni yazar B. A. Borian'ın da açıkladığı gibi⁵⁰ Şubat 1915'te Tiflis'te toplanmış Ermeni Ulusal Kongresi'nde

Türk Ermenilerinin silahlandırılmasını ve uygun bir zamanda isyan etmelerini sağlamak amacıyla, Rus Hükümeti Taşnaklara 242.000 rublelik yardımda bulunmuştu. 1915 yılı Mart ayında, Taşnak çeteleri Zeytun ile Maraş arasında bir jandarma birliğine saldırmış ve 6 jandarmayı öldürmüşlerdi. Mart ayı ortalarında, Rus silahlarıyla donanmış Van Ermenileri büyük bir isyan çıkarmışlardı.

Bu olaylar sürerken, 3 Mart günü Bulgaristan'ın başkenti Sofya'daki Ermeni Komitesi delegesi M. Varandıyan, oradaki İngiliz Büyükelçisi Sir H. Bax Ironside'a başvurarak, İngiliz Hükümeti'nin, İskenderun'da Likya bölgesine çıkarma yapmak için 20 bin Ermeni gönüllüyü kullanmak isteyip istemediğini sormuştu. Bu güçlerin yarısı Amerika'da, geri kalanı da Balkanlar'da hazır durumdaydı. Gönüllüleri İngiliz Hükümeti'nin istediği bölgelere sevk etmek üzere birçok komite oluşturulmuştu. Kıbrıs'ın da bir üs olarak kullanılması öneriliyordu. Ermeni Komiteleri, bölgenin işgaline yardımcı olmakla İngiliz himayesini kazanmayı umuyorlardı.

İngiliz Savaş Bakanlığı, bu konuda Londra'daki Rus Büyükelçisi Benckendorff'tan Dışişleri Bakanlığı'nın bilgi edinmesini istedi. İngilizler, sorumlu Ermeni liderlerinin kim olduğunu ve silahların gönderilmesi durumunda, "İskenderun'a veya yakınlarına herhangi bir çıkarma yaparak liman çevresini işgal edecek bir güç göndermeye gerek kalmadan, Ermenilerin bu silahları teslim alıp alamayacaklarını" öğrenmek istiyorlardı. Savaş Bakanlığı "İskenderun'un işgali için Ermenileri silahlandırmak plan gereği olsa da, şu anda bu plan öncelikli bir girişim olarak görünmemektedir" görüşündeydi. 6 Mart'ta İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Savaş Bakanlığı'nın isteği doğrultusunda Kont Benckendorff'tan asi Ermenilerin sorumlu liderlerinin adlarını istemiş, kontun buna yanıt vermeyi geciktirmesi üzerine İngiltere Savaş Konseyi, bu planı uygulamanın hiçbir yararı olmayacağı kanısına varmıştı. Bunun üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Sofya'daki İngiliz Büyükelçisi Bax Ironside'a, planın uygulanmasının pratik olmadığını bildirmiş ve Ermeni Komitesi'ni yüreklendirmemesini önermişti.⁵¹

Ermeni yandaşı Lord James Bryce, o tarihten 4 gün önce, Dışişleri Bakanlığı'na giderek Rus himayesi altında özerk bir Ermenistan'ın kurulmasına onay vermesini sağlamak üzere Ruslarla görüşülmesini tavsiye etmişti. Bryce'a göre, böyle bir açıklama Ermenileri memnun edecek ve Türkiye'ye karşı açılan savaşa, İttifak Devletleri'ne Ermenilerin

ciddi yardımlarda bulunmalarını sağlayacaktı. Bryce, çoğunluğu Amerika'da olmak üzere binlerce Ermeni gönüllünün savaşa katılmak için hevesli olduğunu, Mısır ve Kıbrıs'a gönderilerek orada eğitime tabi tutulabileceklerini söylüyordu. Ancak Lord Kitchener bu planı değişik askeri nedenlerden dolayı uygun bulmuyordu.⁵²

Boston'da avukatlık yapan Miran Sıvaslı adlı bir Ermeni, Washington'daki İngiliz Büyükelçisi Cecil Spring-Rice'a 22 Mart'ta bir mektup göndererek, 6 Ermeni'nin Kilikya'da Türklere karşı çıkarılacak isyanı örgütlemek için Kıbrıs'a gönderilmesine izin verilmesini istemişti. Bu Ermenilerin hepsi de Osmanlı uyruğundaydı ve Hınçak Partisi'ne mensuptu. Sıvaslı, mektubunda şöyle diyordu: "Her zaman İttifak devletlerinden yana olan Ermeniler, Fransız ve Rus ordularına katılmak üzere Fransa'ya, Almanya'ya ve Kafkaslar'a binlerce gönüllü göndermiştir; şimdi de Üçlü İttifak Devletleri için kanlarını dökmektedirler. Bu yolculuk ulusal dava içindir, İttifak güçlerinin Türkiye'yi çökertmesine yardım etmek içindir."

Birkaç hafta sonra, bazı soruları yanıtlamak için yazdığı mektupta Sıvaslı, Kıbrıs'a neden gitmek istediklerini anlatmış, kendilerini Kilikya sahillerine götürecek bir gemi buluncaya kadar Kıbrıs'ta kalacaklarını açıklamıştı. Cecil Spring-Rice, Lord Bryce'ı tanıdığını söyleyen Miran Sıvaslı'yla yapılan yazışmayı 7 Nisan'da Grey'e göndermiş, isteklerine yanıt verilip verilmeyeceğini sormuştu. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı, Lord Bryce'dan Sıvaslı hakkında bilgi istemiş, Bryce ise Sıvaslı'yı yıllardan beri tanıdığını ve onun güvenilir bir kişi olduğunu söylemişti. Bryce 26 Nisan'da Dışişleri Bakanlığı'na şunları yazmıştı:

Daha önce Devlet Bakanı'na ve Amiralliğe de bildirmiş olduğum gibi, bunlar (Ermeniler) Kilikya'daki dağlı Ermenileri örgütleyerek uygun bir zamanda Türklere karşı ayaklandırmaya çalışıyorlardı. Böylesi bir isyan, bizim Türklerle karada yapacağımız savaşta yararlı olabilir. Maraş, Antep ve Zeytun Ermenileriyle iletişim kurmak için en uygun yer ise Kıbrıs'tır. Anladığıma göre, Savaş Bakanlığı'yla varılan anlaşmaya göre herhangi bir yerde harekâta geçecek bir Ermeni gönüllü gücü kurmak için harekete geçilmiştir."

Bunun üzerine Dışişleri Bakanlığı, Miran Sıvaslı'yla yapılmış yazışmaların kopyalarını Sömürgeler Bakanlığı'na gönderdi ve Ordu Kon-

seyi'nin, yarı eğitilmiş gönüllü gruplarının ayaklanmasının hiçbir etkisi olmayacağını ve yüreklendirilmemeleri gerektiği görüşünde olduğunu hatırlattı. Üstelik, böyle bir girişim, 'birçok masum Ermeni'nin kırıma uğramasına' neden olacaktı. Dolayısıyla, Sir Edward Grey, Sivaslı'ya istediği iznin verilemeyeceğini bildirmesi için Washington'daki İngiliz Büyükelçisi'ne bilgi verilmesini önerdi.⁵³

Bu yazımadan hemen sonra, Amerika Ulusal Ermeni Savunma Komitesi Başkanı Miran Seraslan, sayman M. D. Manuelyan ve sekreter Y. Servart tarafından Sir Edward Grey'e Boston'dan gönderilmiş olan, 23 Mart 1915 tarihli mektupta, Kilikya'ya gönüllü Ermeni gençlerini göndermek üzere hazırlık yaptıkları ve halkın büyük çoğunluğunun 'Türk yönetimine karşı isyan bayrağını açacakları' bildirilmişti. Bu isyan, Türklerin Mısır'a doğru ilerleyişlerini engellemek ve onları püskürtmek için büyük katkıda bulunacaktı. Onlara göre, bu Ermeni isyanı başarılı olacaktı, çünkü sahil kesiminden "Süveydiye ve Çokmarzovan'dan geçerek, Yavuz Dağı'ndan, Maraş ve Fındıcık'a, oradan da Zeytun, Furnuz, Haçin ve Sis'e kadar uzanarak savaş alanını Toroslar'dan denize kadar genişletecekti." İngiltere Dışişleri Bakanlığı bu planı bir önceki plana oranla biraz daha gelişmiş bulmakla birlikte bunun da uygulanır olmadığı görüşündeydi.⁵⁴

Türkiye Ermenilerinin yer değiştirmeleriyle ilgili buyruk verilmezden çok önce, Kafkasya Taşnakları, 4 Nisan'da Van kentinde bir isyan hazırlamış ve Müslümanları bu bölgeden uzaklaştırmak için destek verdikleri takdirde çara sadakat göstermeleri şartıyla Rusya'nın Ermenilere askeri yardım yapacağına dair söz vermişlerdi. Kafkaslar'daki Rus ordusu da, Türkiye'den kaçan göçmenler ve Kafkas yerlilerinden oluşan Ermeni gönüllülerin yardımıyla Van'a yönelik bir saldırı başlatmıştı. 28 Nisan'da Erivan'dan çıkan Rusya'nın Kafkas ordusu, 14 Mayıs'ta Van'a ulaşmış, bunu izleyen iki gün boyunca, oradaki Müslüman halkı acımasızca katletmişti. Burada bulunan küçük bir Osmanlı garnizonu ise gölün güney kesimine doğru çekilmek zorunda kalmıştı. Van'da Rusların himayesinde bir Ermeni devleti kurulmuş, "Rus ordusunun Bitlis iline ulaşmasını sağlamak amacıyla Türkleri gölün güney sahilinden topyekün kovmak için" bir Ermeni lejyonu toplanmıştı.⁵⁵ Çar II. Nikola, Van'daki Ermeni İhtilal Komitesi'ne 21 Nisan'da bir telgraf göndererek "Rusya'ya yapmış oldukları yardımlardan dolayı teşekkür" etmişti. Amerika'da yayınlanan *Gochmak* adlı Ermeni gazetesi, 24

Mayıs'ta "Van'da sadece 1500 Türk'ün kaldığını, gerisinin katledildiğini" gururla açıklamıştı.⁵⁶

Bu arada, Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, Anadolu'daki Ermenilere yapılan muameleden şikâyet etmiş olan Ermeni Patriği'ne, açıklamalarının Türklerin elindeki belge ve kanıtlarla çeliştiğini 7 Nisan'da bildirmiş ama yine de, komutanlarına patriğin söz ettiği konuların araştırılmasını emretmişti. Enver Paşa şöyle demişti: "Kurtarılmış Ermeni milletinin Osmanlı anayurduna olan dostluk ve bağlılığından eminim ve buna çok değer veriyorum. Maalesef, bazı düşüncesiz kişiler ve yabancılar tarafından yanıltılmışlardır... ve emellerine ulaşmak için zorbalığa başvurmaktadırlar. Ülkenin güvenliği ve huzuru için, hükümetin bu kişilere karşı sert bir biçimde mücadele etmesi gereklidir." Enver Paşa, patriğe bu gibi insanlara doğru ve akılcı yolu göstermesi çağrısında bulunmuştu,⁵⁷ ancak bu öneriler hiçbir yankı bulmamıştı.

Nisan ayı başlarında, bir jandarma birliği, ordudan kaçan bir Ermeni'yi aramak için gittiği Horasan köyünde çok sayıda silah, bomba ve dinamit ele geçirmişti. Güvenlik güçleri tarafından yürütülen aramalarda, Hafik köylerinden Tuzlasar'da da sayısız silah ve bomba bulunmuştu. Arama sırasında 30 kadar Ermeni isyancı, köyün dış mahallelerinde jandarmalara ateş açmış ve karanlıktan yararlanarak kaçmışlardı.⁵⁸

Londra'daki Rus Büyükelçisi, Zeytun delegelerinden Mavino Huiyan, Michael Avardıyan ve Rusya Kafkas Ordusu Kara Kuvvetleri Komutanı Gasparyan'dan elde ettiği bilgilere dayanarak İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na şunları aktarıyordu:

Hınçak örgütü, Kilikya'da çok takdir ediliyor ve özellikle Zeytun'da 3 bine yakın yandaşı bulunmaktadır. Adana, Haçin, Sis, Furnuz, Maraş ve Halep'te komiteler oluşturulmuştur. 1895 isyanını yönetmiş Tohacıyan, Eniduniyan, Sureniyan, Çakırıyan, İlagubiyan ve Gasparyan yine isyan hareketinin önderliğine getirilebilirler. Zeytun halkı, 15 bin savaşçı bile toplayabileceklerini ve İskenderun'a veya çevresine inmeden, büyük miktarda silah taşıyabileceklerini söylüyorlar.

Ancak Dışişleri Bakanlığı bu fikri benimsemiyordu.⁵⁹ Bundan bir hafta sonra, Washington'daki Rus Büyükelçisi, İngiltere Büyükelçisi Sir Cecil Spring-Rice'a Ermenilerin Kilikya operasyonuna katılmak üzere, Kanada üzerinden 1000 gönüllü göndermeyi önermiş olduklarını bil-

dirmişti. Ermeniler, üniforma satın alımı ve Kanada'daki limana kadar yapılacak masrafları karşılamaya hazırdılar. Ancak, Savaş Bakanlığı'nda yapılan görüşme sonucunda İngiliz Büyükelçisi'ne bu teklifi de reddetme emri verilmişti.⁶⁰

Ermenilerin Yeniden İskânı

Bu sırada Ruslar tarafından cesaretlendirilmiş Ermeniler, Türk savaş hatları gerisinde birçok olay çıkarmaya başlamış, özellikle kuzeydoğu sınırında bulunan Karahisar da dahil, Müslümanların yaşadığı Türk köylerine saldırarak talan edip yakmışlardı. Öteki birçok yerde de yerel Rum halkıyla birlikte isyan ediyor, gönüllü asker yazılarak, casusluk veya sabotajcılık yapıyorlardı. Üstelik, Gelibolu'ya çıkmakta olan İttifak güçleriyle de ilişki içindeydiler.

20 Nisan günü, Enver Paşa, 3. Ordu Komutanı'na göndermiş olduğu telgrafta şu görüşlere yer vermişti: Osmanlı ordusunda görevli bazı Ermeni ve Rum askerler, özellikle amele taburlarında görevli olanlar firar ediyor ve küçük çeteler kurarak, onları tutuklamaya gönderilen jandarmalara saldırıyorlar, Ermeni ve Rumların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde siyasi amaçlar için kullanılıyorlar. Firar olayları gittikçe çoğalıyor, illerde görev yapan jandarmaların sayısı azaldığı için kaçakları yakalamak güçleşiyor ve kaçak asker sayısı gün geçtikçe artıyor.⁶¹

Bu durumda Ruslar doğuda geniş bir cepheden ilerlerken, Ermeni çeteler her yanda ölüm ve dehşet saçıyor ve aynı zamanda Osmanlı ordusunu arkadan vuruyorlardı. İttifak Güçleri, Güney Anadolu'dan Irak'a kadar ülkeyi işgal ederken Osmanlı Hükümeti, 'Ermeni ihaneti' olarak nitelediği bu durum karşısında önlem almak zorundaydı. Van'daki Ermeni isyanı ve katliamlarından sonra bile Osmanlı yönetimi, Ermeni halkını korumak amacıyla son bir çaba göstermiş, Ermeni Patriğini, temsilcileri ve öteki delegelerini çağırarak, onlara Ermenilerin Müslüman halka karşı sürdürdükleri katliamlara son vermedikleri ve savaşı sabote etmekten vazgeçemedikleri takdirde, sert önlemler alınacağı uyarısında bulunmuştu. Ancak Ermeni liderler bu uyarıyı Osmanlı Hükümeti'nin bir zaafı olarak değerlendirmiş ve amaçları doğrultusunda çabalarını yoğunlaştırmışlardı.⁶²

Türk savaş hatlarının gerisinde geniş ölçüde bir isyan hareketi oluşluğu ve Osmanlı ordusunun birçok cepheye, iletişim hatlarının teh-

dit edilmesine rağmen savaşmak zorunda olması nedeniyle Osmanlı Hükümeti, 24 Nisan 1915'te düşmana destek verebilecek stratejik yerlerde bulunan Ermenilerin başka bölgelere gönderilmesini öngören bir karar aldı. Bu karar, Ermeni isyanından önce değil, isyandan sonra alınmıştı. Ermeni asiler ve çeteciler, düşmana verdikleri destekle, Osmanlı Devleti'nin varlığına karşı bir tehdit oluşturmuyorlardı. Öte yandan genç Türk erkekler düşmana karşı savaşmak üzere askere alınmış olduklarından, geride kalmış kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan Türk halkı Ermenilerin vahşi saldırılarına maruz kalmışlardı.⁶³

Dolayısıyla hükümet, başkentte ve diğer illerde bulunan Hınçak, Taşnak ve benzeri partilerin bütün şubelerinin derhal kapatılmasına, belge ve dokümanlarına el konulmasına, bu şubelerde önderlik yapan, faaliyeti kanıtlanmış aktif parti üyeleri ile 'etkin ve zararlı' olarak nitelendirilen Ermenilerin derhal tutuklanmasına, tehdit oluşturduğu düşünülen kişilerin uygun yerlerde toplanarak başka yerlere taşınmalarına ve kaçmalarını önlemek için önlemler alınmasına, gerekli görülen yerlerde silah araması yapılmasına ve şüphelilerin askeri mahkeme önüne çıkarılmasına karar verdi.⁶⁴ Osmanlı Hükümeti'nin almış olduğu bu kararlar gereğince ve Dahiliye Nezareti'nin emriyle İstanbul'da 2345 şüpheli kişi tutuklandı.

26 Mayıs'ta Başkomutanlık, Doğu Anadolı illerindeki Ermenilerle, Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerde yaşayanları, yeni isyan merkezleri oluşturmalarına engel olmak amacıyla, Diyarbakır ilinin güneyine, Urfa ve Süleymaniye dahil, Fırat vadisine kadar uzanan bölgeye gönderme kararı aldığını Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti.⁶⁵ Aynı gün Dahiliye Nezareti sadrazama gönderdiği bir yazıda 'Ermenilerin isyan ve ihanetleri hakkında bilgi vermiş, tehcir edilmeleri gerektiğini vurgulamıştı.⁶⁶ Ertesi gün (27 Mayıs'ta), askeri yetkililere, savaş esnasında Osmanlı Hükümeti'ne karşı isyan edenlere karşı önlem alma yetkisi veren *Tehcir Kanunu* onaylandı.⁶⁷ Bu geçici bir yasaydı, çünkü meclis toplantı halinde değildi. (Meclis 15 Eylül'de yaptığı oturumda bu yasa'yı onaylamıştı).

Kabine, Ermenilerin yer değiştirmeleriyle ilgili olarak kesin yönergeler yayınlamıştı. Bu yönergeler ve Emenilerin nakledilmesiyle ilgili yönetmenlikler Osmanlı arşivlerinde korunmaktadır ve bunların bazıları Türk tarihçiler tarafından da yayınlanmıştır. Bu belgelerin hiçbirisinde 'katliam veya soykırım' söz konusu edilmemiştir. Aksine, bu

belgelerin hepsinde Ermenilerin yeni yerleşim bölgelerine güvenli bir şekilde götürülmeleri ve yerleşim yerlerindeki konutlara yerleştirilmeleri emri açık bir şekilde belirtilmiştir.⁶⁸ Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından hazırlanmış ve yer değiştirmelerle ilgili yönergeleri kapsayan bu gizli Osmanlı belgeleri, 1920 yılında İngiliz istihbarat servisi tarafından İstanbul'da ele geçirilmişti. Bu belgeler oldukça aydınlatıcıdır, çünkü bunlar yer değiştiren Ermenilerin hayat ve mallarını güvence altına alan kesin ve açık yönetmelikler içermektedir.⁶⁹

Ermenilerin bazı bölgelerden başka yerlere taşınması kararı, büyük ölçüde askeri zorunluluklardan kaynaklanıyordu. Türkiye o sırada dıştan gelen düşmanlara karşı bir ölüm kalım savaşı veriyordu ve devletin güvenliği bu tehirci zorunlu kılmıştı. Ayrıca, savaşta olan her ülke, kendi sınırları içinde, azınlıkların tehdidine uğramış olması durumunda, onları etkisiz hale getirmek zorundadır. Örneğin Alman ve Japon kökenli Amerikan yurttaşları da İkinci Dünya Savaşı sırasında enterne edilmişlerdir. Tüm bu gelişmeler, aşırı eğilimli Ermeni asilerin büyük kıskırtmaları sonucunda kaçınılmaz hale gelmişti ve Türk düşmanlarının öne sürdüğü gibi bir 'kıırım' niteliğinde değildi.⁷⁰

1917 yılı başlarına kadar yer değiştirmiş yaklaşık 700 bin Ermeni'den bazıları, geçtikleri bölgelerde süren askeri operasyonlar ve gerilla hareketleri sonucu veya kan davaları, güvensiz şartlar, aşiretlerin konvoylara yaptığı saldırılar nedeniyle yaşamlarını yitirmişlerdi. Üstelik yer değiştirmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir yakıt, yiyecek, ilaç vb. sıkıntısı çektiği, ülkede geniş çapta açlık ve veba salgınının yaygın olduğu bir dönemde yaşanıyordu.⁷¹ Bazı Ermeniler de hastalık, kötü iklim koşulları, seyahat güçlükleri veya kimi yetkililerin adaletsizce davranışları sonucunda yaşamlarını yitirmişti. Birçoğu da bizzat kendilerinin çıkardıkları isyanlarda çıkan çatışmalarda ölmüştü. Ancak, bir milyondan fazla Müslüman da Ermenilerin çıkardığı olaylar sonucunda dolaylı veya dolaysız olarak yaşamlarını yitirmiş, ayrıca bir milyon Müslüman ise savaş koşullarından dolayı telef olmuştu.⁷²

Bu gerçekleri, Ermeni Ulusal Delegasyon Başkanı Boğos Nubar da kabul etmiş, Şubat 1919'da şöyle demişti:

...Ermenilerin kayıpları çok büyük olmakla birlikte, savaş yüzünden yaşamını yitiren Türklerin sayısı da daha az değildir. Alman kaynaklı bir rapor, savaş, salgın hastalık ve açlık yüzünden hastane personeli ve ilaç

eksikliğinden dolayı yaşamlarını yitiren Türklerin sayısını 2.500.000 olarak gösteriyor. Bu kayıpların en azından yarısı Rus ve Ermeni ordularının işgal ettiği Ermeni illerinde yer almıştır.⁷³

Bütün kaynaklar incelendiğinde, gerçekte bu olaylarda 400 bin kadar Ermeninin telef olduğu saptanmaktadır.⁷⁴ Ancak, İttifak Devletleri ve Ermeni propagandası, savaş sırasında bir milyondan fazla Ermeninin kıyıma uğradığını iddia ediyordu. Bu iddiaya bakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeni nüfusunun, savaş öncesinde 2.5 milyona varmış olması gerekiyordu. Gerçekte, savaş öncesinde Ermeni nüfusu 1.300.000'i geçmiyordu.⁷⁵ Savaş sonrasında bir milyon Osmanlı Ermenisinin Türkiye, Kafkaslar, bazı Orta Doğu ülkeleri, Avrupa, Amerika veya başka yerlerde hayatta oldukları saptanmış olduğuna göre, yaşamlarını yitiren Ermenilerin sayısının yaklaşık 400 bin kadar olduğunu kabul etmek gerekir. Bu rakam, Ermeni ve İttifak Devletleri'nin iddiası olan bir milyon Ermeninin katledildiği propagandasından çok uzaktır. Ayrıca, sözü edilen savaş koşullarından dolayı ölen Ermenilere 'soykırım uygulandığını' iddia edenlerin, Ermeni isyanlarında yaşamlarını yitiren bir milyon Müslümandan söz etmemesi hayret vericidir.

1919 yılının Şubat ayında Osmanlı Hükümeti, Danimarka, İsviçre, Hollanda, İspanya ve İsveç temsilciliklerine notalar göndererek, Osmanlı uyruklu Müslümanların ve gayrimüslimlerin yer değiştirmelerinden sorumlu olanları ve savaş suçlarını incelemek için kurulmuş soruşturma komisyonuna temsilci göndermelerini istedi. Başta İngiltere olmak üzere İttifak Devletleri, tarafsız devletlerin bu Türk komisyonuna⁷⁶ katılmalarını engelledi, çünkü komisyondan çıkacak bulguların, Türk-Ermeni çatışmasından sorumlu Büyük Güçler'in çıkarları aleyhine olmasından korkuluyordu. Üstelik İngilizler, Birinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye'yi işgal ettikleri sırada, Ermeni olaylarıyla ilgili olarak tutuklayıp Malta adasına sürmüş oldukları Osmanlı devlet adamları ve yetkililerini yargılamak için herhangi bir kanıt bulamamışlardı.⁷⁷

Tehcir Kanunu, Ermeni saldırılarına son vermemişti. 23 Temmuz 1915' te Boğazlıyan'da, 1 Ağustos'ta (Maraş) Fındıcık'ta, 9 Ağustos'ta Urfa'nın Görmüş köyünde, 14 Eylül'de Antakya'nın Musa Dağı'nda, 29 Eylül'de Urfa'da, 7 Şubat 1916'da İslahiye'de, 4 Nisan 1916'da Akdağ Madeni'nde, 9 Nisan 1917'de Tosyan'da ve birçok başka yerde

isyanlar çıkmıştı.⁷⁸ 1915 yılı Temmuz ayının başlarında, Osmanlı ordusunun destek güçleri Rus ordusunu geri püskürtmüştü. Kısa ömürlü Van Ermeni devletinin işlemiş olduğu cinayetlerden korkan binlerce Ermeni de Ruslarla birlikte geri çekilmişti. Geri çekilen Rus ordusunun arkasına takılan 240 bin Ermeni Kafkaslar'a kaçmış,⁷⁹ bunların 40 bini kaçış sırasında telef olmuştu. Bu Ermeniler, Osmanlı ordusunun karşı saldırılarından değil, peşine takıldıkları Rus ordusunun geri çekilişi sırasında yaşamlarını yitirmişlerdi.⁸⁰

Ermeni 'İhaneti' ve Olaylar Sürüyor

Ermeni isyanları sürerken, yurtdışında bulunan Ermeni liderler hâlâ bir müdahale fırsatı yaratmaya çalışıyorlardı. 22 Temmuz 1915'te Kahire'deki Ermeni Ulusal Savunma Komitesi'nin bir delegasyonu, Kor-general Sir John Maxwell'den, Küçük Asya'daki soydaşları için yardım istemiş, ihtilal komitesi yönetimindeki gönüllüler hareketinin Amerika kentlerinde ve başka yerlerde gelişmekte olduğunu bildirip Mersin ve Beylan'a çıkarma yapmak amacıyla Kıbrıs'ta toplanmak için izin istemişlerdi. Onlara göre Kilikya kapılarını ve Beylan Geçidi'ni ele geçirerek Türk ordusunun Küçük Asya'daki harekâtını felce uğratabilirlerdi. İddialarına göre İskenderun'da Türk'ten çok Ermeni vardı ve Karşı Toroslar'da Haçin tümüyle Ermeni bölgesi olduğu için, Kıbrıs'ta konuşlanmış silahlı bir gücü Türkiye'ye çıkarınca Toroslar'ı, Karşı Toroslar'ı ve Amanos Dağları'nı Türklere karşı korumakta hiçbir güçlük çekilmeyecekti, çünkü Türkler Kafkaslar'da Ruslara karşı, Gelibolu'da da Fransız ve İngilizlere karşı savaşmakla meşguldüler.

Komite üyeleri, Küçük Asya'daki Ermenilere ek olarak 10 bin kişilik bir güç toplayacaklarından emindiler. Kendi soydaşlarının Rusya'dan, Yunanistan'dan 'Ermenistan'dan, Bulgaristan'dan ve hatta Amerika'dan yardımlarına koşacaklarına inanıyorlardı; ancak İngiliz Hükümeti'nin iyi niyetine muhtaçtı; İngilizlerden silah, Kıbrıs'ta toplanmak için izin ve taşıt yardımı ve belki küçük bir İttifak ordusunun desteğini bekliyorlardı. Sir John Maxwell, komitenin bu önerilerinin kabul edileceği konusunda herhangi bir güvence vermemekle birlikte, Ermenilerin dileklerini ilgili kaynaklara ulaştırmaya söz vermişti.⁸¹

25 Temmuz'da Hınçak ihtilal örgütünün liderleri olduklarını iddia eden üç Ermeni Norveç'te Christiania'ya ulaşmıştı. Rus pasapor-

tu taşıyorlardı ve buradaki İngiltere Büyükelçisi M. Findley, bu Ermenilerin Rus Dışişleri Bakanı'yla irtibat kurmuş olduklarını teyit etmişti. Hınçaklılar, Zeytun'da bir isyan örgütlemekte olduklarını ve hazırlık yapmak için Amerika'ya gideceklerini söylüyorlardı. Findley, İngiliz Dışişleri'ne bu Ermeni isyanının 'katliam'dan başka hiçbir işe yaramayacağını bildirmiş, bakanlığına bu kişilerle herhangi bir işbirliği yapmanın tehlikeli ve kabul edilmez olduğunu söylemişti. Dışişleri Bakanlığı, Findley'le görüş birliğindeydi. Hınçaklıların projesinin cesaretlendirilmemesi veya destek verilmemesi yönünde karar alındı.⁸²

2 Ağustos'ta Boğos Paşa'nın sekreteri M. Malezyan ve Hınçak liderlerinden M. Damadyan'la Kahire'de görüşen Yarbey Sir Mark Sykes, Mısır Ermenilerinin tercih ettikleri planın ayrıntılarını öğrenmişti. Bu plana göre 5 bin kişilik bir Ermeni gücü Kıbrıs'ta toplanacak, orada Kuzey Suriye sahillerine çıkmak üzere İttifak Güçleri'nin ödenekleriyle eğitilerek örgütleneceklerdi. Bunların yaklaşık olarak 1500'ü Bulgar veya Türk ordularında görev yapmış, askeri tecrübeye sahip kişiler olacak, gerisi Amerika'da işçilik yapmış ve pek az savaş tecrübesi olan Ermenilerden oluşacaktı. Plan gereğince 800 kişi Süveydiye'ye çıkarak 20 mil genişliğinde bir bölgede karışıklık çıkaracaklar, geriye kalanlar ise 50-60 kişilik küçük çeteler halinde Ayas ile Piyas arasındaki yerlere sızarak Elbistan doğrultusunda, kuzeye doğru ilerleyecek, orada Makedonya'daki çeteciler gibi saldırı gerçekleştireceklerdi. Bu ordunun organizasyonu ilk aşamada yaklaşık 8 hafta sürecekti. Böylece, İttifak Güçleri bu planı 15 Ağustos dolaylarında onaylarsa, çıkarma 15 Ekim'de gerçekleşebilecekti. Bu şekilde çeteler karın düşmesinden üç hafta önce dağlara tırmanacak zaman bulacaklardı, çünkü kar başladıktan sonra küçük grupları izlemek ve denetlemek güç olacaktı. Ermeniler, İttifak Güçleri'nden sadece silah, mühimmat, ulaşım imkânları ve çıkarma sırasında korunma sağlanmasını istiyorlardı, gerisini kendi güçleriyle başaracaklardı.

Sykes, bu denli bir gücün oluşmasını ve Kıbrıs'ta odaklanması, Küçük Asya'ya çıkarma yapılsa bile yararlı buluyordu; çünkü bu gücün varlığı hakkında çıkacak söylentiler ve raporlar, düşmandaki (Türkiye'de) rahatsızlık yaratacak ve daha gizli başka operasyonları gizlemede bir paravan olarak kullanılabilecek, İstanbul'un ekim ayında düşmesi durumunda da yararlı olacaktı. Bu durumda, Türk güçlerinin Küçük Asya ile Suriye ve Irak arasındaki irtibatını kesmek de

önerilebilirdi. Sykes görüşlerini şöyle sürdürüyordu: Kış gelince, her iki bölgeye de sevkedilecek destek güçlerinin yolu mutlaka Kilikya ve Amanos'tan geçecekti. Bu durumda 5 bin kişilik bir Ermeni gönüllü gücü, İngiltere'nin Akdeniz ordularına değerli bir destek olabilirdi. Ancak Adana Ovası'nın, kuzey ve doğudan buraya gelen yolların ele geçirilmesi için Fransızların onayı gerekiyordu. Bu öneri onaylanırsa Adana Ovası'nı işgal etmek, o sırada Çanakkale'de bulunan Fransız ordusuna kalacaktı. Ermeniler gittikçe sabırsızlanıyorlardı, bu nedenle hızla karar almak gerekiyordu. Onları oyalayacak bir şeyler yapılmıyordu, aksi halde sağlamış oldukları birlik bozulacak ve dolayısıyla, savaş sonunda Türkiye'nin paylaşılması durumunda ek sorunlar çıkacaktı. Ancak İngiliz Ordu Konseyi Kilikya'da düzensiz bir ayaklanma yapılmasını cesaretlendirmek istemiyordu.⁸³

Bu arada İttifak Devletleri, Havas Ajansı aracılığıyla Türkiye'yi 'Ermeni katliamından' sorumlu tutacağına dair uyarıyordu. Osmanlı Hükümeti ise, bu suçlamayı reddetmiş ve Ermenilerin özellikle Rusya ve İngiltere gibi ittifak devletleri tarafından kışkırtılmış olduklarını, Osmanlı Hükümeti'nin Ermeni isyanını bastırdığını ama katliam yapmadığını bildirmiş, şunları eklemişti: "Fransız ve İngiliz komutanlar Gelibolu'da hastaneleri bombalarken, Rus Hükümeti Kars ilinde yaşayan kendi halinde Müslümanları katletmek ve Kafkaslar'daki Türk tutsakları yok etmek için Ermenileri kışkırtırken Rus, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin insanlıktan söz etmesi tuhaf değil mi? İngiltere, Fransa ve Rusya Türkiye'deki isyanı sadece örgütlemekle kalmamış, Müslümanların da Osmanlı saltanatına karşı ayaklanmasını sağlamak için onları kışkırtmışlardır. Olayların sorumluları İttifak Devletleri'dir."⁸⁴

Ağustos ayında, İran'ın Golahak kentinde Türk Büyükelçiliği tarafından yapılan bir açıklamada, Türk-Rus sınırında yaşayan Ermenilerin başka yerlere taşınmalarının, tarafsız ülkelerde Ermenilerin masum olduğunu kanıtlamaya çalışan Türk düşmanları tarafından yanlış yanlış olduğu vurgulanmıştı. Ermeniler, başlangıçtan beri Rus planlarının destekçisi olmuş ve son günlerde Müslümanların yaşadığı Karahisar'a saldırarak köyü yakmışlardı. Ermenilerin kışkırtmalarına kan dökülmeden son vermek için Osmanlı Hükümeti, onları sınır bölgelerinden kaldırarak ülkenin iç bölgelerine taşımak zorunda kalmıştı.⁸⁵ 13 Ekim'de, *La Patrie Egyptienne* gazetesi yönetmeni M. Rifat tarafından

Danimarka basınına verilen bir demeçte, Ermeni isyancılara karşı alınan sert önlemlerden İngiliz Hükümeti'nin sorumlu olduğu vurgulanmıştı. İngiltere, Türkiye'nin her yanında Ermenileri isyana kışkırtmıştı ve İttifak Güçleri Çanakkale Boğazı'ndan geçtiği anda İstanbul ve Türkiye'nin öteki yerlerinde isyanlar çıkarılması için hazırlık yapılmıştı. M. Rifat'a göre, yapılan soruşturmalar sonucunda ele geçirilen belgeler, gerçekten büyük bir isyanın hazırlanmış olduğunu ortaya koymuştu. Ancak bazı yerlerde isyan, tasarlanandan daha önce patlak vermiş, birçok Müslüman köyü Ermenilerin saldırısına uğramış, halk katledilmişti. İsyancı önderler, sayısız silah ve mermiyle birlikte yakalanmıştı, üzerlerinde bulunan belgeler, İngilizlerin bu kışkırtmada parmağı olduğunu açıkça gösteriyordu. Türkler, imparatorluğun varlığını tehdit eden bu isyan hareketi karşısında kendilerini koruma refleksiyle hareket etmişlerdi ve Türk Hükümeti ele geçirdiği bütün belgeleri açıklamaya hazırdı. Ancak, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda M. Rifat 'kötü isim yapmış' biri olarak görülüyordu ve C. T. Clerk'e göre, onun iddiaları yalanlanmalıydı. Ancak İngiliz, Fransız, Rus ve Ermeniler arasında yapılan görüşmeler sonucunda böyle bir yalanlama yapılmadı.⁸⁶

1916 yılı Şubat ayında Türk Hükümeti, Ermeni tehciri konusunda kendisine yöneltilen suçlamalara ilk kez resmi olarak yanıt verdi. Bu yanıtta, dökülen kanların sorumlusunun, Osmanlı Ermenilerini isyana kışkırtan Ermeni asiler olduğu açıklanıyordu. Karışıklık ve ayaklanmalar İngiliz, Fransız ve Rus hükümetleri tarafından desteklenmişti. Rus saldırısı karşısında, Türk ordusu ihanete uğramıştı. Açıklama şöyleydi:

Ermenilerin yer değiştirmeleri sırasında bazı üzücü olayların olduğu doğrudur. Ancak, her gün artan Ermeni saldırılarından bıkmış ve imparatorluğun varlığını tehlikeye sokan bir savaş sırasında, isyan ve katliamlara maruz kalan Müslüman halkı korumak amacıyla, kanunlar çerçevesinde, hainlere karşı onların usullerini kullanarak misillemede bulunduğu için, dünyanın hangi devleti Türkiye'yi suçlayabilir? İmparatorluk yetkilileri, Büyük Güçler'in üç cepheden saldırısına uğrayan ülkeyi, devletin bütün güçleriyle koruma sorumluluğu varken, kendiliğinden çıkmamış bu olayları her yerde ve derhal nasıl önleyebilirlerdi?

Ancak hükümet, Ermenilerin mal ve canlarını korumak konusunda sorumsuz davranmamıştır. Kesin önlemler alınmış, buyruklar verilmiş

ve bir jandarma takımı, yer değiştiren bir grup Ermeniye eşlik ederken, Ermenilerden öç almak isteyen bir grup Müslümana karşı direnmiş ve çok sayıda kayıp vermiştir. Türk Hükümeti, Ermenilerin mal ve mülkleriyle âdilce ilgilenmek üzere ve bu konuda aşırılık yapanları yargılamak amacıyla bir komisyon kurmuştur.

Çoğu bölgelerdeki Ermenilerin yer değiştirmesi, askeri zorunluluklardan dolayı gerçekleştirilmiştir. 1915 yılı Haziran ayına, yani Ermenilerin Van'da ve diğer askeri bölgelerde ayaklanmalarına kadar, hükümet tarafından Ermenilere karşı hiçbir zorlayıcı önlem alınmamıştır. Önlemler, Ermenilerin düşmanla işbirliğine başlamasından sonra alınmıştır.⁸⁷

Washington'daki İngiliz Büyükelçisi Cecil Spring-Rice, 26 Şubat 1916'da Grey'e, Amerikan Hükümeti'nin 'katliamların' devam ettiğini öne sürerek Osmanlı Hükümeti'ne yapmış olduğu resmi şikâyeti aktarınca, İngiltere Dışişleri yetkililerinden Lancelot Oliphant şu yorumu yapmıştı: "Ermeni konusunu Amerika'da propaganda olarak kullandığımızı sanıyorum." Başka bir yetkili ise şunları eklemişti: "Mr. Hearst, şimdi bile 'Ermeni sorunu' konusunda yazmaya devam ediyor ve onun makaleleri hiç kuşkusuz Amerika Birleşik Devletleri'ni bilgilendirecektir."⁸⁸ O sırada ABD henüz dünya savaşına girmemişti; dolayısıyla, İngiltere onu İttifak Devletleri safında savaşa girmeye ikna etmek için Ermeni konusunu propaganda olarak kullanıyordu.

Rus güçleri Doğu Anadolu'ya girerken, Osmanlı ve Rus Ermenilerinden oluşmuş birlikler onlara öncülük yapıyor, Osmanlı ordusundan kaçan Ermeni asker kaçakları da onlara katılıyordu. Kaçakların birçoğu çeteler oluşturmuş ve yıllardan beri Ermenilerin ve misyonerlerin evlerinde, kiliselerde ve okullarda saklanmış silahlarla donatılmışlardı. Ayrıca, Osmanlı silah depolarına da saldırarak yağmalamışlar ve işgalci Rus ordusunun yoğun saldırıları karşısında Osmanlı ordusunu silahsız bırakmışlardı. Savaşın başlamasından birkaç ay sonra, Ruslarla sıkı işbirliği içinde çalışan bu Ermeni çeteciler, Türk kent, kasaba ve köylerine vahşice saldırmış, Müslüman halkı acımasızca katletmiş, aynı zamanda da Osmanlı ordusunu zayıflatmak için yol ve köprüleri yıkarak konvoylara saldırmış, Rus işgalini kolaylaştırmak için ellerinden geleni yapmışlardı.⁸⁹

Rus ordusuna eşlik eden Ermeni gönüllülerinin yaptığı kırımlar o kadar büyük boyutlara ulaşmıştı ki, bizzat Rus komutanlar, on-

ları cepheden alarak geri hizmetlerde çalıştırmak zorunda kalmışlardı. Savaş sırasında doğu bölgesinde görev yapmış kimi Rus subaylarının anıları, Ermeni çetecilerin yaptığı canavarlık hikâyeleriyle doludur; bu hikâyeler, ilkel koşullarda savaş yapılan bu bölgeler için bile tüyler ürperticiydi.⁹⁰ İngiliz ordusuna mensup Binbaşı Noel, Mayıs 1919'da şunları anlatmıştı:

Rus Ordusu ve ona refakat eden Hıristiyan İntikam Ordusu'nun 1916 baharında işgal ederek yıkmış olduğu bölgeleri üç ay boyunca dolaştım. Hiç tereddüt etmeden diyebilirim ki, Türkler de Ermenilerle ilgili olarak kendilerine yöneltilen suçlamalara benzer suçlamalar yapabilirler. ... Yerli halkın ve tanıkların anlattığına göre Ruslar, kendilerine eşlik eden Nasturi ve Ermenilerin kışkırtmasıyla, ellerine geçen sivil Müslümanları hiç ayırım yapmadan katletmiş ve kesip biçmişlerdi. Revanduz ve Neri bölgelerinde dolaşan herhangi bir seyyah, Hıristiyan ordusunun Müslümanlara yapmış olduğu canavarlıklar hakkında çok miktarda kanıt bulabilir.⁹¹

Aslında bu kırımların ardındaki amaç Müslümanları katlederek veya korkutup kaçırarak, işgal edilmiş topraklarda yeni bir Ermeni devleti kurabilmek için, geriye sadece Ermenilerin kalmasını sağlamak ve savaş sonunda yapılacak anlaşmalardan önce oralarda bir Ermeni çoğunluğu oluşturmaktı. Türkiye'nin bölünmesini öngören planlar, 1916 yılı yaz aylarında Londra'da hazırlanırken, Fransa temsilcisi George Picot'un, İngiltere temsilcisi Sir Mark Sykes'in de hazır bulunduğu bir toplantıda Ermenilider Boğos Nubar ile Türklere karşı savaşmak üzere bir Ermeni ordusunun kurulmasını öngören bir anlaşma imzalamıştı. *Légion d'Orient* olarak anılan bu askeri birlik, Fransa'nın kurmayı düşlediği, 'Armenia Minor' (Küçük Ermenistan) devletinin nüvesini oluşturacaktı.⁹²

İngiliz-Ermeni Komitesi'nin öne sürdüğü başka bir görüşe göre, 1916 yılında, Fransız Dışişleri Bakanlığı ile Ermeni Ulusal Delegasyonu arasında yapılan görüşmeler sonucunda Fransa, İttifak Güçleri'nin zaferinden sonra Kilikya'ya Fransız koruyuculuğu altında özerklik vermeyi taahhüt ediyordu. Bu anlaşmanın sonucu olarak Ermeni Ulusal Delegasyonu, asıl adı *Légion d'Orient* olan ama sonra *Légion Arménienne* olarak değiştirilen gönüllü bir Ermeni ordusu kurmayı

kabul etmişti. Bu ordu, Fransız subaylarının emrinde Filistin seferinde yer almış ve Fransız ordusunun komutanlarının ve Mareşal Lord Allenby'nin beğenisini kazanmıştı.⁹³ Ancak, o sırada Ermeniler, uğursuz Sykes-Picot anlaşmasıyla Türkiye'nin, Fransa ve İngiltere arasında bölünmesini öngören planda, bağımsız veya özerk bir Ermeni devletinden söz edilmediğinin farkında değillerdi.

Öte yandan Ruslar da Ermeni gönüllülerini kullanmaktan memnundular, ancak Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasına onlar da en az Osmanlılar kadar karşıydılar. Rusya'nın savaş sonrası planlarında, özerk bir 'Türkiye Ermenistanı'na yer yoktu. Tam aksine, Rusya bu bölgeleri ilhak ederek, Rus köylülerini ve Kazakları oralara yerleştirerek Romanov İmparatorluğu'nu genişletmeyi tasarlıyordu.⁹⁴ Dolayısıyla, 1916 yılı ortalarında Ermeniler düş kırıklığına uğramışlardı; Rus yetkililer, Ermeni gönüllü birliklerinin derhal dağıtılmasını emretmiş, Ermenilerin her türlü sivil faaliyetini yasaklamış ve Ermeni basınına sansür uygulayarak onları büyük şaşkınlığa uğratmıştı. Ama, Ermeniler yine de 'General' Antranik ve grubunun Rus ordusuna yardım ettiğini ve 1917 yılında Rus Ordusu zayıfladığı sıralarda Kafkas Cephesi'ne destek vererek beş ay boyunca Türk ordusunun ilerlemesini engellediğini ve böylece İngiliz ordusuna, Türklere karşı Mezopotamya'da önemli kazanımlar sağlamış olduğunu övünerek söylediler.⁹⁵

Bolşevik İhtilali'nden sonra, Ermeniler Rusların boşalttığı Türk topraklarını işgal etmeye başlamışlardı. Ermeni askerleri ve çetecileri öteki Ermeni ve Yunan gruplarla birleşerek her yanda eşi görülmemiş canavarlıklar yapmaya ve vahşet saçmaya başlamışlardı. Amaçları Müslümanları imha etmektir. O yıllarda, Doğu Anadolu'da yer alan katliamları burada anlatmak, sadece Ermenilerle Türkler arasındaki nefreti canlandırmaktan başka bir işe yaramaz. Bu Ermeni kırımlarının ayrıntılarını öğrenmek isteyenler B. A. Borian, Kazemzadeh, The Shaws, Toynbee ve Cemal Paşa'nın eserleri, Harbord Raporu, Major Noel'in raporu ile Albay Theodore, Khlehoff ve Binbaşı Nicholas gibi Rus subaylarının mektuplarını okuyabilir ve daha birçok başka kaynaklardan yararlanabilirler. Büyük Güçler'in arşivleri, özellikle Londra'daki 'Public Record Office' ve Osmanlı Arşivleri buna benzer belgelerle doludur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yenilgisi

İtilaf Devletleri'yle birlikte Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı İmparatorluğu, İttifak Devletleri tarafından yenilgiye uğratılmış ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştı. Savaş ve sonrasında 'muzaffer güçler emperyalist yayılma tutkusuna' kapılmışlardı.⁹⁶ Asya Türkiye'si, Berlin, Viyana, Londra, Paris, Roma, Petersburg ve Atina'daki emperyalistlerin göz diktiği değerli bir ödüldü. Dolayısıyla 1919'da İttifak Devletleri'nin aralarında yapmış oldukları 'gizli ikili anlaşmalar ve işgal ettikleri topraklara el koymak için gösterdikleri çabalar' hiç de şaşırtıcı değildi.⁹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nu tümüyle parçalayarak, İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında bölüştürmeyi öngören, savaş sırasında yapılmış bu gizli anlaşmalar şöyleydi: 1915, Mart-Nisan tarihli İstanbul Antlaşması, 26 Nisan 1915 tarihli Londra Antlaşması, 16 Mayıs 1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması ve 17 Nisan 1917 tarihli Saint Jean de Maurienne Antlaşması.

Mondros Mütarekesi, İttifak Devletleri tarafından yanlış açıklanabilecek veya yanlış uygulanabilecek anlamsız maddeler içeriyordu. Bunlardan en tehlikeli olan 7. madde, İttifak Devletleri'ne güvenliklerini tehdit edebilecek herhangi bir durumda, Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir stratejik bölgesini işgal etme hakkı tanıyordu. 24. madde ise şöyleydi: "Altı Ermeni ilinde [Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Mamuretül Aziz, Diyarbakır] karışıklık çıkması durumunda, İttifak Devletleri bu illerin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkına sahiptir."⁹⁸ Mütarekenin imzalanmasından kısa süre sonra, İttifak Devletleri bu anlamsız maddelerden yararlanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak amacıyla oluşturmuş oldukları planlarını gerçekleştirmek için, imparatorluğun kilit noktaları başta olmak üzere, Anadolu'nun iç bölgelerine kadar genişleyerek, tamamı Türk ve Müslüman halktan oluşan illere de girmeye başladılar. Bu şekilde, Boğazlar ve başkent İstanbul İngiliz ve Fransız askerleri tarafından işgal edilmiş, İtalyan askerleri Antalya'ya, Fransız birlikleri Kilikya'ya ve Yunanlılar da İzmir'e çıkmışlardı. Batı Trakya Yunanistan'ın, Doğu Trakya Fransa'nın ve Musul da İngilizlerin askeri denetimi altına girmişti.

Başkan Wilson'un presiplerinden ve İttifak Devletleri'nin tantanalı açıklamalarından esinlenen kimi azınlıklar, özellikle Ermenilerle

Yunanlılar, 1918 yılı sonuyla 1919 yılı başlarında hiçbir demografik, etnik, siyasi, ekonomik veya başka bir esasa dayanmayan arsızca toprak taleplerinde bulunuyorlardı. 26 Şubat 1919'da, Boğos Nubar, Paris Barış Konferansı'na katılan Türkiye'den 'Ermenistan' devleti için şu bölgeleri talep ediyordu: Doğu Anadolu'da Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon olmak üzere yedi il, Kilikya'da Maraş, Kozan, Cebeli Bereket ve Adana olmak üzere dört sancak, İskenderun limanı ve Kafkas Ermeni Cumhuriyeti. Oysa bu Türk topraklarında Ermeni nüfusunun oranı toplam nüfusun yüzde 15'ini aşmıyordu.⁹⁹ Buna rağmen, geniş ölçüde propaganda ve reklam marifetinin yanı sıra birçok amatör diplomatın yardımıyla Ermeniler özellikle Batı basınında seslerini duyurmayı başarmışlardı.¹⁰⁰ Ancak Paris'te Ermeni taleplerinin fazla aşırı olduğu konusunda görüş birliği vardı. İngiltere Başbakanı Lloyd Geogre da Ermenilerin bazı taleplerinin 'gerektiğinden fazla' olduğu kanısındaydı ve ayrıca o günkü koşullarda bunların gerçekleşmesinin olası olmadığına inanıyordu.¹⁰¹

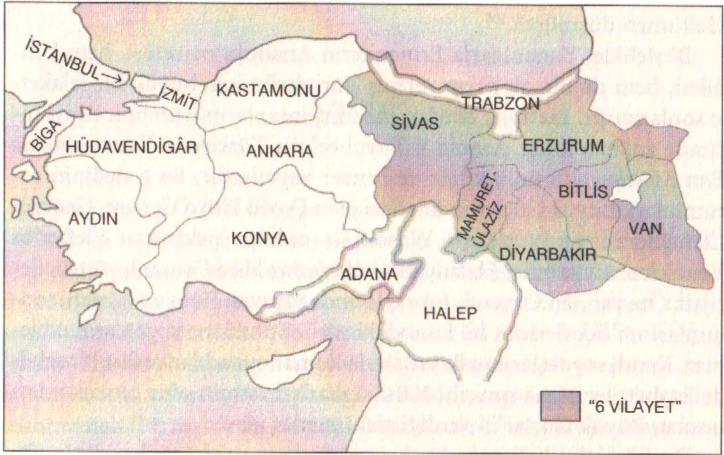
1919 yılı Şubat ayında Osmanlı Hükümeti, Ermenilerle görüşmeler yapmayı denemiş ve onlara Türk devleti içinde özerklik vermeyi ve gerginliğin yoğun olduğu bölgelerde nüfus mübadelesi yapılmasını önermişti. Ermeniler bu öneriyi reddetmiş, Türk devleti sınırları içinde kalmayı istemediklerini bildirmişlerdi. Anlaşılan, Büyük Güçler'le yürüttükleri entrikaları sürdürmekle daha büyük kazanımlar sağlamayı umuyorlardı. Ermeniler, 15 Nisan 1919'da İzmir'i işgal eden Yunanlılarla işbirliği yapmış ve onların Türk halkına yapmış olduğu canavarlıklara katkıda bulunmuşlardı. Bu canavarlıklarla ilgili olarak tutuklananlar arasında birçok Ermeni de vardı.¹⁰² Yunan işgali sırasında ve sonrasında, Yunan-Ermeni ikilisinin gaddarca davranışlarına hedef olan sadece İzmir kenti değildi, çevredeki kasaba ve köyler de zulme uğramıştı. Acımasızca öldürülenlerin çoğu kadın, çocuk ve yaşlılardı.

Yunanlıların İzmir'e ayak basmasından sonra Ermeni zulmü daha da artmış, Yunan denetimine geçmiş Batı Anadolu'da, Yunanlıların tutkusu olan Karadeniz bölgesiyle İstanbul'da, Ermenilerin etkin olduğu Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesinde daha yaygın bir hale gelmişti. Ermenilerin uyguladığı zulüm o kadar dayanılmaz hale gelmişti ki, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden N. D. Peterson şu yorumu yapmıştı: "Ermeniler, söyledikleri gibi masum kurbanlar değildir... Raporlar Ermenilerin yaptığı kötülükleri açıkça gösteriyor ve

bu raporlar onların masum kurbanlar olduğuna inanan (Ermeni yanlısı) Bayan Emily Robinson'a ve ötekilere okunacak ilginç bir kaynak olabilir."¹⁰³

Ölü doğmuş olan Sevr Antlaşması, Ermeni taşkınlıklarını cesaretlendirmekteydi. Bu antlaşma, 19 Nisan 1920'de İttifak Devletleri Yüksek Konseyi tarafından San Remo'da yapılan toplantı sırasında hazırlanmış ve 10 Ağustos'ta Osmanlı Hükümeti'ne zorla kabul ettirilmişti. Bu antlaşmayla Türkiye, Ermenistan'ı özerk ve bağımsız bir devlet olarak tanıyacak, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis ile 'sahil şeridinde' Ermenistan'ın sınırı ve denize çıkışı konusunda Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın arabuluculuğunu kabul edecekti. Antlaşma ayrıca Türkiye'de yaşayan azınlıkların korunması konusunda özel maddeler içeriyordu. Bu antlaşmaya göre, Kapitülasyonlar rejimi sürecektir ve Türkiye'nin savaş öncesinde İttifak Devletleri'ne vermiş olduğu ayrıcalıklar devam edecekti. Üçlü Antlaşmalarla, İttifak Devletleri'nin her biri, yeniden yapılanmaya yardım etmek ve 'uluslararası rekabeti önlemek' iddiasıyla, etkinliklerinin yoğun olduğu bölgelere el koyarak Türkiye'yi aralarında bölüşmüşlerdi. Osmanlı Hükümeti'nin kendilerinden yardım istemiş olduğunu ima eden İttifak Devletleri, bu antlaşmayla kendi etkinlik alanlarını korumak için birbirlerine destek olacaklardı.¹⁰⁴ Ancak, Sevr Antlaşması asla onaylanmamış, Türk halkının büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmemiş ve Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde yürütülen ulusal direniş sonucunda, bu antlaşma reddedilmişti.

Bu arada Ermenistan, 1920 yılının Eylül ayında Türkiye'ye açmış olduğu savaşla genel bir felakete uğramıştı. Türklere karşı yürüttükleri bütün entrikalar, ihanetler ve canavarlıklar, Kemalist güçlerle karşılaşınca suratlarında patlamış, 2 Aralık 1920'de ezici bir yenilgiye uğratarak Kemalistlerle Dedeoğaç Antlaşması'nı imzalamaya zorlanmışlardı. Bu antlaşmaya göre Türkler, daralmış sınırlar içinde Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımış ama Ermenileri Sevr Antlaşması'nı reddetmeye zorlamışlardı. Ancak, Ermeni Taşnak Hükümeti daha bu antlaşmayı onaylamaya vakit bulamadan bir darbe sonucu Bolşevikler ülkeyi ele geçirdiler. Ermenistan'ın kaderi, 1921 yılı Mart ayında Moskova'da Türklerle Ruslar arasında yapılan ikinci konferans sonunda karara bağlanmıştı. Ermenilere kendi sınırları hakkında hiçbir söz hakkı tanınmamıştı.¹⁰⁵ 13 Ekim 1921'de Türkiye, Sovyet Birliği ile Sovyet

Harita 4: Ermenilerin Anadolu'da talep ettiği doğu illeri. Ermeniler ayrıca Trabzon ve Kilikya'yı (Adana ve Halep'in bir kısmı) da talep etmişlerdi.

Cumhuriyetleri'nden Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında imzalanan Kars Antlaşmasıyla Türk-Ermeni ilişkileri son halini buluyordu. Bu antlaşma gereğince Ermenistan Türkiye Devleti'ni bugünkü sınırları içinde tanıyor ve Türk topraklarındaki tüm hak iddialarından vazgeçiyordu.¹⁰⁶

Tuhaftır ki, Türk milliyetçileri kasım ayında Taşnakçı Ermenistan'a ağır bir darbe indirirken, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson, Yüksek Konsey Başkanı'na göndermiş olduğu bir mesajda, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırlarını nasıl saptamış olduğunu açıklıyordu. Başkan büyük bir cömertlikle, Ermenilerin talep etmekten vazgeçtikleri Trabzon'un batı bölgeleri de dahil, Doğu Anadolu topraklarının büyük bir kısmını onlara bağışlamıştı. Ama İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Eyre Crowe'a göre Başkan Wilson, kumdan bir şato inşa etmişti. Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a göre ise Başkan Wilson'un ödülünün hiçbir gerçek değeri yoktu, çünkü Ermenistan Türkiye tarafından kesin bir yenilgiye uğratılmış ve Bolşevik Rusya'nın kanatları altına sığınmıştı. Curzon şunları eklemişti: "Ne yararı var? Erivan Ermenilerinin değersiz kişiler olduklarını kabul edelim."¹⁰⁷ Wilson'un

Ermenistan sınırlarını açıklayan kararından tam iki hafta sonra Ermeni Hükümeti düşmüştü.¹⁰⁸

Böylelikle, Yunanlılarla Ermenilerin Anadolu macerası, hem kendileri, hem de birçok kayıp vermiş Türk halkı için büyük bir felaketle sonlanmıştı. Bu trajik olayları yaşamış insanların ıstırabını en iyi biçimde anlatan kitap, Arnold J. Toynbee'nin *Türkiye ve Yunanistan'da Batı Meselesi* adlı ünlü kitabı ve benzer yayınlardır. Bu trajedinin sorumluları, Büyük Güçler'in liderleri olan David Lloyd Geogre, Georges Clemenceau ve Woodrow Wilson ile onların payandası Elefterios Venizelos, Aleksander Hatisiyan ve dirayetsiz kimi Osmanlı yöneticileriydi. Öte yandan Osmanlı topraklarında yaşayan Rum ve Ermeni toplumlarının liderlerinin bu konudaki sorumlulukları da göz ardı edilemez. Kendi soydaşlarının hayatlarıyla kumar oynadılar ve feci bir şekilde kaybettiler. Ama ne için? Kendi çıkarları tatmin olur olmaz onları unutan Büyük Güçler'in verdiği afakî vaatler için...

Bu felaketle ilgili son söz Lozan Antlaşması'yla söylenmiştir. Bu antlaşma Sevr Antlaşması'yla karşılaştırıldığında, Büyük Güçler'in Türkiye'deki etnik ve dini azınlıkları, sahte vaatlerle kendi ülkelerine karşı kışkırtmaları sonucu ne büyük bir ihanet ve felakete neden oldukları açıkça görülür. Bu azınlık liderleri Büyük Güçler'e inanmışlardı. Türk ulusunun ter, kan ve gözyaşı pahasına kazanmış olduğu Lozan Antlaşması'nın en önemli maddesi şudur: Bağımsız, bütün ve egemen bir Türk Devleti doğmuştur. Bu antlaşmada, Büyük Ermenistan veya Büyük Yunanistan'a hiçbir atıfta bulunulmamıştır.

Sonuç

Türk-Ermeni çatışmalarının başlamasının üzerinden yaklaşık yüz yıl geçmiş olmasına ve konu hakkında birçok belge bulunmasına karşın, tüm belgelerin henüz açıklanmamış olması nedeniyle, kişisel araştırmacının olayı derinlemesine incelemesi hâlâ olası değildir. Türk-Ermeni ilişkileri hakkında nesnel ve bilgiye dayanan bir araştırma yapabilmek için yalnızca konuyla ilgili ülkelerin arşivlerini incelemekle kalınmamalı (bu arşivlerin birçoğu dağınık, eksik veya araştırmaya kapalıdır) ayrıca, hayli tartışmalı olan, birden fazla versiyonu bulunan ve bazı ilkesiz, bencil yazarların elinde tahrife, değiştirmelere, abartmalara ve duygusallığa açık bu konu hakkında birinci ve ikinci derecede önemli kaynakların da dikkatle araştırılması gerekmektedir.

Buna karşın, daha 1896 yılı Şubat ayından itibaren, Türkiye’de görev yapmış Ermeni yandaşı ve Türk düşmanı kimi İngiliz konsolosları, ellerine geçen sınırlı ve tarafsızlıktan uzak bilgiler ışığında, sorunu inceleyerek suçlamalar yapmış, kararlar vermişlerdi. Örneğin Trabzon’daki İngiliz Konsolosu H. Z. Longworth 8 Şubat’ta Büyükelçi Currie’ye yazdığı mektupta, bu tarihten dört ay önce Trabzon Ermenilerinin, Türkiye’nin birçok yerinde olduğu gibi ‘canavarlık ve katliama’ uğradıklarını hatırlatmış ve olay yerinde araştırma yapanların ve ‘halkın bilgisine’ başvuranların *suçun tamamen hükümete ait olduğuna* inandıklarını hiç çekinmeden açıklamıştı.¹

Olayların yer aldığı bölgelerde görev yapan ve daha çok Ermenilerden veya Ermeni yandaşlarından sağlanmış bilgilere dayanan ve ‘bas-kın ırk’ diye tanımladıkları ötekileri hesaba katmayan Ermeni yanlısı kimi İngiliz yetkililerinin tutumu da aynı doğrultuydaydı. Sorumluluk duygusuna sahip hiçbir tarafsız araştırmacı, konuya en iyi biçimde vakıf olması gereken İngiliz konsoloslarının bu iddialarını kabul edemez. Konsolos Longworth’a göre, ülkeyi işgal eden ve düşmanı destekleyen, yabancı casuslarla işbirliği yapan, ihtilal komiteleri kuran, ülkeye silah

sokarak, terör ve isyan çıkaran, buna karşı bir misilleme hareketine neden olan Ermenilerin suçu yoktu. Ermenileri doğru yola sevk etmesi gerekirken, aksine onları ihanet, şiddet ve yıkıma sürüklemiş akıllı ve ileri görüşlü olduğu sanılan dini liderler de suçlanamazdı. Onları en şatafatlı ama ulaşılmaz amaçlarla besleyen yabancı misyonerler de suçlu değillerdi. Ve nihayet, 'Avrupa'nın Hasta Adamı'nın yanı başında sabırsızlıkla bekleyerek, onu paylaşmak amacıyla Ermenileri açıkça veya dolaylı kışkırtarak kullanan Büyük Güçler de suçlu değillerdi. Longworth'a göre bütün suç, Avrupa'daki geniş topraklarını Büyük Güçler'e kaptırarak, elinde kalan son kalesi Anadolu'yu kurtarmaya çalışan ve şimdi Ermeni isyancılara karşı tutumundan dolayı yine Avrupalı temsilciler tarafından suçlanan Osmanlı Devleti'ne aitti.

Longworth ve onun görüşünde olanların iddiasına göre '*Ermeni sorununu, Ermeni halkını yok etmekle çözümleyecek bir plan vardı*' ve padişah; '*Ermeni toplumundaki bütün yetişkin Ermeni erkeklerinin öldürülmesi*' buyruğunu vermişti! Türk düşmanı İngiliz konsolosunun yardımcısı Fitzmaurice de, Ermeni isyanlarını haklı göstermeye çalışırken, aynı görüşü öne sürüyor, Osmanlı Hükümeti'nin, 'Ermeni illerinde' anlaşmalarla uygulamayı vaat ettiği reformları gerçekleştirmediği için kimi Ermenileri umutsuzluğa düşürdüğünü ve isyan yolunu seçmeye zorladığını iddia ediyordu. Ona göre, Osmanlı yetkilileri suçlu suçsuz gözetmeden tüm Ermenileri Osmanlı boyunduruğundan kurtulmak isteyen hainler olarak görmüş ve onları acımasızca cezalandırmıştı.

Fitzmaurice'e göre, birçok kentte yerel yetkililer kendilerine talimat verilmeden bu 'katliamları' planlayamaz veya yapamazdı. Bu talimatlar, yerel görevlilerin Ermeniler hakkında İstanbul'a göndermiş oldukları 'kasıtlı ve suçlayıcı' bilgilere ve hükümetin bu konuda 'sahte ve devlet adamlığına yakışmayan tutumu'na dayanıyordu. Fitzmaurice, hem Müslümanların, hem de gayrimüslimlerin, hükümetin bu 'katliamların' yapılmasını istediğini, aksi halde bunların yapılamayacağına inandığını iddia ediyordu.²

Bu iddia, tümüyle söylenti ve mantıksız olmakla kalmıyor, Abdülhamit'in karakterine de kesinlikle ters düşüyordu. Çünkü padişah, amcası Abdülaziz'in tahttan nasıl indirildiğini ve belki de öldürülmüş olduğunu unutmamış ve böyle bir sonadan hep korkmuştu. Tahtını ve hayatını tehlikeye atmak pahasına ve Büyük Güçler'in müdahalesine neden olarak kendisinin tahttan indirilmesine yol açacağını bilerek, 'Tüm

Ermeni erkeklerinin öldürülmesini' neden emretmiş olabilirdi? Böyle bir emir vermiş olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur, ancak asilerin sert biçimde cezalandırılmalarını emrettiğine dair belgeler vardır. 'Ermenileri yok ederek Ermeni sorunundan kurtulmak' gibi bir planın olmadığı da açıktır. 1894-96 yılları arasında gerçekleşen feci olaylardan sonra, Türk Hükümeti ve yerel yetkililer, Ermenilerin göç etmemeleri ve yerlerini terk etmemeleri yolunda telkinlerde bulunmuşlardır. Eğer gerçekten Ermenilerden kurtulmak istemiş olsalardı bu şekilde davranırlar mıydı? Gerçekte de Rus sınırında 'Ermeni'siz bir Ermenistan istiyorum' diyen Abdülhamit değil, Rusya Dışişleri Bakanı Prens Lobanov Rostovski'ydi.³

Daha önce de Ermenilerin 'katledilmesini' emrettiği bahanesiyle Abdülhamit'e iftira edilmişti. 1889 yılı Ağustos ayında, Ermeni kışkırtıcı Garabet Hagopyan'ın yaptığı araştırma nedeniyle, İngiliz Parlamento üyesi Summers, bu konu hakkında Avam Kamarası'na bir soru yöneltmişti. Salisbury, bu suçlamalardan İngiltere Büyükelçisi White'a söz edince, büyükelçi, Diyarbakır Konsolos Yardımcısı Ermeni kökenli Thomas Boyacıyan'a telgraf göndererek, konuyla ilgili araştırma yapmasını istemişti. Boyacıyan yanıtında, padişahın 'katliam' yapılması için kesinlikle emir vermediğini bildirmişti.⁴ Konsolos yardımcısına göre, aktarılmış öteki bilgiler ya yalandı ya da çarpıtılmıştı.

Burada söz edilmesi gereken bir konu da şudur: 1896 yılı Şubat ayında, Kraliçenin İngiliz Hükümeti tarafından hazırlanmış konuşması sırasında, 'Ermeni sorunu' konusunda kullanılan onur kırıcı söylemler nedeniyle Abdülhamit, İngiltere'nin baştercümanını saraya çağırarak kraliçenin söylemleri konusunda üzüntü duyduğunu ve bu tür söylemlerin kamuoyu üzerinde kötü etkiler yapabileceğini vurgulamıştı. Padişah, Ermenilerin camide ibadet eden Müslümanlara saldırdıklarını, ellerindeki modern silah, bomba ve dinamitlerle onlara hunharca davrandıklarını, Müslümanların ise kendilerini ancak eski silahlarla koruyabildiğini söylemişti.⁵

James Bryce, David Marshall Lang, Christopher Walker ve benzeri Ermeni yanlısı ve Türk düşmanı yazarlar, büyük bir el çabukluğuyla Türk Hükümeti'ni suçlamış, ellerinde hiçbir kanıt olmadığı halde, hükümetin Ermenileri yok etmek için önceden tasarlanmış bir planı olduğunu öne sürmüşlerdi. Ancak, 20 yıl önce, yabancı kışkırtmalarıyla çıkmış olan ve büyük toprakların kaybına neden olan Bulgar is-

yanlarının acı hatıraları hâlâ hafızalardan silinmemiş ve aynı akitin Doğu Anadolu illerinde de tekrarlanması olasıyken, Osmanlı Hükümeti'nin böyle bir planı neden tasarlamış olacağını açıklamamışlardı. Abdülhamit'in Ermenileri yok etmek için emir verdiğini gösteren hiçbir kanıt da sunamıyorlardı. Suçlamalar, yalnızca Ermenilerden, Ermeni yandaşlarından ve Türk düşmanlarından sağlamış oldukları dedikodu ve yalanlara dayanıyordu.

Bu kitapta kullanılan belgeler, Abdülhamit'in Ermenileri korumak için, adliyece suçu sabit görülmüş Ermeni tutukluların canlarını kurtarmak için kaç kez yerel ve adli makamlara müdahale ettiğini ve af çıkardığını gözler önüne sermektedir. Padişah, bazen Büyük Güçler'in baskısıyla da olsa, birçok Ermeni katilin, caninin ve kundakçının sağ salim ülkeyi terk etmesine izin bile vermiştir. Hangi Avrupalı egemen devlet, 'suçun' cezalandırılmaması için yabancı güçlerin baskısına boyun eğebilir? Günümüzde eğer bu kadar terörle ve suçla iç içe yaşıyorsak, hiç şüphesiz ki bunda, 1890 yıllarında Büyük Güçler'in teröre karşı göstermiş olduğu hoşgörünün büyük payı vardır.

Öte yandan 'Hristiyan Haçlıları' olarak nitelencen, Bryce ve Lang gibi yazarlar, özellikle Bryce Amerikan Ermeni Apostolik Kilisesi Başpiskoposu'ndan⁶ 'Ermeni Dostları' özel ödülünü almıştı. Bu yazarlar Türkleri haklı çıkaracak ve Ermeni tezlerini çürütebilecek bazı belgeleri pek ustalıkla örtbas etmeyi veya görmezlikten gelmeyi başarmışlardır.⁷ Diğer bir Ermeni yanlısı yazar Christopher J. Walker ise Osmanlı Hükümeti'ni 'Katil ve katliamı yaptırmaya yetkisi olan ve bunu ustalıkla ve önceden tasarlayarak yapabilecek tek kurum'⁸ olarak nitelemişti. Bunun gerçeğe hiçbir ilgisi yoktur, çünkü hem Türklerin, hem de Ermenilerin 'katledilmesine karar verenler' Ermeni terörist liderlerdi; bunlar Türkiye'nin doğu illerinde, Balkanlar'dakine benzer bir durum yaratarak, kendilerini gizli amaçları için kullanan Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmasına olanak sağlamışlardı.

Çoğu Ermeni yandaşı yazarlar, 'Ermeni sevdalıları ve patronları' olan Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu'nu mali açıdan çökertmek için nasıl birbirleriyle yarıştıklarından da söz etmiyorlardı; öyle ki, Osmanlı Hükümeti'nin elinde tek metelik bile kalmamışken, bu 'lüks' sayılabilecek Ermeni reformlarını yapmaya zorlanması, Osmanlı Devleti'nin, Batılı mali kuruluşların ve emperyalist güçlerin hazırladı-

ğı borç batağına saplanmasını hızlandırmaktan başka bir işe yaramayacaktı. 1881 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na mali destek yerine mali sömürü uygulanmış, bu baskı karşısında, sadece kendi çıkarları peşinde olan ve Ermenilerin deretleriyle hiçbir ilgisi olmayan Büyük Güçler'in doymaz iştahlarını tatmin etmek için, Osmanlı Devleti her gün biraz daha fazla toprak tavizinde bulunmak zorunda kalmıştı.

Ancak Ermeni isyanının nedenlerini daha değişik ve gerçekçi bir bakış açısından görebilen, daha ölçülü, uyanık ve tarafsız İngiliz konsolosları ve gözlemcileri de vardı. Küçük Asya'da çıkan olayların nedenlerini ve sonuçlarını daha tarafsız bir şekilde incelemek amacıyla, Abdülhamit'in izniyle 1897 yılında Anadolu'ya giden, *New York Herald* gazetesi muhabiri Dr. H. C. Hepworth, sağlıklı bilgi yetersizliğine rağmen, tarafsız ve objektif olmaya çalışmıştı. Gezisi sırasında Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van ve öteki olay yerlerini dolaşmış, Bitlis'ten yazmış olduğu raporda Dr. Hepworth, fanatizmin ateşi körüklediğini kabul etmekle birlikte, çatışmanın esas sebebinin, Müslüman aşiretlerle Ermeniler arasında var olan doğal ve kökleşmiş düşmanlık duygularından kaynaklandığını vurgulamıştı.

Dr. Hepworth, padişahın 'katliam' emri verdiği konusundaki suçlamayı reddetmekle birlikte onu, imparatorluğu içinde olup bitenler hakkında bilgisi olmamakla suçlamış, 'sanal bir isyan' korkusuna kapılarak (bu isyan kesinlikle sanal değildi), olayları bastırmak için emir verdiğini, Müslüman aşiretlerin ise, komşularını yok etmek için bu fırsatı kullandıklarını ileri sürmüştü. Hepworth, *New York Herald* gazetesinin Paris baskısında şöyle diyordu:

Padişahın ülkede yapılan 'katliamlar' ve ülkedeki durum hakkında bir bilgisi olduğunu sanmıyorum. Bu açıklamayı yaparken güçlü nedenlerim vardır. Padişah, tam bir inziva içinde yaşıyor, ülkesinin hiçbir ilini asla ziyaret etmiyor, kendi bahçesinden dışarı çıkmıyor ve en küçük haber bile ona ulaşmadan önce, kendi çıkarlarını tehlikeye atmaktan korkan saray çevresi tarafından süzgeçten geçiriliyor. Padişahın, duyduklarına veya kendisine söylenmesi uygun görülen bilgilere inanmaktan başka çaresi yoktur, dolayısıyla kendisine söylenenlerin doğru olup olmadığını saptaması olanaksızdır, çünkü belgeler çoğu kez masallarla doludur...⁹

Türkiye'nin doğu illerindeki Ermeniler arasında uzun zaman yaşamış İngiliz Konsolos Yardımcısı C. H. Williams, 4 Mart 1896 tarihinde Currie'ye göndermiş olduğu raporda, 1895 yılı sonbaharında bütün Anadolu'nun her yanına yayılmış korkunç olayların tek sorumlusunun 'Ermeni terör örgütlerinin zalim saldırıları' olduğunu vurgulamıştı.¹⁰ İşte gerçek budur; ama bu gerçek, Ermeni yandaşları ve Türk düşmanları tarafından kasıtlı olarak gizlenmiş veya çarpıtılmıştır. Williams'ın açıklamış olduğu gerçekler, aynı görüşteki birçok ciddi ve tarafsız yazar ve yetkili ile 1881 yılında Van'da İngiliz konsolosh yardımcılığı yapmış ve çok seyahat etmiş Binbaşı Emilius Clayton, Dr. Cyrus Hamlin, Sir Mark Sykes ve bu kitapta adı geçen diğer başka yetkililer tarafından da doğrulanmıştır.

Azınlıkta olan aşırı eğilimli bazı Ermeni liderler Yunanlıların, Sırp-
ların, Karadağlıların, Bulgarların ve ötekilerin özerklik ve bağımsız-
lıklarını, kurdukları terörist örgütlerin yardımıyla Osmanlı Hükü-
meti'ne karşı çıkardıkları isyanlarla sağlamış olduklarını hiç unutmamış-
lardı. Hedeflerine ne pahasına olursa olsun ulaşmak için çabalar-
ken, Ermenilerin Anadolu'da her yere dağılmış bir toplum oldu-
ğunu ve hiçbir yerde nüfusun çoğunluğunu oluşturmadıklarını hesa-
ba katmamışlardı. Ermeniler, birbirine düşman gruplara ayrılmış-
lardı, örgütlü ve yönetim deneyimine sahip değillerdi. En önemlisi,
Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak için birbirleriyle yarışan Büyük
Güçler'in ve özellikle Rusya ve İngiltere'nin oyuncağı haline gelmişler-
di. Ama Ermeniler bunlara kulak asmadan hedeflerine ulaşmakta kar-
rarlıydılar, başarıya ulaşamadıkları takdirde, kendi soydaşlarının da
mahvolacağını düşünmeden Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmaya ça-
lışmışlardı.

1885'ten sonra kurulmuş gizli Ermeni örgütleri, propaganda, kış-
kırtma ve terör yoluyla Türkiye'de büyük bir isyan çıkarmayı tasarla-
mışlardı. İlk hedef, Doğu Anadolu illerindeki Ermenileri kışkırtmak,
bağımsızlık sağlamak için 'propaganda, terör ve partizanların acıma-
sız yöntemlerini kullanarak sonuca varmaktı'. En büyük beklentileri,
Osmanlı İmparatorluğu'nu isyanlarla alt üst etmek ve bu yolla küçük
ulusların haklarını korumak bahanesiyle, Büyük Güçler'in müdahale-
sini sağlamaktı. Böylelikle, sonuçta Türk Rus ve İran Ermenilerini tek
bir ulusal sosyalist devlet içinde birleştirmek belki mümkün olabilirdi.

Seçmiş oldukları yöntem pek basit ama pek de acımasızdı. Bu yön-

teme göre, Ermenilerin oldukça azınlıkta olduğu yerlerde Türk kadın ve çocuklarına saldırarak tecavüz ve katliam yapacak, Türk mallarını talan edip yakacak, bu duruma öfkelenen Türkler de karşı saldırıya geçerek o azınlık Ermeni toplumunu yok edeceklerdi. Bunun üzerine Ermeniler 'Barbar Müslüman Türkler, masum Hristiyan Ermenileri katlediyor' bahanesiyle dünyayı ayağa kaldırma fırsatını elde edecek ve sonuçta Büyük Güçler'in müdahalesiyle toplam nüfusun ancak yüzde 15'ini oluşturan Ermeniler için Türkiye topraklarında bağımsız veya özerk bir devlet kurulmasına yol açılacaktı.

1970 yılından sonra, Kıbrıs sorunu yüzünden Türk-Yunan ilişkilerinin bozulmasıyla birlikte, bazı aşırı eğilimli Ermeni örgütleri ve kişiler gösteriler yapmaya başlamış ve 1915 yılı baharında Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yöneticileri tarafından planlanarak, sistemli biçimde uygulanan bir kırıma uğradıklarına dair iddiaların öne sürüldüğü kitapçıklar bastırmışlardı. Bu olayın yıldönümünü kutlamak için Avrupa, Amerika ve Orta Doğu ülkelerinde propaganda yapmaya da başlamışlardı. Onların iddiasına göre 2.500.000 Ermeni nüfusundan (bu rakam yabancı ve tarafsız yazarlar tarafından 1.300.000 olarak veriliyor) 1.000.000'dan fazlası '20. yüzyılın ilk kırımı' sırasında yok edilmişlerdi.¹¹ Yine Ermeniler, Adolf Hitler'in 22 Ağustos 1939'da Obersalzberg'ta yaptığı konuşmada şunları söylediğini öne sürüyor:

Polonya soyundan erkek, kadın ve çocukların, acımadan istisnasız bir biçimde yok edilmeleri için Ölüm Birliklerime emir verdim. Ancak bu yolla biz kendimize gereken yaşam alanını elde edebiliriz. Ermeni katliamını bugün kim hatırlıyor ki?¹²

Ancak Ermeni tarihçiler, gerçekte hiç yapılmamış bu konuşmanın kaynağını vermekten acizdirler.

Batılı Hristiyan kaynaklarından sağlanmış bilgilere göre, Hitler'in Yahudileri katletme fikri, Ermenilerin Osmanlılar tarafından sözde 'katledildiği' iddiasından değil, İngiliz natüralist Charles Darwin'in yazdığı kitaplardan kaynaklanıyordu. Bunlar 1859 ile 1871 yıllarında yayınlanmış sırasıyla, *Türlerin Kökeni* ve *İnsanın Türeyişi* adlı kitaplarıydı. Bu kitapların öne sürdüğü teori, 'hayata en uygun olanlar yaşamaya hak kazanır' görüşüne yer veriyordu, Antropolog Sheila Patterson'un görüşü şöyleydi:

Evrım Kuramı, daha önce de egemen olan, beyaz ırkın baskın olduğu görüşünü kanıtlıyor. Çünkü bu ırk yaşamını sürdürmüş ve sadece örgütlenme ve etkin olma açısından değil, kafa ve etik açıdan da ötekilerden daha başarılı olmuştur.

Bu görüş, Avrupa milletlerinin 19. yüzyılda kolonilerini daha da genişletmesine neden olmuştu. Yine bu görüş, Hitler'in 'üstün ırk' teorisini oluşturarak uygulamaya koymasını sağlamış ve 'Yahudilerin, yaşamaya layık olmayan öteki ırkların' yok edilmesini öngören planına kaynak olmuştu.¹³

Aşırı görüşlü Ermeniler, Türk Harbiye Nezareti'nin 21 Şubat 1918'de (oysa sözde katliamın 1915'te yapıldığı iddia ediliyordu), tüm ordu komutanlarına Enver Paşa imzalı şifreli bir telgrafta,¹⁴ "Ermenileri yok etmek için hazırlanmış resmi bir planın" ayrıntılarını iletmış olduğunu iddia ediyorlar. 15 Eylül 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından imzalandığı iddia edilen başka bir emir de sadece hayal ürünüdür. Üstelik, Aram Andonyan tarafından 'orijinal' iddiasıyla yayınlanmış belgelerin de sahte olduğu kanıtlanmıştır.¹⁵ Bu emirler ne Osmanlı arşivlerinde, ne de İstanbul'un İttifak Güçleri tarafından 1918-1923 yıllarında işgali sırasında, İngiliz istihbarat servisi tarafından ele geçirilmiş buna benzer birçok Osmanlı belgesinin korunduğu İngiliz Arşivi'nde (British Public Record Office) bulunmuştur.

Ermeni yandaşı yazar David Marshall Lang bile, bu hayal ürünü gizli emirler konusunda şöyle diyor: "Böyle bir planın gizli olması gerekti. Şifre operatörlerinin, şifre memurlarının ve yerel hükümet yetkililerinin çoğu Ermeni olduğu için, emirlerin ayrıntıları kâğıda dökülmekten kaçınılmıştı."¹⁶ Lang bu açıklamasını, 1980 yılında Londra'da Piskopos Nerses Boşabalyan'ın kendisine verdiği ayrıntılara dayandırıyor. Ancak Lang, açıklamasının başka bir yerinde,¹⁷ kendi kendini yalayan şu iddiaya yer veriyor ve 15 Kasım 1915'te İçişleri Bakanı Talat Bey'in, Halep Valisi'ne gönderdiği telgrafta, 'ne kadar trajik olursa olsun, vicdanının sesine kulak vermeyip, kadın, çocuk ve sakat demeden (Ermenilerin) hayatına son vermediği için' valiyi suçladığını öne sürüyor.¹⁸ Tamamen hayal ürünü bu 'emirler' tarihi gerçekleri çarpıtarak, Ermenilerin Türklere karşı duyduğu nefreti canlı tutmayı ve Türkiye'yi dünya kamuoyu önünde küçük düşürmeyi hedefliyor.

Ermenilerin 'katliam' suçundan Türkiye'nin yargılanması gerekti-

ği iddiasına gelince; geçmiş suçlardan dolayı ülkeleri yargılamak fikri kabul edilseydi, yıllardan beri milletlerin anlaşmazlıklarıyla uğraşan ve hangi milletin 'ilk taşı attığını' araştırmaktan başka bir işe yaramayacak Birleşmiş Milletler'in koca bir mahkemeye dönüşmesi gerekecekti. Ayrıca, Türk-Ermeni sivil savaşı sırasında gerçekleşen trajik olaylar sonucu yaşamını kaybeden Ermenilere Türk ulusu tarafından 'katliam' yapıldığını iddia etmekle Ermeniler, dolaylı veya dolaysız olarak birçok Müslümanın ölmesine neden olmanın sorumluluğundan hukuku çarpıtmak suretiyle kurtulmayı amaçlamaktadırlar.

Aşırı eğilimli Ermeniler, ayrıca bugünkü Türkiye'nin doğu illerinde, kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri 'tarihi egemenliğin', Türkler tarafından gasp edildiğini öne sürüyor ve bu toprakların Ermenilere geri verilmesini talep ediyorlar.¹⁹ Türkler, Ermenilerin egemenliğini kesinlikle gasp etmemişlerdir. Selçuklu Türkleri tarih sahnesine çıktığı zaman Ermeniler zaten Bizans boyunduruğu altında yaşıyorlardı ve hiçbir egemenliğe sahip değillerdi. Türkler, sadece Bizans işgalcilerini yenerek egemenliği ele geçirmiş, bu egemenliği Ermenilerden gasp etmemişlerdi. Ermeniler bu tarihten sonra 600 yıldan fazla bir süre, Türk egemenliği altında, barış, huzur ve görece bir refah içinde yaşamışlardır.

Ermenilerin bu amaç ve talepleri, Ermeni-Türk düşmanlığını körüklemekten başka bir amaç gütmemektedir. Türkiye'nin doğu illerinin, tehirden önce bile nüfusun yüzde 15'inden az olan Ermenilere geri verilmesini istemek gerçekçi bir yaklaşım değildir. Üstelik, artık buralarda hemen hemen hiç Ermeni yaşamamaktadır ve bu toprakların geri verilmesi durumunda, Rusya buraları kendi topraklarına katabacaktır. Ermeni iddialarına bakılırsa, Amerika Birleşik Devletleri'nin, 'tarihi toprakları' kızılderililere, Avusturya Hükümeti'nin topraklarını Aborjinlere geri vermesi ve İngilizce konuşan Amerikalıların İngiltere'ye geri dönmesi gerekecektir.

Birçok Batılı akademisyen ve yazar da, aşırı eğilimli Ermenilerin 'Ermeni sorunu' konusunda tarihi gerçekleri bir asırdan beri böylesine çarpıtarak yanlış bir izlenim vermiş olmasının tarihte ender rastlanan bir olgu olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır. Ermeniler, 'fanatik, barbar ve inançsız Müslüman Türkler' tarafından 'katledilmiş' masum bir Hristiyan millet imajı yaratarak, Hristiyan dünyasını kandırmayı başarmışlardır. Ermeniler, çığırtkan ve yırtıcı olmayan Türk

milletin asil suskunluğunu istismar ederek, Hristiyan dünyasının kamuoyuna 'sükût ikrardan gelir' düsturunu kabul ettirmeye çalışmışlar, bunu yaparken Hristiyan olmayan her şeyden nefret eden ve korkan Hristiyan önyargılarından güç almışlardır.

Fransız yazar Pierre A. Moser, sayıları az da olsa, bazı aşırı milliyetçi Ermenilerin kendi çıkarları uğruna 'Bağımsız Ermenistan' hayalini, basın ve gösteriler yoluyla canlı tutmaya çalıştıklarını öne sürüyor.²⁰ Bu iddialar, batıda Ermeni yandaşları ve Türkdüşmanı yazarlar tarafından destekleniyor. Örneğin Amerika'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri Mark Lambert Bristol, 'Türkiye'de işlenen suçlar ve katliam' hakkında hikâyeler, seyahat belgeleri ve kitaplar yazılmış olduğunu, ancak bütün bu olaylar hakkında Amerika Birleşik Devletleri'nin en ufak bir bilgiden yoksun olması nedeniyle yanlış algılamalara yol açtığını öne sürer. Ona göre, 'Türkiye hakkındaki gerçek durum, duygusallık ve sansür tarafından kasten bastırılmıştır ve dünya, özel olarak hazırlanmış haberlerle bilgilendirilmiştir'. Öte yandan, İstanbul'daki Robert Koleji'nin kurucu başkanı Dr. Cyrus Hemlin, *Among The Turks* (Türkler Arasında) adlı çok aydınlatıcı kitabında, Londra'da kurulmuş ve tek hedefi Türkleri suçlamaya yönelik haberler dağıtmak olan (Ermeni) propaganda örgütünün yayınına değinir ve şöyle der: "Doğu hakkında bilgi veren bu gazeteyi her elime alışımda şöyle dua ederim: Tanrım bu yayınlara inanmamak için bana sabır ver."²¹

Son yıllarda, özellikle üzüntü verici Kıbrıs olaylarından sonra, aşırı eğilimli Ermeniler, Yunanlılarla güç birliği yaparak Türkiye'ye, Türk ulusuna ve kendi hedeflerine ulaşmada onlara engel olabilecek kişi ve devletlere karşı iftira, yakıştıрма, hakaret, kundakçılık, cinayet ve terör kampanyası başlatmışlardı. Bunun sonucu olarak, birçok masum insan ve özellikle sözde 'katliam' tarihinde henüz doğmamış bile olan Türk diplomatları ve eşleri gaddarca öldürülmüşlerdir.

Aşırı eğilimli Yunanlıların Ermeni terör örgütüyle birleşmesi için zaman çok uygundu. Ne de olsa onlar silah arkadaşlarıydılar. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'nda ve hemen sonrasında işbirliği yapmış, Büyük Güçler'in Anadolu'da başlattıkları parçalama uygulamasına birlikte katılmışlardı. Özellikle Çarlık Rusyası, Fransa ve İngiltere Türk yurdunu parçalayıp, Trakya, İzmir, Bursa ve Antalya'nın bir kısmını (sözde İyonya hayali), Büyük Hellas (Yunanistan) düşü olarak Yunanlılara söz vermişlerdi. İstanbul'un başkent olacağı Büyük Bizans'ı yeniden diril-

tip, Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında Büyük Pontus İmparatorluğu'nu kurmayı, onların Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan ve Doğu il-lerini de içine alan bölgede kurulacak Büyük Ermenistan'la işbirli-ği yapmasını öngörmüşlerdi. Bu düşler, Batı Akdeniz'de, büyük bir Müslüman gücü olan Türkiye'yi yok etmek, küçük bir uydu Türk dev-leti kurmak ve kolayca hükmedebilecekleri Yunan ve Ermeni kuk-la devletlerini kurmak amacıyla, Osmanlı Hükümeti'ne zorla dayatıl-mış ama hiçbir zaman gerçekleşmeyecek 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nın zorla imzalanmasını sağlamıştı.

Günümüzde, aşırı Yunan ve Ermeni unsurlar, Türkiye Cumhuri-yeti'ne ve Türklere karşı nefreti sürdürüyorlar, çünkü emperyalist güç-lerin Balkanlar'da, Batı Akdeniz'de ve Çanakkale'de karşılaşmış olduk-ları hüsrancı unutamıyorlar. Ancak Yunanlılar, Osmanlı Devleti'nin küllerinden doğan modern Türk Devleti'nin ulusal gücü karşısında, Büyük Hellas, İyonya, Pontus Devleti ve yeniden başkent İstanbul'la dirilecek Bizans İmparatorluğu hayallerinden vazgeçmek zorunda kal-dılar. Ayrıca Türklerin, Yunanistan'ın Ege ve Akdeniz'de yayılarak ken-disini kuşatmasına güçlü bir biçimde karşı koyduğunu da esefle gö-rüyorlar. Ermeniler ise emperyalist hayallerini yıkan Türklere taham-mül edemiyorlar, ayrıca Erivan'ın başkent olduğu anayurtları Ermeni Cumhuriyeti'nin 1921'de Bolşevikler tarafından işgal edilmiş olmasına da hâlâ içerliyorlar.²²

Geçmişî unutmak istemeyen kimi aşırı eğilimli Ermenilerin bu is-teklere mantıksız, duygusal, hatta isterik niteliktedir. Kimi Ermeni ya-zarlar akademik araştırma yerine duygusallığı yeğliyorlar, Ermeni teh-ciri ve sözde 'katliamı' konularında son derece taraflı ve çarpıtılmış bil-giler yayıyorlar. Bu yazarlar, konuyla ilgili olarak yapılacak araştırma-larda İngiliz, Fransız, Rus, Türk, hatta bazı Ermeni arşivlerini ve çok sayıda belgeye sahip Londra'daki İngiltere Dışişleri Bakanlığı (British Foreign Office) arşivlerine dayanarak hazırlanan güncel yayınları ince-lemek zahmetine katlanmayıp gerçek olay ve rakamlara dayanan aka-demik araştırmalar yerine hikâye ve söylentiler içeren propaganda ya-yınları yapmayı yeğlemişlerdir. Son yapılan araştırmalarda, bu çığır-tkan Yunan ve Ermeni propagandacıların, kendi toplumlarının başına gelen felaketlerden doğrudan doğruya sorumlu oldukları ortaya çık-mıştır. Gwynne Dyer, *Middle Eastern Studies* (1976, Ocak) dergisin-de Türk tarihçilerini 'Ermeni sorunu' konusunda bilgileri çarpıttıkları

gerekeçsiyle haksız yere suçladıktan sonra şunları ekler: “Ermeni tarihi konusunda Sayın S. Sonyel gibi akademik bir yazar bulmak çok güçtür.” Dyer, *Armenian Review*²³ isimli yayın hakkında ise şu yorumu yapar:

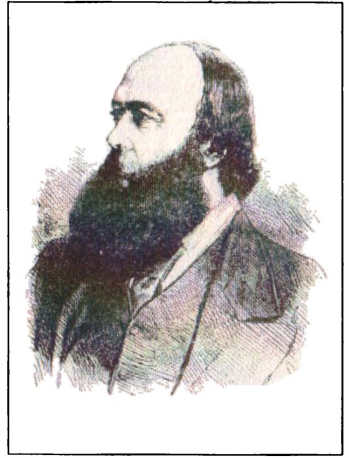
‘bu dergi... tarihsel inceleme yöntemleriyle alay eden ve sahte olduğu açıkça belli olan ve kimi iddialara yazarın kendisinin de inanmadığını işaret eden dipnotlarla doludur. Bu yayınlarda hemen hemen hiçbir ‘belge’ kaynak yoktur ve birçok kaynak 1920 veya 1930 yıllarında yayınlanmış Ermeni gazetelerinden alınmıştır. Bunların kaynağı ise genellikle ‘Türk ordusunda bulunan Ermeni subayları’dır. Ermeni diasporasındaki tarihçilerin en büyük kusuru, kulakları sağır eden bu propagandanın her türlü kanıt derinliğinden uzak, yıllardır bu konuya duygusal olarak bağlı bir okur grubu için yazılmış olmalarıdır.’²⁴

Gwynne Dyer²⁵ ile şu konuda aynı görüşteyim: Osmanlı İmparatorluğu’nun son yılları ve özellikle Ermeni tehcirinin yapılmış olduğu dönem, tarihi açıdan daha çok aydınlatılması gereken bir dönemdir. Bu konuda, ana belgelere dayanarak daha çok akademik araştırma yapılması ve konunun aydınlatılarak Türk ve Ermenileri ilgilendiren olayların doğru perspektife yerleştirilmesi gerekir.

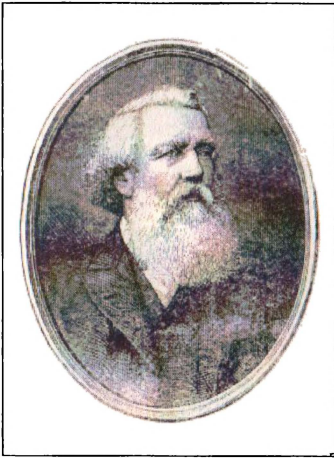
Bu kitabı, bugün Türk ve Ermeni gençlerine ‘Gerçekten ne olduğu’ ve ‘neden olduğu’ konusunda kendi fikirlerini oluşturarak sonuçlara varmalarına ve belki bir gün birbirleriyle yakınlaşmalarına ve barışmalarına yardımcı olmak için yazmış bulunuyorum. Türkler ve Ermeniler, kendi gizli amaçları olan üçüncü kişilerin karışma ve kışkırtmalarından yeterince zarar görmüşlerdir. Artık yapılması gereken, sadece kendi çıkarlarını düşünen yabancı güçlerin neden olduğu geçmişteki o karanlık günleri bir yana bırakarak, bundan ders çıkarmak, karşılıklı hoşgörü ve anlayış sergileyecek büyüklüğe erişmektir.

*Osmanlı Padişahı
II. Abdülhamit
(1876-1909)*

*Lord Salisbury
İngiltere Dışışleri Bakanı
(1878-1880)*

*Sir Austen Henry Layard
İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi
(1877-1880)*

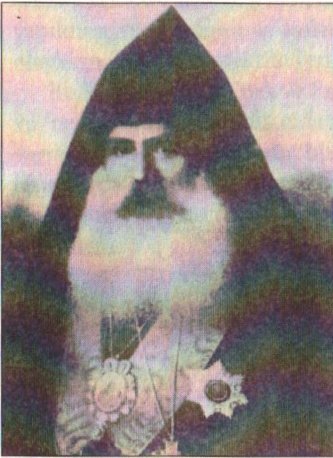
*Kostaki Musurus Paşa
Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi
(1851-1885)*

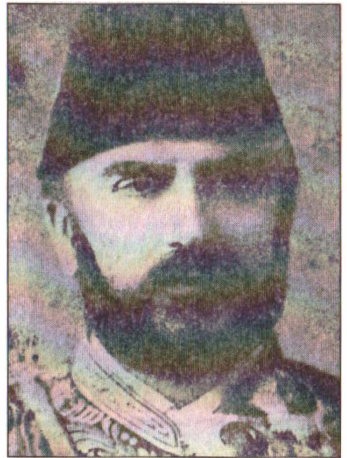
Mıgırdiç Hrimyan
İstanbul Ermeni Patriği
(1869-1874)

2. Nerses Vartabedyan
İstanbul Ermeni Patriği
(1874-1884)

Khoren Aşıkıyan
İstanbul Ermeni Patriği
(1888-1894)

Artin Damadyan Paşa
Osmanlı Hariciye Müsteşarı
(1880- 1887)

Notlar ve Kaynakça İçin Kısaltmalar

ATBD:	<i>Askeri Tarih Belgeleri Dergisi</i>
BTDD:	<i>Belgelerle Türk Tarihi Dergisi</i>
CO:	Sömürgeler Dairesi
CP:	Kabine Tutanakları
DGP:	Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette
FO:	(Foreign Office) İstihbarat Servisi Belgeleri
İDB:	İngiltere Dışışleri Bakanlığı
İDBB:	İngiltere Dışışleri Bakanlığı Belgeleri
RB:	Raporlar ve Belgeler

Notlar

1. Ermeniler

- 1 Eliot: *Turkey in Europe*. s. 384 Bryce: *Transcaucasia and Ararat*, s. 340.
- 2 *Encyclopedia Americana* 1956, s. 267: "*Illustrated Encyclopedia of Mankind*, Londra 1979. C. 1. s. 110.
- 3 Bkz. *Moise de Khorenet la Génealogie Patriarcale*, Paris 1896.
- 4 Bkz. Moser: *Arménians où est la réalité?* s. 17; Karal: *Armenian Question*, s. 8; Yavuz: *Turkish races throughout history*. s. 137-8.
- 5 *The Illustrated Encyclopedia of Mankind* Ermenilerin dil ve ırk olarak Indo-Germanik kökenli eski bir soy olduğunu yazar: a.g.e., s. 110.
- 6 Sarkis Atamian Ermenilerin Yunanistan'da bulunan Tesalya bölgesinden geldiklerini öne sürer. Bkz. *The Armenian Community*, New York adlı kitabı. Ayrıca, *Encyclopaedia Britannica*, C. 1, Londra 1974, s. 529; C. F. Lehmann-Haupt: *Armenien einst und jetzt*. 3 cilt, Berlin 1930-1 ve F. W. König, Viyana Üniversitesi, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, Graz 1955, aynı görüşü öne sürer; Lang: *Armenia, cradle of civilisation*, s. 88 ve 112, bu açıklamanın fazla basit olduğunu açıklar.
- 7 *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers; Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, İngilizce ve Türkçe versiyonu için sırasıyla s. 2 ve 3.
- 8 Armstrong: *Turkey in Travail*, s. 224; ayrıca Lang and Walker: *The Armenians*, Minority Rights Group publication, report 32, s. 6; Koçaş: *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, s. 41 ve 45; Bryce. s. 155; Lang: *Cradle of Civilisation*, s. 43.
- 9 Armstrong, s. 224.
- 10 Lang: *The Armenians: a people in exile*. s. ix.
- 11 Lang ve Walker s. 7; Armstrong. s. 225; Bryce, s. 179.
- 12 Eliot, s. 383-91.
- 13 *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*. s. 4.
- 14 Koçaş, s. 41-3; Toynbee: *The Murderous Tyranny of the Turks*, s. 18.
- 15 Trans-Kafkasya; Karadeniz ile Hazar Denizi ve Kafkaslar'la güneyde Gürcistan, Türkiye, İran arasında bulunan Aras Nehri üzerindeki Ermenistan, İmereti, Gürcistan'ın batısı ve İmereti'nin batısında Mingrel ile Karadeniz'in doğu kıyısını kapsayan alanın adıdır. Bryce. s. 92.
- 16 Amerika'da Kolombiya eyaletinin merkez doğusunda bulunan Armenia ile karıştırılmamalıdır: *Encyclopaedia Britannica*. s. 524.
- 17 Herodot burayı büyük hayvan sürülerine sahip insanların yaşadığı bir yer olarak anlatır; *Histories*, C. 49; ayrıca Toynbee: *Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire*, s. 600 n.

- 18 Moser. s. 17.
- 19 Xenophon bölgeyi 'zengin ve geniş topraklara sahip' bir il olarak betimler; *Anabasis* III, s. 5.
- 20 Langer, *Diplomacy of Imperialism*, cilt. 1, s. 147; Lang: *Cradle of Civilisation*, s. 44.
- 21 Langer, s. 147 Koçaş, s. 15: Başgün: *Türk-Ermeni Münasebetleri*, s. 15-16.
- 22 Bkz. Toynbee: *Treatment of the Armenians*, s. 611-13.
- 23 Lang: *Cradle of Civilisation*. s. 156: Bryce. s. 206-7.
- 24 Lang: a.e., s. 171
- 25 Ormanian: *The Church of Armenia*, s. 28.
- 26 Granville: *Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları*, s. 27; Moser, s. 18; Demir: *The Armenian Question in Turkey*. s. 25; Başgün, s. 20; Sarkis: 'The Armenian Renaissance', *Journal of Modern History*, Aralık 1937.
- 27 Sertoğlu: 'Türk Ermeni dostluğu düşmanlığa nasıl dönüştürüldü', *Hürriyet*, 16.11.1981; Granville, s. 19: Langer, s. 148: Koçaş, s. 57-9: Arnold: *The preaching of Islam*, Londra 1896.
- 28 Eçmiyatzin Ermeniler için ruhani bir merkezdir. Geleneksel inancagöre, Ermenistan'daki ilk Hristiyan Kilisesi MS 302 yılında St. George (Ayayorgi) The Illuminator tarafından burada inşa edilmiştir. Daha sonra buraya kurucu eski kralın adı olan Vagarshabad adı verilmiştir. Ermenicede Eçmiyatzin 'Gökten inen tek ata' anlamına gelir. Bryce, s. 315: ayrıca İDBB 424/119/ Gizli.4563: Memorandum by Lieutenant-Colonel C. W. Wilson, 10.5.1881.
- 29 Toynbee: *Treatment of the Armenians*, s. 623; ayrıca İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgeleri 424/119/Gizli.4563.
- 30 Kara Şemsi: *Turcs et Arméniens devant l'Histoire*, s. 19.
- 31 *Everyman's Encyclopaedia*, cilt. 1, s. 440-1; *Illustrated Encyclopaedia of Mankind*, C. 1, s. 110; Eliot, s. 387; Toynbee: *Treatment of the Armenians*, s. 599; Shaw and Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 151; Bryce, s. 317; Koçaş, s. 50-2 ve 119; Uras: *Tarihte Ermeniler*, s. 128-9; Başgün, s. 11-12 ve 19-20; İDBB 371/173847W 532: 'The Armenian Question', Sir Walter Napier, 12.12.1932.
- 32 G. H. Chopourian: *The Armenian Evangelical Reformation, Causes and Effects*, New York 1972; Edwin M. Bliss: *Turkey and the Armenian atrocities*, Philadelphia 1896.
- 33 Vartoogian: *Armenian Ordeal*, s. 37.
- 34 Whitman: *Turkish Memories*, s. 120-1.
- 35 Earle: *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s. 17.
- 36 Tozer: *Travels in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. s. 230; G. Warneck: *Outline of a history of Protestant Missions*, Londra 1901; Cook: *The United States and the Armenian Question*, Fletcher School of Law and Diplomacy de sunulmuş olan bir tez, 15.4.1957, s. 38; Karal: *The Armenian Question*, s. 9; Gürün: *Ermeni Dosyası*, s. 44.
- 37 Bryce, s. 467.
- 38 Bkz. Owen: *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, s. 100 ve devamı.
- 39 Türkiye No. 16 (1877): *Correspondence respecting the condition of the Christian subjects of the Porte*, belge no. 1/1, s. 1-3.
- 40 Karal: *Osmanlı Tarihi*, cilt. 8, s. 128; Üçok: *Siyasi Tarih*, s. 143-6; Başgün, s. 37.
- 41 Pera (Beyoğlu) rapor, 15.3.1858; bkz. Documents Diplomatiques Français, C. 334, s. 228.
- 42 İDBB 424/61/ Gizli. 3396, Bölüm XVIII, No. 106: Layard'dan Derby'ye, 27.9.1877.
- 43 Bu tarihten önceki Ermeni tarihi için, bkz. William L. Langer: *An Encyclopaedia of*

- World History*, Londra 1972; Lang: *Cradle of Civilisation*, s. 95; Bryce, s. 331; Toynbee: *Treatment of the Armenians*, s. 600; Lang: *People in Exile*, s. 48.
- 44 Sykes: *The Caliph's Last Heritage*, s. 253.
- 45 Ararat, C. vii, No. 1, 1966, s. 39.
- 46 *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, s. 8; Walker: *Armenians: the survival of a nation*, s. 85.
- 47 Bryce, s. 332; Lang: *People in Exile*, s. 56 ve *Cradle of Civilisation*, s. 198.
- 48 Sykes, s. 254-6.
- 49 *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, s. 6.
- 50 Koçaş, s. 271.
- 51 Sertoğlu: *Hürriyet*, 16.11.1981.
- 52 J. A. Boyle: 'The journey of Het'um I, king of Little Armenia, to the court of the Great Han Möngke, *Central Asiatic Journal*, C. ix, No. 3, 1964, s. 178-9; bkz. Robert P. Blake and Richard N. Frye (ed): *Gregory of Akner - History of the Nation of Archers*, Harvard 1954.
- 53 Toynbee: *Treatment of the Armenians*, s. 604; Bryce, s. 334; Koçaş, s. 34.
- 54 *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, s. 11.
- 55 Sertoğlu: *Hürriyet*, 16.11.1981.
- 56 Demir, s. 13; ayrıca, Harry J. Sarkiss: 'The Armenian Renaissance, 1500-1863', *Journal of Modern History*, Aralık 1937 ve aynı yazarın, *The legal status of the Armenians and Greeks under the Ottoman Turks 1150-1566*, Master tezi, Illinois Üniversitesi 1931.
- 57 Lang, *People in Exile*, s. 111.
- 58 Lang, s. 2 ve 111-12; Eliot, s. 394; Koçaş, s. 273; Karal: *The Armenian Question*, s. 9.
- 59 Anderson: *The Eastern Question*, s. 11.
- 60 Lang: *People in Exile*, s. 101; Koçaş, s. 271.
- 61 Osmanlı Hükümeti bazan (*Babüali*) olarak anılırdı.
- 62 Rapor ve Belgeler 34, LXXII, 1854 (2199).
- 63 Eliot, s. 57.
- 64 Bernard Lewis: 'The impact of the French Revolution on Turkey', *Journal of World History*, C. 1, 1953-4; Anderson, s. 21; Frazee: *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-51*, s. 8; Owen, s. 57.
- 65 Toynbee: *Treatment of the Armenians*, s. 604-10.
- 66 Lang: *People in Exile*, s. 63.
- 67 *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, s. 15; Karal: *The Armenian Question*, s. 9.
- 68 Churches Committee on Migrant Workers in Europe: *Christian Minorities in Turkey*, s. 7.
- 69 Parmaksızoğlu: *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri...* s. 10.
- 70 Koçaş, s. 116-17.
- 71 Rapor ve Belgeler 34, 1854, LXXII (2199); İDBB 371/3658/75852: Lewis Heck tarafından verilen nota, April 1919; Shaw and Shaw, s. 31; Bryce, s. 335; Lang: *People in Exile*, s. 3.
- 72 Koçaş, s. 271; Langer, s. 150; Varandian as quoted by Macler: Valyi: *Spiritual and Political Revolutions in Islam*, s. 156.
- 73 Lang and Walker, s. 10; Lang: *People in Exile*, s. 147.
- 74 Lang, a. e., s. 3.
- 75 Kazemzadeh: *The Struggle for Transcaucasia*, s. 7.
- 76 Avcioğlu: *Milli Kurtuluş Tarihi*, s. 1071.
- 77 a.e., bkz. s. 21 ve devamı.

- 78 1856 Paris Antlaşması için bkz; Rapor ve Belgeler 24, 1856, LXI, s. 23-4.
- 79 Türkiye No. 17 (1877): *Instructions addressed to H. M. Embassy at Constantinople respecting financial and administrative reforms and the protection of the Christians in Turkey, 1856-75*, Londra 1877, Bölüm II, No. 78.
- 80 Granville, s. 23-4.
- 81 Parmaksızoğlu, s. 10-11.
- 82 Rapor ve Belgeler, *Reports received from H. M. Consuls relating to the condition of the Christians in Turkey*. 1860, Londra 1861, No. 8.
- 83 a.g.y.
- 84 Gayrimüslimler için uygulanan askerlik muafiyeti vergisi 1909'a kadar devam etti.
- 85 Türkiye No. 16 (1877), 1868-75 yıllarını kapsayan raporlar, Londra 1877.
- 86 a.y., belge No. 1/1.
- 87 a.y., belge No. 13/1.
- 88 Elie Kedourie: *The Chatham House Version and Other Essays*, s. 362-3.
- 89 Migirditch Dadian: 'La Société Arménienne contemporaine', *Revue des deux Mondes*, Haziran 1867, s. 803-28; bkz. Granville, s. 26.
- 90 Koçuş, s. 59 ve 61; ayrıca bkz. Avedis Sanjian: *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, s. 5.
- 91 Toynbee: *The Murderous Tyranny of the Turks*, s. 20; Waugh: *Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow*, s. 10; Lang and Walker, s. 8; Michael Llewellyn Smith: 'The Young Turk Revolution', *History of the 20th Century*, Londra 1979, s. 200.
- 92 Granville, s. 19; Gaston Gaillard: *Les Turcs et l'Europe*, s. 266.
- 93 Maier: *Cyprus from earliest times to the present day*, s. 115-16.
- 94 Millet sistemi konusunda bkz. Gibb and Bowen: *Islamic Society and the West*, C. I, Bölüm ii, s. 207-61; Tritton: *The Caliphs and their non-Moslem subjects*, s. 5-12; Wittek: *The Rise of the Ottoman Empire*, s. 28 ve devamı; Luke: *The Making of Modern Turkey*, Bölüm iv.
- 95 Bkz. Bernard Lewis: *Journal of World History*, Temmuz 1953, a.e.
- 96 Powell: *The Struggle for Power in Moslem Asia*, s. 120.
- 97 Luke: *The Old Turkey and the New*, s. 75; Dakin: *Unification of Greece*, Storrs: *Orientations*, s. 538; Demir, s. 22-3.
- 98 Mandelstom: *Le Sort de l'Empire Ottoman*, s. 187; ayrıca bkz. Avcioglu, s. 1055.
- 99 Bkz. Ubcini: *Letters on Turkey*, iv-vii numaralı mektuplar; Dadian, s. 903-28; Leon Arpee: *The Armenian Awakening*. bölüm. ix; Varandian: *Haykakan Charjman Nakhapatmouthiun*, Cenevre 1912-13; Macler: *Antour de e'Arménie*, s. 177-275; Granville, s. 20-1; Langer, s. 149; Lang and Walker, s. 7; Lang: *Cradle of Civilisation*, s. 3; Hagop Borsoumian: 'Economic role of the Armenian Amira class in the Ottoman Empire', *Armenian Review*, XXXI, Mart 1979, s. 312-13.
- 100 Shaw and Shaw, s. 51.
- 101 Langer, s. 149; Granville, s. 27-8.
- 102 Eliot, s. 395.
- 103 James Etmekjian: *The French influence on the Western Armenian Renaissance, 1843-1915*, New York 1964; Lang: *Cradle of Civilisation*, s. 3.
- 104 Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, s. 13.
- 105 Dadian, s. 908-15 ve 924; Granville, s. 15.
- 106 Dadian konuyu en iyi biçimde anlatır, ayrıca bkz. Archag Tchobanian: *L'Arménie, son Histoire, sa Littérature*, s. 62 ve devamı; J. Mathorez: 'Les Arméniens en France de 1789 à nos Jours', *Revue des Etudes Arméniennes*, II, 1922, s. 293-313; Varandian, Macler, s. 230

- ve devamı; Basmađjian: *Histoire Moderne des Arméniens*, s. 76 ve devamı; Langer, s. 149; Moser, s. 18 ve 20; Uras, s. 153.
- 107 Stanford Shaw: 'Ermeni terörü ve ardındaki gerçek', *Tercüman*, 11.2.1982.
- 108 'The New Constitution of Turkey', *Political Science Quarterly*, No. 1, XL, Mart 1925, s. 78; Bailey: *British policy and the Turkish Reform Movement*, s. 25-38; Wilbury W. White: *The Process of Change in the Ottoman Empire*, Chicago 1937; H. W. V. Temperley: 'Reform Movement in the Turkish Empire and Republic during the 19th and 20th Centuries', *Chinese Social and Political Science Review*, Ocak 1937, s. 449-60; Toynbee and Kirkwood: *Turkey*, s. 48-58; Karal: *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 36 ve devamı.
- 109 *Düstur*, C. 1, s. 8: RB 24, 1856, LXI, 2334, Bölüm XVII, Eastern Papers; *Tanzimat I*, s. 56; Bailey, s. 277-9 ve 287-91.
- 110 Salahi R. (Sonyel): *The 1924 Constitution of Turkey: A Critical Survey*, Master tezi, Queen's University, Belfast, Ekim 1962, s. 8-14; bkz. Luke: *The Old Turkey and the New*, Londra 1955; Henry E. Allen: *The Turkish Transformation*, Chicago 1935; Lewis: *Turkey*, Londra 1955.
- 111 Granville, s. 16.
- 112 Lang and Walker, s. 8.
- 113 İDBB 424/123/Gizli. 4628, Bölüm V, No. 148: Dufferin'den Granville'e, 3.10.1881'de gönderilen raporda, M. Kennedy tarafından yazılmış ve Ermeni milletinin anayasasını içeren bir özet de bulunmaktadır, s. 153-9 ve 200-2.
- 114 Koçaş, s. 75-6; ayrıca bkz. Mandelstom, s. 75.
- 115 Langer, s. 149.
- 116 Lang: *People in Exile*, s. 4.
- 117 Eliot, s. 395; Koçaş, s. 69-70.
- 118 a.g.e., Demir, s. 26.
- 119 H. F. B. Lynch: 'The Armenian Question II in Russia', *Contemporary Review*, C. 66, Temmuz 1894, s. 102-3; Parmaksızoğlu, s. 9-10.
- 120 Dadian, s. 906.
- 121 Eliot, s. 395-7.
- 122 Lang: *Cradle of Civilisation*, s. 282.
- 123 Tchobanian, s. 73; Varandian: *Hairenikie Kaghapare*, s. 77 ve devamı; a.g.y., *Hai Heghapoghagan Dashnaghtzoutan Badmoutiun*, I, s. 13 ve devamı; E. B. Chrakian: 'Notes on the life and work of Hrimyan-Hairig', *The Armenian Mirror*, 11, 18 ve 25.11.1932; M. G. Rolin-Jaeguemy's 'L'Arménie, les Arméniens et les Traités', *Revue de Droit Internationale*, XIX, 1887, s. 284-325; Langer, s. 150; Demir, s. 31.
- 124 Uras, s. 182; Parmaksızoğlu, s. 12-13; Lang hiçbir kanıt sunmadan, Türk Hükümeti'nin kuşkucu tutumunun patriğin istifa etmesine neden olduğunu öne sürer. *Cradle of Civilisation*, s. 282.
- 125 Eliot, s. 392.
- 126 Sarkissian: *A History of the Armenian Question to 1885*, s. 137; Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 48.
- 127 Bryce, s. 466.
- 128 Kazemzadeh, s. 8; Mesrob: *L'Arménie au point de vue géographique, historique, ethnographique, statistique, et cultural*, s. 85.
- 129 Sahillioglu: 'Yabancı Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar', BTDD, No. 15, s. 46; Avcioğlu, s. 1056-63.

- 130 Bryce, s. 342.
- 131 Anderson, s. 167; Oscanian: *The Sultan and his People*, s. 353-4; Krikorian: *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Londra 1977.
- 132 İDBB 424/69/Gizli.3625, No. 107; *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 8, Mayıs 1968, s. 33.
- 133 Toynbee Ermenilerin Türkiye'nin beyin gücünü sağladıklarını, onların teşkilatçı, öğretmen, tüccar ve sanatkar sınıfını oluşturduğunu öne sürecektik kadar cüretkardır; *Treatment of the Armenians*, a.g.e.; ayrıca bkz. Lang: *People in Exile*, s. 3.
- 134 An Eastern Statesman: 'The Armenian Question', *Contemporary Review*, C. 37 Nisan 1880, s. 536-9.
- 135 Cevdet Paşa: *Mektupları*, s. 21-39 ve 114; Karal: *The Armenian Question*, s. 6-7; Langer, p. 148.
- 136 Koçuş, s. 92 ve devamı.
- 137 Bunlara ek olarak daha alt basamaklarda birçok Ermeni memur görev yapmaktaydı.

2. 'Ermeni Sorunu'nun Doğuşu

- 1 Maier: *Cyprus from earliest times to the present day*, s. 124-5; Moser: *Arméniens, où est la réalité?* s. 23.
- 2 Walker: *Armenians: the Survival of a Nation*, s. 90.
- 3 Anderson: *The Eastern Question*, s. 58; Bryce: *Transcaucasia and Ararat*, s. 519.
- 4 Wellington'dan St. Petersburg'daki İngiltere Büyükelçisi'ne, Ekim 1829; bkz. Seton-Watson: *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s. 137; Hurewitz: *Diplomacy in the Near and Middle East*, C. 1, s. 111 ve devamı; ayrıca bkz. Maier, s. 125.
- 5 'Our relations with Turkey', Sir Henry Layard ile bir söyleşiden notlar; *Contemporary Review*, C. 47, Mayıs 1885, s. 609.
- 6 *Document Diplomatiques Français*, birinci seri, Paris 1830, C. 11, s. 16.
- 7 Süveyş Kanalı 1869 yılında açılmıştı ve 1875'te Disraeli, kanalı açan İngiliz şirketinin çoğunluk hissesini satın almıştı.
- 8 Ayrıca bkz. Seton-Watson, s. 17 ve 25-6; Monypenny and Buckle: *Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, cilt 2, s. 14, Disraeli'den Lady Bradford'a, 3.11.1875.
- 9 Karal: *Osmanlı Tarihi*, s. 93.
- 10 Anderson, s. 181; Lady Gwendolen Cecil: *Life of Robert Marquis of Salisbury*, C. 2, s. 80.
- 11 Lord Odo Russell, Berlin'deki İngiltere Büyükelçisi Bismarck'a; 'İngiltere'nin Hindistan'la iletişimini sürdürmesi her zaman olduğu gibi bir ölüm kalım meselesidir', demişti. *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette*, C. 11, s. 30.
- 12 Bu tarihlerde Bosna-Hersek hakkında daha geniş bilgi almak için bkz. Elliot: *Some Revolutions and Other Diplomatic Experience*, s. 214.
- 13 Anderson, s. 188.
- 14 Monypenny and Buckle, s. 895; Buckle (ed.): *The letters of Queen Victoria*, C. 2, s. 455-6; Gathorne-Hardy: *A Short History of International Affairs*, C. 1, s. 365; Hardinge: *Old Diplomacy*, C. 2, s. 329-30; Lang: *People in Exile*, s. 101-4; Lee: *Cyprus Convention Policy*, s. 25.
- 15 Seton-Watson, I, s. 24 ve 35, 40-3; Ensor: *The Oxford History of England, 1870-1914*, s. 43; Bu konuda ayrıca bkz. Kraliçe'nin özel mektupları; 6.5.1875, *Letters of Victoria*, II, s. 392 ve 455. Girişim, Londra'daki Rus Büyükelçisi Kont P. A. Shouvalov'a yapılmıştı. Disraeli 1877 yılı Şubat ayında bir girişimde daha bulunmuş ama sonuç alamamıştı. Anderson, s. 189; Rus- İngiliz Belgeleri, C. 1, s. 424-6.

- 16 Hasımları tarafından öldürüldüğü söylentileri vardı; ayrıca bkz. Bryce, s. 459; Abdurrahman Şeref: *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, No. 86 (6); İnâl: *Son Sadrazamlar*, C. 4, s. 557 -karşıt görüşler için.
- 17 Karal: *Osmanlı Tarihi*, VII, s. 365-6, VIII, s. 5; Anderson, s. 185; Seton-Watson, s. 36; *Times*, 7.7.1876.
- 18 Anderson, s. 187; ayrıca bkz. Summer: *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Oxford 1937; Jelavich (ed.): *Russia in the East, 1876-1880*, s. 29; Cecil, II, s. 83; Seton-Watson, s. 48.
- 19 Anderson, s. 184; Cecil, II, s. 81; Seton-Watson, s. 51 ve devamı.
- 20 Magnus: *Gladstone, a biography*, s. 242-3; Ensor, s. 45; Anderson, s. 194; ayrıca bkz. R. T. Shannon: *Gladstone and the Bulgarian agitation*. Londra 1876; Cecil, II, s. 82.
- 21 Seton-Watson, s. 52.
- 22 Cecil, II, s. 83.
- 23 Lee, s. 34.
- 24 Abdülhamit, ne Rüştü Paşa'ya ne de Mithat Paşa'ya güveniyordu ama Büyük Güçleri yatıştırmak için Mithat Paşa'yı sadrazamlığa getirmişti. İnâl, C. III, s. 348.
- 25 İDBB 424/48/Gizli. 3097, No. 9: Elliot'tan Derby'ye, 23.12.1876, Osmanlı Anayasası'nın Fransızca versiyonunu da içerir, s. 48; ayrıca bkz. R. Devereux: *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963; Osman Nuri: *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, C. 1, İstanbul 1327; Karal: *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 62; İhsan Sungur: 'Tanzimat ve Yeni Osmanlılar', *Tanzimat-I*, İstanbul 1940. Ermeni danışman Odian Efendi ve Jön Türklerden Namık Kemal ile Ziya Paşa'nın katkılarıyla Mithat Paşa tarafından hazırlanmış Anayasa, Abdülhamit tarafından 14 Şubat 1878'de feshedilmiş ve Meclis 30 yıl boyunca bir daha toplanmamak üzere dağıtılmıştı. Anayasa'nın mimarı Mithat Paşa Arabistan'a sürülmüş ve orada 1884'te boğularak öldürülmüştü. Karal, VIII, s. 128; Anderson, s. 253; Michael Llewellyn-Smith: 'The Young Turk Revolution', *History of the 20th Century*, London 1979, s. 198. İstanbul konferansı için ayrıca bkz. Seton-Watson, s. 102 ve devamı.
- 26 Cecil, II, s. 118-20: Salisbury'den Derby'ye, 29.12.1876 ve Carnarvon'a, 5.1.1877.
- 27 Anderson, s. 192.
- 28 Magnus, s. 249; Ensor, s. 46-7; Seton-Watson, s. 168 ve devamı; Hıfzı Timur: 'Kıbrıs'ın Hukuki Durumu', *Kıbrıs Meselesi ve Türkiye*, s. 11-12; Ahmet Gazioğlu: *İngiliz İdaresinde Kıbrıs, 1878-1960*, s. 11.
- 29 Cecil, II, s. 130-4.
- 30 Layard Belgeleri: Layard'dan Beaconsfield'e, 20.6. 1877.
- 31 Rus-İngiliz Dökümanları: Shouvalov'dan Gorchakov'a, 18.7.1877.
- 32 Monypenny and Buckle, C. VI, s. 155.
- 33 a.g.e., s. 154.
- 34 Anderson, s. 196; Monypenny and Buckle, VI, s. 178-9.
- 35 Layard Belgeleri: Layard'dan Beaconsfield'e, 1.8.1877.
- 36 A.g.e., Layard'dan Beaconsfield'e, 23.8.1877.
- 37 a.g.e., Layard'dan Derby'ye, 23 ve 30.1.1878.
- 38 Cecil, II, s. 186-7.
- 39 a.g.e., s. 197; Layard Belgeleri: Layard'dan Derby'ye, 15.2.1878, Hornby'ye, 6.2.1878, Lytton'a, 20.2.1878.
- 40 Cecil, II, s. 198.
- 41 Anderson, s. 198; Seton-Watson, s. 315.
- 42 Cecil, II, s. 199; ayrıca bkz. Dwight Lee: 'The proposed Mediterranean League of 1878', *Journal of Modern History*, Mart 1931, s. 39.

- 43 Anderson, s. 201; Seton-Watson, s. 264 ve 311.
- 44 İDBB 424/68/Gizli.3601: Layard'dan Derby'ye, 6.3.1878, Ayastefanos Antlaşması'nın bir özetini içerir; ayrıca bkz. RB 38, 1878, LXXXIII, 4124, Türkiye No. 22 (1878), Ayastefanos Antlaşması, No. 151, Kont Shouvalov tarafından Derby'ye iletilmiştir, 23.3.1878, Emir belgeleri 1973. Karşılıklı imzalama işlemi St. Petersburg'da 17.3.1878'de yapılmıştı.
- 45 Magnus, s. 250; Anderson, s. 198 ve devamı; Seton-Watson, s. 329; Gazioglu, s. 11; Karal: *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 34 ve devamı 66 ve devamı.
- 46 Bu iddia, Lang tarafından yapılmış ve Ayastefanos Antlaşması gereğince, Ermenilerin yaşadığı Türkiye'nin doğu illerine yönetimde özerklik garantisi verildiğini öne süren abartılı bir iddiadır; bkz. *People in Exile*, s. 4; ayrıca bkz. S. R. Sonyel'in Lang'ı eleştirdiği yazı; 'Turkish historian criticizes Lang book', *The Armenian Weekly*, Boston, 5.12.1981.
- 47 Anderson, s. 204; Layard'ın antlaşma konusundaki eleştirisi, 13.3.1878. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgeleri 78/2781 sayılı raporda bulunmaktadır.
- 48 Anderson, s. 205.
- 49 İDBB 371/9897/Gizli. 19108; Cecil, II, s. 214.
- 50 Cecil, II, s. 214-15.
- 51 Layard Belgeleri: Add. Mss. 39,131, fol. 43.
- 52 Lee, s. 71.
- 53 Gazioglu, s. 10-11.
- 54 Monypenny and Buckle, VI, s. 179: Beaconsfield'den Lady Bradford, 10.4.1877.
- 55 a.g.e., s. 179: Beaconsfield'den Lady Bradford'a, 6.9.1877; ayrıca bkz. Layard'dan Salisbury'ye, 3.4.1878; ve Layard'ın Anıları IV; 103-4 ve V. ek mesajlarda 38,935, dosya, 166-7; Seton-Watson, s. 45 ve 64.
- 56 İDBB 371/541/11647: Barclay'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 31.3.1908 günü Abdülhamit hakkında Askeri Ataşe Albay Surtees'in hazırladığı memorandum.
- 57 Enver Behnan Şapolyo: *Osmanlı Sultanları Tarihi*, s. 420; Karal: *Osmanlı Tarihi*, VIII. s. 245
- 58 'Abdul Hamid, Profile of the Old Spider', *History of the 20th Century*, Londra 1979, s. 202.
- 59 *Contemporary Review*, C. 47, Mayıs 1885, s. 611.
- 60 Şapolyo, s. 420-34.
- 61 Layard'ın Anıları IV, ek mesajlar. 38,934, 24-6, 96-109 ve Sir William Gregory'ye özel mektup. 30.11.1876; ek mesajlar. 38,949, 162-3 bölümler (British Museum); Ayrıca bkz. Lee, s. 44.
- 62 Anderson, s. 207-8.
- 63 Lee, s. 342.
- 64 Cecil, II, s. 266-71; Layard Belgeleri: Salisbury'den Layard'a, 2 ve 9.5.1878.
- 65 Monypenny and Buckle, VI, s. 291; Cecil, II, s. 265.
- 66 H. Temperley – L. M. Penson: *Foundations of British Foreign Policy from Pitt to Salisbury*, s. 276-7 ve 459-60; ayrıca bkz. Harold Temperley: 'Disraeli and Cyprus', *English Historical Review*, XLVI, Londra 1931; Lee: 'A memorandum concerning Cyprus', *Journal of Modern History*, III, June 1931, s. 235-41; İDBB 181/567; Layard Belgeleri: Salisbury'den Layard'a 16.5.1878, kısmen Cecil, II, s. 269'da zikredilir; Lee, s. 82-3; Medlicott: *The Congress of Berlin and After*, s. 21.
- 67 Layard'ın Anıları VII, ek mesajlar 39,937, 83-5; Headlam-Morley: *Studies in Diplomatic History*, s. 198-9.
- 68 Lee, s. 83.

- 69 İDBB 371/9897/Gizli 19108; Layard Belgeleri: Salisbury'den Layard'a, 24.5.1878; Layard'ın Anıları VII, Bölüm 86: Cecil, II, s. 271-3; Hill: *History of Cyprus*, IV, s. 283; *Letters of Victoria*, II, s. 623-4; Headlam-Morley, s. 199-200; Timur, s. 11-12; Şükrü Tosun: *Kıbrıs'ın Politik Durumu*, s. 29; Christianne Chateau: *La Question de Chypre*, s. 10.
- 70 Layard Belgeleri: Layard'dan Salisbury'ye, 31.5.1878; Medlicott, s. 21 ve 29; Gazioglu, s. 12.
- 71 Layard'ın Anıları VII, 87-9. bölümler; İDBB 78/2789: Therapia rapor. 27.5.1878.
- 72 Mahmut Celâlettin: *Mirat-ı Hakikat*, III, s. 136-7; Karal: *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 73.
- 73 EM VII, fos. 87-9: Layard rapor. 27.5.1878.
- 74 Rapor ve Belgeler 37, 1878, LXXXII, 4123: Layard'dan Salisbury'ye, 5.6.1878, Konvansiyonu içerir; ayrıca bkz. Lee, s. 85.
- 75 İDBB 371/9897/Gizli 19108 ve aynı belge, 65/1022.
- 76 Karal: *Osmanlı Tarihi*, s. 76; Hikmet Bil: *Kıbrıs Olayı ve İçyüzü*, s. 46 dipnot. 2; ayrıca Sömürgeler Bakanlığı Belgeleri 67/22: *Correspondence respecting the Convention between Great Britain and Turkey*, 4.6.1878, C 2057, Türkiye No. 36 (1878); ve aynı belge 67/57: Salisbury'den Rüstem Paşa'ya, 9.1.1888.
- 77 Hertslet: *Map of Europe by Treaties*, IV, s. 2845, No. 542.
- 78 Sömürgeler Bakanlığı, belge 67/22 ve C 2057, Türkiye No. 36 (1878); İDBB 78/2789: Layard raporu. 31.5.1878; Rapor ve Belgeler CIX, 1899, C 9088, s. 102; ayrıca bkz., Hill IV, s. 300-1; Hertslet, No. 524, s. 2722-3; Chakalli: *Cyprus under British rule*, s. 36-7.
- 79 Anderson, s. 214; Fransız Diplomatik Belgeleri, birinci seri, II, s. 357.
- 80 Magnus, s. 250.
- 81 Berlin Antlaşması için bkz.; İDBB, 371/537/10465, Türkiye No. 4 (1878), C 2108; RB 38, 1878, LXXXIII, Türkiye No. 38 (1878): Salisbury raporu, 13.7.1878, Berlin Antlaşmasını içerir.
- 82 *Rambling Recollections*, I. s. 233.
- 83 Seton-Watson, s. 532.
- 84 *Histoire diplomatique de l'Europe le Congres de Berlin*, I. s. 2.
- 85 Kennedy: *Old Diplomacy and New*, s. 39-43.
- 86 İDBB 424/44/gizli. 2968, No. 59: Elliot'dan Derby'ye, 23.9.1876, s. 39.
- 87 İDBB'ne bkz.; 424/46/Gizli. 3003. No. 85: Biliotti'den Elliot'a, 6.11.1876 ve Salisbury'ye. 6.11.1876.
- 88 A.y., No. 336: Elliot'tan Derby'ye. 7.12.1876
- 89 Moser. s. 24. Başvuru İngiliz Public Record Office'te bulunamamıştır.
- 90 Karal: *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 34.
- 91 Leo: *Krikor Ardsrunie*, II, s. 390 ve devamı.
- 92 Walker: *Armenia - The Survival of a Nation*, s. 67.
- 93 Langer: *Diplomacy of Imperialism*, I. s. 151.
- 94 İDBB 424/50/Gizli. 3161: Ricketts'ten Derby'ye, 14.2.1877.
- 95 R. Bosworth Smith: 'The Eastern Question: Turkey and Russia', *Contemporary Review*, XXIX, Aralık 1876, s. 152; bkz.; *East and West*. s. 141; *Pall Mall Gazette*, 21.10.1876.
- 96 İDBB, 424/49/gizli. 3128, No. 104: Biliotti'den Derby'ye, 22.1.1877.
- 97 Koçaş: *Tarih Boyunca Ermeniler* s. 73.
- 98 Hakkı Tarık Us: *Meclis-i Mebusan, 1293-1877*, I, s. 170-1.
- 99 Koçaş, s. 75.
- 100 RB 44, 1877, XCII, 4033: Layard'dan Derby'ye, 26.4.1877 ve 5.5.1877.
- 101 İDBB 424/51/Gizli. 3207, No. 588: Layard'dan Derby'ye, 28.4.1877.

- 102 RB 44, 1877, XCII, 4033: Layard'dan Derby'ye, 16.4. 1877, s. 163-5.
- 103 A.y.; Layard raporu. 30.5.1877; bkz. H. F. B. Lynch: 'The Armenian Question I in Russia', *Contemporary Review*, C. 65, Haziran 1894, s. 849.
- 104 RB 36, 1878, LXXXI, 4122; IDBB 424/59/gizli. 3344, No. 16: Layard'dan Derby'ye, 24.7.1877. s. 15 ve 101.
- 105 Charles B. Norman: *Times*, Londra, 1.10.1877; ayrıca bkz. Hagopian: *The Armenians and the Eastern Question*, s. 45 ve devamı aynı yazardan, *Armenia and the Campaign of 1877*, s. 329 ve devamı.
- 106 RB 36, a.g.e., Layard'dan Derby'ye, 24.8.1877, s. 240.
- 107 a.g.e., Layard'dan Derby'ye, 8.12.1877, s. 561. 23.12.1877'de Osmanlı Anayasası hazırlandığı sırada Ermeniler o kadar heyecanlanmışlardı ki, sokaklarda milli marşlar, ulusal ve ihtilalci şiirler söylemeye, İstanbul'da, Gedik Paşa Tiyatrosu'nda ihtilalci piyesler sergilemeye başlamışlardı. Parmaksızoğlu: *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri*, s. 13.
- 108 RB 36, a.y.; Layard'dan Derby'ye, 18. 12.1877, s. 579.
- 109 Moser, s. 25-6.
- 110 IDBB 424/63/Gizli. 3441, No. 124: Layard'dan Derby'ye, 4.12.1877, s. 86-9.
- 111 Patrik, Layard'la yaptığı konuşmanın gizli tutulmasını kendisinden istemişti, çünkü aralarında konuşulanların Türk Hükümetince öğrenilmesi onu güç durumda bırakacaktı.
- 112 IDBB 424/68/Gizli. 3601, No. 639: Layard'dan Derby'ye, 18.3.1878, s. 346-7.
- 113 Langer, s. 151; Demir: *The Armenian Question*, s. 32; Parmaksızoğlu, s. 12-13; Arshag Tchobanian: 'Badaskhanaduoutiunner', *Anahid*, I, No. 3, Ocak 1899, Ermeni toplumunun patriğin davranışını onaylamadığını iddia eder. Varandian, Maclen, a.g.e.'de aksi görüşü öne sürer ve Nerses'in toplumun genel görüşünü temsil ettiğini iddia eder. Bérard: *La Politique du Sultan*, s. 146, yanlış bir yorumla, Türklerin Ermenileri Ruslardan yardım istemeye zorlayarak, Rusların daha geniş işgal programına engel olmayı tasarladığını öner sürer. Arşag O. Sarkissian: *The Beginning of the Armenian Question, 1870-1881*, 1934 yılında Urbana, Illinois Üniversitesi'nde hazırlanmış doktora tezidir; Sezai Orkunt: 'Güçlülerin Oyuncağı Ermeniler', *Milliyet*, 3.10.1981.
- 114 Shaw and Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 188.
- 115 Saruhan: *La Question Arménienne et la Conseil National*, Tiflis, 1915; Moser, s. 26.
- 116 IDBB, 371/4974/E 2404: R. McDowell tarafından yazılmış memorandum. 25.3.1920.
- 117 Toynbee: *Treatment of the Armenians*, s. iv. Loris Melikov Rus, Türk ve İran Ermenilerini, Rus egemenliği altında toplayacak ayrı bir devlet kurma projesini destekliyordu. IDBB 371/17384/W 532: 'The Armenian Question', Sir Walter Napier, 12.12.1932.
- 118 IDBB 424/68/Gizli. 3601, No. 639: Layard'dan Derby'ye. 18.3.1878, s. 346-8.
- 119 M. Krikorian: *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, s. 7; Lang: *People in Exile*, s. 5 - bunu yanlış bir şekilde Türk Askeri raporlarına atfeder.
- 120 *Contemporary Review*, C. 65, Haziran 1894, s. 850.
- 121 Toynbee: *Treatment of the Armenians*, s. 622.
- 122 IDBB 424/68/Gizli. 3601, No. 644: Layard'dan Derby'ye, 20.3.1878.
- 123 James Bryce: mektup, *The Times*, 20.3.1878; bkz. G. Hagopian: *Armenians and the Eastern Question*, 1878.
- 124 Bryce, s. 344.
- 125 IDBB 424/69/Gizli. 3625, No. 107: Layard'dan Derby'ye, 25.3.1878.
- 126 a.g.y., bölüm XXIV, No. 214: Lyons'dan Salisbury'ye, 9.4.1878.
- 127 Sarkissian: *History of the Armenian Question*, s. 78-9.
- 128 IDBB 424/70/No. 134/1.

- 129 Walker, s. 112.
- 130 Bryce, s. 457.
- 131 Demir, s. 32; Başgün: *Türk-Ermeni Münasebetleri*, s. 39. Berlin Kongresi sırasında, General Loris Melikov, Narhey'e gönderdiği bir mektupta Ermenilere Kafkaslar'da yer olmadığını, daha güneyde yer aramalarını yazmıştı. Koçuş, s. 167.
- 132 İDBB 424/70/Gizli.3631, No. 412: Gardner'den Ricketts'e, 23.4.1878.
- 133 a.g.y., No. 587: Layard'dan Salisbury'ye, 11.5.1878; No. 735: Salisbury'den Layard'a, 30.5.1878.
- 134 a.g.y., No. 587: Sandison'dan Layard'a, 10.5.1878.
- 135 Khnimian ve Narbey, Ermeni Patriği'nin sekreteri Minasse Cheraz ve Stepan Papasian, çarın tavsiyesine uyarak Berlin'de buluşmuşlardı.
- 136 İDBB 424/72/Gizli.3726, No. 10 ve 65: Layard'dan Salisbury'ye, 1.7.1878, s. 8 ve 46-7.
- 137 a.g.y., No. 99: Layard'dan Salisbury'ye, 10.7.1878, s. 68; bkz. Orkunt: *Milliyet*, 3. 10. 1981.
- 138 *Hairenik*, 28.6. 1918.
- 139 Bryce, s. 448.
- 140 Ayrıca bkz. İDBB 371/3658/75852: Lewis Heck'in notası, April 1919; Toynbee: *Treatment of the Armenians*, s. 624; Bryce, s. 451.
- 141 Moser, s. 27.
- 142 Avcioğlu: *Milli Kurtuluş Tarihi*, s. 1073.
- 143 *Contemporary Review*, C. 65, Haziran 1894, s. 851.
- 144 Major Trotter'in Blue Book'taki eleştirisine bkz., Türkiye No. 6 (1881), s. 127, ve s. 80 ve bkz. devamındaki nüfus istatistiği.
- 145 Bkz.; De la Jonquiére: *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1881; Marcel Léan: *La Question Arménienne à la Lumière des Documents*, s. 27 ve devamı; Frédéric Maclen: *Autour de l'Arménie*, s. 75 ve devamı; Langer, s. 152; Granville, s. 58; *Contemporary Review*. C. 65, Haziran 1894, s. 850; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 132; Başgün, s. 40; Uras, s. 227- 35.
- 146 V. Aykouni: *Le problème Arménien*, University of Montpellier, 1969-88.
- 147 Ralph Elliot Cook: *The United States and the Armenian Question*, s. 7; Vefa: *Truth About the Armenians*, s. 15; Karal: *The Armenian Question*, s. 12-13.
- 148 *Contemporary Review*, C. 65, s. 851; a.g.e.
- 149 Ayrıca başlıca Ermeni gazetelerine bkz.: *Lirakir*, İstanbul, 15.7.1878 ve *Massis*. 16.5.1878: 'Question Arménienne' Ermenilerin Berlin Kongresi'nden ve Kıbrıs Konvansiyonu'ndan elde ettikleri olumlu durumu anlatan makale; İDBB 424/70/Gizli.3631, No. 291: Layard'dan Salisbury'ye, 16.7.1878.
- 150 Uras, s. 256-66; Gürün: *Ermeni Dosyası*, s. 115-16.
- 151 Langer, s. 151. Lee, İngiltere'nin Ermenistan'daki çıkarları ve Rusya'nın bölgedeki yayılmasını çok ilginç bir biçimde tartışmaktadır: *Great Britain and the Cyprus Convention Policy*, s. 39 ve devamı 61 ve devamı.
- 152 Karal, a.g.e. VIII. s. 76; George Washburn: *Fifty Years in Constantinople*. s. 200-1.

3. İngiliz Koruyuculuğu Altında Ermeniler

- 1 RB, 1878-9, Emir belgeleri 2202, İngiliz Parlamentosu Belgeleri 1, 4210: Salisbury'den Layard'a, 8.8.1878; Layard'dan Salisbury'ye, 21.8.1878.
- 2 İDBB, 424/76/Gizli.3852, Bölüm XXXI, No. 23: Layard'dan Salisbury'ye, 24.10.1878, Safvet Paşa'nın, 24.10.1878 günü Layard'ın 19.8.1878, s. 33-6, sözlü cevabı da içerir.

- 3 İDBB 424/73/Gizli.3752, Bölüm XXVIII, No. 261: Layard'da Salisbury'ye. 13.8.1878, s. 166.
- 4 a.g.y., No. 294: Layard'dan Salisbury'ye. 17.8.1878, s. 179.
- 5 Owen; *The Middle East in the World Economy*, s. 100 ve devamı.
- 6 İDBB 424/73/Gizli.3752, Bölüm XXVIII, No. 45 ve 394: Layard'dan Salisbury'ye, 14.8.1878 ve 16.9.1878, s. 247 ve 309.
- 7 a.y., No. 388: Layard'dan Salisbury'ye, 19.9.1878, s. 246.
- 8 İDBB 424/75/Gizli.3799, Bölüm XXX, No. 227 ve 277: Cole'dan Biliotti'ye, 14.9.1878 ve 30. 10.1878, Biliotti'den Salisbury'ye, 25.9.1878, s. 138.
- 9 a.y., 424/79/Gizli.3910, Bölüm XXXIII, No. 179: Zohrab'dan Salisbury'ye. 8.1.1879, s. 157.
- 10 a.y., 424/75/Gizli.3799, Bölüm XXX, No. 377: Biliotti'den Salisbury'ye. 4.10.1878, s. 231-3.
- 11 a.y., 424/76/Gizli.3852, Bölüm XXXI, No. 554: Biliotti'den Salisbury'ye, 8.11.1878. s. 40-7.
- 12 Bkz. *Nineteenth Century Magazine*, Eylül 1878, Nubar Paşa'nın bir Türk genel vali yönetimi altında bir 'Ermeni ilini' anlatır.
- 13 İDBB 424/73/Gizli.3752, Bölüm XXVIII, No. 503: Layard'dan Salisbury'ye, 19.9.1878, s. 322.
- 14 a.y., 424/76/Gizli.3852, Bölüm XXXI, No. 554: Biliotti'den Salisbury'ye, 8.11.1878. s. 405-7.
- 15 a.y., 424/106/No. 94/1.
- 16 a.y., 424/76/Gizli.3852, Bölüm XXXI. No. 20: Trotter'den Layard'a, 22.10.1878; Layard'dan Salisbury'ye, 24.10. 1878, s. 28.
- 17 a.y., 424/77 ve 79/Gizli.3858 ve 3910. Bölüm XXXII ve XXXIII, No. 34 ve 114; RB 38, 1878-9, LXXX, 4211, Türkiye No. 10 (1879). Emir 2432, No. 114: Trotter'den Salisbury'ye. 13 ve 21.11.1878; Abbott'tan Salisbury'ye, 5.12.1878, s. 1-4 ve 48-9.
- 18 Bryce: *Transcaucasia and Ararat*. s. 469; Lee: *Great Britain and the Cyprus Convention Policy*, s. 155 ve devamı; Langer, I: *Diplomacy of Imperialism*, s. 152-3; *Contemporary Review*, C. 65, Haziran 1894, s. 851; Parmaksızoğlu: *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri*, s. 14 - yazar bazı İngiliz konsoloslarının, bağımsızlık ve özerklik için yaptıkları çabaları yoğunlaştırmaları için Ermenileri etkilediğini öne sürer.
- 19 Tozer: *Travels in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 31.
- 20 *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London 1891, s. 137, 154, 244 ve 281.
- 21 Han-Azad: 'Hai Heghapoghaganie Houshenitz', *Hairenik Amsakir*, V. Haziran 1927, s. 60-72; ayrıca bkz. M. Varandian: *Hai Heghapoghagan Dashnaghtzoutan Badmoutiun*. Paris 1932, C. 1, s. 20 ve devamı: Langer, s. 152.
- 22 Eliot; *Turkey in Europe*, s. 152
- 23 İDBB 424/77/Gizli.3858, Bölüm XXXII, No. 83: Layard'dan Salisbury'ye, 5.12.1878, s. 37. Safvet Paşa, Abdülhamit'e gönderilen ve Sadrazamın ve bazı meclis üyelerinin, kendisini tahttan indirme çabası içinde olduklarını açıklayan bir rapor sonucu sadrazamlıktan azledilmişti. Bkz. Gürün: *Ermeni Dosyası*, s. 117.
- 24 a.y., 424/77/Gizli.3858, No. 433: Layard'dan Salisbury'ye, 8.12.1878, s. 340.
- 25 a.y., 424/79/Gizli.3910, Bölüm XXXIII, No. 48: Layard'dan Salisbury'ye. 21.12. 1878, s. 45-7.
- 26 a.y., 424/80/Gizli.3923, Bölüm XXXIV, No. 319: Layard'dan Salisbury'e, 4.2.1879, Prens Lobanov'un Babilî'ye göndermiş olduğu bir notun kopyasını içerir, Kasım 1878, s. 266-7.

- 27 Gürün, s. 117.
- 28 RB 41. 1880. LXXX, 4299: Layard'dan Salisbury'ye, 3.2.1879. s. 25: ayrıca bkz. IDBB 424/80/Gizli.3923, No. 67. s. 32.
- 29 IDBB 424/81/Gizli.3933 Bölüm XXXV, No. 32: Layard'dan Salisbury'ye, 19.2.1879, s. 40-1. Abdülhamit, Layard'a bir saat, eşine de altın bir bilezik armağan etmişti.
- 30 RB 38, LXXX, 4211: Mallet'den Salisbury'ye, 12.4.1879, Patrik Nerses'in yazmış olduğu bir mektubun kopyasını içerir, 9.4.1879, s. 69-70.
- 31 a.g.y., Biliotti'den Salisbury'ye, 1.4.1879, s. 53.
- 32 Anderson: *The Eastern Question*, s. 223-4.
- 33 IDBB 424/83/Gizli.3973, Bölüm XXXVII, No. 395: Mallet'den Salisbury'ye. 4.5. 1879, s. 279.
- 34 a.g.y., No. 650: Drummond Wolff'tan Salisbury'ye. 21.5.1879, s. 487.
- 35 Sadrazamlığı sırasında, Mahmut Nedim Paşa Rus yanlısı olmakla ve Rus Büyükelçisi Ignatiev'den aylık almakla suçlanmıştı.
- 36 IDBB, 424/83/Gizli.3973, No. 654 ve 658: Drummond Wolff'tan Salisbury'ye, 22 ve 23.5.1879, s. 490-1, Başpiskopos Khoren Narbey tarafından iletilen ve 1863 yılında Ermenilere verilmiş olan bir beratın gözden geçirilmiş versiyonunun, yeni önerilen 'Ermeni ilinin bir haritası'nın ve 'Ermenistan' konusundaki bir notanın kopyalarını içerir.
- 37 RB 38, ö.v.k.: Layard'dan Salisbury'ye, 11.6.1879, s. 91, Patrik Nerses'in yazmış olduğu bir mektubun kopyasını da içerir, 19/31.5.1879, s. 92-3; ayrıca bkz., IDBB 424/84/Gizli.3965, Bölüm XXXVIII, No. 281, s. 235-6.
- 38 RB 38, a.g.y.: Layard'dan Sandison'a, 11.6.1879, s. 94. ve Layard'dan Salisbury'ye, 12.6.1879, s. 93-4; ayrıca bkz. Türkiye No. 10 (1879), No. 45 ve 62: Türkiye No. 7 (1880), No. 3: Langer, s. 155.
- 39 a.g.y., Layard'dan Salisbury'ye, 23.6.1879, s. 100.
- 40 IDBB 424/84/Gizli.3965 Bölüm XXXVIII, No. 483: Layard'dan Salisbury'ye, 21.6.1879, Patrik Nerses'in yazmış olduğu bir mektubun kopyasını içerir, tarihsiz s. 385-6.
- 41 a.g.y., No. 486: Layard'dan Salisbury'ye. 21.6. 1879, s. 387-8.
- 42 RB 38, a.g.y., Layard'dan Salisbury'ye, 1.7.1879, Patrik Nerses'in bir mektubunun kopyasını içerir, 1.7. 1879; ayrıca bkz. *Phare du Bosphore*, 1.7.1879, s. 105.
- 43 IDBB 424/87/Gizli.4056 Bölüm XLI, No. 393: Salisbury'den Lyall'a, 29.9.1879, s. 337.
- 44 RB 41, 1880, LXXX, 4299: Henderson'dan Layard'a, 8.11.1878, s. 5.
- 45 IDBB 424/77/No. 54.
- 46 a.g.y., 424/79/Gizli.3910. Bölüm XXXIII; Mallet'den Salisbury'ye, 16.2.1879, s. 25-6.
- 47 a.g.y., Salisbury'den Mallet'ye, 18.3. 1879. s. 28-30.
- 48 a.g.y., Mallet'den Salisbury'ye, 24.2.1879 ve Salisbury'den Mallet'ye, 25.2.1879, s. 27.
- 49 IDBB, Mallet'den Salisbury'ye, 3.4.1879, s. 42-3.
- 50 IDBB, 424/85/Gizli.4002
- 51 IDBB, 424/79/Gizli.3910, Bölüm XXXIII: Chermshire'dan Layard'a, 9.5.1879, s. 64.
- 52 IDBB., Layard'dan Salisbury'ye, 2.6.1879 ve Salisbury'den Layard'a, 3.6. 1879, p. 65.
- 53 IDBB, Layard'dan Salisbury'ye, 6.6.1879, Babıâli'ye verilmiş olan bir sözlü nota'nın kopyasını içerir, 5.6.1879, s. 68-9.
- 54 IDBB, Layard'dan Salisbury'ye, 3.11.1879, s. 124.
- 55 IDBB, Layard'dan Salisbury'ye, 23.11.1879, s. 127-8.
- 56 IDBB, 424/89/No. 269.
- 57 RB, Türkiye No. 4 (1880): Layard'dan Salisbury'ye, 17.8.1879, s. 17 ve devanı ayrıca bkz. RB 32: Clayton'dan Trotter'e, 2.8. 1879, s. 29.

- 58 İDBB 424/88/Gizli.4088, Bölüm XLII, No. 8: Mallet'den Salisbury'ye, 1.10.1879, s. 4-5.
- 59 İDBB, 424/86/Gizli.4017, Bölüm XL, No. 196: Layard'dan Salisbury'ye, 30.7. 1879, s. 144.
- 60 İDBB, 424/88/Gizli.4088 Bölüm XLII, No. 229: Layard'dan Salisbury'ye, 18.10. 1879, s. 165.
- 61 a.g.y., No. 232: Layard'dan Salisbury'ye, 18.10.1879, s. 166.
- 62 a.g.y., No. 289 ve 327: Layard'dan Salisbury'ye, 22.10.1879, Salisbury'den Layard'a, 25.10.1879, s. 232 ve 249.
- 63 a.g.y., No. 329: Salisbury'den Layard'a. 25.10.1879, s. 250.
- 64 a.g.y., No. 340: Layard'dan Salisbury'ye, 26. 10.1879. s. 252-3.
- 65 a.g.y., No. 427: Layard'dan Salisbury'ye, 30.10. 1879, s. 314.
- 66 a.g.y., No. 433: Layard'dan Salisbury'ye. 31.10.1879, s. 315.
- 67 a.g.y., No. 434: Salisbury'den Layard'a, 31.10.1879, s. 315.
- 68 RB 38: Savaş Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 27.10.1879: Salisbury'den Layard'a, 4.11.1879. s. 121-2.
- 69 İDBB 424/89/Gizli.4074, Bölüm XLIII, No. 74: Layard'dan Salisbury'ye. 6.11.1879, s. 61-2.
- 70 a.g.y., No. 117: Layard'dan Salisbury'ye, 10.11.1879, s. 80.
- 71 a.g.y., No. 133: Salisbury'den Layard'a. 12.11.1879, s. 85.
- 72 a.g.y., No. 188: Layard'dan Salisbury'ye. 14.11.1879, s. 139-40.
- 73 a.g.y., No. 194: Salisbury'den Layard'a, 15.11.1879. s. 141-2.
- 74 a.g.y., No. 199: Layard'dan Salisbury'ye, 15.11.1879. s. 143.
- 75 a.g.y., Layard'dan Salisbury'ye, 16.11.1879. s. 145.
- 76 a.g.y., No. 200: Layard'dan Salisbury'ye, 15.11.1879, s. 143.
- 77 a.g.y., No. 202: Salisbury'dan Layard'a, 16.11.1879, s. 143.
- 78 RB 38: Layard'dan Salisbury'ye. 25.11.1879, bir sözlü nota'nın kopyasını içerir; 23.11.1879. s. 158.
- 79 a.g.y., Layard'dan Salisbury'ye, 24.11.1879, s. 158, ayrıca bkz.; 'Lettre de la Russie'. Massis, 16.10.1879: İDBB 424/106/Gizli.4307, Bölüm II. No. 10: Layard'dan Salisbury'ye, 21.12.1879, s. 21.
- 80 İDBB 424/97/Gizli.4284, Bölüm XLVIII. No. 269: Layard'dan Salisbury'ye, 23.4.1880, s. 214.
- 81 Medlicott: *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, s. 90 ve 157; Anderson. s. 224.
- 82 RB, 1880, LXXXI. PB 1. 4300: Granville'den Layard'a, 30.4.1880, s. 1.
- 83 a.g.y., Granville'den İngiltere Diplomatik temsilcilerine, 4.5.1880, s. 1-2.
- 84 a.g.y., Granville'den Layard'a, 6.5.1880. s. 8.
- 85 a.g.y., Granville'den Goschen'e, 18.5.1880, s. 10-12.
- 86 a.g.y., Layard'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 27.4.1880, s. 2-7. Daha sonra Layard, Gladstone Hükümeti'nin bu gizli raporu parlamento belgeleriyle birlikte yayınlamış olmasını eleştirmişti; bkz. *Contemporary Review*, C. 47, Mayıs 1885, 'Our relations with Turkey'.
- 87 Türkiye No. 9 (1880), Emir, 2611: Goschen'den Granville'e, 15.6.1880. Babiâli'ye yazılmış notanın kopyasını içerir. 11.6.1880, s. 3; ayrıca bkz.; *Sait Paşa'nın Hatıratı*, I, s. 33; Başgün: *Türk-Ermeni Münasebetleri*, s. 42; Karal: *Osmanlı Tarihi*. VIII, s. 137.
- 88 İDBB 424/100/Gizli.4324, Bölüm LI, No. 91: Goschen'den Granville'e, 6.7.1880, s. 42.
- 89 Bayur: *Türk İnkılabı Tarihi*, I, s. 29-30; Karal, a.g.y., s. 137.

- 90 RB 43, 1880. LXXXII, 4301: Goschen'den Granville'e, 6.7.1880. Babıâli'nin, Abidin Paşa aracılığıyla iletilmiş yanıtını içerir, 5.7.1880, s. 270-3.
- 91 İDBB 424/107/Gizli.4357, Bölüm III. No. 20-1: Goschen'den Granville'e, 15.7.1880 ve Granville'den Goschen'e, 29.7.1880, s. 28-32.
- 92 a.g.y., Nerses'ten Goschen'e, 17.7.1880, s. 33-5.
- 93 a.g.y., No. 19 ve 25: Goschen'den Granville'e, 20 ve 23.7.1880, s. 28-9.
- 94 a.g.y., No. 35: Goschen'den Gnanville'e, 9.8.1880, s. 43.
- 95 a.g.y., No. 44: Goschen'den Granville'e, 10.8.1880; ve No. 66: Granville'den Goschen'e, 30.8.1880, s. 62 ve 102.
- 96 RB 43; İDBB 424/107/Gizli.4357, Bölüm III, No. 113: Goschen'den Granville'e, 14.9.1880. Ortak notanın kopyasını içerir, tarih; 7.9.1880, s. 190 ve 274-82; ayrıca bkz. Türkiye No. 6 (1881), s. 140; Bryce, s. 453; Léart: *La Question Arménienne d la Lumière des Documents*, s. 32-7; Uras: *Tarihte Ermeniler*, s. 287-93.
- 97 H. F. B. Lynch: 'The Armenian Question III - Conclusion', *Contemporary Review*, C. 66, Eylül 1894, s. 440-1.
- 98 RB 43: Nerses'ten Goschen'e, 24.6.1880, Ermenilerle ilgili kendi hazırlamış olduğu istatistikleri içerir, s. 274; ayrıca bkz. *Blue Book*, Türkiye No. 23 (1880), s. 274.
- 99 İDBB 424/107/Gizli.4357, Bölüm III, No. 250, 15.7.1880; 1.3.1880 tarihli, No 98'de içerir.
- 100 a.g.y., No. 132: Trotter'den Goschen'e, 14.9.1880; Goschen'den Gnanville'e, 27.9.1880, s. 218; ayrıca bkz. *Contemporary Review*, C. 65, Haziran 1894, s. 851.
- 101 İDBB, 424/132/Gizli.4789, Bölüm IV: Nerses'ten Dufferin'e, 2.11.1881 (eski takvim, 20.10.1881), s. 58-60.
- 102 Türkiye No. 6 (1881), s. 129.
- 103 İDBB 424/132/Gizli.4789, Bölüm IV, No. 46: Dufferin'den Granville'e, 21.2.1882, Kasım 1881'de Ermeni Patriği'nden alınmış bir mektubun ve Ermeni nüfusunun istatistik bir tablosunun kopyası ve Trotter'in, 15.2.1882'de göndermiş olduğu mektubun kopyasını içerir, s. 62-3. Bu tablolar *Journal d'Orient*, No. 50, Viyana, 11.12.1881'de basılmıştır.
- 104 Lynch, ö.v.k., s. 440.
- 105 *Takvim-i Vekayi*, No, 4807; Shaw and Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 200-1; Sezai Orkunt: *Güçlülerin Oyuncağı Ermeniler*, *Milliyet*, 4.10.1981.
- 106 Vital Guinet: *La Turquie d'Asie*, Paris 1892; ayrıca bkz., İDBB 371/4239/164-676: P.I.D. Coğrafya Bölümü, 24.12.1919.da alınmış memorandum.
- 107 İDBB 371/5108/E 4405: Webb'den Curzon'a, 22.4.1920, İstatistiklerle ilgili Babıâli'nin göndermiş olduğu bir yazının kopyasını içerir, 19.4.1920.
- 108 Bkz., Türkiye No. 6 (1881), s. 123: Trotter'in raporu; No. 5 için bkz. a.y., s. 124'e.
- 109 RB, 5376, 1890-1, Türkiye No. 1 (1890-1), Emir 6214: White'tan Salisbury'ye, 26.5.1890, Lloyd'dan White'a, 14.5.1890, s. 38-40.
- 110 Langer, s. 147; ayrıca bkz. L. Selenoy – N. von Deidlitz: 'Die Verbreitung den Armenier in der Asiatischen Türkei und in Transkaukasien', *Petermanns Geographische Mitteilungen*, XLII, 1896, s. 1-9; Lynch. s. 433-56; Lepsius: *Armenia and Europe*, s. 1 v.d.; Léart, s. 10.
- 111 İDBB 371/17384/W 532: Sir Walter Napier: 'The Armenian Question', 12.12.1932; *Ceride-i Şarkie*, 3/15.12.1886.
- 112 Lynch, s. 851.
- 113 İDBB 424/107/Gizli.4357, Bölüm III: Clayton'dan Trotter'e, 12.10.1880, s. 339.
- 114 a.g.y., Clayton'dan Trotter'e, 19.10.1880, s. 345.

- 115 a.g.y., No. 199: Goschen'den Granville'e, 26.11.1880, s. 345.
- 116 a.g.y., No. 185: Goschen'den Granville'e, 8.11.1880, s. 327.
- 117 a.g.y., 424/104/Gizli.4367, Port LV, No. 213: Everett'ten Trotter'e, 24.11.1880, s. 385-6.
- 118 Koçaş: *Tarih Boyunca Ermeniler*, s. 125; Parmaksızoğlu, s. 16; Moser: *Arméniens où est la réalité?* s. 35; Gürün: *Ermeni Dosyası*, s. 129.
- 119 İDBB 424/104/Gizli.4367, Bölüm LV, No. 124: Plunkett'ten Granville'e, 12.11.1880, s. 71.
- 120 a.g.e. 424/122/Gizli.4562, Bölüm IV, No. 1: Wilson'un özel mektubundan bir bölüm. 23.12.1880, Chermshire tarafından yazılmış memorandumun kopyası, 22.12.1880, s. 1-2.
- 121 İDBB, No. 26: Dufferin'den Granville'e, 31.1.1881, s. 51; *Inshak*, Tiflis, Ocak 1881.
- 122 İDBB, No. 32: St John'dan Granville'e, 2.2.1881 ve Clayton'dan St John'a, 13.12.1880, s. 55-6.
- 123 a.g.y., 424/107/Gizli.4357, Bölüm III, No. 194: Clayton'dan Goschen'e, tarihsiz ve Goschen'den Granville'e, 16.11.1880, s. 338-9.
- 124 a.g.y., 424/103/Gizli.4347, Bölüm LIV, No. 246: Plunkett'ten Granville'e, 5.10.1880, s. 120.
- 125 a.g.y., 424/122/Gizli.4562, Bölüm IV, No. 30: Granville'den Lyons'a, 10.2.1881, s. 54. Goschen İngiltere'de tatilde bulunduğu sırada St. John İstanbul'da onun yerine görev yapıyordu; ayrıca bkz. Langer, s. 153.
- 126 Ali Vehbi Bey: *Abdül Hamid*, s. 82-3.
- 127 Bryce, s. 460-1; 'Abdül Hamid, Profile of a Spider', *History of the 20th Century*, Londra 1979, s. 202.
- 128 İDBB, 424/119/Gizli.4563, Bölüm LXVI, No. 25: Dufferin'den Granville'e, 10.11.1881, s. 21-2.
- 129 a.g.y., 424/122/Gizli.4562, No. 29: Granville'den Goschen'e 9.2.1881, s. 53.
- 130 a.g.y., No. 54: Goschen'den Granville'e, 17.3.1881, Biliotti'den Goschen'e, 5.3.1881, s. 85-6.
- 131 a.g.y., No. 54: Goschen'den Granville'e, 17.3.1881, Biliotti'den Goschen'e, 5.3.1881, 85-6.
- 132 a.g.y., No. 67: Gnanville'den Goschen'e, 8.4.1881, s. 100.
- 133 a.g.y., No. 68: Barnham'dan Trotter'e, tarihsiz Goschen'den Granville'e. 31.3.1881, s. 100-1.
- 134 Anderson: *The Eastern Question*, s. 225.
- 135 Platt: *Finance, Trade and Politics: British Foreign Policy, 1815-1914*, s. 200-5; Y. S. Tezel: 'Notes on the consolidated foreign debt of the Ottoman Empire: the servicing of the loans', *The Turkish Yearbook of International Relations*, 1972, tablo 1; Ayrıca; Ducruet: *Le capitaux europeens au Proche-Orient*, Paris 1964, Bölüm 2.
- 136 Walker, s. 93-4.
- 137 Owen, s. 100-92.
- 138 Anderson, s. 226.
- 139 *The Times*, 20.2.1857.
- 140 Walker, s. 94.
- 141 İDBB 424/122/Gizli.4562, Bölüm IV. No. 125: Plunkett'ten Granville'e, 7.6.1881, R. Prezioni'nin yazmış olduğu bir memorandumun kopyasını içerir, 6.6.1881, s. 222-3.
- 142 İDBB 424/123/Gizli.4628, Bölüm V, No. 6: Dufferin'den Granville'e, 28.6.1881, s. 10.
- 143 a.g.y., No. 40: Dufferin'den Granville'e, 1.8.1881, s. 66A.
- 144 a.g.y., No. 88: Dufferin'den Granville'e, 27.8.1881, s. 132.
- 145 a.g.y., No. 165: Dufferin'den Granville'e. 23.8.1881, s. 165-7.

- 146 a.g.y., No. 77: Wyndham'dan Granville'e, 24.8.1881.
- 147 a.g.y., No. 78: Ampthill'den Granville'e, 26.8.1881, s. 125.
- 148 a.g.y., No. 142: Dufferin'den Granville'e, 30.8.1881, s. 142.
- 149 a.y., No. 100 ve 101: Dufferin'den Granville'e, 30.8.1881 ve Granville'den Dufferin'e, 9.9.1881, s. 143-5.
- 150 a.y., No. 102 ve 113: Dufferin'den Granville'e, 10.9.1881, s. 145 ve 160.
- 151 a.y., No. 109 ve 126: Dufferin'den Granville'e, 15 ve 19.9.1881, s. 157 ve 176.
- 152 a.y., No. 169: Dufferin'den Granville'e, 18.10.1881, Sait Paşa'yla 17.10.1881'de yapmış olduğu görüşme konusunda, s. 220-1.
- 153 a.y., No. 151-2: Dufferin'den Granville'e, 4.10.1881, s. 204-5.
- 154 a.y., No. 184: Dufferin'den Granville'e, 8.11.1881, s. 243.
- 155 a.y., No. 180: Dufferin'den Granville'e, 9.11.1881, s. 239-40.
- 156 a.y., No. 203: Dufferin'den Granville'e, 28.11.1881, s. 259.
- 157 a.y., Dufferin'den Granville'e, 6.12.1881, s.260
- 158 No. 215: Dufferin'den Granville'e, 6.12.1881, s. 264-5.
- 159 a.y., No. 206 ve 208: Granville'den Ampthill'e, 7.12.1881, Ampthill'den Granville'e, 8.12.1881, s. 260-1.
- 160 a.y., No. 227: Ampthill'den Granville'e, 20.12.1881, s. 280.
- 161 İDBB 424/132/4789, Bölüm VI, No. 6: Elliot'dan Granville'e, 27.12.1881, s. 9.
- 162 a.y., No. 12 ve 18: Dufferin'den Granville'e, 10.1.1882, Granville'den Dufferin'e, 23.1.1882, s. 12-14 ve 31.
- 163 a.y., No. 7: Granville'den Dufferin'e, 9.1.1882, s. 9-10.
- 164 a.y., No. 22 ve 28: Dufferin'den Granville'e, 14 ve 17.1.1882, Granville'den Dufferin'e, 6.2.1882, s. 10-11, 39-41. ve 44.
- 165 a.y., No. 36: Everett'ten Dufferin'e, 3.1.1882, s. 48-9. 1882 yılı başlarında, Van'da, Ermenilerin haklarını korumak ve gerekirse onları isyana kıskırtmak amacıyla Ermeni gençlerini silahlandırmak için Siyah Haç Ermeni Cemiyeti kurulmuştu. Koças, s. 125.
- 166 a.y., No. 36: Dufferin'den Granville'e, 11.2.1882, s. 47-50.
- 167 a.y., No. 88: Dufferin'den Granville'e, 29.4.1882, Ermeni Patriği'nin göndermiş olduğu bir memorandumun kopyasını içerir, 27.4.1882, s. 118-22.
- 168 Gürün, s. 137.
- 169 İDBB 424/132/Gizli.4789, Bölüm VI, No. 49: Dufferin'den Granville'e, 22.2.1882 ve Trotter'den Dufferin'e, 20.2.1882, s. 68-9.
- 170 a.y., No. 81: Granville'den Ampthill'e, 21.4.1882, s. 115.
- 171 a.y., No. 89: Dufferin'den Granville'e, 2.5.1882, s. 123.
- 172 a.y., No. 135: Wyndham'dan Granville'e, 14.11.1882, s. 213.
- 173 a.y., No. 101 ve 131: Everett'ten Trotter'e, 5.6.1882; Everett'ten Eyres'e, 26.9.1882: ve Dufferin'den Granville'e, 2.7.1882 ve 27. 10.1882, s. 134 ve 210.
- 174 a.y., No. 219. Wyndham'dan Granville'e, 10.12.1882, s. 219.
- 175 İDBB 424/140/Gizli.4948, Bölüm VII, No. 1: Wyndham'dan Granville'e, 31.12.1882, s. 1.
- 176 a.g.y., No. 2: Wyndham'dan Granville'e, 31.12.1882, s. 2.
- 177 a.g.y., No. 3: Eyres'den Wyndham'a. 18.12.1882, ve Wyndham'dan Granville'e, 8.1.1883, s. 3-4.
- 178 a.g.y., No. 27: Eyres'den Wyndham'a, 6.4.1883 ve Dufferin'den Granville'e, 12.5.1883, s. 23.
- 179 a.g.y., No. 20: Everett'ten Granville'e, 9.4.1883. s. 17-18; ayrıca bkz. Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 87.

- 180 a.g.y., No. 17: Granville'den Dufferin'e, 5.4.1883, s. 13-15.
- 181 a.g.y., No. 24 ve 31: Dufferin'den Granville'e, 11 ve 16.5.1883. s. 21 ve 25-7.
- 182 a.g.y., No. 28: Ampthill'den Granville'e, 16.5.1883, s. 23-4.
- 183 a.g.y., No. 49: Granville'den Ampthill'e, 14.6.1883. s. 43-4.
- 184 Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette IX, No. 2183, dipnot. I; Langer, s. 153; Bryce, s. 454.
- 185 IDBB 424/140/Gizli.4948, Bölüm VII, No. 36: Elliot'dan Granville'e, 22.5.1883, s. 29-30.
- 186 Anderson, s. 224-5.
- 187 a.g.e., s. 245; Karal: *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 86 ve devamı.
- 188 'Our Relations with Turkey', *Contemporary Review*, C. 47, Mayıs 1885, s. 612.
- 189 Bryce, s. 455-8.
- 190 IDBB 424/140/Gizli.4948, Bölüm VII, No. 34: Wyndham'dan Granville'e, 22.5.1883, s. 29.
- 191 a.g.y., No. 35: Wyndham'dan Granville'e, 22.5.1883, s. 29.
- 192 Tchobanian: *L'Arménie, son Histoire, sa Littérature*, s. 78 ve devamı; Leo: *Krikor Ardrunie*, II, s. 390 ve devamı; Han-Azad: 'From the Memoirs of an Armenian Revolutionary'. *Hairenik Amsakir*, C. V ve VI, 1927-9, s. 62-4.
- 193 Lynch: 'The Armenian Question, II-in Russia', *Contemporary Review*, C. 66, Temmuz 1894, s. 106-7.
- 194 E. Aknouni: *Tebie Guriv* s. 122 ve devamı; aynı kaynak: *Les plaies de Caucase*, Geneva 1905; Anshag Tchobanian: 'Russia ev Haierere', *Anahid*, Mart-Mayıs 1906, s. 35 ve devamı; Yali: *196 Spiritual and Political Revolutions in Islam*, s. 165 ve devamı; Langer, s. 155; Bryce, s. 140; Lang and Walker: *The Armenians*, s. 10; Granville: *Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları*, s. 35-6; Parmaksızoğlu, s. 15; Demir: *The Armenian Question in Turkey*, s. 37.
- 195 Bryce s. 456-7
- 196 IDBB 424/143/Gizli5396: Bölüm X, No. 13: Rosebery'den Thornton'a, 6.7.1886, s. 16-17.
- 197 a.g.y., No. 22, 31-2: Thornton'dan Iddesleigh'e, 24, 27 ve 29.8.1886, s. 26-8.

4. Ermeni Örgütleri

- 1 Varandian: *Origins of the Armenian Movement*, I, s. 20-35; Langer: *The Diplomacy of Imperialism*, I, s. 154.
- 2 Parmaksızoğlu: *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri*, s. 31.
- 3 Langer, s. 154.
- 4 Varandian, s. 35-6; Han-Azad: 'From the memoirs of an Armenian revolutionary'. *Hairenik Amsakir*, C. V ve VI, 1927-9, s. 68-72; Nalbandian: *Armenian Revolutionary Movement*, s. 94-9; Basmadjian: *Histoire Moderne des Arméniens*, s. 118; Portoukalian: *Armenia, ie Housharar*, Marsilya 1890; Langer, s. 154.
- 5 Langer, s. 154.
- 6 19.4.1881'de Lord Beaconsfield'in ölümü üzerine Salisbury Muhafazakâr Parti'nin lideri olmuştu.
- 7 IDBB 424/142/Gizli.5242, Bölüm IX, No. 32 ve 33: Ermeni Patriği'nden Musurus Paşa'ya, 10.8.1885; ve and Asım Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 10.8.1885, s. 42.
- 8 a.g.y., No. 34-7: Hagopian'dan Salisbury'ye, 9.11.1885, 4.11.1885 tarihli bir çağrı içe-

- rir; Pauncefote'dan Hagopian'a, 18.11.1885; Salisbury'den White'a, 18.11.1885 ve White'dan Salisbury'e, 26.11.1885, s. 42-4.
- 9 Bryce: *Transcaucasia and Ararat*. s. 477-80.
- 10 'Hençak', 'Hunçak' veya 'Hınçak' şeklinde telaffuz edilebilir.
- 11 Tchobanian: 'Badaskhanadaduoutunnere', *Anahid*, I, Ocak 1899. s. 85 ve devamı.
- 12 Eliot, cemiyetin ilk kez Paris'te kurulduğunu iddia eder: *Turkey in Europe*, s. 399. Türk tarihçiler, (cemiyetin) Londra'da da bir merkezi olduğunu öne sürerler: *Tarih Boyunca Ermeniler*, s. 126; Uras: *Tarihte Ermeniler*, s. 432-9; Gürün: *Ermeni Dosyası*, s. 130-2.
- 13 Moser: *Arménien ou est la réalité?* s. 37.
- 14 Karal: *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 13.
- 15 *Hınçak*, I, No. 1. November 1887. No. 11-12, October-November 1888, programları ilk kez tam metin olarak yayınlanmıştı. Nazarbek'in yakın dostu Han-Azad'ın anıları bu konuda en iyi kaynaktır: 'Hai Heghapoghaganie Houshenitz', *Hairenik Amsakir*, V, 1927, No. 8, s. 60-72, No. 9, s. 52-63; ayrıca bkz. Nazarbek'in *Through the Storm*, Londra 1899'da basılmış olan kitabının önsözü.
- 16 Nalbandian, s. 110-11; ayrıca bkz.: *Türkiye aleyhindeki Ermeni propagandası ve gerçekler*, s. 5-6.
- 17 Avetis Nazarbek: 'Zeitoun'. *Contemporary Review*, Nisan 1896, s. 521-3.
- 18 Han-Azad, V. No. 10, s. 56 ve devamı; No. 11. s. 127 ve devamı; No. 12, s. 122 ve devamı; VI, No. 2, s. 118 ve devamı; Uras, s. 441.
- 19 Leo: *The Ideology of the Revolution of the Turkish Armenians*. Koçaş tarafından zikredilir, s. 126-7.
- 20 Nazanbek: *Through the Storm*, s. 11.
- 21 Bu örgütün tam kuruluş tarihi tesbit edilememiştir; bkz. İbrahim Temo: *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve inkılâb-ı Milli'ye dair hatıralarım*, Romanya 1939, s. 18; Tarık Zafer Tunaya: *Türkiye'de Siyasi Partiler*. İstanbul 1952, s. 108; Cevri: *İnkılâb ne için ve nasıl oldu*, Kahire 1909, s. 221; Ahmet Bedevi Kuran: *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s. 221.
- 22 Jön Türkler, Sultan Abdülaziz'e karşı çıkan devrimci bir gruptu ve Batı Avrupa'da sürgünden yayınladıkları yazılarla padişahın mutlakiyet rejimi yerine, Fransız veya İngiliz sistemi modeline uygun, anayasal bir monarşi sisteminin getirilmesinde ısrar ediyorlardı.
- 23 Michael Llewellyn-Smith: 'The Young Turk Revolution', *History of the 20th Century*. Londra 1979, s. 203.
- 24 İDBB 424/145/Gizli.5764, No. 107 ve 112: Salisbury'den White'a, 4.12.1888, ve White'tan Salisbury'e, 8.12.1888, s. 43 ve 106.
- 25 Langer, s. 158.
- 26 Vahabedian, Nerses'in ölümünden (1885) sonra onun yerine geçmişti. Kimi Ermeniler onu Türklerle işbirliği içinde olduğu için suçluyorlardı. Parmaksızoglu, s. 14.
- 27 İDBB 424/145/ Gizli.5764, No. 16: White'dan Salisbury'ye, 22.2.1888, s. 13.
- 28 İBDD 424/162/Gizli.5900: White'dan Salisbury'ye, 20.6.1889 tarihli *Levant Herald*'dan bir çeviri içerir; Devey'den White'a, 9.7.1889, s. 89; ayrıca bkz. *Oriental Advertiser*, *Saadet*, *Tarık*, 25.6.1889 tarihli Ermeni basını, s. 83.
- 29 RB LXXXII. 5273, C 5723: Devey'den Chenmside'a, 6.7.1889, s. 66-72.
- 30 a.g.y., Chermside'dan White'a, 15.7.1889. s. 8-12.
- 31 İDBB 424/162/Gizli.5900, No. 71: White'dan Salisbury'ye, 30.8.1889; Chermside'dan White'a, 15.7.1889.

- 32 Nalbandian, s. 100 ve devamı. Uras, s. 432-9.
- 33 İDBB 424/162/Gizli.5900: Salisbury'den White'a, 26.6.1889, s. 77.
- 34 a.g.y., No. 54B: Collet'den Salisbury'ye, 4.7.1889, s. 52A-B.
- 35 a.g.y.: Devey'den Chermside'a, 26.9.1889, ayrıca Devey'den Lloyd'a. 29.10.1889; *Bitlis gazetesi*, 17.10.1889. s. 5.
- 36 a.g.y.: Devey'den Lloyd'a, 17.12.1889: *The Times*, 17.12.1889, s. 7. Daha geniş bilgi için bakınız: bölüm 5. s. 155 ve devamı.
- 37 RB, 5376, XCVI, Türkiye No. 1 (1890-1), C 6214: Rüstem Paşa'dan Salisbury'ye, 1.2.1890, Van ilinden gelen bir telgrafın kopyasını içerir, 28.1.1890, s. 2-3.
- 38 a.g.y.: Chermside'dan White'a, 29.8.1889; White'tan Salisbury'ye, 14.9.1889, s. 17-21.
- 39 a.g.e.: Boyadjian'dan Chermside'da, 10.8.1889: Devey'den Chermside'a, 29.8.1889; Chermside'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 12.9.1889, s. 21-3.
- 40 a.g.y.: Chermside'dan White', 14.9.1889; White'tan Sanderson'a, 25.9.1889, s. 23.
- 41 a.g.y., Devey'den memorandum, 3.9.1889, s. 24-5.
- 42 İDBB, 424/162/Gizli.5900, No, 103: Sir J. Fergusson'dan memorandum, 17.12.1889, s. 133-4.
- 43 Varandian, s. 45 ve devamı
- 44 Türk tarihçisi Koçaş, programın Rusların Narodnaya Volya örgütünden kopyalandığını öne sürer, çünkü Daşnaksutyun'un kurucusu olan Mikaelian, bu örgütün üyesiydi. *Tarih Boyunca Ermeniler*, s. 135; ayrıca bkz. Nalbandian, s. 151 ve devamı.
- 45 Darakir H. H. Dashnagtzoutian, 1892; Varandian, s. 80 ve devamı. Hovannesian: *Dashnagtzoutiane ev nera Hageragortnere*, s. 19-20; Papasian: *Patriotism Perverted*, s. 9-13.
- 46 Langer. s. 157; Koçaş, s. 128.
- 47 Koçaş, s. 130-5; Papasian, s. 14; Nalbandian, s. 168.
- 48 Langer, s. 155.
- 49 Papasian, s. 14-15.
- 50 Türkkiye Ataöv: 'Sapık Yurtseverlik', *Milliyet*, 20.10.1981.
- 51 Jean Loris-Melikoff: *La Révolution Russe et les Nouvelles Républiques Transcaucasiennes*, s. 81.
- 52 Varandian: *History of the Dashnagtzoutiane*, I, Paris 1932, s. 84.
- 53 Bkz. İBDD 371/4974/E 2404: R. McDowell'den memorandum, 25.3.1920.
- 54 Varandian, s. 83 ve devamı. Karşı görüş için bkz. Darakir: 'Angahkouthian Caghapare H. H. Dashnagtzouthian Hinnatirnere Medaynouthian metch', *Hairenik Amsakir*, September 1932, s. 87-103; ayrıca bkz. Ataöv, a.g.y.; Koçaş, s. 119; Demir: *The Armenian Question in Turkey*, s. 43 ve devamı. Uras, s. 44 ve devamı. Shaw and Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 202-3; Moser, s. 38 ve devamı. Langer. s. 156; İBDD 371/4974/E 2404: McDowell memorandum, a.g.y.
- 55 İBDD 371/4974/E 2404, ö.v.k.
- 56 RB 41, LXXXVII, 1889-91, C 5723, Türkiye No. 1 (1889): Hampson'dan White'a, 30.1.1891, s. 16-17; ayrıca bkz. Tarık, İstanbul, 8.2.1891. Langand Walker, Abdülhamit'in Ermeni köylülerine saldırmak amacıyla Kürtleri silahlandırıp cesaretlendirdiğini, bu durumun 1891 yılında, sivil Ermenilere terör uygulayan meşhur Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla son kerteye ulaştığını, Ermenilerin de kendilerini savunmak için umutsuzluk içinde gizli çeteler ve silahlı ihtilal örgütleri kurduklarını iddia ederler. Bkz *The Armenians*, s. 9. Bu yazarlar yanlışlardır. Ermeni ihtilal örgütleri 1890'dan çok önce kurulmaya başlamıştı. Hamidiye Alayları'nın 1891'de kurulduğu göz önünde

- bulundurulursa, Van'da 1885'te Armenakans örgütünün ve 1887'de Hınçak Partisi'nin kuruluşu nasıl açıklanabilir? Toynbee de Ermeni ihtilal örgütlerinin kuruluşunu Hamidiye Alayları'nın kuruluşunun bir sonucu olarak açıklayarak aynı hataya düşmüştür; bkz. *Treatment of the Armenians*, s. 624.
- 57 Türkiye No. 3 (1896), C 8015, 1892-3. No. 78: Chermshire'dan Fond'a, 15.12.1892; Ford'dan Rosebery'e, 20.12.1892, s. 52-3.
- 58 Langer, s. 160; ayrıca bkz. Lang: *Armenians, People in Exile*, s. 6; Graves: *Storm Centres of the Middle East*, s. 113-14.
- 59 Bryce, s. 474-5.
- 60 Hansard: *Debates*, cccli, s. 1119.
- 61 Eliot, s. 402; Moser, s. 42; Koçuş, s. 155; Başgün: *Türk-Ermeni Münasebetleri*, s. 51; Avcıoğlu: *Milli Kurtuluş Tarihi*, s. 1083.
- 62 RB, Türkiye No. 1 (1890-1), C 6214: Lloyd'dan Fane'e 20.6.1890, s. 52-3.
- 63 Eliot, s. 402.
- 64 RB, C 6214: Fane'den Salisbury'ye, 22.6.1890, Lloyd'un gönderme yapıyor, 21.6.1890; Rüstem Paşa'dan İDB'ye. 27.6.1890, Sait Paşa'nın telgraflarının kopyalarını içerir, 27.6.1890, s. 45-6 ve 50-1; bkz. *Hazine-i Evrak*, Carton 312, belge no. 74, İDB'nin 26.6.1890 tarihli sirküleri.
- 65 ayrıca bkz. Walker: *The Armenian Review*. Mart 1979, s. 228.
- 66 Langer, s. 158.
- 67 Moser, s. 43-4; *Hairenik*, No. 1, 1927; Ahmet Hulki Saral: *Ermeni Meselesi*, s. 78-9: Gürün, s. 141.
- 68 RB Türkiye No. 1 (1890-1), C 6214: Fane'den Salisbury'ye, 25.6.1890. s. 47.
- 69 a.g.y., Fane'den Salisbury'ye, 26.6.1890, s. 47-8.
- 70 a.g.y., Fane'den Salisbury'ye, 28.6.1890, s. 51.
- 71 a.g.y., Lloyd'dan Fane'e, 2.7.1890; Fane'den Lloyd'a, 28.6.1890, s. 58.
- 72 a.g.y., Fane'den Salisbury'ye, 26.7.1890; *Pro-Memoria*, 24.7.1890, s. 60-1.
- 73 a.g.y., Lloyd'dan White'a, 27.9.1890, s. 79.
- 74 Langer, s. 158; *Hintchak*, III, No. 4, Ağustos 1890; Han-Azad, VI, No. 1. s. 123 ve devamı. Moser. s. 44.
- 75 Walker: *The Armenian Review*, Mart 1979, s. 228-30; Türkiye No. 1 (1895). II. s. 350.
- 76 Moser, s. 44-6; Koçuş, s. 155; Uras. s. 464-5; Parmaksızoğlu, s. 17.
- 77 RB, Türkiye No. 1 (1890-1), C 6214 Hugo Marinitch tarafından, Kumkapı olayları konusunda yazılmış memorandum, 28.7. 1890, s. 63-4; Nalbandian, s. 118; Uras, s. 463.
- 78 a.g.y., White'tan Salisbury'ye, 1.8.1890; bkz. Eliot. s. 402.
- 79 a.g.y., White'tan Salisbury'ye, 22.8. 1890. Türk basınından özetler içerir, s. 69; ayrıca bkz., *Moniteur Oriental ve le Stamboul*, 20.8.1890.
- 80 a.g.y., Salisbury'den White'a, 19.8.1890; White'tan Salisbury'ye, 21.8.1890, s. 66.
- 81 a.g.y., White'tan Salisbury'ye, 1.9.1890, s. 75.
- 82 a.g.e., White'tan Salisbury'ye, 17.9.1890, s. 77.
- 83 İDBB 424/169/Gizli.6172, No. 1: White'tan Salisbury'ye, 27. 12.1890; Jago'dan White'a, 5.12.1890, s. 1-2; Türkiye No. 3 (1896), C 8015, No. 11: Canterbury Başpiskoposu'ndan Salisbury'ye. 24.2.1892; Salisbury'den Ford'a. 27.2.1892. s. 1-2 ve 6,
- 84 RB 5478, XCV, I, Türkiye No. 1 (1892): White'tan Salisbury'ye 17.1.1891, s. 2.
- 85 a.g.y., White'tan Salisbury'ye. 19.1.1891; ayrıca bkz. Hampson'dan White'a, 21.2.1891, s. 5 ve 39-40; *The Times*, 19.1.1891.

- 86 Han-Azad, VI. No. 4, s. 130 ve devamı; No. 5, s. 107 ve devamı; No. 6, s. 126 ve devamı; Langer, s. 158.
- 87 IDBB 424/169/Gizli.6172. No. 64, Devey'den Hampson'a, 25.5.1891; Hampson'dan White'a, 6.6.1891: *Hintchak*, Nisan 1891, s. 79.
- 88 RB, 5478, XCVI, Türkiye No. 1 (1892), C 6632: Devey'den Hampson'a. 31.1.1891. s. 13-14.
- 89 a.g.y., Devey'den Hampson'a, 6. 10. 1891, s. 81.
- 90 a.g.y., White'tan Salisbury'ye. 11.5.1891: Boyadjian'dan White'a, 13.4.1891, s. 47.
- 91 Isabella Bishop: 'The shadow of the Kurd', *Contemporary Review*, Mayıs-Haziran 1891, s. 642-54, 819-35.
- 92 David G. Hogarth: *A wandering scholar in the Levant*, s. 149; ayrıca bkz. Langer, s. 160; Türkiye No. 6 (1896). No. 55 ve 282. Hınçak Partisi'nin hedef ve metotlarını kimse Ermeni yazar Tchobanian kadar kadar güçlü bir şekilde suçlamamıştır: bkz. (makale) 'Responsibilities', *Anahid*, I, Ocak 1899.
- 93 IDBB 424/169/Gizli.6172, No. 71: Hagopian'dan Salisbury'ye, 11.7. 1891, s. 82.
- 94 Langer, s. 160.
- 95 RB, Türkiye No. 1 (1892), C 6632, No. 64: Boyadjian'dan Ford'a, 30.7.1892; Ford'dan IDB'ye, 25.8.1892; No. 66: Rosebery'den Ford'a, 15.9.1892, s. 38-40.
- 96 Türkiye No. 3 (1896), C 8015, No. 17: Salisbury'den Ford'a, 17.3.1892, s. 8.
- 97 a.g.y., No. 15: Ford'dan Salisbury'ye, 28.2.1892, s. 7.
- 98 a.g.y., No. 18: Hampson'dan Fane'e, 27.2. 1892; Ford'dan Salisbury'ye. 22.3.1892, s. 8-9.
- 99 IDBB 424/172/Gizli.6353, No. 54: Armenian Patriotic Association'dan Salisbury'ye, 10.6.1892, s. 41-3.
- 100 Anderson: *The Eastern Question*, s. 254.
- 101 Eliot, s. 399.
- 102 Langer, s. 159.
- 103 Michael Llewellyn-Smith: 'The Young Turk Revolution', *History of the 20th Century*, Londra 1979, s. 202; Avcioglu, s. 1085; ayrıca bkz. Sidney Whitman: *Turkish Memories*, s. 61; Hepworth, s. 6-13 ve 169 ve devamı; Die Grosse Politik der Eypopaischen Kabinette, IX, No. 2184 ve 2189; ayrıca bkz. Gabriel Hanotaux'ya atfedilen 'En Orient' başlıklı makale, *Revue de Paris*, 1.12.1895, s. 449-61.
- 104 *Hintchak*, V, No. 7, Temmuz 1892.
- 105 RB AP, Türkiye No. 3 (1896), C 8015, No. 75: Ford'dan Rosebery'ye, 28.11.1892, s. 48-9.
- 106 Moser, s. 47; Gürün, s. 145.
- 107 Walker: *The Armenian Review*, Mart 1979, s. 228; Gürün, s. 145.
- 108 RB, Türkiye No. 3 (1896), C 8015, No. 111: Ford'dan Rosebery'ye, 13.4.1893, United States Legation'ın başkanı M. Newbery'nin elde ettiği isyancı afişlerin tercümesinin kopyalarını içerir; s. 82.
- 109 a.g.y., No. 87: Spadaro'dan Longworth'e, 8.2.1893; Longworth'dan Ford'a. 8.2.1893, s. 63.
- 110 a.g.y., Longworth'dan Ford'a, 26.4.1893, Ermeniler konusunda Spadaro'dan elde edilen belgeleri içerir; ayrıca bkz. Nalbandian, s. 120, dipnot 40.
- 111 a.g.y., Longworth'dan Ford'a, 28.3.1893, s. 85.
- 112 a.g.y., No. 195: Graves'den Nicolson'a, 1.7.1893, Sivas ve Ankara ilindeki Ermeni olayları konusunda bir memorandum içerir, Ocak 1893; Nicolson'dan Rosebery'ye, 31.7.1893, s. 160-1.

- 113 Shaw and Shaw, s. 204.
- 114 RB, Türkiye No. 3 (1896), C 8015, No. 92: Ford'dan Rosebery'ye, 13.3.1893, ABD bakanının ve Ford'dan Babıâli'ye gönderilen raporların kopyalarını içerir, 20.3.1893, s. 68.
- 115 a.g.y., No. 97: Ford'dan Rosebery'ye, 20.3.1893, s. 69.
- 116 a.g.y., No. 110: Ford'dan Rosebery'ye, 10.4.1893, Spadaro'dan Merzifon olaylarının özeti, 20.3.1893 ve Longworth'un raporu, 28.3.1893 ve Newton'un raporunun kopyalarını içerir, 28.3.1893, s. 81.
- 117 a.g.y., No. 90: Ford'dan Rosebery'ye, 14.3.1893, Padişahın 10.3.1893 tarihli bir mesajına işaret eder, s. 65.
- 118 a.g.y., No. 99: Ford'dan Rosebery'ye, 26.3.1893, s. 70-1.
- 119 İDBB, 424/175/Gizli.6447, No. 37: Ford'dan Rosebery'ye, 7.4.1893 - Padişah ile Artin Paşa arasındaki bir görüşmeyi içerir, 5.4.1893, s. 32.
- 120 RB, Türkiye No. 3 (1896), C 8015, No. 102: Ford'dan Rosebery'ye, 3.4.1893, s. 74.
- 121 a.g.y., No. 107: Ford'dan Rosebery'ye, 7.4.1893; *Levant Herald*, 6.4. 1893, s. 79.
- 122 a.g.y., No. 109: Ford'dan Rosebery'ye, 10.4.1893, s. 80.
- 123 a.g.y., No. 124: Graves'den Ford'a, 6.5.1893; Ford'dan Rosebery'ye, 9.5.1893, s. 105-6.
- 124 a.g.y., No. 142: Graves'den Ford'a, 21.5.1893; Ford'dan Rosebery'ye, 5.6.1893, s. 126-7.
- 125 a.g.y., No. 139: Longworth'dan Ford'a, 25.5.1893, Ford'dan Rosebery'ye, 30.5.1893, s. 122.
- 126 a.g.y., No. 171: Graves'den Nicolson'a, 4.6.1893; Nicolson'dan Rosebery'ye, 24.6.1893, s. 144.
- 127 a.g.y., No. 181: Graves'den Nicolson'a, 28.6.1893, s. 151.
- 128 a.g.y., No. 115: Ford'dan Rosebery'ye, 27.5.1893, Nicolson'un Amerikan misyonerleriyle 26.5.1893 tarihinde yapmış olduğu görüşmeleri yansıtan bir memorandumun kopyasını içerir, s. 115-16; ayrıca bkz. Koças, s. 157.
- 129 Türkiye No. 3 (1896), C 8015, No. 189: Nicolson'dan Rosebery'ye, 30.7.1893, s. 157.
- 130 a.g.y., No. 201: Newton'dan Nicolson'a, 1.8.1893; Nicolson'dan Rosebery'ye, 5.8.1893, s. 166.
- 131 a.g.y., No. 199: Nicolson'dan Rosebery'ye, 2.8.1893, s. 165.
- 132 a.g.y., No. 212: Rosebery'den Nicolson'a, 21.8.1893, s. 173.
- 133 a.g.y., No. 228: Nicolson'dan Rosebery'ye, 6.9.1893, s. 184-5.
- 134 a.g.y., No. 229: Nicolson'dan Rosebery'ye, 7.9.1893, s. 185.
- 135 a.g.y., No. 242: Ford'dan Rosebery'ye, 12.10.1893; Spadaro'dan Fitzmaurice'e 28.9.1893, s. 198-9.
- 136 a.g.y., Fitzmaurice'e yazılmış bir mektuptan alıntı, 23.9.1893, s. 196.
- 137 a.g.y., No. 243: Ford'dan Rosebery'ye, 10.10.1893, s. 199-200 - Sadrazamla 9.10.1893 tarihinde yapmış olduğu görüşmenin anlatımı.
- 138 a.g.y., No. 245: Ford'dan Rosebery'ye, 13.10.1893, s. 200-2.
- 139 a.g.y.: Cumberbatch'tan Nicolson'a, 22.12.1893, s. 3-4. İncirli olayları hakkında bir dilekçe, 24.12.1893, s. 33-5.
- 140 a.g.y., Cumberbatch'tan Nicolson'a, 2.2.1894; Longworth'ten Nicolson'a, 31.12.1893, Sivas'tan 17.12.1893; Nicolson'dan Rosebery'ye, 12.1.1894 ve 8.2.1894, s. 14.
- 141 a.g.y., No. 285: Cumberbatch'tan Nicolson'a, 14.12.1893, s. 230, Türk versiyonu için; Cumberbatch'tan Nicolson'a, 29.12.1893, s. 7, Ermeni versiyonu için.
- 142 İDBB 424/178/Gizli.6583, No. 16: Longworth'dan Nicolson'a, 23.12.1893; Nicolson'dan Rosebery'ye, 12.1.1894.

- 143 Türkiye No. 6 (1896): Spadaro'dan Longworth'e, 6.1.1894; Longworth'den Nicolson'a. 12.1.1894; Nicolson'dan Rosebery'ye, 30.1.1894, s. 24.
- 144 a.g.y., Cumberbatch'tan Nicolson'a, 5.2.1894; Nicolson'dan Rosebery'ye, 8.2.1894, s. 35.
- 145 a.g.e., Cumberbatch'tan Currie'ye, 12.2.1894, Ermenilerin bir dilekçesi, 31.1.1894: Currie'den Rosebery'ye, 23.2.1894, s. 45-6.
- 146 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 25.2.1894, s. 46.
- 147 a.g.e.: Devey'den Graves'e, 13.2.1894, s. 54.
- 148 a.g.e., Cumberbatch'dan Currie'ye, 9.4.1894; Currie'den Kimberley'ye, 15.4.1894, s. 66. Mart 1894'te Liberal Parti'yi kapatarak başbakanlıktan ayrılan Gladstone'un yerini Kraliyetçi Liberal Lord Rosebery almıştı.
- 149 a.g.y., Cumberbatch'dan Currie, 10.4.1894, s. 67.
- 150 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 9.4.1894, s. 64.
- 151 a.g.y. Currie'den Kimberley'e, 12.4.1894, s. 65.
- 152 a.g.y., Cumberbatch'tan Currie'ye, 10.4.1894, s. 67.
- 153 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 5.9.1894, s. 121.
- 154 a.g.y., Kimberley'den Currie'ye, 7.9.1894, s. 121.
- 155 a.g.y., Currie'den Rosebery'ye, 14.2.1894, s. 36.
- 156 a.g.y., Currie'den Rosebery'ye, 7.3.1894, s. 47-8.
- 157 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 12.3.1894, s. 53.
- 158 a.g.y., Rosebery'den Currie'ye, 28.2.1894; Currie'den Kimberley'ye, 28.3.1894, s. 57-8.
- 159 İDBB 424/178/Gizli.6583, No. 75: Currie'den Kimberley'ye, 3.4.1894, s. 94-5.
- 160 a.g.y., Longworth'den Currie'ye, 9.4.1894, Sivas'tan gelen bir mektuptan alıntılar, 31.3.1894; Currie'den Kimberley'ye, 15.4.1894, s. 68.
- 161 a.g.y., No. 139-40: Currie'den Kimberley'ye, 29.5.1894 ve 3.6.1894, s. 145.
- 162 Türkiye No. 6 (1896): Longworth'den Currie'ye, 20.4.1894 ve Sivas'tan gelen 15.4.1894 tarihli bir mektup; Currie'den Kimberley'ye, 27.4.1894, s. 175.
- 163 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 27.4.1894, s. 53.
- 164 Uras, s. 473; Başgün, s. 53; Parmaksızoğlu, s. 27-8.
- 165 RB, Türkiye No. 6 (1896), C 8108: Currie'den Kimberley'ye, 6.6.1894, s. 94.
- 166 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 21.6.1894, s. 98.
- 167 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 27.6. 1894, s. 104.
- 168 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 19.6.1894, Adam Block'un yazmış olduğu 19.6.1894 günlü bir memorandumun kopyası, s. 99.
- 169 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 17.5.1894, s. 86.
- 170 a.g.y., Not, Yozgat Askeri Mahkemesi'nin 13.4.1894 (13 Nisan 1310) tarihli bir ihbarını içerir, s. 87; Cumberbatch'tan Currie'ye, 14.5.1894; Currie'den Kimberley'ye, 19.5.1894, s. 87.
- 171 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 4.7.1894, Hınçak Partisi'nin İstanbul Şubesi Başkanı tarafından 30.6.1894 tarihinde yazılmış mektubun kopyası, s. 106-7.
- 172 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 10.7.1894, s. 104 ve 166.
- 173 a.g.y., Kimberley'den Currie'ye, 15.7.1894, s. 105 ve 167.

5. Anadolu'da İç Savaşa Doğru

- 1 İDBB 881/6645; RB, 5810, CIX, C 7894, Türkiye No. 1 (1895), Bölüm 1: *Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey - Events at Sasoun and the Commission of Inquiry at Moush*, No. 22: Currie'den Kimberley'ye, 15.10.1894, s. 3 ve 8-9.

- 2 a.g.y., No. 27: Currie'den Kimberley'ye, 15.10.1894, s. 8.
- 3 Demir: *The Armenian Question*, s. 49; Parmaksızoğlu: *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri*, s. 29.
- 4 Türkiye No. 1 (1895). II. s. 350. Temmuz 1908'de gerçekleşen Jön Türk İhtilali sonrasında Damadyan Osmanlı Meclisi'ne Kozan'dan milletvekili seçilmişti. Bkz. a.g.y., I, s. 36.
- 5 Türkiye No. 6 (1896), C 8108: Boyacıyan'dan Graves'e, 16.3.1894, s. 73-4.
- 6 Türkiye No. 1 (1895), I, C 7894, No. 22: Currie'den Kimberley'ye. 15.10.1894, s. 9.
- 7 a.g.y., Graves'den Currie'ye, 23.3.1894, s. 56; Langer: *The Diplomacy of Imperialism*, I. s. 157.
- 8 Türkiye No. 6 (1896), C 8108, No. 214: s. 38-9; *Boston Congregationalist*, 23 Aralık 1893'te, Amerikan yönetiminin dış ilişkilerle ilgili belgelerinde yer alır, 1895, s. 1416. Benzer cümleler Sir Edwin Pears tarafından da kullanılmıştır: *Forty Years in Constantinople*, s. 155. İsyan hareketleri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Die Grosse Politik der Europaishen Kabinette, IX, No. 2175 ve 2178; Edwin M. Bliss: *Turkey and the Armenian Atrocities*, s. 335 ve devamı.
- 9 Langer, s. 160-1; Koçaş: *Tarih Boyunca Ermeniler*, s. 157. Karşı görüş için bkz. Bryce: *Transcaucasia and Ararat*, s. 485 ve devamı, Bryce bütün suçu Abdülhamit'te bulur ve Ermenilerin hiçbir isyan hazırlığı veya hedefi olmadığını iddia eder.
- 10 Türkiye No. 6 (1896), No. 127.
- 11 Türkiye No. 1 (1895), I, s. 9: Shaw and Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 204.
- 12 Bryce, Vali yardımcısının Talon Ermenileri tarafından saldırıya uğradığını saklayarak vergi ödemeyi reddettikleri için Ermenilere isyancı muamelesi yapıldığını iddia eder. *Transcaucasia and Ararat*, s. 487.
- 13 Türkiye No. 1 (1895), s. 98, 164. ve 182.
- 14 Shaw and Shaw, s. 203; Demir, s. 50; Koçaş, s. 157; Sezai Orkunt: 'Güçlülerin oyuncağı Ermeniler', *Milliyet*, 5.10.1981; Moser: *Arménien ou est la réalité?* s. 49; ayrıca bkz. *Hazine-i evrak*: Mareşal Zeki Paşa'nın raporu, kutu no. 321, belge no. 89.
- 15 Türkiye No. 1 (1895), s. 206; Toynbee: *Treatment of the Armenians*, s. 624.
- 16 Nejat Göyünç: '1915'ten 1982'ye', *Yankı*, No. 567. 8-14; Şubat 1982, s. 18.
- 17 Türkiye No. 1 (1895), No. 7 ve 22: Currie'den Sadrazam'a, 2.9.1894, ve Kimberley'ye, 15.10.1894, s. 4, 9-1-10.
- 18 a.g.y., No. 23: Currie'den Kimberley'ye, 20.10.1894, s. 10-12.
- 19 İDBB, 424/178/Gizli.6583 No. 358: Currie'den Kimberley'ye, 28.11.1894, s. 299-300: Türkiye No. 1 (1895), I, s. 4; Babiâli Belgeleri, no. 89 kutu no. 321.
- 20 a.g.y., No. 15-19: Kimberley'den Currie'ye. 8.10.1894; Currie'den Kimberley'ye, 9.10.1894 ve Kimberley'den Currie'ye, 12. 10.1894, s. 7.
- 21 a.g.y., No. 22. 24. ve 26: Currie'den Kimberley'ye, 15 ve 29.10.1894; Kimberley'den Currie'ye, 30.10.1894; ve Currie'den Kimberley'e, 2.11.1894, s. 8 ve 12. Ekim ayında Kırım'a dönmenden önce, Rus Büyükelçisi Nelidov da bu konuda saraya ziyaretlerde bulunmuştu, İDBB 424/178 Gizli.6583, No. 248: Currie'den Kimberley'ye, 13.10.1894, s. 227.
- 22 Türkiye No. 1 (1895). No. 27 ve 35: Currie'den Kimberley'ye, 3 ve 4.11.1894, s. 12-13, 19-21.
- 23 a.g.y., No. 29: Kimberley'den Currie'ye, 7.11.1894, s. 16.
- 24 a.g.y., No. 31: Currie'den Kimberley'ye, 9.11.1894, s. 17.
- 25 a.g.y.: No 32: Currie'den Kimberley'ye. 9.11.1894; Kimberley'den Currie'ye, 10.11.1894.

- Bu arada Hallward 25 Aralık'ta Van'a dönmüştü. Bkz. s. 17-18; Karal *Osmanlı Tarihi*, s. 137-8; Kâmil Paşa: *Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*, s. 180.
- 26 Türkiye No. 1 (1895), No. 37-9: Currie'den Kimberley'ye, 15 ve 17.11.1894, Kimberley'den Currie, 16.11.1894, s. 22-3.
- 27 William R. Langer: *An Encyclopaedia of World History*, s. 787; *The Times*. 17.11.1894.
- 28 Langer, s. 161; Shaw and Shaw, s. 203; Reverend A. W. Williams: *Bleeding Armenia*, s. 331; Bliss, s. 370-1; Gürün: *Ermeni Dosyası*, s. 148; Mithat Sertoğlu, 'Türk Ermeni dostluğu düşmanlığa nasıl dönüştürüldü', *Hürriyet*, 17.11.1981.
- 29 İDBB 424/181/Gizli.6654, No. 50 ve 59: The National Moslem Association'dan Kimberley'e, 4.11.1894; Sanderson'dan the National Moslem Association'a, 17.11.1894, s. 37-8 ve 41.
- 30 Türkiye No. 1 (1895), I, No. 40, 44, ve 47: Currie'den Kimberley'ye, 18.11.1894, Kimberley'den Currie'ye, 19 ve 22.11.1894, s. 23, 26-7.
- 31 a.g.y., No. 45: Currie'den Kimberley'ye, 21.11.1894, s. 26-7.
- 32 a.g.y., No. 31, 37-8, 49-50, 54, ve 56, s. 31: Ermeni Dışişleri Diplomatik Belgeleri, No. 12, 14-15: Langer. s. 161.
- 33 a.g.y., No. 66: Currie'den Kimberley'ye. 26.11.1894, s. 41.
- 34 a.g.y., No. 69-70: Currie'den Kimberley'ye, 5.12.1894, s. 42.
- 35 a.g.y., Nos. 117 ve 146: Currie'den Kimberley'ye, 22.12.1894 ve 28.1.1895, s. 58 ve 75.
- 36 a.g.y., No. 119: Lascelles'den Kimberley'ye. 18.12.1894, s. 58-9; İDBB 424/178/Gizli.6583, No. 479: Monson'dan Kimberley'ye, 13.12.1894, s. 358; ayrıca bkz. 'Armenians and the Powers', *Contemporary Review*, C. 69, Mayıs 1896, s. 635.
- 37 'En Orient', *Revue de Paris*, 1.12.1895, s. 449-51; Gabriel Hanotaux: *Etudes Historiques sur le XVI et XVII Siècles en France*, Paris 1880, s. 42-3. Görüşmeler konusunda bkz. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, IX, No. 2191; Meyendorff: *Correspondance de M. de Staël*, II, s. 252 ve devamı. Ermeni Dışişleri Diplomatik Belgeleri; Langer, s. 162.
- 38 Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, IX, No. 2196-8; Langer, s. 197.
- 39 İDBB; 424/178/Gizli.6583, No. 544: Drummond Wolff'tan Kimberley'ye. 30.12.1894, s. 395.
- 40 a.g.y. 424/181/Gizli.6654, No. 19 ve 22: Drummond Wolff'tan Kimberley'ye, 3.1.1895, s. 13-14; Kimberley'den Wolff'a. 9.1.1895. s. 14.
- 41 a.g.y., No. 2. 18, 20 ve 25: Currie'den Kimberley'ye, 2.1.1895, ve Kimberley'den Currie'ye, 8, 9, ve 10.1.1895, s. 12-14, 16-17.
- 42 a.g.y. 881/6645, s. 28-9; Türkiye No. 1 (1895), I, s. 76; II, s. 262.
- 43 a.g.y., I. No. 179: Lascelles'den Kimberley'ye, 13.3.1895, s. 92-3.
- 44 a.g.y., 424/181/Gizli.6654.
- 45 a.g.y., 424/182/Gizli.6695, No. 90: Currie'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 22.4.1895. s. 126.
- 46 a.g.y., No. 95: Currie'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 23.4.1895, s. 128.
- 47 a.g.y., No. 208: Wyndham'dan Kimberley'ye, 14.5.1895, s. 304. Bu mektup, Bükreş'in liberal bir gazetesinde yayınlanmıştı, *La Patrie*, 2.5.1895.
- 48 a.g.y., 424/178/ Gizli.6583, No. 110: John Cromber'den Brown'a, 19.11.1894; Pauncefote'den Kimberley'ye, 24.1.1895, s. 78-9.
- 49 Türkiye No. 6 (1896): Currie'den Kimberley'ye, 5.6.1895; Shipley'den Currie'ye, 20.5.1895 ve Graves'den Currie'ye, 25.5.1895, s. 323-4.
- 50 Türkiye No. 1 (1895), C 7894, No. 252: Currie'den Salisbury'ye, 15.8.1895, Muş,

- 20.7.1895. tarihli Sasun İnceleme raporunu içerir. s. 163-74; ayrıca bkz. Yıldız Belgeleri, dosya no. 666, belge no. 1312, 302-1805951.
- 51 a.g.y., II: Muş Soruşturma Komisyonu. Adli kararlar ve değişik davalar. C 7894, No. 267: Currie'den Salisbury'ye, 16.10.1895, N. S. Shipley tarafından 12.10.1895 tarihinde yazılmış memorandumun bir kopyasını içerir, s. 203-8; ayrıca bkz. Eliot: *Turkey in Europe*, s. 405-6. Komisyonun raporları Yıldız Sarayı Osmanlı Arşivleri (Başvekalet Arşivi)nde bulunmaktadır, K22/Z153/415, K9/Z72/1072, K11/Z120/1222, ve K14/Z126/390.
- 52 Bryce, s. 489; Graves, s. 144; Langer, s. 161; Türkiye No. 1 (1895), s. 206.
- 53 Abraham Hartunian: *Neither to laugh nor to weep*, s. 206; Esther Muguerditchian: *From Turkish Toils*, s. 45.
- 54 Misasskian bu rakamın en az 300,000 olduğunu iddia eder. J. Misasskian: *A Searchlight on the Armenian Question*, Boston 1950, s. 16.
- 55 Lang and Walker: *The Armenians*, s. 9; Lang: *Armenia, Cradle of Civilisation*, s. 287.
- 56 Lang: *Armenians, People in Exile*, s. 10.
- 57 Gürün, s. 388.
- 58 Türkiye No. 2 (1896), s. 297; Bryce, s. 507; IDBB 371/5108/F 4203.
- 59 C. I, Londra 1978.
- 60 Bkz. *Christian Minorities of Turkey*, s. 5.
- 61 Gürün, s. 168.
- 62 I. Dünya Savaşı'nda hayatını kaybedenlerin yaklaşık sayısı için bkz. s. 300 ve devamı.
- 63 Türkiye No. 6 (1896): Rüstem Paşa'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, Sait Paşa'nın, 21.3.1895 tarihli telgrafının kopyasını içerir; Currie'den Kimberley'ye, 22.3.1895 ve 27.4.1895; Longworth'un, 16.4.1895 tarihli ve Yozgat valisinin 19.4.1895 tarihli raporlarının kopyalarını içerir, s. 143, 243, ve 285.
- 64 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 19.3.1895, s. 242.
- 65 a.g.y., Currie'den Kimberley'ye, 13.6. 1895; Barnham'dan Currie'ye, 1.6.1895, s. 330-1.
- 66 a.g.y., Vitali'den Hay'e, 31.5.1895; Hay'den Currie'ye, 5.6.1895; ve Currie'den Kimberley'ye, 15.6.1895, s. 335.
- 67 IDBB 424/183/Gizli.6775; Barnham'dan Sendall'e, 5.6.1895, s. 23-4.
- 68 a.g.y., No. 23: İngiliz Sömürgeler Bakanlığı'ndan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 3.7.1895, s. 22-3.
- 69 a.g.y., No. 42: Currie'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 2.7.1895, s. 37.
- 70 IDBB 424/182/Gizli.6695, No. 231: Lascelles'den Kimberley'ye, 22.5.1895, s. 319.
- 71 RB, XCVI, 5911, Türkiye No. 1(1896), C 8108, s. 34.
- 72 IDBB 424/182/Gizli.6695, No. 86: Currie'den Kimberley'ye, 18.4.1895, s. 106 ve devamı
- 73 Rus Dışişleri Bakanı Prens Lobanov bunu daha sonra kabul etmiştir. Bakınız Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, X, No. 2446.
- 74 Türkiye No. 1 (1896), No. 65-6, 71, 76, ve 83, s. 81; IDBB 424/182/Gizli.6695, No. 300: Lascelles'den Kimberley'ye, 4.6.1895, s. 365; ayrıca bkz. Anderson: *The Eastern Question*, s. 255.
- 75 IDBB 424/183/Gizli.6775, No. 41: Durand'dan Salisbury'ye, 7.7.1895, s. 36.
- 76 a.g.y., 424/182/Gizli.6695, No. 295: Currie'den IDBB, 3.6.1895, s. 364; Sertoğlu: *Hürriyet*, 17. 11. 1981.
- 77 a.g.y., No. 335: Currie'den Kimberley'ye, 5.6.1895, Adam Block tarafından 5.6.1895 günü gönderilmiş memorandumun kopyasını içerir. s. 386-7.
- 78 a.g.y., 424/183/Gizli.6775, No. 11: Longworth'den Currie'ye, 17.6.1895 ve Currie'den Kimberley'ye, 26.6. 1895, s. 13-14.

- 79 a.g.y., 424/182/Gizli.6695, No. 821: Gosselin'den Kimberley'ye, 8.6.1895, s. 375. Almanya'nın desteği konusunda bkz. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, IX, No. 2207; bkz. Stephen Gwynn ve G. M. Tuckwell: *Life of Sir Charles Dilke*, II, s. 491-2; Langer, s. 195-6.
- 80 RB, XCVI, 5911, Türkiye No. 6 (1896), C 8108, No. 89, 91, 92, 94 ve 110, Langer, s. 197.
- 81 IDBB 424/183/Gizli.6775, No. 14: Currie'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 27.6.1895, Adam Block'un aynı günlü memorandumunun kopyasını içerir, s. 15-16.
- 82 a.g.y., No. 24 ve 27: Dufferin'den Salisbury'ye, 3.7.1895; Salisbury'den Currie'ye, 4.7.1895, s. 24-5.
- 83 a.g.y., No. 28: Salisbury'den Currie'ye, 4.7.1895, s. 25.
- 84 Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, X, No. 2396.
- 85 Türkiye No. 1 (1896), No. 112, s. 94; Langer, s. 197; *Sait Paşa'nın Hatıratı*, s. 270; Karal: *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 138.
- 86 a.g.y., s. 274; Türkiye No. 1 (1896), s. 95.
- 87 Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, X, No. 2369-72; Langer, s. 198.
- 88 Langer, s. 201-2; Bryce, s. 491.
- 89 IDBB 424/183/Gizli.6775, No. 216: Currie'den Salisbury'ye, 26.8.1895, s. 254; Karal: *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 141.
- 90 a.g.y., No. 12 ve 302: Currie'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 26.6.1895 ve Salisbury'ye, 11.9.1895, s. 14 ve 427.
- 91 Türkiye No. 1 (1896): Currie'den Salisbury'ye, 18.7.1895, s. 359.
- 92 a.g.y., Longworth'den Currie'ye, 23.7.1895; Cumberbatch'tan Currie'ye, 2.8.1895; Currie'den Salisbury'ye, 7.8.1895, s. 377; Türkiye No. 2 (1896), C 7927: Longworth'den Currie'ye, 27.8.1895; Currie'den Salisbury'ye, 3.9.1895, s. 3.
- 93 Türkiye No. 1 (1896): Currie'den Salisbury'ye, 18. 23, ve 29.7.1895, s. 359 ve 365.
- 94 a.g.e., Barnham'dan Currie'ye, 7 ve 15.8.1895; Currie'den Salisbury'ye, 24 ve 29.8.1895, s. 386-7 ve 390.
- 95 Türkiye No. 2 (1896): Graves'den Currie'ye, 20 ve 30.8.1895, Harput'tan özel mektupların kopyalarını içerir, 5 ve 19.8.1895; Currie'den Salisbury'ye, 3 ve 10.9.1895, s. 10 ve 45.
- 96 a.g.y., No. 29: Longworth'tan Currie'ye, 16.9.1895 ve Sivas'tan gelen bir mektuptan alınlar içerir, 11.9.1895; Currie'den Salisbury'ye, 26.9.1895, s. 21.
- 97 a.g.y., No. 20: Hampson'dan Graves'e, 26.8.1895; Graves'den Currie'ye, 3.9.1895; Currie'den Salisbury'ye, 17.9.1895, s. 12-13.
- 98 Haverhill'ten Garo: 'Babiâli Tzoitze', *Hentchakian Darekirk*, II, 1932, s. 35 ve devamı.
- 99 Türkiye No. 2 (1896), s. 32; Ermeni Dışişleri Diplomatik Belgeleri, No. 91; Die Grosse Politik des Europäischen Kabinette, X, No. 2428; Bérard: *La Politique du Sultan*, s. 193.
- 100 Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 123.
- 101 Türkiye No. 2 (1896), s. 31.
- 102 Arshag Tchobanian: Badaskhanaduoutiunnere. *Anahid*, I, Ocak-1899, s. 96-7; Langer, s. 203.
- 103 Türkiye No. 2 (1896), No. 50: Currie'den Salisbury'ye, 3.10.1895, s. 30-1.
- 104 Karal: *Osmanlı Tarihi* VIII, s. 142.
- 105 *La vérité sur les massacres d'Arménie*, s. 28.
- 106 a.g.e., s. 29 ve 31; Türkiye No. 2 (1896), No. 32: Currie'den Salisbury'ye, 2. 10.1895. s. 22, Osmanlı Dahiliye Nazırı Nazım Paşa hakkında bkz. 4.10.1895 günlü Osmanlı Arşivi belgesi no. 321 dosya no. 89; 3.10.1895 tarihli gösteri hakkında Fransız Büyükelçisi Paul

- Cambon'un raporu için bkz, *Archives des Affaires Etrangères de France*, CP, Turquie. C. 524, kısım 39 ve devamı.
- 107 Gürün, s 152-3.
- 108 Shaw and Shaw, s. 204.
- 109 İDBB 424/184/Gizli.6820, No. 100: Currie'den Salisbury'ye, 10.10.1895, s. 61; Karal: *Osmanlı Tarihi*, VIII. s. 143.
- 110 a.g.y., No. 94: Currie'den Salisbury'ye, 23.10.1895, s. 58.
- 111 Türkiye No. 2 (1896), No. 82 ve 391: Currie'den Salisbury'ye, 19.10.1895 ve 3.12.1895, İzmir Ermeni toplumunun bir mektubunun kopyasını içerir, 5.11.1895, s. 48 ve 205.
- 112 Türkiye No. 1 (1896). s. 160.
- 113 Türkiye No. 2 (1896). No. 99: Currie'den Salisbury'ye. 24.10.1895. s. 59; bkz. Graves, s. 149.
- 114 Nalbandian, s 126.
- 115 İDBB 424/184/Gizi.6820, No. 104: Currie'den Salisbury'ye, 12.10.1895; *Warszawski Dziennik*, 9.10.1895, s. 63.
- 116 a.g.y., No. 103: Egerton'dan Salisbury'ye. 10.10.1895: *Paliyennisia*, Ekim 1895. s. 62-3. Egerton şu yorumu yapmıştı: 'Yunanlılar Ermeni sorununun insani yönünü anlayamamışlar bunu sadece her grubun kendi çıkarı için çalıştığı politik bir oyun olarak görmüşlerdir...'
- 117 Langer. s. 203.
- 118 H. F. B. Lynch: 'The Armenian Question III', *Contemporary Review*, LXVI (66), Eylül 1894. s. 452.
- 119 Türkiye No. 2 (1896). No. 72: Graves'den Currie'ye, 25.9.1895; Currie'den Salisbury'ye, 9.10.1895. s. 45.
- 120 a.g.y., No. 35 ve 69: Currie'den Salisbury'ye, 3 ve 12.10.1895 ve 30.1.1896, s. 23 ve 44; *Hazine-i Evrak*, Klasör 314. belge. 76. rapor No. 16214/183, tarih 4.11.1895.
- 121 a.g.y., No. 132: Herbert'den Salisbury'ye. 30.10.1895, s. 75.
- 122 a.g.y., No. 137-8: Herbert'den Salisbury'ye. 30 ve 31.10.1895. s. 76-7.
- 123 a.g.y., No. 152: Herbert'den Salisbury'ye. 1.11.1895, s. 80.
- 124 a.g.y., No. 158 ve 162: Herbert'den Salisbury'ye, I ve 2.11.1895. s. 81-2.
- 125 Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, IX. No. 2323 ve 2324; *The Kaiser's letters to the Tsar*, s. 26.
- 126 Türkiye No. 2 (1896), No. 241: Goschen'den Salisbury'ye, 4.11.1895, s. 122-3.
- 127 a.g.y., No. 179: Salisbury'den Herbert'e, 3.11.1895, s. 86.
- 128 a.g.y., No. 213: Herbert'ten Salisbury'ye. 5.11.1895, s. 106.
- 129 a.g.y., No. 238: Herbert'ten Salisbury'ye. 6.11.1895, Babıâli'yle yapılmış olan haberleşmenin kopyasını içerir, 5.11.1895, s. 115-16.
- 130 İDBB 424/184/Gizli.6820, No. 311 ve 318: Herbert'den Salisbury'ye, 4 ve 5.11.1895, s. 192 ve 194.
- 131 Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, XII. No. 2918 ve 2934; *Contemporary Review*, Mayıs 1896: 'Armenia and the Powers; from behind the scenes'; Anderson, s. 254 ve 257; Langer, s. 205 ve *An Encyclopaedia of World History*. s. 789.
- 132 Langer. s. 206.
- 133 Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, X. No. 2429, 2431-2. 2488-95, 2502, 2504-5. 2515, 2518 ve 2527; Türkiye No. 2 (1896) No. 57-8, 69, 91, 98, 179, 255 ve 269.
- 134 V. Khvostov: 'Blichne-Vostochnyi Krizis, 1895-1897, *IstoriK Marksist*, XIII, 1921. s. 19-54,

- yayınlanmamış Rus arşivlerine dayanır. Ayrıca bkz. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette X. No. 2520; Langer, s. 207; Anderson, s. 257.
- 135 IDBB 424/184/Gizli.6820, No. 217-18, 349, ve 350: Herbert'ten Salisbury'ye, 7.11.1895, Salisbury'den Gosselin'e, 8.11.1895. s. 107, 199 ve 203.
- 136 a.g.y., No. 219: Herbert'ten Salisbury'ye, 8.11.1895, s. 107-8.
- 137 a.g.y., No. 362: Herbert'ten Salisbury'ye. 10.11.1895, s. 206.
- 138 a.g.y., No. 402: Monson'dan Salisbury'ye. 13.11.1895, s. 227.
- 139 Türkiye No. 2 (1896), No. 240 ve 254: Herbert'ten Salisbury'ye. 11.11.1895, Padişah tarafından gönderilmiş bir iletinin çevirisini içerir, s. 122 ve 126-7; Salisbury'den Herbert'e, 11.11.1895, s. 122.
- 140 a.g.y., No. 357: Herbert'ten Salisbury'ye, 21.11.1895, Padişah'ın 13.11.1895 günlü mesajını içerir, s. 176-7.
- 141 a.g.y., No. 260 ve 356: Herbert'ten Salisbury'ye, 15 ve 21.11.1895, Adam Block'un, 15 ve 16.11.1895 tarihli memorandumunun kopyasını içerir s. 130 ve 174-6.
- 142 a.g.y., No. 256 ve 321: Tevfik Paşa'dan Rüstem Paşa'ya, 15.11.1895, Herbert'ten Salisbury'ye, 20.11.1895, s. 159-60 ve 228.
- 143 a.g.y., No. 291: Herbert'ten Salisbury'ye, 21.11.1895, s. 142.
- 144 Türkiye No. 5 (1896): Currie'den Salisbury'ye, 19.2.1896; Fitzmaurice'den Currie'ye. 16.3.1896, s. 8-12 ve 48.
- 145 Bkz. Aziz Taşan: *Dünden Bugüne Merzifon İstanbul* 1980; Berin Taşan: *Ermîni Sorunu ve Bir Belge*, İstanbul 1981.
- 146 Türkiye No. 2 (1896), No. 244, 255. 263, ve 270: Herbert'ten Salisbury'ye, 12 ve 15.11.1895; Howard'dan Salisbury'ye. 13.11.1895: ve Salisbury'den Herbert'e, 16.11.1895, s. 123-4, 127 ve 131-2
- 147 a.g.y., No. 275: Herbert'ten Salisbury'ye, 17.11.1895, s. 133.
- 148 a.g.y., No. 323: Calice'den Herbert'e, 18.11.1895; Herbert'ten Salisbury'ye, 21.11.1895, s. 160-1.
- 149 a.g.y., No. 295-6 ve 301: Herbert'ten Salisbury'ye, 20 ve 21.11.1895, s. 141-3.
- 150 a.g.y., No. 325 ve 327: Morel Bey'den memorandum, 25.11.1895; Salisbury'den Currie'ye, 25.11.1895, s. 165-6.
- 151 a.g.y., ve IDBB 424/184/Gizli. 6820, No. 330-1: Currie'den Salisbury'ye, 25.11.1895, s. 167.
- 152 a.g.y., No. 385: Currie'den Salisbury'ye. 29.11.1895. s. 198-200.
- 153 Atıf Hüseyin: *Abdülhamit'in Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi. 18 elyazması defter, No. 11.
- 154 Türkiye No. 2 (1896). No. 352: Currie'den Salisbury'ye, 1.12.1895, s. 173.
- 155 a.g.y., No. 386: Currie'den Salisbury'ye, 2.12.1895, s. 200-1.
- 156 a.g.y., No. 384 ve 417: Currie'den Salisbury'ye. 5 ve 8.12.1895, s. 198, 220-1.
- 157 a.g.y., ayrıca bkz. IDBB, 424/184/Gizli8620, No. 440: Monson'dan Salisbury'ye, 17.12.1895, s. 253; Langer, s. 208.
- 158 Türkiye No. 8 (1896), s. 213; Koçuş: *Tarih Boyunca Ermeniler*, s. 155; Parmaksızoğlu, s. 25; Avetis Nazarbek: 'Zeitun', *Contemporary Review*, C. 69, Nisan 1896, s. 524-5.
- 159 Türkiye No. 2 (1896): Barnham'dan Salisbury'ye, 21.6.1896, s. 213 ve devamı
- 160 Türkiye No. 8 (1896), s. 216.
- 161 Türkiye No. 2 (1896): No. 533: Currie'den Salisbury'ye, 3.2.1896, s. 297.
- 162 Koçuş, s. 155.
- 163 Türkiye No. 2 (1896): Curie'den Salisbury'ye, 1.2.1896; Macallum'dan Barnham'a, 29.12.1894; Barnham'dan Currie'ye, 6.1.1896, s. 13-14.

- 164 a.g.y., No. 334: Goschen'den Salisbury'ye, 20.11.1895, s. 168; bkz. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, X, No. 2436, 2446, 2515, ve 2518.
- 165 a.g.y., No. 394: Currie'den Salisbury'ye, 10.12.1895, s. 207.
- 166 a.g.y., No. 461 ve 471: Currie'den Salisbury'ye, 23 ve 28. 12.1895, s. 254 ve 257.
- 167 a.g.y., No. 6: Büyükelçilerden konsolosluk temsilcilerine, 8.2.1896, s. 53.
- 168 a.g.y., Konsoloslardan büyükelçilere, 4.2.1896, s. 51-2.
- 169 Gürün, s. 306.
- 170 Türkiye No. 2 (1896): Currie'den Salisbury'ye, 14.3.1896, s. 22.
- 171 a.g.y., Barnham'dan Currie'ye, 27.12. 1895, s. 294.
- 172 a.g.y., Currie'den Salisbury'ye, 21.2.1896, s. 30.
- 173 a.g.y., No. 505: Salisbury'den Currie'ye, 1.1.1896. s. 280-1.

6. Uzlaşma Çabaları

1. Langer: *The Diplomacy of Imperialism*. I. s. 303.
2. Türkiye No. 8 (1896): Currie'den Salisbury'ye, 6.2.1896. s. 21.
3. a.g.y., Currie'den Salisbury'ye, 19.2.1896, 7.3.1896, 12.4.1896, s. 49. 50. 67 ve 132. 7.3.1896'da yayınlanmış olan bir fermanla Zihni Paşa komisyon başkanı seçilmiş, tanınmamış niteliksiz bir memur olan Rum kökenli Mavrocordato Efendi ise, Fethi Bey'in yerine 12 Nisan'da Anadolu Reformları Denetleme Kurulu yardımcılığına atanmıştı.
- 4 a.g.y., Currie'den Salisbury'ye, 3.3.1896, s. 70-1.
- 5 a.g.y., Bulman'dan Currie'ye, 3.3.1896: Currie'den Salisbury'ye, 17.3.1896. s. 90.
- 6 a.g.y., Currie'den Salisbury'ye, 6.3.1896; *Tanık*, 5.3.1896. s. 73.
- 7 a.g.y., Cumberbatch'tan Currie'ye, 9.3.1896: Currie'den Salisbury'ye, 24.3.1896. s. 103.
- 8 a.g.y., Currie'den Salisbury'ye, 31.3.1896 ve 14.4.1896; Salisbury'den Currie'ye. 2.4.1896, s. 109 ve 126.
- 9 a.g.y., Salisbury'den Currie'ye, 6.4.1896, s. 118-21.
- 10 a.g.y., Currie'den Salisbury'ye. 6.4. 1896, s. 122-4.
- 11 a.g.y., Currie'den Salisbury'ye, 30.3.1896. s. 115.
- 12 a.g.y., Currie'den Salisbury'ye, 16.4.1896, s. 143-5.
- 13 a.g.y., Adam Block'tan memorandum, 15.4.1896, s. 145.
- 14 a.g.y., Currie'den Salisbury'ye, 29.4.1896, s. 156.
- 15 a.g.y., Salisbury'den Herbert'e, 3.6. 1896, s. 184-5. Herbert Currie'nin yerine bakıyordu.
- 16 a.g.y., Herbert'ten Salisbury'ye, 1.7.1896, s. 235 ve 250.
- 17 a.g.y., Graves'den Currie'ye, 30.4.1896: Currie'den Salisbury'ye, 13.5.1896. s. 170.
- 18 a.g.y., Hallward'dan Currie'ye, 28.4.1896; Currie'den Salisbury'ye, 11.5.1896. s. 168.
- 19 a.g.y., Currie'den Salisbury'ye 14. 5 1896; *Sabah* gazetesi, 12.5.1896, s. 172-3.
- 20 a.g.y., Currie'den Salisbury'ye, 7.5.1896. s. 161.
- 21 a.g.y., Hallward'dan Cumberbatch'a, 8.1.1896, Cumberbatch'tan Currie'ye, 15.1.1896; Currie'den Salisbury'ye, 1.2.1896, s. 14.
- 22 a.g.y., Williams'dan Currie'ye, 26.1.1896; Currie'den Salisbury'ye, 18.2.1896; Ermeni Merkez Taşnak Komitesi'nin Manifestosu, 18.2.1896. s. 45-6 ve 109.
- 23 Türkiye No. 8 (1896), No. 117: Langer. s. 230; Moser: *Arméniens où est La réalité?* s. 53.
- 24 *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, s. 122 ve devamı.
- 25 Türkiye No. 6 (1896): Williams'dan Herhert'e, 28.6.1896; Herbert'ten Salisbury'ye. 17.6.1896, s. 263 ve 273.

- 26 a.g.y., Antopulo Paşa'dan Salisbury'ye, 19.6.1896. Babıâli'nin, 17.6.1896 günlü telgrafının kopyasını göndermiştir, s. 205-7.
- 27 a.g.y., Williams'dan Herbert'e, 28.6.1896; Herbert'ten Salisbury'ye, 16.7.1896, s. 272; Uras: *Tarihte Ermeniler*, s. 504; Demir: *The Armenian Question in Turkey*, s. 53.
- 28 a.g.y., Herbert'ten Salisbury'ye, 19, 20, ve 21.6. 1896, s. 205 ve 207-8.
- 29 a.g.y., Williams'dan Herbert'e, 22.6.1896; Herbert'ten Salisbury'ye, 22 ve 23.6.1896 s. 211-12.
- 30 *Hazine-i Evrak*, Kutu: 313, belge no. 69, tarih, 9.8.1896.
- 31 Türkiye No. 8 (1896). No. 246 ve devamı ve 337: Ermeni Diplomatik Belgeleri, no. 220; Langer, s. 321.
- 32 Türkiye No. 8 (1896): Herbert'ten Salisbury'ye. 3.9.1896 s. 284; bu konuda bkz. 23.7.1896 günlü Sadettin Paşa'nın raporu, Osmanlı Arşivleri, belge no. 69. dosya no. 313 *Hazine-i Evrak*.
- 33 a.g.y., Herbert'ten Salisbury'ye, 29.6.1896. s. 233.
- 34 a.g.y., Herbert'ten Salisbury'ye. 13.7.1896: Salisbury'den Herbert'e. 14.7.1896. s. 258-9.
- 35 a.g.y., Herbert'ten Salisbury'ye, 9.7. 1896, s. 256.
- 36 a.g.y., Herbert'ten Salisbury'ye. 22.7.1896. s. 278; ayrıca bkz. IDBB, 424/188/Gizli.6833 s. 63.
- 37 a.g.y., No. 28: Herbert'ten Salisbury'ye, 4.8.1896 ve 4.9.1896, s. 19, 99, ve 283: IDBB, 424/186 Gizli.6823. No. 144: Currie'den Salisbury'ye, 29.1.1896; Parmaksızoğlu: *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri*, s. 19.
- 38 IDBB, 424/188/Gizli.6833. No. 120: Herbert'ten Salisbury'ye 13.8. 1896, s. 117.
- 39 Türkiye No. 6 (1896), No. 17: Herbert'ten Salisbury'ye. 18.8. 1896, s. 15.
- 40 Türkiye No. 1 (1897). C 8308, No. 25: Ermeni İhtilal Komitesi'nden büyükelçiliklere, s. 10 ve devamı; Gürün: *Ermeni Dosyası* s. 163 ve devamı.
- 41 a.g.y., Ermeni İhtilal Komitesi'nden Fransız Maslahatgüzarı'na, s. 16; Varandian: *History of the Armenian Revolutionary Federation*, s. 160-3; Uras, s. 509-11.
- 42 Reşat İleri: 'Ermeni Dosyası'. *Hürriyet* gazetesi, 14.9.1982.
- 43 Türk tarihçi Sezai Orkunt, Ermeni ihtilalcilerinin ülkeye Avrupa'dan Rus pasaportuyla girdiklerini iddia eder. Bu bazı yabancı güçlerin Osmanlı topraklarında direniş ve isyan yaratmak için ne kadar işbirliği içinde olduklarını gösterir. 'Güçlülerin Oyunağı Ermeniler', *Milliyet*, 5.10.1981; ayrıca bkz. Langer, s. 322-3.
- 44 Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 176-7; Gürün, s. 163.
- 45 Türkiye No. 2 (1897): F. E. Barker'in raporu, 26.8.1896, s. 16-18; ayrıca bkz. Varandian: *Hai Heghaghagan Dashnaghtzoutan Badmoutiun*, I, s. 158 ve devamı; Ermeni Dışişleri Diplomatik Belgeleri, No. 236 ve devamı ve 254; Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. XII. No. 2894 ve devamı; 'The Constantinople Massacre', *Contemporary Review*, Ekim 1896, s. 457-65; Langer, s. 323 ve devamı; Lang: *Armenians, People in Exile*, s. 10; Parmaksızoğlu. s. 19-20.
- 46 Eliot: *Turkey in Europe*, s. 413; Türkiye No. 2 (1897), No. 26: Herbert'ten Salisbury'ye, 31.8.1896, s. 20; Lang, s. 323.
- 47 Türkiye No. 1 (1897). No. 6: Tevfik Paşa'dan Antopulo Paşa'ya, 27.8.1896, s. 4-5; Parmaksızoğlu. s. 19-20
- 48 a.g.y., No. 3: Herbert'ten Salisbury'ye, 27.8.1896, s. 1-2.
- 49 Ermeni terör hareketleri, Osmanlı Dahiliye Nazırı Nazım Paşa'nın hazırlayıp padişaha sunduğu raporda kapsamlı olarak anlatılır. *Ermeni Tarih-i Vukuati*, Saray Arşivleri, *Başvekkâlet Arşivi*, K36/2131/139; *Nezaret-i Zabtiye* raporu, 6.2.1895, Yıldız, K35/Z50345;

- İmparatorluk sınırları dışında, özellikle Rusya'da etkinlik gösteren grupların faaliyetleri, K35/250/334 M.'de yer alır
- 50 Die Grosse Politik der Europaischer Kabinette, XII, No. 2898 ve 2901.
- 51 IDBB 424/188/Gizli.6833, No. 158: Lascelles'den Salisbury'ye, 28.8.1896, s. 137.
- 52 a.g.y., No. 160-1: Herbert'ten Salisbury'ye, 31.8.1896, s. 137.
- 53 Lavissee, s. 302-3. Gladstone'un düşüncesi de aynı doğrultuydu: George W. E. Russell, *Malcolm MacColl*, s. 261 ve devamı, ayrıca bkz. isimsiz bir yazarın makalesi; *Contemporary Review*, Ekim 1896; General Maurice: 'Ought we to shell Yıldız?', *United Service Magazine*, Ekim 1896; Langer, s. 325.
- 54 Langer, s. 320 ve 325; Han-Azad: Hai Heghapoghaganie Houshenitz, *Hairenik Amsakir*, VI, Şubat 1929, No. 7; M. K. Jismedjian: *Badmoutium Amerigahai Kaghakagan Gousagstoutiantz, 1890-1925*, s. 53 ve devamı. Bérard: *La Politique du Sultan*, s. 166 ve devamı.
- 55 Dilekçe tarihi: 25.7.1896; bkz. Koçaş: *Tarih Boyunca Ermeniler*, s. 318.
- 56 Türkiye No. 3 (1897), C 8305, No. 56: Currie'den Salisbury'ye, 26.9.1896; ayrıca bkz. No. 18: Fontana'dan Currie'ye, 16.9.1896. s. 38 ve 40; Babıâli tarafından illere gönderilen yönergeler, 9.9.1896. s. 36-7.
- 57 Türkiye No. I (1897), No. 39: Antopulo Paşa'dan Salisbury'ye, alınış tarihi 14.9.1896, s. 39.
- 58 a.g.y., No. 11. 14, 19, 24 ve 43-4: Hınçak Komitesi'nden İngiltere Büyükelçisi'ne, 10.9.1896, s. 42-3.
- 59 a.g.y., No. 43: Currie'den Salisbury'ye, 16.9.1896, 'Büyükelçilikleri tehdit eden bir mektub'un kopyasını içerir. s. 41.
- 60 IDBB 424/189/Gizli.6957, No. 110: Currie'den Salisbury'ye, 27.10.1896, İtalyan Büyükelçisi'nin bir iletisinden bazı bölümler içerir, 29.9.1896, s. 111-12.
- 61 a.g.y., No. 41: Türk basını, 16.9.1896; Antopulo Paşa'dan Salisbury'ye, 18.9.1896, s. 40 ve 43-4.
- 62 Arden G. Hume-Beaman: *Twenty Years in the Near East*, s. 304-5.
- 63 Eliot, s. 456.
- 64 Lang: *Armenians, People in Exile*, s. 11.
- 65 Türkiye No. I (1897); *Daily News*, 31.8.1896, s. 38. No. 37: Herbert'ten Salisbury'ye. 5.9.1896.
- 66 Langer, s. 326; *Review of Reviews*, 15.11.1896, s. 391; isyan hareketlerinin en kapsamlı anlatımı için bkz. Russell: *MacColl*, s. 149.
- 67 IDBB 424/189/Gizli.6957, No. 30: Lascelles'den Salisbury'ye, 1.10.1896, s. 35.
- 68 Türkiye No. 3 (1897), No. 76 ve 87: Currie'den Salisbury'ye, 28.9.1896 ve 1.10.1896, s. 12 ve 56-7.
- 69 a.g.y., No. 50: Currie'den Salisbury'ye, 23.9.1896, s. 39.
- 70 a.g.y., No. 77: Currie'den Salisbury'ye, 27.9.1896, Tevfik Paşa'nın Avrupa başkentlerindeki Osmanlı elçilerine gönderdiği telgrafın kopyasını içerir, tarih: 24.9.1896, s. 57-9.
- 71 a.g.y., No. 88: Currie'den Salisbury'ye, 1.10.1896, Ermeni İhtilal Derneği Daşnaksutyun'un bir telgrafının kopyasını içerir, tarih: 30.9.1896, s. 76-7.
- 72 a.g.y., No. 92: Currie'den Salisbury'ye, 6.10.1896, Tevfik Paşa'nın yurtdışındaki Osmanlı temsilcilerine gönderdiği telgrafın kopyasını içerir, tarihsiz. s. 80.
- 73 a.g.y., No. 103: Currie'den Salisbury'ye, 12.10.1896; *İkdam*, 8. 10. 1896, s. 91.
- 74 Sömürgeler Bakanlığı Belgeleri 67/98/9149: Sendall'dan Chamberlain'e, 17.4.1896.
- 75 Türkiye No. 6 (1896): Holland'dan Sömürgeler Bakanlığı'na, 16.3.1896 ve Sömürgeler Bakanlığı'ndan Holland'a, 6.6.1896.

- 76 Türkiye No. 3 (1897), No. 94: Shipley'den Currie'ye, 28.9.1896; Currie'den Salisbury'ye, 7.10.1896, s. 81-2.
- 77 Bu haraç, İngiliz Hükümeti'nin Kıbrıs adasından her yıl toplayarak Osmanlı Hazinesi'ne ödemesi gereken bir paraydı. Ancak İngiliz Hükümeti bu parayı kısa bir süre Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık olmak üzere ödemeyi durdurdu. Bu haracın toplanması özellikle Kıbrıslı Rumları rahatsız etmişti.
- 78 Sömürgeler Bakanlığı 67/101/21466: Sendall'dan Chamberlain'e, 5.10.1896, bu belge 1.10.1896 tarihli *Phoni Tis Kiprou* gazetesinden bir makalenin çevirisini içerir.
- 79 a.g.y., No. 21153: Sendall'dan Chamberlain'e, 30.9.1896.
- 80 Türkiye No. 3 (1897): No. 115: Currie'den Salisbury'ye, 14.10.1896, s. 105-9.
- 81 Türkiye No. 7 (1897), C 8395, No. 8: Currie'den Salisbury'ye, 27.10.1896, s. 8. Bu tarihten beş gün önce Currie, Salisbury'ye gönderdiği telgrafta, padişahı yayınladığı bir فرمان konusunda suçlamıştı: Bu fermana göre, Hristiyanlara karşı İslamı savunmak üzere bir Müslüman ordusu kurmak amacıyla her Müslümandan beş kuruş vergi alınması öngörülmüyordu. a.g.y., No. 116: Currie'den Salisbury'ye, 20.10.1896, s. 109.
- 82 a.g.y., No. 59, 67, ve 71: Currie'den Salisbury'ye 17, 18, ve 24.11.1896, s. 51, 56-7, ve 65: *İkdam*, 21.11.1896, s. 65.
- 83 Die Grosse Politik der Europaischer Kabinette, XII, No. 2918; Ermeni Dışişleri Politik Belgeleri, No. 263.
- 84 Russell: *Malcolm MacCall*, s. 153-4.
- 85 *Letters of Queen Victoria*, III, s. 82-6; Margaret Jefferson: 'Lord Salisbury'nin Balmoral'da çarla yaptığı konuşma', 27 ve 29 Eylül 1896, *Slavonic and East European Review*, XXXIX, 1960-1, s. 216-22; Sidney Whitman: *Turkish Memories*, s. 19.
- 86 Langer, s. 329-30; Die Grosse Politik der Eurapaischen Kabinette, XII, No. 2926.
- 87 Die Grosse Politik der Eurapaischen Kabinette, XII, No. 2925.
- 88 Lavis, s. 282; Georges Lachapelle: *La Ministère Méline*, s. 65-8; Langer ; s. 331-2.
- 89 Türkiye No. 2 (1897), C 8304, No. 2: Salisbury'den İngiliz büyükelçilerine, 20.10.1896. s. 1-5.
- 90 a.g.y., No. 4-6, 9. ve 30: Salisbury'den Monson'a, 23.10.1896; Monson'dan Salisbury'ye; 23.10.1896; Lascelles'den Salisbury'ye, 23.10.1896; Ford'dan Salisbury'ye, 26.10.1896; Milbanke'den Salisbury'ye. 6.11.1896; Salisbury'den Ford'a, 2.1.1897, s. 1, 5-6, 8, 17 ve 20-1; ayrıca bkz. Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette, XII, No. 3068 ve devamı; Langer, s. 330-3.
- 91 a.g.y., No. 12: Goschen'den Salisbury'ye, 4.11.1896, s. 10-11; *Correspondance de M. de Staal*, II, s. 324.
- 92 Langer, s. 303 ve 334.
- 93 Türkiye No. 2 (1897), No. 7-8 ve 10: Gosselin'den Salisbury'ye, 4 ve 5.11.1896, s. 6-9; *Journal Officiel*, 4.11.1896.
- 94 Türkiye No. 7 (1897), C 8395, No. 25 ve 27: Salisbury'den Gosseline 14.11.1896; Currie'den Salisbury'ye, 16.11.1896, s. 24-5.
- 95 a.g.y., No. 58: Cambon'dan Currie'ye, 16.11.1896; Currie'den Salisbury'ye, 17.11.1896, s. 50; Currie'den Tevfik Paşa'ya, 18.11.1896, s. 51.
- 96 *The Times*, 24.11.1896, *Petersburgskaiia Vedomosti*'den alıntı; Ermeni Dışişleri Politik Belgeleri, No. 3110-11; Türkiye No. 2 (1897), No. 13-14, 17, 22, ve 24: O'Connor'dan Salisbury'ye, 11.11.1896; Salisbury'den O'Connor'a, 12.11.1896; O'Connor'dan Salisbury'ye, 18.11.1896 ve 25.11.1896; Salisbury'den O'Connor'a, 25.11.1896, s. 11-16.
- 97 Langer, s. 336 ve devamı.

- 98 Khvostov'daki memorandum: 'Proekt Zakhvata Bosfora', s. 59-64; ayrıca bkz. E. J. Dillon: 'A diplomatic reminiscence', *National Review*, Şubat 1909, s. 908-18, ve aynı yazarın; *Eclipse of Russia*, s. 231 ve devamı. H. Pasdermadjian: *Histoire de l'Arménie*, s. 355; Langer, s. 337; Anderson: *The Eastern Question*, s. 257 ve devamı.
- 99 Fransız Diplomatik Belgeleri, I. seri, XIII, s. 100.
- 100 Khvostov: 'Proekty zakhvata Bosfora v 1896 g.', *Krasnyi Arkhiv*, 47-8, 1931, s. 507-70.
- 101 Roland K. Wilson: 'Shall we invite the Russians to Constantinople?', *Contemporary Review*, Şubat 1897, s. 265-75; J. W. Gambier: 'Russia on the Bosphorus', *Fortnightly Review*, Mayıs 1897, s. 757-9; Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, XII, No. 2929, 2931-3, 3086; XIII, No. 3396-7; Khvostov, a.g.y., s. 115-16.
- 102 Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, XII, No. 2930, 2936, ve 3040; XIII, No. 3434-9; *Correspondance de M. de Staal*, II, s. 330; *Krasnyi Arkhiv*, I, 1922, s. 152-61; XLVI, 1931, s. 71-89; Ernest Judet: *Georges Louie*, s. 145-7; T. A. Brassey: *The Naval Annual*, 1897, s. 58-9; *The Times*, 22.2.1897. İngiltere'nin plan hakkında bilgisi olduğunu *The Times*, 24.2.1897 sayısı ve bazı diğer yayınlar açıklamıştı, ayrıca bkz. *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914* - Salisbury'den Rumbold'a, 20.1.1897; Langer, s. 347 dipnot. 112.
- 103 Türkiye No. 2 (1897), No. 76: Currie'den Salisbury'ye, 26.11.1896, s. 68-9. Partikhane'nin organik statüsü genel olarak Ermeni Anayasası olarak anılır ve Ermeni Ulusal Asamblesi tarafından da kabul edilirdi. a.y., No. 50: Currie'den Salisbury'ye, 19.11.1896, s. 42.
- 104 a.g.y., No. 116: Currie'den Salisbury'ye, 10.12.1896, s. 121-2; bkz. No. 49 ve 51: Currie'den Salisbury'ye, 19 ve 20.11.1896, s. 42.
- 105 a.g.y., No. 72: Currie'den Salisbury'ye, 25.11.1896, s. 65.
- 106 Türkiye No. 7 (1897), C 8395, No. 127: Currie'den Salisbury'ye, 22. 12.1896, s. 129.
- 107 a.g.y., No. 141: Currie'den Salisbury'ye, 24.12.1896, s. 40; Türkiye No. 1 (1898), C 8716: Türk basını; 23.12.1896, s. 140-1.
- 108 a.g.y., No. 30 ve 36: Currie'den Salisbury'ye, 17.1.1897; Antopulo Paşa'dan Salisbury'ye, 18.1.1897, s. 24-5 ve 30-1.
- 109 RB, 6132, CVI, Türkiye No. 1 (1898), C 8716, No. 39: Currie'den Salisbury'ye, 28.1.1897, s. 34.
- 110 a.g.y., No. 49 ve 142: Currie'den Salisbury'ye, 3.2.1897 ve 24.3. 1897, s. 102 ve 104.
- 111 a.g.y., Diran Bey'in raporu, tarih 17.3.1897, s. 104-5.
- 112 a.g.y., No. 82: Ermeni İhtilal Merkez Komitesi'nden Salisbury'ye, 23.6.1898, s. 80-1; Koçuş; s. 161.
- 113 İDBB 371/4974/E 2404: R. McDowell'den memorandum, 25.3.1920.
- 114 a.g.y., 424/191/Gizli.6958, No. 287: Bulman'dan Currie'ye, 31.3.1897; Currie'den Salisbury'ye, 8.4.1897, s. 224-5; ölen kişi sayısı 400 olarak verilmişti.
- 115 a.g.y., No. 297 ve 325: Currie'den Salisbury'ye, 12.4.1897 ve 2.5.1897; Shipley'den Currie'ye, 7.4.1897; *Ankara gazetesi*, 30.3.1897; s. 229-30 ve 256; Türkiye No. 1 (1898), No. 298: Shipley'den Currie'ye, 5.4.1897; Currie'den Salisbury'ye, 12.4.1897, s. 227-9.
- 116 a.g.y., No. 337: Bulman'dan Currie'ye, 26.4. 1897; Currie'den Salisbury'ye, 4.5.1897, s. 266-7.
- 117 İDBB 424/191/Gizli.6968, No. 274: Currie'den Salisbury'ye, 8.4.1897, s. 217.
- 118 a.g.y., No. 327: Graves'den Currie'ye, 12.4.1897; Currie'den Salisbury'ye, 23.4.1897, s. 258-9.
- 119 Türkiye No. 1 (1898), No. 301, 321, ve 336: Currie'den Salisbury'ye, 10 ve 16.8.1897;

- Babıâli'nin 8.8.1897 günlü bildirisinin kopyasını içerir; Wood'dan Salisbury'ye, 15.8.1897, Wood'un Gülhek'deki İngiliz Maslahatgüzârı C. Hardinge'e 15.8.1897 gününü göndermiş olduğu raporun bir kopyasını da içerir, s. 271-3; bkz. Türkkaya Ataöv: *Milliyet*, 20. 10. 1981.
- 120 a.g.y., No. 358: Wood'dan Salisbury'ye, 26.8.1897, Wood'un 26.8.1897 günü Hardinge'e göndermiş olduğu raporun kopyasını da içerir, s. 286.
- 121 Türkiye No. 1 (1898), No. 300: Currie'den Salisbury'ye, 10.8.1897, s. 254.
- 122 a.g.y., No. 355: Currie'den Salisbury'ye, 9.9.1897, s. 284.
- 123 İDBB 424/192/Gizli.6959, No. 173: Malachia'dan Currie'ye, 30.9.1897; Currie'den Salisbury'ye, 11.10.1897, s. 170-3.
- 124 a.g.y., No. 233: Currie'den Salisbury'ye. 15.12.1897, Artin Dadian Paşa'ya yazılmış bir mektubun kopyasını içerir, 20. 11. 1897, s. 239
- 125 Türkiye No. 1 (1898), No. 317: Currie'den Salisbury'ye, 18.8.1897, s. 259-60.
- 126 a.g.y., No. 332: Currie'den Salisbury'ye, 26.8.1897, Ermeni İhtilal Komitesi manifesto kopyasını içerir, 20.8.1897, s. 267-9.
- 127 İDBB 424/195/Gizli.7063, No. 8: Currie'den Salisbury'ye, 6.1.1898, s. 9.
- 128 a.g.y., No. 48: Cuerrie'den Salisbury'ye, 9.2.1898, s. 42.
- 129 a.g.y., No. 72: Currie'den Salisbury'ye, 8.3.1898, s. 64-5.
- 130 Anderson, s. 259: Gooch and Temperley, I, s. 8.
- 131 İDBB 424/198/Gizli.7308, No. 6: O'Conor'dan Salisbury'ye, 5.1.1899, Artin Paşa'nın Diran Bey'e 7.12.1898, tarihinde yazmış olduğu mektubun kopyasını içerir, s. 6-7.
- 132 a.g.y. 424/197/Gizli.7307, No. 35: O'Conor'dan Salisbury'ye, 27.9.1898, Merkez Ermeni Komitesi'nin Münir Bey'e Eylül 1898'de gönderdiği mektubun kopyasını içerir, s. 35-6; a.g.y., No. 54: O'Conor'dan Salisbury'ye, 12.10.1898, s. 44-5.
- 133 'Abdül Hamid, File of the Spider', *History of the 20th Century*, London 1979, s. 202; Eliot, s. 420-3.
- 134 İDBB 424/197/Gizli.7307, No. 54 ve 58: O'Conor'dan Salisbury'ye, 12 ve 30.10.1898, Hınçak Partisi'nin Alman İmparatoru'na göndermiş olduğu dilekçenin kopyasını içerir, tarih 18.10. 1898, s. 44-8.
- 135 a.g.y., 424/198/Gizli.7308, No. 4: Maunsell'den O'Conor'a, 19.12.1898; O'Conor'dan Salisbury'ye, 5.1.1899, s. 5.
- 136 a.g.y., No. 8 ve 11: O'Conor'dan Salisbury'ye, 5 ve 17.1.1899, Patriğin 20.12.1898 tarihli mektubunun kopyasını içerir, s. 9-11; ayrıca bkz. No. 36: O'Conor'dan Salisbury'ye, 2.3.1899; *Levant Herald*, 16.1.1899.
- 137 a.g.y., No. 33: Longworth'dan O'Conor'a, 15.2.1899; O'Conor'dan Salisbury'ye, 27.2.1899, s. 43-8.
- 138 a.g.y., No. 31: O'Conor'dan Salisbury'ye, 23.2.1899, s. 40-1.
- 139 a.g.y., No. 32: Cortanze'dan Longworth'e, 10.2.1899; Longworth'den O'Conor'a, 14.2.1899; O'Conor'dan Salisbury'ye, 27.2.1899, s. 41-2.
- 140 a.g.y. 424/199/Gizli.7332, No. 14: O'Conor'dan Salisbury'ye, 20.7.1899, s. 18.
- 141 a.g.y., No. 45-6: O'Conor'dan Salisbury'ye, 25 ve 31.10.1899, s. 62-5, Ormanyan'ın 11.10.1899 günlü memorandumunu içerir.
- 142 Fransa'da Clemenceau, Sosyalist lider Jaures ve yazar Anatole France gibi etkin kişiler 1900 yılında toplanmışlar ve kısa sürede Ermenilerin bağımsızlık hareketini desteklemek amacıyla *Pro-Armenia* adlı derneği kurmuşlardı. Bkz. Anderson, s. 274.
- 143 İDBB 424/200/Gizli.7655, No. 28 ve 30: O'Conor'dan Salisbury'ye, 22 ve 28.3.1900. s. 26-8.

- 144 a.g.y., No. 44: O'Conor'dan Salisbury'ye, 26.4.1900, Oramanyan'ın Diyanet İşleri'nden sorumlu başkanlığa yazmış olduğu mektubun kopyasını içerir, 21.3.1900, s. 28-9 ve 38-9.
- 145 a.g.y., No. 57: O'Conor'dan Salisbury'ye, 30.5.1900, s. 51-2.
- 146 a.g.y., No. 56: O'Conor'dan Salisbury'ye, 28.5.1900, s. 50-1.

7. Jön Türk İhtilali ve Ermeniler

- 1 İDBB 424/205/Gizli.8202, No. 3: Whitehead'den Lansdowne'a, 26.1.1903, s. 3.
- 2 a.g.y., 424/203/Gizli.8186, No. 55: Stevens'dan Lansdowne'a, 24.3.1902, s. 69.
- 3 a.g.y., 424/205/Gizli.8202, No. 134 ve 138-9: Ermeni göçmenlerden Lansdowne'a, 23.9.1902; Lansdowne'dan O'Conor'a, 13 ve 30.10.1902, s. 131 ve 134.
- 4 a.g.y., No. 120: Spring-Rice'dan Lansdowne'a, 1.10.1903, s. 141.
- 5 a.g.y., No. 128: Plevé'den Migirditch'e, 18.8.1903; Migirditch'ten İçişleri Bakanı'na, 19.8.1903; Migirditch'ten çara, 23.8.1903; Plevé'den Migirditch'e, 12.9.1903; Stevens'dan Lansdowne'a, 26.9.1903, s. 154-5.
- 6 a.g.y., No. 106, 112, ve 115: Scott'tan Lansdowne'a, 17.9.1903; Stevens'dan Lansdowne'a, 15 ve 19.9.1903; 30.8.1903 tarihli *Kavkaz* ve 1903 Eylül tarihli *Novoye Vremya* gazetele-ri, s. 126, 133, ve 135-6.
- 7 a.g.y., No. 120 ve 126-7: Stevens'dan Lansdowne'a, 24.9.1903, iki açıklama ve raporun çevirisini içerir, 25.9.1903; Spring-Rice'dan Lansdowne'a, 1.10.1903, Transkafkasya'da bulunan Ermeni Kilisesi'nin toprakları konusunda M. Beaumont tarafından yazılmış memorandumun kopyasını içerir, s. 140-1 ve 150-2.
- 8 a.g.y., No. 4: Freeman'dan Whitehead'e, 10.1.1903; Whitehead'den Lansdowne'e, 27.1.1903, s. 3-4.
- 9 a.g.y., No. 13-14: Freeman'dan O'Conor'a, 24.1.1903; O'Conor'dan Lansdowne'a, 26.2.1903 ve 3.3.1903, s. 20-1.
- 10 a.g.y., No. 19: O'Conor'dan Lansdowne'a, 23.3.1903, s. 35.
- 11 a.g.y., Hampson'dan O'Conor'a 29 ve 31.7.1903, 1.8.1903, s. 93-4.
- 12 a.g.y., No. 70 ve 74: O'Conor'dan Lansdowne'a, 2 ve 4.8.1903; Heathcote'dan O'Conor'a, 4.8.1903, s. 90-2 ve 94.
- 13 a.g.y., No. 102: O'Conor'dan Lansdowne'a, 10.9.1903, s. 123.
- 14 a.g.y., No. 123: Heathcote'dan Hampson'a, 15.9.1903; Hampson'dan O'Conor'a, 18.9.1903; O'Conor'dan Lansdowne'a, 2.10.1903, s. 147-8.
- 15 a.g.y., Heathcote'dan O'Conor'a, 15.9.1903, s. 146-7.
- 16 a.g.y., Hampson'dan O'Conor'a, 2 ve 3. 10.1903; O'Conor'dan Lansdowne'a, 16.10.1903 RB, 60, CIII, 6894, Türkiye No. 3 (1904), C 2248, No. 2, s. 2 ve 148.
- 17 a.g.y., Hampson'dan O'Conor'a, 6 ve 9.10.1903, s. 3 ve 5.
- 18 a.g.y., No. 11: Wratislaw'dan Hardinge'ye, 28.12.1903; Duff'dan Lansdowne'a, 26.1.1904, s. 11.
- 19 a.g.y., No. 5: Hampson'dan O'Conor'a, 19.10.1903; O'Conor'dan Lansdowne'a, 29.10.1903, s. 5.
- 20 a.g.y., No. 12-13 ve 16: O'Conor'dan Lansdowne'a, 22.2.1904 ve 1.3.1904; Lansdowne'dan O'Conor'a, 24.2.1904, s. 11-13; ayrıca bkz. K. Koudoulian: *Andranik Savaşları* (Ermenice), Beyrut 1929; Uras: *Tarihte Ermeniler*, s. 253-4.
- 21 a.g.y., No. 18: O'Conor'dan Lansdowne'a, 12.3.1904, s. 14.
- 22 a.g.y., No. 19-20 ve 22: O'Conor'dan Lansdowne'a, 16 ve 22.3.1904; Lansdowne'dan

- Scott'a, 23.3.1904, Kont Benckendorff'a yazılmış memorandumun kopyasını içerir, s. 15-16.
- 23 a.g.y., No. 26: O'Conor'dan Lansdowne'a, 5.4.1904, s. 18.
- 24 a.g.y., No. 59: Heathcote'tan O'Conor'a, 22.5.1904; O'Conor'dan Lansdowne'a, 6.6.1904, s. 39-40.
- 25 a.g.y., No. 66: O'Conor'dan Lansdowne'a, 12.6.1904, Harry H. Lamb'ın, 11.6.1904 tarihli memorandumunun kopyasını içerir, s. 47.
- 26 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 167.
- 27 RB 60, CIII, 6894, Türkiye No. 3 (1904), C 2248, No. 53: Lansdowne'dan O'Conor'a, 1.6.1904, s. 35-6.
- 28 a.g.y., No. 62: Lansdowne'dan O'Conor'a, 15.6.1904, s. 41-2; bkz. Koças: *Tarih Boyunca Ermeniler*, s. 162; Başgün: *Türk-Ermeni Münasebetleri*, s. 57; Demir: *The Armenian Question in Turkey*, s. 54; Moser: *Arméniens où est la réalité?*, s. 54; Türkaya Ataöv: *Milliyet*, 20.10.1981.
- 29 Türkiye No. 3 (1904), No. 58: Monson'dan Lansdowne'a, 10.6.1904, s. 38.
- 30 a.g.y., No. 81: Tyrrell'den O'Conor'a, 14.6.1904; O'Conor'dan Lansdowne'a, 4.7.1904, s. 59.
- 31 a.g.y., No. 68 ve 82: Shipley'den O'Conor'a, 24.6.1904; O'Conor'dan Lansdowne'a, 24.6.1904, s. 48 ve 60-1.
- 32 a.g.y., No. 69: O'Conor'dan Lansdowne'a, 21.6.1904, s. 49.
- 33 a.g.y., No. 73: O'Conor'dan Lansdowne'a, 25.6.1904, s. 52.
- 34 a.g.y., No. 76: O'Conor'dan Lansdowne'a, 28.6.1904. M. Swetchine, 26.6.1904 tarihinde gönderilmiş olan yazının kopyasını içerir, s. 54.
- 35 a.g.y., No. 71: Lansdowne'dan O'Conor'a, 29.6.1904, s. 51.
- 36 a.g.y., No. 105: Tyrrell'den O'Conor'a, 31.7.1904; O'Conor'dan Lansdowne'a, 16.8.1904, s. 77-80.
- 37 a.g.y., No. 101: O'Conor'dan Lansdowne'a, 2.8.1904, Harry H. Lamb tarafından, 1.8.1904 günü yazılmış olan memorandumun kopyasını içerir, s. 73.
- 38 a.g.y., No. 104: O'Conor'dan Lansdowne'a, 16.8.1904, s. 76-7.
- 39 İDBB 424/206/Gizli.8354, No. 182: O'Conor'dan Lansdowne'a, 6.9.1904. Harry H. Lamb tarafından 3.9.1904 tarihinde yazılmış olan memorandumun kopyasını içerir, s. 169-71.
- 40 a.g.y., No. 204: Tyrrell'den Townley'e, 21.9.1904; Townley'den Lansdowne'a, 11.10.1904, s. 194-5.
- 41 a.g.y., No. 219: Tyrrell'en Townley'e, 4.10.1904; Townley'den Lansdowne'a, 26.10.1904, s. 211.
- 42 Ataöv, Papazyan'ın, Vartabed ve hizmetçisinin kiliseden sürükleyerek dışarı çıkarıldığını vurularak öldürüldükten sonra cesetleri parçalanarak Van Gölü'ne atıldığını ve bunun nedeninin de Vartabed'in kilise gelirlerini Taşnak Partisi'ne vermeyi reddetmesi olduğunu anlattığını yazar. Bkz. Türkaya Ataöv: Sapık Yurtseverlik (Patriotism Perverted). Papazyan'ın kitabı hakkında yine aynı başlığa bakınız. *Milliyet*, 20.10.1981.
- 43 İDBB 424/208/Gizli.8664, No. 25: Tyrrell'den Townley'e, 10.1.1905; Townley'den Lansdowne'a, 13.2.1905, s. 27.
- 44 a.g.y., No. 49 ve 60: Heathcote'tan O'Conor'a, 14.5.1905 ve 4.6.1905; O'Conor'dan Lansdowne'a, 30.5.1905 ve 20.6.1905, s. 69 ve 154.
- 45 a.g.y., No. 52: Shipley'den O'Conor'a, 26.5.1905; O'Conor'dan Lansdowne'a, 6.6.1905, s. 56.

- 46 a.g.y., No. 66: Heathcote'dan O'Conor'a, 27.6.1905: O'Conor'dan Lansdowne'a, 10.7.1905. s. 74.
- 47 a.g.y., No. 97: O'Conor'dan Lansdowne'a, 30.9.1905. Hugo Marinitch tarafından yazılmış memorandumun kopyasını içerir, s. 105-6; Koçaş. s. 162; Moser, s. 54.
- 48 Koçaş, s. 162; Moser, s. 54.
- 49 Koçaş, s. 162; Demir, s. 54-5; Moser, s. 54: Sezai Orkunt: 'Güçlülerin Oyuncuğu Ermeniler', *Milliyet*, 5.10.1981.
- 50 İDBB 371/145/1902: *The Times*, 25.1.1906: 'The attempt on the Sultan'.
- 51 a.g.y., *The Times*, 26.1.1906.
- 52 a.g.y., 371/533/335: O'Conor'dan Grey'e, 30.12.1907. 5.12.1905'te Londra'da Sir Henry Campbell-Bannerman başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuş, Dışişleri Bakanlığı'na de Sir Edward Grey getirilmişti.
- 53 a.g.y., 424/208/Gizli.8664, No. 70: O'Conor'dan Lansdowne'a, 31.7.1905, s. 77-8.
- 54 a.g.y., No. 88: O'Conor'dan Lansdowne'a, 6.9.1905, s. 98-9.
- 55 Papazyan: *Patriotism Perverted*, s. 24; Ataöv: *Milliyet*, 20.10.1981.
- 56 İDBB 424/208/Gizli.8664, No. 92: O'Conor'dan Lansdowne'a, 19.9.1905, s. 102.
- 57 a.g.y., No. 94: O'Conor'dan Lansdowne'a, 25.9.1905, s. 103.
- 58 a.g.y., No. 100: O'Conor'dan Lansdowne'a, 17.10.1905; Türk basını 17.10.1905, s. 110.
- 59 a.g.y., 371/154/28340: Cumberbatch'dan O'Conor'a, 1.8.1906; O'Conor'dan Grey'e, 10.8.1906.
- 60 a.g.y., 371/346/9608: Shipley'den O'Conor'a, 7.3.1907; O'Conor'dan Grey'e, 18.3.1907.
- 61 a.g.y., 371/348/10301: l'Union Arménienne de Paris'ten Grey'e, 28.3.1907.
- 62 a.g.y. 371/350/15541 ve 17997: O'Conor'dan Grey'e, 7 ve 27.5.1907, Babiâli'nin bir notasının kopyasını içerir, 23.5.1907.
- 63 a.g.y., 371/351/18193: *Droschak*'ın editöründen İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 3.6.1907; İDBB 371/352/19765: Rus Büyükelçisi'nden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 14.6.1907; Grey'den O'Conor'a, 19.6. 1907.
- 64 a.g.y., No. 20694: O'Conor'dan Dickson'a, 14.6.1907, ve Grey'e, 23.6.1907: İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Rus Büyükelçisi'ne, 27.6.1907.
- 65 İDBB 371/352/22364: O'Conor'dan Grey'e, 7.7.1907; İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Benckendorff'a, 12.7.1907.
- 66 a.g.y., No 231057: O'Conor'dan Dickson'a, 7.7.1907.
- 67 a.g.y., No 30901: Heard'den O'Conor'a, 16.8.1907; O'Conor'dan Grey'e, 10.9.1907.
- 68 a.g.y., No 31642: Heard'den O'Conor'a, 25.8.1907: O'Conor'dan Grey'e, 13.9.1907.
- 69 İDBB 3371/355/34722: O'Conor'dan Grey'e, 15.10.1907.
- 70 a.g.y. No 33526: *The Times*, The unrest in Turkey, 4.9.1907.
- 71 İDBB 371/533/1580 ve 2314: Krikor Behesmlilian'ın konferansı, 16.1.1908; Lady Frederic Cavendish'den Grey'e, 17.1.1908.
- 72 a.g.y. No 40318: Madeleine Cole'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 17.11.1908, 'Women's Armenian relief fund'ın Van'daki Ermeni çocuk yurdu hakkında hazırladığı ve Dr. G. C. Reynolds tarafından Ekim 1908'de derlenmiş raporun kopyasını içerir.
- 73 a.g.y., No. 9844: Dickson'dan O'Conor'a, 9.2.1908 ve 2.3.1908; O'Conor'dan Grey'e, 18.3.1908: *Nous et nos Adversaires*, Van'daki Ermeni İhtilal Merkez Komitesi 'Tashnak' tarafından hazırlanmıştır.
- 74 Ataöv: *Milliyet*, 20.10.1981.
- 75 İDBB 371/533/4401: Dickson'dan O'Conor'a, 6.2.1908; O'Conor'dan Grey'e, 7.2.1908.

- 76 a.g.y., No. 4509 ve 5774: Dickson'dan O'Conor'a, 7 ve 12.2.1908; O'Conor'dan Grey'e, 8.2.1908.
- 77 a.g.y., Dickson'dan O'Conor'a, 17.2.1908. 19 Mart 1908 İngiliz Maslahatgüzârı G. Barclay, Büyükelçi Sir Nicholas O'Conor'un öldüğünü açıklamıştı; Ermeni kıskırtıcı Garabet Hagopyan Londra'da O'Conor'u; 'Ermenileri ana vatanlarına kavuşturmak ve onların yaşam koşullarını içinde bulunduğumuz şartlar elverdiği oranda iyileştirmek için yorulmadan çaba harcayan' bir kişi olarak tanımlamıştı. IDBB 371/540/9543, 9562, 10026, ve 10062: Barclay'den Grey'e, 19 ve 23.3.1908 ve 1.4.1908; Grey'den Barclay'e, 20 ve 23.3.1908; Hagopian'dan Grey'e, 22.3.1908.
- 78 a.g.y., No. 21357: Dickson'dan Barclay'e, 24.5.1908; Barclay'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 12.6.1908; Ayrıca bkz. No. 17370: Barclay'den Grey'e, 20.5.1908. 5.4.1908 günü Campbell-Bannerman, sağlık nedenlerinden dolayı başbakanlık görevinden istifa etti, yerine Herbert Asquith geldi.
- 79 a.g.y., No. 20689: Barclay'den Grey'e, 11.6.1908.
- 80 a.g.y., Dickson'dan Barclay'e, 29.6.1908.
- 81 a.g.y., No. 25429: Barclay'den Grey'e. 17.7.1908.
- 82 a.g.y., No. 25735: M. Trevelyan'ın parlamentoya soru önergesi 21.7.1908.
- 83 Anderson: *The Eastern Question*, s. 273.
- 84 Michael Llewellyn-Smith: 'The Young Turk Revolution', *History of the 20th Century* Londra 1979, s. 198-9.
- 85 a.g.y., s. 201: 'Turkey 1850 to 1890'.
- 86 Kinross: *Atatürk, the Rebirth of a Nation*, s. 27.
- 87 IDBB 371/157/43375: Prens Sabahaddin'den yabancı ülkelerin temsilciliklerine, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 27.12.1906 günü ulaşmıştır.
- 88 *History of the 20th Century*, s. 203.
- 89 IDBB 371762: Lowther'den Grey'e. 18.1.1909.
- 90 Koças, s. 274.
- 91 Kinross. s. 27.
- 92 IDBB 371/534/677: Kongre'den Osmanlı komitelerine, 27 Kasımdan 29 Aralığa kadar 1907.
- 93 Kazemzadeh: *The Struggle for Transcaucasia*, s. 9-10; *Programma armianskoi revolyutsionnoi sotsialisticheskoi nostii Daşnaksutyun*, Cenevre, 1908.
- 94 IDBB 371/768/7053: Lowther'den Grey'e, 17.2.1909, 1908 yılı Türkiye raporunun kopyasını içerir.
- 95 Osman Nuri: *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1327, C. 1-2, s. 1135- 41; Bayur: *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 197-200: *The Times*, 14 ve 22.7.1908.
- 96 IDBB 371/547/25520: Barclay'den Grey'e, 22.7.1908.
- 97 *Düstur*. 2. baskı. C. 1. s. 1-2; Ali Cevat, Faik Reşit Unat: *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve 31 Mart Hadisesi*. s. 108-9; *İkdam*, 28 ve 31.7.1908; *The Times*, 30.7.1908; Sait Paşa: *Sait Paşa'nın Hatıratı*, C. 2, s. 454.
- 98 Kinross. s. 29.
- 99 IDBB 371/544/25887; Koças, s. 166.
- 100 Morgenthau: *Secrets of the Bosphorus*, s. 185.
- 101 Koças, s. 79 ve 166.
- 102 Kinross, s. 29.

8. Türk Ermeni Trajedisi

- 1 İDBB 371/533/33230: Lowther'den Grey'e, 20.9.1908.
- 2 a.g.y., 371/557/42608: Lowther'den Grey'e, 2.12.1908, Baş tercüman G. H. Fitzmaurice'in memorandumunu içerir, 30.11.1908.
- 3 a.g.y., 371/560/37689: Dickson'dan Lowther'e, 29 ve 30.9.1908; Lowther'den Grey'e, 24.10.1908.
- 4 a.g.y., 371/772/17612: Lowther'den Grey'e, 4.5.1909, İngiltere'nin Mersin'deki konsolos yardımcısı tarafından gönderilmiş olan raporların kopyalarını içerir.
- 5 a.g.y., No. 18455: Lowther'den Grey'e, 11.5.1909, İngiltere'nin Mersin konsolos yardımcısının diğer raporlarının kopyalarını içerir.
- 6 a.g.y., 371/1002/4235: Lowther'den Grey'e, 31.1.1910, 1909 yılı Türkiye yıllık raporunu içerir; bkz. Waugh: *Turkey: Yesterday, today and tomorrow*, s. 129.
- 7 a.g.y., 371/1263/43717: Molyneux-Seel'den Lowther'e, 9.10.1911; Lowther'den Grey'e, 29.10.1911.
- 8 a.g.y., 371/1800/12195: Molyneux-Seel'den Lowther'e, 17.2.1913; Lowther'den Grey'e, 13.3.1913.
- 9 Parmaksızoğlu: *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri*, s. 45-7.
- 10 İDBB 371/1484/42899: Lowther'den Grey'e, 9.10.1912.
- 11 a.g.y., 371/1773/16941: Fontana'dan Lowther'e, 25.3.1913; Lowther'den Grey'e, 10.4.1913.
- 12 a.g.y., No. 16736; Lowther'den Grey'e, 5.4.1913; İDBB 371/1775/17825: İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 15.4.1913, HMS *Duke of Edinburgh* gemisinin komutanı tarafından yazılmış 29.3.1913 tarihli mektubun kopyasını içerir.
- 13 a.g.y., 371/1783/19793: Lowther'den Grey'e, 26.4.1913; İngiltere Dışişleri Bakanlığı tutanakları.
- 14 Bkz. Roderic Davison: 'The Armenian Crisis, 1912-1914', *American Historical Review*, Nisan 1948, s. 481-505; Vahan Papazyan: *Im Hushere*, C. II, Beyrut 1952, s. 241-58, 543-83; Leo (A. Babahanyan): *Hayots hartsivaveragrere*, Tiflis 1915, s. 301-57; Avcıoğlu: *Milli Kurtuluş Tarihi*, s. 1134.
- 15 Gürün: *Ermeni Dosyası*, s. 180.
- 16 V. B. Stankevich: *Sudby narodov Rossii*, Berlin, Ladyzhnikov, 1921, s. 238; Gr. Tchalkouchian: *Le Livre Rouge*, Paris 1919, s. 12, Uras: *Tarihte Ermeniler*, s. 583-5; Gürün, s. 197.
- 17 Tchalkouchian, s. 14-15.
- 18 Koçuş: *Tarih Boyunca Ermeniler*, s. 186.
- 19 Gürün, s. 195 ve devamı; K. S. Papazyan: *Patriotism Perverted*, s. 37-8.
- 20 İDBB 371/6561/E 14000: The Case for Armenia, 1921.
- 21 *Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens avant et après la Proclamation de la Constitution Ottomane*, İstanbul 1917, s. 144-6; Parmaksızoğlu, s. 65; Türkaya Ataöv: 'Sapık Yurtseverlik', *Milliyet*, 21.10.1981; B. A. Borian: *Armenia, mezh-dunarodnaia diplomatiia i S.S.S.R.*, Moskova 1928, Vilt. I, s. 355; Shaw and Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 314-15; Bayur: *Türk İnkılabı Tarihi*, III, s. 1-35; Kısmen değişik bir versiyon için bkz. Hovannesian: *Armenia on the Road to Independence*, s. 41-2; Walker: *Armenia: the Survival of a Nation*, s. 197-8.
- 22 Osmanlı Ermenileri Belgeleri, I, Belge No. 1903 (99).

- 23 Parmaksızoğlu, s. 77.
- 24 IDBB 371/3410/129455: Vahan Cardashian'dan Lord R. Cecil'e, New York, 8.7.1918.
- 25 Osmanlı Ermenileri Belgeleri, II, belge. No. 1901.
- 26 IDBB 371/6575/E 5569: Diran Yachibekian'dan IDB'ye, Paris, 11.5.1921.
- 27 Bkz. İngiliz Arşivleri Dairesi, IDBB, Politik bölüm sınıf 371, dosya No. 2130 ve devamı gizli yayınlar. *Documents*, Başbakanlık Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1982; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara 1982, No. 81.
- 28 IDBB 371/2130/31341: Mallet'den Grey'e, 2.7.1914.
- 29 Osmanlı Ermenileri Belgeleri No. 1/131, KLS 2287, dosya 12, F. 1-10; Parmaksızoğlu, s. 77.
- 30 Başkomutan vekili 3. Osmanlı Ordu Komutanı, İstanbul, 6.9.1914: Osmanlı Ermenileri Belgeleri, 4/3671, KLS 2818, belge. No. 59, 2-10.
- 31 3. Ordu Komutanı'nın Erzurum raporu, 14.9.1914; Gürün, s. 201; benzer rapor Bitlis Genel Valisi Mustafa Bey'den, tarih 18.9.1914.
- 32 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, No. 81, Aralık 1982; *Documents*, Belge No. 1804, 3. Ordu'dan bütün birliklere gönderilmiş olan telgraf, Erzurum, 19.9.1914, s. 8, Belge No: 1-2.
- 33 Osmanlı Ermenileri Belgeleri, Belge No. 1899. Erzurum Valisi Cemal'den 3. Ordu Komutanı'na gönderilen telgraf, 31.10.1914. Bayezit Bölge Müdürlüğü'nden kodlanmış bir telgraf içerir, tarih 29.10.1914. s. 17.
- 34 *Horizon*, Tiflis, 30.11.1914; Hovannisian: *Road to Independence*, s. 45; Uras, s. 594; IDBB 371/2485 ve 2484/46942; Stankevich, s. 239.
- 35 Ayrıca bkz. General G. Korganoff: *La participation des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase 1914-1918*, Paris 1927; Gr. Tchalkouchian. s. 21-31; A. Khatissian: 'Kaghakapeti me hishatakneré' *Hairenik Amsagir*, X, Ekim 1932. s. 155-9.
- 36 IDBB 371/4376/PID 206: Paris Barış Konferansı, 26.2. 1919.
- 37 Rafael de Nogales: *Four years beneath the Crescent*, s. 45.
- 38 Osmanlı Ermenileri Belgeleri, s. 449.
- 39 IDBB 371/2146/68443: Kirby'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 6.11.1914.
- 40 a.g.y., No. 70404: Cheetham'dan Grey'e, 12.11.1914.
- 41 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Belge No. 1812; Saray'daki Seyyar Tümen Komutanı Kâzım (Ozalp)'tan 3. Orduya kodlu telgraf 29.11.1914, s. 23.
- 42 Banoglu: *Ermeni Zulmü*, s. 59.
- 43 Osmanlı Ermeni Belgeleri, s. 50-1.
- 44 a.g.y., belge. No. 1906 (102), Gönüllü birlikler komutanından 3. Ordu Komutanlığı'na, circa 15.2.1915, s. 63-4.
- 45 IDBB 371/2484/46942: Rus Büyükelçisi'nden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 17.4.1915.
- 46 Bkz. N. Korsun: *Sarykamyskaiia operatsiia na Kavkazkom fronte morovoi voniny v 1914-1915 godu*, Moscow 1937; E. V. Maslovskii: *Mirovaia voina na Kavkazkom fronte 1914-1917*, Paris 1937, s. 51-134; W. E. D. Allen and Paul Muratoff: *Caucasian Battlefields... 1828-1921*, s. 240-85; M. Lareher: *La guerre turque dans la guerre mondiale*, s. 375-89; A. Harutiunian: 'Sarighamishi jakatamarti dere Kovkase turkakan nerkhuzhman vtongits prkelu gordsum (1914) t. dektember', *Banber Hayastani Arkhivnesi*, 2 (1967), s. 89-109; Ali İhsan Sabis: *Harb Hatıralarım*, II, s. 41-160; Hovannisian, s. 45-7.
- 47 IDBB 371/6561/E 14000: İngiliz Ermeni Komitesi: *The Case for Armenia*, 1921.
- 48 Osmanlı Ermeni Belgeleri, Belge No. 15 ve 1819, s. 40-4.
- 49 I. I. Vorontsov-Dashkov: *Vsepaddonneishaiia zapiska po upravleniiu kavkazskim kraem generala adiutanta grafa Vorontsiva-Dashkova*, 1907, s. 13-14; Kazemzadeh, s. 19.

- 50 B. A. Borian: *Armenia mezhdunarodnaia diplomatia i S.S.S.R.*, I, s. 360-2; Kazemzadeh, s. 26; Uras, s. 604.
- 51 İDBB 371/2484/25073, 25167, ve 28172: Ironside'dan İDB'ye, 3.3.1915; WO'dan İDB'ye, 4 ve 9.3.1915.
- 52 a.g.y., 371/2485/30439: Sir A. Nicolson'dan tutanak, 9.3.1915.
- 53 Sömürgeler Bakanlığı 67/178/20859: Law'dan Sömürgeler Bakanlığı'na, 4.5.1915.
- 54 İDBB 371/2485/41444: Amerika Ermeni Ulusal Savunma Komitesi'nden Sir Edward Grey'e, Boston, USA, 23.3.1915.
- 55 Hovannisian, s. 56: İDBB 371/2488/127223 ve 58350; *Başvekâlet Arşivi, Meclis-i Vükela mazbataları*, görüşmeler 15-17 Ağustos 1915; *Babıâli Evrak Odası*, No. 175, s. 321: *Van İhtilâli ve Katliamı*, 10.9.1915; Shaw and Shaw, s. 316.
- 56 *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, s. 23.
- 57 Osmanlı Ermenileri Belgeleri, Belge No. 1824; *Documents*, No. 20, s. 56-7: Ordu Komutanından Patrik'e, 7.4.1915.
- 58 Osmanlı Ermenileri Belgeleri, Belge No. 1908: Pertev Bey, 20. Ordu Komutanı, Sivas, 8.4. 1915, s. 69.
- 59 İDBB 371/2484/46942: Rus Büyükelçisi'nden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 17.4. 1915.
- 60 a.g.y., 371/2485/49516: Spring-Rice'dan Grey'e, Washington, 24.4.1915; No. 51438: İDBB'den Spring-Rice'a, 29.4.1915.
- 61 Osmanlı Ermenileri Belgeleri, No. 1907 (103): Enver Paşa'dan 3. Ordu Komutanlığı'na, 20.4.1915, s. 66.
- 62 Parmaksızoğlu, s. 111-13; *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, s. 24.
- 63 S. R. Sonyel: *Impact International*, 28 Ekim'den 10 Kasım'a kadar, 1983, s. 5.
- 64 Osmanlı Ermenileri Belgeleri, Belge No. 1829: Enver Paşa'dan Milli Savunma Bakanlığı'na, 26.4.1915, s. 67-8.
- 65 Osmanlı Ermenileri Belgeleri, Genelkurmay No. 1/1, KLS 44, dosya 207, F. 2-3.
- 66 Bayur, III, bölüm 3, s. 37; Vekiller Heyeti tutanaklarından, tarih 30.5.1915. s. 213.
- 67 *Takvim-i Vekayi*, 1.6. 1915.
- 68 Vekiller Heyeti kararı, Başbakanlık Arşivleri, İstanbul, C. 198, Kanun No. 1331/163, Mayıs 1915.
- 69 Osmanlı Ermenileri Belgeleri, Belge No. 1916 (112), s. 92-3; Sonyel: *Displacement of the Armenians, Documents*, Ankara 1978; İDBB 371/9158/E 5523: Henderson'dan Oliphant'a, 22.5.1923, Osmanlı belgeleri içerir; *Düstur*, 2. baskı, VII, s. 737-88; Shaw and Shaw, s. 315.
- 70 Sonyel: *Impact International*, 28 Ekim'den 10 Aralık'a 1983, s. 6.
- 71 *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, s. 25.
- 72 Shaw and Shaw, s. 315-16.
- 73 Richard Hovannisian: 'The ebb and flow of the Armenian minority in the Arab Middle East', *Middle East Journal*, No. 28, 1974, s. 20 and *Republic of Armenia*, I, s. 126.
- 74 Gürün, s. 222-3.
- 75 İDBB 371/4376/PID 206, a.g.y.
- 76 a.g.y., 371/4173/47293: Webb'den Balfour'a. 25.2.1919.
- 77 a.g.y., 371/5090/E 9934; C.P. No. 1770; 371/6502/E 5845.
- 78 Gürün, s. 211.
- 79 Hovannisian. s. 56; Shaw and Shaw, s. 316.
- 80 Bayur, III, s. 30-4; Ali İhsan Sabis: *Hatıralar II*, s. 185-96; Hovannisian, s. 53-8; Ulrich Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire 1915-18*, s. 204-33.

- 81 IDBB 371/2485/106769: McMahon'dan Grey'e, Ramleh, 27.7.1915.
- 82 a.g.y., No. 101144: Findley'den Grey'e, 25.7.1915.
- 83 a.g.y., No. 113481 ve 115866: Sykes'dan Maxwell'e, 3.8.1915; WO'dan İDB'ye, 15.8.1915.
- 84 Parmaksızoğlu, s. 116-20.
- 85 IDBB 371/2488/127223: Marling'den Grey'e, 13.8.1915. Dışişlerinden Lancelot Oliphant şöyle demişti; 'Mr. Marling Kara Hisar'da yer alan olayların çok kötü olduğu söyleniyor.'
- 86 a.g.y., No. 149875: Lowther'den Grey'e, 13.10.1915.
- 87 a.g.y., 371/2768/39517: Sun, New York, 16.2.1916.
- 88 a.g.y., No. 45923: Spring-Rice'dan Grey'e, 26.2.1916.
- 89 *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, s. 22-3.
- 90 *Journal de Guerre du Deuxième Regiment d'Artillerie de Forteresse Russe d'Erzeroum*, 1919.
- 91 IDBB 371/3658/84426: Webb'den Curzon'a, 17.5.1919, Binbaşı E. W. C. Noel in raporunun kopyasını içerir
- 92 Jean Pichon: *Le Partage du Proche-Orient*, s. 97-8.
- 93 IDBB 371/6561/E 14000: The Case for Armenia, 1921.
- 94 Shaw and Shaw, s. 323; Hovannisian: 'The Allies and Armenia, 1915-18', *Journal of Contemporary History*, III, Ocak 1968, s. 155-66.
- 95 IDBB 371/6561/E 14000: The Case for Armenia, 1921.
- 96 Price: *A History of Turkey from Empire to Republic*, s. 96.
- 97 Earle: *Turkey, the Great Powers, and the Baghdad Railway*, s. 280 ve 300.
- 98 IDBB 371/3449/18110: Armistice documents; *British and Foreign State Papers*, 1917-18, C. CXI, s. 61 1-13.
- 99 a.g.y., 371/4156/47310: Osmanlı Dışişleri Bakanı'ndan İngiliz Yüksek Komiseri'ne, rapor, İstanbul, 26.2.1919.
- 100 Kazemzadeh: *The Struggle for Transcaucasia*, s. 253-4.
- 101 David Lloyd George'un Avam Kamarası'ndaki konuşması, 128, 1519; bkz. Kazemzadeh, s. 253 ve devamı
- 102 Gürün, s. 278.
- 103 IDBB 371/ 4159/137901.
- 104 a.g.y., 371/5135/E 12594: Venizelos'tan Lloyd George'a, 5.10.1920; Sonyel: *Turkish Diplomacy*, s. 77-8.
- 105 a.g.y., s. 48 ve devamı ve s. 54 ve devamı.
- 106 a.g.y., s. 128-30; ayrıca bkz. IDBB 371/6273/E 12286; IDBB 371/6274/E 13062: Hodgson'dan Curzon'a, 25.10.1921 ve 17.11.1921; IDBB 371/6478/E 13179: Gizli Durum Raporu, 1-14.11.1921; *Pravda Gruzii*, No. 192, 21.10.1921; *Düstur*, 3. baskı, cilt. 3, s. 24 ve devamı; *Hakimiyet-i Milliye*, No. 334.
- 107 a.g.y., 371/4965/E 151131: Wilson'dan Yüksek Konsey Başkanı'na, 3.12.1920.
- 108 Kazemzadeh, s. 265.

Sonuç

- 1 RB, Türkiye No. 8 (1896), C 8237: Longworth'den Currie'ye, 8.2.1896; Currie'den Salisbury'ye, 24.2.1896, s. 61-2.
- 2 Türkiye No. 5 (1896): Fitzmaurice'den Currie'ye, 16.3.1896, s. 71-3.
- 3 Granville: *Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları*, s. 22-3.
- 4 Türkiye No. 1 (1889): White'dan Salisbury'ye, 30.8.1889, s. 15-16.
- 5 Türkiye No. 5 (1896): Currie'den Salisbury'ye, 14.2.1896, s. 22.

- 6 Lang: *Armenians, People in Exile*, Preface, s. ix.
- 7 Ayrıca bkz. S. R. Sonyel: 'Turkish historian criticises Lang's book', *Armenian Weekly*, Boston, 5.12.1981.
- 8 Walker: *Armenia: The Survival of a Nation*, s. 170 ve devamı
- 9 IDBB 424/195/Gizli.7063, No. 75: Currie'den Salisbury'ye, 9.3.1896, s. 68-9.
- 10 Türkiye No. 5 (1896): Williams'dan Currie'ye, 4.3.1896; Currie'den Salisbury'ye, 25.3.1896, s. 107-8.
- 11 Birçok yazar, hatta bizzat Ermeni yazarlar Türkiye'de yaşayan ve olaylarda yaşamını yitirmiş olan Ermenilerin sayısı hakkında değişik rakamlar verirler. Bkz. Osmanlı uyruklarının özellikle Ermeni ve Türklerin kayıpları konusunda istatistik analiz ve bilgi için.
- 12 Bkz. A. O. Sarkissian: 'Genocide in Turkey', *History of the First World War*, C. 3, No. 16, Londra, Eylül 1970, s. 1321-7; D. H. Boyajian: *Armenia and the Case for a Forgotten Genocide*, New Jersey 1972; *Armenia-Cyprus, 1915-1974*, Cyprus 1975; *Evening Views*, London, 24.4.1975, Ermeni Ulusal Komitesi'nin hazırladığı bülten, Londra; Setrak Benjamin Minas: *Why Armenians commemorate this day*, Boston 1965, s. 5-6; United Committee for the 60th anniversary of the genocide of the Armenians: *Justice Now*, Amerika ve Kanada Ermeni organizasyonları tarafından yayınlanmıştır, Lang and Walker: *The Armenians*, s. 5; *Christian Minorities of Turkey*, Göçmen İşçiler Kilise Komitesi raporu, Brüksel, Eylül 1979, s. 6.
- 13 Bkz. *Awake*, C. 63, no.3, 8 Şubat 1982; Heath W. Lowry: 'The U.S. Congress and Adolf Hitler on the Armenians', *Political Communication and Persuasion*, C. 3, No. 2, New York 1985, s. 111-40.
- 14 Minas, s. 2.
- 15 Aram Andonian: *The Memoirs of Naim Bey*, London 1920, s. 64; Şinasi Orel – Süreyya Yuca: *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara 1983; Türkkaya Ataöv: *The Andonian 'documents' attributed to Talât Pasha are forgeries*, Ankara, Nisan 1984; H. Pasdermadjian: *Histoire de l'Arménie...* s. 410.
- 16 Lang: *The Armenians, A People in Exile*, s. 20.
- 17 a.g.y., s. 27.
- 18 S. R. Sonyel: *The Armenian Weekly*, 5.12.1981.
- 19 United Committee for the 60th anniversary of the genocide of the Armenians: *Justice Now*, ö.v.k.
- 20 Moser: *Arméniens où est la réalité?*, s. 11-12.
- 21 Eliot Grinnell Mears (ed): *Modern Turkey*, New York 1924, s. vii-viii ve 4-5.
- 22 S. R. Sonyel: 'Armenian Deportations: A re-appraisal in the light of new documents'. *Belleten*, Vol. XXXVI, No. 141, Ocak 1972, s. 51 ve devamı, kitapçık halinde; *Greco-Armenian Conspiracy against Turkey revived*, Cyprus-Turkish Association publication. Londra 1975, s. 1-2.
- 23 Navasard Deyrmenjian: 'An important Turkish document on the "exterminate the Armenians" plan', *Armenian Review*, 14: 3, 1961. s. 53-5; ve Haigaz K. Kazarian: 'Minutes of the secret meetings organizing the Turkish genocide of Armenians', a.g.y., 13:3, 1965, s. 18-40; ayrıca bkz. Ulrich Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire. 1914-18*, Princeton, New Jersey, 1968, s. 203, n. 11.
- 24 Gwynne Dyer: "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres", *Middle Eastern Studies*, Ocak 1976, s. 101.
- 25 a.g.y, s. 99.

Kaynakça

Belgeler

İngiliz Parlamentosu Kayıtları

- LXXII, 34, 1854, dosya 2199
- LXI, 24, 1856, Kısım: XVIII
- LVII, 1856
- XCII, 44, 1877, dosya 4033
- LXXXI, 36, 1878, dosya 4123
- LXXXII, 37, 1878, dosya 4123
- LXXXIII, 38, 1878, dosya 4124
- LXXIX, C 2202, dosya 4210
- LXXX, 38, 1878-9, dosya 4211, C 2432
- LXXX, 41, 1880, dosya 4299
- LXXXI, 42, 1880, dosya 4300
- LXXXII, 43, 1880, dosya 4301
- LXXXVII, 41, 1889, dosya 5273
- XCVI, 1890-1, dosya 5376
- XCVI, 1892, dosya 5478
- CIX, 1895
- XCV, 1896
- XCVI, 1896, dosya 5911
- CI, 1897
- CVI, 1898, dosya 6132
- CIX, 1899, C 9088
- CIII, 60, 1904, dosya 6894
- CIII, 1905

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Belgeleri, 1917-21

- CXI, 611-13 – Mondros Ateşkes Antlaşması
- C. 113, 652-776 – Sevr Antlaşması, 1920
- C. 118, 990-6 – Moskova Antlaşması, 1921

Genelkurmay'dan Türkiye ile ilgili yazışmalar

- Türkiye No. 3 (1876)
- Türkiye No. 16 (1877)
- Türkiye No. 4 (1878)
- Türkiye No. 15 (1878)
- Türkiye No. 22 (1878), C. 1973, Ayastefanos Antlaşması, No. 151

- Türkiye No. 36 (1878), Kıbrıs Sözleşmesi 4.6.1878
 Türkiye No. 38 (1878), C 2081: Berlin Antlaşması, 1878
 Türkiye No. 10 (1879), C 2432
 Türkiye No. 4 (1880): Türkiye'nin Asya kıtası eyaletlerindeki durum hakkında yazışmalar: Sasus olayları ve Muş'ta yer alan Soruşturma Komisyonu. Kısım II: Muş'taki Soruşturma Komisyonu, duruşmalar ve ek iddianameler, C 7894
 Türkiye No. 1 (1896), C 8108
 Türkiye No. 2 (1896), C 7927: Ermeni meselesiyle ilgili yazışmalar
 Türkiye No. 3 (1896), C 8015, 1892-3
 Türkiye No. 5 (1898), C 8100
 Türkiye No. 6 (1896), C 8273
 Türkiye No. 8 (1896), C 8237
 Türkiye No. 1 (1897)
 Türkiye No. 2 (1897)
 Türkiye No. 3 (1897, C 8305
 Türkiye No. 7 (1897)
 Türkiye No. 1 (1898), C 8716
 Türkiye No. 3 (1904), C 2248

İngiliz Parlamentosu'ndaki Tartışmalar

Hansard: Parlamento tartışmaları 1876-1923

Parlamento Belgeleri

- LXI, 1856, No. 2040: Türkiyede devrimler ve ayrıcalıklar konusunda padişah tarafından ilan edilen Ferman ve Hatt-ı Şerif
 LXI, 1856, No. 2069: Türkiyedeki Hristiyanların ayrıcalıkları konulu yazışmalar
 LXVII, 1861, No. 2810: İngiliz Konsolosu tarafından gönderilmiş olan ve Türkiye'deki Hristiyanların durumunu yansıtan raporlar
 LXXV, 1867, No. 3854: İngiltere Büyükelçisi ve konsolosları tarafından gönderilmiş olan ve Türkiye'deki Hristiyanların durumunu yansıtan raporlar
 LXXV, 1867, No. 3944: aynı., Kısım II
 CIX, 1899, C 9088: İngiltere'nin başka ülke toprakları veya hükümetleriyle ilgili vermiş olduğu garanti ve taahhütler. Kıbrıs Sözleşmesi 4.6.1878 ve ekleri de dahildir.
 53 (V.LIII), 1919: Mondros Ateşkes Antlaşması
 963 (V.LI), 1920: Üçlü Anlaşma
 964 (V.LI), 1920: Sevr Antlaşması
 1814 (XXVI), 1923: Lozan Müzakereleri
 1929 (XXV), Müzakereler No. 16: Lozan Antlaşması

Kabine Tutanakları

CP 21, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 32, 35 ve 44-5

Sörmürgeler Dairesi yazışmaları

- CO 67/22: Türkiye ile İngiltere arasındaki sözleşmeleri içeren yazışmalar, 4.6.1878, C 2057
 Co 67/101/21466
 CO 67/126/32425
 CO 67/126/34008

İngiliz Dışışleri Belgeleri

FO 78 Türkiye: Politik dosya 2557 to 5478

FO 195 Türkiye: Yazışmalar, Konsolosluk dosyaları 1100 dan 2598 kadar

FO 371 Türkiye: Politik dosya 1906 beri.

dosya 106 to 355

dosya 533 to 781

dosya 1002 to 1263

dosya 1484 to 1523

dosya 1758 ve 1848

dosya 2130 ve devamı.

dosya 2480 ve devamı.

dosya 2760 ve devamı.

dosya 3050 ve devamı

dosya 3147 to 3860

dosya 4158 to 4970

dosya 50335 to 5291

dosya 6077 to 6581

dosya 7363 to 7963

dosya 8084 to 8832

dosyo 9056 to 9176 ve 10224

ayrıca bkz.

FO 371/537/10465: Berlin Antlaşması

FO 371/541/11647: Sultan Abdülhamit hakkında Askeri Ataşe Albay Surtees'nin yazdığı not

FO 371/3658/75852: Lewis Heck'den not, Nisan 1919

FO 371/4239/16476: P.I.D. Coğrafya Dairesi notu, 24.12.1919

FO 371/4974/E 2404: R. Macdowell'den 'Ermeni Partisi Dachnacktsutium' hakkında not, 25.3.1920

FO 371/9897/C 19108: J. W. Headlam-Moley ve W.J. Childs'dan notlar, Londra, 4.12.1924

FO 371/17384/W 532: Sir Walter Napier'den 'Ermeni Sorunu', 12.12.1932

FO 424: Gizli Baskı. dosya 9-217; FO 406/40-51; ayrıca bkz. FO 65, 181, 195, 222, 358, 373, 406, 421, 802, 804, 839, and 881

İngiliz Dışışleri Politikaları, 1919-1939, 1.seri, Cilt. 1, 2, 4, 7, 8, 12, 13, 15, 17 ve 18, Londra 1947-70

Layard'ın Notları

British Museum, elyazuları bölümü – genel yazışmalar, Add. Mss. 39012-24 ve devamı.

Layard'ın Anıları

British Museum (basılmamış), özellikle Cilt. V-VII

Rus-İngiliz Belgeleri

C. 1, No. 243 ve devamı.

Salisbury'nin Notları

Christ Church, Oxford

Fransa

Fransız Dışişleri Bakanlığı, Politik belgeler, yeni seri, Türkiye, C. 334, C. 524, folio 39 ve devamı.

—, Fransız Diplomatik Belgeleri, 1871-1914, I. seri, Paris 1930, C. II ve devamı.

—, *l'Empire Ottoman, 1893-1897*, Paris 1897 (French Yellow Book) *Journal Officiel*, 1894-7

Almanya

Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914, Berlin 1922; C. II ve devamı, Cilt. IX, X, ve XII

Yunanistan

Practica Ton Sinedriaseon Tis Voulis (Yunanistan Parlamentosu tutanakları), 13.5.1920 to 1.4.1922

Efimeris Ton Sizitiseon Tis Voulis (Yunanistan Parlamento tartışmaları), 28.1.1921 to 24.7.1922

Rusya

Kelyin, F. V. (ed.): 'Zagranichnoe Puteshestvie M. N. Muravieva v. 1897 g.', *Krasnyi Arkhiv*, XLV, I, 1931

Khvostov, V.: 'Proekt Zakhvata Bosfora v. 1896 f.', *Krasnyi Arkhiv*, XLVII to XLVIII, s. 27-8, 50-70, 1931

—, 'Proekt Zakhvata Bosfora v. 1897 godu', I, s. 152-62

—, 'Blisshne Vosochny Krizis, 1895-1897, *Istoriik Marksist*, XIII, 1929, s. 19-54

Türkiye

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara, Ocak 1982, No. 81 ve devamı.

Atrocités Arméniennes: Commises contre les Mussulmans du Caucase durant le mois du Juillet 1919, 1919

Başvekâlet Arşivi, Yıldız Palace Archives: for the reports of the Sasun Commission, bkz. K9/Z72/1072, K11/Z120/1222, K14/ Z126/3(0) ve K22/Z153/415

Meclis-i Vükelâ Mazbata ve Zabıtnamesi

Meclis-i Mebusan Albüm ve Tutanakları

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, No. 8, May 1968

1919 ve 1920 seneleri Kafkasya'da İslâmlara karşı icra olunduğu beliren Ermeni mezalimi (Armenian atrocities towards the Muslims in the Caucasus in 1919-20), 1921

1919 yılı Temmuz ayı içinde Kafkasya'da Türklere karşı yapıldığı haber alınan Ermeni mezalimi, 1919

Birinci Kafkas Kolordusu'nun 1918 yılındaki hareketleri ve gördükleri, 1919.

Düstur, 1. tertip, C. 1 ve devamı.

Düstur, 2. tertip, C. 1 ve devamı

Düstur, 3. tertip, C. 1 ve devamı.

Documents on Ottoman Armenians, Ankara 1982

Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Eylül 1952 ve devamı.; *Türk İstiklâl Harbi*, I-II, Ankara 1962-3

İslâm ahalinin düşer olduğu mezalim hakkında vesaike müstenid malûmat, 1919

Nazım Paşa: *Ermeni Tarih-i Vukuatı*, Yıldız Sarayı Arşivi, K36/2131/139

Nezaret-i Zabtiye Raporu, 6.2.1895, Yıldız Arşivi, K35/Z50345
 Takvim-i Vekayi, 1890 ve devamı.
 Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Arşivi, Belge No. 10/2723 to 150/19-27331
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 24.4.1920 ve devamı.
 Hazine-i Evrak Dairesi
 Yıldız Suikast Tahkikat Fezlekesi, 1905

ABD

Amerika Birleşik Devletleri'nin dış ilişkileriyle ilgili yazılar, 1893 ve devamı.
 Kongre Kitaplığı:
 Mark L. Bristol'un notları
 Woodrow Wilson'un notları

Kitaplar ve Süreli Yayınlar

Abdurrahman Şeref: *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, No. 86
 'Abdül Hamid, profile of the spider', *History of the Twentieth Century*, Londra 1979.
 Abdülhamit: *İkinci Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1960.
 Aghasse: *Zeitoun depuis les Origines Jusqu'à l'insurrection de 1895*, Paris 1897.
 Agop, Mıgırdıç: *Türkiye Ermenileri*, İstanbul 1922.
 Ahmad, Feroz: *The Young Turks: the C.U.P. in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford 1969.
 Ahmed Cevdet: *Tarih-i Cevdet*, 1893
 Ahmet Emin (Yalman): *Turkey in the World War*, New Haven 1930
 —, *Turkey in my time*, Oklahoma 1956.
 Ahmet Rıza, 'İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları', *Cumhuriyet*, 1950.
 Ahmet Rüstem Bey: *La guerre Mondiale et la Question Turco-Arménienne*, Berne 1918.
 Ahmet Vefa, *Truth about Armenians*, Ankara 1975.
 Ahmet Vefik, *La vérité sur les Arméniens*, Ankara 1976
 Aknouni, E.: *Tebie Guriv*, Cenevre 1904.
 —, *Les Plais du Caucase*, Cenevre 1905.
 Allen, Henry E.: *The Turkish Transformation*, Chicago 1935.
 Allen, W. E. D. And Muratoff, Paul: *Caucasian Battlefields ... 1828-1921*, Cambridge 1953.
 Ali Fuad: *1293-1294 Osmanlı-Rus Seferi*, İstanbul 1908
 Ali Vehbi: *Abdül Hamid*, İstanbul, tarihsiz
 An Eastern Statesman: 'Sultan Abdul Hamid', *Contemporary Review*, Ocak 1895, s. 43-5.
 —, 'The Armenian Question', *Contemporary Review*, C. 37, April 1880, s. 539-45.
 Anderson, M. S.: *The Eastern Question*, Londra 1978.
 Andonian, Aram: *The Memoirs of Naim Bey*, Londra 1920.
 —, *Documents officiels concernant les massacres Arméniens*, Délégation Nationale Arménienne, Paris 1920.
 Andontz, Nicolas: *Études Arméno-Byzantines*, Lizbon 1965.
 Antranik Speaks, Paris 1921.
 Argyll, (Duke of), G. D. C.: *Our responsibilities for Turkey*, Londra 1896.
 Arıpınar, Erdoğan: 'Ermeni meselesi ve perde gerisi', *Yeni İstanbul*, 16.7.1968.
 'Armenia and the Armenians', *The Presbyterian*, 23.2.1894.
 Armenia-Cyprus, 1915-1974, Cyprus 1975.
 Armenian National Committee: *Evening Views*, Londra, 24.4.1975.
 Armenian Revolutionary Federation (*Hai Heghapokhakan Dashnaksutun*): *Arame* (Aram

- Manukian), Beyrut 1996; *Dsrakir*, Cenevre 1908; *Programa armianskoi revoliutsionnoi i sotsialisticheskoi parti Dashnaksutian*, 1890-1950, Boston 1950.
- 'Armenians and the Powers', *Contemporary Review*, C. 69, Mayıs 1896.
- Armstrong, Harold: *Turkey in travail*, Londra 1925.
- Arnold, J. W.; *The preaching of Islam*, Londra 1896.
- Arpee, Leon: *The armenian awakening*, Chicago 1909.
- Arslanian, A. H.: 'British wartime pledges, 1917-18; the Armenian case', *Journal of Contemporary History*, C. XIII, 1978, s. 517-30
- Aslan, Kevork: *L'Arménie et les Arméniens*, İstanbul 1914.
- Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane*, İstanbul 1917.
- Assembly of Turkish American Associations: *Setting the record straight on armenian propaganda against Turkey*, Washington D.C. 1982.
- Atamian, Sarkis. *The Armenian community, the historical development of a social and ideological conflict*, New York 1955.
- Ataöv, Türkaya: 'Sapık Yurtseverlik', *Milliyet*, 20.10.1981.
- , *The Andonian 'documents' attributed to Talât Paşa are forgeries*, Ankara Üniversitesi, April 1984.
- , *A statement wrongly attributed to Mustafa Kemal Atatürk*, Ankara Üniversitesi, April 1984.
- Atatürk, Mustafa Kemal: *A speech delivered by Mustafa Kemal Atatürk*, İstanbul 1963.
- Avcıoğlu, Doğan: *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul 1974.
- Bailey, Frank S.: *British policy and the Turkish reform movement*, Cambridge, Massachusetts 1942
- Banoğlu, Niyazi Ahmet: *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Ankara 1976.
- Barkley, Henry C.: *A ride through Asia Minor and Armenia*, Londra 1891.
- Barsoumian, Hagop: 'Economic role of the armenian Amira class in the Otoman Empire', *Armenian Review*, XXXI, March 1979.
- Başgün, Neclâ: *Türk-Ermeni Münasebetleri*, İstanbul 1973.
- Basmadjian, K. J.: *Histoire moderne des Arméniens*, Paris 1917.
- Barth, Hans: *Türke, Wehre Dich*, 2nd ed., Leipzig 1898.
- Bayur, Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt. 1-3, Ankara 1940.
- Bayur, Hilmi Kâmil: *Sadrâzam Kâmil Paşa*, Ankara 1954.
- Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1983.
- Bérard, Victor: *La Politique du Sultan*, Paris 1897.
- Bil, Hikmet: *Kıbrıs Olayı ve İçyüzü*, İstanbul 1976.
- Bishop, Isabella: 'The shadow of the Kur', *Contemporary Review*, Mayıs-Haziran 1891.
- Blaisdell, D. C.: *European financial control in the Otoman Empire*, New York 1929.
- Blake, Robert P. And Frye, Richard N. (eds.): *Gregory of Akner, history of the nation of armenians*, Harvard 1954.
- Bliss, Edwin M.: *Turkey and the Armenian atrocities*, Philadelphia 1896.
- Blunt, Wilfrid Scawen: 'Turkish misgovernment', *Nineteenth Century*, No. 40, Kasım 1896.
- , *MyDiaries*, New York 1932.
- Boase, T. S. R. (ed.): *The Cilician Kingdom of Armenia*, Scottish Academic Pres 1978.
- Bolayır, A. E.: *Talât Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1946.
- Borian, B. A.: *Armenia mezhdunarodnaia diplomatiia i S.S.S.R.*, Moskova 1928.
- Boyajian, D. H.: *Armenia: the case for a forgotten genocide*, New Jersey 1972.

- Boyajian, Z. C.: *Armenian legends and poems*, 1916.
- Boyle, J. A.: 'The Journey of Het'um I, king of Little Armenia, to the court of the Great Khan Möngke', *Central Asiatic Journal*, C. IX, No. 3, 1964.
- Bozdağ, İsmet: *II. Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, Bursa 1946.
- Brassey, T. A.: *The Naval Annual*, 1897.
- Bryce, James: letter to *The Times*, 20.3.1878.
- , *Transcaucasia and Ararat*, Londra 1896.
- Buckle, George Earle (ed.): *The letters of Queen Victoria*, C. II, Londra 1926-8.
- Buheiry, Marwan R.: 'Theodor Herzl and the armenian Question', *Journal of Palastine Studies*, VII, No. 1, Ağustos 1977.
- Buzansky, Peter: *Buxton, Noel and Harold: Travels and Politics in Armenia*, Londra 1914.
- Çark, T.: *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, 1453-1953, İstanbul 1953.
- Carrière, August: *Moise de Khoren et la Généalogie Patriarcale*, Paris 1896.
- Cecil, Lady Gwendolen: *Life of Robert Marquis of Salisbury*, C. 2, Londra 1921.
- Cemal Paşa: *Hatıralar*, İstanbul 1977.
- Cemal Paşa: *Memories of a Turkish Statesman*, 1913-1919, New York 1922.
- Cemalettin Efendi: *Hatırat-ı Siyasiye*, 1336.
- Cevat, Ali – Unat, Faik Reşit: *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi*, Ankara 1960.
- Cevdet Paşa: *Mektupları*, Ankara 1962.
- Cevri: *İnkılâb ne için ve nasıl oldu?*, Kahire 1909.
- Chakalli, George: *Cyprus under British rule*, Nicosia 1902.
- Charanis, Peter: *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisbon 1963.
- Chateau, Christianne: *La question de Chypre*, Paris, tarihsiz.
- Choiseul-Gouffier, P. Lingaud: *La France an Orient*, Paris 1887.
- Cholet, Comte de: *Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, Paris 1892.
- Chopourian, G. H.: *The Armenian Evangelical Refromation, causes and effects*, New York 1972.
- Chrakian, E. B. 'Notes on the life and work of Khrimian-Hairig', *The Armenian Miror*, 11, 18, ve 25.11.1932.
- Churches Committee on Migrant Workers in Europe: *Christian Minorities in Turkey*, Brussels, Eylül 1979.
- Clement, H. A.: *The story of Britain, 1714-1960*, Londra 1962.
- Congrés National Turc: *Documents relatif aux atrocités commises par les Arméniens sur la population Mussulmane*, İstanbul 1919.
- Conker, Orhan: *Türk-Rus Savaşları*, Ankara 1942.
- Cook, Ralph Eliot: 'The United States and the Armenian question', thesis submitted to the Fletcher School of Law and Diplomacy, 15.4.1957.
- Coursions, Vicomte des: *La Rébellion Arménienne*, Paris 1895.
- Crewe, Marquess of: *Lord Rosebery*, New York 1931.
- Dadian, Migirditch: 'La société arménienne contemporaine', *Revue des deux Mondes*, Haziran 1867, s. 803-28.
- Daghlian, Levon K.: *Under the gallows*, Belmont 1970.
- Dakin, Douglas: *The unification of Greece, 1770-1923*, Londra 1972.
- Daniel, Robert L.: 'The armenian question and American Turkishh relations, 1914-27', *Mississippi Valley Historical Review*, 46 (1959), s. 252-75.
- Darakir: 'Angahkouthian Caghapare H. H. Dashnagtsouthian Hinnatirnere Medaynouthian metch' (The idea of independence in the minds of the founders of the armenian Revolutionary Fedaration), *Hairenik Amsakir*, Eylül, 1932, s. 87-103.

- Davey, Richard: *The Sultan and his subjects*, II, Londra 1895.
- Davison, Roderic: 'The Armenian criss, 1912-1914', *American Historical Review*, LIII, Nisan 1948, s. 481-505.
- Debidour, M.: *Histoire diplomatique de l'europe le Congrès de Berlin*, Paris.
- Dedeyan, Gérard: *Solidarité Franco-Arménienne à L'époque des Croisades*, Paris 1970.
- Demir, Neşide Kerem: *The Armenian question in Turkey*, Ankara 1980.
- Dennis, Alfred L. P.: *Adventures in American diplomacy*, 1896-1906, New York 1928.
- Der Nersessian, Sirarpie: *Armenia and the Byzantine Empire*, Harvard 1945.
- , *The Armenians*, Londra 1969.
- Devereux, R.: *The first Otoman Constitutional Period*, Baltimore 1963.
- Deyrindjian, Navasard: "An important Turkish document on the 'exterminate the Armenians' plan", *Armenian Review*, 14:3, 1961, s. 53-5.
- Dillon, E. J.: 'A diplomatic reminiscence', *National Review*, Şubat 1909, s. 908-18.
- , *Eclipse of Russia*, Londra 1918.
- Dış Politika Enstitüsü, *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara 1982.
- Dixon-Johnson, C. F.: *The Armenians*, Northgate, Blackburn 1916
- Ducruet, J.: *Les capitaux européens au Proche-Orient*, Paris 1964.
- Dunn, Lieutenant Robert Steed: *World alive: a personal story*, New York 1956.
- Dwyer, F. J.: 'R. A. Cross and the Eastern Crisis of 1875-8', *Slavonic and East European Review*, XXXIX, 1960-1.
- Dyer, Gwynne: 'Turkish "Falsifiers" and armenian "Deceivers": Historiography and the Armenian massacres', *Middle Eastern Studies*, Ocak 1976.
- Earle, Edward Mead: *Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway*, New York 1966.
- , *Bagdat Demiryolu Savaşı* (The War for the Baghdad Railway), Ankara 1972.
- , 'American Missions in the Near East', *Foreign Affairs*, C. VII, No. 3, Nisan 1929.
- Edmonds, C. J.: *Kurds, Turks and Arabs*, 1957.
- Eliot, Charles N.: *Turkey in Europe*, Londra 1900.
- Eliot, Sir H. G.: *Some revolutions and other diplomatic experience*, Londra 1922
- Emircan, A.: *Ruslar Ermenileri Nasıl Avladılar*, 1945.
- 'En Orient', *Revue de Paris*, 1.12.1895, s. 449-61.
- Encyclopaedia Americana*, 1956.
- Encyclopaedia Britannica*, C. I, Londra 1974.
- Engelhard (ed.): *Türkiye ve Tanzimat*, Türkçeye çeviren: Ali Reşat, İstanbul 1919.
- Ensor, R. C. K.: *The Oxford History of England*, 1870-1914, Oxford 1952.
- Erçikan, Arif: *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri*, Ankara 1949.
- Ermeni Komitelerinin amal ve harekât-ı ihtilâliyesi*, İstanbul 1916.
- Eroğlu, Veysel: *Ermeni Mezalimi*, İstanbul 1973.
- Ertürk, Hüsamettin: *İki Devrin Perde Arkası*, 1963.
- Etmekjian, James: *The French influence on the Western armenian Renaissance, 1843-1915*, New York 1964.
- Evans Laurence: *United States Policy and the partition of Turkey*, Baltimore 1965.
- Everyman's Encyclopaedia, I, Londra 1978.
- Ezov, G. A. (ed.): *Snosheniia Petra Velikago s armianskim madorodom: Dokumenty*, St. Petersburg 1898.
- 'Facts from the Turkish Armenians', *Jamanak*, İstanbul 1980.
- Fitzmaurice, Lord Edmond: *The life of Granville, Second Earl of Granville, 1815-1891*, 2 cilt., Londra 1905.

- Foreign Policy Institute: *The Armenian issue in nine questions and answers*, Ankara 1982.
- Frazee, Charles A.: *The Orthodox Church and independent Greece, 1821-51*, Cambridge 1969.
- Gabrielian, Sempad: *The Armenian Crisis and Rebirth*, Boston 1905.
- Gaillard, Gaston: *Les Turcs et l'Europe*, 1921.
- Gambier, J. W.: 'Russia on the Bosphorus', *Fortnightly Review*, May 1897.
- Gardiner, A. G.: *The life of Sir William Harcourt*, 2 cilt., Londra 1923.
- Garnett, David: *The Golden Echo*, Londra 1954.
- Garnier, Jean-Paul: *La fin de l'Empire Ottoman*, Paris 1973.
- Garos, Haverhill: 'Bab Alii Tzoitze', *Hentchakian Darekirk*, II.
- Gathorne-Hardy, G. M.: *A short history of international affairs*, C. I, Londra 1938.
- Gazioglu, Ahmet: *İngiliz İdaresinde Kıbrıs, 1878-1960*, İstanbul 1960.
- Gibb, H. A. R. And Bowen, Harold: *Islamic society and the West*, I, Londra 1957.
- Gidney, James B.: *A mandate for Armenia*, Oberlin, Ohio 1967.
- Goltz, Comlar von der: *Denkwürdigkeiten*, Berlin 1929.
- Gooch, G. P. And Temperley, Harold: *British documents on the origins of the war, 1898-1914*, 11 cilt., Londra 1926-38.
- Gordon, Leland J.: *American relations with Turkey, 1830-1930*, Philadelphia 1932.
- Gorianow, Serge: *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris 1920.
- Göyünç, Nejat: '1915'ten 1982'ye', *Yankı*, No. 567, 8-14 Şubat 1982.
- Grant, A. J. And Temperley, Harold: *Europe in the 19th Century*, Londra 1927.
- Granville, Edgar: *Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları*, Türkçeye Çeviren: Orhan Arıman, Ankara 1967.
- Graves, Sir Robert Windham: *Storm centres of the Middle East*, Londra 1933.
- Grenville, J.A.S.: *Lord Salisbury and foreign policy*, Londra 1964.
- Grousset, René: *Histoire de l'Arménie*, Paris 1947.
- Guinet, Vital: *La Turquie d'Asie*, Paris 1892.
- Gürün, Kâmurân: *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.
- Hagopian, Garabet: *The armenians and the Eastern Question*, Londra 1878.
- , *Armenia and the Campaign of 1877*, Londra 1878.
- Hamlin, Cyrus: *Among the Turks*, New York 1878.
- Han-Azad, Roupén: 'Hai Heghapoghaganie Housheritz', *Hairenik Amsakir*, V, Haziran 1927.
- Hanotaux, Gabriel: *Études Historiques sur le XVI et XVII Siècles en France*, Paris 1880.
- , (?): 'En Orient', *Revue de Paris*, 1.12.1895.
- Harbord, James G.: 'American mission to Armenia', *International Conciliation*, CLI, Haziran 1920.
- Hardinge, G.: *Old Diplomacy*, II, Londra 1947.
- Hartunian, Abraham H.: *Neither to laugh nor to weep*, Boston 1968.
- Harutiunian, A.: 'Sarigamishi jakatamasti dere Koskase turkakan neshuzhmar vtongits pkelu gordsum (1914) dektember', *Banber Hayastani Arkhivnesi*, C. 2 (1967), s. 89-109.
- Headlam-Morley, Sir James: *Studies in diplomatic history*, Londra 1930.
- Hepworth, George H.: *Through Armenia on horseback*, New York 1898.
- Hertslet, Sir Edward: *Map of Europe by Treaties*, IV, 1891, No. 542.
- Hewsenian, Robert A.: 'The coming of the Turk', *Ararat*, VII, No. 1, 1966.
- Hill, Sir George: *History of Cyprus*, 4 cilt, 1940-52.
- Hocoğlu, Mehmet: *Arşiv vesikalarıyla tarihte Ermeni mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.
- Hogarth, David G.: *A wandering scholar in the Levant*, New York 1896.

- Hovannisian, Richard G.: 'The allies and armenia, 1915-18', *Journal of Contemporary History*, III, Ocak 1968.
- , *Armenia on the Road to Independence*, 1918, Berkeley, Los Angeles 1971.
- , 'Armenia, the Caucasus in the genesis of the Soviet-Turkish entente', *International Journal of Middle Eastern Studies*, 4 (1973), s. 129-47.
- , 'The Armenian Question in the Otoman Empire', *Armenian Studies*, No. 1, Beyrut 1973.
- , 'The ebb and flow of the Armenian minority in the Arab Middle East', *Middle East Journal*, No. 28, 1974.
- Hovhannesian, Mikayel: *Dashnagtzoutiune ev nera Hageragortnere*, Tiflis 1906.
- Howard, Harry N.: *Partition of Turkey*, New York 1966.
- Hume Beaman, Ardern G.: *Twenty years in the Near East*, Londra 1898.
- Hurewitz, J. C.: *Diplomacy in the Near and Middle East*, I-II, New Jersey 1956.
- Hüsnu, Atif: 'Abdülhamit'in Hatıraları', *Türk Tarih Kurumu*, No. 11.
- Ignatiev, Nikolai: *San Stefano*, Petrograd 1916.
- İleri, Reşat: 'Ermeni dosyası' *Hürriyet*, 14.9.1982.
- İlgar, İhsan: 'Ermeni meselesi' *Hayat Tarih Mecmuası*, I, II, İstanbul, 9 ve 10.9.1975.
- , *Illustrated Encyclopaedia of Mankind*, I, Londra 1979.
- İnal, Mahmut Kemal: *Osmanlı devrinde son sadrazamlar*, IV ve VIII, İstanbul 1947.
- İstebanian, Torkom: *Hepimize bir bayrak*, İstanbul 1967.
- Jefferson, Margaret: 'Lord Salisbury's conversation with the Tsar at Balmoral, 27 ve 29 Eylül 1896', *Slavonic and East European Review*, 1960-1.
- Jelavich, C. And B. (eds.): *Russia in the East*, 1876-1880, Leiden 1959.
- Jismedjian, Manut K.: *Badmoutiun Amerigahai Kaghakagan Gousagtstoutiantz*, 1890-1925, Fresno 1930.
- Johnstone, M. A. Munro: 'Turkish letters', *Pall Mall Gazette*, 15.7.1875.
- Jonquière, A. de la: *Histoire de l'Empire Otoman*, Paris 1881.
- Judet, Ernest: *Georges Louis*, Paris 1925.
- Kachaznuni, H.H.H.: *Dashnaksutiune anelik chuni ailevs*, Viyana 1923.
- , *Manifesto*, New York 1955.
- , *Kâmil Paşa: Tarih-i Siyasiye-i Aliye-i Osmaniye*, 3 cilt., İstanbul 1909.
- , *Hatrat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*, İstanbul, tarihsiz.
- , *Kâmil Paşa'nın Ayan Reisi Sait Paşa'ya Cevapları*, İstanbul 1329.
- Karabekir, Kâzım: *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1960.
- Karal, Enver Ziya: *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara 1946.
- , *Osmanlı Tarihi*, Cilt. V-VIII, Ankara, 1947-62.
- , *Armenian Question*, Ankara 1975.
- Karpat, Kemal: *Turkey's Politics*, Princeton 1959.
- , 'Ottoman population records and the census of 1881-2 to 1893', *International Journal of Middle East Studies*, C. 9, 1978.
- Kazarian, Haigaz K.: 'Minutes of the secret meetings organizing the Turkish genocide of Armenians', *Armenian Review*, 18:3, 1965.
- Kazemzadeh, Firuz: *The struggle for Transcaucasia*, Oxford 1951.
- Kedourie, Elie: *The Chatham House version and other essays*, Londra 1970.
- Kerr, S. E.: *The Lions of Marash*, 1912-22, New York 1973.
- Khachatryan, A.: *Armianskie voiski v XVIII veke: Iz istorii armiano-russkogo voennogo sodruzhestva*, Erivan 1968.

- Khatissian, Alexander: 'Kaghakapeti me hishatakner', *Hairenik Amsakir*, X, Ekim 1932.
- Khondharian, Arshak: 'Tsaragan Russastane ev Koskasahayutiune', *Hairenik Amsakir*, VIII, Mart 1930 ve Nisan 1930.
- , 'Varantsov-Dashkovi namakner Tsarin' *Hairenik Amsakir*, VII, Mayıs 1929.
- Khorenatsi, Moses: *History of the Armenians*, translated by R. W. Thompson, Harvard 1978.
- Kinross, Lord: *Atatürk, the rebirth of a nation*, Nicosia 1981.
- Koçaş, Sadi: *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967.
- König, F. W.: *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, Graz 1955.
- Korganoff, General G.: *La Participation des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase*, 1914-1918, Paris 1927.
- Korsun, N.: *Sarykamyskaia operatsiia na Kavkazkam fronte morovci vopisy v 1914-1915 godu*, Moskova 1937.
- Koudoulouian, K.: *Andranik Savaşları*, translated from Armenian, Beyrut 1929.
- Krikorian, Mesrop K.: *Armenians in the service of the Otoman Empire*, 1860-1908, Londra 1977.
- Kuran, Ahmet Bedevi: *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945.
- , *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1948.
- Kut, Gün: 'Ermeni terörü ve ardındaki gerçek', *Tercüman*, 12.2.1982.
- , *La verité sur les massacres d'Arménie*, Paris 1896.
- Lachapelle, Georges: *La Ministère Méline*, Paris 1928.
- Lang, David Marshall: *Armenia, cradle of civilisation*, Londra 1980.
- , *The armenians, a people in exile*, Londra 1981.
- Lang, David Marshall and Walker, Christopher: *The Armenians*, Minority Rights Group Publication, Report No. 32, Londra 1978.
- Langer, William L.: *European alliances and alignments*, 1871-1890, New York.
- , *Diplomacy of Imperialism*, C. 1, New York 1956.
- , *An Encyclopaedia of World History*, Londra 1972.
- Langlois, V.: *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, 1867-84.
- Larcher, M.: *La guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris 1926.
- Lavisse, Ernest: 'Notre Politique Orientale', *Revue de Paris*, 15.5.1897.
- Layard, Sir Henry: 'Our relations with Turkey', *Contemporary Review*, C. 47, Mayıs 1885.
- Lazian, Gabriel: *Demker hai azatagrakan sharzhumen*, Kahire, 1949.
- , *Hayastan ev hai date: Haievrus haraberutiunneru luisin tak*, Kahire, 1957.
- , *Hayastan ev hai date* (Vaveragrer) Kahire 1946.
- Léart, Marcel: *La Question Arménienne à La Lumière des Documents*, Paris 1913.
- Lee, Dwight E.: *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Harvard 1934.
- , 'The proposed Mediterranean League of 1878', *Journal of Modern History*, March 1931.
- , 'A memorandum concerning Cyprus', *Journal of Modern History*, III, Haziran 1931.
- Lehmann-Haupt, C. F.: *Armenien einst und jetzt*, 3 cilt., Berlin 1930-1.
- Leo (Babakhanian Arakel): *Krikor Ardsrounii*, II, Tiflis 1903.
- , *Hayots hartsii vaveragrer*, Tiflis 1915.
- , *Tiurkahai heghapokhutian gagharabanutiune*, 2 cilt., Paris 1934-5.
- , *Hayots patmutiun*, C. I, Tiflis 1917, Cilt. II and III, Erivan 1946-7.
- Lepsius, Johannes: *Armenien und Europe*, Berlin 1896.
- , *l'Arménie et l'Europe*, Lozan 1896.
- , *Armenia and Europe*, Londra 1897.

- 'Les Cahiers de la Turquie', *L'Temps*, 8.4.1897.
- Leslie, S.: *Mark Sykes: his life and letters*, Londra 1923.
- Levin, Bernard: 'What an armenian remembers', *The Times*, 26.3.1981.
- Lewis, Bernard: 'The impact of the French Revolution on Turkey', *Journal of World History*, I, 1953-4.
- , *The emergence of Modern Turkey*, Londra 1961.
- Lewis, Geoffrey: *Turkey*, Londra 1955.
- Llewellyn-Smith, Michael: 'The Young Turk Revolution', *History of the Twentieth Century*, Londra 1979.
- Lobanov-Rostovskij, A. A.: *Russia and Asia*, New York 1933.
- Loris-Melikoff, Jean: *La Révolution Russe et les Nouvelles Républiques Transcaucasiennes*, Paris 1920.
- Lowry, Heath W.: 'American observers in anatolia ca. 1920: The Bristol Papers', *Armenians in the Otoman Empire and Modern Turkey 1912-1926*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1984, 'the U.S. Congress and Adolf Hitler on the armenians', *Political Communication and Persuasion*, C. 3, No. 2, New York 1985.
- Luke, Sir Harry: *The making of Modern Turkey*, Londra 1936.
- , *Cities and Men*, C. II, Londra 1953.
- , *The Old Turkey and the New*, Londra 1955.
- Lynch, H.F.B.: 'The Armenian Question I in Russia', *Contemporary Review*, C. 65, June 1894.
- , 'The Armenian Question II in Russia', *Contemporary Review*, C. 66, Temmuz 1894.
- , 'The Armenian Question III – Conclusion', *Contemporary Review*, C. 66, Eylül 1894.
- , *Armenian travels and studies*, 2 cilt., Londra 1901.
- McCarthy, Justin: *Muslims and Minorities*, New York 1983.
- , 'The Anatolian Armenians, 1912/1922', *Armenians in the Otoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*, Boğaziçi University, İstanbul 1984.
- McCoan, J. Carlisle: *Our New Protectorate*, Londra 1879.
- McCullagh, Francis: *The fall of Abdul-Hamid*, Londra 1910.
- Macler, Frédéric: *Autour de l'Arménie*, Paris 1917.
- Magnus, Philip: *Gladstone: A Biography*, Londra 1960.
- Mahmut Celâlettin, *Mirat-ı Hakikat*, III, İstanbul 1327.
- Maier, F. G.: *Cyprus from earliest times to the present day*, Londra 1968.
- Manandian, H.: *Tigrane II et Rome*, Lizbon 1963.
- Mandelstam, André: *Le sort de l'empire Otoman*, Paris – Lozan, 1917.
- , *La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien*, Paris 1926.
- , *Das Armenische Problem im Lichte des Völker und Menschenrechts*, Berlin 1931.
- Mardin, Şerif: *The genesis of Young Otoman thought*, Princeton 1962.
- , *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 1895-1908, Ankara 1964.
- Margoliouth, D.S.: *Early developments of Mohammedanism*, Londra 1936.
- Maslovskii, E.V.: *Mirovaia voina na Kavkazkom fronte 1914-1917*, Paris 1937.
- Mathorez, J.: 'Les Arméniens en France de 1789 à nos Jours', *Revue des Études Arméniennes*, II, 1922, s. 293-313.
- Maurice, Major-General: 'Ought we to shell Yıldız?', *United Service Magazine*, Ekim 1896.
- Mayakon, İsmail Müştak: *Yıldız'da Neler Gördüm?*, İstanbul 1940.
- Mayewski, General: *Les massacres d'Arménie*, Petesburg 1916.
- Mears, Eliot Grinnell (ed.): *Modern Turkey*, New York 1924.

- Mécérian, Jean: *La génocide du peuple arménien*, Beyrut 1965.
- Medlicott, W. N.: *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe*, Londra 1956.
- , *The Congress of Berlin and after*, Londra 1963.
- Mesrob, K.: *L'Arménie au point de vue géographique, historique, ethnographique, statistique, et culturel*, İstanbul 1919.
- Mevlânâzade Rifat: *Türkiye inkılabının içyüzü*, Halep 1929.
- Meyendorff, Baran A.: *Correspondance Diplomatique de M. de Staal*, II, Paris 1929.
- Milligen, Frederick: *Wild life among the Koords*, Londra 1870.
- Minas, Setrak Benjamin: *Why Armenians commemorate this day*, Boston, Massachusetts, 1965.
- Minority Rights Group: *The Kurds*, report No. 23.
- Misasskian J.: *A searchlight on the armenian Question*, Boston 1950.
- Monypenny, W. F. And Buckle. G. E.: *Life of Menjamin Disraeli the earl of Beaconsfield*, 2 cilt., Londra 1929.
- Morgenthau, Henry: *Secrets of the Bosphorus*, New York 1918.
- , *The Tragedy of Armenia*, Londra 1918.
- , *Ambassador Morgenthau's Story*, New York 1918.
- , 'The greatest horror in history', *The Red Cross Magazine*, March 1918.
- , *All in a life-time*, New York 1921.
- Moser, Pierre: *Arméniens o ù est la réalité?*, Librairie-Editions Mallier 1980.
- Movsesian, S. A.: *Armeniya vachera, sevodnaya, zavtra*, Erivan 1966.
- Muguerditchian, Esther: *From Turkish Toils*, New York (1918?).
- Nalbandian, Louise: *The Armenian Revolutionary Movement*, University of Kaliforniya, Berkeley, Los Angeles 1963.
- Nansen, F.: *Armenia and the Near East*, 1928.
- National Congress of Turkey: *Turco-Armenian Question: the Turkish Point of View*, İstanbul 1919.
- Nazarbek, Avetis: *The Voice of the Armenian Revolutionist*, 1895.
- , 'Zeitoun', *Contemporary Review*, Nisan 1896.
- , *Through the Storm*, Londra 1899.
- Nersisian, M. G. (ed.): *Genotsid armian v Osmanskoi; Sburnik dokumentov i materialov*, Erivan 1965.
- Nogales, Rafael de: *Four years beneath the Crescent*, New York 1926.
- Noradounghian, G.: *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Otoman*, 4 cilt., Paris 1879-1903.
- Norman, Charles B.: editöre mektup, *The Times*, 1.10.1877.
- , *Armenia and the campaign of 1877*, Londra 1878.
- Nubar Pasa csheme for an armenian Province, *Nineteenth Century Magazine*, Eylül 1878.
- Ohannesian, Mikael: *Daschnagksoutioun and its opponents*, Tiflis 1906.
- Okçu, Yahya: *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Ankara 1953.
- Oke, Mim Kemal: 'The responses of Turkish armenians to the armenian Question', *Armenians in the Otoman Empire and Modern Turkey*, İstanbul 1984, s. 71-102.
- , *Siyonizm ve Filistin Sorunu 1880-1914*, İstanbul, 1982.
- Orel, Şinasi – Yuca, Süreyya: *Ermenilerce Tâlat Paşa'ya atfedilen telgrafların gerçek yüzü*, Ankara 1983.
- Orkunt, Sezai: 'Güçlülerin oyuncuğu Ermeniler', *Milliyet*, 3.10.1981.
- Ormanian, Malachia: *The Church of Armenia*, Londra 1955.
- Oscanian, C.: *The Sultan and his people*, New York 1857.

- Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, I ve II, İstanbul 1327.
- Owen, Roger: *The Middle East in the world economy, 1800-1918*, Londra 1981.
- Özkaya, İnyetullah Cenal: *La peuple arménien et les tentatives de reduire le peuple turc en servitude*, İstanbul 1971.
- Paleologue, Maurice: *An ambassador's memoirs*, Londra 1923.
- Papasian, K. S.: *Patriotism Perverted*, Boston 1934.
- Papazian, Vahan: *Im hushere*, C. I, Boston 1950; C. II, Beyrut 1952; C. III, Kahire 1957.
- Parmaksızoglu, İsmet: *Ermeni komitelerinin ihtilâl hareketleri ve besledikleri emeller*, Ankara 1981.
- Pasdermadjian, G.: *Aprvads orer*, Boston 1948.
- Pasdermadjian, H.: *Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu' au Traité de Lausanne*, 2nd ed., Paris, Samuelian 1964.
- Pears, Sir edwin: *Turkey and its people*, Londra 1911.
- , *Forty years in Constantinople*, New York 1916.
- Perres, G. H.: *The Eastern Crisis of 1897 and the British policy in the Near East*, Londra 1897.
- Pichon, Jean: *La partage du Proche-Orient*, Paris 1938.
- Pinon, René: *L'Europe et la Jeune Turquie*, Paris 1911.
- , *L'Europe et l'Empire Otoman*, Paris 1908.
- Piotrovski, B. B.: *Urartu: the Kingdom of Van and its art*, Londra 1967.
- Palto, D. C. M.: *Finance, trade and politics: British foreign policy, 1815-1914*, Londra 1968.
- Poidebard, A.: 'Rôle militaire des armeniens sur le front du Caucase après la defection de l'Armée Russe (Aralık 1917-Kasım 1918)', *Revue des Études Arméniennes*, I, 1920.
- Poladian, Terenig Vartabed: *The Armenian Church*, New York 1936.
- Portoukalian, M.: *Armenia, ie Housharar*, Marsilya 1890.
- Powell, E. Alexander.: *The struggle for power in Muslim Asia*, New York 1925.
- Preller, Hugo: *Salisbury und die Türkische Frage im Jahre 1895*, Stuttgart 1930.
- Price, M. Philips: *A History of Turkey from Empire to Republic*, Londra 1956.
- 'Question Arménienne', *Massis*, 16.5.1878.
- Rambert, Louis: *Notes et impressions de Turquie*, Paris 1926.
- Ramsaur, Ernest E.: *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton 1957.
- Ramsay, William M.: *Impressions of Turkey*, New York 1897.
- Redan, Pierre: *La Cilicie et la problème Ottomane*, Paris 1921.
- 'Religion or sedition', *Methodist Recorder*, 22.2.1894.
- Rolin-Jaequynms, M. G.: 'L'Arménie, les Arméniens et les Traités', *Revue de Droit Internationale*, XIX, 1887, s. 284-325.
- , 'Armenia undar the Treaty of Paris of 1856', *Armenia*, Boston, Massachusetts, No. 7, April 1906.
- Rosen, Baron: *Forty years of diplomacy*, New York 1922.
- Ruben (Ter-Minasion): *Hai heghapokhakani me hishatakner*, 7 cilt., Los Angeles 1951-2.
- Russell, George W.E.: *Malcolm MacColl*, Londra 1914.
- Sahillioglu, Halil: 'Yabancı gözü ile Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, No. 15.
- Saip, Ahmet: *Abdülhamit'in Evail-i Saltanatı*, Mısır 1326.
- , *Son Osmanlı Rus Muharebesi*, Mısır 1911.
- , *Sait Paşa'nın Hatıratı*, C. I, İstanbul (tarihsiz).
- Sandwith, Pumphrey: 'How the Turks rule Armenia', *Nineteenth Century*, Şubat 1878, s. 214-29.

- Sanjian, K. Avedis: *The Armenian Communities in Syria under Otoman dominion*, Cambridge, Massachusetts, 1965.
- Şapolyo, Enver Behnan: *Osmanlı Sultanları Tarihi*, İstanbul 1961.
- Saral, Ahmet Hulki: *Ermeni Meselesi*, Ankara (tarihsiz)
- Sarkiss, Harry J.: 'The legal status of the armenians and Greeks under the Otoman Turks, 1150-1566', Master's dissertation, University of Illinois 1931.
- , 'The Armenian Renaissance, 1500-1863', *Journal of Modern History*, Chicago University, Aralık 1937.
- Sarkissian, Arshag O.: 'The beginning of the armenian Question, 1870-1881', doctoral dissertation submitted to the University of Illinois, Urbana 1934.
- , *A history of the Armenian Question to 1885*, Urbana 1938.
- , 'Genocide in Turkey', *History of the First World War*, C. 3. No. 16. Londra, Eylül 1970.
- Sarkissian, E. K. And Sahakian, R. G.: *Vital issues in Modern armenian History*, Massachusetts 1965.
- Sarrou, A.: *La Jeune Turquie et la Revolution*, Paris 1912.
- Saruhan: *La Question Arménienne et le Conseil National*, Tiflis 1915.
- Sasun memoirs of Antranik: *Droschak*, IV, Nisan 1914.
- Schemsi, Kara: *Turcs et Arméniens devant l'Histoire*, Cenevre 1919.
- Schopoff, A.: *Les réformes et la protection des Chrétiens en Turquie*, 1673-1904.
- Sebouh (Nersesian, Arshak): *Ejder im husheren*, Boston, 2 cilt., 1925-9
- Selenoy, L. And von Deidlitz, N.: 'Die verbreitung der armenier in der asiatischen Türkei und in Transkaukasien', *Petermanns Geographische Mitteilungen*, XLII, 1896, s. 1-9.
- Sertoğlu, Mithat: 'Türk Ermeni dostluğu düşmanlığa nasıl dönüştürüldü' *Hürriyet* 16.11.1981.
- Seton-Watson, R. W. (ed.): 'Russo-British relations during the Eastern Crisis', *Slavonic Review*, 1924-8.
- , *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Londra 1933.
- Shannon, R. T.: *Gladstone and the Bulgarian agitation*, Londra 1876.
- Shaw, Stanford J.: 'Ermeni terörü ve ardındaki gerçek', *Tercüman*, 11.2.1982.
- , 'The Otoman census system and population, 1831-1914', *International Journal of Middle East Studies*, C. 9, 1978, s. 325-38.
- Shaw, Stanford J. – Kural, Ezel: *History of the Otoman Empire and Modern Turkey*, C. 2, Cambridge 1977.
- Şimsir, Bilâl: *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976.
- , *The genesis of the Armenian Question*, Ankara 1982.
- , *British Documents on Otoman Armenians*, C. I, 1856-80, Ankara 1982; C. II, 1880-90, Ankara 1983.
- , 'The deportees of Malta and the Armenian Question', *Armenians in the Otoman Empire and Modern Turkey*, İstanbul 1984.
- Smith, C. L.: *The Embassy of Sir William White at Constantinople*, 1886-1891, Oxford 1957.
- Smith, R. Bosworth: 'The Eastern Question: Turkey and Russia', *Contemporary Review*, XXIX, Aralık 1876.
- Sonyel, Salâhi R.: *The 1924 Constitution of Turkey: A Critical Survey*, Master's thesis submitted to Queen's University, Belfast, Ekim 1962.
- , 'Armenian deportations: a reappraisal in the light of new documents', *Belleten*, Ankara, C. 36, s. 31-9.
- , 'How Armenian propaganda deceived the Christian world', *Belleten*, C. 40, s. 137-88.
- , *Greco-Armenian conspiracy against Turkey revived*, Londra 1975.

- , *Turkish Diplomacy, 1918-1923*, Londra 1975.
- , *Displacement of the Armenians, Documents*, Ankara 1978.
- , 'Turkish historian criticises Lang book', *The Armenian Weekly*, Boston 5.12.1981.
- , *Hornus-Sonyel correspondence on the Armenian Question*, Londra 1983.
- , 'The Armenian Question', *Impact International*, C. 13:9. Londra 14-27 Ekim 1983
- , 'What exactly happened between the Turks and the armenians in 1915?' *Impact International*, C. 13:20, 28 Ekim-10 Kasım 1983.
- , 'Not massacres, mutual excesses', *Arabia, the Islamic World Revue*, No. 28, Aralık 1983, Londra, 'Spirit of the native press: the armenian Question', *Levant Herald*, 31.10.1881.
- Stankevich, V. B.: *Sudby narodov Rossii*, Berlin 1921.
- Storrs, Sir Ronald: *Orientalisms*, Londra 1943.
- Stoyanovich, M. D.: *The Great Powers and the Balkans, 1875-8*, Cambridge 1939.
- Summer, R. H.: *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Oxford 1937.
- Sungur, İhsan: 'Tanzimat ve Yeni Osmanlılar', *Tanzimat -I*, İstanbul 1940.
- Sykes, Mark: *Through five Turkish provinces*, Londra 1900.
- , *Dar-ül-Islam...*, Londra 1904.
- , *The Caliph's Last Heritage*, Londra 1915.
- Tahsin Paşa: *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931.
- Taşan, Aziz: *Dünden Bugüne Merzifon*, İstanbul 1980.
- Taşan, Berin: *Ermeni Sorunu ve Bir Belge*, İstanbul 1981.
- Tchalkouchian, Gr.: *Le Livre Rouge*, Paris 1919.
- Tchobanian, Arshag: *La Roseraie d'Arménie*, 1918-29.
- , *L'Arménie, son Histoire, sa Littérature*, Paris 1897.
- , 'Badaskhanaduoutunnere', *Anahid*, I, No. 3, Ocak 1899.
- 'Russia ev Haierere', *Anahid*, Mart-Mayıs 1906.
- Temo, İbrahim: *İttihat ve Terakki Cemiyetinin teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve inkılâb-ı milliye dair hatıralarım*, Romanya 1939.
- Temperley, H. W. V.: 'Reform movement in the Turkish Empire and Republic during the 19th and 20th centuries', *Chinese Social and Political Science Review*, Ocak 1937, s. 449-60.
- , (ed.): *A history of the Peace Conference of Paris*, Londra 1924.
- 'Disraeli and Cyprus', *English Historical Review*, XLVI, Londra 1931.
- , and Penson, L. M.: *Foundations of British foreign policy from Pitt to Salisbury*, Cambridge 1938.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal: *Vatan Hizmetinde*, İstanbul 1967.
- Tezel, Y. S.: 'Notes on the consolidated forein aid debt of the Otoman Empire: the servicing of the loans', *The Turkish Yearbook of International Relations*, 1972.
- The aims and activities of the gangs of rebellious Armenians before and after the declaration of the constitutional system of government*, İstanbul 1916.
- 'The Armenian Question', *The Times*, 12.9.1889.
- , *Muslim World*, 10 (1920), s. 341-55.
- 'The Armenian Secret Committee', *Levnat Herald*, 21.10.1890.
- 'The attempt on the Sultan', *The Times*, 25.1.1906.
- 'The Constantinople Massacre', *Contemporary Review*, Ekim 1896, s. 457-65.
- 'The New Constitution of Turkey', *Political Science Quarterly*, No. 1, XL, March 1925.
- 'The unrest in Turkey', *The Times*, 4.9.1907.
- Thorossian, H.: *Histoire de la littérature arménienne*, 1951.
- Timur, Hıfzı: 'Kıbrıs'ın hukuki durumu', *Kıbrıs Meselesi ve Türkiye*, İstanbul 1954.

- Tonge, David: 'Armenian killers drive a wedge between Turkey and its allies', *Financial Times*, Mart 1981.
- Toriguian, Shavarsh: *The Armenian Question and International Law*, Beirut 1973.
- Toumanoff, C. L.: *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown 1963.
- Toynbee, Arnold J. (ed.): *Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire*, with foreword by Lord Bryce, Londra 1916.
- , *The Western Question in Greece and Turkey*, Londra 1923.
- Toynbee-Kirkwood: *Turkey*, 1924.
- Triton, A. S.: *The Caliphs and their non-Moslem subjects*, Oxford 1930.
- Trumpener, Ulrich: *Germany and the Ottoman Empire, 1914-18*, Princeton, New Jersey 1968.
- Trusk, Roger: *American missions in the Near East*, tarihsiz.
- , *The United States response to Turkish Nationalism and reform*, Minneapolis 1971.
- Tunaya, Tanık Zafer: *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul 1952.
- Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1975.
- Türkçeldi, Ali Fuad: *Görüp İştiklerim*, Ankara 1951.
- Türkiye Aleyhindeki Ermeni Propagandası ve Gerçekler*, Ankara 1982.
- Türküzü, H. K. (ed.): *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara 1982.
- Tütengil, Cavit: *Prens Sabahattin*, İstanbul 1954.
- Ubcini, M. A.: *Letters on Turkey*, C. I, Londra 1856.
- Uras, Esat: *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950.
- Us, Hakkı Tank: *Meclis-i Mebusan*, I, 1293-1877.
- Uşaklıgil, Halit Ziya: *Saray ve Ötesi*, I, İstanbul 1941.
- Valyi, Felix: *Spiritual and political revolutions in Islam*, Londra 1925.
- Vambéry, Arminius: *Arminius Vambéry: His life and adventures*, Londra 1884.
- Varandian, Mikael: *Haykakan Charjman Nakhapatmoutiun*, 2 cilt., Geneva 1912-13.
- , *Hairenike Kaghapare*, Geneva 1904.
- , *Hai Heghapoghagan Dashnagtzoutan Badmoutiun*, 2 cilt., Paris 1923.
- Vartogian, A. P.: *Armenian Ordeal*, New York 1896.
- Verité sur le Mouvement Révolutionnaire Arménien et les Mesures gouvernementales*, İstanbul 1915.
- Vertanes, Charles V.: *Armenia Reborn*, New York 1947.
- Vorontsov-Dashkov, I.: *Vsepoddanniishii otchet za vesem let upravleniia Kavkazom*, St Petersburg 1913.
- , *Vsepaddonneishaia zapiska po upravleniiu kavkaskim kraem generala adiutanta grafa Vorontsova-Dashkova*, 1907.
- Voskesichian, M.: *Zeitun Alpom*, Beirut 1960.
- Vratsian, Simon: *Kianki ughinerov: Depker, demker, aprumner* (Along life's way: episodes, profiles, experiences), C. I. Kahire, Cilt. II-VI, Beirut 1955-67 (6 cilt.).
- , *Hayastani Hanrapetutiun*, Beirut 1958.
- Walker, Christopher J.: *Armenia: The survival of a Nation*, Londra 1980.
- , 'From Sasun to the Ottoman Bank: Turkish Armenians in the Mid-1890s', *The Armenian Review*, Mart 1979.
- Warkworth, Lord: *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*, Londra 1898.
- Warneck, G.: *Outline of a history of Protestant Missions*, Londra 1901.
- Washburne, George: *Fifty years in Constantinople*, Boston 1911.
- Wagh, Sir Telford: *Turkey: Yesterday, today and tomorrow*, Londra 1930.
- Werfel, Frnáz: *The Forty Days* (of Musa Dağh), Londra 1934.

- Westermann, W.L.: 'The Armenian problem and the disruption of Turkey', *What really happened at Paris – the story of the Peace Conference, 1918-19*, ed. By E. M. House and C. Seymour, New York 1921.
- Whitman, Sidney: *Turkish Memories*, Londra 1914.
- Williams, Talcott: *Turkey, a world problem of today*, New York 1922.
- Wilson, Roland K.: 'Shall we invite the Russians to Constantinople?', *Contemporary Review*, February 1897, s. 265-75.
- Witte, Paul: *The rise of the Ottoman Empire*, Londra 1938.
- Wolff, Drummond: *Rambling Recollections*, C. I.
- Yarmolinsky, A. (ed.): *The Memoirs of Count Witte*, New York 1921.
- Yavuz, Edip. *Turkish races throughout history*, Ankara 1968.

1878'den 1915'e Ermeni Sorunu

Uluslararası üne sahip Salahi R. Sonyel, özellikle Türk tarihi üstüne çalışmaları olan bir uzmandır.

Sonyel bu araştırmasında, özgün kaynaklara ulaşarak Ermenilerin kökenini, kültürlerini ve göçlerini ele alıyor.

"Ermeni Sorunu"nu tetikleyen "Şark Meselesi"nin politik çözümlemesini yapıyor ve Büyük Güçler'in emperyal emellerini belgeliyor.

Bu güçlerin, "hasta adam" olarak nitelendirilen Osmanlı İmparatorluğu'nu iyice çökertmek için hangi oyunlara giriştikleri, özellikle İngiliz gizli belgeleriyle, resmi yazışmalarla ve diplomatik mektuplarla bu kitapta tüm ayrıntılarıyla günışığına çıkıyor.

www.remzi.com.tr

ISBN 978-975-14-1353-6

9 789751 413536

25

00

14 90

